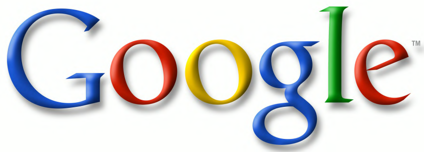
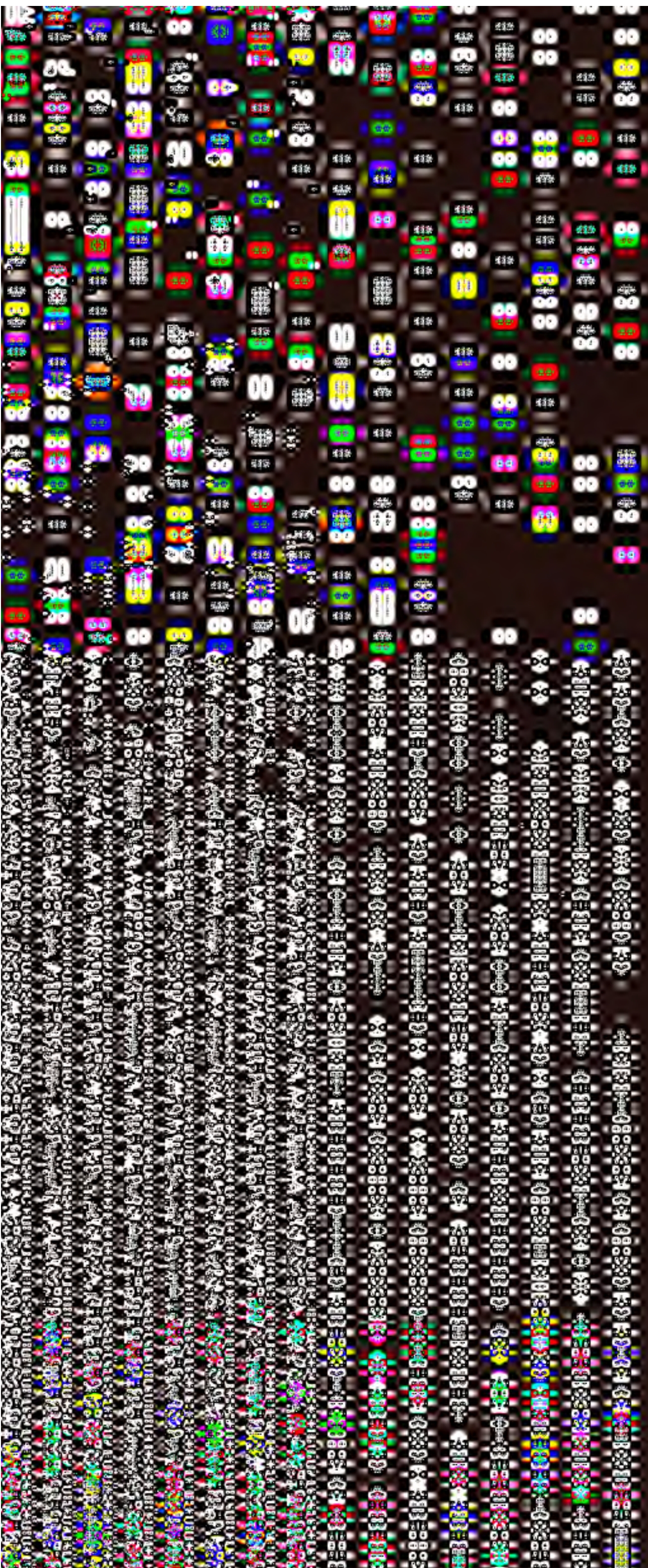
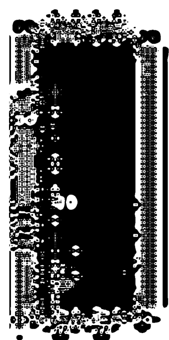

Google

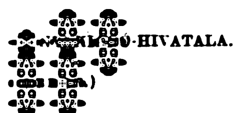

pars.

HIVATALA.

A MAGYAROK EREDETE

ETHNOLOGIAI TANULMÁNY

IRTA

VÁMBÉRY ÁRMIN

JELSZÓ: »Audiatur et altera pars.«

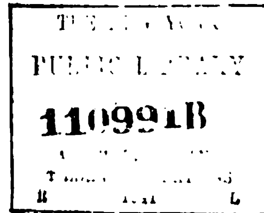

BUDAPEST

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÖNYVKIADÓ-HIVATALA.

(AZ AKADÉMIA ÉPÜLETÉBEN.)

1882.

110991B

ELŐSZÓ.

Az érdeklődés, mely a magyarok eredetének történetéhez fűződik, épen olyan régi egész Európában, mint maga ez a nemzet. Mint az Ázsiából kiözönlő néptenger utolsó hulláma a magyarok is, a húnokhoz hasonlóan, már délkeleti Európában való első megjelenésökkel, az eredetök és származásuk iránti kiváncsiságot olyan mértékben ébresztették föl, a milyenben külsőségök, magaviseletök és harczias szellemök Pannonia és a szomszéd tartományok akkori lakóiban félelmet és borzalmat gerjesztett. Minthogy azon különböző népelemek, melyek őket megelőzték, szintén a távol keletről törtek elő, ezért megelégedtek azzal, hogy a magyarok vándorlásának kezdő pontját is oda helyezzék; és mivel szokásaiknak egyes vonásaival és physikai jellegökkel a görögöknek a skythákról s a byzancziaknak a húnokról adott silány és bizonytalan leírásai megegyeztek: ezért majd ez utóbbiakkal azonosították, majd ezek egyenes utódainak állították őket. Bővebb geo- és ethnographiai részleteket a keresztyén művelődés ama sötét korszakából nem is lehetett várnunk. Mikor pedig e jövevényeket a Duna és Tisza mellett a keresztyénség közös köteléke, társadalmi és állami tekintetben, nyugot többi népeihez csatolta; akkor az ázsiai eredetökről való tudat csak mint halvány reminiscentia maradt még fenn, mert a nemzeti egyediséggel a hit ama korszakában épen oly kevéssé törődött Európa, mint például a mai moszlim Ázsia, a hol az iszlamnak befolyása alatt, a nemzeti elkülönödés

— nyelv-, szinezet- és származásbeli különbség daczára — csak alig állhat fenn, mert a hit a nemzetiség helyére lépett.

Az imént mondottak természetesen csak a középkori Európára vonatkoznak. Ellenben a magyaroknál, kik elejétől fogva nemzeti egyediségök iránti rajongó szeretet által tüntek ki, ez az eset épen nem fordult elő; sőt hogy ezek az eredet kérdése iránt nem voltak közönyösek, ezt bizonyítja azon büszkeségérzet, a melylyel ázsiai származásukra mindenkor emlékeztek, ezt az érdeklődés, melylyel az ősi hazáról szóló, bizonyára homályos monda iránt viseltettek és bizonyos tekintetben viseltetnek ma is; ezt bizonyítja végül azon kétségtelen tény is, hogy már a XIII. és XV. században a sejtett őshazában maradt törzs-rokonok fölkeresésére kutatókat küldöttek s hogy a költészet tarka leplébe burkolt traditiókat, egészen az újkorig, megdönthetlen igazság fényében törekedtek értelmezni. A meddig Ázsia közeli és távoli részei a Nyugot előtt rejtve voltak — mert hiszen a középkori utazók tudósításai csak a legközelebbi multban találtak méltánylásra — addig önként érthetőleg, a nemzeti ábrándokon az őstörténelmi kutatás terén semmi sem ejtett csorbát; csak azon mértékben, a mint geo- és ethnographiai ismereteink köre tágult, nyomúlt előtérbe a vitás kérdés lassankint újabb és biztosabb formában, és a mint egyéb tudományos problemáknál, úgy itt is nemsokára el kellett válni a képzeletnek a valóságtól. Ez azonban csak a múlt század második felében történt meg. Herberstein és Pallas utazásai, Desguignes, Klaproth és mások munkái, különösen pedig az arab geographusok lassankénti megismerése meglehetősen eloszlatták azt a sűrü ködöt, mely Ázsia északi részét és lakóit beburkolta; ugyanis az ural-altaji ethnographia terén való kutatás a gyorsan fejlődött nyelvészet, történelem és archæologia segélyével biztosabb támaszpontot nyert; és ha mindennek daczára a magyarok eredetének kérdése annyira különbözőleg volt fejtegetve és mindeddig határozott eredményre nem vezetett, ennek oka *először* azon soha ki nem küszöbölhető

bizonytalanságban rejlik, melybe minden nép őstörténete burkolva van, *másodszor* azon eljárásban, a hogyan az új fény felcsillámló szikráit tekintetbe vették, és *harmadszor* azon elfogultságban és nemzeti előitéletben, a melylyel eddigelé e problema megoldásához kezdettek.

Ha a nem magyar tudósok, mint SCHLÖZER, ZEUSS, BÜDINGER, ROESSLER stb. e kérdéssel azon tisztán tudományos tárgyilagossággal foglalkoztak volna, melyet tőlök mint külföldiektől várni lehetett, és ha a magyar nép elleni, csak alig palástolható gyülölet nem tünnék ki mindenütt egyébként érdemes munkáikból: akkor az olvasó a magyarok finn-ugor eredetének általok védelmezett tanát szigorúan tudományos meggyőződés eredményeképen elfogadhatta volna. De, fájdalom, a dolog nem így áll! Mi reánk legalább az ő ide vonatkozó föltevéseik olyan hatással voltak, mintha a finn-ugor eredetnek általok védelmezett theoriáival nem annyira az azon időben még elégtelen philologico-ethnographiai bizonyitékokat kimutatni, mint inkább a magyaroknak bizonyára gyerekes ellenszenvét kirivóvá tenni igyekeztek volna. Gyerekesnek mondjuk, mert magyar részről néha még nagyobbat hibáztak, a mennyiben hiú ábrándképek követésével és minden tudományos rendszer megtagadásával arra törekedtek, hogy a magyar népet majd egyedül állónak, azaz olyannak tüntessék föl, a melynek nincs más néppel szorosabb rokonsága, majd ismét árjáktól, semitáktól, sőt hamitáktól származtassák. Ezen bábeli zürzavarnak, e koromsötét éjben tapogatódzásnak tulajdonképen csak HUNFALVY PÁL vetett véget, a ki e század második felének kezdetén épen olyan szigorúan tudományos rendszerrel, mint valódi szaktudósi lelkesültséggel lépett föl és olyan nézetet védelmezett, melyet mi csak részben fogadhatunk el, de a melynek a külföldi és hazai kutatók eddigi nézete fölött azon lényeges előnye van, hogy minden nemzeti előitélettől és gyülölettől menten, tisztán tudományos meggyőződésből eredt, és mint ilyen, az ellenfelek részéről is teljes méltánylást érdemel.

A mennyiben Hunfalvy Pál úr, a magyar nyelvtudomány eddigi eredményeit, nevezetesen Sajnovics, Gyarmathi és Révai munkáit alapúl véve és jelentékenyen bővítve, a magyar és finn-ugor nyelvek közötti rokonság tanát felállította és ebből e két ural-altaji nép szorosabb származási viszonyát is következtette: ennyiben a szigorúbb kritika szempontjából legfölebb csak egyoldalúsággal vádolható, mert, a mint e tanúlmányban ki fogjuk mutatni, a nyelv egymaga nem elégséges osztályozási eszközűl, és a magyart épen nem lehet túlnyomólag finn-ugor jellegű nyelvnek mondani. Hogy ezen egyoldalú eljárásnak eleje vétessék, azaz hogy a magyar nyelvnek és magyar népnek az ural-altajiság török-tatár ágával való rokonsági viszonya is kellőleg megvilágíttassék: ezért vállaltam magamra ezen tanúlmányt és csakugyan tisztelt ellenfelem nézetétől eltérő eredményre jutottam, melynek következtében a magyarban vegyülék népet látok, a melyben nem finn-ugor, hanem török-tatár elem képezi a tulajdonképeni magvat, vagyis inkább a kiváló alkatrészt. Eddigelé a bizonyítékokat túlnyomólag az ural-altaji népterület északi részén keresték, mi most e terület déli részét kutattuk át hasonló czélból. Ezért választottuk jeligének: «audiatur et altera pars», mert azon nézetből indultunk ki, hogy a nagyobb hasonlóság kérdése következetesen csak akkor ítélhető meg és csak akkor dönthető el, ha az összehasonlítandó tárgyat a hasonlóságnak mind a két részen meglevő tényezőivel szembe állítjuk, a mi véleményünk szerint még eddig nem történt.

A magyarok és török-tatárok közötti ezen rokonsági viszony előadása tehát a czél, melyet a következő lapok elébe kitűztünk. Ha mégis a turkologia terén meglehetősen hosszú idő óta folytatott munkásságomat nem tekintve és a török népek közt közvetlenűl végzett beható kutatásaim daczára jelen munkámat csak *tanulmány* czím alatt bocsátom közre: ezt nem valami erőltetett szerénységből, hanem a megoldandó problema nehézségére való tekintetből teszem, mely problemánál, mint egyéb tudományos

kérdéseknél is, sajátképen nyilatkozatunkat csak gyanítás, nem pedig csalhatatlannak tartott tudományos theoria színében szabad feltüntetnünk. A tárgyalt anyag felfogásában és megítélésében sok elődömtől eltérve, meglehet, hogy a tudvalevőleg sikamlós talajon gyakran hibáztam és tévedtem, de ez mindig és mindenütt azon szorosan tudományos meggyőződés volt, melyet követtem, nem pedig azon kicsinyes és gyerekes nemzeti hiúság, a melylyel Magyarországon hajdan a soha pontosan meg nem határozott ázsiai rokonságot a finn-ugornál többre becsülték. Azt mondom: *hajdan*, mert ma már az utóbb említett rokonságról való nézet van elterjedve igen nagy mértékben, mert valóban különös ízlés kell ahhoz, hogy inkább szeressük a nomád és a culturától még távol levő török-tatárokhoz, mint a mívelt, a természettől gazdagon megadományozott és nemes finn népekhez számíttatást!

Hogy mennyire sikerült ezen lapok elébe kitűzött czélt elérnem, azt a részrehajlatlan és elfogulatlan kritika fogja megítélni. Lehetnek bár az argumentumok, melyekkel a magyaroknak török-tatár eredetéről vallott nézetemet védelmezem, bármily heves megtámadásoknak kitéve, lehet a végérvényes eredményt bármily kétségesnek tartani; de egy dolog mégis bizonyos és bevégzett tény marad: az, hogy az ellenkező nézet — a mennyiben eddigelé sokkal gyengébb és kevésbbé próbaálló bizonyítékokat tudott felhozni — minden tekintetben kevésbbé szilárd alapon nyugszik és hogy ennélfogva azon eredmény, melyet az ő ide vonatkozó tanulmányaik eddig napfényre hozhattak, távolról sem érdemlik meg a rendíthetetlenség és csalhatatlanság azon jellegét, melyet neki Magyarországon és külföldön tulajdonítanak. Ilyen körülmények közt, vagyis az eddigi bizonyító anyag elégtelenségének láttára, mintegy parancsoló szükségesség gyanánt lép föl a szélesebb kutatási kör tekintetbe vétele és a rendelkezésünkre álló bizonyítékok átölelő méltatása és épen ezen utóbbi az, melyre e könyvben különös figyelmet fordítottunk. E végből munkámat négy részre osztottam; az

elsőben a históriai bizonyítékokat, a másodikban a nyelv tanúságát, a harmadikban a mívelődési mozzanatok bizonyító képességét vettem vizsgálat alá, hogy végül a napfényre hozott eredményt befejező megjegyzésben előadhassam. A negyedik részben azon, részint históriai, részint philologiai fejtegetések foglaltatnak, a melyek nem annyira a képzett olvasóra, mint inkább a tulajdonképeni szaktudósra tartoznak — ilyenek különösen a III., IV. és V. mellékletek — s a melyeknek jegyzet alakjában a szövegben aligha lett volna helyök.

E könyv egyes részeinek kidolgozásánál szerettem volna az illető forrásokból többet felhasználni, hogyha ezt itt, az európai nagyvárosok könyvtáraitól és keleti kézirat-gyüjteményeitől távol, tehettem volna; de e kérdésben még nem az utolsó szót akartam kimondani, mert reménylem, hogy a bizonyítás egyik vagy másik mozzanatára még visszatérek.

Végül pedig őszinte köszönetemet fejezem ki derék persa nyelvtudósunk, dr. Pozder Károly tanár úrnak azon szíves fáradságáért, hogy munkámhoz a tárgymutató elkészitését magára vállalta.

Budapesten, 1882 szeptember hóban.

Vámbéry Ármin.

A 65. lapon említve van, hogy a mai csuvasok a finn-ugor faj sajátságait tüntetik elő. Ez állításom hibás tudósításon alapszik, a mennyiben ujabb tanulmányaim nyomán a csuvasok török-tatár faj-jellegei felől semmi kétségem nincsen.

102.	lap	14.	sor	felülről	zovas	helyett	lovas
104.	«	19.	«	«	kúnsági	«	pestmegyei
300.	«	15.	«	«	agašči	«	agačči
317.	«	8.	«	«	gündüž	«	gündüz
418.	«	2.	«	alulról	may	«	way
522.	«	15.	«	«	fedve	«	fekve
672.	«	9.	«	«	قرغا	«	قرغا

A MAGYAROK EREDETE.

I.

SKYTHÁK ÉS SAKÁK

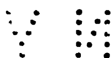
VAGY

AZ ÓKOR ÁLLÍTÓLAGOS TÖRÖKJEI.

Aki valamely folyó eredetét akarja fölfedezni, annak nem szabad visszariadnia a fáradságtól, melylyel az illető forrásvidék legkisebb zugának felkutatása jár, és a még oly csekely és jelentéktelen patakot is keletkezése pontjáig kell kísérnie. Ép úgy kell eljárnunk, ha egy nép eredetével van dolgunk. Szándékunk a magyarok ősi eredetére némi világot vetni, de e szándék megvalósítása alkalmával az eddigi szokás ellenére nem csak a finn-ugor rokonság lesz irányadó, hanem egyszersmind azon genetikai viszony is, mely a magyarság es török-tatárság[1] között fennáll. E viszony tisztázása czéljából kénytelenek vagyunk a Törökség legelső nyomait az ókorban fölkeresni. Soknak szemében, és nem ok nélkül, kétes eredményű feladatnak fog feltünni ily visszapillantás egy oly nép múltjába, melyről csak nem rég lebbent föl a rejtettség fátyola. Ha még sok, az ókorban magas fokú műveltségéről híres nép eredetére nézve is a sötétben tapogatunk, és származásukról szóló elméleteinket csak hypothesisek ingadozó alapjára építhetjük, milyen lesz hát kutatásunk eredmenye a törökségre nézve, melyről annyival kevesebb történelmi adat.

[1] E névnek szorosabb meghatározása czéljából az 1. számú melléklet alatt a török-tatár népnek ethnographiai vázlatát csatoltuk ide.

annyival kevesebb irodalmi emlék áll rendelkezésünkre? Bevalljuk őszintén, hogy nem minden aggodalom nélkül fogtunk tanúlmányunk e részéhez, mely az egésznek szempontjából okvetlenűl szükséges, de melyről már eleve is megjegyezzük, hogy nem egy elődünk hasonló törekvéseitől abban különbözik, hogy tekintettel az alap ingó voltára és az alapúl szolgáló anyag ruganyos természetére, nem kíván a tudományos gőg köpenyébe burkolt theoriák, hanem csak igénytelen hozzávetések és sejtelmek alakjában föllépni. Nem az erőszakolt szerénység, hanem a rendelkezésünkre álló forrásanyag természete bírt rá bennünket arra, hogy az imént jelzett úton haladjunk. Nem fogadhatjuk tehát el oly bizalommal, mint D'Ohsson, Hammer-Purgstall és mások, azon eredményeket, melyekre Deguignes a Tu-kiu és Hiong-nu eredetére nézve a khinai kútforrások tanúlmányozásánál jutott, mert sem az úgynevezett «északi nomádok» határozatlan definitiójában, sem a khinai krónikások által eltorzított ethnikai elnevezésekben nem látjuk azon biztosítékot, mely egy kritikai ítélet hozására elkerűlhetetlenűl szükséges. Az ethnologia mai állásánál meseszerű és bizonytalan adatok nem szolgálhatnak többé komoly törekvések kiinduló pontjáúl, és ha csak nem akarjuk önmagunkat elámítani, be kell vallanunk, hogy a törökök első nyomaira vonatkozólag az ó korban legfölebb a keresztyén időszámítást megelőző három században keletkezett görög hagyományoktól remélhetünk némi fölvilágosítást. Ez időszakba esnek ugyanis egyrészről ama tudósítások Nagy Sándor keleti hadjáratáról és a görög-baktriai birodalomról, másrészről a történetirás atyjának a munkája; és a mint az előbbiekből értesülünk legelőször a *sakákról*, egy valószínűleg ural-altai származású népről, úgy az utóbbiban ismerkedünk meg legelőször (különösen a negyedik könyvben, *Melpomene* 1—142. §.) a skythákkal, kiket sokan, legalább részben, szintén ural-altai népnek tartanak. Az ó-világ két különböző pontján lobog fel tehát némi világosság, tudniillik keleten, illetőleg az Oxus középső folyásán és

Baktriában, továbbá nyugaton, illetőleg a Volga és Don vidékén; oly világosság, mely csekély ugyan, de teljes figyelmünkre méltó, oly világosság, mely nem világítja meg ugyan egészen a történeti nyomozás homályos vidékeit, mely azonban sokkal megbízhatóbb kalauz, mint a khinai évkönyvek csalfa fénye. Kezdjük el HERODOT művén és vizsgáljuk meg a már sokszor fölvetett kérdést, hogy *milyen nemzetiségűek* voltak a skythák.[2] Több mint egy százada már annak, hogy e kérdés Európa tudósait foglalkoztatja, a reá vonatkozó irodalom már tekintélyes könyvtárt is képez, de végleges megoldásához még alig közeledett, és véleményünk szerint aligha fog egyhamar közeledni, mert HERODOT magyarázói oly szigorúan ragaszkodván a híres történetíró szövegéhez, egyrészt félreértették az egész mű szellemét és irányát, másrészt az ethnologiai kérdésekben annyira nélkülözhetetlen tágabb látkörre nem ügyeltek és azzal a reménynyel kecsegtették magokat, hogy a mint állítólag sikerült a HERODOT-nál található földrajzi elnevezéseket a pontusi tartományok folyói-, városai- és tavainak későbbi vagy mai neveivel azonosítani, ép úgy fog ez sikerülni a skythai népek nemzetiségével is. Sokkal könnyebb dolog ugyanis, oly adatok

[2] A skythák elnevezése alá HERODOT a következő népeket foglalja össze: *A)* a tulajdonképeni skythákat, úgymint 1. az Istros és Tyras között, továbbá a Gerrhos és Maeotis mellett lakó királyi törzseket, 2. a Hypanis és Borysthenes melléki törzseket, melyek földmiveléssel foglalkoznak, 3) a nyugati nomád törzseket az Istros és Tyras között, a Hypakiris mellett lakó keleti nomádokat és egy a Tanais mellett tartózkodó kivándorlott törzset; *B)* a skythákkal rokon határos népeket, úgymint: 1. az agathyrzokat, 2. sauromátokat és 3. a budinokat; *C)* a hellenekkel összeelegyedett népeket ú. m.: 1. a kallipidokat és skytho-helleneket, 2. a gellonokat és budino-helleneket; *D)* az idegen határos népeket, ú. m.: 1. a thrákokat, 2. a tauriakat, 3. az alazonokat, 4. a neurokat, 5. a melankhlainokat, 6. az androphagokat, 7. thyssagetákat, 8. a jyrkeket; *E)* távolabb lakó népeket ú. m. 1. argippaeokat (kopaszfejűek), 2. az issedonokat; *F)* mesés népeket ú. m.: 1. kecskelábú emberek, 2. hat hónapon át alvók, 3. arimaspuok (félszeműek), 4. hyperboreusok.

alapján, melyek távolságra, folyók torkolatára és földrajzi fekvésre vonatkoznak, a Porotát a Pruth-tal, a Tyrast a Dnjesterrel, a Hypanis-t a Bug-gal, a Borysthenest a Dnjepperrel és a Tanaist a Donnal[8] azonosítani, mint az ethnikai elnevezések tömkelegében eligazodni, melyben az egyes nemzetiségek különválasztása majdnem lehetetlen. Szándékosan használtuk a tömkeleg kitételt, mert a különböző és egymással a legtöbb esetben homlokegyenest ellenkező nézetek áttekintésénél az elfogulatlan olvasó csakhamar lemond minden reményről, hogy e téren való tájékozottságot szerezzen magának. Az uralkodó nézetek után ítélve a skythákat majd arjaiaknak, azaz szlávoknak, iránoknak és germanoknak, majd pedig ural-altaiaknak, vagyis törököknek, mongoloknak és finn-ugoroknak, tehát nem kevesebb mint hat különböző nemzethez tartozóknak mondják. Az előbbi nézetet Grimm, Zeuss, Klaproth, Rawlinson, Müllenhof, Bruun és Lindner vallják, mely utóbbi a skythákban a kozákok őseit akarja fölismerni, azonkívül még Bergmann, ki tőlük származtatja a Kimmerieket, míg a másik nézet mellett Hammer-Purgstall, Niebuhr, Šafarik, Hansen és Neumann Károly (*Déli-Olaszország népei* czímű pályadíjas művében) kardoskodnak. Ha most azt kérdezzük, hogy mivel támogatják ez elismert tekintélyű tudósok véleményeiket, úgy ki fog tűnni, hogy egyrészt a Herodot-nál idézett népek földrajzi fekvésének összehasonlítása az azonosított népek későbbi és mai lakhelyeivel, másrészt a földrajzi elnevezések és a szövegben előforduló istenek nevei voltak szülő okai eme sajátságos, noha jóhiszemű nézetek megalkotásának és ezek szolgáltattak alkalmat ily elágazó elméletek fölállítására. Mi, kik az erőszakos és phantastikus theoretizálást legfölebb csak időtöltéskép engedhetjük meg a tudósnak, mely időtöltés a valódi tudományt

[8] V. ö. a herodoti Skythiának térképét Bruun: *A herodoti skythiára vonatkozó elágazó nézetek kiegyeztetése* czímű művében. Szt-Pétervár, 1869. (oroszúl).

károsan befolyásolja, mi e fönnemlített körülmények egyikében sem találjuk azon alapot, mely megbízhatóbb combinatiók kiinduló pontjául szolgálhatna. Mennyire nem vezet czélhoz például a földrajzi fekvés, melyből következtetve a budinokat, jyrkokat és thyssagetákat az urali népekkel, tehát a finn-ugorokkal azonosították, mert HERODOT lakhelyeiket a pontusi tartományok északi vidékére, illetőleg a Tanais középső folyása mellé teszi, azt könnyen megérthetjük, mivel először is HERODOT-nak szóban forgó helye világosság tekintetében sok kívánni valót hagy, és mert másodszor az irány, melyet e tudósok szerint az imént említett népek ősi hazájokból mai hazájokba való költözésök alkalmával követtek, a történeti adatokon alapuló tényekkel ellenkezik. Ha pl. LINDNER[4] KLAPROTH nyomán egy nagy útat vesz föl a Kaspitó északi részén, melynek hosszában az egykori nagy finn-ugor nép szétszórt maradványai az Ural alján nyugat felé hatoltak és Lapphonig és Tobolskig szorultak, úgy ez ép oly téves nézet, mint VIVIEN DE ST. MARTIN[5] és KUNIK[6] véleménye, mely szerint az általuk iránoknak tartott skythák az Oxus-on túl fekvő tartományon és az északi nagy pusztán keresztül észak- és északnyugatfelé vonúltak. Első sorban is a finn-ugorok nem délről, hanem keletről nyomúltak mai lakhelyeikbe, még pedig oly időtájt, melyben a török-tatár ág már elvált az ural-altai törzstől és a mint e nyelvi tények alapján nem kételkedhetünk, a mongolok és tunguzok a finn-ugorokkal még együtt éltek, miből nyilván az következik, hogy az utóbbiak elválásuk után csak egy irányban t. i. északkeletről északnyugat felé érhettek mai lakhelyeikre. Másodszor az Iránoknak tartott skytháknak a Jaxartestől a Volga felé való költözése már physico-ethnikai okokból is lehetetlen; de mivel az iránságnak kiterjeszkedéséről a Jaxartesen

[4] V. ö. *Skythien und die Skythen des Herodot* 294-ik lapját. Stuttgart 1841.

[5] *Mémoire sur le géographie ancienne du Caucase* pag. 77.

[6] V. ö. BRUUN idézett művében a XXXVI. lapot.

túl a legcsekélyebb t
iránoknak tartott sk
jegyeznünk, mily ke
magyarázók a Herod
ben vélnek találhatni
hogy a budinok egy
πύῤῥον) színű; daczár
szabad komolyan ver
elbeszélést a Melank
mégis a tudós világ c
vörös hajat, és a kék sz
említett színek nem v
vagy a ruházatra (vide
az erre vonatkozó vita,
ben a budinokat némel
dig finneknek tartották
kodó vizsgálódások a s
semminemű világosságo
nunk az úgynevezett ny
Bruun [7] helyesen jegyzi ... -nál és más görög szerzőknél idézett skytha szavakat eddigelé oly módon magyarázták, hogy a legellentétesebb nézeteknek szolgáltak érvek gyanánt és az elérendő czélhoz semmivel sem hoztak bennünket közelebb. Míg Neumann K. F.: *Die Völker des südlichen Russlands* czímű pályaművében (II. kiadás 12. l.) a skolotákat törökül beszélő népnek mondja, addig ugyanazon tudós: *Die Hellenen im Skythenlande* czímű munkájában Niebuhr, Šafarik és másokkal együtt a többi skythák mongol származását akarja bebizonyítani, a mi ellen Schieffner: *Sprachliches Bedenken gegen das Mongolenthum der Skythen* (a szentpétervári akadémia értesítőjének XIII. kötete 205-ik lapján) czímű értekezésében határozottan tiltakozik, és Potocky és Klaproth véleményéhez csatla-

[7] U. o. XXXV. l.

kozva, a skythák egy részének iráni származását vitatja, a mennyiben hasonlóképen mint az ugyanezen nézetet valló társai a földrajzi elnevezéseket és a tulajdonneveket a sanskrit segítségével akarja megmagyarázni. Mások e talány megfejtése kedvéért még az óbaktriai nyelvhez is fordultak; de nagyon messze vezetne bennünket, ha el akarnók sorolni mind azon erőszakolt és az összehasonlító nyelvtudomány törvényeinek mellőzésével felállított etymologiákat, melyeket eddig a vizsgálódás folyamában fegyverül felhasználták. Alkalmunk lesz a következő fejezetben arról meggyőződni, hogy mily nagy óvatossággal kell eljárnunk a görögök útján és görög nyelven reánk maradt idegen és különösen ural-altai nyelvemlékek irányában, most csak azt kívánjuk megjegyezni, hogy ha THEOPHYLAKTUS, MENANDER és PORPHYROGENITUS oly népeknek és oly helyeknek a neveit torzították el annyira, mely népek és helyek közelében éltek, és melyekről szemtanúk által nyerhettek tudósításokat, méltányos-e akkor HERODOT-tól, THUKYDIDES-től, POLYBIUS-tól, STRABO-tól, MELA-tól és másoktól, kik annyi századdal éltek előbb, kik a skythák csodás népéről szóló tudósításaikba sokszor meseszerű elemeket is fölvettek, nagyobb alaposságot várnunk és remélnünk?

Kitűzött czélunknak talán jobban fogunk megfelelni, ha a helyett, hogy szigorúan ragaszkodnánk HERODOT és utódainak szövegéhez, egyrészt az ez iratokból könnyen fölismerhető szellemre és irányra leszünk tekintettel, másrészt meg nem tévesztjük szem elől a természet örök törvényeit, melyekből azt tanuljuk, hogy a népek életében a physikai és szellemi sajátságok a talajnak minőségével és az éghajlati viszonyokkal szoros kapcsolatban állanak és a népeknek költözködési viszonyaira nézve az ó korban minden erőszakolt combinatiót önként kizárnak. Ez iratok szellemén és irányán mindenek előtt ama töredékes vonásokat értjük a skythák életéből, melyek bár nem engedik meg egy minden tekintetben helyes és egy bizonyos művelődési fokra vonatkozó életmódnak a fölvételét, mégis a

skythák egyes részeinek társadalmi életéről meglehetős hű képet nyujtanak. Ha fölfegyverkezve azon ismeretekkel, melyek Közép-Ázsia nomádjaira nézve, kik a nomádok eszménye gyanánt szolgálhatnak, rendelkezésünkre állanak, HERODOT adatait közelebbről szemügyre veszszük: azt fogjuk találni, hogy a történetírás atyja, úgy a mint a skythákat rajzolja, vagy teljes vagy félnomádokról beszél, mi a dolog természetében is rejlik, mert az átmenet a kóbor életmódtól a végleges letelepedéshez mindenütt és mindenkor részint az illető nemzetek egyéniségétől, részint történeti eseményektől függött. HERODOT p. o. oly kocsikról tesz említést, melyek fölé sátrak vannak kifeszítve, elbeszéli a gőzfürdő használatának szokását,[8] elmondja, hogy a nők pipere-eszközei között nagy szerepet játszik a czédrus- és tömjénfa, melyet finomra széttörnek, mi a *Henna*-nak mai használatára emlékeztet bennünket Persiában és a Kaukasusban, megemlékszik a Hypanis és Borysthenes melléki skythákról is, kik földmíveléssel foglalkoznak; de mind e vonásokat alig illeszthetjük be a valódi nomádok életképének keretébe, mert a fa használata erdős vidéken való tartózkodást tesz föl és a földmíveléssel való kizárólagos foglalkozás sem vonatkozhatik egy a pusztán lakó népre. Más helyütt meg azt olvassuk HERODOT-nál (V. §. 6), hogy az idegen határos népekhez tartozó thrákoknál a tétlenséget tisztelik, a földmívelést lealázónak, a háborút és rablást azonban dicséretre méltónak tartják, ép úgy mint ezt a turkomanoknál még mai nap is tapasztaljuk és mint a kirgizeknél száz év előtt még tapasztalható volt. Arról is értesülünk, hogy némely skythák kizárólag állattenyésztéssel foglalkoznak, kumisz-t isznak (§ 2), pálczák segítségével jósolnak, — a mely szo-

[8] PORPHYROGENITUSZ-nál arról értesülünk, hogy a nomádoknál egy τζεργα nevű fürdő dívott, mely szóban, könnyen ráismerünk a török چرکه čerge = sátor szóra, a fürdő tehát egy sátorral ellátott készülék volt és nem igen lehetett nagy póznákból alkotva, a mint HERODOT beszéli, mert a pusztán lakó nomádok vajmi nehezen férhettek ilyenekhez.

kást AMMIANUS MARCELLINUS a húnoknál is észrevette és mely Közép-Ázsiában mai napság is dívik (v. ö. čöb-fali a következő fejezetben) — hogy halottaikat a turko-tatár samánok módjára temetik el (§ 79) stb. De ezek az ismertető jelek csak egy teljesen nomád népnek életmódjára illenek, a mint az előbbiek szorosan véve csak egy félig nomád társadalomra vonatkozhatnak.

Ha tehát HERODOT vázlatának különböző voltában a művelődési fok különböző voltát kell fölismernünk, akkor talán senki sem fog bennünket a túlságos merészség vádjával illetni, ha azt a hypothesist koczkáztatjuk, hogy a tulajdonképi Skythák, t. i. a három királyi skytha törzs *a)* az Istros és Tyras között, *b)* a Gerrhos mellékiek, *c)* a Mæotis mellékiek, továbbá a Hypanis és Borysthenes mellett lakó földmívelést űző törzsek és talán az Agathyrsok és Sauromatak, nem voltak *ural-altai* származásúak, hanem talán *árja* népek; a rokon és idegen határos népek pedig részint többféle elemből álló vegyüléket képeztek, részint határozottan az *ural-altai* népcsaládhoz tartoztak. E hypothesisünk fölállításával ellenkezésbe jutunk BRUUN és MÜLLENHOF-val[9] kik azt vélik, hogy a nomád életmód nem hozható föl ellenérv gyanánt a skythák iráni nemzetisége ellen, mivel szerintök más irán népeknek sem volt állandó lakhelyök és mivel az ember egyáltalában, bármily néptörzshöz tartozzék is, a lakásáúl szolgáló talajnak helyi sajátságaitól függ. A talaj és az azon lakó ember között fennálló szoros kapcsot mi is elismerjük, csak hogy más értelemben, mert azt hiszszük, hogy a talaj minősége szerint alakult minden kezdetleges társadalom, és hogy ugyancsak e minőség volt indító oka a nemzeti egyéniség kifejlődésének. Nem képzelhetjük el tehát oly könnyen, hogy oly nép, mely régi időktől fogva hegyes vidéken lakott, a puszta lakosává válhassék, ha csak nem rendkívüli átalakulások következtében. Megengedjük, hogy a nagy török néptörzs egyes apró ágai a legelőkben gazdag völgyekbe

[9] V. ö. BRUUN idézett művét a XXXVI. lapon.

is tévedhettek, a mint ezt p. o. az Alaiban és a pamiri fensíkon lakó karakirgizeknél észlelhetjük, de a törökségnek nagy zöme, — s ezt már a török-tatárság kezdetleges műveltségéről szóló tanúlmányunkban volt alkalmunk kimutatni — mindenkor szoros összefüggésben állott a kopár puszta természetével; legkorábbi kulturfogalmai, élet- és gondolkozás-módja és vallása a puszta természetében lelik legegyszerűbb magyarázatukat, ép úgy mint az árjai népek már régóta helyhez kötött életmódjok és a műveltséghez való nagyobb hajlamuk által tűntek ki, (mert árjai nomádokról a történet mit sem tud, legföllebb a Murgab mellett tartozkodó dšemšidi-k népét lehetne valahogyan félnomádnak nevezni). Azt véljük tehát, hogy nem érhet bennünket a túlságos merészség vádja, ha az ural-altai néptörzs délkeleti részénél, t. i. a törökségnél ily viszonyokat ha nem is évezredekkel, de legalább évszázadokkal előbb fölteszünk és azt állítjuk, hogy a Herodot *által ismert Skythiának azon részén, mely Maeotis tavától északkeleti irányban a Volga felé terjed, ural-altai származású népek, valószínüleg törökök laktak; a mi azonban nem zárja ki a lehetőséget, hogy e néptörzsnek, vagy az utóbb említett népnek egyes töredékei az úgynevezett pontusi skythák közé ne vegyültek légyen.* Ugyane nézetet vallja A. A. Kunik [10] orosz akademikus, ki: *A törökök Atillától Dsengizig* czímű munkájában a Pontus északi részén már Herodot korában is török nomádokat gyanít.

Vegyük most szemügyre az Ázsia délnyugati részén annyira előrenyomúlt ural-altaiak szorosabb ethnikai viszonyát és vessük föl a kérdést, mennyiben van igazuk Herodot magyarázóinak, kik már Dárius ideje előtt az Ural hegység lábánál lakó thyssageták-, jyrkek-, argippæiek- és issedonokban finn-ugor származású népeket akarnak fölfedezni, a mint különösen Klaproth

[10] *A török eredetü besenyőkről és palóczokról magyar források alapján, tekintettel Attilától Dsengiz khánig élt pontusi török népekre vonatkozó legújabb kutatásokra* (oroszúl).

teszi, ki annyira megy, hogy bennök a húnok elődeit látja és a világbíró Atillát is e fajból származtatja. Hogy a valóságos hún nép, legalább a nagyobb része a byzancziaktól így nevezett tarka népkeveréknek nem volt sem finn-ugor, sem mongol, hanem török származású, azt a következő fejezetben szándékozunk bebizonyítani, de a tudósok nagy része is egyetért a húnok török nemzetiségére nézve. A kérdés, mely még megoldásra vár és alkalmasint nem lesz egyhamar megoldva, csak az, hogy a hún népkeveréknek milyen töredékét képezhette a nemtörök, vagyis a finn-ugor elem, mert e mennyiségi viszonyra vonatkozó adatokból bizton vonhatnánk következtetéseket e vidéknek ethnikai viszonyaira a húnok előtti időkben, talán egészen Herodot koráig. Mivel azonban a legcsekélyebb támaszszal sem rendelkezünk, melynek segítségével e kérdésre megfelelhetnénk, mivel bármely még oly spekulativ szellem sem hatolhat át e sűrű fátyolon: fönn jelzett módszerünkhöz híven csak az egyes népeket jellemző ethnikai és társadalmi alakulásokat vehetjük tekintetbe és a pusztákon lakó, állattenyésztéssel foglalkozó és harczias szellemű népekben, vagyis a Kaspitó északi és a Mæotis tava keleti részén elterülő, fűben bővelkedő vidékek lakóiban csak oly mértékben szabad törököket gyanítanunk, a melyben ugyanazon természeti törvények szerint föltehetjük, hogy az északi Ural-hegység régóta mocsáros és erdős vidékei a finn-ugoroknak szolgáltak lakhelyül. E tekintetben, mint sok másban, a világ folyása alig változott. Csak ethnologiai rajongókhoz illik, kedvencz elméleteiknek rendkívüli természeti forradalmak kigondolása által valószínűséget kölcsönözni, mert az igazán oknyomozó történet egyetlen egy példát sem mutathat föl, mely azt bizonyítaná, hogy egy κατ' ἐξοχήν déli nép egy pár század folyamában északi néppé alakult volna át, mivel a népvándorlás mai napig megfigyelt törvényei szerint a népek költözködésének egy északtól délre vezető áramlata észlelhető ugyan, de az ellenkező, délről északnak tartó irány vajmi ritkán nyeri egy-egy példa által megerő-

sítését. A finnek már Tacitus idejében a bottniai tengeröböl mellékén laktak, a burtasokat vagy mordvinokat pedig már a Kr. u. VIII. században ott leljük a hol mai nap tartózkodnak. Nincs tudományos érvekkel támogatható okunk annak fölvételére, hogy a megelőző századokban, tehát Herodot vagy Attila korában lényegesen különböző ethnikai viszonyok léteztek és hogy a finn-ugor néptörzsnek töredékei annyira délre hatoltak volna, mint ezt Bruun a budinokra nézve akarja velünk elhitetni, kiknek lakását a Donetztől délre, néhány napi útnyira Mæotis tavától helyezi, vagy a mint mások vélik, kik Klaproth példája után indulva a finn-ugor népáramlatnak egy a tiszai alföld felé vezető irányát veszik föl. De e véleménynek már az a tény is ellenmond, hogy az V. században a Volga felől nyugatnak tóduló tömegek harczias nomádok és lovas nép voltak; mivel pedig ily nemzeti jellemvonást nem tulajdoníthatunk a halászok és vadászokból álló finn-ugoroknak, de igen is az állattenyésztő és pusztán lakó török-tatároknak, azt hiszszük, hogy a Mæotis tavától északkeletre a Volga felé lakó skythák törökségét illető véleményünkkel az igazságot jobban megközelítjük mint ugyanezen skythák finn-ugor nemzetiségének védői.

Tekintetbe véve, hogy a finn-ugor theoria képviselői alaptalan állításaik védelmére nem képesek semminemű földrajzi vagy nyelvészeti bizonyítékokkal síkra szállani, rajtunk volna talán a sor a Herodot szövègében található folyó- és tulajdonneveket czélunkra felhasználni; de ne kövessünk el hasonló hibát mint Hammer-Purgstall, ki az osmán birodalom történetében Herodot *Targitaos*-ában az ősi törököt ismeri fel, a mennyiben Ταργ-ot *Turk*-val azonosítja és ιταος-t képzőnek tartja; nincs kedvünk továbbá a Herodot-nál előforduló Ιυρκοι-t hibának tekinteni és azt Τυρκοι által helyettesiteni vagy benne a török *jürük* = vándor, szót (ez a neve mai nap az anatoliai török nomádnak) fölfedezni stb.[11] mert ily phantastikus etymologiák

[11] Mily sikamlóssá válhatik ez az eljárás a kellő nyelvi ismeretek nélkül, azt legjobban a következő példa mutatja. Herodot azt beszéli

a tudományos kutatásnak inkább ártanak, mintsem használnak. Mivel HERODOT homályos helyeinek legtöbb magyarázata tévedéseken alapszik, oly tévedéseken, melyek a mindenünnen összegyűjtött forrásanyag daczára csak a nem avatottnak imponálhatnak, előbbi állításunkat újra ismételjük, hogy t. i. HERODOT tudósítása a skythák országáról az összehasonlító földrajz szempontjából többféleképen tárgyalható és a pontusi tartományokra vonatkozó hegyi- és vízrajzi ismereteinkre nézve nagy fontossággal bír; de a skythák nemzetiségét illetőleg a történetírás atyjának a szavai nagyon csekély világosságot nyújtanak és hogy végre e kérdés sokáig fog még az ethnologiai talányok sorába tartozni, melynek megoldása még sok tudósnak elmeélét fogja próbára tenni.

Nagyon sajátságos és minden esetre jellemző, hogy a *Sakák*ról, vagyis a Persiától keletre és északkeletre lakó skythákról, kiket némely tudósok a sinaiak *Jue-csi*-jeivel azonosították, még sokkal kevesbbé megbízható adataink vannak, mint a pontuszi skythákról, pedig az illető kútforrások aránylag ujabb keltűek és egy STRABO, JUSTIN, CHARAXI ISIDOR-, és egyéb görög íróktól, kiknek élete a görög baktriai birodalom hanyatlásának korába esik, hajlandók volnánk bővebb tudósításokat várni. Már HERODOT is említi, (VII. 68) *hogy a persák az összes skythákat sakáknak nevezik*, és hogy hazájok a baktriai birodalommal határos. Ez csak úgy magyarázható, ha a pamiri fensíkot és az Alai völgyeit fogadjuk el határvidéknek, hol még

(IV. 23), hogy az argippaeok egy gyümölcs-nemből bizonyos sűrű levet készítenek, melynek ἄσχυ a neve. Hosszas találgatás után végre azt sütötték ki, hogy a «prunus padus»-t kell ezen a gyümölcsön értenünk, mert ERMAN: *Reise um die Erde* (I, 427) szerint a kazakok, baskirok és kalmükkök még mai nap is e fa gyümölcséből készítik azt az italt, melyet a kazáni tatárok akši-(اقشى)-nak neveznek, a mi annyit tesz, mint savanyú, keserű. Ha már az argippaeokat minden áron törököknek akarják tartani, miért nem azonosítják az ἄσχυ-t a tatár aši v. aš-al, mely ételt, táplálékot jelent? Ez a fölvétel mindenesetre sokkal tetszetősebb, mint BRUUN-é, ki ἄσχυ-t az osset *achsir*-ral veti egybe.

ma is török nomádok tanyáznak, és hol mindenkor ugyanazon fajhoz tartozó pásztornépeknek kellett létezniök, kik a Jaxartes alsó folyásánál és az Altai vidékén lakó és később ZEMARCHUS által meglátogatott török népnek legdélkeletibb ágát képezhették. Az ó korban ép úgy, mint mai nap, nem az Oxus hanem a Jaxartes választotta el az iránságot a törökségtől és hasonlóan a szegény és nyugtalankodó nomádokhoz, kik az utóbbi folyón átkelve, a szomszédos Sogdiába csaptak, kirabolták sőt ideiglenesen uralkodtak is fölötte, a hatalmasabb és bátrabb lovas csapatok az előbbi folyótól egészen az Indusig portyáztak, ismételt támodásaik által a görög-baktriai birodalmat alapjában megingatták és végre teljesen meghódították. Ez a történetnek alig változó folyása, mert ez események a legújabb időig ismétlődtek, a mennyiben történeti emlékezet óta mindig török származású pusztai lakosok voltak, kik becsapásokat intéztek az Oxus és Jaxartestől dél felé terjedő mívelt vidékekre és az ottani dynastiákat egymás után tönkre tették. Ugyan az a sors, mely az arabok, samanidák, ghaznevidák és ghuridák uralmát érte, ugyanaz érte utól úgy látszik a Diodot által alapított baktriai birodalmat is a sakák részéről, a mint sakák voltak azok a népek is, kik Cyrust óriási birodalmának legszélsőbb határán annyira foglalkoztatták.

De kik voltak ezek a sakák, és mely nemzethez tartoztak? Mivel tanúlmányunk czéljának érdekében e kérdésre helyes felelettel kell válaszolnunk, méltassuk figyelmünkre mindenek előtt az illető kútforrásokat. Már a pontusi skythákra vonatkozó tárgyalásunk alkalmával megjegyeztük, hogy a khinai adatoknak, melyek szerint Skythia a Jaxartes torkolatától az Indusig terjedt, nem tulajdoníthatunk oly nagy értéket, mint DEGUIGNES [12],

[12] Recherches sur quelques évenements qui concernent l'histoire des rois grecs de la Bactriane et particulièrement la destruction de leur royaume par les Scythes, l'établissement de ceux ci le long de l'Indus et les guerres qu'ils eurent avec les Parthes. V. ö. *Mémoire de l'Académie des inscriptions et des belles lettres.* Vol. XXV. (1759.)

Klaproth [13], Remusat [14], Vivien de St. Martin [15], Hyacinth [16] és Grigoriev [17], mert ha meg is engedjük, hogy Si-Mu-Tzian és Ban-hu történeti művei, melyek a Kr. e. második század elején írattak, ama, tőlünk távol fekvő idő némely eseményeinek az összefüggését megvilágítják és a görög szerzők adatait kiegészitik, mégis nagyon bajos dolog volna a khinai történetírók nomenclaturáját felhasználni és tudósításaikból ama népek nemzetiségre következtetéseket vonni. Czélunknak sokkal jobban megfelelnek a görög íróknak sajnos, csak nagyon gyér följegyezései a baktriai birodalomról, de különösen az azon időből származó érmek, melyeknek feliratai, noha magyarázatunkhoz még nagyon sok kétség fér, e koromfekete sötétségbe mégis némi fénysugarat vetnek. Már maga a gyűnév *Saka* (Σάκα), mely a mai Persia keleti részének földrajzi nevében (Sakestan, Segistan, Sigistan, Sistan) benn foglaltatik, határozottan török hangzású és nem lehet a puszta véletlen dolga, hogy a korán észak felé szorúlt és törökségöket legtisztábban megőrzött *jakutok* magokat *Sakha*-knak nevezik; *sakha* pedig egy tulajdonnév, melynek töve *sak* az ó török nyelvben nagy szerepet játszik. Ép úgy áll a dolog a sakák egyes nemzetségeinek a neveivel, melyeket Strabo a sogdiai és baktriai hellen fönhatóság valódi megdöntői gyanánt említ, és melyeknek nevei Asii, Pasiani, Tokhari és Sakarauli. *Asii-* vagy a görög többes számu rag elhagyásával *as*-ban egy nagyon elterjedt török tulajdonnevet ismerünk föl, mely a turkomanoknál és kirgizeknél mai nap is elterjedt használatú nemzetségnév,

[13] *Tableaux historiques de l'Asie.* Paris 1826 (pag. 57, 132, 136).

[14] *Nouveaux mélanges asiatiques.* Paris 1829. *Mémoire de l'Institut.* Tom. VIII.

[15] *Mémoire sur les Epthalites* p. 265. et sequ.

[16] *Összegyűjtött adatok azon népekről, melyek az ókorban Közép-Ázsiában* laktak. Szt-Pétervár (oroszúl).

[17] Lásd ez orosz tudósnak Ritter : *Erdkunde*-jének orosz fordítását, különösen a jegyzeteket *Kabulistan és Kafiristan* czímű részhez. E műből merítettük a forrásanyagra vonatkozó előbbi adatokat.

mely nevet azelőtt tudvalevőleg az Alanok viselték, és mely a Burhani Kati'i szerint Kipčak egy városának is a neve. *Tokhar* (v. ö. Tokharistan, egy az Oxus felső folyásánál fekvő tartomány neve), jelentése szerint napkelte, szintén török képzésű szó; végre *Sakaraul* egyrészt az *aul* képzőnél fogva, mely nomen agentis-t alkot (p. o. karaul, tokhtaul, dizeöl), másrészt *Sakar* tövénél fogva, mely a turkománoknál [18] divatos nemzetségnév, ez elnevezések török jellemére nézve minden kétséget eloszlat.

A görög-baktriai korszakból származó érmekre vonatkozólag már inkább a hypothesisek terére vagyunk utalva, mert az illető kutatások még sokáig lesznek kitéve az ellenséges bírálat támadásainak. Ez érmekkel LASSEN az *Indische Alterthumskunde*-ban, CUNNINGHAM a *Numismatic Chronicle* VIII. kötetében, továbbá PRINCEPS *Essays*-ben és ugyancsak a *Numismatic Chronicle*-ben foglatkoztak leginkább, és a mennyiben GRIGORIEV-nek [19] tárgyalásából kivehetjük, e fölíratoknak a magyarázata nagyon ingó alapon nyugszik, és a tudós ép oly kevéssé veheti hasznukat mint a pontusi skytháknál előforduló mythologiai neveknek, melyeket, a mint már említettük, a legkülönbözőbb nyelvek segítségével iparkodtak megmagyarázni. A mi az uralkodóknak állítólag török származású neveit illeti, arra nézve megjegyezzük, hogy semmi kifogásunk az ellen, ha a *Kozoulo* (Κοζουλο) elnevezést, mely Kadphis és Kadaph (egy a Kr. e. első században élt indo-skytha fejedelemnek a neve) előtt epitheton gyanánt szerepel, a török *kizil* = vörös szóval vetik egybe és megtisztelő czímnek tekintik, annál is kevesbbé, mert Anatoliában és nyugoti Persiában a helység elöljárói mai nap is ugyane nevet viselik. De ha annyira túlhajtják a dolgot, hogy némelyek OOHMO-ban a sanskrit *hima* = hó vagy fehér szót akarják fölfedezni, mások meg OOKM vagy OOHK-

[18] V. ö. *Középázsiai utazásomat.* 278. l,
[19] V. ö. *Kabulistan és Kafiristán* 784—814. l.

ből a török *ak* = fehér szót akarják kimagyarázni, pusztán csak azért, hogy egy hasonló esetet állíthassanak a törökség ethnikai életében használatos *kizil, ak* és *kara* mellé, akkor már alig lehet szó tudományos komolyságról. Egy másik sokféleképen értelmezett szó, mely ezen érmeken olvasható, KOPONAO; CUNNINGHAM szerint e szó Κορωνίς-t vagyis göndörhajút, ABBOT szerint napimádót jelent a persa خور khor = nap szótól, GRIGORIEV [20] végre κογανο által kívánja a fönnemlített alakot helyettesíteni és ily alakban e szó nem volna egyéb, mint a török-mongol Kaganos = Khakan. Véleményünk szerint e κορονασ-t talán az ó-török *kuran* = védő szóval is össze lehetne hasonlítani, de a mint már több ízben megjegyeztük, az ily meddő etymologizálás nem világítja meg az ethnologia homályos vidékeit és ha egyáltalán van valami, a mi a skythák uralmának korából fenmaradt baktriai pénzeken és érmeken teljes figyelmünkre méltó, az minden esetre részint azon mellképek, részint a teljes alakot mutató képek, melyek a Kadphis nevű fejedelmet ábrázolják. Az arczvonásokban GRIGORIEV [21] megjegyzése szerint a görög physiognomiának [22] legcsekélyebb nyomára sem akadunk, az öltözet pedig szakasztott olyan mint a mai kirgizeké. A kaftánnak előrészén alkalmazott érczkapcsok, a hosszú alsó ruha, a czipők és a hosszú, fenn meggörbült kalap, szóval e skythának egész alakja okvetlenül feltűnik, ha a baktriai pénzeken található tisztán görög arczokkal egybevetjük és végre önkénytelenül is arra a meggyőződésre kell jutnunk, hogy a néptörzs, melyhez e fejedelem tartozott,

[20] U. o. 799. l.
[21] U. o. 800. l.
[22] A korábbi, kőből faragott képek bizonyító ereje ellen netalán fölmerülő ellenvetésekkel szemben megjegyezzük, hogy a Persia déli részéből származó faragványokon, különösen a Naksi Rusztem csoportozatján Sápur arczvonásai tisztán irániak, míg Valerian a valódi római typuszt mutatja.

semmi esetre sem lehetett árja, de annál inkább ural-altai, illetőleg török-tatár eredetű.

A mondottakat összefoglalva, azon adatok alapján, melyeket a skythák és a sakákra vonatkozólag a görög szerzőknél találunk, nem kevesbbé azon gyér adatok alapján is, melyek a Szaszanidák korából maradtak reánk, föltehetjük, hogy ama harczias nomádok, melyek egyrészt a Krisztus születését megelőző utolsó pár században a pontusi tartományokban földléptek, másrészt pedig a Jaxartesen átkelve, Szogdiába és Baktriába becsaptak, hogy ott Nagy Sándor utódait az uralkodásban felváltsák: ural-altaiak és valószínüleg török-tatárok voltak. A nagy pusztán, mely északról az iráni területet úgyszólván átkarolja, nem igen képzelhetünk a török-tatárokon kívül más ural-altai eredetű népet, nincs is okunk arra, hogy egy más népet tartsunk ama vidék évezredes lakóinak, mint épen azt, mely még most is ugyanazon helyeken[23] lakik. Az előrebocsátott vizsgálódásokra támaszkodva tehát azon kérdésre, vajjon a török-tatár népek csak az araboknak Közép-Ázsiában történt föllépésök után jelentek-e meg a történeti események színpadán, vagy pedig már a Krisztust megelőző néhány században gyakoroltak befolyást a keleti világ sorsára, csak ez utóbbi értelemben adhatunk választ. A kép, mely ez ethnikai viszonyokat illetőleg elénk tárul, annál élesebb körvonalokat nyer, mennél inkább fogják egy hozzánk közelebb fekvő kornak eseményei a régiebbeket megmagyarázni és mennél inkább fogják az ingadozó hypothesisek helyét megbízható adatok elfoglalni. A mit a skythák- és sakáknál csak sejthetünk, azt a húnok és avaroknál már állítás alakjában mondhatjuk ki, mert a mint arról a következő fejezetben meg fogunk győződni, a világosság a kor haladtával nőttön nő.

[23] Spiegel Fr. az *Eranische Alterthumskunde*-jában hasonló nézetet vall, a mennyiben a régi *Eran*-nal határos népekről szólván, azt mondja: «Demnach mögen die Völkerverhältnisse schon damals ähnliche gewesen zu sein wie heutzutage.» (403. lap.)

II.

A HÚNOK ÉS AVAROK.

A nehezebb ethnologiai föladatok közé, — melyeknek megoldását eddigelé bár sokszor megkísérlették, de alig valami eredménynyel, — tartozik első sorban az a kérdés, micsoda nemzetiségű nomád népek voltak azok, melyek az V. századtól kezdve a Fekete-tenger észak-keleti partjairól a Tisza és Duna vidék felé áramlottak, útjokban, mint ezt a dolog természete magával hozza, a félig és egészen megtelepedett népeket magok előtt hajtva, mindent pusztítva és rabolva. Egykorú byzanczi íróknak, kik közűl kiválólag Priscus Rhetor, Ammianus Marcellinus, Menander Protector, Theophylactus Simocatta, és a góth Jordanis említhetők, adatai nyomán ezek húnok és avarok voltak, oly nevek, melyeknek mindenesetre inkább nemzetségi, mint népi vagy nemzeti jelentőség tulajdonítható, s melyekről egész máig nehezen állapítható meg, magok adták-e magoknak e nevet, vagy csak a byzancziaktól neveztettek így, mivel tudvalevőg ma is van Ázsiában sok oly nép, melyeknek általunk adott nevei előttök teljesen ismeretlenek. A persa például *irán*inak nevezi magát, az afghán *paštu*nak, a kirgiz *kazak*nak és így tovább: úgy, hogy joggal vethetjük föl azt a kérdést: mikép nevezték magokat a húnok és avarok tulajdonképen? Természetesen, ha szerencsésen felelhetnénk erre a kérdésre, az problemánk nehézségét tüstént kevesbítené, a

mennyiben a nemzeti név nyelvi jellege nem kevés fényt terjesztene szét a homályban. Mivel azonban ez alig várható — tekintetbe véve t. i. azt, hogy az említett népek csekély műveltségénél fogva írott emlékek által való fölvilágosításra a legkisebb reményt sem táplálhatjuk, — nem marad más hátra, mint az egykorú szerzők írott kútfőit, a fönn említett történelmi forrásokat pontos vizsgálatnak alávetve, a bennök megőrzött adatokat saját czéljainkra lehetőleg fölhasználni.

Azon sajnos körülménynél fogva, hogy a hajdankor úgynevezett kultur-népei a műveltségben alattok álló, nomád szomszédaik megismerésére semmi súlyt nem fektettek, sőt arra érzékök sem volt, várakozásunkat, a nyerendő fölvilágosítást illetőleg, a legalacsonyabb fokra szállítja le. Az úgynevezett skythák, barbárok, nomádok vagy *idegen ördögök* megvetésében és csekélyre becsülésében a görög, iráni, arab és khinai tudományosság mindig és mindenütt egyenlő maradt. A történelmi adatok szilárd alapja helyett mindig csak mesék és regék tarka-barka szövedékére bukkanunk, és a miben a görög, iráni és arab írók khinai társaiktól legalább némiképen különböznek, az a kérdéses nemzet szokásainak, erkölcseinek töredékes rajza, és a mi fő, az ethnographiai nomenclaturának hívebb átszolgáltatása — két olyan előny, melyet nem tudhatunk eléggé megbecsülni.

Bár látszólag csekély értékű, mégis mindenekelőtt azon népismei vázlatokra kell utalnunk, melyek nevezetesen PRISCUS-nál, AMMIANUS MARCELLINUS és MENANDER-nél, bár szándéktalanúl, vannak mintegy csak odavetve, mégis azon állapotot teszik szemlélhetővé, mely a sivár puszta lakói, foglalkozásuk szerint leginkább baromtenyésztők, és a szomszéd megtelepedett kulturnépek között minden időben és minden tájékon fennállott, és mindenütt hasonló okozatokat hozott létre. A mi az úgynevezett «pásztorokat» Kr. e. 2300 évvel az akkor virágzó Egyptomba való betörésre, a mi a sakákat Kr. e. 150 évvel a görög-baktriai birodalom megtámadására készteté, ugyanazon

ok volt, a mi a húnokat és avarokat a keletrómai birodalom határaira terelte. E nevezett két nép jó lovas, a háború mesterségébe begyakorolt, az élet minden viszontagsága, az időjárás minden szeszélye ellen edzett, már a hajdani és történelem előtti időkben azon részben fűvel, részben sás- vagy bokorral benőtt pusztákon kalandoztak, melyek kevéssé szakgatva meg itt-ott köztük fekvő műveltebb tájaktól, keleti Mongoliától, helyesebben az In-Sán Khingan hegyláncztól kezdve, az Altain túl, a turáni felföld hosszában a Volga és Don partjáig, sőt a Fekete-tengerig terjedtek, s az ó-világ valódi és hamisíttatlan nomádjainak, köztük az első sorban értendő török-tatár néptörzsnek, már jó korán kedves tartózkodási helyül szolgált, és kevés kivétellel szolgál ma is. Édes kevés, a mit a byzancziak e nomádok ősi hazájáról tudnak, és az is szerfölött zavart. Az ő értesítésök a *fehér* és *fekete* húnokról semmi esetre sem vonatkozhatik e nomádok bőrszínére, miután ma már eléggé tudva van, hogy Közép-Ázsia pusztáinak lakói egy és ugyanazon nap- és időjárás barnította arczszínnel bírtak. Ez inkább a származási különbséget jelölheti, miután a nemesebb törzsek magokat ma is *ak-szöngek* = fehér csontú, a nem nemesek pedig *kara-szöngek* = fekete csontú, vagy csak röviden *kara*-feketének nevezik. Azért, ha a fekete húnok tartózkodási helyét a Til, helyesebben az Itil (Volga), a fehérekét ellenben a Káspi-tenger északi partjára helyezzük, az ethnikai kapcsolat némileg kitűnik, ha megfontoljuk, hogy Zemarchus adatai nyomán, — ki 100 évvel Attila után a Káspi-tenger északkeleti vidékét beútazta, és útjában egész az Altaig török eredetű népeket talált — a törökség folytonossága az Altaitól az azovi tengerig, illetőleg a Dunáig alaposan föltehető. Minden esetre kétségen kívül áll, hogy azon idők hatalmas néptorlódásaiban a finn-ugor néptörzsek egyes töredékei a törökök compact tömegeibe itt-ott betörtek, és új, alapjában véve rokon ethnikai viszonyokat hoztak létre; de semmi sem szól a mellett, hogy a finn-ugor népelem, leginkább halászok- és erdei lakókból álló, a világtör-

nelem színpadján mint hódító, harczos nép lépett volna föl. Ebben foglalkozásmódja és csekély száma mindig megakadályozta. Akár erőszakos, akár békés úton vegyültek a törökséggel, annak arczulatát csak kevéssé változtathatták meg. A Szaszadinák előtt a Jaxartes és a Káspi-tó északi vidékén lakó nomádok mint törökök jól ismertek voltak; az örmény nyelv ugyanis már időszámításunk V-ik századában török befolyás nyomait tünteti föl, péld. očkar, törökül kočkar = kos; (v. ö. PATKANOFF: *Russ. Revue* IX. évf. 7. köt. 87. l.); azonkívül e mellett a legfontosabb bizonyíték az a körülmény, hogy a Volga és Ural folyók földrajzi nomenclaturája, a byzancziak által hozott első hiteles versio szerint, e tisztán török elnevezésekben, *Itil* és *Jaik*, *Jajik* fordúl elő, melyek közül az első törökül folyamot[1] par excellence (v. ö. BUDAGOV I. 183. l.), míg az utóbbi *szélest*, *kiterjedettet* jelent.[2]

Ha tovább menve, a byzancziaknak azon adatait vizsgáljuk, melyek a húnok és avarok testalkatára vonatkoznak, úgy mindenesetre a részletekben e nomád népek idegenszerű és borzasztó külsejét illetőleg, analogiáját találjuk azon rajznak, melyet a *Sahnameh* költője az északi Irán vad hordáiról, vagy *Ibn Al Athir*, vagy a *Tarikhi Guzide* a turkománokról elénkbe állít. Az ethnographiai faji ismérvek általok nyújtott hű képében, daczára az aargaui kantonban talált hún fejeket ábrázoló kőszobroknak, nem bízhatunk föltétlenül, noha egyrészt a rajz, melyet AMMIANUS MARCELLINUS és 100 évvel később SIDONIUS APOLLINARIUS a nagyfejű, kisszemű nomádokról nyújtanak, kik

[1] Nemcsak a Volgát nevezik törökül Itilnek, hanem a Kamát is e névvel jelölik: *Ak-Itil* = fehér folyó. Megjegyezhetjük még, hogy a távol keleten vagyis az Altaiban ädil és jajik azonos értelemben vétetnek. V. ö. RADLOFF II. k. (fordítás) XII. old.

[2] ZEMARCHUS Oikh-nak nevez egy folyót, mielőtt ad ingentem et latam paludem ért volna, és mivel mi az utóbbi alatt az Aralt gyanítjuk, úgy Oikh alatt a török Jaik, Jajikot kell értenünk, és nem a Jaxartest, mint eddig tévesen hitték.

egész életöket az apró, vad, szélgyors paripákon töltik, kiknek gyermekeik már a leggyöngédebb korban lovagolnak stb., igen erősen emlékeztet bizonyos vonásaiban azon nomádok physikumára és szokásaira, melyek 14 századdal később ugyanazon physikai ismertető jelekkel, ugyanazon kis, vadkülsejű lovakon az Emba és Jaxartes közti pusztákat kalandozzák be, s figyermekeiket már két éves korukban a lóra kötik, melyeknél még ma is találhatók csúcsos koponyák, és a melyek csak azért vesztették el egyes faji ismertető jeleiket, mert az idegen elemekkel való keresztezésnek az eredeti képet meg kelle változtatni. Különben, ha egykorú szerzők némely leírása talál is a physikumot illetőleg, másrészt nem fektethetünk valami nagy súlyt a nomádokra ráfogott vadság- és nyerseségre, mivel a húnok és avarok, kik keletről nyugotra való útjokban a szomszédos népek kultur befolyásától nem zárhatták el magokat egészen, egy csöppel sem lehettek vadabbak és nyersebbek a gepidáknál, szlávoknál, vagy más, a keletrómaiakkal érintkezésbe jött népeknél. E véleményt, helyesebben mondva e rossz hírbe keverést illetőleg, a kulturember máig hű maradt önmagához. E sorok írója annak idejében persák- és tadsikoktól jókora bűnlajstromot hallott más, a koránhoz kevesbbé ragaszkodó török nomádok rovására, a melyről aztán a helyszínen egy nyomot sem talált, és a mint a mai oszmánok és arabok a máshitű jezidák- és drúzokra a barbárság sok attributuma mellett még laza erkölcsöket is fognak, épúgy mondja el a jó PRISCUS a húnokról (184. l.): *Haec nobis cibaria et mulieres formosas, cum quibus amori indulgeremus (hoc enim apud Scythas honori dicitur) suspeditavit.* — Így a Justinus Minor udvaránál lévő avar követ nyelve is majdnem szóról-szóra emlékeztet egy tekketurkomán főnök szavaira, a meshedi persa kormányzónál, vagy egy muntefik seikhére a bagdádi válinál. Az alaphang mindenütt a nomádok bátorságának, hatalmának ecsetelése, melyért cserében a gazdag, de békeszerető földmívelő népek dús ajándékait kívánják; és hogy a nomádok akkor époly kapzsik és

kincssovárok voltak, mint mostani társaik, azt tudjuk THEOPHYLACTUS és MENANDER műveiből, kik szerint Baján követei által gazdag ajándékot *Catenas auro-variegatas, et lectos et sericas vestes*[3] kéretett és kapott is; a minthogy Attila haragját is dús ajándékokkal fegyverezték le. Hogy ilynemű egyezkedéseknél az egyszerű, de a byzancziakkal szemben becsületes nomádok, akkor úgy mint ma, a rövidebbet húzták, alig érdemes említeni. Akkor is, mint most, a persa, bokharai és khivai uralkodók, ha valamit szándékoznak a pusztai lakók ellen, először is egyik törzset a másikra uszítják, épen úgy Justinián császár is megkísérlette e manœuvret az utigurok feltüzelése által a kutrigurok ellen. Azonban, úgy látszik, ez eljárás nem vezetett mindig sikerre, mert a nomádok nagyon gyakran keresztül láttak a civilizált görögök csalfaságán, és igen találóan mondja a török főnök Turxanthos Valentinus byzanczi követhez. *Vos estis illi Romani, qui decem quidem linguis, sed una fraude utimini*[4] és miután tíz ujját a szájába dugta, megjegyezte: *Ut meo ori decem meos digitos nunc admoveo, ita et vos Romani pluribus et variis utimini linguis.* A mint e helyet olvastam, gondoltam magamban, ipsissima verba, a melyekkel a turkománok közti tartózkodásom alatt, a jomutok öregjei a khivai és teheráni kormányok hitszegéseit és csalásait ecsetelték. Mindenütt ugyanazon eszmemenet, ugyanazon kifejezések és metaphorák, és ha a PROCOPIUS[5] által a kutrigur Sandilkh szájába adott, a pusztai életből ellesett jelképes nyelvet olvassuk, úgy épen egy jelenkori öreg kirgizt vagy turkománt vélünk hallani. Továbbá észre lehet venni, hogy ha a byzancziak a húnokat és avarokat, mint szószegőket és hűtleneket festik, a hogy ezt például jelenben GRIGORIEV tanár a kirgizekről állítja, abból az tűnik ki, hogy a nomádok csak saját bőrüket védelmezték, és az akkori Bos-

[3] MENANDER 283. l.
[4] Ugyanott 400. l.
[5] PROCOPIUS: *Bell. goth.* IV. könyv, 19. fej.

porus melletti uralkodók boldogitási terveinek époly kevés hitelt adtak, mint mostani utódjaik a Jaxartes, Emba és Talasz mellett a Neva parti uralkodókkal szemben teszik. Ugyanazért ismételjük, a húnok és avarok erkölcsi nyerseségéről szóló értesítések csak cum grano salis fogadhatók el.

Bármennyire jelentéktelenek és helylyel-közzel megbízhatatlanok legyenek is a byzanczi íróknak a nomádokról tett megjegyzéseik, nem szabad felejtenünk, hogy ezek néha oly adatokat is tartalmaznak, melyek a húnok és avarok életviszonyainak megvilágításához lényegesen hozzájárulnak. Így a kép, melyet a fejedelmek és főnökök fényüzéséről és pompavágyáról rajzolnak, egészen szemlélhetővé teszi a szomszédos iráni, helyesebben szaszanida világ kultur-befolyását, mely akkor északkeleten az Oxus és Jaxartes vidékekig, északnyugaton a Volga és Don partjáig terjedt. A hún és avar nép nagy tömegét lehet, mint «pellibus vestiti» rajzolni, a mint péld. a kirgizek és turkománok a múlt században valának, hanem úgy, mint az utóbbiak khánjai és szerdárai már akkor, sőt századokkal azelőtt ruházat- és kényelmi czikkekben Iránt és a khánságokat utánozták, épúgy a hún és avar főnökök lakásaiban is, a fasátrakat kivéve, melyek nyugati eredetűek, leginkább Közép-Ázsiát és az akkori szaszanidák luxustárgyait találjuk. Ide tartoznak az arany edények, gazdagon ékített fegyverek, selyemruhák, (ez utóbbiak valószinűleg nem Iránból, hanem Soghdiából származnak), különféle ételek és italok, és kiváltképen az aranyos vagy máskép czifrázott nyugvóágyak, eredetileg trónok és dísz-ülőhelyek, melyek az északkeleti nomádoknál ma is *orn*, *orun* (v. ö. magyarúl orom = Anhöhe) *tőšek és serqek* név alatt fontos szerepet játszanak, sőt a patriarkhai méltósághoz tartoznak. Így későbbi forrásokból tudjuk, hogy a skythák fürdőt is vittek magokkal, helyesebben egy sátort, mely alatt fürödtek, és azt τζεργα-nak nevezték, mely szóban a keleti török چرکه (čerge) = egy kis hosszúkás sátor, azonnal fölismerhető. Továbbá Persiából, illetőleg az ázsiai kulturvilág-

ból származik a húnok- és avaroknál föltalálható rossz szokás, a polygamia, — mindenesetre azonban csak a főbbeknél, mert a nép tömege azt nem követte. Hogy a húnok még Európában való megjelenésök előtt összeköttetésben voltak a persákkal, az gyanítható a rabló hadjáratok- és harczokból, melyekre már PRISCUS-nál vannak utalások. A hún főnökök erkölcsi életének tarka jellege kitűnik többek közt a különféle italokból, ha olvassuk, hogy *meth*-et (Μέδος) egy szláv-germán italt, de egyúttal *kamos*-t (καμός) is, kétségkívül a török-tatár kimis = savanyú kanczatej, ittak. Úgy látszik, csak az állami és társadalmi alkotmányt őrizték meg tisztán, továbbá a hadügyet, mely amaz életszabályok hű képét tükrözi vissza, melyek századokkal később a Jasao Dšengiz-den (Dšengiz törvénykönyve) és a Tüzükati Timurban (Timur rendeletei) is helyet találtak. A földmíveléstől való irtózás, a korlátlan szabadságérzet, párosulva a választott főnök iránti tisztelettel, a kalandvágy, sőt a taktikai szabályok, mind emlékeztetnek a mai török pusztai lakók szokásaira és nevezetes, hogy főbbjeiknek a török-mongol uralkodói czímet adták, t. i. *Khakan*, *Khagan*, melyből később *khan* származott; oly czím, melyet a török szultánok, persa királyok és közép-ázsiai fejedelmek török eredetök jelöléséül ma is használnak. [6]

Ezen, az életmódra vonatkozó jegyzeteken kívül megemlítendők még azon értékes adatok, melyek kétségen kívül helyezik, hogy a húnok és avarok a samán hitnek voltak határozott követői, ama specialisan ural-altai hitnek, mely minden idegen szellemi befolyás nélkül, a mondott népek gondolatvilágából származott, és csak a pusztai lakóknál tudott ősidők óta

[6] A khakan czím az ázsiai moszlim fejedelmeknél a mongol betörés után jött divatba, s ennek rövidítése Chan vagy khan, melyet az oszmán sultánok neveikhez függesztenek, Persiában pedig a Szefidák óta, mint tiszteletbeli czím használtatik. A nem török népek között egyedül az afghánok használják, hozzájok pedig az országnak a töröktől átvett katonai igazgatása útján jutott.

gyökeret verni és egész a mai napig fönmaradni. Ezt látjuk először azon sok kurgánon, mely a Szajáni hegységtől kezdve délnyugoti irányban egész a Krímig elhuzódik, és melyeknek a samán hitre mutató jellegök a kő- és faszobrok, s a többi áldozatokat jelző faragványok által eléggé bizonyítva van. *Másodszor* két különböző forrásból vett adat egyezésén, melyek elhalt családtagokat ábrázoló szobrok tiszteletére vonatkoznak. E vallásos szokást Zemarchus a VI. és Abulgazi a XVII. századból említi föl. Utóbbi beszéli nevezetesen, hogy a régi törökök egy szeretett családtag elhunytával egy bábot vagy bálványt készítenek, azt házokban hosszú ideig őrzik, neki ételt adnak, gondosan tisztítják és imádják. Ennek megfelelőleg mondja Zemarchus, midőn a törökök közti éleményeiről beszél: «Postridie etiam in alio tugurio conveniunt, quod erat simili tapetum sericorum genere adornatum, in quo effigies varia forma cernebantur.» [7] *Harmadszor* Zemarchus értesítése a jövendölés vallásos cselekvényeiről élénken emlékeztet a mai samánok hasonló szokásaira. «Hi (averruncos Menander-nél) cum ad Zemarchum accessissent, sarcinis depositis thuris folia incenderunt, Scythicaquæ lingua nescio quæ verba susurrarunt, et tintinnabulis atque tympanis resonantes folium thuris igne cum strepitu laceratum circumferebant, et furore perciti frementesque, dæmones depellere videri volebant.» [8] Ezt tudjuk Justinián követje nyomán, és a ki Pallas leírását olvasta a samánok ceremoniáiról és ki a rossz szellemek, betegségek sta. elűzésére használt szent dobok és sípok fontosságát ismeri, annak rögtön föl fog tünni a hasonlóság a még ma is létező samán istentisztelet és az akkori törökök vallási szokásai között. A mit továbbá Ammianus Marcellinus mond a kis pálczák segélyével való jövendölésről (nam rectiores virgas vinimeas colligentes) a húnoknál, az még ma is előfordúl Közép-Ázsiában, — termé-

[7] Menander 182.
[8] Ugyanott 381.

szetesen moszlim vallású szertartásoknál — az úgynevezett *čöb-fali* (pálcza-jövendölés) alakjában; úgyszintén a jósolás az elégetett lapoczkából, melyről JORDANIS a 37. fejezetben szól, és a mai nomádok *köze-falinak* (lapoczka-jövendölés) neveztetik; mind olyan szertartások, melyeket e sorok írója turkesztáni útazása alatt maga látott. *Negyedszer* Bajan esküje, melyet MENANDER így ád elő: «Ense educto sibi et avarum genti dira est imprecatus, si quid mali commisceretur in eo, quod pontem super Sao flumine facere susceperit, ut ipse et universa gens ad internecionem usque ferro periret, cœlum et alto super ipsis, et Deus, qui in cœlo est, ignem emitteret, silvæ et montes, casu et ruina illos obliterarent, et Saus fluvius inundatione eos submergeret,» [9] ugyancsak hasonlít a mai altai samánok esküvései és átkozódásaihoz, melyekről az altai grammatica [10] szerzői szólnak. Sőt mi több, a papok és jósoknak az avar időkből ránk maradt elnevezései tisztán török jellegűek; értem a *Bokolavr* és *Jagur* szavakat; az első, tekintve, hogy a görögök az ö és ü-t visszaadni nem tudják, böküler, bögüler (böjü = varázs)-ból származtatható, míg a másodikban, mely méltóságot jelent, könnyen észre lehet venni az eredeti jakur, jagur, jaur = jövendölni, jósolni (v. ö. *Etymol. szótár*am §. 122.) elferdítését. Továbbá maga e szó *kam*, mely ma annyit jelent, mint pap, samán, varázsló, hún tulajdonneveknél kétszer is előjön ez összetételekben: *Ata-kam* (atyapap) és *Eš-kam* (barát-pap). Fölvethetem tehát azt a kérdést, hogy nem elég tisztán és világosan szólnak-e e bizonyítékok a mellett, hogy a húnok és avarok török-nyelvű samán-imádók voltak?

[9] MENANDER 335. l.
[10] *Grammatika altaiskago jazika.* 218—220. l.

III.

A HÚN-AVAR SZEMÉLY-NEVEKRŐL.

Összefoglalva immár a húnok és avarok erkölcsi életére vonatkozó eddigelé kifejtett nézeteinket, a legegyszerűbb felfogással is azon meggyőződésre jutunk, hogy a nevezett nomádok szükségképen legnagyobb részint az ural-altái népcsalád török-tatár ágához tartoztak. Előre meg kell ugyanis jegyeznünk, hogy eddig felhozott bizonyítékaink, bármily nehéz volna is erejöktől megfosztani azokat, csak másodlagos jelentőségűek, és *főérvünk ama nomenclatura nyelvi jellegén alapúl, melyben mind az előkelő egyéniségeknek, mind az egész nép nemzetségágainak tulajdonnevei foglaltatnak, és melyek majdnem egytől-egyig a legrégibb török nyelvjárások egyikéhez tartoznak.* Szívesen elismerjük, hogy e nyelvi bizonyítéknak történeti adatokkal való támogatása nagyon kapóra jönne; de honnan vegyünk ilyeneket, szemben a byzanczi írók sovány, zavaros és meseszerű értesítéseivel? Megengedve, hogy ha a húnok ethnikai egyedisége felől némi tekintetben tisztában volnánk is, ki adhat nekünk pontos felvilágítást az avarokra, var-khunokra, és ezeknek az utigurok-, kutigurokhoz és az «arany hegynél» lakó törökökhöz való viszonyára nézve? Egy Theophylactus, Jordanis stb. homályos adatai semmi esetre sem, és így egészen természetesnek fogja találni mindenki, hogy mi annál makacsabbúl ragaszkodunk a nyelvemlékekhez, mint a fenforgó körülmények közt az egyedűl biztos alaphoz. Teljesen méltatva azon ellenvéleményt,

mely a személyi és népi tulajdonnevek bizonyító erejét elégtelennek nyilatkoztatja, mindjárt eleve föl kell a figyelmet arra hívnunk, hogy mindazok a jelenkor népeire, különösen az europaiakra vonatkozó elméletek a hajdankor népeire és a török-tatár eredetű népekre nem alkalmazhatók. Ha a személynevek dolgában a keresztény Európára és a moszlim Ázsiára utalnak, hol a kereszténység, illetőleg az iszlám felvételével a szlávoknál, germánoknál és frankoknál latin-görög, a törököknél és persáknál ellenben arab nevek jöttek használatba, s mindamellett nem lehet pl. «Stephanus-, Teodor-, vagy Markusról» vagy pedig Haszan, Ahmed és Musztafáról görög-latin, illetőleg arab eredetre következtetni, akkor már a miatt sem fogadhatjuk ezt el czáfolatlanúl, mivel ezek először csak keresztnevek, csak egyes mozzanatai idegen vallás vagy mívelődés befolyásának. Másodszor mivel az illetőknek tulajdonképi családi nevét mégis a nemzeti nyelvkincs szolgáltatta. Az a nép azonban, a melyről itt szó van, tudniillik a török-tatár, abban az időben még meglehetősen ment volt idegen vallás befolyásától, idegen nevek fölvételére tehát korántsem lehet gondolni, és azt a történelem bizonyítja leginkább, mennyire megvédték magokat a törökök az iszlam megerősödtével a semita betolakodók ellenében. A törökök, moszlim hitvallásuk és testőrszerepök daczára az első khalifák mellett, az abbaszidák udvaránál megőrizték eredeti török neveiket. A *Tarikhi Baihaki*-, a *Tabakati Nasziri*ban és a *Tarikhi Guzide*ben, hol a török dynastiákról a Seldšukidák-, Sandšaridák-, Kharezmidák- és Ghaznevidákról van szó, a törökök rendkívül ritkán szerepelnek arab-persa, de annál többször török nevekkel, mint: Sevük-tigin (a kedves), Alp-tigin (a hős), Tugan (karvaly), Arslan (oroszlán), Tograul (a szétvagdaló), Sandšar (az átdöfő), Ilik (első), Bektogdi (fejedelmi sarj), Kutulmiš (boldog), Tekiš (ütközet), Tutaš (markolat), Bughra (hím teve), Berkjaruk (nagyon ragyogó), Baibarz (fejedelmi oroszlán), Kilidsarslán (arszlán-kard), Jolduz (csillag), Ildeköz (a kinek a szeme a népen nyugszik), Kizil Arslan

(vörös oroszlán), Šonkar (sólyom), Atsiz (névtelen) stb. még pedig azon korban, midőn a persák a semitizmus ellen vítt harczot már abbanhagyták és a hajdani Firuzok, Behramok és Šapurok arab nevekben tetszelegtek maguknak. Lephet-e meg valakit tehát, ha mi azt állítjuk, hogy a törököknek már az iszlam előtti korszakban törökös neveik voltak, és e nevek viselőit, akár mint húnokat, avarokat, uturgurokat, vagy ultzagurokat mutassák be őket a byzancziak, egészen egyszerűen törököknek mondjuk?

Magától értetik, hogy még kevesbbé merülhet föl kétség a nemzetiségi nomenclaturának, t. i. az egyes nemzetségek, törzsök és családok neveinek eredeti voltát illetőleg. A szakadatlan átalakúlást feltüntető nemzetségi viszonyok közepett itt-ott megesett ugyan, hogy a török nép egyes ágai vagy családjai az iszlám fölvétele óta arab-persa nevekkel ruházkodtak fel, pl. Khodšalar, Šeikhlar, Sufian, Karnaz stb. a turkomanok és kazakoknál — azonban már a régen névvel bíró nagyobb töredékekre nézve e föltevés minden körűlmény között ki van zárva. Egészen máskép alakúl a kérdés e nomenclatura belső értékét illetőleg, mivel e pontban mindenekelőtt ama sajnos tájékozatlanságra kell rámutatnunk, mely e tekintetben még ma is uralkodó az európai és ázsiai tudós világban. Századokon át tekintették egyes nemzeteknek az uigurokat, özbegeket, kipčakokat, kazakokat és kara-kirgizeket, jóllehet ezek valamint jelenleg, úgy ezelőtt is a közös török (szószerinti értelemben *ember*) névvel éltek; és így cseppet sem kell csodálkoznunk, ha egy Priscus, Jordanis, vagy Porphyrogenitus a húnok-, avarok-, kotzagurok-, patzinakiták- és khazarokban önálló nemzeteket lát? Ezért nem is habozunk egy pillanatig sem azt állítani, hogy ez és egyéb tulajdonnevek csak egyes törzseit és nemzetségeit jelentik ama népnek, mely magát töröknek hívta, és a mely, mint egyes egyedül összetartó ethnikai elem, Khina északnyugoti határaitól a Duna-lapályokig húzódott, mert a mint rögtön szemébe ötlik a török nyelvjárások ismerőjének a

hun-avar személynevek törökös jellege, ép így állt a dolog az úgynevezett ethnikai tulajdonnevekkel, melyek legnagyobbrészt minden nehézség nélkül visszaállíthatók eredeti alakjokba. Ebben központosúl, tudvalevőleg, nézetünk főérve, és hogy ennek lehetőleg eleget tegyünk, első sorban is ama köntöst vegyük szemügyre, a melyben a kérdéses török szavak ránk jutottak, és csak azután fogjunk megmagyarázásukhoz.

Hogy a török nyelvemlékek, az átírások idegen köntöse miatt, a melyben hozzánk jutának, igen sokat szenvedtek, sőt gyakran az érthetetlenségig el voltak ferdítve, — azt bizonyára alig szükséges mondani. Szerfölött sajnálatra méltó tény ugyanis, hogy azon krónikások, kik az ó-korban a török néppel foglalkoztak, többnyire oly nemzetiséghez tartoztak, melyeknek nyelve a török-tatár nyelvjárások hangtani sajátságainak visszadására természeténél fogva képtelen volt; sőt leggyakrabban oly írók voltak, kikről nyilván való, hogy a török nyelv tudását nélkülözték. Az arab alphabeta gyámoltalanságáról török szavak átírásában, és ama gonosz bánásmódról, melyben az arab történet- és földrajz-írók a török neveket részesítették, ne is tegyünk szót e helyütt. Azonban még rosszabbúl áll a dolog a görögre vonatkozólag. Míg az arabban csupán az *ö*, *ő*, *ü*, *ű*, és *i* kettős magán- és ž és č kettős mássalhangzók hiányzanak, addig a görög azonfölűl még az *š* és *ž*-nek is híjával van, sőt általában az éles sziszegő hangzóknak; és még ma is, közel 700 éves együttélés után a törökkel, a görök pl. «dortundzi gun gotsedzek»-et mond «dördünüži gün göčežek» helyett — épen mint a francziáúl beszélő hellén «Zul viendra zodi proszen-t» mond «Jules viendra jeudi prochain» helyett. Ily hangszegény nyelvekkel természetesen a phonetikai tekintetben oly gazdag és annyira kifejlett török csak nehezen volt visszaadható, és ama hibáikat, melyekbe egy Pachimeres, Chalcocondylas stb. estek török szók átírásánál, a modern görög írók is elkövetik, és kétségkívül egy Priscus, Teophanes stb. még annál inkább elkövették hún-avar tulajdonnevek átírásánál.

A görög alphabeta elégtelenségén és a szerzők nyelv-nemtudásán kívül a hiba jórészét még a másolóknak kell betudni, sőt talán a bonni szövegek kiadóinak is, kik az idegen szókincs körül nem a megillető kritikával jártak el. Jelentékeny nehézséget képez azonkívül annak megkülönböztetése, mennyiben olvadt össze vagy sem a görög ας, ες és ος nominativusi végzet az eredeti török szóval, mert míg egyrészről Μουνδιουχος, Κουριδαχος, Βερυχος, Σαλος, Χαγανος Mundiukh-, Kuridakh-, Szal-, és Khagannak felel meg, addig másrészről meg Ερναχ, Δεγγιζιχ és Βασιχ-ot találunk Ernakh, Dengizikh és Baszikh nevekre, tehát ος, ας és ες nélkül. A vocalis kihangzásoknál sem lehet a görög ς-t szabályúl elfogadni, és e tekintetben a szerzők és másolók részéről eléggé nem sajnálható önkényt tapasztalunk.

Szerencsére még is uralkodik a fő magán- és mássalhangzók átírásában bizonyos összhangzat, miről a következőket kell megjegyezni:

a = gör. α; és csak néhányszor van o-nal helyettesítve pl. Χαροβοή = Kharabaj; Τζοπον = Tšapan (Porphyrogenitus-nál), a mi talán inkább a másolók hanyagságának rovandó fel.

b = β pl. Βαϊαν (Bajan) Βουλγαρ (Bulgar), Βασιχ (Baszikh) stb. E mellett azonban *v* jelentésében is előfordúl így Διζαβουλ (Dizavul), Αβαρ (Avar) stb.

č + ž = Τζ és δι, Pl .Τζεργα (čerge: sátor Porphyrogenitusnál Κοτζαγερ = Kačagur, Μουνδιουχ = Mundžuk. Világos, hogy a görög Τζ-a török č és ž szoros megkülönböztetését alig engedi; de még rosszabbúl áll a dolog az éles *š*-sel, a melyre a görögben úgyszólva semmi megfelelőt sem találtunk, ha csak az Εσκαμ-beli (Eskam, helyesebben Eškam) ς-t ilyennek nem veszszük.

g = γ pl. Ακαγα (Akaga) Ονηγήσιος (Onigiz.)

i = ι és ῆ néha η is, pl. Ατῆλλας (Attila), Βλῆδας (Blida), Εδῆκον (Edikon).

k = κ pl. Κερκα (Kerka) Κανδιχ (Kandikh).

Tekintetbe véve a keménység nagy változatú fokait, melyeken ma is még a török nyelvterület minden vidékén a κ-hangzót kiejtik, könnyen megmagyarázható, hogy az illető szók görög átírása κ = k-t, majd meg χ — kh-t használt. Csak mint kihangzást találjuk majdnem mindenütt a görög χ = kh-t. Pl. Ερναχ (Ernakh), Κανδιχ (Kandikh), Τουλδιχ (Tuldikh) stb. és ez igen helyes fölfogásra mutat, mivel a keleti szójárásokban a kihangzó k-t mindenütt erősen aspirálva ejtik ki.

j = ι pl. Βαϊαν (Bajan). Mint kezdőbetűt, a későbbi szerzők a j-t Γι-vel jelölik, pl. Γιαζι = Jazi, Γιαου-κατι = Jau-kati, Γιλα — Jila (PORPHYROGENITUS-nál).

ο = o és ω. Kivételképen egyetlen egyszer ö is fordúl elő ευ átírásában, így Σπαρζευγουν = Szparzögen.

s = σ, ς és ζ is. Pl. Εσλας (Eslas), Σαλ (Sal).

u = ου pl. οὖννοι (Hunnoi).

Más, az átírásnál előforduló sajátságokra, a hátul található névsor illető szavainál fogunk visszatérni. Itt csak anyit említünk, hogy az összes byzanczi írók között aránylag PRISCUS adja vissza leghívebben a török szókincs eredeti szövegét, míg a rákövetkező utódoknak, így a latinúl író JORDANISnak, a legnagyobb elferdítések esnek a rovására.

Akármint álljon is a dolog, a személy- és nemzetiség-nevek kéznél levő anyaga elegendő bizonyítékot szolgáltat a húnok és avarok török nemzetiségére, mert ha az európai történetírók ama THEOPHANES-nél fönmaradt két szóból: «torna fratre» (fordúlj meg testvér) Pannoniának VI. századbeli nyelvére akarnak következtetni, akkor azt hiszszük, hogy az előttünk fekvő hetvennél több személy- és dolog-névből mi annál jogosabban vonhatunk le hasonló következtetéseket!? Egészben véve három részre lehet osztani a meglevő anyagot: *a)* Azon tulajdonnevek, melyek értelmére és török nyelvi jellegére a legcsekélyebb kétség sem forog fenn. Ilyenek a többi közt *Munžukh* (zászló vagy zászlógömb), *Irnakh* (ifjú), *Ornigiskl* (magasrangú rabszolga), *Oibars* (oroszlán), *Basikh* (alacsony, zömök), *Atakam*

(atya-pap), *Bajan* (hatalmas), *Tagma* (bajtárs), *Solakh* (balog) stb. *b)* Azon tulajdonnevek, melyek magyarázata egy a végső szótagban levő és a másolóktól vagy magoktól a szerzőktől eredő hiba folytán, a nélkül, hogy kétség forogna fenn, mégis részben kombináczión alapúl. Így pl. *Maniakh* (nemes), *Sandilkh* (rajongó), *Tarniakh* (köröm), *Donat* (ékes) stb. *c)* Azon tulajdonnevek, melyeket mint teljesen elferdítetteket, először megfejteni, s azután megmagyarázni kell. Ilyenek Skotta, Khelkhal, Irnas, Saragur stb. Értelmökre nézve vagy erős állatokat jelentvén, vagy egyéb bátorságra vonatkozó fogalmakat fejezvén ki, e személynevek török nyelvi jellegéről ép oly biztossággal következtethetni viselőik török nemzetiségére, mint pl. mi az Achiulf, Ataulfus, Burvista, Evermud, Fridigern, Hermannrich, Suanihilda, Thorismund nevek viselőiben góth eredetű férfiakat vagy nőket látunk, mivel a kölcsönzött nevek tömeges fölvétele a fennebb kifejtett okoknál fogva lehetetlen.

Hasonló természetűek a törzs-, nemzetség- és családnevek. Hogy e nevek faji meghatározásába bocsátkozni, azaz eldönteni, vajjon húnok, avarok, akatzirok, utigurok stb. nemzeteket, népeket, vagy csupán azoknak egyes törzseit és nemzetségeit képviselik-e — nagyon nehéz, sőt vakmerőség, arról előbb tettünk említést. Mi az utóbbit sokkal valóbbszínűnek tartjuk, és alkalmilag megjegyezzük, hogy mindenesetre nem a vak véletlen műve, ha hét törzsnév, ú. m. Biturgur, Kuturgur, Kotzagur, Saragur, Ultziagur, Unnugur és Uturgur *gur* melléknévi képzővel fordúl elő, melylyel a török törzsnevek legrégebbike, t. i. Utgur vagy Uigur képezve van. Nem csekély érdekű az a körülmény sem, hogy a húnoknak vagy avaroknak adott nemzetségi vagy családnevek közt olyanok is akadnak, melyek Rašid-ed-din-Tabidi-nak hét századdal később keletkezett történeti művében, mely tudvalevőleg mongol-török hagyományon nyugszik, benfoglaltatnak; így pl. Sabir (v. ö. سبير Sibir, Türk mesebeli ősnek fia), Unnugur, Theophylactus (v. ö. اون اويغور On Uigur) és még mások.

Egyébiránt a mily kevéssé engedik meg a byzancziak szűk adatai a húnok, avarok és más törzsek kölcsönös ethnikai viszonyainak pontos meghatározását, épen oly nehéz az utóbbiak rokonsági fokát a távol keleten, illetőleg Ázsia északkeleti részén hatramaradt testvéreikhez meghatározni. A kérdés, vajjon a húnok és avarok a mongolokhoz vagy törökökhöz számítandók-e, mint fölösleges, már csak azért is felelet nélkül hagyható, mivel a mongolok abban az időben még az elrejtettség zugolyában éltek, míg a törökök már akkor, és még előbb a legkülönfélébb nevek alatt tették magokat ismeretesekké. Sokkal érdekesebbnek látszik előttünk az a kérdés, vajjon a földrajzilag oly annyira elterjedt török nép mely részéhez számítandók a húnok és avarok; — és erre nézve az előttünk fekvő emlékek hang- és nyelvtani jellege nagyon csekély ugyan, de még sem megvetendő felvilágosítást nyújt. Az világlik ugyan is ki, hogy valamint a nyelvkincs, úgy magok az alakok is azon török szójárásokhoz közelednek, melyek még ma is határfalat képeznek a török és mongol nyelvterület között; tehát azon török tájszólásokhoz, melyek az idegen iráni és sémi befolyást legkevesbbé érezték, és így ős-typusukat legépebben őrzék meg. E mellett szól a kiválólag altái-kirgiz melléknévi suffixum *tik* ezekben: Kandik, Tuldik stb.; *ta* ige-névi rag, ebben okta = lőni, az inkább elterjedt *la* (okla) helyett, és a mi a szókincset illeti, e szók: Bajan, Atakam, Dokhia stb. A húnok és avarok legközelebbi rokonaiúl tehát, a fődologra nézve, a mai kirgizek és altáiakat, a hajdani uigurokat, szóval az Irtis és Jeniszei folyamvidékének törökjeit és a Thien-San északi részén tartózkodó hajdani uigurokat lehetne megjelölni, mint oly törököket, kik a samán hitnek legtovább hívei maradtak, és méltán megérdemlik, hogy κατ' ἐξοχήν törököknek hívassanak.

Azt hiszszük, hogy e részint ethnographiai, részint nyelvi bizonyítékokkal a húnok és avarok török eredetét eléggé meggyőzőleg kimutattuk. Nem nyaka-tekert, erőszakolt etymolo-

giákkal, sem egyéb, a levegőből kapott elméletekkel nem lépünk fel, hanem legnagyobb részt oly tényekkel, melyeket a mai török nomád világ belső életének ismerője, de különösen minden, a turkologia mai állásával ismerős, buvár elfogadhat. Ha munkánk végeredményére e mező oly sok tudós kutatójától eltérünk, ezt semmi különös önteltségnek, sem semmi elfogultságnak nem kell betudni az ural-altái népek egyike vagy másika iránt, hanem egyes-egyedül azon nyelvtanulmányoknak, melyeknek e sorok írója, mint szakmájának, évtizedeket szentelt. Azt semmi esetre sem lehet szemünkre hányni, hogy oly számos becses előmunkálatokról szándékosan nem akartunk volna tudni, mivel a DEGUIGNES-től HUNFALVY-ig terjedő előmunkálatok kritikai czáfolata először ez értekezést haszon nélkül meghosszabbította volna, másodszor mivel a tudós buvárok többségének ama forrás, melyből mi első sorban merítettünk, nem is állott rendelkezésökre. Hiszen maga HUNFALVY mondja, a ki mindenesetre a legilletékesebb az újabbak közt: «A húnok nemzetisége tehát sem az egyetemes történelemből, sem a magyarok történelméből meg nem határozható. Az egyedül helyes útmutatót és hiteles tanút pedig, a nyelvet, teljesen nélkülözzük».[1] És a minek egy HUNFALVY híjával volt, az, nem is szólva a régebbi történetírókról, ROFSSLER-ben, JIRECEK-ben, ŠAFARIK-ban, THIERRY-ban és minden más modern tudósban még inkább hiányzott. A nagy és jelentékeny hiba, melyet itt elkövettek, az, hogy a török nyelvkincs fölhasználásánál a legrosszabb forrásokhoz pl. az oszmánhoz, tehát oly nyelvhez fordultak, mely már nyugoti Ázsiában feltüntekor persa-arab kölcsön vett szókkal eredeti jellegéből kiforgatva, a kutatónak nagyon ritkán volt képes segédkezet nyújtani. Példa gyanánt csak kettőt akarok ama rejtvényszerű, az ó-bulgárból fenmaradt szavak közül felhozni, melyeket, eddigelé sokféleképen értelmezgettek, a nélkül, hogy helyes megfejtésöket eltalálták volna. Az egyik az

[1] *Magyarország ethnographiája.* 253. l.

IBN-FOZLÁNtól átvett *sidšu*, helyesebben *südšü*: méhsör, melyet tévesen szláv eredetűnek tartották, határozottan török; de természetesen oszman szótárban sem található; de annál könnyebben keleti törökben, hol *südsü* bort (lásd: KHULASZEI ABBASZI) és *ideet* (lásd: BUDAGOW I. 641) jelent. Egy másik szó, pl. a PORPHYROGENITUS-tól használt Βολιας az az Volias-Tarkhan = magas állás a régi bulgároknál. E szó megfejthető ugyan az oszmán nyelvből, de előbb helyesen olvasandó, mivel Βολι nem egyéb, mint az arab والى *Vali* = helyettes, helytartó, mely méltóságnevet a bulgárok épen úgy Bagdadból vették kölcsön, mint a már korábban átvett *emir* czímet.

Bár mekkora philologiai jártassága legyen is a kutatónak, ennek csak akkor veheti hasznát, ha beható, és mondjuk ki kereken, lehetőleg teljes jártasság áll rendelkezésére az összehasonlítható nyelvanyag körül, és mivel a turkologia csak a közel múltban talált buzgóbb ápolásra, de eddig még nem vált a tudományos világ közkincsévé, ennélfogva az újkor ethnologusának a keleti török nyelv kellő figyelmen kivül hagyását még nem számíthatjuk be és az ebből eredő tévedések miatt, nem igen vonhatjuk kérdőre. Ázsia mind inkább megnyílik előttünk; nyelveinek és erkölcseinek pontos ismerete mindinkább gyarapszik, és mennél erősebb fény derül föl jelenlegi viszonyai fölött, annál gyorsabban fog szétfoszlani ama sűrű köd is, mely múltját eddig még eltakarta előlünk.

IV.

HÚN-AVAR SZÓ- ÉS NÉV-LAJSTROM.

Akkaga (Ακκαγά) egy, a tauriai hegyek keleti oldalán levő tartománynak, valamint az azon uralkodó fejedelemnőnek a neve. Ak-aga = fehér úr vagy fejedelem, s úgy látszik, hogy a fejedelemnő méltóságát jelöli. V. ö. ak-bašlik = nő; szórólszóra: fehér fejű, továbbá a magy. fehér személy = nő személy; végre pedig MENANDER-nél előforduló *Anaga*, az utigurok egy másik fejedelemnőjének a neve, szószerinti jelentése szerint: úrnő, parancsolónő, ebből hogy *Ana* = anya, nő és *aga* = úr. (MEN. 399.)

Akatzir (Ακατζίρ) neve egy hún törzs vagy nemzetségnek és különféle szerzők Akatir, Akatzri, Agazir stb.-nek nevezik. Valószinűleg az első változat a helyes, mely PRISCUS-nál is előkerül és belőle tisztán kitűnik a török *ak-kaćir* = fehér phőnix. Kaćir azon mesés madár török elnevezése, mely 1000 évig él el és a halhatatlanságra törekvőket a felső régiókba viszi. (V. ö. BUDAGOV oroszúl megjelent török-tatár szótárát II. S. 7.) Ezen névnek a később előkerülő Khazárral való azonosítása nyelvészeti szempontból merő lehetetlenség. (PR. 158.)

Akum előkelő húnnak neve a byzancziak szolgálatában, talán azonosítható vele a török ak-kum = fehér homok, esetleg akin, akim = betörés, száguldó csapot.

Anaga (Αναγα) az utigurok egyik fejedelemnőjének a neve. Lásd. *Akkaga*. (MEN. 498.)

Attakam (Ατταχάμ) előkelő húnnak a neve, kit a byzancziak Attilának szökevény gyanánt szolgáltattak vissza. Helyesebben Ata-kam s jelent atya-papot, ata = atya, s kam = samán pap, varázsló. E nemű összetételek ma is gyakoriak a moszlim törököknél; pl. Baba-akhond = atya-tanító, vagy Daji-mollah = testvér-molla. Ata-kam mindenesetre a hún kor figyelemre legméltóbb nyelvemlékei közé tartozik. (Pr. 168.)

Attila (Ατηλλας) a híres hún király neve. A görögös vég ας elhagyásával, tulajdonképen Attil vagy Atil fogadható el névnék, de még ez alakjában is ellenkezik a török hangtan phonetikai törvényeivel; hitelesebbnek látszik az ó-német Etzel vagy a magyar Etel már azért is, mert az ó-török Etil, Itil általában annyi, mint: nagy folyam (v. ö. Budagov *Sravnitelni, Slovar* I. k. 18.) s egyúttal a Volga nevét is jelenti. Thierry véleménye csak annyiban fogadható el, a mennyiben a hún király neve jelentésileg a «nagy folyó» fogalmát és így nem kizárólag a *Volgá*ét tartalmazza, s viselőjének is bizonyosan, mint Dsengiznél, csak később adatott, valószínűleg gyors és hatalmas pályafutásának jellemzéseűl.

Bajan (Βαΐανος). Az avarok khagánjának, azaz fejedelmének neve; a keleti török nomádoknál és a mongoloknál még ma is használt tulajdon név, *gazdag, hatalmas, nemes* jelentéssel. Nagy valószínűséggel Bajan itt inkább czímnek, mint tulajdon névnek veendő, történetesen mint a Közép-Ázsiábau ma is használatos ar. Badevlet = boldog, nemes, mely fejedelmi czím a nép szájában gyakran tulajdonnév gyanánt használtatik.

Barez, Theophanes szerint egy hún-sabir asszonynak neve, ki egy hadsereg élén a kelet-rómaiakhoz csatlakozott; e török szótól : بارس bars = párducz, leopard, mely gyakran fordúl elő mint tulajdonnév.

Basikh (Βασιχ) az úgynevezett királyi skythák egy vezérének neve, ki a Médek földére tett betörése által ismeretes. Basikh török melléknév e jelentéssel: alacsony, zömök; *bas* (nyomni, lenyomni) gyökszótól. (Pr. 200.)

Berikh (Βερίχος) előkelő húnnak neve. Vagy a *ber* (adni) törzsszótagból vezethető le, vagy ebből: *bar* (bírni, birtokolni), és az ó-török *ikh* képző hozzáadásával jelent első esetben: adomány, ajándékot, — második esetben: birtok, kormányozás. V. ö. osz.-barik (háztartás) értelemben vehető. Pr. 203.)

Bittugor, Biturgur, egy hún törzs neve, melyet Bitgornak is (Βίτγορ) neveznek. Utóbbi változat leghelyesebbnek látszik előttünk, de bármelyik legyen is az, mindenkor könnyen fölismerhető a török bitgür = növekedő, vagy bitürgür = a kiirtó szókból. (Jor. 182.)

Bleda (Βλήδας) Attilának egyik testvére és Munžuk fia. — A görög átírás és az ας névszó képző tekintetbe vételével akár *Vlid*-nek akár *Blid*-nek hangozhatott, de sohasem *Bléd*-nek, még kevesbbé pedig *Bledá*-nak. De nem tekintve a belső és véghangokat, két mássalhangzóból álló kezdő hang kezdetleges szóban nem alakulhat, mivel ezek kiejtése török-tatárnak merő lehetetlenség. Tehát az ural-altái nyelvek természetéből folyólag, azt hiszszük, hogy legközelebb áll a lehetőséghez, ha Attila testvérének nevét *Blid*re, helyesebben *Bülüt* = felhőre vezetjük vissza. (Jor. 128.)

Bokolavra (Βοκολαβρα) jelentése Theophylactus szerint: sacerdos magnus, főpap, varázsló: és utóbbi értelmében meg is magyarázható, ha felhozzuk, hogy *bögü* vagy *böjü* lekötés, varázs, bögüler (mit a görög csak bogolar, bogolaur által fejezhet ki), vagy böjüler pedig varázsló papot vagy a varázslás szertartását jelenti. (Theophyl. 47.)

Dengizikh (Δεγγιζιχ), Attila egyik fiának neve. E szót első pillanatra a török dengiz-zel = tenger, lehetne összefüggésbe hozni; mégis a végszótag ikh nem görög eredetű, hanem azon eredeti szóhoz tartozik, melyben a keleti török *ting-kizik* = igen tüzes, igen heves; ting = igen, nagyon, és kizik = tüzes, heves, — rossz átírását vehetjük észre. Kézzelfoghatólag, és bizonyára hangzásra is Ding-kizig a Temudsin későbbi nevéhez t. i. Čing-giz = igen heves, áll legközelebb. (Pr. 5—8.)

Dizabul (Διζαβουλ) Dizavul és Dizaul, a törökök királya, kihez Justinus követűl ZEMARCHOS-t küldte. Helyesebben Dizeöl, Dizevülnek kell nevezni; a szó jelentése: rendelő, intéző, ettől: *tiz, diz* = rendelni, intézni és a névszóképző: *eul, eöl, aul.* (MEN. 296.)

Dokhia (δοχια) MENANDER szerint a halotti tor hún-avar neve. Határozottan téves értelmezés a byzancziak részéről, mert ha a halotti tort illető szokások felől kérdezősködve, az avarok vagy húnok feleltek is; a felelet, a mit kaptak, egyedül csak a *toka, tokha* = szokás, használat lehetett.

Donat (Δόνατος) hún főnök, ki Olympiadorushoz követségbe ment volt; első részét képezi egy török szónak, melynek alapszava ez igetörzs: *donat, tonat* = ékesít, díszesít, tisztít. (MEN. 455.)

Edekhon (Εδηχων) Attilának Theodosiushoz küldött követe. Mindenek előtt meg kellene állapítani, hogy az ων végszótag görög eredetű-e, vagy a szóhoz tartozó. Ez utóbbi sokkal valószínűbbnek látszik, először mert az e nemű görög ragasztékok csak ritkán, és ha előkerűlnek is o-val, de soha se ω-val fordulnak elő. Ez esetben Edekhont, helyesebben Edikhont *edik kün* = *szerencsés nappal* kell helyettesíteni. Edik, Etig ugyanis az ujgur etkü, edkü = szerencsés, üdvös, jó legrégibb alakja *kün* pedig napot jelent. (PH. 146.)

Ellák Attilának egyik fia, a kit a Gepidák öltek meg. Az *e* kezdő hang és az *a* belső hang, a török euphonia szabálya szerint, nem állhatnak meg egymás mellett. Azért tehát úgy látszik, hogy e szó helyesebb változata, *illak,* jobban *jillak* = a fénylő, a sugárzó. Egyébiránt nincs kizárva az a lehetőség sem, hogy *Ellák*-ban a török középkorban gyakran előkerülő Ilik, Illik elferdítését ne lássuk, mely több fejedelem neve és jelentése: herczeg, legelső. Ilik Chan neve egy kelet-turkesztani híres fejedelemnek. (JOR. 174.)

Emendzur Attila egyik fiának a neve. A sok változat közűl, a melyeket JORDANIS közöl (177. l.), a fönnebbi látszik

legközelebb állónak az eredeti szóhoz. Emnedzur, helyesebben *emenedur* szó szerint *fáradozót* jelent, a ki valamiben fáradozik és aoristosa az emenmek = fáradozni, vesződni igének. (Jor. 177.)

Eskam (Ἔρκαμ) egy húnnak neve, kinek leányát Attila nőül vette, és nem a leánynak magának a neve, mint ezt Szabó K. Priscus részleteinek magyarra fordításában elfogadja, bár épen a bonni kiadásban, még pedig a tárgymutatóban ez áll: »Escam, Hunnus, pater puellæ ab Atila in matrimoniam ductæ«. E szó, épen úgy mint Ata-kam (lásd ezt), össze van téve ezekből: es, helyesebben eš = barát, társ, és kam = pap, s a mint Ata-kam = atya-pap, úgy jelent Eš-kam barát-papot. (Pr. 183.)

Giesm (Teophanes szerint Γιέσμος) Attila egyik fiának neve. Mint az átírás alapelveiből kitünik, a gamma i előtt átalában j-nek olvasandó. *Giesm*et tehát helyesebben Jesm-, vagy Jism-nek kell olvasni, melyben én a török Jišim-et = villám, veszem észre; itt ez tulajdonnév, hasonló Jildirimhez = villám, mely egy oszman szultánnak neve.

Húnok, görög és latin szerzők Χουννοι, Χουνοι, Οὖννοι, *Hunni*, *chunni* néven nevezték és azon népet vagy néptörzset értették rajta, mely az V. században az Ural és Volga mindkét partján elterülő hazájából keleti Európába tört. Mindenek előtt azt véljük, hogy a magyar *kún*, melyen Kumania tatár népét értik, szóról-szóra azonos a Hun vagy Khunnal, és minthogy az *ú* középhangzó határozottan nyújtott alakú, igen valószinű, hogy *kún* vagy *chún* a régibb *kogun*, illetőleg *kovum*, *koumból* van összevonva, mely jelent sereget, csoportot, melyet az ellenség üldözésére küldenek. Annyival is inkább, mert a belső hangbeli gutturalisok beolvadása nehány nyelvjárásban, különösen az altaiban még ma is szabály. V. ö. júr és jakur (igazat mond), júk és jakuk = közel, um és ogum, ovum = liszt stb. A nélkül, hegy a húnok és kúnok közt e helyen történelmi

összeköttetést akarnánk keresni, mindkét név azonossága mi előttünk kétségtelen.

Hunnivar, a hely, hová a húnoknak, Valemir által legyőzetve, visszahúzódniok kelle. Ez a hely Jordanis-nál annyiban alapszik tévedésen, mivel a nevezett szót, bár helyrajzi megjelölését bírjuk, inkább az azon vidéken lakó töredék hún népeknek, és ugyan a Var-húnok avagy Varchonitáknak szokott nevéűl fogadják el, mint az egyes részek elhelyezéséből kitünik. A magyar történészek theoriái, melyek a végszótag *var*-ból a magyar vár-at (ismeretes persa eredetű بار bar = fal, vár) akarják kimagyarázni, és Hunnivart így fordítják: Húnok vára, már azért is üres föltevésekkel vannak megterhelve, mert Jordanis (180. l.) Húnivar alatt semmiféle erősséget, hanem csupán csak egy vidéket ért, a mennyiben ezt mondja: eas partes Scythiæ.. quas Danapri amnis fluenta prætermeant, quæ (t. i. partes) lingua sua Hnnnivar appellant. (Jor. 180.)

Irnakh, Ernakh (Ἑρναχ) Attila egyik fiának neve. Török összetétel: *ir, er* = férfi és *inak* = ifjabb fivér. *Irnakh, Ir-inak* ifjonczot jelent, tehát épen úgy mint a fönnebbi némileg ellentett *kir-inak, kirnak* ifjú leányt, mai használata szerint szeretőt, ágyasnőt jelent. A mongoloknál is kisasszonynak nevezik az ágyasnőt. Érdekes továbbá tudni, hogy mint *ir-inak* és *kir-inak* a mindkét nemű ifjabb korra vonatkozik, úgy alakult az idősebb kori fokozat jelölésére is hasonló compositum, még pedig *ir-aka* = idősebb férfi, és *kir-aka* = idősebb asszony, melyek közűl az első még ma is használatos, az utóbbi ellenben Kerka (Κερκα-Creca) tulajdonnévben, a mint Priscus Attila egyik nejét nevezi, maradt fel számunkra. (Pr. 161.)

Irnasz, Ernasz (Ἑρνας) Attila fegifjabb fiának neve; a görögös *ας* végszótag tekintetbe vételével fölcserélésnek látszik előttünk a már említett Irnak tulajdonévvel.

Jugur, jagur méltóság neve az avaroknál; jelentése: jövendölő, pap, és látszólag elferdítése a *jagur, jakur*-nak = jö-

vendölni, jósolni melynek újabb alakja a gutturális belső hangzónak beolvadásából áll; *ja-ur* vagy *jauré-i* = jós.

Kamos, és nem *kam*, mint Priscus latin fordítása mutatja, mert az accusativus a görög szövegben — κάμον οἱ βάρβαροι κάλουσιν αὐτὸ — egy ος-ra végződő nominativust hagy föltételezni. Kamosz, önmagától érthetőleg a török-tatár *kïmïs komus*-sal = kanczatejből készült ital — azonos (lásd: *Primitive Kultur des turko-tartarischen Volkes* 96. l.) (Pr. 183.)

Kan, vagy Kani azon avar követ neve, ki 811-ben Aachenben, Nagy Károlynál beszélt: úgy látszik, a török *kan* = vér vagy kam-pap azonos vele.

Kandikh (Κανδιχ) az avarok egy részétől Justinianhoz küldött követnek neve. Török szó, e jelentéssel: véres; *kan* = vér, és *dik*, melléknévképző, mely utóbbi még csak nehány, keleten és északkeleten élő nomád törzs sajátja, délen és délnyugaton még *lïk*, *lik* alakban is előkerül. (Men. 282.)

Kerka, Attila egyik nejének neve. (Lásd: Irnak.) (Pr. 197.)

Khakan (Χαγανος) az összes töröknél és mongoloknál még ma is használatos fejedelmi czím, melyből a későbbi kaan (قاان) és chan (خان) eredtek. E szó gyanítható eredetére nézve lásd: *Primitive Kultur des Turko-tartarischen Volkes* (135. l.) Vonatkozással a Khakan és Kaan közt levő viszonyra, a hol a belső torokhangok összeolvadása altai eredetre vezethető vissza, jegyezzük meg, hogy tévedésen alapúl, hogy a *khan* czim már az Avaroknál vagy épen a húnoknál alkalmazásban volt, a mint azt Thierry *Atilla történeté*ben teszi, mert a *khan* czím csak a mongoloknak Nyugot-Ázsiában történt föllépte után állott elő. (Men. 284.)

Khelkhal (Χελχάλ) előkelő húnnak neve. A török euphonia törvényeibe ütköző hangviszony, *e* és *a* egy és ugyanazon szóban megtanít bennünket arra is, hogy a görög átírás a török szóban khalkhal-, helyesebben kalkal, kalkaul-ra változik, és e szónak jelentése = a fölemelkedő, *kalk* igetörzsből, és *aul* névképzőből. (Pr. 163.)

Kharaton (Χάρατον) egy hún főnök, kit ajándékokkal Byzancz megingatott; török szó, összetéve ebből: *kara* = fekete, és *ton* = szín, ruha, és innen fekete színűt, vagy fekete ruhást jelent. (Olympiodorus 455.)

Khinialkh (Χινίαλχος és Χινίαλ), az utigurok követének neve Justinianusnál. A két változat közül az első helyesebbnek látszik, még pedig egy összetétellel van dolgunk, t. i. ezzel: kini-alik vagy alak = valaki, ki bosszút áll; kin = bosszú, gyűlölség, és al = megvesz, megkap.

Kotzager (Κοτζαγηρ) egy néptörzs neve a varkhunok között; eredetileg; katšagur (a futó) vagy kožagur (a vénülő), esetleg kötškür is lehetett, = nomád, ide oda hurczolkodó. (Theophyl. 286.)

Kokh (Κόχ), Baján követe Priscus-hoz, a byzancziak hadvezéréhez. Úgy látszik, hogy a görög κόχ, kok-ból, helyesebben *kök*-ből = zöld, kék, ered; melléknév, mely gyakorta használtatik tulajdonnév gyanánt. (Theophyl. 285.)

Kunaxolan (Κουναξολά) egyike a török Khagán három szövetségeseinek. Az *n* a latin átírásban szükségtelen, s az összetétel e szóban könnyen felismerhető; konak-sala, helyesebben konak-salar = a ki szállást csinál, szállásmester. (Theophyl. 285.)

Kunkha (Κουγχα), Priscus szerint (220. o.) azon hún hadvezérnek neve, kit Firuz persa királylyal békét kötni küldtek ki. Tekintettel azon körülményre, hogy az *a* vagy *kha* végszótag a régibb és keleti török tájbeszédben lehetetlen volt, mivel itt csak *ak* vagy *khak* gondolható; azt hiszszük e szóban a régi čag. *kung kunk*-ot = holló, sötétszürke, fedezhető föl. (Pr. 220.)

Kuridakh, az akatzirok fejedelmének neve. A török kurudakh = puszta hegy, elferdítésének látszik. (Pr. 181.)

Kursikh (Κουρσιχ) azon hún vezérnek a neve, ki Persiába betört. Első sorban e szó alatt a török kurszak vagy kurszakh érthető, melynek jelentése: az emberi test belseje és elvont értelemben az uigurban *eredet, születés*. (Pr. 202.)

Kuturgur, egy hún néptörzs neve, mint uturgur, e törzsszóból *kut*, illetve a *kutur* igéből, mely = nőni, boldog- avagy szerencsésnek lenni, és szószerint, — a melléknév képző: *gurral* — oly valakit jelent, ki nőhet, vagy boldog lehet. (Men. 344.)

Mama (Μαμα) azon előkelő hún neve, kit mint szökevényt a byzancziak Attilának kiszolgáltattak; a középkorban a törökök és mongoloknál előforduló tulajdonnév. V. ö. Mamai szultán = az arany csorda egy fejedelme. (Pr. 168.)

Maniakh (Μανίαχ), szamarkandi török fejedelem Justinianus idejében; könnyen azonosítható a kara-kirgizeknél még ma is használt Manap, Manakh = fejedelem, nemessel. Meg kell jegyeznünk, hogy a ma csak a kara-kirgizeknél használt Manap, tulajdonképen összetétel, még pedig ebből: man (a fogalom alapszava = magas, kiváló) és ap apa (atya); épen úgy, mint Manak ered ebből: man és aka. (Men. 296.)

Mundo Attila egyik unokájának neve; némelyek Mundžuk diminutivumának tartják; e látszat azonban téves, mert *mundo*, helyesebben *mundu*, *mündü* régi török-tatár szó: kopja, lándzsa, értelemmel. (V. ö. Čag. nyelvtanulmányokhoz mellékelt szótárom, továbbá Budagov II. 268. o.) (Jor. 200.)

Mundzuk (Μουνδίουχος) Attila atyja, a mint őt Priscus jelentéktelen változatokkal a többi byzanczi írókkal egyetemben nevezi. Mundzuk, helyesebben Mundžuk, Mondžuk, tiszta török szó, zászló, tulajdonképen zászlófej, kláris, almanemű gömbölyűség jelentésében, melybe a lófark, a török nép kezdetleges lobogója erősíttetett, és mely után később az egész katonai jelvény e nevet tartá meg. Mundžuk legrégibb szó e jelentésben, egyszersmind jelvénye a saman istentiszteletnek; a többi elnevezés, mint *bajrak* és *sandšak* (lásd tőlem: *Primitive Cultur des türk-tatarischen Volkes* 138. l.) mind alsóbbrendű katonai jelvény, és későbbi eredetű. (Pr. 150.)

Oibarsz (Ωηβαρσίος) Attila egyik bátyjának neve; össze van téve *oi* = erdő, völgy-, és *bars* = párducz szókból, hasonló a rokon *jol-bars*-hoz, melynek mindegyike az oroszlán vagy

párducz egy faját jelenti. Mindkét állat zoologiai külömbsége felől nem vagyok tisztában, s ép oly kevéssé a Jolbars elnevezésre vonatkozólag, melynek szójelentése úti-párducz? (Pr. 208.)

Oktar, Mundžuk fivére, és Attila elődje a húnok fölötti uralomban. A szó jelentése: *vadász*, ettől: ok = lövőszer, nyíl. Itt a régi igealak van meg; okta (csag. és oszm. okla) = lőni, nyilazni, még pedik a præsens indicativus harmadik személyében, mely tudvalevőleg a törökben mint nomen verbale használatos. (Jor. 128.)

Oneges, helyesebben Onigis, mint a görög átírás, Ὀνηγήσιος mutatja, Attila első miniszterének azaz tanácsadójának neve. A görög hangzású ἡγήσιος = vezér, és az illető férfi görög eredete következtében, sokan e szót görögnek tartották, és hún vezér-nek fordíták. Mi semmikép sem osztozkodhatunk e nézetben, söt inkább török szónak tartjuk Onigis-t, összetéve ebből: oni-igis = valaki, kinek hangja, azaz beszéde magas, tehát hatalmas avagy nagy szavú (Pr. 170.)

Ornigiskl (Οὐρνιγίσκλου), Dengizik fia. E török tulajdonnév a következő három szóból áll, orn = méltóság, állás; igis = magas, és kul = rabszolga. Ornigiskl, helyesebben orni-igiskul = magas állású rabszolga, minden valószinűség szerint vonatkozik előbb alacsony, később magas állására jutott rabszolgára; mely nemű állásemelkedés, a török-tatár népek társadalmi viszonyainál fogva, nem tartozik a ritkaságok közé.

Sabir, Savir, (Ζαβείρου) hún néptörzs egy név, mely némi változattal a törökök eredete felől írt legrégibb történeti művekben, az arab-persa átírásban, mint سبير szebir, szibir, fordúl elő. A byzanczi szerzők után előttünk fekvő alak a helyesebb, melyben szabir, szabar, szapar = bevágni, beütni, jelentéssel bír, e törzsszóból: *szap*. (P. 158. Men. 284.)

Sadag, egy hún nemzetség neve; (Jordanis szerint 182. o.) egészen sértetlen maradt török szó, e jelentésben: tegez.

Sal (Ζάλος) egy hún törzs; vagy a török *sal* = tutaj, vagy *sal* igével = vet, amire vetemedik, megragad, azonosítható.

Utóbbi a még ma is létező Salar, avagy Salor (Turkoman) törzsnek nevében föllelhető. Meg kell jegyezni, hogy a Salorok e nevet már az arab foglalás idejében Transoxaniában viselték. (MEN. 284.)

Sandilkh (Ζανδίλχ) az utigurok vezére, helyesebben Sandilak = ábrándozó, csapongó, ki képzelet avagy képzelő tehetségben gazdag, ettől sangi vagy sandi = tévelygés, képzelgés; igealakja: sandilamak. Mi itt Sandilikh-ot fogadjuk el, bár egy másik változata a szónak Sandil-nak hangzik, de ez, tekintve a jelentést, igen kevés különbséget tesz. Vonatkozva a hangzásra, Sandilk, khinialkh-hoz csatlakozik. (Lásd: ezt.) (MEN. 345.)

Saragur (Σαράγουροι) hún néptörzs, mely az akatzirokkal hadakozott Persiában. Valószinű összetétel ebből: sari uigur = sárga uigurok: megjegyzendő, hogy *uigur* jóllehet mint tulajdonnév ismeretes, gyűjtőnévvel társaság, egyesület jelentésében fogadható el. Nincs kizárva a lehetőség, hogy Saragurban egy igenév fedezhető fel, ettől *sar* = csavar, fordít, és az ismeretes képző *gur*. (PR. 158.)

Savender (Ζαβένδερ) a varchunoknak északi Persiában visszamaradt törzse, az eredeti Sevindir = magát kedvessé tenni, elferdítésének látszik, és itt nomen, illetve nomen proprium gyanánt használatos. Különös módon a Sevindir még ma is megvan mint nemzetségnév a Tekke turkomanoknál. (TEOPHYL. 286.)

Skottas (Σκόττας) előkelő húnnak neve, ki Maximius görög követnek elébe ment. Az ας végszótag kétségkívül görög ragasztéknak tekinthető, bár az ilykép származó szó, kettős mássalhangzós előhanggal, épen nem jelölhető töröknek, és csak egy *o* vagy *u* becsúsztatása után lehet itt *sokot*, helyesebben *sukat*, a keleti török : sukat, sugat = ajándékozás, ajándék szókat gyanítani. (?) (PR. 177.)

Solakh (Σολάχ) avar követ neve; jelentése: balga ügyetlen, és ilyen értelemben e szó még ma is mint tulajdonnév használatos. Az oszmanoknál is használták ezelőtt e szót.

V. ö. Solak-zade = Solak fia, egy ismert oszman történetírónak neve. (MEN. 338.)

Sparzeugun (Σπαρζευγοῦν) a khakannak három szövetségeseinek egyike. Mint a két mássalhangzós kezdőhang mutatja, egy hangzó esett ki, és a szó eredetileg csak így hangozhatott: sapar-szöken, azaz nyélkihúzó, ettől: sapar, és sap = nyél, és sȫk = kihúz, kiránt. (?) (THEOPHYL. 285.)

Tagma (Ταγμα) Dizabulnak ZEMARCHUS-sal Byzanczba visszatérő követe, kiről kapcsolatban megjegyzik, hogy állásánál fogva Tarkhan volt, és ezért Tagma-Takhan-nak neveztetik. Tagma, helyesebben Takma = az egybefoglalt, hozzáadott; ebből *tak* = hozzáad, hozzátesz, nyelvtani alakja szerint nomen verbale. Igen jellemzőnek látszik előttünk a török nyelvszellem szerint dívó czím-hátratevés, egészen úgy, mint ma ebben: Baki-Tarkhan, Oraz-Tarkhan stb. Mint e szóból látható, szokás vala az elmenő vagy visszatérő követekhez társat adni, nemcsak Attilánál, kinek sokan ezt kiváló cselnek tudják be, hanem a többi töröknél is; noha ez egész az újkorig Közép-Ázsiában is általános szokás volt. (MEN. 384.)

Taizan (Ταΐσαν) Taugasti fejedelem neve, jelentése: isten fia (υἱὸς θεοῦ, THEOPHYLAKTUS-nál 286. l.). Noha az északkeleti töröknél a Taiši név a kondai Taiċźi-ban föltalálható, mégis e szónak mongol-kalmuk eredete kérdésen kívül áll. *Taiši* épen úgy mint *bakhši* jós, jövendölő értelmében használtatik és így a görög író által adott fordítás, t. i. υἱὸς θεοῦ = isten fia-féle értelemhez közel áll. (THEOPHYL. 286.)

Tardu (Ταρδου) Turxanthos fejedelem egyik rokonának neve, helyesebben *tarti* = ajándék, adomány, e török igetörzstől: *tart* = előhúz, ajándékoz. (MEN. 404.)

Targit, Targiti (Ταργίτιοζ) Baján követe a byzanczi udvarnál; jelentése = elszélesztő, szétverő, a *targit, tarkit* = szétszórni, széthányni igéből. (MEN. 310.)

Tarniakh (Ταρνιάχ) egy néptörzs neve, mely valószínűleg az Uar-khunokhoz vagy varkhunokhoz tartozott; — nyilván e

török szóval azonos: tirnak, ternak = köröm, és mint ez gyakran megesik, testrészekre vonatkozólag, mint eredeti tulajdonnév használtatott. (THEOPHYL. 286.)

Tudun, egy méltóság neve az avaroknál; úgy látszik előttünk, hogy jelentése: *tudó, figyelő*, — helyesebben ugyan tudan-nak kellene nevezni e törzsszótól: *tud, tuj, duj* = tudni, figyelni. Egyébiránt تويون *tujun* ma is papot jelent. BUDAGOV, I. 411. l.

Tuldikh (Τουλδίχ) egyike a török khakan három szövetségesének. Egy, majdnem egészen elferdítetlenül maradt török szó, e jelentésben: gyászoló, gyászban lévő. *Tul* gyászt jelent és dik vagy *lik* az adjectivképző. (TEOPHYL. 285.)

Turum (Τουρουμ) a khakan rokona és avar vezér. Azonosnak látszik a török-tatár *turum*-mal = két éves teve, mely szó ép úgy, mint Boghra = hímteve, és Buga = bika, vagy hasonló ilyes állatnevek, gyakran fordúl elő mint tulajdonnév. (THEOPHYL. 285.)

Turxanthos (Τούρξανθος) egy török fejedelem neve, kihez követül, a byzancziak részéről, Valentinus ment. A törökben idegen x betű már egy rossz elferdítésre mutat, az ος, valamint a thos (θος) végszótag is idegenszerűleg hangzik, és minden valószinűség szerint, itt tulajdonnévvel van dolgunk, melynek első részében *Turk*, helyesebben *Türk* van meg. (MEN. 399.)

Uldesz, hún főnök, ki Thrácziába tört be; e név könnyen fölismerhető a juldus és jildiz, julduz = csillag, szóban.

Ultziagir *Altziagur*, töredék, valószínűleg egy hún törzs. Oly szóval van dolgunk, melyben az első szótag *ultz* vagy *altz*, a török-mongol oldś, aló = áld, fölmagasztal, dicsőít: végszótagja pedig a már gyakran megemlített, *gur* adjectivképző (v. ö. Utur-gur, Kutur-gur, Bitur-gur), és ez mint melléknév, illetve mint eredeti elnevezés áldót, dicsőítőt jelent. (JOB. 29.)

Unnugur (Οὐννουγουρ) török néptörzs Szogdia keleti részén, tehát a mai keleti Turkesztánban, hol a hasonló nevű törzs,

nevének jelentése szerint, *tiz uigur*, a toguzgurokkal (toguz uigur = kilencz uigur) együtt, még a középkorban föltalálható volt. (PR. 158.)

Urogi (Οὔργοι) egyike azon hún törzseknek, kik a keletrómai birodalomba követséget küldtek. *Urog*, helyesebben *urug*, *uruk*, törökül: néptörzset, nemet, családot jelent, s így tulajdonnévnek nem fogadható el, hanem sokkal inkább egy olyannak a töredékéül. (PR. 158.)

Utigur, *Utrigur* és *Uturgur* egy hún törzs neve (hunnica gens) JORDANIS, MENANDER és mások szerint. Hogy melyik a három közül a helyes alak, igen nehéz volna eldönteni, s bár valamennyi az aránylag kevesbbé rontott török szókhoz tartozik, mégis *utigur* tartá meg a leghelyesebb és legkönnyebb kiejtésű alakot. *Utigur* szószerint: az összhangzó, az egyesült, *uti*, újabban *uji*, *ui* = összhangzani, és az adjectivképző: *gur*-ból. Utigur tehát az inkább ismert törzsnévvel: uigur ral azonos, és a török népnek utóbb nevezett törzse e nevet, az ő sajátos hangtana következtében, soha máskép nem is használhatta. (V. ö. *Uigurische Sprachmonumente* 1. l.) (MEN. 284.)

Zabergan (Ζαβεργάν) a Kutrigurok vezére. A latin fordításban e szó Zaberganisnek hangzik, de még ettől is eltekintve, az *an* végrag, mivel ilyen mint görög rag sohasem kerül elő, az eredeti szóhoz tartozónak tekinthető. E szóban a török Sáhbergen = regi-datus tulajdonnevet gyanítom, melyben a persa Sah = rex név a Kutriguroknak a persa elemmel a Sassanidák tartományának északi részében történt érintkezésére mutat. Hasonló módon keletkezett az újkorban (a XVII. század közepén) a *Śah sevend* tulajdonnév (kiket a śah szeret), az iráni törökök azon töredéke elnevezésére, kik a Kaukazuson túl laknak. Hogy pedig a *gan* végszótagban nem kereshető a török Khan, Chan czím, onnan is kitűnik, mert, mint már említettük, a *Chan*-nak Chakanból való rövidítése csak a XIII. században lép föl. (MEN. 344.)

Zauk vagy **Zauki** azon követnek a neve, ki 811-ben

Aachenben Nagy-Károlylyal beszélt; úgy látszik, hogy a török sauk = hideg, fagy azonos vele.

Ziligdés és *Ziligbi* egy hún király neve Derbendtől északra, kihez Justinus követeket küldött. Utóbbi változat, t. i. Ziligbi, tulajdonnév, melyben a török silig = tiszta, világos, és a czím *bi* = vezér fölismerhető.

V.

A BOLGÁROK.

A HÚNOKKAL szoros rokonságban álló ural-altáji népek között második helyen már korán a bolgárokat említették. JORDANIS jelentése szerint ugyanis az akacziroktól északra, a pontusi tenger felső részén terülnek el a bolgárok lakóhelyei;[1] e meglehetősen tág földrajzi meghatározásnak azonban ép oly kevéssé vehetnők hasznát, mint egyéb byzanczi írók helyrajzi adatainak, ha azon arabok útleírásai, kik több századdal később léptek föl e vidékeken, e tekintetben bővebb fölvilágosítást nem nyújtanának. IBN FOZLAN, mint a törökök, vagy FODHLAN, mint az arabok mondják, 921. évben Kr. u., vagyis négy századdal később, mintsem e népnek egy része a Dunán átkelvén Moesiába nyomúlt be, meglátogatá a bolgárok fővárosát, és e földről valamint népéről egyes, bár a kor szelleméhez képest regékkel átszőtt tudósításokat közölt. Ez író anynyiban mindenesetre kiegészíti a gót JORDANIS adatait, mennyiben a régi bolgárok hazája egész határozottsággal a középső Volga vidékére tehető, közel ama ponthoz, hol az említett folyó a Kamaval (azaz: a fehér Volgával) egyesül. Ennyire kétségtelenül hasznát vehetjük IBN FOZLAN és a reá hivatkozó arab

[1] *Ultra quos (Akatziri) distenduntur supra mare Ponticum Bulgarum sedes*, 28. l.

geographusok adatainak, de ez arab írónak az eszaki fény csodáira vonatkozó nyilatkozatai, melyet állítólag a mai Kazan közelében szemlélt volna, nem annyira rendkívüli telluricus változásoknak tulajdonítandók, mint FRAEHN[2] és YULE[3] gyanítják, hanem sokkal inkább ama természetfölötti dolgok iránti hajlamnak, mely az első arab útazókat és földrajzírókat jellemzi, a nélkül azonban, hogy ez által egyéb állításaik hitelessége csorbíttatnék. Ha IBN FOZLAN bolgárországi útazásán az Aurora borealist szemlélte (vagy talán csak hírét hallotta), es ha IBN BATUTA 1334-ben arról tesz említést, hogy ott az emberek ebek által vont szánokban útaznak Jugriába, úgy e tenyek csak a bolgár birodalomnak észak felé rendkívül messzeterjedő határairól tesznek bizonyságot, de nem vonatkozhatnak magára a bolgár fővárosra,[4] minthogy kilencz, illetőleg négy század ily hatalmas égalji forradalom előidézésére koránt-sem elegendő, és minthogy másrészről tudjuk, hogy valamely ország fővárosának neve néha az egész országgal föl szokott cseréltetni, miután a بلد szót majd *város* majd pedig *ország* értelemben használják. De akármikép álljon a dolog, annyi kétségbevonhatatlan teny, hogy a bolgároknak, kik megkülönböztetésül déli testvéreiktől Volga-bolgároknak neveztetnek, főszékhelye az 54° 54′ szélességi fok körül létezett — IBN BATUTA legalább azt jelenti, hogy Szaraiból 10 nap alatt érkezett oda[5] —, és hogy az ural-altaji nép e töredéke különböző harczok és háborúk után, melyeken hún-avar törzsrokonainak hadjáratai alkalmával részt vett, a 310. évben (922. Kr. u.) hívatalosan áttért az iszlámra, miután e vallás az arabok kalmárszelleménél

[2] *Die ältesten Nachrichten über die Volga-Bulgaren*, 532. l.

[3] *Travels of Marco Polo*, I. 7. l.

[4] Hajlandó vagyok ugyanis مدينه البلغار-n a várost és بلغار-n az országot érteni.

[5] IBN BATUTA, II. 399. l.; tíz napnyi út körülbelül fölér 50 földrajzi mérfölddel, a mi a régi Bolgár-nak fekvésével teljesen összevág.

fogva Azerbaižan és Derbend útján hihetőleg már korábbi időben terjedt el a Volga vidékein és az ottani ethnikai viszonyokat némileg állandósítani kezdé; legalább ezt gyaníthatjuk azon körülményből, hogy Miklós pápának 866. évben kelt oklevelében a bolgároknál alkalmazásban levő szaraczen könyvekről történik említés. A bolgárok országa, mint az iszlámnak észak felé legszélsőbb határőre, az azt körülfoglaló szlávok és finnugorok túlnyomó hatalma által megbénítva, kiváló lendületnek soha sem indúlhatott és a mongolok betörő árjában északi Ázsia többi moszlim államaival együtt, szükségkép enyészetét lelé.

A Volga-bolgároknak rendkívül hézagos és ezenfölül még mély homály leplébe burkolt története, mely az illető szaktudósok beható kutatásainak képezi tárgyát, ránk nézve természetszerűleg csak másodrangú fontossággal bírhat, minthogy első sorban azt a kérdést kell megoldanunk, hogy a bolgárok tulajdonképen mely nemzetiséghez tartoztak; miután pedig e kérdést különböző tudósok különböző módon döntötték el, szükséges azt osztatlan figyelemmel szemügyre vennünk. Tekintve azon körülményt, hogy az előző fejezetben határozottan a húnok és avarok török-tatár nemzetisége mellett keltünk síkra, és tekintve az e téren legkitűnőbb kutatók egybevágó ítéletét, melynek alapján a bolgárok az imént említett népségekkel szoros rokonságban állottak, fölösleges a bolgárok törökségéről itt külön szólanunk. De ha valahol, úgy e helyen láthatjuk fényes bizonyságát e mondat igazságának: si duo faciunt idem, non est idem, mert míg a nevezett népcsoportoknak szoros rokonságát illetőleg elődeinkkel tökéletesen megegyezünk, a főkérdés tekintetében egészen eltérő nézetet kell vallanunk. Frafhn,[6] e téren a legrégibb tekintély, a bolgárokban három, t. i. a török, szláv és finn fajnak egygyéolvadását látja, és az utóbbiban akarja fölismerni az eredeti alkatrészt. E nézetet

[6] Előbb említett munkájának 549. lapján.

követi ROESSLER[7] is annyiban, hogy a bolgár nyelv ugor jellegét minden kétségen felül állónak tartván, azt az osztják-szamojedhez legközelebbi rokonságban álló szójárásnak tekinti. Hasonlóan cselekszik HUNFALVY,[8] ki a bolgárokat oly ugor népnek állítja, mely a török és szláv elem behatásának már korán vala kitéve, nemkülönben HOWORTH[9] is, ki a bolgárokban eltörökösödött cseremiszeket lát, s őket a csuvasok elődeinek állítja, míg végűl JIREČEK[10] ŠAFARIK nézetét követve, szintén a bolgárok csúd vagy finn származásának elmélete mellett száll síkra. Az említetteken kívül természetesen még nagyszámú tudós vett részt e vitás kérdésben, többek között KUNIK, ki a bolgárokban a legnyomorúságosabb törököket, és SBOJEW,[11] ki bennök az arab geographusok burtaszait akarja fölismerni; mi azonban nyugodt lélekkel mellőzhetjük a pro et contra fölhozott egyes nézeteket és áttérünk azon érvek taglalására, melyek a fönnemlített tudósok kutatásainak alapjáúl szolgáltak. A bolgárok nemzetiségi kérdésének megoldásánál FRAEHN és elvtársainak szükségkép vagy egykorú írók állításaira, vagy a reánk jutott nyelvemlékekre kellett támaszkodniok, azonban látni fogjuk, hogy a nevezett tekintélyek mindkét esetben részint önkényesen értelmezvén az illető adatokat, részint pedig a kritikai magyarázatra korántsem bírván elég nyelvismerettel, csak azon törekvés által vezérelteték magokat, hogy az ugor rokonság iránti előszeretetöknek mindenütt és mindenben háborítlanúl hódolhassanak. Így azt tartjuk, hogy FRAEHN[12] MOHAMMED ŠEMSEDDIN, damaszkusi származású arab írónak e

[7] *Romänische Studien*, 259. l.

[8] *Magyarország ethnographiája*, 393. l.

[9] *The Khazars were they Ugrians or Turks.* V. ö. *Travaux de la troisième section du congrès international des Orientalistes.* St.-Pétersbourg, 1870. 147. l.

[10] *Geschichte der Bulgaren*, 136. l.

[11] *Zamjetki o čuvašach*, Kazan (külön lenyomat a kazani hívatalos közlöny 1845—1850-iki évfolyamaiból).

[12] *Die ältesten Nachrichten über die Volga-Bulgaren*, 550. l.

mondatát قوم متولدون بين الترك و الصقالبة helytelenül értelmezi, midőn azt ekkép fordítja: «egy nép, mely törökök és szlávok vegyülékéből származott», minthogy e kifejezésben: متولدون بين الترك و الصقالبة nem látunk vegyüléket, hanem egyszerűen czélzást a földrajzi viszonyra, mely mutatja, hogy a bolgárok egy a *törökök és szlávok között fekvő országban születtek*; míg néhány sorral alább FRAEHN maga is azon nézetet vallja, hogy ama levél, melyet a bolgárok királya Muktedir khalifához intézett, török nyelven vala szerkesztve. E tekintetben még sokkal többet lehetne ROESSLER-nek szemére lobbantani! Míg ugyanis egyrészről IBN FOZLAN állítására a khazar nyelv teljes különállásáról, súlyt nem fektet, addig IBN HAUKAL és ISZTAKHRI a khazar és bolgár nyelv azonosságára vonatkozó nyilatkozatainak oly fontosságot tulajdonít, melyet ez arab írók nyelvészeti criteriuma épen nem érdemel, miután eléggé ismeretes, hogy az arab és byzanczi írók a szomszéd barbárok nyelveit illetőleg itt-ott mily zavart eszméknek és mily vastag tudatlanságnak adták tanújeleit. A legvégzetesebb tévedés természetesen a khazar nyelv ugor jellegének elfogadásában rejlik, minek kétségbevonását ROESSLER egyenesen *kárbaveszett munkának* tartja,[18] oly tévedés, melylyel a következő fejezetben behatóbban fogunk foglalkozni és mely szülőoka volt annak, hogy az illető kutatók a priori téves föltevésből a helytelen következtetés hibájába estek.

Valóban csak a CHWOLSON által *Izvjestija o Chazarach, Burtasach, Bolgarach, Madjarach, Slavjanach i Russach Abu Ali Ahmeda ben Omar Ibn Dasta* czímű munkájának 80—90. lapjain gonddal és szakismerettel egybeállított azon adatokat kell beható vizsgálat tárgyává tennünk, melyek az IBN FOZLAN-tól HADSI KHALFA-ig föllépett moszlim geographusoknak a bolgárokról közölt tudósításait tartalmazzák, hogy belássuk, miként az említett írók részint egymást másolgatták, részint

[18] F. e. m. 251. l.

pedig az egyes eltéréseket minden kritikai magyarázatot nélkülöző bővitésekkel gyarapították, s hogy tehát a hiábavaló elménczkedések és az eltérő helyek magyarázgatása helyett sokkal czélszerűbb lenne, inkább ama positiv adatokat értékesíteni, melyek a régi bolgárok népéletére és nyelvére vonatkoznak, mint ezt az előző fejezetben a húnok és avarok tekintetében tettük. Mindenekelőtt tehát áttérünk a részünkről kitűzött kérdésnek, tudniillik a bolgárok nemzetiségi kérdésének fejtegetésére s iparkodni fogunk már előrebocsátott állításunkat, e nép határozottan török-tatár nemzeti jellegére vonatkozólag, a rendelkezésünkre álló silány ethnographiai és nyelvészeti érvekkel indokolni. Azonban tekintve azt, hogy mind a Volga-bolgárok, mind pedig testvéreik Moesiában már csekély számerejöknél fogva is inkább ki valának téve az idegen culturbehatásoknak, mint a húnok, — a rendelkezésünkre álló adatok nem bírnak oly meggyőző bizonyító erővel, mint pl. Priscus vagy Ammianus Marcellinus tudósításai a húnokról. A szláv, finn-ugor és moszlim népeknek tőszomszédsága folytán a bolgárok erkölcsi életének nem egy értékes mozzanata szenvedett változást vagy teljesen el is mosódott, és így csak egyes vonások azok, melyek az összehasonlító ethnographia tanulmányát elősegíteni képesek. Határozottan török eredetűnek kell állítanunk az Ibn Fozlan-tól említett asztali szertartást, mely szerint a háziúr veszi az első falatot a húsételből, mint ezt pl. az özbégeknél és kirgizeknél még jelenleg is tapasztaljuk; továbbá, hogy minden egyes vendég elé külön asztalt terítettek, melyhez hasonló szertartásról Priscus[14] is tesz említést Attila udvari életének ismertetésében. Hasonlóan a bal oldal volt a megtisztelés helye, mint a töröknél is; hogy a lóhús és a köles (tarik = kása a *Kudatku Bilik*-ben is mint nemzeti étel fordúl elő) főeledel gyanánt szerepeltek, szintén török nemzetiségre mutat, minthogy a lóhúst kizárólag a törökök használták eledelűl, nemkülönben a süžü nevű

[14] Priscus: a bonni kiadás 204. és 205. lapján.

ital (l. a szójegyzéket) is török eredetű. Török származásra emlékeztet továbbá az a szokás, hogy fejükön egy hajcsomót szoktak hagyni, a mongolok és törökök ez ismeretes megkülönböztető jele egyéb népségektől, mely szokást a Mandsu Khinába ültetvén át, nálunk helytelenül khinai eredetűnek tartják; továbbá a letérdelés a tisztelet jeléül, törökül يوكونمه jükünme;[15] az esküvés a mezítelen kardra, mint ezt az előző fejezetben Bajanra vonatkozólag láttuk (lásd 28. lapon); a lófarknak zászló gyanánt való használata és kiválólag az a körülmény, hogy a régi bolgárok illetményeiket lovak- és lóbőrökben szolgáltatták be s hogy IBN DASTA lovasnépnek állítja őket, mi már azért is ellenkezik a vélelmezett finn-ugor jelleggel, minthogy AHLQUIST[16] jelentése szerint a régi finnek a lovat nem ismerték s az annak megfelelő kifejezést az indogermánból vették át. Általában nem szabad felednünk, hogy ama fölötte silány adatok, melyek a bolgárok erkölcsi életéről reánk jutottak, két különböző korszakból valók. A Duna-bolgárokra vonatkozó régibb adatok, melyek a byzanczi íróknál lelhetők, tisztán nomád népről szólanak, míg az újabb írók, tudniillik IBN FOZLAN, IBN DASTA és ezeknek másolói a Volga-bolgárokat csakis félnomádok gyanánt említik, azaz oly társadalom gyanánt, mely egyrészről a fából épült házakat már ismerte, mi nyugati culturbehatásoknak tulajdonítandó, másrészről pedig nyár idején lakóhelyeit megváltoztatá, mint ezt más félnomádok még jelenleg is tenni szokták. Ebből kitetszik, hogy a bolgár nép két töredékének megoszlása után következett három század folyamán a Volga partjain élő bolgárok ép oly kevéssé valának képesek az orosz-finn-ugor befolyásnak ellentállani, mint a Balkán-félszigeten lakó testvéreik, s hogy tehát az ethnographiai adatok nem foglalhatnak magukban oly bizonyító erőt, mint a

[15] Hivatalok- és méltóságokba való beavatásoknál ez a szokás Közép-Ázsiában még ma is dívik. V. ö. BABERNAME, 486. l.

[16] AHLQUIST: *Kulturwörter der Westfinnischen Sprachen*, 9. l.

minő a nyelvemlékekben, a múlt idők ez örökké szóló tanúiban, rejlik.

Hogy mit értünk az említett nyelvemlékek alatt, azt az előző fejezetben a hún-avar nyelvemlékekre vonatkozólag tett megjegyzéseink után fölösleges e helyen külön hangsúlyozni. Mint az előbbi esetben, úgy itt is részint oly szavakkal van dolgunk, melyek tárgyi fogalmakat jelölnek, részint pedig igen jelentékeny számú személy-, város- és törzsnevekkel, melyek bár két különböző forrásból erednek és dáczára a csaknem két évezredet tevő időbeli különbségnek, a közös török nemzeti jelleget kétségtelenné teszik. E két különböző forrás alatt értjük *először* is szövegét a csak nemrég fölfedezett belföldi, szláv nyelven szerkesztett jelentésnek a Duna-bolgárok őstörténetéről, megérkezésöktől kezdve a 765. évig, egyetemben ama silány adatokkal, melyek Nikephoros († 815) konstantinápolyi patriarka krónikájában foglalvák, mely két tudósítás között, tekintve több tulajdonnév megegyezését, bizonyára nagyobb összhangzás létezik, mint Jireček gyanítja.[17] *Másodszor* pedig ama tulajdon- és tárgyneveket, melyeket Nestor krónikájában idéz és az arab útazók s geographusok is említenek, és melyek, különösen a mi az arab írásban reánk jutott nyelvemlékeket illeti, gyakran a fölismerhetetlenségig eltorzítvák és mégis jelentékeny segédeszközül szolgálnak. Azonban az előbb említett belföldi jelentés tekintetében, melyet egy orosz tudós fölhevült képzelete a magyar nyelvből akart magyarázni, legmélyebb sajnálatunkra eddigelé csak néhány személynév földerítése sikerült és nem kevés talány még megfejtését várja. A kérdéses szövegben, mely tudvalevőleg fejedelmek lajstroma, első helyen a név szerepel, erre következik az idő, melyben a fejedelem élt, erre a törzs, melyből származott s végre e szavak kiséretében «a lêt jemu» vagy «a lêt», azaz «és éve», egy teljesen ismeretlen nyelvű idézet. Így pl.

[17] *Geschichte der Bulgaren*, 127. l.

«Avitochol žil lêt 300 rod jemu Dulo a lêt jemu dilom tvirem», azaz: «Avitochol élt 300 évet, nemzetsége volt Dulo és éve dilom tvirem». Azt hiszem, hogy nem csalódom, ha a lêt (év) szónak második előfordulásában a születési évet gyanítom, még pedig valamely őstörök cyclus szerint, mert a mint a mai kirgiz vagy özbég mondja: «A disznóban, juhban (azaz tongguz-jili, koj-jili) stb. születtem», úgy történhetett ez hajdan is. E föltevés mellett szól különösen egyes adatok ismétlődése, így pl. dilom, tvirem, altem večem több ízben fordúl elő, de vajjon ezek eredetileg török szók-e, melyek a fölismerhetetlenségig torzultak el, vagy pedig teljesen ismeretlen nyelv maradványainak tekintendők-e, azt fájdalom eddigelé eldönteni nem sikerült. E nyelvemlékeknek a mai csuvasok szójárásához való hasonlóságáról, mint JIREČEK kazani orientalisták állításai nyomán fölteszi, épen nem lehet szó, mert először azokban j kezdőhanggal bíró szó is fordúl elő (Jermi), mi a csuvas nyelvben lehetetlen, hol e hang mindig *sie*, *sje*-vé idomúl s másodszor e török szójárás, bár testvérei között a legeltorzítottabb, sem alakjaiban sem szókincsében oly eltéréseket nem mutat föl, hogy a mai török nyelvészeknek teljesen érthetetlen és megfejthetetlen anyagot nyújthatna. Végre is csak az egyetlen *tv* hang az, mely csuvas jelleget árul el, még pedig a több ízben előforduló *tvirem* szóban (v. ö. törökűl tört, csuv. tvat = négy), de mely mindazonáltal a csuvas nyelvből nem magyarázható meg.

Ezzel szemben azonban a török nyelv jellege a két forrásban foglalt személy- és czímneveknél annál kirívóbban lép előtérbe; pl. Khakan, Tarkhan, Bajan, Kara-Khazar, Orghan, Toktu, Ulumuś stb. szókban, de különösen SCHOTT-nak [16] a

[16] V. ö. SCHOTT: *Altaische Studien*, a berlini akadémia kiadványai között, 1866. 147. l. Hogy ROESSLER, ki e helyet szintén idézi, miként írhatott تكرير tangrir-t تكرى tangri helyett, azt sehogy sem értjük. Lehetséges különben, hogy csak sajtóhibával van dolgunk.

berlini akadémia egy török kéziratából vett idézetében, melyből azt látjuk, hogy Istent a bolgárok nyelvén tangri-nak تنكرى nevezik, mely szó az egész török nyelvterületen «Isten» értelmében még maiglan is előfordúl. Kitűnik továbbá a török nyelvjelleg egyes földrajzi elnevezésekből, mint *Itil* (Volga), *Csalmata*, *Ašli*, sőt a mi a legdöntőbb bizonyító erejű, magából a *bulgar* ethnicai elnevezésből, mely, mint a szójegyzékben látható, kétségtelenül török eredetű. Egyes kutatóknak, mint pl. ROESSLER-nek[19] azon állítása, hogy e hívatal- és személynevek a khazar vagy avar culturbehatás szüleményei s így tehát ugor eredetűek, itt már azért sem bírhat érvénynyel, minthogy a bolgárok nyelvemlékeiben az állítólagos ugor jellegnek legcsekélyebb nyoma sem lelhető, míg a törökség feltünő módon van képviselve. ROESSLER ugyan, hogy a bolgárok ugor jellegének elméletét föntarthassa, nagy kerülő úton akart a dolgon segíteni, t. i. az által, hogy bizonyos, a román nyelvben létező és az ős bolgár behatásnak tulajdonított szavakat vett vizsgálat alá, — azonban erre vonatkozó etymologiái, vagyis az úgynevezett megmagyarázhatatlan román szók és a jurák-szamojed-osztják nyelvek között tett összehasonlításai annyira értelem- és tartalomnélküliek, hogy e különben érdemes kutatónak minden tisztelője csak sajnálattal fogja ROESSLER nevét e rettenetes comicummal összefüggésben látni.[20] Nem sokkal jobban áll a dolog a khazar ugorságtól való származtatás elméletével,

[19] V. ö. SCHOTT: *Altaische Studien*, 251. l.

[20] A sok használhatatlan etymologia közűl példaképen a következőt hozhatjuk föl. A most teljesen érthetetlen (?) *siktir* szitkozódásra szolgáló kifejezés ROESSLER szerint az urali népek közt támadt. R. egybe is veti e szót az urali népek rossz szellemével, siktir vagy csitkir-rel. Pedig siktir az egész török keleten ismeretes szitkozódó kifejezés, mely török eredetű és nem egyéb mint a سكمك sikmek — coire cum femina — igének, illetőleg annak szenvedő alakjának siktirmek-nek a parancsoló módja, mely «hordd el magad» vagy «eredj innen» értelemben használatos és a román nyelvbe meg az egykori európai Törökország egyéb tartományainak a nyelvébe átment.

mert először a khazarok korántsem valának finn-ugorok, mint ezt később be fogjuk bizonyítani, és másodszor az említett esetben a bolgár nyelv rokonsága a khazarral, melyet IBN FOZLAN, IBN HAUKAL, ISTAKHRI és mások hangsúlyoznak, határozottan föltevésünk mellett szól.

Midőn azonban a bolgárok ugor eredetére vonatkozó állítást épen nem helyeseljük, másrészről nem tagadhatjuk e nép vegyes jellegét. E kérdést illetőleg a népisme e terén előttünk föllépett kutatók nézetétől csak azon korszakra vonatkozólag térünk el, melyben ama egygyeolvadás végbement. Azt tartjuk ugyanis, hogy a bolgárok nyelvi és physikai ősjellegökből csak akkor vetköztek ki, midőn az ötödik század vége felé két részre szakadva, az intensiv idegen behatás iránt fogékonyabbakká lőnek, és valamint a dél felé vonult töredék elszlávosodott, ugy az a rész, melyet a khazarok túlnyomó hatalma 650-ben északi vidékekre szorított fel, az ottani finn-ugorokkal, valószínűleg a cseremiszekkel való élénk közlekedés folytán teljesen elveszíté ős nemzeti jellegének phisicai ismérveit és az általa használt török nyelv ama szójárás alakját ölté fel, melyet ma a csuvas nyelv nevén ismerünk. Ebből magyarázható a csuvasok finn-ugor jellegű külalakja, és ez értelemben és csakis ennyiben fogadható el a mai csuvasok azonossága a regi Volga-bolgárokkal, miből természetszerűleg következik, hogy a csuvas nyelv a töröknek aránylag új, a VII. és VIII. századok folyamán keletkezett szójárási elágazása és ennélfogva a Duna-bolgárok régi nyelvéhez köze nem volt és nem is lehetett. Ezt bizonyítja első sorban a fejedelmi lajstromban foglalt szók nyelvi jellege, bizonyítják továbbá a byzancziaknál előforduló többi nevek, nemkülönben a csuvas nyelv hangtani és grammatikai sajátságai és végűl egy szomszéd nép nyelvénél észlelhető hasonló jelenség, tudniillik a magyar nyelvnél, melyről ki van derítve, hogy valamely régi török szójárásnak a finn-ugor nyelvvel való vegyülékéből keletkezett, de azon különbséggel, hogy a magyarok nyelve nagyobbfoku befolyásnak lévén kitéve, az átala-

kulás folyamatából már szembeötlőbb finn-ugor jellegű alak- és szókincscsel vált ki, míg az előbbi csak a hangokban és alakjaiban szenvedvén változást, bár elfajult, de mégis kiválólag török szójárás maradt. Az előbb említett moszlim szerzőknek állítása a bolgár nyelvnek a khazarral való azonosságáról szintén csak ez értelemben vehető, mennyiben mindkettőnek nyelvét töröknek tekintjük. A már fönnebb említett nézet, hogy a régi bolgár nyelv csuvas jellegű, tehát csak a Volga-bolgárokra vonatkozhatik, nem pedig a Duna-bolgárokra, minthogy, mint már fönnebb jeleztük, e szójárás csakis a két főtöredék megoszlása után képződhetett. A mi különben a Volga-bolgárok vegyes jellegét illeti, meg kell jegyeznünk, hogy az sokkal inkább észlelhető nyelvészeti szempontból, mint az összehasonlító népisme terén, minthogy a mai csuvasok alakjokban, bőr- és hajszínökben nem a török, hanem a finn-ugor faj sajátságait tüntetik föl. A mai csuvas szójárás átidomulásának korszakát tekintve, a régi Bulgarban előforduló és 1226 (623)-ból származó sírfölíratok annyiban nyújtanak némi fölvilágosítást, a mennyiben azokon az évszám 700, *dsiati-dsör*-rel van átírva, a mi csuvas eredetre mutat és úgyszólván az átmeneti pontot jelzi a modern csuvas *sjüčče-sjür* (= 700)-re. Ez olvasásmódot Molla Huszein Feiz khán ajánlotta az *Izvjestija Archeolog. Obščestva* IV. kötetében s ez által Ilminski urat arra indította, hogy az említett folyóirat V. kötetében közelebbről nyilatkozzék ama hangtani viszony felől, mely a csuvas és török nyelv között fenforog.[21] Sajnálatunkra ez íratot közelebbről nem ismerjük, de e fölfedezés fontossága tekintetében

[21] V. ö. Špilevskij: *Drevnije Goroda i drugije bulgarsko tatarskije pamjatniki o kazanskoi Gubernije* czímű művét. Kazan, 1877 (a kazani gubernium régi városairól és egyéb bolgár-tatár emlékekről). E szorgalmasan dolgozott munka különösen a régi bolgár városokra nézve becses anyagot tartalmaz, de történeti adatokat, kivált olyanokat, melyek a régi bolgárok nemzetiségére fényt derítenek, nem igen találunk benne.

teljesen megegyezünk a nevezett tudóssal. A régi népélet reánk maradt rajzában csak egyes vonások azok, melyek határozottan szláv-keresztény eredetre vallanak, így pl. a kalapemelés a köszöntésnél. Mi ellenben egyes szóknak, mint pl. a Vlatavaz és Vassilko szónak szláv jellegét illeti, ez még nem áll minden kétségen felül, mint ezt szójegyzékünk illető helyén ki fogjuk mutatni.

VI.

BOLGÁR SZÓ- ÉS NÉV-LAJSTROM.

Almuš (IBN FOZLAN-nál الमس és IBN DASTA-nál المش) a bulgárok pogány királyának neve, mely szóról egészen helyesen jegyzi meg CHWOLSON (91. l.), hogy kiejtésénél még sok kétség forog fenn. Eddig e nevet, a magyarok Álmos-ával való analogia következtében, a ki egyébiránt PORPHYROGENITUS-nál Salmutzés-nek (Σαλμούτζης) van nevezve, — határozottan Almuš-, vagy Almus-nak olvasták és mint említénk, „*álmos*" jelentéssel azonosították. Ezt mi semmi esetre sem fogadhatjuk el, a mennyiben المش-ban a tatár Alamiš, újabban Ulumuš = a nagy, emelkedett, szót fedezzük föl az *alumak, ulumak* = nőni, emelkedni, igétől (A magyar Álmosra vonatkozólag még későbben szó lesz). E kérdéses személynév kiigazítását egy más oldalú nyelvbeli bizonyíték is igazolja, ha egyebek közt megemlítjük, hogy az altaiban alas = áldás és alasta = áldani s a tőszótag nem *ul-*, hanem még *al-*nak hangzik. (V. ö. *Török-tatár nyelvek etymologiai szótára* cz. munkám 11. §.)

Alogobatur, mely régi bulgár személynév, mindenesetre az eredeti Alug-, helyesebben *Ulug-batur* elferdítése s a törökben azt jelenti: *nagy hős.*

Altzik (Αλτζιχ) egy bulgár vezer neve, melyben a török, illetőleg kazáni *alčik* (الجيق BUDAGOV, I. 82.) = fáradt, töröd-dött, szót ismerjük föl.

Asparukh, hatodik név a fejedelmi névlajstromban, melynél, mint Kurt-nál, a görög versiónak adunk előnyt a lajstrom Isperich-je ellenére, mert Asparukhban könnyen fölismerhetjük a török *az barukh* = szegény, kevés vagyonú, szót.

Ašli egy bulgár város neve a Káma mellett; a szó jelentése = a húsos, ettől: aš = hús, főzelék, étek.

Aul Zonaras szerint Kurum király udvarának a neve, melyben nemcsak a török *aul* = udvar, szállás, bizonyos számú sátrak, szót ismerhetjük fel, hanem ez egyszersmind némi útmutatást ád a bolgár dialectus hová-tartozására, mert ebből azt látjuk, hogy ez utóbbi inkább a közép és nyugoti, mintsem a keleti törökséghez tartozott, mert különben *agul*-nak, vagy *uul*-nak kellett volna hangzania.

Avitochol? Aba-tochol, azaz Aba = atya és tochol, *tokol* = fiú, született, tehát = atya gyermeke; a bulgár fejedelmek lajstromának élén álló fejedelem neve, minden valószínűség szerint olyan mythicus elnevezés, mint sok egyéb a török nép régi genealogiájában.

Baba, a mely tatár tudósítások szerint (mint Fraehn, 534. l.) a bulgár regens-ek czíme, török szó atya, nagyatya, ip stb. jelentéssel, általában tiszteleti czím, vagy gyöngéd megszólítás. Így baba žan = drága, vagy kedves lelkem. V. ö. magy. babám.

Balgitzes (Βαλγιτζης) a byzanczi tudósítások szerint (Theophylactus és Zonaras) a bosporusi bulgar arkhon neve, melyben a török *balgitči* = buzogánynyal fölfegyverkezett, azaz: buzogányvető, szót ismerhetjük fel.

Boghor egy bulgár fejedelem neve, a ki Mihály császár (856—867) alatt a 859. évben áttért a keresztyén vallásra. Boghor szószerinti jelentésben: bizonyos állatoknak, leginkább őzek és szarvasok hímje; sokáig kedvelt tulajdonnév volt a törököknél. V. ö. Bogor-khán és Bogra-khán: uigur fejedelmek keleti Turkesztánban.

Batbai, Kovrat elsőszülött fiának neve, ez alakban a kirg. s alt. bat-bai (čag. s oszm. batmaj és batmaz) = nem sülyedő, a ki alá nem száll, szóval azonositható; de ilyen jelentésű tulajdonnév idegenszerűnek látszik előttünk, ezért a *batu-bai* = a magas fejedelem, alakot és jelentést valószínűnek tartjuk.

Bulgar (بولغار | بلغار és بلكار) ethnikai elnevezése egy, az V. századtól a mongolok betöréseig a közép Volgánál élő török népnek, melyből egy rész a Dunától délre lakó szlávokba olvadt, a másik pedig a mai čuvašokban él tovább. Maga a *bulgar* szó azt jelenti: *zendülő, lázadó, zavargó* és aoristusa a *bulgamak* = felizgatni, felkavarni, feltúrni igének, mely aoristus a törökben gyakran adverbiumnak használtatik. Hogy vajjon ez elnevezést összefüggésbe lehet-e hozni e törzsnek a törökök őstörténetébe eső elválásával, nehéz lenne meghatározni, ámbár másrészről nagyon feltünőnek látszik előttünk, hogy hasonló eszmemenet más, részint azon időben létező, részint még ma is élő török törzsek elnevezésénél is alapúl szolgált. Így pl. *kabar* (kabarok) a török kabar-mak = felvájni, fölkeverni, fölemelkedni stb. igével függ össze; mely szóból, a kezdő gutturalis elesése után, a mi a törökben nem ritka eset, az *abar* vagy *avar* nemzetségnév származott; továbbá ilyenek a *khazár* és *khazák* tulajdonnevek, melyek a közös *kaz* = bolyongani, kóborogni, tőszótagból (l. *Tör.-tat. etymol. szótár*om 23. §.) származván, csak annyiban különböznek egymástól, hogy az első aoristus, a második pedig igenév gyanánt használtatik, de mindkettő a *bolyongó, kószáló, nomád* alapgondolatát fejezi ki. Ez eszmemenet hasonmását megtaláljuk még egy más török törzs — vagy ha jobban tetszik — nép nevében, nevezetesen a *kirgiz* szóban, mely határozottan *kir* = mező és *giz* = körüljárkáló, részekből van összetéve (giz — oszm. *gez* = sétálni, barangolni, csak gyönge hangú alakja az eredeti *kaz*-nak) és épen úgy, mint *kazak* és a régibb *kazar*, azt jelenti, hogy: nomád, kóborló. Kirgiz-, vagy kirgez-ből származott még a *čerkes* szó, a Kau-

kazus félnomád népeire alkalmazott gyűjtőnév. — Mint a mondottakból látható, a szlávok által annyira kedvelt származtatása a bulgar szónak *bul-* és *gar*-ból s a bular, bojar szóval való összehasonlítása üres phantasián alapúl, valamint — fájdalom — sok más vitás kérdésben is e téren igen gyakran csak önkényes etymologizálással döntik el a dolgot.

Boksu, Bocsu, ó-bulgár személynév, Anonymus-nál a következő passusban: «Nam de terra Bular venerunt quidam nobilissimi Domini cum magna multitudine Hismahelitarum, quorum nomina fuere *Bila* et *Bocsu*...» tulajdonnév, mely később a régi magyaroknál is előfordúl hely-, nemzetség- és személynév gyanánt Baxa, Baksa és Maksa alakban és a mongol-török *Bakhši, Bakhšai* (pap, bölcs, írástudó) személy- és méltóságnévvel azonos (ma Bakhši = troubadour). Barna Ferdinánd úr tehát téved, ha — azon erőködésében, hogy a mordvinok pogány hitének bizonyos vonásait a magyarok ősvallásával egyeztesse — Boksu-ban a mordvin Mokša-t (a mordvinok egy részének neve) akarja fölfedezni, a mint ezt *Ősvallásunk főistenei* cz. tanulmányában (13. l.) találjuk.

Cerig (Τζεριγ) ó-bulgár személynév, melyben, a török *č*-re és görög τζ-re vonatkozó megállapodott átírási szabály szerint, a török čerik, čerig = sereg szót azonnal fölismerhetjük.

Cok, a görög átírás szerint Τζοκος, tehát helyesebben čok — mert az ος-ot görög végzetnek kell tekinteni —, melyben azonnal fölismerhetjük a török čok = sokaság, tömeg, erő szót, az oszmanliban melléknévül használva. Cok egy bulgár fejedelem neve, a ki az uralkodásban Krum-ot (Kurum) követte.

Dukum, egy bulgár fejedelem neve, a ki egyik versio szerint (v. ö. Jireček, 146. l.) Cok helyén Krum utódáúl van megnevezve. V. ö. török tokum = lószerszám és különösen több részből álló szerszám.

Dulo, nemzetségnév a fejedelmi névlajstromban. V. ö. kirg. dulai = bárgyú, együgyű és süket is.

Irkhan, egy bulgár személynév, «férfi-fejedelem» jelentéssel s Közép-Ázsia nomád törökjeinél ma is föltalálható.

Irnik, második név a fejedelmi névlajstromban; igen könnyen azonosítani lehet a hún Irnak tulajdonnévvel s mint az illető helyen megmagyaráztuk, azt jelenti: *ifjú, fiatal ember.*

Itzboklia, ó-bulgár személynév, azt hiszszük, hogy eredetileg így hangzott: ič-bokli, helyesebben iči-bokli s az ič = belső és bokli = tisztátlan, undok, részekből van összetéve. Ilyenféle tulajdonneveket a turkomanoknál is találunk, mint pl. Bokli (undok, szennyes), Sičmas (qui non cacat) stb.

Kalensuva, Ibn Fozlan-nak Fraehn-féle szövegében ez van: يلبس القلانس = fölteszik sapkájokat, a hol قلانس a فلانسه *kulansa*, de nem *kulansuva* többeséül állhat, mint a következő ردواقلنسهم = visszateszik sapkájokat, helyből látható. Ha most a kulansa helyes olvasásmódját szemügyre veszszük és összehasonlítjuk a baskir kulančik, vagy kulansik (a fület betakaró meleg kucsma) szóval, akkor nem kell elkövetnünk azt az erőszakos etymologiát, hogy az ostj. *kalen* = irámszarvas és *sah, sau, su* = csuklyás ruha (?) szavakból származtassuk, a mint teszi ezt Hunfalvy *Ethnographiá*ja 390. lapján.

Kalu-tarkhan, egy magas méltóság neve a volgai bulgároknál, jelentése: *felső* vagy *nagy Tarkhán.* Azt hiszszük, hogy kalu-ban a tarcháni méltóság egyik fokának megnevezését lehet fölfedezni és pedig tekintettel a *kal* tőszótag alapjelentésére, melyet a következő szavakban ismerhetünk fel. *Kalga* = a legfelsőbb czím a nogáji és krími tatároknál (v. ö. Veliaminov Zernov: *Izsljedovanie o Kasimovskich Czarach,* II. 416. l.); *kalik* = az épület felső része (uigur); *kal*kan = pajzs, azaz a védelmül magasra tartott stb. (V. ö. *Etymologiai szótár*om 73. §.) A Kalu-tarkhan és ugyancsak a bulgároknál előforduló Boliastarkhan, helyesebben Vali-tarkhan (lásd 38. l.) közötti rangkülönbséget, az adatok hiányossága miatt, nehezen lehetne

kideríteni. Egyébiránt megjegyezzük, hogy ez a *Kal* PORPHYROGENITUS-nál mint magyar tulajdonnév fordúl elő, kinél Καλής, azaz: Kal, a Karkhas a Bulcsú atyjának van megnevezve.

Kara khazar, ó-bulgár személynév; mint első pillanatra is látjuk, határozottan török eredetű és *„fekete khazár“*-t jelent.

Kardam azon bulgár fejedelem neve, a ki a 780. év körűl trónra lépett; úgy látszik, hogy kara-dam, vagy kara-tam = fekete ház, fekete épület, szónak összevonásából állott elő. Tam eredeti jelentése: szilárd, azaz kő-épület és ebből származott az oszm. dam = fedél, tető.

Kotragos, Kovrat második fiának neve. A görög ος végzet elhagyása után a kotrag, helyesebben kutrag, kutrak török szót kapjuk *„boldog“* jelentéssel, mely igenév a *kotur, kutur* = boldogúlni igéből származott *ak* képzővel.

Krakras, és a görög végzet nélkül Krakra, egy ó-bulgár személynév, szlávosított kiejtése az eredeti török Kirkara = szurok-fekete, szónak, mely a kir = szurok és kara = fekete, részek összetétele.

Krum, az ismeretes bulgár fejedelem neve, a ki a IX. század elején lépett trónra. Tekintve, hogy az ural-altaji nyelvekben lehetetlen a kezdő kettős consonans, e szót mindenekelőtt korum-, vagy kurum-ra kell visszaállítanunk, mely alakban azonnal fölismerhetjük a török *korum* = védelem, uralom szót.

Kunartikin, helyesebben Kumartikin, tévesen tartatik a volgai bulgárok valamely méltóságának nevéűl, mert ha a byzanczi követ a bulgár khán udvarában előbb ez utóbbinak és a Bolias-tárchánnak, azután a Kumartikin egészségéről kérdezősködött, akkor ez utóbbi alatt csak egy, akkor magas állású személy tulajdonnevét érthetjük. Ez a szó ugyanis később a seldšukidák és ghaznevidák történetében is előfordúl s összetétel a kumar قمار = amulett és tigin تكين = nevezett, részekből.

Hasonló összetételre vonatkozólag v. ö. Sebüktikin, Alptikin stb.

Kurmisos és a görög ος végzet elhagyása után Kurmis, a kilenczedik név a fejedelmi lajstromban; nehézség nélkül a török Kurmiš, kurmuš = fölegyenesített, fölemelt, fölállított, szóval lehet azonosítani.

Kurt, negyedik név a fejedelmi névlajstromban, mely előtt Gostun csak mint namestnik (helytartó) van megnevezve; a byzanczi krónikások Kuvrat-, Kovrat-nak is nevezik. Mindkét esetben tiszta török szóval van dolgunk, mert kurt = farkas és féreg; kovrat = fakó ló. Mi ez utóbbi variatiót tartjuk a helyesnek, mert hasonló összetétel máshol is fordúl elő tulajdonnév gyanánt. Pl. Kungrat, egy özbég törzs neve. (V. ö. *Čagataische Sprachstudien* cz. művem 360. l.)

Kuvrat, lásd Kurt-nál.

Omortag; THEOPHYLACTUS-nál Ombritag, de a DASKALOW által 1858-ban Trnovo-ban fölfedezett föliraton Omortag-nak hangzik; mi ez utóbbi versiót tartjuk helyesebbnek, melyet a keleti török Omortka = tojás, szóval lehet egybevetni. Egyébiránt nincs kizárva az a lehetőség sem, hogy ez a szó összetétel a kirg. omor = függélyes, fölemelkedett és tag = hegy, szókból; mi mellett megjegyezzük, hogy *om* = elől, fenn (a čuvašban névutóúl használtatik) a kirg. omrau = kebel, öl és oszm. omuz = váll szóknak alapúl szolgál.

Organ, Organas, bulgár személynév, az ó-török Or-chán, helyesebben Ur-khán = úr fejedelem elferdítése (ur = úr, khán = fejedelem). Az itt előforduló ur (v. ö. Our) későbben »védelem, védelmező» jelentésben használtatott, de eredeti jelentése amaz. Itt ur egy tulajdonnév minőségében szerepel.

Sabakula, egy Káma melletti hely neve, valószínűleg Sabah-kala = reggeli vár, vagy Sefa-kala = öröm-vár helyett áll; de mindenesetre compositum, melynek utolsó része az arab قلعه = kal'a (vár, erősség) szóval azonos.

Sabin, helyesebben *Savin*, Kurmiš vejének a neve, a ki Teletzes utóda volt a bulgár trónon. Azt hiszszük, hogy a kirg. s alt. savin = ünnep, lakoma, ünnepiesség, szóval azonos.

Sevar, nyolczadik név a fejedelmek lajstromában; helyesen így hangzik: Sever vagy Siver s az uigurban «barát, szerető» a jelentése.

Süžü (السجو). FRAEHN sīžu-nak olvassa, a nélkül, hogy erre az arab szövegben levő pontos átírás által fel volna jogosítva. Én inkább a süžü olvasás-módot ajánlom; mert e szó alatt, az «édes» alapjelentésnél fogva, a törökség még ma is egy részegítő édes italt ért. V. ö. KHULASSAI ABBASI-nál: سوجوك = édes, továbbá BUDAGOV-nál, I. 641. l. سوجو süžü = édes, kellemes, a mely melléknév tulajdonképen arra az italra értendő. Hogy a *süžü*-t ennélfogva hogyan lehetne a szláv sižovka = méhsör, szóval azonosítani és szláv eredetűnek tartani, nem látom át; minden esetre az ellenkező eset áll. Nincs kizárva az a fölvétel sem, hogy سجو-ben egy előbbi su-žî, vagy su-žik = vizecske, kedvelt ital, vaň meg. (V. ö. szláv voda = víz, vodka = vizecske, azaz pálinka.)

Tarkhan, egy a volgai bulgároknál már használt czím; tudvalevőleg ős török-mongol eredetű, mely utóbbi népnél azt jelenti: *kovács-* és *mester* általában. Tarkhan alatt régebben adótól mentes nemest értettek, a kinek kilenczszer minden bűnét megbocsátották s a kiről ez a méltóság kilencz nemzedékre átszármazott. E szó etymologiájára vonatkozólag azt hiszszük, hogy a *tor, ter, tar* = gyűjteni, összevonni, gyök szolgál alapjáúl, mely szerint e szó *„gyüjtöt, sereg-gyüjtöt"* jelent és ez értelemben a nemesnek, szabad embernek méltóságára alkalmazták. Meg van jegyezve, hogy a Tarkhan név először a dunai és volgai bulgároknál lép föl s valóban a mai čuvašoknál és kazáni tatároknál leginkább használatos. V. ö. ZOLOTNITZKI: *Čuvaško-Ruski Slovar*, 272. l.

Telec (Τελετζ) ó-bulgár személynév, melyből az *i* véghang elesett, mert eredetileg így kellett hangzania: teleci, helye-

sebben: teleči, vagy talači = dúló, rabló, a *tal* vagy *tel* = rabolni, zsákmányolni tőszótagból.

Tervel vagy Terbel, hetedik név a fejedelmek névlajstromában s az egyetlen szó, melyben čuvaš dialecticus jellemet találhatunk, a mennyiben Terbel, čuvaš Tirbelj a «rendező, rendezni» fogalmat fejezi ki. Tervel tehát az ó-török Dizeöl névvel (lásd ezt!) azonos jelentésű.

Tokto, de: Toktu is, azon bulgár fejedelem neve, a ki 765 körül uralkodott. A szó jelentése: megálló, megállapodó, tokta-ból = feltartóztatni, megállani.

Csausiar, ó-bulgár személynév. Lehet, hogy az eredeti čaušlar = előörsűl kiküldött katonák, megcsonkított átírása, mely két részből áll, t. i. *čauš* چاوش, az oszmánoknál és krími tatároknál őr, felvigyázó jelentésben ismert szó (v. ö. magy. csősz) és a *lar* pluralis-rag.

Tšelmat, egy, Káma melletti város neve; úgy látszik, hogy čalim, čelim = szilárd, egyesített, összekötött és at = atya, vagy talán ata = sziget, szókból származott. E minden esetre török, de nagyon eltorzított szót igen nehéz positive meghatározni.

Vlatavaz, a mint Fraehn az Ibn Fozlan-nál előforduló بلطوار szót olvassa. Elfogadva, hogy a végző ر betűről elmaradt a pont, tehát eredetileg ز (zal) volt; de azt nem értjük, hogy egy arab — mert az volt Ibn Fozlan — a kezdő labialist hogyan írhatta át ب-vel, nem pedig و vav-val, a mi sokkal könnyebb lett volna neki, mert a labialisok ilyen fölcserélését inkább görögről, sem mint arabról lehet föltennünk. Ha elfogadjuk is a بلطوار Blatavar azonosságát a szláv Vladavaz (uralkodó) szóval, nagyon valószínűtlennek tartjuk, hogy a bulgár fejedelem így nevezte magát, hanem inkább úgy áll a dolog, hogy az arab követség e czímet a szlávoktól hallotta; mert a bulgár fejedelem *khakán*, később pedig *emir* czímet viselt. Hasonló viszonyt találunk az oszmanli engürüs = magyar, szóban, melyet a Dunához előnyomuló törökök legelőször

a görögöktől (Ὄγγαρος) hallottak s melyet az irodalmi nyelvben a magyarok nemzeti nevéűl megtartottak. Épen ilyen bizonytalannak tartjuk a kézírat شلقو šilku, vagy šalku szavának egyeztetését a szlávnak tartott Vassilko-val, mert az átíró arabnak könnyebbségére volt az arabúl hasonlóan hangzó وصل vagy واصل vasl, vagy vasil? Különben nem hagyhatjuk megemlítés nélkül, hogy a بلطوار szót némely tudós, így JERNEY is, talán nem jogtalanúl, a بلغار írásbeli eltorzításának tartja.

Ur vagy Our, a dunai bulgároknál, előbbi uraiktól rájok maradt szó, *úr, parancsoló* jelentéssel, mely értelemben mi magyarok is használjuk. Az *ur* szót MIKLOŠICH, ROESSLER és HUNFALVY ugor eredetűnek tartják, s ez utóbbi az ostják ourt = úr szóval egyezteti. Ez analogia ellen nem akarunk semmi kifogást tenni, csak azt jegyezzük meg, hogy a kérdéses szót könnyebben lehet azonosítani a török our = védelem, védelmezővel (v. ö. oszm. Allah — our — ola = Isten legyen oltalmazód) és így hangtanilag sokkal közelébb állana a törökhez, mint az ugorhoz; továbbá a ma csak összetétben előforduló Ur-khan (اورخان) személynévvel. V. ö. Orghan.

VII.

A KHAZAROK.

Ki az ural-altáji népek, különösen a pontusi törökök legrégibb történetét tanúlmányozza, annak föl fog tűnni, hogy azon arányban, melyben a fölvirágzó mohammedán kulturvilág felé közeledünk, a turáni néptenger fölkorbácsolt hullámai lassankint lecsillapúlnak Európa délkeleti részén, a történelmi bizonyítékok száma szemlátomást szaporodik és az egyes népfajok eredete és nemzetiségére vonatkozó vitának a tere mindinkább tágasabb lesz. Egy népről sem áll ez annyira, mint a khazarokról. A húnok és avarok eredetének tárgyalásánál csak byzanczi kútforrások álltak rendelkezésünkre, a bolgároknál a görög írókon kívül hivatkozhattunk még arabok- és szlávokra a khazaroknál azonban az előbbiekhez még persa, örmény és héber történetirók tanúvallomása is járúl; mind e kútforrások az itt-ott ellentétes adatok daczára is kutatásainknak egy aránylag biztosabb alapot nyújtanak és azok eredményeinek nagyobb valószínűséget kölcsönöznek. Azt sem szabad szem elől tévesztenünk, hogy míg a bolgárok birodalmáról a mongolok föllépte előtt csak alig tudunk valamit, a Džengizidák hatalmának megerősödése után pedig épen semmit — mert a Kama-bolgárok, kik ellen Timur harczolt, csak nagyon csekély töredékét képezték az egykori hatalmas bolgár népnek, — addig a Khazar név a Gazaria elnevezésben (Krím félszigetének a

neve) a XVI. és XVII. századig fönntartotta magát és déli Oroszország, továbbá Magyarország földrajzi nomenclaturájában még mai nap is található. E körülményt egyrészt e nép nagyobb számának, másrészt meg ama tekintélynek kell tulajdonítanunk, melynek a khazarok állama örvendett, kik úgy látszik nem követvén északi és északkeleti rokonaiknak a példáját, a pusztán dívó kóbor életmóddal fölhagytak és részben legalább földmíveléssel foglalkoztak, a miért is csak félnomádoknak tekinthetjük őket. E nézet helyességéről egyrészt az arab útazók értesítései tanúskodnak, kik, miután az Iszlám létezésének első századában a Kaukázuson át Derbend felé terjedt, a volgamelléki khazar birodalommal már korán érintkeztek és ott oly álladalmi és társadalmi állapotokat találtak elő, a milyeneket bolgároknál, besenyőknél, magyarok- és kúnok-(gúzok)-nál hiába keresnénk; de bizonyítják az említett nézet helyességét másrészt a Sassanidák, különösen a Kobad és Nuširvan[1] korából származó történeti hagyományok is, a melyekben a Feketetenger és a Kaspi-tótól északra tanyázó törökök mindig a khazarok fővezérsége alatt szerepelnek, a kiknek khakanjai ellen volt a Sassanidák legtöbb hadjárata intézve.

A mi a khazarok birodalmának határait illeti, azokra nézve IBN DASTA és József khazar király IBN ŠAPRUThoz intézett levelének meglehetősen megegyező adataiból annyit vehetünk ki, hogy délre, mélyen be a Kaukázusba, Derbend kapujáig és a Rhion partjaig, északon a bolgárokig, kik adófizetői voltak a khazaroknak, nyugaton a Dnjeperig és Krím félszigetéig bezárólag, keleten pedig a magyarok és besenyők országáig, tehát

[1] NÖLDECKE: *Geschichte der Perser und Araber zur Zeit der Sassaniden.* Kétségbe vonja TABARI adatát Behram királynak a török khakán ellen viselt háborújáról, mert azt tartja, hogy akkor törökökről még szó sem lehet. Szerintünk e kétely nem alapos, mivel a Kaukázustól északra lakó barbár népek, melyek azon időtájban már a khazarok fönhatósága alatt állottak, csak török nemzetiségűek lehettek; török khazarokról ugyanis már KALANKATVATSI MÓZES tesz említést 623-ban.

az Ural forrásvidékéig terjedtek és hogy, a mint már volt alkalmunk megjegyezni, a khazarok a többi török népség fölött az uralomnak bizonyos nemét gyakorolták. Ha nem is terjeszkedünk ki azon alaptalan hypothesisekre, melyeket egyrészt HARKAVY József király úgynevezett teljes levelének magyarázata alkalmával, másrészt meg CHWOLSON IBN DASTA szövegéhez csatolt jegyzeteiben fölállítanak, oly hypothesisekre, melyek nem támaszkodván sem nyelvészeti, sem földrajzi bizonyítékokra, csak szerzőik leleményességéről tesznek tanúságot: annyit mégis bizonyossággal állíthatunk, hogy a khazarok birodalma a szomszéd államoknál nagy tekintélynek örvendett, mert különben bajos volna azon élénk közlekedést megmagyaráznunk, melyet a keleti rómaiak, a Szaszan családjából származó irán fejedelmek és a bagdadi khalifák ez ural-altáji néptörzszsel fönntartottak. Egy ily nagy kiterjedésű országban az éghajlat és a talaj viszonyai nagyon különböző természetűek lehettek, mert csak így értelelmezhető a khazar királynak következő állítása: «Ez országban az esőzések nem gyakoriak ugyan, de nagy a folyók és források száma, a folyókban rendkívül sok halat fognak, a talaj kövér, mezőkben, erdőkben, szőlők- és számtalan kertekben bővelkedő, melyek a folyóktól nyerik nyirkosságukat és termékenységöket»,[2] és csakugyan a Volga alsó folyásától a Krímig terjedő tartomány a legkülönbözőbb termények által tűnik ki. De a szomszédos államokhoz való kereskedelmi viszonyokban is jelentékeny szerepet játszhatott a khazarok birodalma, mert ha a khazar király távol lakó hitsorsosainak azt írja: «a Mindenható segítségével őrzöm e folyó torkolatát (a Volgáét), a hajókon érkező és az izmaeliták-(moszlimok, arabok)hoz iparkodó oroszoknak elzárom a tengerhez (Kaspi-tó) vezető útat; hasonlókép bánok el az ellenségekkel, kik az országban tartózkodnak vagy a kapuhoz (Derbend v. Bab ul Ebvab) jönnek», ebből nyilván azt következtethetjük,

[2] *Russische Revue.* IV. kötet 87—88. l.

hogy az északot a déllel összekötő fontosabb közlekedési erek a khazarok hatalmában voltak, miért is könnyen vezethették a kereskedelmet saját területökön keresztül. A *Középkori keleti kereskedés történeté*-nek tudós szerzője tehát helyes úton jár, ha a khazar birodalom átviteli kereskedelmének nagy fontosságot tulajdonít,[3] de a műveltség ez elvitázhatatlan jelei sem jogosítanak föl bennünket arra, hogy a khazar területen annyi várost fogadjunk el, a mennyit a tudósok a khazar királynak Khasdai-hoz intézett irata nagyon kétes nomenclaturájából következtetni akartak. Ellenkezik a tudományos komolysággal és legfölebb csak ártatlan időtöltésnek járja meg, ha az Ibn Dasta szövegében található هب نلع (hab nal'a)-ból Khanbalik-(királyi város)t akarnak csinálni, mint ezt Grigoriev[4] tanácsára Chwolson teszi, vagy ha az eltorzított لوغر (lugar)-t كرغز (kirgiz)-zel akarják helyettesíteni.[5] A műveltségnek egy bizonyos foka daczára is a khazarok birodalmában csak csekély számú várossal találkozunk, mely városoknak a nevei: Itil, Kamlik, Bulunžar és Sarkel (v. ö. a szólajstromot); a földrajzíróknál előforduló سمندر Semender, a mai Tarkhu a Kaspi-tó és Derbend között,[6] persa eredetű, mert Semender persául paripát, Salamandert jelent. A khazarok tehát, hasonlóan a mai özbegekhez, félnomádok voltak, kik az Irán-ból és Kharezm-

[3] Dr. W. Heyd: *Geschichte des Levantehandels im Mittelalter* I. 54.

[4] Chwolson az előbb idézett mű 61. l. Hogy Grigoriev a mongol Khanbalik-t, mely csak a XIII. században fordúl elő, a török khazarokra akarja alkalmazni, annak semmi értelme sincs.

[5] U. o. 53. l.

[6] Mukadassi-nál azt olvassuk:

و سمندر بلد كبير عند البحيرة بين بحر الخزر وباب الابواب

Szemender egy nagy város a Kaspi-tó mellett a Volga és Derbend városa között. El Belkhi is hasonlóan nyilatkozik:

و الخزر مدينة تسمى سمندر فيا بينها و بين اتل و باب الابواب

a khazaroknak van egy Szemender nevű városuk, mely a Volga és Derbend között fekszik.

ből származó parszi kultúra befolyása alatt részben letelepedtek, részben a szomszédos pusztákon a megszokott nomád életmódhoz hívek maradtak. A téli és nyári lakáscsere, melyről IBN DASTA és József király, öszhangzóan tudósítanak minket, alkalmasint a félnomád khazarokra vonatkozik. Hogy mit kelljen e lakáscserén tulajdonkép értenünk, azt könnyen átlátjuk, ha eszünkbe juttatjuk a *jajlak* (nyári lakás) és *kišlak* (téli lakás) török szokását.

A mi e népnél figyelmünket leginkább leköti, az először alkotmánya, másodszor a valláskülönbség sajátságos viszonya és az ebből következő, ama sötét kornak becsületére váló vallási türelem. A mit a hozzánk jutott tudósításokban egy tényleges és egy névleges uralkodóról olvasunk, abban egy ősrégi ural-altai intézményt kell felismernünk, mely szerint az avar *Khakan* viszonyát a *Tudun*-hoz, a magyar *Khakan*-ét a *Kendé*-hez, a bolgár *Khakan*-ét a *Boliás-Tarkhan*-hoz méltán állíthatjuk ama viszony mellé, mely a khazar *Khakan* és *Iše* között fönnállott, melyre nézve a japani *Tai-kun* és *Mikadó*-ban is analogiára akadunk, és mely viszony, ha nem csalódunk, a Szaszanidák alkotmányában is megvolt, mert itt is két uralkodói czímmel tálálkozunk t. i. شاه šah = király, fejedelem, és پاد شاه padi šah = a trón fejedelme, a tényleg uralkodó fejedelem czímével. E két uralkodó személyiség jogkörének a körülirása nem ismeretes előttünk, de azt hiszszük, hogy nem tévedünk nagyot, ha a bolgar *Bolias*-ban, a magyar *Kendé*-ben és a khazar *Iše*-ben nem annyira egy kormánytársat, mint inkább egy segédet gyanítunk, melyhez a későbbi moszlim *vezir*-nek a méltósága legközelebb áll, mert *vezir* szószerint segédet vagy terherhordót jelent. A mi pedig a khazaroknak annyiszor megvitatott és oly sokféleképp magyarázott vallását illeti, részünkről ép oly kevéssé ütközünk meg a zsidó valláshoz való áttérésökön mint azon, hogy az uigur törökök nestorianus hittérítők által keresztényekké lettek, vagy azon, hogy az első Dšengizidák nagy hajlamot tanusítottak Krisztus tana iránt. A khazarok

áttérésére vonatkozó tudósítások között legvalószínűbb a MAS'UDI-é,[7] ki azt beszéli, hogy az I. Romanus és fivére PORPHYROGENITUS által elkergetett és a moszlim országokból kiűzött zsidók tömegesen menekültek a Kaukazuson át a Volga alsó folyása mellett elterülő országba, melynek egyszerű, a vallási rajongástól még el nem kapatott lakosai szívesen fogadták őket. A harczias nomádok egyáltalán mindenkor lovagiasabb gondolkozásúak voltak a letelepedett félig czivilizált népeknél és így történt, hogy a khazarok, kik a menekültek sorsa iránt érdeklődtek, nem sokára megkedvelték vendégeik vallását, és az ország főbbjei, élükön a *Bulan* nevű király, Harum al Rašid khalifa idejében (786—809 Kr. u.) a zsidó vallást fölvették. A mit József Khasdai-hoz intézett levelében, továbbá Ma'sudi, El Bekri és mások egy rabbi, egy püspök és egy moszlim tudós közötti vallásos vitáról elbeszélnek, az nem egyéb mint ama theosophicus okoskodásokban gyönyörködő kornak a koholmánya, mely ép oly kevéssé tetszhetett a khazarok egyszerű észjárásának, mint a vallási türelmetlenség, melylyel a diadalmas Iszlám a kafirt, és a félig bolond keletrómai theologusok minden más vallásút üldöztek. Hogy mennyire terjedt el a khazarok között a zsidó vallás, arra nézve az egyes szerzőknél a legkülönbözőbb adatokat találjuk; némelyek szerint csak az ország főbbjei és a népességnek egy kis töredéke voltak zsidók, mások meg a többséget mondják zsidó vallásúnak, de abban valamennyien megegyeznek, hogy a zsidók uralkodó osztálya mellett még pogányok, t. i. keresztények és Mohamedánok is léteztek, mely utóbbiak a nagyobb városokban sok mecsetet bírtak[8], a mi világosan arról tanúskodik, hogy e különböző, másutt ellenséges viszonyban élő vallások, itt békésen megfértek egymás mellett és az országnak zsidó vallású kormányától

[7] MAÇOUDI: *Prairies d'or.* II. 8—9.

[8] V. ö. MUKADDASI-t (CHWOLSON-nál idézve) és EL BELKHI-t, kik Szemender leírása alkalmával sok mecsetről مساجد كثيرة emlékeznek meg.

vallási szabadságukban nem gátoltattak. Érdekes volna megtudni, hogy mit kell azon *pogány khazarok*on értenünk, kikről IBN DASTA azt mondja البقية منهم على دين شبيه دين الاتراك, t. i. *a többiek egy oly vallásnak a hívei, mely a törökök vallásához hasonló*, míg IBN FOZLAN ugyanezen pogány khazarokat bálványimádóknak tartja.[9] De talán össze lehetne egyeztetni e két különböző adatot, ha a török vallásban, melyről IBN DASTA szól, és a bálványimádásban, melyről IBN FOZLAN beszél, a samán vallásra való utalást ismerünk fel, a mint ezt már a húnok és avaroknál, helyesebben a ZEMARCHUS által meglátogatott és *arany hegy*ről nevezett töröknél láttuk, és így tehát a pogány khazarokat a samán vallás híveinek tartjuk.

Kapcsolatban IBN DASTA-nak a khazarok *török vallására* vonatkozó homályos helyével, áttérhetünk tanulmányunk tulajdonképi czéljára, a khazarok nemzetiségének kérdésére, melyre eddig az ujonnan fölfedezett kútforrások szerint a legkülönbözőbb feleleteket adták, mely azonban korán sincs még megoldva. A régibb szerzők meglehetősen egyetértettek akhazarok török nemzetiségére nézve, és e nézetöket IBN HAUKAL-nak, illetőleg Istakhrinak következő helye «لسان البلغار و لسان الخزر و زبان بلغار و خزر هر دو يک است» t. i. a bolgárok nyelve hasonló a khazarokéhoz, e két nyelv egy és ugyanaz» mindenesetre igazolta volna, ha nem indúlnak ki azon hamis föltevésből, hogy a Volga bolgárok a mai cseremiszek ősei, ennek következtében tehát finn-ugor származásúak voltak. Nagyobb lett a zavar midőn Fræhn kiadta IBN FOZLAN szövegét, és mert ez utóbbi azt állítja «لسان الخزر غير لسان الترك» hogy a khazarok nyelve a török és perzsa nyelvtől különbözik és, hogy a khazarok épen nem hasonlók a törökökhöz» a vita csakhamar a kedveltté és divatossá vált finn-ugor elmélet javára fordúlt és az egyetlen egy PORPHYROGENITUS-nál megörzött *Sarkel* szó, mely egy városnak a neve és ἄσπρον

[9] FRAEHN: *De Chazaris.* 584—590. l.

ὀσπίτιον vagy λευκὸν οἴκημα = fehér várat jelent, elégséges volt arra, hogy a finn-ugorság zászlóját fennen lobogtassák. Eltekintve attól, hogy a PORPHYROGENITUS-nál előfordúló *Sarkel*-t ép oly helyesen magyarázhatjuk a török *sara* = tiszta, világos (v. ö. Čagataj nyelvtanulmányaimat és BUDAGOV I. 624 l.) és az arab nyelvből kölcsön vett *kil'a* = vár [10] szavakból, nem értjük mikép lehetett még szó a khazarok finn-ugor voltáról, miután maga az ellenfél is elismerte a fönnemlitett szónak a csuvas *śora kila*val való azonosságát. Daczára annak, hogy a csuvas nyelv tagadhatatlanúl török, mégis egy szó még nem szolgáltat elegendő philologiai bizonyítékot, különösen oly szó nem, mely görög átírás utján jutott hozzánk, mert jól tudjuk mennyire torzíttatott el sokszor a török szöveg ez átírás által; de ha a khazarok rokonsága a Volga melléki bolgárokkal döntő érv gyanánt szolgál is az előbbiek töröksége mellett, még sem vonhatunk egyelőre ily következtetést, mert a khazarokat törököknek tartjuk ugyan, de nem csuvas törököknek.

De nem is szükséges ily messzevezető combinatiókba bocsátkoznunk, mivel József khazar királynak Khasdai ben Šapruthoz intézett levele, melynek hitelessége különösen a Harkavy által eszközölt legujabb kiadás után semmi kétséget nem szenved, oly hatalmas bizonyíték a khazarok töröksége mellett, mely a legcsekélyebb megtámadásnak sem lehet többé kitéve. József király levelének erre vonatkozólag legnagyobb fontosságú helye következőképen hangzik: «Te azt kérdezed leveledben — mely népnek, mely nemzetségnek és mely törzsnek a fia vagy? — tudd meg tehát, hogy Japhet fiától és Thogarma nemzetségéből származom. Őseim genealogiai írataiban azt olvasom, hogy Thogarmának tíz fia született, kiknek következő neveik voltak:

[10] A Sarkel v. Sarkil nevű khazar várat Petronus görög építész tervezte 839-ban; v. ö. PORPHYROGENITUS: *De administrando imperio.* Cap. 42, 177. l.

1. a legidősebb Ujur,
2. a második Tauris,
3. a harmadik Avaz,
4. a negyedik Uguz,
5. az ötödik Bizal,
6. a hatodik Tarma,
7. a hetedik Khazar,
8. a nyolczadik Jamur,
9. a kilenczedik Bulgar,
10. a tizedik Savir,

Jó magam Khazartól, Thogarma hetedik fiától származom. Ez 960-ban írt és 1577 AKRIS IZSÁK által a *Kol Mebaszer*-ben (hirdető szózat) legelőször közzé tett fontos okmány nehezen érthető helyeinek a magyarázatában már csak azért sem követjük elődeink példáját, mert a másolók a héber nyelven írt eredetit, különösen a tulajdonneveket illetőleg, bizonyára nagyon eltorzították, úgy, hogy a szónyomozás sikamlós utján legföllebb csak erőszakolt és merész hypothesiseket volnánk képesek teremteni, a mitől azonban HARKAVY kisérlete [11] visszariaszt bennünket. Véleményünk szerint nem is szükséges e levél teljes magyarázatára törekednünk, mivel az a mi benne kétségtelenül világos és megbízható, amúgy is elégséges, hogy a Khazarok török származására nézve minden kételyt eloszlasson. Erről a legalkalmasabb módon győződhetünk meg, ha a khazar király geneologiai adatait egybevetjük RAŠID-ED-DEN TABIBI vagy ALA ED-DIN DSUVEINI, vagyis két oly moszlim írónak a följegyzéseivel, kik a XIII. század második felében éltek, kiket tehát több mint három század választ el a Khasdaihoz intézett levélnek keletkezési idejétől. Legelőször is abban egyeznek még a különböző kútforrások, hogy Thogarmát Japhettől származtatják, de a török nép is «Turk, Japhet fiá»-nak nevezi magát. A törökök nemzeti mondája azt regéli, hogy Oguz v. Uguz اغوز

[11] *Russische Revue.* IV. köt. 81. l.

volt a török népnek tulajdonképi ősatyja, hogy Uigur egyike a legrégibb nemzetségneveknek, hogy Khazar, Japhet-nek egyik fia, már korán telepedett le az Itil (Volga) partjain; Bolgar és Sevir vagy Sibir (a byzanczi íróknál Σαβειρ) részint mint hely-,— részint mint személynév a két moszlim szerzőnél és a törökök genealogiájának későbbi történetíróinál egyaránt szerepel. Mivel csak nagy nehezen tehető föl, hogy Dšuveini és Vassaf moszlim történetírók a József-féle levelet ismerték és így az abban foglalt genealogiai adatokat felhasználhatták volna, mivel azonkívül be van bizonyítva, hogy Rašid-ed-din Tabibi genealogiájánál török és mongol aggastyánok szóbeli hagyományai szolgáltak kútforrásúl: nem lehet azon kételkednünk, hogy a khazar király levelében elsorolt nevek, mint *Uigur, Oguz, Khazar, Bolgár* és *Savir,* hasonlóképen a későbbi moszlim szerzőknél előkerülő nevek közösen egy ősrégi török népmondából erednek és hogy a khazarok az ural-altai néptörzsnek nem finn-ugor, hanem török-tatár ágához tartoztak, a mit különben Theophanes megjegyzése is bizonyít: τοὺς Τούρκους ἀπὸ τῆς ἑῴας Χαζάρους ὀνομάζουσιν = a keleti törököket khazaroknak is nevezik, mely helynek az értelme úgy hiszszük eléggé világos.

Alig vagyunk képesek tehát megérteni, mi oknál fogva tartották a korábbi tudósok, különösen a Klaproth és Fraehn, pusztán csak a *sarkel* szóra hívatkozván, mely kétségtelenül török eredetű, a khazarokat finn-ugoroknak, és miért nem méltattak figyelmökre a khazar fejedelem szavait, ki magát nyiltan töröknek vallja és e nemzetségi viszonyát még meg is magyarázza. Vannak azonban más momentumok is, melyek a khazarok nemzetiségére vonatkozó véleményünk helyességét még jobban bizonyítják. Utalhatunk Tabari megjegyzésére is, továbbá a Derbendname-ra, melyben a Pontus és a Kaspi-tótól északra lakó nomádok, és különösen a khazarok mindig törö-

[12] Theophanes (bonni kiadás I. 485. l.).
[13] Chwolson 71. l.

kök gyanánt szerepelnek; hivatkozhatunk még Ibn Dasta-nak nehány a khazarok szokásaira vonatkozó adatára, arra p. o. hogy a lovagló Iša előtt egy féldobalakú napernyőt hordanak هيى بين يديه مثل شمسيه على صنعه الدف t. i. ő (a lovas) egy napernyő féle eszközt tart kezében, mely féldobhoz hasonló» Chwolson ellenében itt meg kell jegyeznünk, hogy ez nem volt valami zászlóféle jelvény „*bil pokhoš na bunčuk*", a mint az orosz tudós mondja, hanem egy kupolaszerűen idomított valóságos ernyő (a دف Duff = féldob is hasonló módon van szerkesztve), mely a legmagasabb méltóságot jelképezte, a későbbi törököknél a = [illegible] četer elnevezést nyerte és [illegible] tug = zászlóval, küng = [illegible] dobbal, ajak = [illegible] kehelylyel és tamga = [illegible] a pecséttel együtt a fejedelem és a legmagasabb tisztviselők hatalmi jelvénye gyanánt szolgált, a mit a *Kudatku Bilik* szövegéből is világosan megérthetünk.[14] Mivel mind az öt jelvény csak a fejedelmet illette meg, föltehetjük, hogy e jelvények egyike, t. i. a napernyő az *Iša* vagyis az uralkodó helyettesének a rangját jelölte.

A mit a khazarokról eddigelé tudunk és a mit nemzetiségüket illetőleg itt elmondottunk, azt nagyobbára csak arab és persa földrajzírók és utazók tudósításainak köszönhetjük; nagyon feltűnő dolog, hogy a görögök oly keveset vagy épen semmit sem szólnak e politikai tekintetben legfontosabb uralaltai népről, melylyel Byzancz már oly korán közlekedett, sőt melylyel a keletrómai uralkodó család még rokonsági viszonyba is lépett. Míg p. o. a biborban született történetíró a besenyők, úzok, magyarok földjéről és népéről oly kimerítően értekezik és róluk annyi érdekes adatot közöl, addig a khazarok hatalmas birodalmára vonatkozólag beéri néhány kevesbbé történeti és ethnikai mint inkább csak földrajzi megjegyzéssel p. o. a 10.,

[14] A Kudatku Bilik szerint *tamga* és *ajak* (pecsét és kehely) a vezirnek jelvényei, míg a *küng* = dob, *tug* = zászló és *četer* = napernyő a khakant illetik.

11., 12. és 13. fejezetben, hol néhány rövid mondatból arról értesülünk, hogy mennyiben képesek az úzok, alanok és bolgárok, kikről már tudjuk, hogy országaik a khazarok birodalmával határosak, ez utóbbiakkal háborút viselni, mintha bizony ez a lehetőség nem folyna már magából a földrajzi és politikai helyzetből; végre még a 42. fejezetben emlékszik meg róluk, a hol a Don melléki Szarkel nevű város fölépítéséről szól. Nagyon homályos- és zavarosnak tartjuk PORPHYROGENITUS-nak a 39. fejezetben előforduló, a khazarok és kabarok elválására vonatkozó helyét, melyet oly különféleképen magyaráztak eddig. Mivel a történetíró a khazarok nemzetiségére nézve nem világosít fel bennünket, a kabaroknak a magyarokba való beolvadását, mely körülmény pedig kutatásunknak nagy szolgálatot tehetne, sem ethnikai, sem történeti szempontból nem aknázhatjuk ki. Visszatérünk még később e fontos helyre, de már eleve is meg kell jegyeznünk, hogy az, a mit Konstantin e mondatban Ὅθεν καὶ τὴν τῶν Χαζάρων γλῶσσαν αὐτοῖς τοῖς Τούρκοισ ἐδίδαξαν t. i. a miért is a törököket megtanították a khazarok nyelvére, a magyarok és a khazaroktól elvált kabarok között történt nyelvcserére nézve mond, korán sem képes a fönjelzett homályt eloszlatni. Hogy a magyarok a khazarokkal érintkeztek és, hogy ez utóbbiak a mai Magyarország elfoglalásánál közreműködtek, az eléggé kitűnik egyes, hazánkban mai nap létező helynevekből mint p. o. Kozár és Kozárd Nógrádmegyében, Nagy Kozár, Kis Kozár és Rácz Kozár Baranyamegyében; [15] de nagy merészség volna ebből ama kölcsönös hatásra következtetni, melyet a két nép nyelvi és ethnikai tekintetben egymásra gyakorolt. Mindenekelőtt az iránt kellene bizonyosságot szereznünk, vajjon a kabarok a khazaroknak *politikai* vagy *nemzeti* részét képezték-e, mert kétséget sem szenved, hogy a khazarok hatalmas birodalma sok velök rokon, de nem azonos elemekből állott. HUNFALVY [16] *Magyarország Ethnographia-*

[15] SZABÓ KÁROLY: *Magyar Akademiai Értesitő.* I. 132. l.
[16] Lásd 266. és 396. l.

jában azon helytelen előzményből indulva ki, hogy a khazarok a mai csuvasokkal egy és ugyanazon nép, épen a kabarokat tartja ama népnek, melynek közvetítése folytán kerültek a török elemek a magyar nyelvbe. Már csak azért sem osztozhatunk e véleményben, mert a kabarok Konstantin császár tanúsága szerint a *nyolcz törzs*nek csak egyikét, tehát az összes régi magyarságnak csak *nyolczadát* képezték, és mert egy ily kis töredéknek nem tulajdoníthatjuk azon nagy nyelvi hatást a török elem részéről, mely a magyar nyelvben mutatkozik és melyet a finn-ugor theoria bajnokai eddigelé nem méltattak eléggé figyelmökre. A mit Hunfalvy nézetének támogatására a *z* és *r* közötti hangtani viszonyról mond, annak hibás voltáról későbben fogunk szólni, most csak azt emeljük ki, hogy ha azon hatással akarunk foglalkozni, melyet a kabarok a magyarokra gyakoroltak, akkor első sorban is a kabarok nemzetiségi kérdését kell tisztáznunk, vagyis tudnunk kell, vajjon valódi khazarok voltak-e avagy csak adófizető rokonaikhoz tartoztak. Porphyrogenitus rövidre szabott tudósítása a kabarok elválásáról és a magyarokhoz való csatlakozásáról nem enged meg e tekintetben semminemű fölvételt.

A mit az adott körülmények között a khazarok nemzeti és politikai viszonyairól meglehetős nagy valószínűséggel állíthatunk, az nem vonatkozik egyébre, mint ama vezérszerepre, melyet ők mint törökök keleti és nyugati rokonaikkal szemben majdnem az iszlám föllépése idejéig, a világtörténeti események színpadán játszottak. Egy korlátlan hatalomról nem lehet ugyan szó, mert ilyen hatalmi állás a török nomádoknál csak nagy ritkán vagy sohasem tehető fel, de mégis az uzok, besenyők, kama-bolgárok, alanok és magyarok egy oly szövetségi viszonyban állottak a khazarokhoz, mely azon esetre, ha az előbb megnevezett népek vagy egy más hatalom által szorult helyzetbe jutottak vagy egymás közt czivakodtak, megengedte nekik a khazarokhoz tanácsért és segélyért folyamodni. E viszony létezése nélkül bajos volna megmagyarázni, hogy mehetett a

magyarok fejedelme a khazar királyhozés mikép tűrhették a magyarok, hogy a khazarok khakanja uralkodót ajánljon nekik, mert nomádokról legkevesbbé és a magyarokról épen nem tehetjük fel, hogy ily fontos állami ügyekben egy idegen fejedelem parancsainak engedelmeskedtek volna. Arról sem szabad megfeledkeznünk, hogy a khazarok török vérű rokonaikat nem csak anyagi, hanem műveltségi tekintetben is messze fölülmúlták. Bizonyítja ezt az élénk közlekedés a keletrómaiakkal egyrészről és a Sassanidákkal másrészről; mert a mint a Sassanidák műveltsége az Oxuson túl lakó törökökre és a khinaiaké az uigurokra nem maradhatott befolyás nélkül, ép úgy hatott a keletrómaiak és az iraniak kultúrája a khazarokra is. E szellemi fensőség tette őket alkalmassá a törökök közt a vezérszerepre és ennek köszönhettek ama hatalmat is, melynél fogva bátran kelhettek viadalra az előbb említett államokkal, oly viadalra, melyben a DERBENDNAME tanúsága szerint csak az első khalifák rendkívüli erőlködései törték meg erejöket. Byzancz és a sassanida uralom alatt álló Iran nem voltak képesek a khazar hatalmat tönkre tenni.

VIII.

KHAZAR SZÓ- ÉS NÉV-LAJSTROM.

Bek, a byzanczi íróknál Πεχ, az araboknál باك bak, khazar méltóságnév, mely a török *beg, bek, bej*, vagy *bi* = főnök, fejedelem, herczeg-nek felel meg. A *bak, bag, baj* tőszótag — melyről *bek, beg, bej* és *bij* variatiók származtak — a *magas, emelkedett gazdag, hatalmas* stb. fogalmat fejezi ki és már régóta úr, fejedelem, főnök, herczeg czím gyanánt szerepel. (V. ö. *Tör. tat, Etymol. Szótárom* 205.)

Bulžan a georgiai krónikások által 731-ből említett khazár hadvezér neve.

Bulunžar, egy khazár város neve, a mely azon vereség után, melyet a khazarok az araboktól szenvedtek, az utóbbiakra szállott. Ezen, az arab és persa geographusok által بلنجر-nak írott szót *Belendser*-nek, vagy *Bolanžar* nak olvasták, melynek ellenébe én a «Bulundsar» olvasást ajánlom a mennyiben e szót török compositumnak tartom, *rét-hegy* jelentéssel, nevezetesen e két szóból: *bulun* = rét, legelőhely (V. ö. Budagov I. 293) és *žar* = lejtő, hegyoldal. *Bulun* épen úgy, mint *žar* részint a kazáni, részint a mešterjaki török dialectushoz tartozik, a mely tény — tekintve a török nyelvterület geographiai helyzetét — a fölvételt még valóbbszinűvé teszi.

Busiros Gliabaros (Βουσήρος Γλιαβαρος) a khazar Khakán neve, a kinek nővérét Justinianus Rhinotmetes vette

nőtül 702-ben. Mindenekelőtt azt kell constatálnunk, hogy e szónak a fennebbi általánosan elfogadott latin átirása határozottan téves, mert elősször azt *Vasir*-os-nak kell olvasni és így az török persa Vezér وزير (és nem pers. buzar = fűszer, mint HARKAVY fölveszi) szóval azonos. A mi pedig a második, tulajdonképi khazar szót illeti, a kezdő kettős consonans határozottan az eredeti szó elferdítésére útal, a mennyiben én a Gliabar-, helyesebben Gliavar-ban összetételt gyanítok, még pedig a kölcsönzött persa Gulaver = virágot termő, virágos szóból.

Chamlik v. **Khamlik**, egy khazar város neve, a mely különböző variatiók alatt fordúl elő, mint: خمليج (*Jakut*nál és *Mukaddasi*nál), حبلغ (IBN DASTÁ-nál, melyben GRIGORIEV tévesen a később származott خنبلغ khanbalik = fejedelmi város, szótakarja felismerni)és خثلغ (DEFREMERY szerint Hatslog?). A *khámlik* olvasást azért tartjuk legvalóbbszinűnek, mert a szót ezen formájában legkönnyebben megfejthetjük, a mennyiben szerintünk a. m. a török kham-lik = papság, vagyis a khamokat = papokat illető, vagy ezekhez tartozó hely. Hogy vajjon ez a Khamlik a főváros egy részét jelenti-e, vagy egy külön helyet; erre nézve a vad hypothesisek már meglevő számát nem akarjuk nevelni.

Dšabuskan, Dsabusakan, Uchtanes örmény történetiró által emlitett khazar személynév, melyet igen könnyen azonosithatunk. a török jabuškan, kazáni žabuškan = a ki magát hozzá ragasztja, a ki csatlakozik valakihez, szóval.

Ilik, vagy Ilk, IBN FOZLAN szerint a khazar khagán czime; ez nem lehet egyéb, mint az ismeretes török ilk = első és uig. ilik = fejedelem. E szó Keleti-Turkesztán fejedelmeinel is előfordul személynev gyanánt (V. ö. *Ellak*; a *hún-avar szólajstrom*ban).

Iša (ايشا) esetleg Iše. Ese is. IBN FOZLAN és IBN DASTA szerint a khazár khakanhoz legközelebb álló személy neve,

melyről az mondatik, hogy nem személynév, hanem egyszerűen méltóságot jelent, t. i. alkirály-, segítő- vagy társ-félét az uralkodásban, a mi a szó jelentésében is eléggé ki van fejezve, mert a török *eš, iš* társat, barátot, valakihez legközelebb állót stb. jelent. (V. ö. BUDAGOV I. 196.)

Kender-Khakan (كندر خاقان) IBN FOZLAN szerint első méltóságviselő a khazaroknál a khakan után; vagyis a főnökök, vezérek beg-je. Mindenekelőtt úgy látjuk, — hogy kender azonos a magyaroknál levő Kende (كنده) fejedelmi czímmel, mint IBN DASTA írja; — s hogy a végső ه gondatlan másolás következtében ر-ré változott. Tehát az orthographice hibás كندر helyett كنده-nek kell helyes versió gyanánt állani és e szerint nem is kendenek, hanem *kündü*-nek olvasandó; a mi mellett nincs kizárva az a lehetőség sem, hogy az IBN DASTÁ-nál levő végző ر eredetileg و (vav) volt. A mi pedig *kündü* jelentését illeti, azonnal fölismerhetjük benne az alt. kündi, kündü = tisztelet, tekintély (mongol kundu = figyelem, tisztelet) és az alt. kündü-le = tisztelni, szavakat és így azon meggyőződéshez jutunk, hogy a *kündü* — *khakan* a «tiszteletbeli fejedelem» jelentést foglalja magában, tehát helytartó-, tiszteletbeli fejedelem-félét jelent, a mint ez IBN FOZLAN előadásával valóban meg is egyezik. Hogy a magyarokat illetőleg határozottan téved IBN DASTA, mikor a fejedelmet كنده-nek nevezi (و سمة ملكهم كنده mint a szöveg mondja), ebben egyet értek CHWOLSON-nal (l. *Izvjestija o Chazarach* etc. 115. l.), mert كنده épen úgy, mint GYLAS és KHARKAS, a melyről alább szólunk, csak a tulajdonképeni fejedelemhez legközelebb álló méltóságviselők voltak.

Khazar (خزر vagy خزار) ethnikai tulajdonnév szóbeli jelentése szerint *koborló, barangoló, nomád* (lásd Bolgár 69. l).

Khatun, vagy Chatun, mely név alatt a georgiai krónikások egy khazár herczegnőt említenek, a kit egyik örményországi arab helytartó vett nőül. *Khatun* magától érthetőleg nem személynév, hanem egyszerűen a török khatun, chatun = nő, asszony, melynek jelentésére vonatkozólag lásd Tör.-tat Etymo-

logiai Szótárom 88. §-át és a melylyel a Tarikhi Naršakhiban Transoxania török fejedelemnője is neveztetik. Hogy Khatunnak alapjelentése csakugyan *társ*, az az alt. *naj*, *nej* = társ és a finn-ugor *nĕ*, *ni*, nő = nő közötti visszonyból legjobban látható.

Kundajžik, a Jakut geographiai szótárában (I. 793.) említett bulgár személynév, mely helyesebben Kündejžik-nek hangzik és diminitiv forma azon Kende-, helyesebben *Kündü* szóból, melyet Ibn Dasta magyar méltóságnévül említ (l. Kender-t). Érdekes tudni, hogy a *Kündü* czím nemcsak a magyaroknál, hanem a khazaroknál is megvolt.

Papatzes (Παπατζης), Zonaras és Theophanes tudósítása szerint Phanagoria khazár kormányzójának a neve. Azt hiszszük, hogy a görög írók átírási szabálya szerint azonos a török babači, helyesebben babačik = atyácska, családnévvel, hasonlóan az anačik = anyácska, szóhoz.

Sarkel (Σαρκελ), melyet Konstantinus ἄσπρον ὁσπίτιον = fehér ház-zal fordít, tulajdonképen erősség, vár volt. Mi — mint már érintettük — sokkal valóbbszínünk tartjuk a török sara = fehér és arab kıla (de kal'a, kel'a-nak is mondják), mintsem az eddig gyanított csuvas šora = fehér és kila = ház, szókból való származtatását. Klaproth egyeztetésének a vogullal, már azért sem tulajdoníthatunk semmi fontosságot, mert šora, sara, śara nem csak a finn-ugor, hanem az összes ural-altaji nyelvekben *fehér*et jelent és kil — mint már említők — a kil'a rövidítésének látszik. A Sara-kil'a e magyarázatához csatoltan meg kell jegyeznünk, hogy az Ibn Dasta említette شارعشن szóban az eredeti سرعشهر azaz fehér város szót látjuk, mely esetben az ó-török sara = fehér, nem a kil- vagy kil'a-hoz (ház vagy erőd), hanem a šehr = város szóhoz járult.

Tšaušgar (جاوشيغر) a mint Ibn Fozlan a harmadik rangú khazár méltóságviselőt nevezi, a ki a Kender-Khakan után következik. Fraehn és utána mások is e szót persa-török összetételnek tartják *čauš* és *kar*ból, de ez téves fölvétel, mert Tšaušgar magában véve helyes török szó és azt jelenti : hírnök,

kikiáltó, ebből, hogy: čau = hang, kiáltás, čauš = kikiáltani, melyhez a *gar*, vagy más alakjában gur, képző járulván, nomen agentis származott. V. ö čap-gur = beütő, becsapó, öt-kür = áthaladó, stb. nincs kizárva annak a lehetősége sem, hogy čaušgar-ban a persa čašnigir (چاشنيكير) = pohárnok, ismeretes udvari tisztséget ismerjük fef, melyet a Sassanidáktól a khazarok is átvettek.

Tzulos (Τζοῦλος) azon khazár fejedelem neve, a kit állítólag Mongos byzanczi hadvezér az 1016. évben elfogott. Az átírásnak általunk elfogadott szabálya szerint (l. 33. lapot) e szónak eredetileg *čol*, vagy *žol*nak kellett hangzania, mely formájában a török-tatár چول čöl = sik, pusztaság, esetleg a kirg. žol = út szót ismerhetjük föl benne.

Triveg (Choronei Mozes orosz fordítása szerint: трвгъ) egy khazár vezér neve, a kit a Khakán segédcsapatokkal ipához Iustinián Rhinotmethes-hez küldött. Harkavy (*Russ. Revue* X. k. 321. l.) e szót a bulgár Terbeles névvel akarja egyeztetni, a mit mi semmi körülmények közt nem látunk helyesnek, hanem inkább azt hiszszük, hogy abban az eredeti *Terebeg*, helyesebben Töre-beg = úr fejedelem, felvigyázó, főparancsnok, szót lehet feltalálni.

Zihebil (Ζεβεήλ és Ζιεβεηλ) egy előkelő khazár, a ki népe második méltóságának viselője volt. A fennebbi, általánosan elfogadott olvasásmód határozottan hibás, mert sokkal inkább *Sivil-*, vagy *Sevil*nek hangozhatott, melynek tőszótagja *siv* vagy *sev* = szeretni s e név jelentése minden valószinűség szerint azon szerelmi viszonyra czéloz, mely az említett khazár és Eudokia, Heraklius leánya között volt, mely utóbbi később nejévé is lőn. *Sivil* vagy *Sevil* mindenesetre csak egy része az eredeti török névnek.

IX.

A BESENYŐK.

Lassankint immár a magyarok ősi lakhelyeihez közeledünk és szerencsés véletlennek tarthatjuk, hogy a besenyőkről, a magyarok tőszomszédjairól, aránylag több és inkább megbízható történeti adatokkal rendelkezünk, mint ama kor uralaltaji néptörzsének többi ágait illetőleg. Mindenekelőtt azon fontos körülményre kell utalnunk, hogy a besenyők ősi hazájára és legkorábbi vándorlásaira vonatkozólag két egyidejű, de teljesen különböző, a közös eredet gyanúját egészen kizáró forrásból meríthetjük tudósításainkat, a mi vizsgálódásaink eredményeinek nagyobb hitelességet kölcsönöz. Az első forráson Porphyrogenitus 37. fejezetében a besenyők-, vagy a mint ő maga nevezi, *Patzinakiták*-ról szóló elbeszélést értjük, a másikon pedig a különböző arab földrajzírók- és útazóknál, u. m.: Ibn Dasta, Ibn Khordadbeh, Abu Dolef, Abu Zaid El Belkhi, Mas'udi, El Vardi és Edrisi-nél található följegyzéseket. Porphyrogenitus adatai nagyobb terjedelműek és a nagyobb valószínűség bélyegét hordják magokon, a miért is ezeken kezdjük, hogy őket később a moszlim szerzők jegyzeteivel egybevethessük.

«Tudni kell», úgy szól Porphyrogenitus,[1] (Szabó Károly

[1] A bonni kiadás 164. lapján.

a *Magy. Akad. Értesítő* I. kötetében megjelent fordítása nyomán), «hogy a patzinakiták elejétől fogva az Atil (Volga), valamint a Gyeikh (Jeik Jajk-Ural) folyó mellett laktak, határosa levén velök a mazarok és az úgynevezett úzok. S ezelőtt ötven esztendővel a mondott úzok a khazarokkal egyetértvén és hadat indítván a patzinakiták ellen, erőt vőnek rajtok és kiűzék őket tulajdon országukból, s azt mai napig az említett úzok bírják. S a patzinakiták bujdosva járának, kelének, keresvén helyet, melyen megtelepedjenek. S elérvén a mai nap általok bírt földet s azon a turkokat találván lakosokúl, őket háborúban legyőzvén és kivervén, kiűzék és megtelepedének benne, s urai azon földnek, mint mondám, mai napig ötvenöt esztendeje.

«Tudni kell, hogy az egész Patzinakia nyolcz tartományra van osztva, s ugyanannyi nagyfejedelme van. A tartományok ezek: az első tartomány neve Ertem, a másodiké Súr, a harmadiké Gyula, a negyediké Kulpeé, az ötödiké Kharovoé, a hatodiké Talmat, a hetediké Khopon, a nyolczadiké Csopon. S ezen alkalommal, midőn a patzinakiták saját lakhelyeikből kiűzettek, fejedelmeik valának: Ertem tartományban Maisa, Súrban Kuel, Gyulában Kurkut, Kulpeében Ipa, Kharovoéban Kaidum, Talmat tartományban Koszta, Khoponban Gyász, Csopon tartományában pedig Vata. S azok halála után a fejedelemségben unokatestvéreik következének. Mert közöttük törvény és régi megörököd ött szokás, hogy ne legyen szabad gyermekeikre vagy testvéreikre szállítani a méltóságokat, hanem hogy a kik azokat viselik, elégedjenek meg, hogy éltök fogytáig uralkodnak, haláluk után pedig vagy unokatestvérök, vagy unokatestvéreik fiai léptessenek elő, nehogy folyvást a nemzetség egy részén szálljon végig a méltóság, hanem az oldalágiak is részesüljenek és következzenek a tisztségben. Idegen nemzetségből azonban senki be nem csúszik s nem lesz fejedelemmé. S a nyolcz tartomány negyven részre van osztva s vannak kisebb fejedelmeik is.

«S tudni kell, hogy a patzinakiták négy nemzetsége, t. i.

Kuárcsi Súr tartománya, Szüru Kulpeé tartománya, Boro Talmat tartománya és Bula Csoszpon tartománya túl fekszik a Danaprisz folyón, a keletibb és északibb részek: Úzia, Khazaria, Alania, Kherszon és a többi tartomány felé. A másik négy nemzetség pedig innen fekszik a Danaprisz folyón, a nyugatibb és északibb részek felé, tudniillik: Gyászi Khopon tartománya szomszéd Bulgáriával, Alsó Gyula tartománya szomszéd Turkiával, Kharovoé tartománya szomszéd Rósziával, Jabdi Ertim tartománya szomszéd a Rószia országnak adózó tartományokkal az Ultinokkal, a Derbleninokkal, a Lenzeninokkal és a többi szlávokkal. S Patzinakia Úziától sé Khazariától öt napi, Alaniától hat napi, Mordiától (azaz a mordvinok földétől) tíz napi, Rósziától egy napi, Turkiától négy napi, Bulgáriától fél napi távolságra esik; Kherzonnal tőszomszédos és a Boszporuszhoz is közel van.

«Tudni kell, hogy azon alkalommal, midőn a patzinakiták saját országukból kiűzettek, közőlük némelyek akarva és önszántukból ott maradának és a mondott úzokkal együtt lakának, és mai napig is közöttük vannak, s oly jeleket viselnek, hogy meg lehet őket azoktól különböztetni és megtudhatni, miként történt feleiktől elszakasztatásuk. Mert öltönyeik térdig érő rövidek s azoknak ujjai el vannak vágva, mintegy ez által mutatván ki, hogy feleiktől és rokonaiktól el vannak vágva.

«Tudni kell, hogy a Danaprisz folyón innen, a Bulgária felé néző részen ugyanezen folyó réveinél puszta várak vannak. Az első várat a patzinakiták *fejér*-nek nevezik, minthogy kövei fejérlenek, a második vár *Tungatai*, a harmadik vár *Kraknakatai*, a negyedik vár *Szalmakatai*, az ötödik vár *Szakakatai*, a hatodik vár *Gyaiúkatai*. E régi várak épületei közt találtatnak némi egyházak nyomai és homokkőbe metszett keresztek. A honnan némelyeknél azon hagyomány létezik, hogy ott valaha rómaiak lakoztak.

«Tudni kell», így végzi a császár a besenyőkről szóló tudósítását, «hogy *Kangar*-nak neveztetnek a patzinakiták, de nem

mind, hanem csak a három tartomány, a Jabdi Erti, a Kuárcsi Súr és a Havasi Gyula (?) népe, mint a többieknél vitézebbek és nemesebbek: mert ezt jelenti a *kangar* nevezet.»

Ezek a bíborban született történetírónak minden tekintetben nagyfontosságú adatai. A mi már most a moszlim szerzőket illeti, CHWOLSON[2] orosz tudósnak összeállítását felhasználva, első sorban IBN KHORDADBEH-ről emlékszünk meg, ki a tagazgaz-okat (tulajdonkép tagazgar, helyesebben toguz-uigur = kilencz uigur, a mint GRIGORIEV állítja RITTER *Ostturkestan*jának fordításában), kitaiokat, tibetieket és a *besenyőket* említi, mint a turkok szomszédjait; minthogy KHORDADBEH 855 és 874 között írhatta munkáját, az ő besenyőin csak azokat érthetjük, kik a régi lakhelyeiken, vagyis a Volga és az Ural között éltek, mert azon időtájt még nem történhetett meg az elszakadás. A második moszlim szerző, ki a besenyőkről szól, ABU DOLEF, ki útazása alkalmával, mely őt Bokharából különféle török tartományokon keresztül, Urgendsen és a Kaspi-tótól északra terjedő pusztaságon át vezette, a besenyőkhöz is eljutott, kikről elmondja, hogy hosszú szakállt és bajuszt növesztenek, mely szokásukat még sok századon át megőrizték, mert BONFINIUS, kinek idejében még az ősi szokásoknak hódoltak, szintén hosszú szakálluk- és bajuszokról emlékszik meg.[3] ABU DOLEF továbbá azt is kiemeli, hogy egymás közt háborúskodnak, nagyobbára kölessel táplálkoznak, nejeikkel nyilvánosan közösülnek, senkinek adót nem fizetnek stb.; mindebből azt látjuk, hogy szerzőnk csak a keleti besenyőket látogatta meg, és hogy ezek nagyobb számmal maradtak régi hazájokban, mintsem PORPHYROGENITUS tudósításából gyanítanunk lehet, mert ABU DOLEF szerint hazájok 12 napi útnyira, vagyis 60 mérföldre terjed a szlávok országától. ABU ZAID EL BELKHI már határozottabb híreket hallott a

[2] *Izvjestija o Khazarach*, 47—51. l.
[3] Illis mos est . . . . demissas ferre barbas et labri vel maxillae superioris nutrire pilos etc. (Dec. II. Liber IV.)

besenyők elköltözéséről, nála ugyanis azt olvassuk: «و قد انقطع طايفه من الاتراک عن بلادهم فضا روا فيما بين الخزر و الروم يقال لهم البجناکيه و ليس موضعهم بديار لهم على قديم الايام وانما انتابوا بها فغلبوا عليها t. i. a töröknek egy törzse elvált hazájától és a khazarok és rómaiak földje között telepedett le. Ez országnak a neve *Bedsenekie*, mely azonban nem ősi időktől fogva hazájok, mert csak azután telepedtek le ide, miután ez országot haddal elfoglalták».[4] MAS'UDI, a negyedik arab kútforrás, a besenyőknek a byzancziak ellen 935-ben viselt hadjáratát beszéli el; ezen besenyőkön a nyugatiakat kell értenünk, kik a khazarok birodalmától nyugatra laktak; ezeket tartja MAS'UDI az összes török népek közt a legbátrabbaknak és legharcziasabbaknak, és hogy mily nagy lehetett befolyásuk ama vidéken, az abból is kitűnik, hogy MAS'UDI-nál a Fekete-tenger a «Besenyők tengere» بحر بجناک nevet viseli. EL BEKRI, ki a XI. század második felében írt, a besenyőket nomádoknak rajzolja, kiknek pusztához hasonló hazája sem hegyekkel, sem erődítvényekkel nem bír és 30 napi útnyira vagy 150 mérföldre terjed, keleten a gúzokkal, délen a khazarokkal, északon a kipčakokkal és nyugaton a szlávokkal határos.[5] Ezeken a besenyőkön csak a keletieket érthetjük, és nem egyszersmind a nyugatiakat is, a mint CHWOLSON véli, mert különben az arab szerző meg nem feledkezett volna a byzancziak szomszédságáról. Az eddigi adatokkal ellenkeznek EDRISZI (XII. század) följegyzései; ő ugyan töröknek nevezi és a byzancziak szomszédjaikép említi a besenyőket, mivel csak a nyugatiakat ismerte, de másrészt meg azt mondja, hogy

[4] Lásd a berlini SPRENGER-féle kéziratot, I. o. 4. l. CHWOLSON-nál idézve.

[5] AL BEKRI azt írja: و طول ارضهم مسيره ثلثين يوما فى مثلها و منهم فى الشمال بلاد جفجاخ و قيل قفجاخ و الجنوب بلاد الخزر و فى المشرق بلاد الغزيه و فى المغرب بلاد الصقلب (DUFRÉMERY kivonata nyomán a *Journ. asiatique*, XIII. 461. l.)

erdős és hegyes vidék szolgál lakhelyök gyanánt, és néhány az oroszokéval rokon szokást tulajdonít nekik. Ez a XII. században némi tekintetben igaz is lehetett, s ezért nem kell fönnakadnunk EDRISZI következő helyén: «a besenyők nyelve különböző az oroszok és baskirok nyelvétől». IBN SAID, az utolsó arab szerző, ki a besenyőkről írt és CHWOLSON gyanítása szerint a XIII. század közepe táján látogatta meg a keleti besenyőket, hazájokat az Ural és a Kama forrásvidékére helyezi.

Ha már most a különböző forrásokból származó adatokat egybevetjük, legelőször is az tűnik ki belőlök, hogy a besenyő népnek a zöme nem 894 táján, mint KONSTANTIN állítja, hanem sokkal előbb két ágra kezdett szakadni, mely szakadás 899-ben már annyira előrehaladt volt, hogy a nyugati ág a PORPHYROGENITUS által megjelölt határokon belül letelepedett, míg a keleti ág a különböző adatok szerint az ősi hazának különböző részein hátramaradt. A két ág mennyiségi viszonyát illetőleg az arab és byzanczi források egymástól eltérnek; minthogy azonban MAS'UDI és ABU DOLEF személyes tapasztalataik alapján a Volga és az Ural közt lakó besenyőkre nézve jobban lehettek értesülve, mint KONSTANTIN,[6] ki csak kósza hírekből merített, meglehetős alapossággal állíthatjuk, hogy a besenyőknek kisebb része volt az, mely nyugatnak indúlt és később részben a magyarságba beolvadt, míg a nagyobb rész az ősi hazát el nem hagyta. Sokkal bajosabb dolog azonban a rendelkezésünkre álló adatokból a keleti és nyugati besenyők országának kiterjedéséről helyes fogalmat alkotni, mert daczára annak, hogy PORPHYROGENITUS még az egyes kerületeket (θέμα) is részletezi, a határnak megjelölése nagyon általános és határozatlan, az alkalmazott mértékegység pedig, ha mindjárt 5 földrajzi mérföldre is becsüljük az egy napi útat, annyira nem szabatos, hogy alig képes a területi ki-

[6] Tudva való, hogy KONSTANTIN a 948. évben írta művét; mivel pedig a besenyők kivándorlására vonatkozólag «55, esztendővel azelőtt» kifejezéssel él, ezen khronologiai adat nem egészen helyesnek bizonyúl.

terjedésről fogalmat nyújtani. A két ág lakhelyeinek terjedelmére nézve tehát be kell érnünk megközelítő adatokkal.

Máskép áll a dolog a besenyők *nemzetiségének* meghatározásával; erre nézve ugyanis már sokkal biztosabb alapra támaszkodhatunk. Először is El Belkhi, El Bekri, Mas'udi és Edriszi öszhangzó állításai szerint a besenyők török nép voltak, sőt mint az összes törökök legbátrabbjai említtetnek; és valóban ha Mas'udi-nál e lovas népnek ügyes taktikájáról olvasunk, melyet a byzancziakkal szemben tanúsítottak, kik ellen mint Igor orosz fejedelem szövetségesei 944-ben hadakoztak,[7] a besenyők törökségét aligha fogjuk kétségbe vonhatni. Mellékes érdekű, de mégis figyelemre méltó Konstantin és Edriszi megegyező tudósítása a *rövid ruházatról,* a nomád zovas népek eme jellemző sajátságáról, melyről a turkománoknál még mai nap is meggyőződhetünk, kik mielőtt egy rablóhadjáratra indulnak, ujjaikat és ruháikat felgyűrik és mindig rövid ruházatban ülik meg a lovat; de a magyarokról is tudjuk, hogy a honfoglalás idejében ilyen rövid, térdig érő ruhát viseltek. Az anarchiára és azon laza kötelékre nézve, melylyel alkotmányuk még úgy a hogy összetartotta a besenyőket, hasonló példát ugyancsak a turkománok fejetlenségében találunk; ez anarchiának tulajdonítja Szabó Károly[8] nagyon helyesen azon körülményt is, hogy ez a vitéz nép, melylyel a magyarok a X. században még nem mérkőzhettek, aránylag oly rövid idő alatt beolvadt a magyarságba. A besenyők török eredetét mutatják még egyrészt ama tulajdonnevek, melyeket Konstantin elsorol, midőn az egyes nemzetségekről, az ország felosztásáról és az elhagyott várakról szól, és melyeknek török

[7] Nagyon valószínű, hogy az orosz kozákok már akkortájt keletkeztek. A normannok gyalogságukat, a besenyők pedig lovasságukat képezték; a kozákoknál divó elnevezések, ú. m.: *ataman* = hetman és *koš* = tábor, török eredetűek és alkalmasint már akkor mentek át az orosz nyelvbe.

[8] *Magyar Akadémiai Értesitő,* I. k. 103. l.

nyelvi jelleméhez semmi kétség sem fér, másrészt a besenyők ősi hazája, a palus Mæotidis vidékének földrajzi leírása a 42. fejezetben, hol a folyónevek és a többi helyi elnevezések könynyen fölismerhető török nevekkel vannak jelölve, mint Khorakul (Karaköl), Bal, Khader (Katir), Burlik (Borlik), Tamatarkha (Temirtarkhan), Atech (Atak), Turganirkh (Turganirik), Tzarbaga (Čarbag) stb.[9] Végre még azon, a Magyarországban megtelepedett besenyőkre vonatkozó személy- és helynevek is, melyek a XIV. századig fölérő okmányokban maradtak reánk. Fölötte sajnálhatjuk, hogy a görög császár említette besenyők e fontos nyelvemlékeinek főrésze görög hagyomány útján jutott el hozzánk és hogy a másolók hanyagsága folytán annyira elromlott, hogy p. o. ugyanazon szó ugyanazon a lapon két-, söt háromféle alakban fordúl elő, ú. m.: Καλπέη és Κουλπέη, Τζοσπόν és Τζοπόν, Ἐρτήμ és Ἐρτίμ stb. stb. Az átírás módjának a különbözőségéből és ingó voltából jogosan következtethetünk az egész eredeti szöveg megromlására, mely körülmény az illető szavak helyreállítását vonja maga után, a nélkül azonban, hogy azok török nyelvi jellegén valamit változtatna. Az említett hely- és nemzetségnevekben, kivált azokban, melyek magyar kútforrásokból ismeretesek, oly nyelvemléket bírunk, melyben a legmagasabb fokú bizonyító erő rejlik. Ez egyszerű vagy összetett szavakból a besenyők nyelvének dialektikus viszonyáról is fogalmat szerezhetünk, mert az tűnik ki belőlök, hogy ez a nép nem tartozott úgy mint a húnok a keleti törökséghez, hanem azon törökökhöz, kik a XI. és XII. században a kúnok neve alatt szerepeltek, és két száddal később mint nogaiok, kazánok és turkománok a Kaspi-tó északi részétől elterülő pusztaságtól kezdve, a Volga vidékén végig a krími félszigetig laktak. Az előbbi népek, t. i. a nogaiak, kúnok és kazániak nyelvében azóta alkalmasint a kirgiz nyelv befolyása következtében egy hangtani változás állott be, t. i. a szókezdő *j* *ž*-be ment át, úgy

[9] Lásd a besenyő szógyűjteményt.

hogy *jabdi, jilau* és *jau* ma *žabdi, žilau* és *žau*-nak hangzik; de a turkománoknál, kik legtovább időztek keleti lakhelyeiken, e hangváltozást nem észlelhetjük, és minthogy ez utóbbiakat helyesen azonosítják a kúnokkal vagy az orosz krónikások polovetz-jeivel és az arab szerzők úz- vagy gúz-jaival, nem habozunk a besenyőket egy oly török ágnak nyilvánítani, mely nyelvileg a kúnokkal közel rokonságban állott és csak a nemzetségi felosztás által volt tőlök elválasztva, hasonlóképen a mint ezt a mai turkomán nemzetségeknél, a jomutok-, csaudoroknál és tekkéknél tapasztalhatjuk. E föltevésünket azon körülmény is bizonyítja, hogy a magyar történetírók azon besenyőket, kik a vezérek és az első királyok korában Magyarországba költöztek, kúnoknak nevezik, de különösen nagyobbítják véleményünk valószínűségét ama vidékek helynevei, a melyeken annak idején a besenyők vagy kúnok letelepedtek, mert e helynevek részben megegyeznek a Porphyrogenitus-nál található nevek lajstromával, részben a török szókincs segítségével könnyű szerrel magyarázhatók. Hasonlítsuk össze e czélból a kúnsági *Keczel* helynevet a kúnok *Keczel* nevű vezérével és egyszersmind a keleti török *kečel* = puszta, csupasz szóval; *Majsa* ugyancsak kúnsági helynevet a Porphyrogenitus-nál előforduló Μαΐτζα személynévvel és mindakettőt a török *majčai* = zsírfolyó, szóval; *Súr*-t több nyitramegyei helységnek a nevét a Porphyrogenitus-nál olvasható Τζουρ-ral stb. stb. A magyaroknak viszonyát a besenyőkhöz különben Jerney is tárgyalja, nagy szorgalommal készült tanulmányában, csak azt kell sajnálnunk, hogy az utóbbiak nemzetiségére nézve oly téves nézeteket vall.[10] Ha tehát Roessler *Die Anfänge der Magyaren und der anonyme Notar*[11] czímű értekezésében azon csodálkozik, hogy a névtelen jegyző a magyarok és kúnok közt már korán fönnállott barátságról tesz említést, mert a kúnok csak 1067-ben

[10] V. ö. Jerney: *Keleti Útazás*, I. 227—270. l.
[11] *Romänische Studien*, 207—208. l.

szerepelnek legelőször, és ha ugyanez a német tudós a kúnok és besenyők azonosságát tagadja, ez csak azért történhetett, mert a nyelvi viszonyt nem méltatta eléggé figyelmére és mert nincs fogalma a nomád törzsek közt létező nemzetségi viszonyról, mely azt mutatja, hogy egyes törzsek egészen különböző nevek alatt az idegen szemében teljesen különböző népeknek tűnnek föl, holott tényleg a testvériség, anyanyelv és a természeti sajátságok kötelékei által vannak összekapcsolva. De hogy is lehet fönnakadnunk a besenyők és kúnok azonosságán, mikor tudjuk, hogy az előbbiek a IX. század vége felé két részre szakadván, a nagyobb vagyis a keleti rész a Kaspi-tótól északra a Volga és az Ural között elterjedő vidéken, tehát épen a gúzok, úzok vagy kúnok tőszomszédságában lakott és ezekbe csak azért olvadhatott be oly könnyen, mert közötte és a kúnok között ép úgy nem volt semmi különbség, mint azon egyes török törzsek közt, melyek az események árjától ide s tova hányatva, a legkülönbözőbb elnevezések alatt szerepeltek a világtörténet szinpadján. De az orosz krónikások följegyzései is állításunk megerősítésére szolgálnak; NESTOR [12] ugyanis azt beszéli, hogy a paloveczek, azaz palóczok, négy ágra oszlanak, t. i.: a besenyők, turkmenek, törökök és paloveczek, azaz: palóczok vagy kúnok ágára; hasonlóan nyilatkozik NIKON is, úgy, hogy nyelvi bizonyítékokon alapuló véleményünk a besenyők azonosságáról az európai krónikások úzjai- vagy kúnjaival és a turkománokkal, semmi kétséget sem szenved, annál kevesbbé, mert ANNA KOMNENA is azt állítja, hogy a besenyők és kúnok egy és ugyanazon nyelvet beszélik (ὁμόγλωττοι). [13] Nem lehet tagadnunk, hogy a krónikások ethnikai felosztása és az elnevezéseknek látszólagos megegyezése a X., XI. és XII. században a török törzseknek azonosságára vagy közelebbi rokonságára nézve az alaptalan hypothesiseknek tág teret nyitottak és oly theoriákhoz

[12] NESTOR, ed. Paris. 253—254. l.
[13] HUNFALVY, 405. l.

vezettek, melyek a turkologia mai állásánál a bírálatot ki nem állják; de másrészt dícséretre méltó kivételek is akadnak, a milyen p. o. HOWORTH a *History of the Mongols* érdemes szerzője, ki a besenyők, kanglik és karakalpakok szoros rokonságát vitatja, mely utóbbiakról NESTOR krónikájának negyedik folytatója *černi klobuk* (fekete sapkások = török: kara kalpak) néven emlékszik meg.[14] Nem hiszszük ugyan, hogy *kangli* és a PORPHYROGENITUS-nál olvasható *kangar* között némi összefüggés volna, de teljesen jogosultnak kell tartanunk HOWORTH-nak föltevését a besenyők és kanglik közeli rokonságáról és az oszmánokhoz való viszonyáról. Egy ily viszonyt az összehasonlító philologia terén még jobban be lehet bizonyítani, mert a mai oszmánok nyelve oly dialektus, mely a turkomán nyelvhez legközelébb áll[15] és mert a turkománok, vagyis az arab írók gúzjai és a byzanczi szerzők kúnjai a besenyőktől és kangliktól csak a nemzetségi felosztás által voltak elválasztva. Egyetértünk tehát KUNIK orosz akadémikussal, ki azt véli, hogy a kúnok és besenyők török eredetéhez a legcsekélyebb kétség sem férhet,[16] ha meg is kell engednünk, hogy a *kún* ethnikai elnevezés Ázsiában egyáltalán nem, és a vele jelzett török népnél még kevesbbé volt ismeretes.

A török ethnologiát tanulmányunk ezen részében mellőzni kívánjuk ugyan, de lehetetlen rá nem utalnunk azon kapcsolatra, mely ezen, a történetírás által még kellően meg nem világított korban a törökök, azoknak különböző elnevezései és az általok lakott nagy terület között észlelhető. A kép, mely ama kor törökségének egybetartozását illetőleg előttünk föltárúl, eléggé éles és tiszta körvonalokkal bír már magában is, nem szükséges tehát alaptalan theoriákhoz és mit sem bizonyító

[14] *Geographical Magazine.* Vol. III. 46. 162. l.

[15] V. ö. Makhdumkuliról szóló czikkemet a *Nyelvtudományi Közlemények* XV. kötet I. füzetében.

[16] *A török besenyőkről és palóczokról magyar forrasok alapján* stb. stb. 1855. 724. l. (oroszúl).

érvekhez folyamodnunk. Látjuk ugyanis, hogy RUBRUQUIS *cangli*-jai, PLAN CARPIN *cangites*-ei, a khahrezmidák és mongolok történetíróinak *kangli*-jai, sőt még azon kanglik is, kiknek már a törökök genealogiájában jelentékeny szerep jutott, egyrészt a nyugat felé vonult oszmánokkal, másrészt az ugyanazon irányban már három századdal előbb fölkerekedett besenyőkkel együtt ugyanazon néptörzshöz, mi több, ugyanazon néptörzsnek ugyanazon ágához tartoztak és hogy ennek folytán *a Jaxartes alsó folyásától kezdve az Aral- és Kaspi-tó északi partvidékének hosszában, az Ural forrásvidékén át a Don-on Dnjeper- és Dnjeszter-en túl egészen Magyarország határáig szórványosan terjedő nagy síkságon a törökségnek egy és ugyanazon, csak a nemzetségi felosztás által több ágra szakadó törzse lakott.* Ha a besenyőkre vonatkozólag ily eredményre jutottunk, nagyon természetesnek fog látszani, ha a bolgárok, khazarok, továbbá a húnok és avarok elnevezése alatt összefoglalt egyes néptöredékek rokonsági viszonyára nézve hasonló sejtelmeknek adunk helyet, és a meglevő nyelvi tények alapján hasonló theoriákat állítunk föl. Bár mily nagy is volt a történet azon sötét korában a népek tolongása, bár mily óriási mérveket is ölthetett ennek következtében az ethnikai zűrzavar, bár mennyire különböző nevek alatt is léptek föl az egyes népek részei, annyi bizonyos és meg nem dönthető, hogy az említett területen, vagyis az állattenyésztés- és a nomád életre alkalmas puszta vidékeken mindig török nyelvű és török származású emberek voltak azok, kik ottani hazájokból a nyugat sorsára oly hatalmas befolyást gyakoroltak, a mint ezt könyvünk első fejezetében és más helyen is hangsúlyoztuk.

Mielőtt azonban befejeznők tárgyalásunkat a besenyőkről és azoknak a kúnokkal való azonosságáról, kénytelenek vagyunk figyelmünket ez utóbb említett népre fordítani, mert legújabban a tudós világ körében a kúnok nemzetisége nyelvészeti és egyéb bizonyítékok alapján heves vita tárgyát képezte, és mert a legfurcsább érvekkel keltek az egyes kedvencz theoriák védelmére.

Az orosz évkönyvek[17] szerint a palóczok vagy kúnok a XI. század közepe táján jelentek meg Európában, miután Szibéria felől érkeztek e vidékre; hazájok a különböző korokban a Dnjeperig terjedt, utóvédjök pedig a Don mentében tanyázhatott. Más, ugyancsak orosz évkönyvekből merített adatok szerint a palóczok országa magában foglalta a Volga és Dnjeper között elterülő tartományt, a melyből 1140-ben Msztiszlav őket kiszorította, és a Donon, Volgán, sőt még az Uralon is túl kergette. BLAU,[18] ki EDRISZI állítására támaszkodik, azt véli, hogy a kúnok országának déli határai a krími félszigetnek déli partjaiig értek. BURACSKOV nem helyesli BLAU véleményét, mert joggal támadja meg mindazt, a mit EDRISZI a kúnok élénk kereskedelméről, városairól és műveltségi fokáról mond, pedig erre alapítja BLAU nézetét, és mert szerintünk is EDRISZI épen a Pontus és a Kaspi-tó vidékeire nézve nem nagyon megbízható kútforrás, mely vidéknek általa hozott nomenclaturája teljesen hibás. A milyen bajos a kúnok által lakott vidéknek déli határait pontosabbban kijelölni, ép oly bajos hitelt adnunk EDRISZI adatainak, melyek a kúnok városaira vonatkoznak; a kúnoknál ugyanis, kik tősgyökeres nomádok voltak, ép oly kevéssé lehet szó állandó lakhelyekről, mint a besenyőknél, mivel a várak, melyekről PORPHYROGENITUS megemlékszik, úgy látszik, inkább görögöktől, mintsem besenyőktől származnak, legalább ezt bizonyítják a váromladékok mellett található templomromok.

Messze vezetne bennünket, ha mindazon ellenvetéseket, melyeket BURACSKOV BLAU megjegyzéseivel szemben tesz, el akarnók sorolni. Nagyon valószínű, hogy mindakét részről túlságosan megfeszítették a kombinácziók íjját, és mind a két fél figyelmen kívül hagyta azon körülményt, hogy a kúnok vagy palóczok, hasonlóan a magyarokhoz, besenyőkhöz, kanglikhoz

[17] V. ö. BURACSKOV: *Opît izsljedovanija o kumanach ili polovczach* (A kúnok és palóczok kérdése). Cherson, 1876. 111. és 134. l.

[18] *Ueber Volksthum und Sprache der Kumanen*, a *Zeitschrift der D. M. G.* 29. kötetében. Leipzig, 1876.

és karakalpakokhoz, csak ott és csak akkor törtek elő a pusztából, ha vagy belső viszályok által kényszerültek erre, vagy pedig állandó lakhelyű szomszédaiknak gyöngesége szolgáltatott nekik alkalmat ily merényletre; valamely a nomád életmódra nem alkalmas területnek állandó elfoglalásáról tehát semmi körülmények közt sem lehet szó. A mi bennünket tanulmányunk szempontjából a kúnok- vagy palóczokat illetőleg leginkább érdekelhet, az először ama történeti kapocs, mely e harczias nomád népet a magyarokkal összeköti, másodszor pedig nemzetiségöknek végleges megállapítása. Az első pontra vonatkozólag a magyar tudósok már régen egyetértenek abban, hogy a kún, palócz és besenyő ethnikai elnevezések azonosak. SZABÓ KÁROLY [19] helyesen jegyzi meg, hogy a magyar krónikások semmi különbséget sem tesznek ez elnevezések között, mert a földet, melyen azelőtt a besenyők laktak, később «Cumania»-nak hívják és ott, a hol ANONYMUS kún telepekről tesz említést, ott ma palóczokat találunk. Ez esetben egy és ugyanazon népnek különböző elnevezéseivel van dolgunk, a mi az ethnikai nomenclaturában épen nem tartozik a ritkaságok körébe; oly eltérés ez, mely vagy az ágak-, clánok- és családokra való felosztásban gyökerezik, vagy pedig a szomszédos népek szájában keletkezett. Így a magyar ember még mai nap is az *oláh, román* és *mócz* néven az oláht, a *német* és *sváb* néven a németet, a *porosz* és *burkus* néven a poroszt érti, ép úgy, mint hajdan a besenyő, kún és palócz névvel ugyanazon török népnek egyes alosztályait jelölte. A magyarok e nyelvi szokása legjobban bizonyítja a besenyők, kúnok és palóczok neve alatt Európában szerepelt népek azonosságát és legvilágosabban mutatja ROESSLER [20] logikájának sekélységét, ki nyelv- és tárgyismeret hiányában, a kúnok és besenyők között csak olyan rokonsági viszonyt akar fölfedezni, mint a milyen az alemannok és bajo-

[19] *Kisebb történelmi munkák*, II. 246.
[20] ROESSLER: *Romänische Studien*, 208. l.

rok közt létezik, és ki a névtelen jegyzőt, azért mert azt állítja, hogy a kúnok Kiev városánál a magyarokhoz csatlakoztak, a hazugság apjának (Vater der Lüge) nevezi. A ki az ethnikai viszonyt így fogja föl, az méltán ütközik meg, ha azt olvassa, hogy a besenyők, kik KONSTANTIN szerint a magyaroknak esküdt ellenségei, az utóbbiakkal az oroszok ellen szövetségre lépnek; a mint mai nap is mindenki furcsállaná, ha arról értesülne, hogy a *turkománok* az oroszokkal szövetkezve, *turkománok* ellen harczoltak. Pedig ez csakugyan épen a jelenkorban megtörtént, csakhogy az előbbi turkománok a *Jomut*, az utóbbiak a *Tekke* törzshöz tartoztak; ép ily módon eshetett meg, hogy a magyarok a *besenyő* törökökkel folyton hadi lábon állottak, míg a *kún* törökökhöz a barátság kötelékei fűzték őket. HUNFALVY, ki a kúnokról írt művében[21] a magyarok megismerkedését e néppel csak 1086-ra teszi, vagyis 20 esztendővel Oroszországban való megjelenésök után, ugyanazt a hibát követi el, mint ROESSLER, mert kétségbe vonja a kúnok és besenyők azonosságát, noha néhány sorral alább azt állítja, hogy a *besenyő kún* appellativum alatt egy és ugyanazon nép tört be a dunamelléki Bolgárországba.

Miután e fejezetben a besenyők török voltát terjedelmesen tárgyaltuk és azoknak az úzok vagy kúnokkal való azonosságát minden kétség fölé helyeztük, talán fölösleges lesz az utóbbiak török nemzetiségéről még külön is szólnunk. Ha azonban ezt még sem mellőzzük, úgy ez azon közkeletű véleményre való tekintettel történik, mely azt tartja, hogy «Kumánia» egy földrajzi, nem pedig ethnikai fogalom, mivel déli Oroszországnak puszta síksága a XVII. századig ugyanezt a nevet viselte, mely név csak később helyettesíttetett a «zord mezők» és «kis tatárság» elnevezések által.[22] JERNEY[23] is e felfogáshoz csatlakozik, a mennyiben PETRARCA kún (glossariu-

[21] *A Kún- vagy Petrarca-codex és a kúnok.* Budapest, 1881. 14. l.
[22] BURACSKOV fönnebbi műve, 119. l.
[23] *Keleti Útazás*, 299. l.

mát) szógyűjteményét oly törökök nyelvmaradványának tartja, kik a kúnok hajdani lakhelyein tartózkodtak, de ez utóbbiakkal, kik szerinte a magyarok egy ágát képezték, össze nem tévesztendők. Minden esetre nagyon érdekes volna történeti bizonyossággal megállapítani azon török nomádok egyes törzseinek és ágainak elnevezéseit, kik a mongolok betörése előtt (1224) a déli orosz síkságon tanyáztak; de mivel a *kún* névvel az illető nép úgy sem élt, mert azt tán nem is ismerte, e névnek átruházása később ugyanott tartózkodó nomádok nyelvére legkevesbbé sem szolgálhat bizonyítékúl az általunk kúnoknak nevezett népnek töröksége ellen. Voltaképen nem is más az oka a homálynak, melyben tapogatódzunk, mint az ethnikai nomenclaturának zavarossága, mely az által keletkezett, hogy mi európaiak oly neveket adunk a népeknek, a melyeknek ők magok soha még hírét sem hallották. Ne érjük be tehát az orosz, görög es magyar kútforrásokkal és forduljunk az arab szerzőkhöz is, kik az egykorú iszlám világtól északkeletre és északnyugatra lakó harczias nomádokat nagyobbára az اغوز *oghuz* vagy غز *ghuz* névvel jelölik, mely néven ők nem csak azon törököket értik, kik a Fekete-tenger északi vidékeiről, Azerbaižanból és a Kaspi-tó keleti oldaláról becsaptak a Gáznevi Mahmud birodalmába, hanem azokat is, kik még korábban a mai Belkh környékén a Selžukida Sanžar ellen hadakoztak, és kiket nem alaptalanúl a mai turkománok elődjeinek tartanak. اغوز oghuzból egy rendes török hangváltozás szerint[24] اوز *ouz* és *úz* keletkezett, és hogy az oszmánok a kúnok hajdani országának nomenclaturájában az اوزی *ouzi, úzi* nevet mai nap is sűrűen használják, nem lehet a puszta véletlen dolga. Annyi bizonyos, hogy ezen *ouz-* vagy *úz*-zal a byzanczi írók Οὖζοι-ja kétségtelenűl összefügg, kiket Komnena Anna a besenyőkkel egynyelvűeknek nevez; *és ez a körülmény, mely szerint a Hindukus-tól egészen a*

[24] V. ö. az oszmán اغری oghri = óri-t, اغول oghul = oul és úl-t, továbbá oghuz = ouz és úz-t stb. stb.

Dnjeszter- és Dnjeperig terjedő nagy területnek lakói már a legrégibb korban oghuz, ouz vagy úz néven, mint török származású népek szerepelnek, magában is elégséges ok annak az elfogadására, hogy az úzok vagy kúnok, mint egy és ugyanazon nép, már a mongolok betörése előtt déli Oroszországban éltek.

A mi a *Kuman* vagy *Coman* elnevezést illeti, úgy hiszszük, nem tévedünk nagyot, ha e nevet, mely a byzanczi íróknál csak 1078-ban kerül elő,[25] magyar eredetűnek tartjuk, melyhez csak a latin *anus* képző járult. A magyarban tudvalevőleg *cuman*-nak *kún* felel meg, ámde a magyar szóvégi *n* rendesen egy előbbi *m*-nek helyébe lépett; azonban az a lehetőség sincs kizárva, hogy e hangváltozás csak a görögben ment véghez. Az első eset nagyobb valószínűséggel bír, mert e szó rokonságban áll a *Hunni, Chounni* tulajdonnévvel (lásd a hún-avar szótárt). Ha tehát HUNFALVY[26] azt állítja, hogy a magyarok csak 1086-ban ismerkedtek meg a kúnokkal, ezt már csak azért sem lehet helyeselnünk, mert e tulajdonnév *nyolcz esztendővel korábban* a byzanczi szerzőknél található és mert maga HUNFALVY másutt igen helyesen azt mondja, hogy a régi kúnok nem csak Lebediából vándoroltak be Magyarországba, hanem északkeletről is, t. i. Oroszországból, a mint ezt ugyanezen népnek egy másik magyar elnevezése a *palócz* szó is bizonyítja, mely a szláv, illetőleg orosz *palovecz*-ből[27] származott és a mely szóval mai nap a magyarság azon részét jelölik, melyet ANONYMUS kúnoknak nevez, a kiknek nem eredeti magyar voltáról legin-

[25] BURACSKOV, 112. l.

[26] *A Kun- vagy Petrarca-codex*, 14. l.

[27] Az orosz *palovecz*-et (több. *palovczi*) minden áron *parthava* vagy *pahlav*-ból akarták magyarázni és a régi parthusokat velök azonosítani; mások ismét, mint KUNIK, az orosz *palovoi*-ból = a lovak fakó színe, származtatták. Ha a *polaci* = lengyelek tulajdonnév a szláv *pole*, *pola* = mező, síkság szóból keletkezett, miért nem eredhetett volna *palovecz* is ugyanabból a tőből? *palovecz* e szerint a síkságon lakó nomádot jelenti.

kább a bizonyos hangváltozások által előidézett tájszólási sajátságok tesznek tanúságot.

A mondottakkal talán sikerült bebizonyítanunk, hogy besenyő, úz, palócz és kún a családi ági és nemzetségi viszonyt jelző különféle elnevezései ugyanazon török népnek, mely különböző korokban és a délkeleti Európa különböző helyein föllépett és melynek nyelvéből a *Codex Cumanicus Bibliothecae ad templum divi Marci Venetarum* [28] czímű kéziratban — daczára annak, hogy az előttünk fekvő másolat 1303. évi júliushó 11-ikéről van keltezve, daczára a hanyag másolásnak és a szerző ügyetlenségének — egy becses maradványt bírunk, egy oly török nyelvnek az emlékét, mely korántsem azonos a nogai tatárok tájszólásával, kik tudvalevőleg még a XVII. század kezdetén a Káspi-tó éjszakkeleti partján, névszerint a Tobol és Jajik közti pusztákon laktak, — egy nyelv melyet a kúnok minden esetre már a mongolok becsapása előtt beszéltek az említett területen, a mely tehát joggal nevezhető a kúnok nyelvének. Végre az sem kerülheti el figyelmünket, hogy a Magyarországon fönmaradt kún nyelvemlékek nemcsak, hogy a török eredet bélyegét viselik magokon, hanem egyszersmind oly törökségnek a nyomait mutatják, mely, a mennyire az eltorzított alakból következtethetünk, sokkal régibb származású, mint a nogai tatárok mai dialektusa. Az imént említett nyelvemlékek-

[28] E kéziratnak legújabb, minden esetre legjobb kiadását gróf KUUN GÉZA ritka szorgalmának és tudományának köszönhetjük. A kiadás a magyar tudományos Akadémia költségén eszközöltetett. Fölötte sajnos, hogy HUNFALVY az e.kiadásról írt bírálatában, a török szavaknak az olaszok által elrontott írásmódját figyelmen kívül hagyta és az így eltorzított szavakat a finn segítségével akarja megfejteni. Így p. o. a *susug* = bél szót a finn *sisu* = velő szóval hasonlítja össze, de teljesen megfeledkezik arról, hogy *susug* csak íráshiba *sužug* = kolbász helyett. A *tege-muzi* összetételnek, mely a kosnak szarvát jelenti, első részét *tege*-t finn mutató névmásnak tartja, már pedig *teke* vagy *tekke* az egész török nyelvterületen kost, *muz*, helyesebben *müjüz* pedig *szarvat* jelent.

hez következő, JERNEY-nél[29] előforduló tárgy- és személynevek tartoznak: boza (بوزا = édes ital), kurmisz, kumisz (قميس = kumisz), Kuthen (كوتان = őrző), Edü (ايدو = jóság), köpcsek (كوپچاك = kövér, vastag), kemcseg (كيمچاك = apró mérték), törtöl (تورتول = tuskó), Csercse (چارچی = hírnök), Boyta (بايتاغ = zászló), Orbogan (ارباغان = Arbagan = mesemondó), Keldukh (كيلدوك = a megérkezett)[30] stb. stb. Mindezek nagyobbára XIV., XV. és XVI. századbeli kéziratokból származnak, tehát legalább is száz évvel a kúnoknak Magyarországba való letelepedésök után, midőn nyelvök már régen beleolvadt volt a magyarok nyelvébe.

Bár mily bajosan is lehetne ama kor különféleképp elnevezett török népcsaládjainak a történeti és nyelvi tényekből következő szoros rokonságát megtámadni, annyit mégis meg kell engednünk, hogy csak a mondott földrajzi területen, vagyis az Ural bal partjától a Dnjeszterig lakó törökségnek tulajdoníthatjuk azon sajátságos és feltünő ethnikai csoportosulásokat, melyeket a szomszédos vidékeken észlelhetünk. Nagyon könnyen érthető dolog ugyanis, hogy a töröknek, mint egyáltalán minden, a puszta természete folytán, harcziassá és zsákmányra vágyóvá lett nomádnak kalandos hajlamai a közvetlen környezetében levő rest és békeszerető népeket nyugalmukból fölrázták és új ethnikai csoportokat hoztak létre, szóval a volt egységnek a képét a legsajátszerűbb mozaikká változtatván, ez által nem egy ethnikai talányt teremtettek, melynek megfejtésén még sokáig fog fáradozni a tudósok nyomozó szelleme. Az elmúlt évezred utolsó és a mostaninak első századaiban Oroszország déli részén határozottan a török elem volt túlsúlyban, míg egy pillantás a mai déli Oroszország ethnographiai térké-

[29] *Keleti Útazás*, 302—6. l.

[30] Egy kún tolmácsnak a neve. V. ö. *A Kún- vagy Petrarca-Codex*, 35. lap.

pere[31] szétszaggatottnak, széttépettnek és széjjelhánytnak tünteti föl a törökséget. Nem volna itt helyén e politikai forradalmak által előidézett nagy népáramlatok okait kutatni; meg kell elégednünk a tények konstatálásával, de azt az észrevételt még sem kerülhetjük el, hogy az eddigi theoriák, melyek szerint egyes népeknek beleolvadását és elenyészését vagy a physikai vagy az erkölcsi túlsúly és fensőbbség segítségével magyarázták, a jelen esetben megtagadják a szolgálatot, mert ama tanok, melyeket az ethnologia az árja és sémi népekre vonatkozólag fölállított, csak bajosan alkalmazhatók a törökségre. A míg p. o. történetileg be van bizonyítva, hogy a nyugati besenyők egy része az imént alapított Magyarország népkeverékébe beolvadt, addig Klió a nyugati besenyők másik részéről, mely nem vándorolt ki Lebediából, a legcsekélyebb adatot sem őrizte meg, mivel senkinek sem juthat eszébe egy etymologiai nonsens alapján a Porphyrogenitus-nál előforduló *Ertem*-et a magyarok *Erdély*-ével összehasonlítani és Erdélynek mai magyarjait a nyugati besenyők utódainak tartani, és mivel csak nagyon élénk phantasia műve lehet Chwolson[32] nyomán az Esegil bolgárokban — a szó tulajdonképen اشغل ašgal-nak van írva — a székelyek őseit fölfedezni. Már volt alkalmunk említeni, hogy a keleti besenyők egyesülése az ókor *úz*jai- és *kangli*jaival, sokkal inkább valószínű, de méltán kérdezhetjük: hová tűnt el a khazarok hatalmas népe, mert Hunfalvy-val[33] ellentétben a Gura Svijaga és a Volga közt lakó alig félmilliónyi csuvasokat nem khazaroknak, hanem a volgamelléki bolgárok maradékának tekintjük, — mivé lettek a török eredetű berendinek és végre mivé az ugor származású mériek, kikben némelyek a cseremiszek elődjeit fölfedezhetni vélik?

[31] V. ö. a *Petermann'sche Mittheilungen* 54. számához tartozó pótfüzet mellé csatolt Rittich-féle térképet. Gotha, 1878.

[32] V. ö. *Izvjestija o Khazarach* stb. stb., 69. l.

[33] *Magyarország ethnographiája*, 396. l.

Az eddigi, sokszor egymással homlokegyenest ellenkező, nézetekből annyit mégis bizonyossággal következtethetünk, hogy a nagy török néptestnek erőszakos okok által széjjelugrasztott és nagy távolságokra elszórt egyes tagjai, különböző számuk, társadalmi és politikai viszonyaik és az újonnan választott hazának fekvése szerint vagy a túlnyomó idegen többségben elenyészve, nemzeti egyéniségöket elvesztették, vagy pedig kedvezőbb talaji viszonyok által támogatva, századokig tartó elzárkózottságban nemzeti létöket mai napig megőrizték. Az előbbi esetre nézve felhozhatjuk a kabarok és a nyugati besenyők példáját, kik a magyarság zömében eltűntek vagy az úzok és kanglik sorsát, kik nevöket elvesztvén, a törzs keretén belül maradtak; míg az utóbbi eset p. o. a *kazi-kumükek* kis népében találja legjobb magyarázatát, kik az északkeleti Kaukazus egy kis zugában korunkig tartották fönn magokat. A mondott esetekben az ethnikai talány megfejtése semmi különös nehézséggel nem jár, de milyen magyarázathoz folyamodjunk akkor, ha a nemzeti testnek egyes részei túlságos nagy távolságra lévén egymástól, hóditói föllépésök és gyakran még magasabb műveltségök daczára is a legyőzött tömegek által elnyelettek, a mint ezt p. o. a Dunától délre lakó szláv bolgároknál, a khinai mandzsuknál és a Paropamisus vidékén tartózkodó mongoloknál tapasztalhatjuk, kik eredetökre nézve ugyan törökök, mandzsuk és mongolok, de nemzetiségökből a nevükön kívül egyebet nem őriztek meg, mert szlávul, khinaiúl és persáúl beszélnek. Legnehezebben boldogúlunk oly néptöredékek eredetének megfejtésével, a melyek, mint az összes nemzetnek legtávolabbi előőrsei, nagyobb számú idegen elemekkel huzamosabb ideig érintkeztek, a melyeknél a teljes fölemésztés processusát valamely esemény megzavarta, és a hol az egyes alkatrészek nem olvadtak egybe, hanem különleges jellegöket megőrizve csak össze*keveredtek*. Ily ethnologiai talánynyal van dolgunk a magyarok eredetének kérdésénél, azon ural-

altáji népnél, melynek ősi lakhelye meglehetős bizonyossággal az eddig tárgyalt törökségnek legészakibb határára, tehát a délfelé terjedő finn-ugorság tőszomszédságába tehető, mely nép északkeletről délnyugatra irányuló vándorlásai folyamában rokon, de mégis különböző ural-altáji elemek, végre mai hazájába való településekor még szláv és germán elemek hatásának is ki volt téve. és ennek következtében mai nyelvében oly keveréket mutat föl, a milyent csak kevés eddig tudományosan tárgyalt nyelvnél találunk.

Ez idegenszerű jelenséggel szemben könnyen érthető, hogy a nyelvészek a magyar nyelv osztályozására vonatkozólag ép oly eltérő nézeteket vallottak, mint az ethnologok a magyar nép ethnologiai hovátartozását illetőleg, és hogy mi e kérdést az eddig véglegesnek mondott megoldás daczára újra fölvetettük. Minthogy ez képezi tulajdonkép tanulmányunk magvát, a rendelkezésünkre álló teljes anyaggal akarunk a megfejtéshez hozzáfogni, hogy a kérdésnek minden oldalról való megvilágítása által az olvasó mennél tisztábban láthassa az eredményeket, melyekre jutottunk.

X.

BESENYŐ SZÓ- ÉS NÉV-LAJSTROM.

Atekh (Ατέχ), egy sziget neve, PORPHYROGENITUS előadása szerint: νησίον μέγα χαμηλόν το λεγομενον Ατεχ. Azt hiszszük, hogy nem annyira valamely sziget neve, mint a török «sziget» szó általában, mert tudvalevőleg a kaz. atau, osm. ada = sziget, régibb alakja adag, *atak*. V. ö. BUDAGOV I. 19. PAVET DE COURTEILLE 9. Ebben PORPHYROGENITUS kétség kívül török szót tartott fenn számunkra.

Bal (Βάλ) egy, a Mæotis tavától keletre levő folyó neve (*De Adm. Imper.* 181.), melyben a török bal = méz, szó még egész sértetlenül meg van tartva. *Méz* és *édes* jelzőkkel a török tartományokban más folyókat is neveznek el.

Burat (Βουρατ, HERODOT-nál Πορατ) PORPHYROGENITUS-nál (*De Admin. Imp.* 179) a besenyők földének egyik határvidéki helye. Mindenesetre összetétel e kettőből: bur = fehéres, kréta és at = ló, tehát: bur-at = szürke ló, hasonlóan sar-at-hoz (lásd ezt). Az uigurban a szürke ló még ma is = burat (v. ö. BUDAGOV I. 274), míg a kirgizek és altaiak e fogalmat *burat*, vagy *purat* szóval fejezik ki.

Burlik (Βουρλικ) egy folyó neve a Mæotistól keletre eső tartományban. Ez is olyan szó, melyben — mint más, már idézett példákban — egészen sértetlenül megmaradt a török borlik = krétaszerű, szürke, a *bur* = kréta, szóból és a *lik* melléknév-képzőből.

Chutur olv. čutur, egy besenyő neve a Toburčuk nemzetségből; JERNEY után egy, 1269-ben kelt oklevélből idézve. E szó nem egyéb, mint egyszerűen a török چوتور čutur = pisze orrú, a mely jelző még ma is előfordúl tulajdonnév gyanánt.

Ertim ('Ηρτήμ), helyesebb: *írtim*, az első provincia (θέμα) neve a besenyők földén, a mely szót eddig tévesen a magy. Erdély-lyel azonosították. Látszólag több jogosúltsága van az uigur, mongol ertem = ügyesség, vitézség, erény (BUDAGOV I. 184.) és a magy. érdem szóval való egyeztetésnek; de csak látszólag, azt mondom, mert ertim, illetőleg irtim, összetételnek látszik előttünk a török *er*, *ir*, *jir* = föld, és *tim* = szilárd épület, tehát erősség, erőd (v. ö. a tim szóval, *Čagataj Szótárom*ban és BUDAGOV-nál I. 422. továbbá PAVET DE COURTEILLE: *Dictionnaire turk-oriental.* 266. l.). — ERTIM tehát föld-erődítményt jelentene, épen úgy, mint az újabb Toprak-kale (Örményországban) és Jer-kale (Anatoliában); s úgy látszik, hogy a besenyők földének e kerülete, egy benne levő föld-erődítményről neveztetett el. Az Ertim-re vonatkozó e fölvételünket az is igazolja, hogy ez a név PORPHYROGENITUS más helyén a japdi, helyesebben japti-ertim összetételben fordúl elő, a hol japti, «*árokkal ellátott*, körülárkolt» jelentése szerint, (jap = árok és ti melléknévképző) egész világosan, a szónak általunk ajánlott jelentésére utal. Jabdi-Ertim ennélfogva azt jelenti, hogy *árokkal körülvont földerődítmény*.

Jabdi (Ιαβδι), lásd Ertim-nél!

Jazí (Γιαζή), a Kapan provincia kormányzójának a neve; török szó «sík, síkság, lapályos, kiterjedt» jelentésben. De az sem lehetetlen, hogy Jazi Γιαζή) előbbi Jaži (Γιαθζή) helyett áll, mely esetben, a jaiži = nyilas, íjász, szóval lenne azonos.

Jila (Γόλα), besenyő-föld harmadik provinciájának, vagy kerületének a neve. Mi Jila-nak, nem pedig Gila-nak olvassuk, mert a görög átírásban a vocális, nevezetesen a ι előtti gamma legtöbb esetben *j* helyett használtatik, s továbbá, hogy nem

Jula-t olvasunk, mint a magyar történetírók, annak oka azon körülményben rejlik, hogy az *u* a görög átírásban *ου*-val, nem pedig *υ*-vel fejeztetik ki. A mi már most e szónak jelentését illeti, mely Γυλας alakban is előfordúl, azt hiszszük, hogy a jíl tőszótagban hosszú — melynek belhangzója — a török jiïl = gyűjteni, igét ismerhetjük fel (a régibb jïgïlból összevonva, a mennyiben a torokhang eltünése mindig hosszú magánhangzó által helyettesíttetik) — s hogy a Jíla nevet a jïlau, jïlao = *gyűjtő, összegyűlés*, sőt a *gyülés helye* is, szóval azonosíthatjuk. E. különnemű, az európai nyelvszellem előtt nem könnyen érthető eszmemenetre vonatkozólag Jílának hasonmása a török bulčar, a mely épen úgy összegyűjtőt és gyűléshelyet jelent.

Kaidum (Καΐδουμ) a Talmat provincia kormányzójának a neve; helyesebben Kaitun s azt jelenti, hogy megfordított, ellenkező a *kaitu* melléknévből (l. Budagov قايتو 131. l.) és *un* határozó-képzőből.

Kankar (Καγκαρ), Porphyrogenitus szerint azt jelenti a a besenyők nyelvén, hogy: vitéz és nemes (ανδρειτότεροι και ευγενέστεροι). Teljesen ez értelemben ma már nem fordúl elő e szó, hanem van még egy megközelítő, concrétebb felfogása e fogalomnak, t. i. kirg. kangïr = serény, kóborló vitéz, továbbá kangïrmak = kóborolni, kaland után járni. (V. ö. Budagov II. 19. l.) Egyébiránt az sem lehetetlen, hogy a Kankar összetétel, t. i. *kani-kara* = *fekete vérü*, vad.

Kata, vagy Gata (Γατα, Κατα), Porphyrogenitus szerint az ő korában a besenyők elhagyatott állapotban levő erődítményeinek neve. Hunfalvy ellenében, a ki a *kata* szót a magy. *ház*-zal, ostj. *kat*-tal és finn *koti*-val akarja egyeztetni, azt jegyezzük meg, hogy *kat* olyan mongol-török szavak tőszótagát képezi, melyek a védelem, oltalom fogalmát fejezik ki, pl. csag. kači = védgát, az. kad-agan = védelem, alt. kad-ar = védelmezni, — s hogy végre a fönnebbi tőszótaggal rokon *kot* kot-an szóban (= a nyáj számára bekerített helyiség) hasonló fogalmat fejez ki. A mi pedig a kata-, vagy gata-val található összetételeket

illeti, milyenek: *Tungakatai*, *Karaknakatai*, *Salmakatai*, *Sakakatai* és *Jaukatai*: szerintünk ezekben a következő török szavakat lehet fölismerni:

tung-kata nem egyéb, mint a török, illetőleg az altai *tong* = nagy, tehát: *nagy erősség*;

karakna-katai a. m. a török karakan, helyesebben karag-an = őr, kém, tehát: kémlő erődítmény;

salma-katai, a török salma = épített, szilárdan épített, megkülönböztetésül tikme-től = fölállítani, mely sátrakra alkalmazva használtatik, mint a szilárd épület ellentétére;

saka-katai a török sak, saki = éberség, örs (v. ö. صاق BUDAGOV-nál), következőleg — mint Karakna-katan — az ellenség kikémlelésére való erődítmény;

jau-katai (Γαιουκαται), a török jau = ellenség, ellen, tehát a. m. ellenség erődítménye.

Még azt jegyezzük meg, hogy e kata, gata szónak analogonja a magy. gát s hogy ez a szó mint helynév, Gáta és Káta alakban, Magyarország több részén előfordúl. D'OHSSON azon törekvése (*Voyages d'Aboul Cassem* 256), hogy e szóban az ó-iráni كت kat, ket-et födözze fel, már azért is hibás, mert a *ket* specialiter házat jelent (v. ö. ket-khuda = házi úr) és كنت kend-hez = város, semmi köze sincs.

Khabuži Jíla (Χαβουξιγγυλα) egyike azon három besenyő-törzsnek, melyek PORPHYROGENITUS szerint a Kankar jelzőt (l. ezt!) viselték. A magyar historikusok e szót Havasi Gyulának olvassák és benne geographiai elnevezést fedeznek föl, t. i. az erdélyi hegyek közelében egykor fennállott Gyula várat, mely a románok mai *Dsulesz*-várával azonos. SZABÓ KÁROLY ez olvasást azzal akarja igazolni, hogy a görög χ-t a magyar *h* átírásának tartja, megfeledkezvén arról, hogy másrészt ismét a Χαζαρ, Χιδμας és Χιγγυλος neveket Khazar, Khidmas és Khingülusz-nak olvasta. E helyett mi a Khabuži olvasás-módot ajánljuk, mert e szóban a tör. kapuži = kapus, őr, szót gyanítjuk. Lehet, hogy a Khabuži-Jíla törzs, a szó e jelentésével meg-

egyezőleg, a besenyőknek leginkább nyugot felé, vagyis Erdély határain levő őrhelyeit foglalta el és innét ered ez elnevezés.

Kharoboj (Χαροβόη) a besenyő-föld ötödik provinciájának a neve. Helyesebben: Kara-bai = a fekete herczeg; esetleg a. m. a legalsó néposztály elöljárója, mely fogalom a *kara* szóban van kifejezve, melyre a *Kudatku Bilik* szövegében sok példát találunk.

Khopon (Χοπόν) a besenyő-föld hetedik provinciájának a neve. Talán helyesebben: kopan = puszta, üres föld, vagy pedig: kapan = a megfogó, megkapó. (?)

Khoracul (Χορακουλ) egy folyó neve a Mæotistól keletre, hydrographicus elnevezes, melyben csodálatosan csaknem épen fenmaradt a tör. *Kara-kul*, helyesebben: kara-kül = fekete folyó; mert a mai nap tavat jelentő *kol, köl* régebben folyót jelentett. (V. ö. *Tör. tat. Etym. Szótár*om 62. §.)

Kocsovát, helyesebben *Kocsova*, a besenyő puszták egyikének neve, a mint I. Lajos által 1369. kiadott oklevélből látható. A szó török összetétel, ezekből: koš = pár, kettős és ova = mező, puszta, síkság; tehát előbb Košova-nak (kettős-, v. párosmező) kellett hangzania.

Kuarči (Κουαρτζι), a Šur provinciában élő besenyő törzs neve. A magyar történetbúvárok, mint Jerney és Szabó K., a Csalóközben, a besenyők egykori lakhelyén gyakran előforduló Karcsa-val azonosították; de mi ezt nem helyeselhetjük, mert a görög átírás nem egészen alaptalanúl lehet *Kouarči*, melyet karča-val semmi esetre nem lehet egyeztetni. Mint kouél-ben, úgy itt is egy belhangi labialis eltünését vehetjük föl s akkor kouarban a tör. kuar, kuvar = elhalványodni, elsáppadni, nyomorúlttá tenni (v. ö. Budagov II. 67.) szót ismerhetjük fel. Kuarči-Šur tehát azt jelenti, hogy fakóvá lett sivatag.

Kus, egy mosonmegyei besenyő telep neve (egy, Jerney által (I. 235) 1270-ből kiadott oklevél után), a török kuš = vadász-madár, szóval azonos. Egyébiránt, tekintve a leírási módot, melylyel a kemény sziszegő *s* a régi oklevélben ki van

fejezve, az sem lehetetlen, hogy e szóban a tör. kis = leány-t gyaníthassuk.

Katir, Khatir (Καδήρ) egy folyó neve a Mæotis tavától kelet felé, melyet a tör. katir = öszvér szóval lehet egyeztetnünk.

Kegen egy besenyő fejedelem neve, még pedig azon besenyőké, a kik Erdély határán lakva, a XI. század közepe felé a byzancziak által meghódíttattak. Kegen ó-török szó, „*szép, csinos*“ jelentéssel; ma az altaiaknál keen-nek hangzik, mely régebbi keken, kegen alakra utal. Ugyanezen fogalmat a mongol nyelv keke, keken szóval fejezi ki.

Kuél (Κουέλ) a Sur provincia fejedelmének a neve. Mint első pillanatra is látható, itt olyan török szóval van dolgunk, melyből a belhangi gutturalis vagy labialis elesett; a kouél, kouil, helyesebben koul, kuul szót tehát a kirgizeknél még ma is használatos Kuvul, Kuguul személynévvel azonosíthatjuk. (V. ö. *Középázsiai vázlataim*mal, 310. l.) A Kuvul, Kugul szó jelentése a. m. szökevény.

Kulpej (Κουλπεη) a besenyő föld negyedik provinciájának a neve. Helyesebben Kul-peji vagy Kul-beji = a rabszolgák felügyelője vagy a hadi foglyok főnöke; némileg hasonló az ugyanezen szövegben előforduló karabaj méltóságnévvel.

Kurkut (Κουρκουτ) a Jíla provincia fejedelmének a neve. Könnyen felismerhető *korkut* török melléknév „*félelem gerjesztő*“ jelentéssel, és ebből lett kurkut igegyök, mely a. m. = megijeszteni, félelmet gerjeszteni.

Ladan, besenyő nemzetségnév, mely Ladány alakban még ma is gyakran előfordúl mint helynév és a török (némelyek szerint persának tartott) لادن ladan = sík, vonal, szóval azonos. JERNEY (I. 236.) idézi többek közt egy 1344-ben kiadott oklevélből: «Greogorii Bisseny filii Joannis de Ladan», stb.

Maiča (Μαΐτζα) az Ertim provincia kormányzójának a neve. Valamint minden *a*-ra és *aς*-ra végződő szónál, úgy itt is nagyon fontos volna eldönteni, hogy mi volt tulajdonképen a besenyő

szó eredeti véghangzója; de mivel ezt nem tehetjük, csak combinatiókhoz kell folyamodnunk. A jelen esetben lehet a szó mai-čai — kövér patak, másrészről lehet mai-či = kenő is.

Mog vagy Moch, egy előkelő besenyő neve, a ki egy 1192-ben keltoklevél szerint nádor és Bácsmegye főispánja volt (l. JERNEY: *Keleti útazás* I. 263). Vajjon a *mug* vagy *much* lappang-e; e szóban, vagy a török *muk* — *mug* = bogyó, s egyszersmind sok olyan szó töve, melyek a kerek, gömbölyű testek fogalmát fejezik ki (v. ö. *Etymol. Szótár*om 203. §.) — vagy pedig a mak, mag = nagy, emelkedett, dícséret, szót kell-e értenünk alatta?

Ochus egy magyarországi besenyő neve, a ki egy, 1216. évben kiadott oklevélben mint II. András kir. curialis comes-e és comes Bissenorum szerepel. A latin *us* végzet elhagyása után och marad, melyben fölismerhetjük a tör. okh, ok = nyíl, lövés, vagy talán a čag. ogh = készpénz, szót, mert ez utóbbi írásmód egy 1344-iki oklevélben (JERNEY I. 236.) is előfordúl: Tengulithi Ogh Andrásfi.

Pečeneg egy török néptörzs neve, a melyet az arabok بجناك-kel írtak át, tehát beženek-nek ejtettek, a görögök πατζιναχιται = Patzinakitai-nak, az oroszok Печенѣгъ-Pečenyeg-nek s végre a magyarok Besenyőnek neveztek. Ez utóbbi magyar elnevezés teljesen megegyezik azon hangtani szabálylyal, a mely szerint a törökben *ek, ök, ük*-re végződő szók a magyarban átalakulnak. Így a tör. in-ek (tehén) = magy. ün-ő tör. jüz-ük — magy. gyűrű, stb., mely körűlmény arra utal, hogy e szó a magyarban igen régi korszakból való. A bečenek tulajdonnév jelentése emlékeztet a nyugoti török, illetőleg az osm. s az. bažinak = sógor, szóra, mely a baži باجی = nővér és inak (ایناق) = fiatal, kicsiny szókból van összetéve; tehát eredetileg inkább női, mint férfi részről való rokonságot jelentett, annyival inkább, mert baži, mai «nővér» jelentésén kívül, csak a turkomanoknál «nagybátya» értelemben is előfordúl. Hogy már most a szónak e belső értéke, t. i. a rokonsági fok megjelölése a besenyőknek a szomszéd

török törzsekkel való rokonsági viszonyára vonatkozik-e, vagy nem, azt nehéz volna meghatározni. Említést érdemel, hogy egy rokon hangzású szó, t. i. *Pašeneg* alatt azon khazár Khakán fia ismeretes, a ki Kr. u. 722-ben az arabok ellen hadat vezetett. (V. ö. *Derbend-Name* IV. rész.)

Pock, Pok és **Puk** egy besenyő nemzetség s egyszersmind egy győrmegyei hely neve, a hol az 1251., 1269. és 1270-diki oklevelek tanúsága szerint besenyők laktak. A török pok پوق = ganaj, szemét, szóval lehet egyeztetni, a mely szó a turkomannok genealogiájában még ma is előfordúl. V. ö. *Pokli* (azaz sáros, mocskos) nemzetségnév a tekke-turkománok közt (JERNEY I. 235).

Sarat (Σαρατ) PORPHYROGENITUS szerint a besenyők földének egyik határvidéki helye (*De Adm. Imp.* 179.); határozottan török szónak vehetjük, még pedig a *sari* = sárga és *at* = ló összevonásának. Sarat vagy sari-at még ma is azt jelenti, hogy sárga ló.

Talmat (Ταλμάτ) a besenyő föld hatodik provinciájának a neve. Sokféleképen lehet magyarázni, de a kínálkozó fejtegetések közül itt csak a talim-at = sok nevű és talmat, talmas = fáradhatatlan, olvasásmódot említjük fel.

Tamatarkha (Ταμάταρχά) a Fekete-tengerbe ömlő Burlik torkolatával szemben fekvő város neve (CONST. PORP. *De adm. Imp.* 181.), melyben a tör. Temir-tarkhan-t gyanítom, mely összetett szónak első részében a temir (vas) személy- és tárgynevet, a másodikban a *tarkhan* méltóságnevet ismerhetjük fel. A Temir-tarkhan-ból származott a későbbi Tmutarakhan (JERNEY *Keleti Utazás* II. 250.) és a mai Matarkha vagy Matriga. (V. ö. HEYD: *Geschichte des Levantehandels* I. 225.)

Tengulith egy besenyő előkelő prædicátuma (JERNEY-nél: Tengulithi Ogh Andrásfi Miklós, egy 1344-ki oklevél után). Azt hiszszük, hogy hibásan van írva Tengelik تنكلك = gazdag, pénzes, helyett s hogy az Ogh is nem egyéb, mint a čag. اوغ ogh = készpénz.

Thonuz oba (*Anonymus Belae regis notarius*, 54. fejezetben) azon besenyő herczeg neve, a ki Takson uralkodása alatt Magyarországba beköltözött. E szóban azonnal fölismerhetjük a tör. tomuz. v. toñuz aba = *disznó atya* ó-török személynevet s esetleg tiszteleti czímet, a mely körülmény csak azok előtt lesz idegen, a kik nem tudják, hogy a kan disznó (tonguz) a régi töröknél a bátorság, szilárdság és kitartás mintaképe gyanánt szerepel. Így az uigurban tonguz-tek = disznóhoz hasonló, azaz állhatatos, szilárd; a turkománban MAKHDUMKULI-nál tonguzlaju = disznóhoz hasonlóan bátor; továbbá az osmanliban toñuz dir ha! = állhatatos, mint a disznó! V.ö. továbbá a német *Eberhard* személynevet. Végül még azt említjük meg, a mit PEČEVI történeti munkájában följegyzett, hogy egy öreg török a mohácsi csata után sátora előtt elhaladó Szuleiman szultánt disznóhoz hasonlította, a mit a szerző az ő korában már minden tekintetben durvának (oguzane) nyilvánít; de a mely metaphora még ma is él a nép száján. E hasonlítás eredete természetesen a töröknek még iszlam-előtti történetébe vihető vissza, vagyis a primitiv nomád-élet azon korszakából származik, melyben a sivatagon kóborló vaddisznó mindig (még ma is) félelmes ellenség gyanánt jelent meg. A pusztaságnak minden állatja elfut az ember közeledésekor, csak a vadkan állja meg helyét s fenyegeti agyaraival a megtámadót. V. ö. *Primitive Cultur des turko-tart. Volkes*. 200. l.

Tirak egy besenyő fejedelem neve, a ki törzsrokonát Kegent (l. ezt) legyőzte. Helyesebben Tirek s azt jelenti a törökben, hogy oszlop, központ.

Tuburchuk, olv. *tuburčuk* egy besenyő telep és nemzetség neve (Bisseni de Villa Tuburchuk, IV. Béla királynak egy 1269. kiadott oklevelében, JERNEY-nél I. 236.) A tör. toborčuk = csomó, bötyök, szóval azonos. (Lásd BUDAGOV-nál I. 384. توبورجق)

Tulge olv. tülge, egy besenyő nemzetség neve: egy 1345-ben kelt s JERNEY-nél (I. 236) felhozott oklevélben Bisseno de Tulge; mely a keleti töröknél még ma is előfordúl mint nemzetségnév. V. ö. تولكچی tülge-či = egy valaki a Tülge nem-

zetségből a Kalkuttai Szótárban جغتای قومی‌ار-val van fordítva (BUDAGOV I. 405)

Turganirkh Τουργανήρχ (PORPHYROGENITUS-nál egy sziget Zichiában. (*De Adm. Imp.* 181.) Szerintünk összetétel a török turgan = álló, fölemelkedő és irik = akarat, erő, szóból. Hogy e compositumnak mi a tulajdonképi jelentése és mily összefüggésben áll valamely hely megnevezésével: az nem egészen érthető előttem, de török nyelvi jelleme nem szenved kétséget.

Tzarbagan (Τζαρβαγαν) PORPHYROGENITUS-nál egy sziget Zichiában. A persából kölcsönzött török szó, melyben azonnal fölismerhetjük a még ma is nagyon használatos čarbagan, helyelyesebben čihar (جهار) vagy čar-bagan (باغان) szót, mely azt jelenti, hogy négykert, azaz: négy (čihar) részre osztott kert (bag باغ) Nagyon figyelemre méltó, hogy ez a persa-török kölcsön szó már oly korán eljutott a török népekhez s továbbá, hogy PORPHYROGENITUS-nál aránylag hibátlanabbúl fordúl elő, mint mostanában.

Tzopon (Τζοπον) a besenyő föld nyolczadik provinciájának neve. A byzanczi átíróknál gyakran előforduló *a* és *o* közötti váltakozásnál fogva a török čapan-nal lehet azonositani, mely szónak nagy nyelvterületen a legkülönbözőbb jelentése van. Így pl. kaz. čapan = rest, lomha (BUD. I. 451.) osm. čapan = becsapó, berohonó, futó; čag. čapan = ruha, boríték, stb. A szó itteni jelentését lehetetlen közelebbről meghatározni.

Tzur, **Cur** vagy *Sur* (Τζούρ) a besenyő föld második provinciájának neve. A helyes olvasást meghatározni, mint már említettük (l. 35. lap.) nagyon nehéz; de mivel a szónak topographiai jellege forog fenn: valószinűleg leghelyesebb megfejtése az, hogy nem egyéb mint Šur = egy puszta, víz nélküli darab föld.

Urkund (*Anonymus Belae Regis Notarius* 57. fejezet) a besenyő Thonuz oba (lásd ezt) fia. Azt hiszszük, hogy e névvel a čag. *Ürkün* vagy *Ürkünti* = ijedség, zűrzavar, lázadás, szót lehet azonosítani.

XI.

A MAGYAROK ARAB KÚTFŐK NYOMÁN.

A BIZONYTALANSÁGNAK s itt-ott az ellentmondásoknak is nem igen fölbátorító képe az, mely a magyarok őshonának kutatója előtt föltárul, ha egyrészről az idevágó különböző történeti forrásokat, másrészről pedig az e téren eddig föllépett íróknak egymástól lényegesen eltérő értelmezéseit egybeveti. Ha a messze távolság már magában véve is könnyen idéz elő optikai csalódásokat, mennyivel inkább tévútra juthatunk szemlélődéseinkben, ha ama távolságot ezenfölül még sűrű ködfátyol vonja el látkörünktől és ha a történeti hagyomány távcsöve, a helyett, hogy szemünket élesítené, oly gyönge és homályos, sőt oly megbízhatatlan, mint a jelen esetben.

Mi azonban, daczára e visszás körülménynek, mégis szükségesnek tartjuk a már gyakorta idézett források ismétlésébe bocsátkozni, és a chronologiai sorrendet követve, először is a legrégibb szakembert, tudniillik IBN DASTÁ-t veendjük szemügyre. Ezen, nemzetiségére persa, de az akkori szokás szerint arab nyelven író szerző, mint CHWOLSON joggal fölteszi,[1] még 913 előtt írta meg كتاب الاعلايق النفيسه azaz: *A nemes drágaságok könyve* czímű munkáját. E műben, mely jó részt egy előttünk ismeretlen régibb munka után készült, következő olvasható a مجغريه *mažgarija*-ról, mely szóval szerző

[1] *Izvjestija o Khazarach* stb. stb., 4. l.

egyaránt jelöli a magyarok földét *és* a magyarságot: «A magyarok földje a besenyők és az eszkil-(eszegil)bolgárok országa között terül el. Ez Magyarországnak legszélsőbb határa. *A magyarok a törökök nemzetségéhez tartoznak.* Főnökük 20,000 emberből álló sereget képes kiállítani. Főnöküket كندة *kundu*-nak nevezik. E név különben csak királyukat illeti, mert tulajdonképi uralkodójok neve جله *dsila-dsula*, kinek parancsait minden magyar ember követi s ki egyedül határoz támadás, védelem s effélék fölött.

«Ők sátrakban élnek s a legelőkön és takarmányföldeken ide s tova kóborolnak. Országuk terjedelmes. Egy oldalról a Római-(Fekete-)tengerrel határos, melybe két folyó torkol, ezeknek egyike nagyobb a Dseihunnál (Oxus), és lakóhelyeik e két folyó közt terülnek el. A téli idő közeledtével a közelébb lakók e folyók egyikéhez vonúlnak, a tél tartama alatt ott maradnak és halászattal foglalkoznak, tél idején kényelmesebb levén az ott tartózkodás. A magyarok országa fákban és vizekben bővelkedik, a talaj nyirkos és ott sok szántóföld is van.

«A magyarok valamennyi szomszéd szlávok fölött uralkodnak, őket súlyos kötelességek teljesítésére kényszerítik s úgy bánnak velök, mint foglyokkal. A magyarok tűzimádók. Fegyveres támadásokat intéznek a szlávok ellen, foglyokúl ejtik azokat és a tengerpart mentében a rómaiak országához tartozó Kerch nevű városba hurczolják. Azt beszélik, hogy korábbi időkben a khazarok a magyaroktól s más velök szomszéd népektől való félelmökben sánczokkal kerítették magokat. Midőn a magyarok foglyaikkal Kerchbe érkeznek, a rómaiak (görögök) eléjök vonúlnak, erre a magyarok alkuba bocsátkoznak velök, foglyaikat átadják s cserébe görög szöveteket, szőnyegeket és egyéb görög árúkat kapnak.»

Mindenekelőtt meg kell itt jegyeznünk, hogy sem azok, kik először hivatkoztak IBN DASTÁ-ra, sem pedig CHWOLSON, ki a szöveget első ízben adta ki, nem vették észre ama tollhibát, melyet IBN DASTA első másolói a مجغريه (mažgarie)

szó tekintetében elkövettek, mert kétségtelen, hogy itt egy szükségtelenűl alkalmazott diacritikus pont hamis értelmezésekre szolgáltatott okot. Keleten jártamban könnyen érthető érdekből feltűnt nekem, hogy a törökök a *madzsar*, azaz magyar szóban az első, az arabok és persák ellenben a második szótagot hangsúlyozzák. A török ugyanis mádzsart mond, az arab és persa ember ellenben madzsárt, s ennek folytán az első arabok, hogy ez utóbbi hangsúlyozást híven kifejezhessék, e szót a مشعر mintájára مجعر-al írták át, miből azután a későbbi másolók مجغر, illetőleg مجغرية, mažgarie-t csináltak. E helyesírási hiba ama többek részéről elfogadott téves etymologiára adott okot, melynek alapján eddigelé [2] a mažgar szót az *m* labialis kezdőhangnak *b*-vé való supponált átváltozása folytán *bažgar*, *bažgir*, *bažgird* és *baškirt* szókkal azonosították és a magyarokat egyenesen a baskiroktól származtatták. Mi már azért sem fogadhatjuk el a *madsar* és *baskir* nevek analogiáját, mert az utóbb említett szó legrégibb ismeretes alakjában, tudniillik a baskird alakban, mint Ibn Fozlan 922-ben írja, mai napig is fönmaradt, miután a jelenlegi moszlim világ szóban és írásban a باشقرت baskirt, helyesebben باشقر baskir kifejezést használja, mely egészen más etymologián alapul. Már a mai baskirok országának földrajzi fekvése is világosan mutatja, hogy e nép a nagy pusztának, vagy főpusztának — melynek török neve *baš-kir* — legfelsőbb szélét lakta és még jelenleg is lakja, a miért is a kirgiz a baskirt *üstjak* = felső vidékinek nevezi. A baskirföld localis elnevezése forog itt szóban, mely később magára a népre származott át, oly elnevezés, melynek ellentéte gyanánt *alt-kir* = alsó puszta lehetséges, sőt az *orta-kir* = középső puszta kifejezés még jelenleg is használatos. A baskir [3] elnevezés alatt tehát a puszta

[1] V. ö. Chwolson, 114. l.

[3] *Baskird* határozottan a *d*-re végződö magyar helynevekre emlé-

legfelsőbb szélén lakó törökök értendők, tulajdonképen az utolsó telivér törökök ez irányban, minthogy a tőszomszédságukban élt magyarok, bár névszerint törökök valának, de finn-ugor elemekkel nagy mérvben vegyültek össze. Ezen, a magyarok eredetének kérdésére nézve fölötte fontos viszonynyal alantabb még fogunk foglalkozni, itt csak annyit jegyzünk meg, hogy a két török néptörzs e szomszédsági viszonya volt az, minek alapján az arab geographusok a magyarokat és baskirokat összetévesztették és ezáltal a későbbi zavart előidézték.

Azt látjuk ugyanis, hogy a régibb arab geographusok az ős baskirok s magyarok ethnikai egyediségét tekintve, fölötte zavart fogalmakkal bírtak, e két nevet azonosnak tartották és egymással föl is cserélték. Ibn Fozlan-nak pl. csak az Ural melletti baskirokról van tudomása, kikkel Bolgárba tett útazásában ismerkedett meg; Mas'udi három különböző helyen tesz rólok említést, először بجغرد bažgird név alatt, midőn azokat a nožaiok- és besenyőkkel kapcsolatban török származású népek gyanánt sorolja föl, melyek a Fekete-tenger körül laknak, és itt a بجغرد név alatt csakis a magyarok érthetők; másodszor, midőn a négy török nomádtörzsről tesz említést, mely a khazar birodalom nyugati részét lakja és a byzancziakkal háborút visel, hol بجغرد alatt ismét a magyarokat, a byzancziakkal viselt háború alatt pedig a 934—970-ig a keletrómai birodalomba tett betöréseket kell érteni; végül harmadszor Ázsia török népeinek felsorolása alkalmá-

keztet, melyekben a *d*-nek locativusi functiója van; a mai kiejtés azonban csak *baskir*-nak hangzik. Ez alkalommal eszünkbe jut ugyanennek a szónak a bokharaiaknál divó phantasztikus etymologiája. Baskirt-ból ugyanis minden áron baskurt-ot akarnak csinálni és a szónak ez alakját azzal a legendával hozzák kapcsolatba, mely szerint néhány buzgó mohammedán hittérítő a nagy északi pusztán eltévedt és egy farkastól (*baš* t. i. fejet vagy vezért és *kurt* farkast jelent) vezettetve, az uráli hegyek vidékén lakó pogány törökökhöz ért, kik e miatt a *baškurt* nevet viselik. Látnivaló, hogy nemcsak a tudósok, hanem a népmonda is etymologizál.

val, hol, mint CHWOLSON[4] helyesen fölteszi, az értelmetlen الجغرية szó helyébe a helyes المجغرية al-mažgarie teendő. Míg MAS'UDI, mint látjuk, a magyarokat keletre, a baskirokat pedig nyugatra helyezi, s meglehet, hogy az előbbiek alatt az Ázsiában visszamaradt, az utóbbiak alatt pedig a mai magyarok elődeit érti, addig IBN ZAID EL BELKHI már a بشجرد basdzsird két nemzetségét említi, melyek egyike a gúzok szomszédságában Bolgár közelében lakik, 2000 férfiból áll és erdők által van védve, míg a másik nemzetséget a besenyőkkel együtt a byzancziak tőszomszédjai közé sorolja; tehát ismét az egész nép kettéosztását látjuk, s itt az előbbiek alatt az Ázsiában hátramaradt, az utóbbiak alatt az Európában megtelepült magyarokat kell érteni. EDRISZI csak az Ural melletti baskirokat ismeri, s az, mit ezen író a baskirok és besenyők nyelve közt fönnálló különbségről említ, hihetőleg csak szójárási tekintetben bír érvénynyel. JAKUT csak nyugati baskirokat ismer, s ezenkívül közli ismeretes találkozását moszlimhitű vöröshajú baskirokkal Aleppoban, kik magokat هنكر (Hunkar) királya alattvalóinak állították, a mi csakugyan azon föltevés mellett szól, hogy ezek tatár, vagy inkább bolgár moszlimek, izmaeliták valának, kiknek a tulajdonképi baskirokkal közük nem lehetett. Nem kevesbbé zavartnak látszik KAZVINI jelentése, mely szerint a baskir nép (nyugaton) nagy számmal van képviselve, melynek többsége a keresztény vallást követi, de találkoznak közöttök moszlimek is, kik a keresztényeknek adót fizetnek. A mit KAZVINI ezenkívül a baskirokról, névszerint ama politikai viszony tekintetében említ, mely a tatárok (mongolok) betörése előtt közöttök és az ország fejedelme közt fönnállott, az, mint CHWOLSON joggal állítja, teljesen ráillik IV. Béla uralkodásának idejére, de azon különbséggel, hogy mi a baskirok említett nagyszámú népe alatt inkább a kúnokat érte-

[4] CHWOLSON, 104. l.

nők, kik részben már azon időben, legalább színleg a kereszténység híveinek vallották magokat és a moszlim bolgárokkal, azaz az izmaelitákkal csak nyelvi rokonságban állottak. A későbbi arab geographusoknál a zavar még inkább gyarapszik. Így pl. DIMIŠKI szerint a magyarok (هنكر) és baskirok már elváltan élnek a Fekete-tenger partjain, míg IBN SAID már három különböző népségről, t. i. a baskirok-, magyarok- és hungarokról tesz említést.[5]

[5] Szándékunk volt e helyen az arab földrajzírók egyes tudósításait eredetiben és fordításban mellékelni, de tekintetbe véve, hogy legnagyobbrészt csak a legrégibb forrás másolataival van dolgunk, e szándéktól egyelőre elállottunk. Hogy az olvasó e nagyobbára utánzásokból álló munkákról mégis némi fogalommal bírjon, álljon itt AL BEKRI tudósítása.

ذكر بلاد المجغريه

وهم بين بلاد البجاناكيه و بين بلاد اشكل من البلكريه و
المجغريه عبده اوثان و سمه ملكهم كنده و هم قوم دو قباب
و خيام يتبعون مواقع القطر و مواضع العشب و عرض بلادهم
مايه فرسخ فى مثلها و حد من بلادهم يتصل ببلاد الروم
و فى اخر حدهم مما يلى المغازه جبل ينزله قوم يقل لهم
ابين و لهم كراع و مواش و مزارع و اسفل من هذا الجبل على
ساحل البحر قوم يقال لهم اوغون و هم نصارى متاخمون لبلاد
الاسلام المنسوبه الى بلاد تفليس و هو اول حد ارمنيه و نمتد
هذا الجبال الى ان يسير الى ارض الباب و الابواب و يتصل
ببلاد الخزر

A mažgarok földjéről.

Ez ország a besenyők és a Bulgariához tartozó Eškel között van. A mažgarok bálványimádók. Királyuknak a neve *Kundu.* Ez a nép sátrak alatt tanyáz és csak nyirkos és legelőkben gazdag földet szokott fölkeresni. Országuk 100 farsakh-nyi széles és ép olyan hosszú. Földjök egyfelől Rum-mal határos, a másik határ vidékén, mely a pusztával tőszomszédos, egy hegy emelkedik, melyen a . . . . nevű nép lakik; e népnek lovai (csikói), teherhordó öszvérei és szántóföldjei vannak. E hegyen alúl a tengerparton az اوغونه oguna nevű keresztény nép

Tekintve azon körülményt, hogy a történeti múltnak e homálylepte térségeire csakis az akkori kezdetleges művelődés egyes mozzanatainak és a nyelvészeti adatoknak halvány fénye vethet némi világot, valóban nem lehet eléggé sajnálnunk, hogy ama látszólagos hasonlatosság. mely egyrészről a baskirt, bašžird, bašźar és másrészről a mažgar, mažar nemzetségi nevek között fönforog, annyi zavarnak volt szülőoka s hogy a nyugati tudósok által megkísérlett fölvilágosítások e chaost nem hogy eloszlatták volna, de még inkább fokozták. Ibn Dastá-nak és utódainak minden esetre köszönettel tartozunk, mert ők voltak az elsők, kik a mažgarok vagy mažarok népéről említést tesznek, még pedig Ázsia ugyanazon helyén, hol a baskiroknak jelenleg már teljesen megtelepült, de a múlt század vége felé még merőben nomád életet élt török törzse mai napság is tartózkodik, mely törzsnek nyelve csak egyes hangtani eltérésekre nézve[6] különbözik a többi török szójárásoktól, s ez hihetőleg már korábbi időkben is így volt. Ha tehát a XIII. századbeli európai útazók, mint Rubruquis és Plan Carpin, a magyar és baskir nyelv azonosságáról szólanak, mennyiben az előbbi így nyilatkozik: «Ydioma Pascatur et Ungariorum idem est»,[7] az utóbbi pedig azt állítja: «Bascurdos, qui sunt antiqui Hungari»,[8] úgy ezt már azért is téves fölfogásnak kell

lakik (talán اوغوته ogota helyett *), ez határos azon moszlim tartományokkal, melyek Tiflisz fönhatóságát elismerik. Itt kezdődik Örmény-ország és e hegység Derbend-ig terjed és a khazarok országát is érinti.

[6] Így a baskir nyelvben az *sz*-nek helyébe *h*, a *č* (cs) helyébe *sz* és az *l* helyébe *d* szokott lépni; p. o. *h*ezmek e. h. *sz*ezmek (sejteni), us*z*un e. h. u*cs*un (érett, végett) és öz*d*er e. h. öz*l*er (maga). V. ö. *Turetzkaja Khrestomatija*, Berezin-től. Kazan, 1876. 5–6. lap.

[7] Rubruquis, 274. l.

[8] *Recueil de voyages*. T. IV.

* اوغونه ogoná-t úgy hiszem اوغوته ogotá-val kell helyettesitenünk melyeken talán a góthok földjét kell értenünk, kik tudvalevőleg keresztények voltak és kiknek országa a kérdéses vidéken a mongolok becsapásáig fönnállott.

tulajdonítanunk, mert a magyarok nyelve azon idő óta, hogy e nép őshazáját az Ural és Volga között odahagyta, a részint idegen, részint rokon népelemekkel való érintkezés s az azokkal folytatott élénk és szoros közlekedés következtében, az úgynevezett második átalakulási folyamaton már túlesett és mert a magyar nyelv már a XII. században ölté föl ama megállandósult alakját, melyben ma is fönnáll, mint az ezen időbeli nyelvemlékből, az úgynevezett *Halotti beszéd*-ből kitűnik. Épenséggel lehetetlen tehát, hogy a száz évvel később szláv és német kölcsönszókkal bizonyára még inkább telített magyar nyelv azonos lett légyen a baskirral, melyet, a menynyire történeti úton kideríthető, mindenkor a török nyelvhez számították. E nyilatkozatot tehát, épúgy mint az 1237-ben az Ázsiában hátramaradt magyarok fölkeresésére indúlt JULIAN, domokosrendbeli szerzetesnek állításait is bátran a mesék országába utasíthatjuk, melyekben a középkori útazók jelentései annyira bővelkednek, mert ha a magyarok és baskirok közötti kapcsolat általában szóba jöhet, úgy az először csak a két nép őshazájának földrajzi fekvésére vonatkozhatik s ennek folytán másodszor az itt szóban forgó XI., XII. és XIII. századoknál sokkal korábbi korszakba kell esnie.[9] A baskirok, hogy concrétebb kifejezéssel éljünk, lehettek ugyan a második, harmadik vagy negyedik századbeli magyarok déli szomszédjai és legközelebbi rokonai, de korántsem azon magyarokéi, kikről IBN DASTA, és még sokkal kevesbbé azokéi, kikről MAS'UDI, JAKUT és RUBRUQUIS szólanak.

Ha már most az IBN DASTA-féle jelentést a magyarokról tovább fejtegetjük, úgy azt találjuk, hogy ez író őket nem ősi székhelyökön, a Volga s Ural között, hanem a mi valószínűbb, második hazájokban, a PORPHYROGENITUS említette Atelkuzuban ismerte, habár idevágó adatai sok kívánni valót

[9] Hogy feltüntessük ez úti vázlatnak apokryph voltát, a 2. számú *mellékletben* a földrajzi és tárgyias adatokat megvizsgáltuk.

hagynak és eddigelé a legkülönbözőbb föltevésekre szolgáltattak okot. Míg ugyanis egyrészről a határnak megjelölése بحر روم Római-, azaz Fekete-tenger, nemkülönben a görögökkel űzött rabszolgakereskedés említése Kerch, Karch városánál, melyben többen a HERODOT által említett Karkinit városát a Hypakiris folyó mellett akarják fölismerni,[10] a fönnebbi Atelkuzu elfogadására jogosítana, addig másrészről a földrajzi fekvés e megjelölése «két folyó közt, melyek egyike nagyobb a Dseihunnál» megzavarja föltevéseinket s így az IBN DASTA által ismert Magyarország határai kétségtelenűl sokkal nyugatibb irányba teendők, mint PORPHYROGENITUS adatai megengednék. Itt természetesen a vitakérdés a nevezett folyók azonosítása körűl forog, s némelyek azokban a Volgát és Dont, mások a Dont és a Dnjesztert, ismét mások majd a Dont, majd a Dnjesztert és a Dunát akarják fölismerni. Mi nézetünkkel annál inkább csatlakozunk az utóbbiakhoz, kik között CHWOLSON a legkiválóbb helyet foglalja el, minthogy először is az ezen földrajzíró által használt وفة = Vafa elnevezést, melyben némelyek وقة = Vaka = Bug (!)[11] nevet akartak látni, nagyon önkényesnek tartjuk, és másodszor azért, mert a magyarok IBN DASTA idejében (912 körűl) mai hazájokat *részben* már birtokukba ejtették, tehát

[10] HERODOT erre vonatkozó adatait sokféleképen magyarázták; legjobban győződhetünk meg erről, ha oly két magyarázóra utalunk, kik csak 28 évi időköz által vannak egymástól elválasztva. LINDNER (1841) a *Skythen des Herodot* czímű munkájához mellékelt térképen Karkinit-et a mai Nikolajev környékére helyezi; BRUUN ellenben a *Herodotovoi Skithij i smježnich s neju zemel* (Herodot Skythiája és a vele szomszédos országok) czímű művéhez csatolt térképen ugyanazt a várost a krími félsziget nyugati partjára, a mai Eupatoria helyére teszi. Ily szétágazó nézetekkel szemben IBN DASTA térképének megalkotásához hozzá sem foghatunk.

[11] Kiváltképen ROESSLER, ki a különczségeket fölötte kedveli, mutat hajlandóságot e phantasztikus ugrásra, a nélkül, hogy az arab szakirodalomban eléggé jártas volna. Ha tudná, hogy ŠUKRULLAH csak IBN DASTA nyomában jár, aligha csinál a nagyon is kétséges Vafa-ból Vaka-t, Baka-t és végre Bug-ot, egyetlen egy diakritikus pontra támaszkodva.

Chwolson föltevése, «a Don és a Duna között» a legtöbb jogosultsággal bír. A mi már most Ibn Dasta egyéb adatait a magyarok nemzetisége, vallása és alkotmánya tekintetében illeti, nem lehet említés nélkül hagynunk ama kiváló jelentőséget, melyet azok az említett nép eredetének történetére nézve magokban foglalnak. Hogy ő, épúgy mint azon geographusok és útazók, kik utána a XIII. századig fölléptek, a magyarokat *törököknek* állítják, mit különben a byzanczi írók is tesznek, azt a tényállásnak megfelelőleg époly természetes dolognak tartjuk, valamint másrészről nem vagyunk képesek fölfogni, mikép találkozhatnak tudósok, kik mind ennek daczára, és az arab meg byzanczi kortársak nyílt és világos állításai mellőzésével a magyarok finn-ugor származása mellett szállnak síkra. Erről természetesen bővebben alantabb lesz szó, s e helyen e kérdést csak azon okból érintettük, mert az említett török nemzetiséggel Ibn Dastá-nak még egyéb megjegyzései is összhangzásban vannak. Ide tartozik első sorban a كندة kundu vagy kündü czím, melylyel a királyt nevezték s melynek hasonmását látjuk a khazaroknál az Ibn Fozlan által ugyanazon értelemben idézett كندر névben [12] (lásd a khazar szójegyzéket), de azon különbséggel, hogy Ibn Fozlan e szóval az alkirályt, Ibn Dasta ellenben az első királyt jelöli, mely körülmény azonban, tekintve azt, hogy mindketten puszta hallomásra írtak, kiváló fontossággal nem bírhat. Továbbá a második uralkodó, vagyis a جله dsila neve, melynek Porphyrogenitus Γύλας-a teljesen megfelel s mely egyszersmind hangtani tekintetben igazolja e czímnek általunk adott értelmezését (l. alantabb), minthogy az arabok és persák a kezdőhangú ج *j*-t legtöbbnyire چ *ž*-nek ejtik

[12] Túlságos merész és nem épen szerencsés combinácziónak kell neveznünk Chwolson kísérletét, ki كندة-ban az eredeti لبد lebed-nek rossz átírását akarja fölfedezni és ezt Porphyrogenitus Lebedias-ával azonosítani. Ibn Fozlan كندر-ja Ibn Dasta كندة-jától csak a szóvégi hangzó által különbözik, a mennyiben hanyag másolók az eredeti ة helyébe ر-t tettek.

ki, így pl. يهود jehud h. žehud (zsidó), يلاو jilau h. žilau (zabola) stb. Azon föltevésünk mellett, hogy a régi magyarok, épúgy mint a mai török nomádok, baromtenyésztő nomád nép valának, igen nyomatékos érv rejlik IBN DASTA e nyilatkozatában: لهم قباب ليسيرون مع الكلا والخصيب , azaz: «sátrakban laknak és legelőkön s takarmányföldeken ide s tova kóborolnak», mely nyilatkozatot EL BELKHI a következő mondattal egésziti ki: و هم قوم ذو قباب و خيام يتبعون مواقع القطر و مواضع العشب azaz: «e nép (a magyarok) sátrakkal bír és az esős vidékeket meg a fűlepte térségeket keresi föl»; ez állításnak érvényét a szántóföldekre vonatkozó későbbi nyilatkozat már azért sem rontja le, mivel a nomádok mint jelenleg, úgy minden időben foglalkoztak a földműveléssel is, de természetesen csak igen csekély mértékben. Így AL BEKRI [18] is következőleg nyilatkozik: و هم قوم ذو قباب يتبعون مواقع القطر و مواضع العشب azaz: «ez sátrakban lakó nép, mely csak az esős és legelődús helyeket keresi föl». A mi végre IBN DASTA ama állítását illeti, hogy a régi magyarok tűzimádók valának, erre nézve épenséggel nem vagyunk hajlandók az IBN DASTÁ-nál előforduló نيران szót a اوثان azaz: bálványok kifejezéssel helyettesíteni, mert, hogy a magyarok Magyarországba való bevándorlásuk idején persa culturbehatások folytán részben Zoroaster vallását követhették, arról alantabban bővebben fogunk szólani. IBN DASTA jelentésében még azon nyilatkozat igényli kiváló figyelmünket, hogy a magyarok valamennyi szomszéd szlávok fölött uralkodának s hogy a khazarok is a magyaroktól való félelmökben sánczokkal keritették magokat. Azon föltevésből kiindulva, hogy a magyarok IBN DASTA idején egyrészt már Pannoniában voltak megtelepülve, a szlávok alatt természetesen nem oroszok, hanem morvák és tótok értendők és csak a khazarokat illető kérdést nem vagyunk képesek tisztázni, hacsak ez alatt a névtelen

[18] V. ö. DEFRÉMERY: *Extraits* etc. a *Journ. asiat.* XIII. kötet 460. lapján.

jegyző által említett Ménmarót kazár fejedelem nem értendő. A khazar birodalom a X. század elején ugyancsak árnyéka vala hajdani nagyságának, de minthogy a magyaroktól való félelem már földrajzi szempontból sem képzelhető, itt a khazarok alatt csak azon khazarok értendők, kik a magyarok honfoglalása előtt már Pannoniában meg voltak települve. Ibn Dastá-nak a magyarokra vonatkozó tudósításáról, melyet sajnálatos rövid volta daczára is értékes adatnak kell tekintenünk, áttérünk most a chronologiai sorrendben hozzá legközelébb álló forrásnak, tudniillik Porphyrogenitus jelentésének méltatására.

XII.

A MAGYAROK BYZANCZI KÚTFŐK NYOMÁN.

A TURKOK nemzete (vagyis a magyarok) — így szól KONSTANTIN császár[14] (itt is SZABÓ KÁROLY fordítását használjuk)— «régen Khazariához közel szerzett magának lakást azon helyen, mely Lebediának neveztetett első vajdájok nevéről, mely vajdát tulajdon nevén Lebediásznak neveztek, méltósága szerint pedig, miként az utána való többieket is, *vajdának* hívtak. Ezen helyen tehát, az említett Lebediában foly a *Khidmász* folyó, melyet *Khingülúsznak* is neveznek. S nem nevezék őket az akkori időben turkoknak, hanem valami okon *Szabartoiaszfaloi* vala nevök. — A turkok hét nemzetségből állottak, s fejedelmök sem belföldi, sem idegen soha nem volt, hanem bizonyos vajdák voltak közöttök, kik közöl első vajda volt az elébb említett Lebediász. S együtt laktak a khazarokkal három esztendeig, szövetségeseik levén a khazaroknak minden háborúikban. S Khazária fejedelme a khagán, a turkok vitézségeért és szövetségeért Lebediász nevezetű első vajdájoknak egy nemes születésű khazar nőt adott nejűl, vitézségének nagy híre és nemzetségének fénye miatt, hogy az tőle gyermekeket szűlne: azonban úgy történt, hogy azon Lebediásznak ezen khazar nőtől nem született gyermeke. — S a fönnebb *kangárnak* nevezett patzinakiták (mert a kangár név nemes és vitéz voltukért ragadt rájok) a kha-

[14] *De administrando imperio.* 38. fejezet.

zarok ellen háborút indítván és meggyőzetvén, saját földjöket elhagyni s a turkok földét megszállani kényteleníttettek. S háború ütvén ki a turkok és az akkor kángarnak nevezett patzinakiták közt, a turkok serege meggyőzetett és két részre szakadt: s egy részök keletre Perszisz felé telepedett meg, kik a turkok régi nevén mai napig is Szabartoiaszfaloi néven neveztetnek; a másik rész pedig nyugot felé telepedett meg első vajdájokkal és fővezérökkel Lebediászszal, az Atelkuzu nevezetű helyekre, mely helyeken most a patzinakiták nemzete lakik.»

«Kevés idő múltával ama khagán khazária fejedelme izene a turkoknak, hogy küldjék hozzá ladikon első vajdájokat. Lebediász tehát Khazária khagánjához elmenvén kérdezé, az okot, melyért őt magához hívatta. S a khagán mondá neki: azért hivattunk, hogy miután nemes származású, értelmes, vitéz és a turkok közt első ember vagy, téged nemzetednek fejedelmévé emeljünk, s hogy a mi szavunknak és rendeletünknek engedelmeskedjél. S ő a khagánnak válaszolva, mondá: irántam való jó indulatodat és megkülönböztetésedet nagyra veszem, és illő köszönetemet nyilvánítom előtted: de miután tehetetlen vagyok ily fejedelemségre, nem állhatok rá, hanem van kívülöttem egy más vajda Szalmutzész (Álmos) nevezetű, kinek Arpadész (Árpád) nevű fia is van; inkább ezek közől akár Szalmutzész akár fia Arpadész legyen hát a fejedelem s függjön a ti szavatoktól. Megtetszvén ezen beszéd a khagánnak, embereket ada mellé s vele együtt a turkokhoz küldé, kik is a turkokkal ez iránt értekezvén, a turkok jobbnak tartották, hogy Arpadész legyen fejedelem mint atyja Szalmutzész, mint tekintélyesebb, mind észre, mind tanácsra mind vitézségre nézve igen jeles és ily fejedelemségre alkalmas férfiú; kit is a khazarok szokása és törvénye szerint fejedelemmé tettek, fölemelvén őt paizsra. Ez Arpadész előtt más fejedelmök a turkoknak soha nem volt, s ettől fogva maig is ennek nemzetségéből tétetik Turkia fejedelme.»

«Bizonyos idő múlva a patzinakiták megrohanván a turkokat, kiűzék őket fejedelmökkel Arpadészszel együtt. A turkok

tehát megfordulván és szállásúl földet keresvén, Nagy-Moraviába menve, annak lakosait kiűzék és földjökre telepedének, melyen a turkok mai napig is lakoznak; s ettől fogva a turkok nem folytattak háborút a patzinakitákkal. A turkoknak azon fönnebb említett nemzetéhez pedig, mely keletre Perszisz felé telepedett, mai napig ügyvivőket küldöznek ezen nyugot felé lakó említett turkok és meglátogatják őket és gyakran hoznak tőlök választ magokhoz. A patzinakiták lakhelye, melyben akkori alkalommal a turkok lakoztak, az ottani folyók nevéről neveztetik. S a folyók ezek: első folyó az úgynevezett Barukh, második folyó az úgynevezett Kubu, harmadik folyó az úgynevezett Brutosz, ötödik folyó az úgynevezett Szeretosz.»

[15] «Tudni kell, hogy az úgynevezett kabarok a khazarok nemzetségéből származtak. Ugyanis részükről valami pártütés történt kormányuk ellen s belháború támadván, előbbi kormányuk lett győztes, s egy részök leöletett, más részök kibujdosott s a turkokhoz ment s velök együtt megtelepedett a patzinakiták földére és megbarátkoztak egymással és holmi kabaroknak neveztettek. A honnan a khazarok nyelvére is megtanították azon turkokat és maig is ugyanazon szójárást használják: de tudják [16] a turkok másik nyelvét is. S mivel a háborúkban a nyolcz nemzetség erősebbjeinek és vitézebbjeinek mutatkoztak, a háborúban elöljárni is nemzetségeik elsőknek választattak. S egy fejedelem van köztök, tudniillik a kabarok három nemzetségében, ki mai napig is van.»

[17] «Első nemzetség ezen a khazaroktól elszakadt, fönnebb említett kabarok nemzetsége, második a *Nyék*, harmadik *Megyer* a negyedik *Kürtgyermat* (gyarmat), ötödik a *Tarján* nemzetsége, hatodik *Gyenah* (Gyenő, Jenő), hetedik *Kara*, nyolczadik *Kaza*.

[15] *De adm. imp.* 39. fejezet.

[16] E helynek kétértelműsége szerintünk csak a kétszer előforduló *ők*-ön alapszik. Úgy tartjuk, hogy az első *ők* a turkokra vagyis magyarokra, a második pedig a kabarokra vonatkozik.

[17] *De adm. imp.* 40. fejezet.

S egy mással így megegyezvén, a kabarok a turkokkal együtt a patzinakiták földére szállottak. S ez után a Khrisztoszt szerető dicső Leon császár által fölszólíttatva átkelének t.i. a Duna vizén), és Szümeont megtámadván, erősen megverék, s előnyomulva Preszthlabonig száguldoztak, berekesztvén őt az úgynevezett Mundraga várba és saját országukba visszatérének. Ezen alkalommal Liunti Arpadész fia, volt vezérök. Miután azonban Szümeon a rómaiak császárjával újra megbékélt és bátorságban érezte magát, a patzinakitákhoz külde és azokkal szerződött, hogy támadják és semmisítsék meg a turkokat. S midőn a turkok hadjáratra kimentek, a patzinakiták Szümeonnal a turkok ellen menének, és családjaikat tökéletesen megsemmisíték, és az országuk őrzésére hátra hagyott turkokat csúfúl kiverék. S a turkok megtérvén és országukat ily pusztának és földúltnak találván, megtelepedének azon földön, melyen mai napig lakoznak, mely a szerint a mint fönnebb mondva van, a folyók nevei szerint neveztetik. Azon hely pedig, melyben a turkok előbb lakának, az ott keresztűlmenő folyóvíz nevéről Etel és Kuzunak neveztetik, melyben jelenleg a patzinakiták laknak.»

Ezután a császári író a turkok által elfoglalt hon, vagyis a mai magyarföld határainak pontosabb meghatározásába bocsátkozik és végűl következő észrevételeket tesz: «S első fejök az Arpadész nemzetségéből fejedelem és két másik, a gülasz és a karkhász, kik bírói tisztet viselnek. S tudni kell, hogy gulasz és karkhász nem tulajdonnév, hanem méltóság. Tudni kell, hogy Arpadésznak, Turkia nagy fejedelmének négy fia volt, első *Tarkatzúsz*, második *Jelekh*, harmadik *Jutotzász*, negyedik *Zaltász*. — Tudni kell, hogy Arpadész első fia Tarkatzúsz nemzette *Tebelészt*, második fia Jelekh nemzett *Edzelékht*, harmadik fia Jutotzász nemzette *Falitziszt* a mostani fejedelmet, negyedik fia Zaltász nemzette *Taksziszt*. Tudni kell, hogy Árpád fiai mind meghaltak, hanem unokái *Falész* és *Taszész* és unokatestvérök Takszisz élnek. Tudni kell, hogy meghalt Tebelész (Tevel) s van Termatzúsz nevű fia, ki minap tért vissza (t. i. Konstanti-

nápolyból) s vendégbarátunk *Bultzúszszal* (Bulcscsal) Turkia harmadik fejedelmével és karkhászval.» — «Tudni kell, hogy Bulcs, a karkhász fia, Kálésznak a karkhásznak és hogy Kálész (Kál) tulajdonnév, karkhász szó pedig méltóságnév, valamint a gülasz is, mely nagyobb a karkhásznál.»

Ha már most a görög császárnak a magyarokról szóló adatait behatóbb fejtegetés tárgyává teszszük, mindenekelőtt ama kérdés fogja lekötni figyelmünket, hogy miért használta Konstantin a «törökök» nevét ethnikai elnevezés gyanánt és minő viszony lehetett az, mely ez elnevezésre okot szolgáltatott. E kérdésről már óriási sokat írtak és vitatkoztak s ha az erre vonatkozó nézeteket, bár csak dióhéjban is, föl akarnók sorolni, egész lapokat kellene velök betöltenünk. Nézetünk szerint annak, hogy Konstantin és egyéb byzancziak a magyarokat «töröknek» nevezték, époly egyszerű mint természetes ok képezi alapját. Hiszen jelenleg is egészen hasonló példát láthatunk, ha fontolóra veszszük, hogy ethnographiánkban az oszmanok, azerbaižanok, turkománok, özbégek, kuramák, kirgizek, kazakok, kipcsakok, teleutek, baskirok, altaiak, koibalok, jakutok stb. mind megannyi önálló népek gyanánt szerepelnek, a nélkül, hogy közös török származásuknak, mint magától értető ténynek, külön hangsúlyozása szükséges volna. E viszonynak már most ellenkező értelemben is lehet helye, ha tudniillik a törökök nemzeti egyediségét a népismei jelentőség tágabb értelmében említjük, a nélkül, hogy a törzsek és nemzetségek alosztályait külön kiemelnők, vagy legalább ezt csak ott teszszük, hol a történeti esemény a különállás fölemlítését kívánná. E tanúlmány folyamán kimutatni iparkodtunk, hogy a húnok, avarok, bolgárok, khazarok, besenyők, úzok és mažgarok csak egyes törzseit vagy ágait képezték volt a nagy török népnek, mely tény az egykorú írók előtt is ismeretes vala, s minthogy ez utóbbiak az ethnikai osztályozás szűkebb viszonyáról csak ama törzsek és ágaknál bírának tudomással, melyeket már korábbi időkből ismertek s melyek hozzájok közelebb

estek — mi sem természetesebb annál, hogy emezeknél épúgy utaltak az alosztályok neveire, mint másrészről a többi csak nemrég föllépett vagy kevesbbé ismert népeknél a tágabb értelemben vett nemzeti név említésére szorítkoztak. Így történt, hogy az arab írók csaknem kivétel nélkül a khazarokat, bolgárokat, besenyőket, úzokat s magyarokat egyes, de a török nemzethez tartozó népágazatok gyanánt említik, míg a byzancziak a Pontus országának északkeleti meg északnyugati részein már korábbi idők óta megtelepült török népeket a khazarok, bolgárok és patzinakiták nevén sorolják föl, ellenben a történet színpadán csak újonnan föllépett magyarokat, minthogy a szorosabb ethnikai köteléket nem ismerték, a «törökök» általános nevével jelölik. E viszony legtalálóbb illustratiója gyanánt szolgálhat a következő példa. A XII. és XIII. században a moszlim világ Europát s lakóit csakis a فرنج *frendš* vagy *efrendš* gyűjtőnéven ismerte, mely tudvalevőleg a Nagy Károly alatti frank birodalomra vonatkozó reminiscentiából vevé eredetét. E név a keresztes hadjáratok után még hosszú ideig marad használatban. Az újkor folyamán azonban a frank ország egyes részeivel folytatott élénkebb közlekedés folytán e gyűjtőnevet osztályozni kezdették s idővel megismerkedtek a *ženevizek*kel (genúai = olasz), *filemenkek*kel (fläm = hollandi), *frangsiz*zel (Franczia-ország) és *ingiliz*-zel (angol) s míg a műveltebb körök e nyugati nemzeteket saját neveiken említik, a keresztény világ többi ismeretlen részeit még mindig az *Efrendš* közös névvel illetik. Így állhatott a dolog Konstantin és Leo idejében is a törökökre nézve s ez lehet egyedüli oka annak, hogy az akkoriban még ismeretlen magyarok az őket megillető *turk* gyűjtőnevet nyerték.

Ama föltevésünkkel megegyezőleg, hogy a magyarok Konstantin s a byzancziak előtt újonczok valának, csak természetesnek találhatjuk, hogy az előbbi író származások és őshonuk tekintetében igen kevés fölvilágosítást nyújthat. Csak egy, igaz fölötte fontos észrevételt hagyott hátra a Bíborbanszületett a magyarok őshonára vonatkozólag, tudniillik könyve 37. feje-

zetében, hol a besenyők országának határviszonyairól történik említés s hol a *mazarok* és úzok a besenyők közvetlen tőszomszédjai gyanánt említvék. Az itt előfordúl Μαζάροι szót sokan tollhibának tartották, még pedig az eredeti Χαζάροι helyett, egyszerűen azon okból, mert Konstantin e szót csak egy ízben használja. Mi teljességgel nem valljuk e nézetet, s ezzel szemben bátorkodunk felhozni azt, hogy itt a két csoportra még el nem vált, tehát még a Volga és az Ural között elterülő ősi székhelyökön lakó besenyők forognak szóban, mit már az ἀπάρχῆς kifejezés is bizonyít, és minthogy az úzoknak, vagyis a moszlim szerzők említette turkománok és kangliknak határviszonyáról s ennélfogva tehát a keleti határról van szó, épenséggel nem látjuk be, mikép lehet az Ural vagy Jajik keleti részén khazarokat sejteni, miután ezek csakis az alsó Volga partvidékeit lakták s tudtunkkal a régi besenyők székhelyeiig, sőt az Uralon túl soha sem terjeszkedének. — Μάζαρ, a keleti مجار mažar szabályszerinti görögítése[18] tehát nem tollhiba, s hogy a Bíborbanszületett e nevet csak egyszer használja, annak oka ama fönnebb emelített körülményre vezetendő vissza, hogy tudniillik e nevet csak véletlenűl hallotta, a magyarokat eléggé nem ismerte s az utóbbiaknak e névhez való közelebbi viszonyáról pontos tudomással nem bírhatott.

A Konstantin-féle jelentés csak eme helyére vonatkozólag vállalkoztunk azon, egymástól oly messze elágazó, nézetek helyreigazítására, melyekre a császári író magyarázóinál akadunk. Azonban épen nem szándokunk ama, mondhatni már kötetekre rúgó viszályba és vitatkozásba elegyedni, mely a Lebedia és Atelkuzu néven idézett vidékek azonosítása tekintetében fölmerűlt. Kinek elegendő tehetsége és ideje, a magyarok által a távol Keletről Pannoniába való vándorlási útjokban

[18] Mig a *č* = *cs* hangot a görög átírás mindenha τζ-vé változtatta, addig a ž = dzs hangot mindig csak az egyszerű ζ-vel jelölték. A kiírásnak ez a módja arról tanúskodik, hogy Konstantin a Μαζαρ nevet csak török forrásból meríthette.

elfoglalt e két főállomásnak földrajzi fekvését nyaktörő etymologiák alapján kisütni, bár tegye; mi épenséggel nem vagyunk oly vakmerők, hogy a császár Lebediáját a névtelen jegyző Eleud-jével, a Χιγγόυλους-t vagy Σιγγόυλ-t az Ingul vagy a szuaneczi aiak Gangaliz [19] folyójával azonosítsuk. De az Atelkuzu értelmezése tekintetében sem csatlakozhatunk a commentátorok már is igen tekintélyes seregéhez, mert először Porphyrogenitus idézett helye annyira zavartnak és határozatlannak látszik, hogy nézetünk szerint minden új értelmezés a puszta combinatiók már fenlevő özönét csak hasztalanúl gyarapítaná s másodszor e tanúlmány, mely főczélúl a magyarok eredetének kérdését tűzte ki, az útazás részleteire, vagyis a szükségképen tett állomások helyeire, csak másod sorban lehet tekintettel. Kérjük, vajjon a puszta képzelet világában felállított elméletek mit használtak eddigelé a tudománynak; tudjuk-e, mely részei az északi Pontusvidékeknek értendők Lebedia és Atelkuzu alatt? Nem és ismét nem! Ép oly kevéssé, mint a hogy nem ismerjük a rejtélyes Szabartoiaszfalok (Σαβαρτοιασφαλοι) jelentését, melyet a különböző commentátorok rossz görögnek, persának, khaldnak, magyarnak, húnnak, sőt németnek is tartottak, mennyiben egy Zeuss és Roessler germán buzgósága ama szóban a fekete fálokat (schwartze Falen) akarta fölismerni.[20]

Ennélfogva sokkal biztosabban véljük kitüzött czélunkat elérhetni, ha a helyett, hogy a homályban tévelyegnénk, inkább

[19] V. ö. Cassel: *Magyarische Alterthümer.* 129. Sajátságos, hogy miután Χιγγούλους és Σιγγούλου; azonosságát vitatták, miért nem bántak el hasonló módon a (bonni kiadás) 171. lapján előforduló Βρουτ-ος és Σερετ-ος folyónevekkel és a 179. lapon található Βουρατ és Σαρατ nevekkel is, mert látni való, hogy Brut és Szeret nem egyéb mint az imént említett Burat és Szarat.

[20] Legfurcsább a magyar etymologusok véleménye, kik e szóban a magyar szabados feles-t vélik fölismerhetni, észre nem vevén, hogy miután *szabad* szláv kölcsönszó (slobod, svobodu), az csak száz évvel később kerülhetett a magyar nyelvbe.

a KONSTANTIN-felé jelentés positiv adatait veszszük figyelembe s részint annak jellemző vonásait, részint pedig egyéb, t. i. arab és magyar forrásokkal való összhangzását, emeljük ki. KONSTANTIN, a mint elbeszélése fővonásaiból kitűnik, a magyarokat csak mai hazájokba való költözésök idején ismerte, őshonukról ellenben csak fölötte ingatag és határozatlan tudomással bírt. Mit ezen író a hét törzsről közöl, mely szám Keleten már régi idők óta vallási jelentőséggel bírt, az különösen az ural-altaibelieknél dívott hetes rendszerre emlékeztet, melynél fogva a török nomádok az *ősök* fogalmát még jelenleg is a *Jeti-atu* (azaz hét atya) kifejezéssel jelölik, innen e szólásmód: jeti atang kim dir = kik őseid, mi származásod, szószerint: ki a hét atyád? És hogy a többi törökök is előszeretettel viseltetének a hetes szám iránt, mutatja a magyar történészek jelentése a *hetümoger* és a *hét kún törzsről*.— A mit a görög császár ellenben a magyarok két részre szakadásáról említ, melyek egyike nyugotnak, a másik pedig keletnek, azaz Persia felé vonúlt, csak úgy magyarázható meg, hogy Persia alatt nem a tulajonképi Iránt, hanem inkább az ezen országtól függő tartományokat kell értenünk, melyek közé sorolták, mint alantabb még említendjük, nemcsak a Szaszanidák uralma alatt, hanem a khalifátus első századaiban is, a Kaukazust és a Kaspi-tó északi partvidékeit. Mi különben magát a kettészakadás tényét illeti, arról *először* nem egyedűl KONSTANTIN, hanem IBN DASTA és egyéb arab útazók is tesznek említést, a nélkül azonban, hogy ezáltal a magyaroknak Persiába, vagy inkább a Kaukazus északkeleti vidékeire vetődött részéről a legcsekélyebb fölvilágositásra is tehetnénk szert; *másodszor* pedig a történet egyéb nyugot felé vonúlt törzsekről is analog eseteket közöl. Így látjuk, hogy a bolgárok egy része a középső Volga vidékén maradt, míg másik részök a Balkánon telepedett meg; a besenyők egy része megmaradt az Ural és a Volga közötti hazában, míg a másik a Don és a Duna közötti térségen lakott. Hasonlóan állott a dolog a magyarokkal is s ugyanaz történt az oszmanoknál, kiknek elszakadása

a guzok, azaz turkománok közös törzsétől, még mai napság, tehát hét század lefolyása után is él az utóbbiak emlékében.

Másrészről meg kell vallanunk, hogy a Bíborbanszületettnek a magyarok, besenyők és khazarok nemzetközi viszonyára vonatkozó jelentésével nem vagyunk egészen tisztában, s hogy különösen a magyaroknak a khazarokhoz védenczviszonyáról szóló állítás, mint Hunfalvy Pál[21] helyesen megjegyzi, világosság tekintetében sok kívánni valót hagy hátra. A khazarok és besenyők egymáshoz való viszonya, úgy látszik, barátságos soha sem vala, legalább ez tűnik ki az arabok adataiból s a khazar királynak Chasdai ben Šapruthoz intézett leveléből, s mi elképzelhetjük az akkori helyzetet ama fölötte ellenséges viszonyból, mely a turkománok és özbégek között mai napság fennáll. Hunfalvy azt kérdi: miért nem védelmezték az akkoriban még hatalmas khazarok a magyarokat, miért nem siettek segítségökre, hogy ekkép a közös ellenséget tönkre tegyék? A felelet erre igen egyszerű: mert a khazarok hatalma azon időben, midőn a magyarok Lebediában tartózkodának, ha nem is megtörve, de kétségtelenül hanyatló félben volt és a khazároknak oly hatalmas törzsek ellenségeskedéseivel szemben, minő a besenyők és magyarok valának, semleges állást kellett elfoglalniok. A khazarok e tehetetlen állapotáról a Bíborbanszületett úgy látszik tudomással nem bírt, s ezen, valamint más hasonló ellentmondásokból eléggé kiviláglik, hogy a Konstantin-féle szöveg europai tudós magyarázói az erre vonatkozó állításoknak kelleténél nagyobb jelentőséget tulajdonítottak, s hogy a nomádoknak minden időben czél- és tervnélküli kóborlásait oly értelemben vették, mely különösen az e korszakban beállott népáramlatok és tolongásokkal szemben jogosúltsággal épen nem bír. Azt kérdjük, mikép képes a történeti bírálat fényt árasztani amaz idők mély homályba burkolt térségeire, midőn az ugyanazon területen négy, sőt öt századdal később

[21] *Magyarország Ethnographiája.* 215. l.

végbement ethnikai átalakulásokról sincs biztos tudomásunk, midőn az arany és kék horda egyes alkotórészei tekintetében épúgy, mint a nogaiak, özbégek és kazakok geneticai viszonyaira vonatkozólag csak hypothesisekkel, nem pedig történeti tényekkel állunk szemben?! A nomád néptársaságok fölötte laza kötelékében a legcsekélyebb rázkódtatás mindenkor a legnagyobb chaosnak, a legjelentéktelenebb mozgalom a leghatalmasabb átalakulásoknak volt szülő-anyja, a legkisebb esemény e népeket a szélrózsa mind négy irányába kergette széjjel, s a bősz néptolongás csak akkor s ott állapodott meg, hol egy megtelepült társadalom consolidáltabb viszonyai mintegy védgátat képezének további betörések ellen. Így láttuk mikép torlódtak a turáni néptengernek időnként vadúl tajtékzó hullámai délkeleten Khina, délen az iráni Oxusvidék, a Kaukazus és a keletrómai birodalom határain, míg nyugot felé a frank birodalomig csapkodtak, s később erőszakkal visszaszoríttatva, Magyarország lapályain csillapultak le. A mit tehát Konstantin könyve az utóbb említett mozgalom részleteiről tartalmaz, részint oly töredékes, részint annyira zavart, hogy lehetetlen belőle bármily következtetést levonni. Csak egy mozzanat tűnik ki határozottan, hogy tudniillik besenyő törökök voltak azok, kik a bolgárok bosszúvágyától ingereltetve, okot szolgáltattak a magyarok letelepedésére a Duna s a Tisza közötti lapályon, s ezen adatáért a császári írónak köszönettel tartozunk.

Természetesen máskép áll a dolog a bíborban-született író ama adataival szemben, melyek különösen a magyarok beléletére vonatkoznak, mely adatok, bár Ibn Dasta vázlatos jelentésénél is hiányosabbak, már azért is érdekkel bírnak, mert bizonyos tekintetben az utóbbival megegyeznek, s tekintve e két főforrás önálló eredetét, egymást úgyszólván kölcsönösen kiegészítik. Ide tartozik, mint már említve volt, a magyarok török nemzetiségéről szóló egybevágó jelentés, de azon különbséggel mégis, hogy a moszlim szerző a مجغر mažgar törzs-

nevet ismeri, KONSTANTIN ellenben csak a tágabb értelemben vett nemzeli kötelékről bír tudomással; oly ethnograghiai fölfogás, mely a byzancziaknál már régóta gyökeret vert, mennyiben, mint látjuk, a Volga és az Ural keleti és délkeleti részein tartózkodó népelemek már ZEMARCHUS küldetése idején a «török» gyűjtőnéven valának ismeretesek. Továbbá a személy- és méltóságnevek lajstroma, mely tekintve az abban foglalt nyelvemlékek már gyakorta hangsúlyozott fontosságát, jelen esetben annál becsesebbnek látszik, minthogy az egyes nemzetségi és személynevek kritikai nyomozása alapján ama meggyőződésre jutottunk, hogy itt az értelmezési kísérletnél a török-tatár nyelvanyag már nem mindig elegendő, mennyiben oly hangtani sajátságokra akadunk, melyek egy a rokon ural-altai körben képződött keveréknyelvre engednek következtetni, oly keveréknyelvre, melyben egyrészről a még kiválólag túlnyomó török, másrészről pedig a természeteten még igen csekély mérvben nyilvánuló idegen, hihetőleg finn-ugor jelleg, már alig vonható kétségbe. Erre vonatkozó föltevésünk különösen a *lebed*, *neke* és *fal* szók *l*, *n* és *f* kezdőhangjain alapúl, mely kezdőhangokat a török-tatár nyelvszerv csak nehezen, sőt néha épen nem képes kiejteni, s az illető szók a törökből tényleg ki nem magyarázhatók.[22] A BÍBORBANSZÜLETETT szövegében előforduló idegen szók az írásmód rendszeres következetlensége folytán ugyan nagyobb mérvben torzulnak el, mint a többi byzancziaknál előfordulók, azonban itt az érthetlenséget nem annyira az átírás hiányos voltának, mint inkább a nyelvanyag idegenszerűségének kell terhére rónunk. Ez észrevétel mindazonáltal a tulajdonnevek fölötte csekély kisebbségére vonatkozik, mert a legtöbbnél a fölteendő eltorzulás daczára mind a török nyelvjelleg, mind pedig a szó jelentménye csalhatatlanúl nyilatkozik. Mi e szókat az eddig dívott utólagos szólajstrom

[22] Azon magyar tudósok kísérlete, kik e nemzetségnevekben kizárólag magyar nyelvemlékeket akarnak látni, komoly szóra sem érdemes.

mellőzésével itt mindjárt a szövegbe iktatjuk s iparkodni fogunk azokat egymás után értelmezni.

Szalmutzész (Σαλμουτζης) az első ismeretes magyar vezér neve, helytelenül lett a magyar krónisták *Almus*-ával azonosítva. E föltevésünk a következő okokon alapúl: 1. Almus, mint már fönnebb említettük, nem személy-, hanem méltóságnév, vagy inkább czím ily értelemben: *boldog, magasztos*, itt tehát csak melléknév gyanánt szerepel, s mellőle a tulajdonképi, előttünk ismeretlen tulajdonnév eltünt, mint ezt még jelenleg is tapasztalhatjuk az uralkodók neveinél. 2. Hangtani körülmények is ellentmondanak ama föltevésnek. A török nyelv terén ugyan találkozunk ellenkező példáival a kezdő, sziszegő hang elenyésztének, így pl. a jakut és más török szójárások között (v. ö. jak. *u*, a török *szu* = víz szóval); azonban ez épen nem alkalmazható az Almus és Szalmutzesz szókra vonatkozólag, és pedig annál kevesbbé, mert a görög τζη csaknem kivétel nélkül a török چی = csi particulának felel meg. Szalmutzesz tehát nem más, mint a török *szalmacsi*, és hurokvetőt jelent, e főnévtől *szalma* = hurok (l. صالمه Budagov I. 690. lap.) a چی = csi főnévi raggal; épúgy mint a kirg. kuruksi = parittyás és a török okcsi = íjász. Ellenben

Arpadisz (Ἀρπαδής) a Névtelen és a többi magyar történészek Árpádjával azonos és valószínűleg a tör. *arba, arbai, arbaj, arpaj* (= jósol, álmokat fejt) igetőtől eredt. Ebből lett az *arpadi* vagy *arpajdı* = jósolt, álmokat fejtett, az az jós álomfejtő múlt igenévi alak, mely úgy viszonyul a magy. Árpád ma névnek ismert szóhoz, mint a magy. *Ed* és *Ond* (Anonymus) a török *edi* és *oundi* szókhoz, melynek elseje *ur* a második a *elégedett* értelmében veendő. Árpád vagy Ἀρπαδής eredetileg tehát czímet, méltóságot, *jós, pap* értelmében jelentett.

Kurti germatu (Κουρτύ-γερματου) a magyarok negyedik törzsének neve. Szabó Károly e szóban a magyar *kürtgyarmat* eltorzulását akarja látni, mely föltevés nem épen elfogadhatlan, habár másrészről török értelmezés alapján e szót kurt ger-

meti-nek is lehetne olvasni, mi annyit tesz, hogy: a farkas nem nyomúlt be, és ez a baromtenyésztő nomádok egyik töredékére bizonyára jobban ráillik. E szók helyes olvasásmódjával és ertelmezésével, tekintve a KONSTANTIN-féle szöveg megbízhatatlanságát, és a már fönnebb említett idegenszerű, azaz nem török toldalékot, aligha fogunk tisztába jöhetni, és a puszta föltevések és eltérő értelmezések tere még sokáig nyitva álland. Valamint a kurti germatu olvasásmód, úgy a Megeri, Tarjanu és Jenákh szóknak a magyar Megyer, Tarján és Jenővel[23] való azonosítása is, melyet SZABÓ K. ajánl, épenséggel elfogadható, ellenben a Kara és Kaza olvasásmóddal Kari és Kazi helyett nem egyezhetünk meg egészen, mennyiben az utóbbiakban a *Kari* = régi és *Kazi* = lózsír, török szókat gyanítjuk.

Liuntin (Λιουντις) Árpád fiának neve. Liunt szóban a persa kultúrbehatás folytán a persa nyelvből átvett név ismerhető föl, származását tekintve tulajdonkép a لوند = levent = önkénytes, harczos, kalandor (v. ö. magy. levente = hős) vagy pedig a régi *lunt, luj* törzszsel azonos, mely szörnyeteget, krokodilt, vagy egy tatár cyklus szerinti év nevét is jelenti.

Gilasz és *Karkhasz* (Γύλας, Καρχας) a magyarok két legfőbb méltóságának neve, PORPHYROGENITUS szerint egy neme a bírói hívatalnak; közülök a gülászt magasb rangúnak állítják. Itt mindenekelőtt az állapítandó meg, vajjon a Karkhász és gülász görögösített szók alanyesetében az ας utórag veendő-e föl, vagy, hogy az illető szók már eredetileg végződtek-e önhangzón s így a görög toldalék puszta ς-ből állana. SZABÓ KÁROLY[24] KÁLLAY állításával szemben, ki Karkhaszt Karkhannal akarja helyettesíteni, helyesen azon nézetet vallja, hogy itt csak Karkhasz teendő fel; s az előbb említett magyar tudós tévedése

[23] Jenakh a *jen* = győzni tőtől egy ó-török participium, mely győző-t jelent. Jenakh és Jenő közt ugyanaz a hangviszony van, mint a fönn idézett arab *bezenakh* és a magyar *besenyő* között.

[24] Bíborban született Konstantin munkái. *Magy. Akad. Értesitő.* I. k. 144.

egyedül abban áll, hogy Konstantin Karkhaszát a székely krónika horkaz (bíró) kifejezésével azonosítja, s figyelmen kívül hagyva azon körülményt, hogy az utóbbi a görögből van átvéve, az ας utóragot magához a szóhoz tartozónak tekinti. Ennek itt tekintettel a Szalmutzesz, Arpadesz, Tarkatzasz, Jutotzasz stb. nevek hasonló végzetére helye nem lehet, s valamint számtalan egyéb példánál, úgy itt is csak *Karkha* vagy *Karakh* fogadható el a görög császár által hallott eredeti szó gyanánt. Azonban az említett szó különböző végzete reánk nézve csak másodrangú érdekkel bírhat, mert akár Karakh, akár Karkh lett legyen az eredeti alak, a török szójárások ismerője abban azonnal fölismerheti a *Khar* = látni, tekinteni, nézni törzstagot, és valószínű, hogy e méltóságnév régi alakja Kharakhao (= a modern Kharakaul[35] = felügyelő, őr) volt, mi felügyelőt, felvigyázót jelent. Meglehet, hogy daczára e szó ezen jelentésének, a Karkhász talán mint a törvények felügyelője, tényleg bírói állást foglalt el, de Porphyrogenitus erre vonatkozó állítása egészen szószerint nem vehető. Különben egy *Khar* törzstaggal bíró szó czímnév gyanánt még később is fönmaradt, t. i. a قارچی = kharcsi = főfelügyelő, az arany horda khánjainak udvarán. (V. ö. Budagov II. 44. és Veliaminov Zernov : *Izd sljedovanie o kasimovskich czarach* II. 411.)

A második szónak a *gilasz*-nak értelmezésével már könnyebben boldogúlhatunk. E szóval már a császárnak a besenyőkről szóló jelentésében is találkoztunk, és azt a besenyő szólajstromba *jila* illetőleg *jilau, jilao* alatt iktattuk be. — Ha tehát fönnebb a jila szót, mely néven a besenyő birodalom harmadik tartománya van említve, összegyűjtőnek és gyülekezési helynek fordítottuk, erre vonatkozó föltevésünk itt, hol méltóságnév forog kérdésben, bizonyára még több jogo-

[35] Hasonló végződésű szavakkal találkozunk a tisztet vagy méltóságot jelölő neveknél is, mint jas-aul = rendező, a régibb alakban jasao = törvény, rend; čap-aul és čapao (támadó csapat, támadás) bükeöl és bukeö (utóvéd) és sok egyéb szóban.

sültsággal bír, annál is inkább, mert, a mint fönnebb említettük, az IBN DASTA által idézett جله *dzsila* (l. 137. lap.) a KONSTANTIN Jíla nevének analogonja, szintén második uralkodó gyanánt szerepel. A két egymástól oly messze álló forrásnak ez összhangzását valóban nem lehet eléggé méltányolnunk és nézetünk szerint ez a legfontosabb mozzanatok egyikét képezi a magyarok eredete történetének kutatásában, mert ez a régi magyarok politikai életének egyetlen vonása, melynek tekintetében az arab-persa szerző keleten és a görög történész nyugaton megegyező tudósításokat nyújt. Kétségtelenül érdekes volna megtudni, vajjon, mint SZABÓ K.[26] említi, az igaz még kérdéses, székely krónikában előforduló kis és nagy gyulák tényleg méltóságneveknek tartandók-e, mert ez által be lenne bizonyítva, hogy e méltóság a 10. és 11. században még fönállott, de akárhogy álljon a dolog, a جله-nak a byzanczi író Γύλας-ával való azonossága minden kétségen felül áll és mindkét méltóságnév betekintést nyújt a magyarok ősi alkotmányába. E két szónak szigorú nyelvészeti méltatása még pontosabban írja körül ama két főhívatalnok hatalmi körét. Míg a *Kharkhao* vagy *Kharkhában* felügyelőt, egy a főfelügyelettel megbízott tisztviselőt látunk, addig a *jila* vagy *jilao*ban az összegyűjtőt találjuk, azon személyt, ki a harczosok, a seregösszegyűjtésének tisztjével vala fölruházva, oly hívatalnok, kinek kötelessége a Tarkhan kötelmeinek megfelelt, mely török szó szintén eredeti jelentésében összegyűjtőnek[27] veendő —, és ki a harczias nomádok államéletében bizonyára jelentékeny szerepet vitt.

Tarkatzu (Ταρκατζου) Árpád első fiának neve, mely a már említett átírási rendszer szerint *tarkacsi*-nak hangzott, egy nomen agentis és egyszersmind személynév, s annyit jelent mint: a szétszóró, a szétkergető, e szóból تارقاماق tarkamak = szétszórni, szétkergetni; itt természetesen az ellenség szétszórására vonatkozik.

[26] V. ö. i. d. 143. l.
[27] V. ö. *Etymologiai szótáromat* 170. §.

Jelekh ('Ιέλεχ) Árpád második fiának neve, Jilekh-nek is olvasható s mindkét esetben könnyen azonosítható a török jelek (يلك) vagy jele (يله) szóval, melynek jelentménye: a nyíl felső végén levő toll, sörény, kócsag, vagy a fejedelem fövege is.

Jutotzasz ('Ιουτοτζας) Árpád harmadik fiának neve, épúgy mint Tarkatzu = tarkacsi, eredetileg jutotzi = jutacsi lehetett, nomen agentis e jelentménynyel: a megsemmisítő, ezen török igétől jutmak يوتماق = megsemmisíteni, elrontani.

Zaltas (Ζαλτας) Árpád negyedik fiának neve, kétségtelenűl a magyar krónikások idézte Zoltán és Zsolt hibás átírása, és Zalt, Zsoltán vagy Zsolt nem lehet egyéb, mint az arab szultán = uralkodó, parancsnok, mely épúgy mint más méltóságnevek (v.ö. *emir* és *vali* neveket a Volga-bolgároknál) az arab műveltség központjából, Bagdadból már korán terjedt el a Kaukazuson át az alsó Volga vidékén lakó népekig. Szükséges itt megjegyezni, hogy *szultán* amaz időben még nem szerepelt a fejedelem czíme gyanánt, hanem egy alsórendű tiszt neve gyanánt lehetett használatban, mint ezt még jelenleg is látjuk Persiában, hol pl. szultán czímmel körűlbelül a hadnagyot jelölik, míg Törökországban s másutt e néven az ország fejedelmét értik. Az *s* és *z* hangcserének hasonló példája gyanánt még fölemlítjük, hogy a mai magyar nyelvben is a szultán szót سلطان, mindig zultánnak ejtik ki.

Ezelekh ('Εζέλεχ) Árpád egyik unokája neve, melyet Szabó K. helytelenűl olvasott Edzeléhnek, mert először is a zárhangú χ nálunk mindig a *kh*-nak felel meg és másodszor a *dz* kettőshang legtöbbnyire δζ-vel fejeztetik ki, s ritkán ζ-vel. E szó pontosabb magyarázásába mi sem bocsátkozhatunk és csak föltevéskép ajánlanók az *eszelik* vagy *eszlik* olvasásmódot, mely szó *jóillatút* és *eszest* is jelenthet.

Takszi (Ταξίς) Árpád egyik unokája neve, a magyar krónisták által Taksonnak nevezve, mely olvasásmód az eredeti hangviszonyoknak jobban is megfelel, mert abban a töröknél még a középkorban gyakran előforduló تكيش tekis, takis személyne-

vet veljük fölismerni, azon megjegyzéssel, hogy a magyar takson kicsinyítő név gyanánt szerepel s kis, kedves Taksont[28] jelent, mint ez más neveknél is (v. ö. oszmandsik = oszmanocska) előfordúl.

Tasz (Τασῆς) Árpád dédunokája neve, valószínűleg e török szó *tas* = kő, melyet gyakran személynévűl szoktak használni.

Termatzusz (Τερματζοῦς) Árpád egyik dédunokája neve, helyesebben termaći v. tarmači, vagy meglehet tarmašči = az erőlködő, a fölhevülő, e szótól termasmak (ترماشماق) erőlködni.

Bultzu (Βουλτζόυς), a magyar krónistáknál Bulcsu vagy Bilcsu, a hetedik vezér, valószínűleg a belhangú önhangzók elferdítése következtében származott az eredeti *bilicsi*, *bulicsi*[29] szóból, mely tudót, ismerőt jelent s a magyar *bölcs* szóval azonos. E föltevésünket megerősíti a császár állítása is, ki a 40. fejezetben említi, hogy az általa személyesen ismert Bultzu bíró volt s harmadrangú méltóságot viselt. Jellemző a magyar krónistáknál előforduló Vérbulcsú elnevezés, mely hívatal más név alatt a nomádoknál még jelenleg is érvényben van, mert a vérbosszú esetei gyakran fölötte bonyolúltak és a *kan bilir kiši* elnevezés, azaz oly férfiú ki a vért, vagyis a vérbosszú szabályait ismeri, még mindig becsülés tárgya.

Ha már most azon kérdést vetjük föl, hogy miben áll a fönnemlített tulajdonnevek történeti becse, s mely eredményre vezet e nyelvanyag kritikai megvilágítása, erre csak azt felelhetjük, hogy valamint a húnok, bolgárok, khazarok és besenyők nemzetiségére vonatkozó eddigi kutatásainkban a bár silány nyelvemlékek egyedüli megbízható támpontúl szolgáltak, ugyan-

[28] A magyarban *kon*, *ken* a törökben *kina*, *kene* kicsinyítő képzők; Takson tehát alkalmasint egy régibb Takis-kon-ra vezetendő vissza.

[29] Az oszmán *bul* = találni a *bil* = tudni, eltalálni tővel eredetileg azonos; a «találni» fogalomra a többi török nyelvben a *tap* szó van lefoglalva. Egyébiránt a *bölcs* szót a latin és görög átirásban az *ö ü* hiánya miatt, csak *bulcs*, *bulcsu*nak írhatták.

ez állítható a Bíborbanszületett *török*-jeire vonatkozólag. Bármennyit vitatkozzunk a törökök és magyarok azonosságáról, annyi minden kétségen felül áll, hogy azon személy- és méltóságnevek nomenclaturája, melyekkel Konstantin császár a Τουρκόί-t, azaz a magyarokat jelöli, határozottan török jellegű, s hogy tehát e személy- és méltóságnevek hordozói csak oly nemzetnek lehettek tagjai, mely ha nem is mennyiségileg, de a mérvadó uralkodó szellemet tekintve, még amaz időben, azaz a X. században is a törökség bélyegét hordotta magán. Különben e nyelvemléknek értékesítésénél még tovább mehetünk és belőle nemcsak a nemzeti mozzanatra, hanem az úgynevezett Τουρκοί faji alosztályára is vonhatunk következtetést, ha ugyanis e nyelvemlék hangjellemzésének egyik kirívó vonását veszszük kiindulási pontúl. — Már a besenyő szójegyzékben foglalt nyelvanyag fejtegetése alkalmával utaltunk arra, hogy a kezdőhangú *j*-nek (v. ö. jazi, jan és jabdi) szereplése e nép nyelvében a szorosabb rokonsági viszony kérdésére jelentékeny világot vet, s hogy épen e hangtani jelenség alapján a besenyők, úzok és turkománok között, a történeti hagyomány által is igazolt szorosabb rokonsági köteléket találunk, mint a nogaiak, kazaniak és kirgizek között, kik mai napság a Volga mellett, a Krímben s a nagy pusztán tartózkodnak, s kiknél a kezdőhangú *j* helyett mindenütt *ź* szerepel. Már pedig ez a viszony a Bíborbanszületett által Τουρκοί néven említett nép nyelvemlékeiben is előtérbe lép, mennyiben ott a *Jenakh*, *Jelekh* és *Jutatzi* szókban a határozottan kifejezésre jutó *j* kezdőhanggal találkozunk, s e hang ž-vé való átváltozásának nyomát sem leljük. De e jelenséget még tovább is követhetjük, ha tudniillik a mai baskir nyelvet veszszük szemügyre, melyben szintén még érvényben maradt a *j* kezdőhang [80], daczára annak, hogy a török nép

[80] V. ö. *Turetzkaja Khrestomatija J.* Berezin Kazan. 1876. l., hol a baskir szövegben «khatlargina *j*azib ben *j*ibardim» = egy levelecskét irtam és küldöttem — továbbá *j*ašli és *j*iglamai olvashatók.

e töredékét jobbról és balról oly törzsrokonok környeztek, kik a fönnemlített hangot ž-nek ejtik ki. Ezen, a nem-nyelvész olvasó előtt jelentéktelennek tetsző tényből már most kitünik, hogy valamint a besenyőket az úzok, kanglik és turkománok legközelebbi rokonainak lehet tekintenünk, úgy a byzancziak említette Τοῦρκοι, vagyis a magyarok is egyrészről s a baskirok másrészről a rokonság ugyanazon fokán állottak egymáshoz és a nevezett török törzsekhez, ennél fogva tehát olyatén köteléket képeztek a török népcsoportban, mint pl. jelenleg az özbégek, altaiak és nogaiak, a kiket méltán megilleti a *keleti törökök* neve, valamint más részről ama nomád törökök, kik a IX. és XIII. századok között az Uraltól a Dunáig elterülő lapályokon kóboroltak, joggal viselik a *nyugati törökök* nevét. E föltevésünknek más oldalról is teljes igazolását látjuk, ha ugyanis az 1302. évből származó, úgynevezett PETRARCA-féle glossariumot veszszük vizsgálat alá, a mint az gróf Kuun Géza által gonddal eszközölt legújabb kiadásában [81] előttünk fekszik. E vizsgálatnál ama tapasztalatra fogunk jutni, hogy itt, tudniillik a kúnok nyelvében is a *j* kezdőhang túlnyomó részben szerepel, nem pedig a ž, mint ama vidék mai törökjeinél (v. ö. jatatmai [17. lap.] jaraszur [19], juktuszurdum a. h. jük tüšürdüm [19.] jaydum [25.] sat.); s hogy tehát a kúnok tényleg szoros rokonságban állottak a byzancziak említette úzokkal, valamint az arabok ghúzjaival, következéskép a jelenkor turkománaival is, kétségtelenül a nyugati törökökhöz tartoztak, és egy részök, mint már említve volt, Magyarországban telepedvén le, beolvadt a magyarságba; míg a másik, t. i. a keleti rész a mongolok betörése által később ama vidékekre szorított törökökkel, hihetőleg déli Oroszország mai török lakóival azonosult. A nevezett török törzseknek nyelvi összetartozóságát természetesen még egyéb, az alak- és

[81] *Codex Cumanicus Bibliothecae ad templum divi Marci Venetiarum primum ex integro edidit, prolegomenis, notis et compluribus glossariis instruxit* Comes GÉZA KUUN. Budapest 1880.

szókincs terén merített példákból is ki lehet mutatni, és mi e kérdésre még visszatérendünk, itt még csak annak említésére szorítkozunk, hogy a Bíborbanszületettnek a besenyők és magyarokról szóló jelentése nekünk becses adatúl szolgált.

Szükségesnek tartjuk itt Konstantin jelentésének egy e tanúlmányra nézve fölötte fontos és már fönnebb érintett helyét külön kiemelni, ama helyet tudniillik, hol a khazaroktól lázadás következtében elszakadt kabaroknak [32] a magyarokkal való összevegyülése forog szóban és melyből eddigelé a legkülönbözőbb módon kísértették megfejteni a mai magyar nyelv rejtvényét. Hogy ez a hely homályos és fölötte zavart, ebben teljesen megegyezünk Szabó Károlylyal, [33] de épenséggel nem oszthatjuk Hunfalvy [34] nézetét, a ki a kabarokat csuvas törököknek tekinti és a csuvas-török nyelvelemeknek létezését a magyar nyelvben, épen ez összevegyülésnek tulajdonítja. — Mindenekelőtt ki kell jelentenünk, hogy H. nagy hibát követ el, ha fölteszi, hogy a magyar nyelvben kimutatható szó- és alakkincs csuvas jelleggel bír s ennélfogva csak a csuvas nyelv közvetítése folytán juthatott a magyar nyelvbe. Érdemes tudósunk e hibás föltevése még alantabb a nyelv bizonyító erejét tárgyaló II. fejezetben kimerítően fog szóba jönni. Itt még csak azt jegyezzük meg, hogy a bíborban született író e nyilatkozata csak annyiban bír értékkel, mennyiben *benne látjuk első történeti hangsúlyozását a magyar nyelv kettős jellegének*, mi magában véve nagy jelentőséggel bír ugyan, de a nélkül hogy Porphyrogenitus említett állításából a magyar nyelv akár egyik akár másik alkatrészének eredetére és természetére nézve bárminő felvilágositást is nyerhetnénk. Hunfalvy föltevéset, hogy a magyar nyelv török elemei, melyek tudvalevőleg az egész szókincsnek két harmadrészét teszik és az emberi élet

[32] *Kabar* török szó, mely oly embert jelent a ki föllázad, pártot üt. V. ö. 69. l. található *kabar* szó értelmezésével.

[33] *Magy. Akad. Értesítő.* I. köt. 128. l.

[34] *Magyarország Ethnographiája.* 395. l.

legkezdetlegesb kulturállapotának megfelelő fogalmakra terjednek ki — épen az úgynevezett kabarok által jutottak volna a magyar nyelvbe, semmiféle szempontból sem lehet helyeselni. Minthogy a kabarok, a khazaroktól való elszakadásuk után csakis a Lebediában, nem pedig az őshonukban tartózkodó magyarokhoz csatlakozhattak, először már az időbeli viszony is ellenkezik HUNFALVY föltevésével, miután a magyaroknak Lebediában időzése sokkal rövidebb tartamú volt, semhogy a nyelv ily rendkívüli átalakulását eredményezhette volna, s ezenkívül, mint egyes méltóság- és személynevekből következtethetjük, a magyar nyelv már a Lebediában való tartózkodás alatt nagy mérvben volt török elemektől áthatva; másodszor pedig nyelvészeti és ethnikai lehetetlenség lenne azt állítani, hogy a nép összeségének nyolczadrésze — mert ez volt a kabarok számbeli viszonya — a tudvalevőleg minden tekintetben mérvadó magyarok fölött oly nagy erkölcsi felsőbbséggel bírt volna, hogy a többi hét nyolczadrészt saját nyelvére taníthatta, még pedig úgy, hogy a nép mindkét nyelvet egyaránt használta volna, mint ezt KONSTANTIN jelenti és HUNFALVY is elismeri. Két különálló habár rokon, de egybe nem olvadt nyelvnek használata valamely népnél általánossá sohasem válhatik és *a je'en esetben bizonyára csak a magyar nép ama töredékére terjedhetett ki, mely a magyar-török nyelvet beszélte és a kabarok befogadása után a kabar-török nyelvet is megtanúlta.* A kabarok tehát sem vogulok nem voltak, mint CASSEL KLAPPROTH[35] nyomán fölteszi, sem csuvasok, mint HUNFALVY gyanítja, hanem valószínűleg egy a khazaroknak adót fizető és az úzok szorosabb kötelékébe tartozó ága *az ottani török nomádoknak,* és e tekintetben SZABÓ KÁROLY-nak teljesen igaza van, midőn a NÉVTELEN jelentését a kúnok és magyaroknak Kievnél történt egyesüléséről KONSTANTIN említett helyével összhangzásba hozni iparkodik,[36] miután

[35] *Magyarische Alterthümer.* 167. l.

[36] Nem érthetünk egyet azonban másrészről SZABÓ KÁROLY és a

sem a görög császárnak, sem a NÉVTELENnek részletes ethnikai adatai betűszerint nem vehetők. Reánk nézve a végbement összevegyülés ténye bír a legkiválóbb érdekkel, mert abból láthatjuk, hogy épúgy, mint a magyar népvegyülék, úgy a magyar nyelv is a IX. század derekán még a fluctuatió állapotában volt, azaz még nem jegeczesedett meg, sőt talán épen akkor létezett az átalakulás új folyamában, ama folyamban, melyen nép és nyelv már nem első ízben ment át, és mely csak most, a régi Pannoniában való letelepedés és a besenyők meg a kúnok beolvadása után a vezérek korszakában érte végét.

Kutatásaink folyamán e fölötte fontos eredményre a BÍBORBANSZÜLETETT jelentése nyomán jutottunk. Egyéb lényeges mozzanatok, melyek a magyarok beléletére vonatkoznak s a homály földerítésére alkalmasak lennének, a birodalom közigazgatását tárgyaló könyv alkalmi jegyzeteiben époly kevéssé foglaltatnak, mint a KONSTANTIN-t követett byzanczi szerzők írataiban. Csak Bölcs Leo császár jelentése a régi magyarok hadviselési módjáról érdemli kivételkép figyelmünket, minthogy abban oly adatok foglalvák, melyek a mai török-tatárok taktikájával egybevetve, a magyarok nemzetiségéről szóló elméletünket lényegesen támogatják.

Idevágó fejtegetéseinkben azonban annyira nem mehetünk, mint SALAMON FERENCZ tudós történészünk, ily czímű iratában: *A magyar hadi történethez a vezérek korában* [87], ki egyes javaslatokból, melyeket Bölcs Leo vagy atyja Maurikios a byzanczi sereg szervezése érdekében tesznek, azonnal következtetést

legtöbb magyar történetíró azon véleményével, mely a khazarok és kúnok nyelvét a magyarokéval azonosnak mondja, mert a khazarok, besenyők és kúnok tisztán török származású népek voltak, holott a magyarok már jóval azelőtt, annyival inkább tehát Levediába való költözésük idejében, egy vegyes nyelvvel bírtak.

[87] *A magyar hadi történethez a vezérek korában* (kútfőtanúlmány a IX. századbeli byzanczi taktikai művekről). Írta: SALAMON FERENCZ. Budapest 1877.

von az efféle tapasztalatok magyar vagy bolgár eredetére. Ez, nézetünk szerint, nagyon is túlhajtott speculatio, habár másrészről nem is lehet tagadni, hogy azon megjegyzések legnagyobb része, melyekkel a két császárnál a magyarok erkölcsi életére vonatkozólag találkozunk, egyenesen a mai belsőázsiai törökök harczi életének tükre gyanánt tekinthető. Ha a magyarok seregét csaknem kizárólag könnyű lovasságból álló hadtestnek látjuk feltüntetve, úgy ezt csak természetesnek találjuk a törűlmetszett pusztafiaknál, kik a gyalogságot még a mongolok idején sem ismerték, kik az embert csak lovon ülve tekintették tökéletes lénynek és a «gyalog» fogalmat még maiglan is azonosnak tartják a «szegény, mezetlen, nyomorúlttal» a ki, mint a byzanczi író, megütköznék azon, hogy a magyar ember csak ritkán vagy sohasem szállott le lováról, csak látogasson meg ma egy vásárt Középázsiában, s látni fogja, hogy a kirgizek, özbégek és turkománok lovon ülve alkusznak, társalognak, dohányzanak, isznak s alusznak. Hasonlóan a régi magyarok taktikájának főszabályai is teljesen megegyeznek a mai nomádok hadviselési módjával. Leo császár említi, hogy a magyarok nem zárt testben, hanem apróbb csapatokban (μοιρα) szokták támadásaikat intézni, hogy daczára netáni balsikeröknek, több ízben próbálnak szerencsét s az ellenség üldözésekor nem a zsákmányra, hanem az ellenség tökéletes megsemmisitésére törekesznek. Ennek megfelelőleg a mai nomádok barantai és alamanjainál a lovas csapatokat apróbb szakaszokra (bölük) látjuk szétoszolva, melyek több oldalról egyszerre rohanják meg az ellenséget s azon közmondás szerint «iki deng ücste döng» azaz: kétszer kísértsd meg, harmadszor hátrálj, még vereség után is ismétlik a támadást, végleges győzelmöket e szóval jelölik *kirgin* = összebomlás és a futásnak eredést, *kacskin*, csakis hadi cselnek tekintik.

Sajátságosan megegyező ama rajz is, melylyel Leo császárnál a harczosnak béke idején folytatott életmódjára vonatkozólag találkozunk. A kép, melyet a császár a törzsek- és ágak-

ban való élésről nyújt, melyek lovaikat télen és nyáron egyaránt legeltetik, híven tükrözteti vissza a mai *ault* a pusztán; és valamint minden magyar ember, midőn háborúba indúlt, nehéz szegeket és egy holdalakú vasdarabot vitt magával lova megpatkolására, úgy a mai pusztalakó is hasonló előkészületeket tesz. A ló patkója (taka) még mindig lapos, holdalakú vasdarabból áll, melyet az állat a puszta homokos talaján nélkülöz, de melylyel idegen, netán köves földre való berohanás idején ellátják. Érdekes megtudni, mily fontos szerepet játszott ama távoli időkben a nemez, mint az emberek és lovak ruházata, mi még jelenleg is úgy van. A nemez a puszta lakóinak első iparkészítményeihez tartozik;[88] a szegényebb néposztályok még mai napság is ruházatúl használják, s a ki egy nemes turkomán mént egész testét körülfogó nemeztakarójával lát, az könnyen eshetik ugyanazon hibába, mint a byzancziak, kik e leplet paizsnak tekintették, a mi azonban épen nem volt, mert harcz idején a takarót vagy egészen levetik, vagy a czombig felkötik. Az akkoriban és jelenleg divó különléle fegyverek megegyezéséről alantabb még leend szó, s e helyen a byzanczi tudósítások ez oldalát csak azért emeltük ki, hogy a régi magyarok török-tatár nemzeti jellemére vonatkozó föltevésünket új érvvel támogathassuk.

[88] V. ö. *Die primitive Kultur des turko-tartarischen Volkes* czímű művemet 82. l.

XIII.

A MAGYAROK, HAZAI KRÓNIKÁK NYOMÁN.

A MAGYAROK őshonának földerítésére szolgáló harmadik forrás gyanánt a magyar krónistákat hozzuk föl, névszerint Béla király névtelen jegyzőjét és KÉZAI SIMON mestert, ki munkáját a XIII. század második felében írta. Természetesen távolról sem juthat eszünkbe, e szerzők jelentéseit a történeti valóság megbízható alapjának tekinteni, és ennélfogva csak annyiban szándékozunk azokat értékesíteni, mennyiben általában a történetírás akkoriban uralkodott szellemirányához mérve és az említett szerzőknek rendelkezésére állott segédforrások alapján az utókor tekintetbe vételét megérdemlik. Szerény nézetünk szerint épen az imént érintett körülményeknek nem elegendő méltányolása, azaz más, ugyanazon korba és a művelődés ugyanazon stadiumába eső munkák irányzatának, szellemének és conceptiójának tökéletes mellőzése volt oka annak, hogy a tudósok e krónikák kritikai megítélésében a kellő határon túlmentek és a külső burok ábrándszerű, mesés színezete miatt egyszersmind az igazság benne rejlő, bár csekély magvát is elvetették. Kutatásaink egy másik terén még találkozni fogunk hasonló, nagy zavart okozó túlbuzgósággal, azonban szükségesnek tartjuk már e helyütt kijelenteni, hogy ANONYMUS nagyszámú ellenzői — mert őt tekintik fons et origo mali gyanánt s ő van a támadásoknak leginkább kitéve — vad kritikai dühöket nagy mérvben lecsillapították volna, ha azon

kor valamennyi krónistáinak megítélésénél és különösen az e korbeli moszlim történetírók hasonló munkáival szemben ugyanazon mértéket alkalmazták volna. Ezzel azonban korántsem akarjuk azt állítani, mintha az említett esetben a *Gesta Hungarorum*ban SCHLÖZER, BÜDINGER, ROESSLER, HUNFALVY és MARCZALI által eléggé feltünővé tett másolat Reginoból, a LEO, olasz paptól[1] származó *Continuatio* vagy a *Sándor-mondá*val együtt kudarczot vallana s hogy talán ANONYMUS védelmezői, mint CASSEL, THIERRY, SAYOUS s a legtöbb magyar történész részén lenne az igazság. Nem és ismét nem! Mi határozottan az első csoporthoz csatlakozunk, de csak annyiban, mennyiben Anonymus szövegezése, vagyis külső ruházata és compozicziója forog kérdésben, de oly messze nem mehetünk, hogy egyszersmind a munka magvát, vagyis ama hagyományokat és népmondákat is értéknélkülieknek és használhatlanoknak nyilvánítsuk, melyek az egésznek alapját képezték, és kellett, hogy képezzék, és melyekben ép oly értékes és fontos emlék van számunkra megőrízve, mint pl. ama hagyományokban és népmondákban, melyek alapján RASID-ED-DIN TABIBI nevű történész *Taž-et-tevarikh* (a történetek koronája) czímű művét szerkesztette s melylyel, daczára a mondáknak és meséknek mégis tudott egyes fényszikrákat vetni a törökök és mongolok eredete történetének koromfekete homályába. Valamint RASID-ED-DIN, ki Ghazan és Olžaitu szultánnál vezir méltóságot viselt s születésére persa volt, a törökök és mongolok őstörténetéről csakis azon időtájban (1300) összegyűjtött hagyományok és népmondák alapján írhatott, s a mint ő jólértesült uigurok, kipcsakok, khinaiak, indusoktól, különösen pedig Pulad Csing Szang mongol generalissimustól szerezte és szerezhette tudósításait, úgy a mi NÉVTELENünk is a magyar hagyománynak az ő idejében még dús forrásából meríthetett, habár papi önteltségében azt állítja, hogy

[1] V. ö. MARCZALI : *Anonymus Belae regis notarius. — Gesta Hungarorum*ról írt czikkét.

«a parasztok csalfa regéit és a hegedűsök ostoba dalait»[2] hitelre nem méltatta. Valóban kár, hogy a hazafias érzelmű mester silány latinságban írott könyve helyett nem őrízte meg számunkra inkább egyikét ama «csalfa regéknek és ostoba daloknak, mert azoknak jobb hasznát vehetnők egész művénél; mi azonban ne akadályozzon bennünket abban, hogy dolgozatát röviden vizsgálat alá vegyük s a benne foglalt adatokat fölhasználjuk.

Mindenekelőtt ama körülményt kell kiemelnünk, hogy a Névtelen, kiről bebizonyítható, hogy a Bíborbanszületett könyvét teljességgel nem ismerte, csakis azon út tekintetében tér el egyéb, a valóságnak inkább megfelelő forrásoktól, melyen a magyarok keletről nyugot felé tett vándorlásukon haladtak, az őshon tekintetében pedig byzanczi és arab elődeivel jobbára megegyez. Daczára annak, hogy az I. fejezetben, mely valószínűleg a skythákról szóló Regino-féle könyvnek másolata, az ábrándszerű vagy pedig a másolók által fölismerhetlenül eltorzított *Dentumoger* határait Tanaisz nyugati részére, fölötte posványos területre helyezi (v. ö. Ibn Dasta jelentését), mely alatt csak Konstantin Átelkuzuját lehet érteni, mégis azt találjuk a VII. fejezetben, hol Álmos útjáról történik említés, hogy: «Ők sok napon át sivatagokon vonúltak keresztül, az *Etil* folyót pogány módra tömlőkön úszták át, sehol sem találának várost vagy más lakóhelyet és nem evének emberi kéz készítette ételeket a mint szokásos volt, hanem csak hússal és halakkal éltek, míg Oroszországba érkeztek, melynek neve Szuszudal (Szuzdal) volt». Ebből tehát könnyen következtethetjük, hogy a Névtelen

[2] *Joculus*-on olyan hegedőst vagy népies költőt értünk, ki a *koboz* kísérete mellett — így nevezik e hangszert a turko-tatárok még mai nap is — a múltnak a nép emlékezetében élő fényes hadi tényeit elénekelte (recitálta). Középázsia nomád népeinél még ma is divik e szokás, ők is népszerű hőseik tetteit dicsőítik, hasonlóan a déli szlávokhoz, kik guszlaszó mellett Kraljevič Marko vagy Szibinyánin Jankó viselt dolgait megéneklik.

a magyarok hazáját Attila előtt ugyan nem ismerte, de igenis ismerte a *hetumogerek*, vagyis a magyarok hét vezérének ősi székhelyét, a miben őt az ő idejében még élénk hagyomány támogathatta, mert a nagy sivatag az Etil folyó előtt világosan az utóbbi folyó és az Ural közötti területre mutat, vagyis ama területre, melyre valamennyi kutató helyezi a magyarok őshonát. De föltéve, hogy még ez összhangzás sem léteznék s hogy a Névtelen munkája vagy teljesen vagy részben a képzelet terméke vagy pedig plágium lenne, a mi azonban, tekintettel a közötte és a Bíborbanszületett között fenforgó és Szabó Károly [3] által ügyesen kimutatott számos közeledési pontra, teljességgel nem képzelhető, mégis bátorkodnánk fölvetni azon szerény kérdést, vajjon honnan vette ama rossz hírben álló férfiú, kiről már annyit írtak és vitatkoztak, azon talán csak nem egyedül czifraságra szolgáló tulajdonneveket, melyek kétségtelenül valódi ázsiai, vagy jobban mondva török-tatár jelleget tüntetnek föl, s melyeket csak nem vehetett át egy Dares Phrygius, egy Regino, egy Guido de Columpna vagy más középkori szerzőtől, kiknek in asiaticis vastag tudatlanságát csak nem fogja valaki védelmezni. Tehát, azt fogják mondani, hogy az akkori időkben még a nép emlékében élő hagyományok, mondák- és népdalokból. Nos, ha a dolog tényleg így áll, s ha még Hunfalvy [4] is, ki a magyar krónisták állításait oly kevésbe veszi, de az oly megvetendő anyaghalmazból mégis kiválasztja a Névtelen említette *Togata* folyónevet, hogy azt könnyen érthető okokból a *Tangat*-tal (azaz a déli osztjákok Irtis-ével) azonosítsa és ez utóbbiból a *Dentumogert* kimagyarázhassa, épen nem látjuk be, miért ne lehessen nekünk is hasonlóan cselekednünk, és miért ne használjuk föl saját czéljainkra e legrégibb magyar krónista adatait.

[3] V. ö. Szabó K. előbb idézett értekezésének több helyét a *Magy. Akad. Értesitő*-ben, továbbá Bartal György *Comment.* I. k. 42. l.
[4] *Magyarország Ethnographiája.*

És valóban a NÉVTELENnél és a későbbi krónistáknál nem egy adatra akadunk, mely eddigelé, daczára annak, hogy a magyarok eredete történetét fölötte érdekes színben tünteti föl; figyelembe nem vétetett. Bármit mondjanak is, határozottan keleti szellem az, mely a magyar történeti mondák hálózatát áthatja és csak az tarthatja szembeötlőnek a magyar, meg az egykorú német mondák alapfonalai között eddig földerített hasonlatosságot, a ki kellő figyelmet nem fordított az ázsiai népek mondáinak összehasonlító tanulmányára, a ki nem tudja, hogy pl. a teleutek, altaiak és kirgizek között oly mondák és mesék találkoznak, melyek, mint SCHIEFNER[5] kimutatja, hasonló ősiráni és buddhista képzelmekkel egybevágó vonásokat tüntetnek föl s melyek, mint oly sok játék, tréfa és talány az emberiség legtávolabbi köreiben is föllelhetők. De e hasonlatosság, melyet a magyar és német középkori mondák tekintetében épen nem tagadunk, csak a ruházat, csak a külső burok, mely még teljességgel nem tételezi föl a tartalom azonosságát. Valóban nincs szükségünk különös erölködésre, hogy a Névtelen *hetumogerje* (hét magyar) és a turkománok *jeti ata*-ja[6] (hét atya, hét ős) között hasonlatosságot fedezzünk fel és ép oly könnyű szerrel találhatjuk *Emesu* álomképében, mely fiának Álmosnak elnevezésére adott okot, más oly anyák hypnicus tüneményeinek hasonmását, kik nagy férfiakat hoztak a világra; s minthogy a Névtelen keresztyén képzeletén néha megütköztek azért, mert pogány hőseit a keresztyén jámborság dicsfényével környezi, csak a moszlim krónisták eljárására akarunk utalni, kik *Oghuzt*, a törökök mesés törzsatyját nem átallották moszlim ember gyanánt, sőt Mohammed tanának buzgó védője gyanánt feltüntetni[7] oly időben, melyben az arab prófétáról még szó nem

[5] V. ö. RADLOW: *Proben der Volksliteratur der türkischen Stämme Südsibiriens* czímű művéhez írt előszót. X. l.

[6] Ez alkalommal rámutathatunk a magyar *hetu* és a török jeti = 7 közt fennálló analogiára.

[7] V. ö. *Abulghazi Bahadur Khan*. Edition Desmaisons. St. Petersbourg. 1874. 20—25. l.

lehetett. Ily értelemben kell vennünk Álmos rajzát is, ki a keresztény európai író æsthetikai fogalmaival megegyezőleg, bár mi volt légyen neve, bizonyára nem lehetet nyulánk, magas termetű, nagy fekete szemű férfiú, mert, hogy mi az *Álmos* szóban nem látjuk a KONSTANTIN-nál előforduló *Szalmutzész* analogiáját és azt csak egy, alapjában mesés személyiség jelzőjének tekintjük, azt a maga helyén már hangsúlyoztuk.[8] Ha már most a régi magyaroknak a NÉVTELEN vázolta életképében tovább kutatjuk azon jellemvonásokat, melyek az ázsiaiak, és különösen a török-tatároknak a múltban és némileg még a jelenben is uralkodó életmódjára emlékeztetnek, úgy többek között az ismeretes esküimintának, tudniillik a vérivásnak (V. fej.) leírása fogja figyelmünket lekötni, mely szokás a magyar *eskü* szóban még napjainkig is fönmaradt (l. alantabb) s egy török történetiró állítása szerint hazánkban még a XVI. században dívott; s itt még a hely is megtartá a török nevet, mert *esküllő*[9] = az eskü helye a hangtan szabályai szerint megfelel a török *ecskilik*-nek, mely az ivás helyét jelenti. Az esküvés e szokása természetszerűleg valamennyi ural-altai népeknél közösen dívott és Afrika vad népeinél itt-ott még most is föllelhető,[10] de az azon korbeli germanok és szlávok előtt ismeretlen volt s ennélfogva csakis a hagyományon vagy a NÉVTELEN idején még dívó szokáson alapúlhat. Hasonlóan nem európai, sőt ellenkezőleg valódi ázsiai jellegűnek tartjuk az Álmustól kegyelemért esdő gallicziaiak rajzát (XI. fej.), kik *mezítláb* jelennek meg, de nem egyszersmind *hajadon fővel* is, mert csak mindkettőt együttvéve lehetne a IX. századbeli keresztyén szokás szerint a bűnbánás jeléül tekinteni, míg az előbbi *egyedül* török-tatár szokásra

[8] V. ö. Almuš a *Bolgár szólajstromban.*

[9] In loco illo qui dicitur *Esculeu* fidem cum juramento firmaverunt (ANONYMUSnál). Mai napság Esküllő mint erdélyi helynév ismeretes.

[10] V. ö. *Die primitive Kultur des turko-tartarischen Volkes.* 252. lapján az első jegyzetet. 286. l.

mutat. Középázsiában az esdeklők még ma is mezítláb jelennek meg, sőt az «esdeklés» fogalmát is a mezítláb járással fejezik ki. Ezzel kapcsolatban figyelmet érdemel azon adat, mely a gallicziai herczegnek *díszruhákból* álló ajándékairól szól, mert a *khalatok* (díszruhák) adományozása határozottan ázsiai szokást képezett és képez még jelenleg is.

Az említett mozzanatoknál azonban hasonlíthatlanúl bővebb adatokat nyújt nekünk a NÉVTELEN szövegében idézett hősök névsora, oly nevek lajstroma, melyek közül némelyek a mai magyarok előtt idegen hangzásúak s ezért meséseknek látszanak, míg másokról ki van mutatva, hogy teljesen idegen forrásban szintén előfordúlnak, mire nézve csak a NÉVTELEN-nek Álmos és IBN FOZLAN-nak — a mely írót pedig derék NÉVTELEN-ünk bizonyára nem ismerte — Almuš neve, nemkülönben a magyar krónistáknál előforduló Árpád, Tas, Gyula, Bulcsu és Zsolt, meg a BÍBORBANSZÜLETETT idézte Arpadisz, Taszesz, Gylasz, Bultzusz és Zaltasz nevek közötti azonosságra kell utalnunk. Ha az összhangzásnak e ténye már magában is hatalmas érvet képez a Névtelen egyik-másik adatának hitelessége mellett, mely érvet azonban e krónista fanaticus ellenzői erőszakkal mellőztek, úgy hiszszük, igazolva van ama kérdésünk, hogy miért kételkedjünk ép azon nevek hitelességén, melyek a byzancziaknál nem lelhetők s melyeket idegenszerű nyelvjellegöknél fogva vagy meg nem értettek vagy hibásan értelmeztek. Nos, mi nyiltan megvalljuk, hogy a Névtelen jegyző eddigi értelmezői és bírálói logikáját ép oly ferdének mint igazságtalannak tartjuk, mert a ki a fönnebbi összhangzást elismeri — és mindenkinek el kell ismernie —, és ki a mester egyik vagy másik szavát kedvencz theoriájának talpköve gyanánt használja föl, annak a hátralévő részt sem szabad ama szigorú ítélettel megbélyegeznie, hogy «hazugság». E mulasztást tehát helyrepótlandók, e helyen vizsgálat alá veendjük a NÉVTELEN szövegében előforduló személy- és tárgyneveket, és a mennyire csekély ismereteinktől kitelik, utalni fogunk azok származására.

Hogy *Almus* csak melléknév, ily értelemben: *magasztos nemes, dicső* stb. azt a maga helyén a bolgár szójegyzékben már kimutattuk. Ugyanaz áll a magyarok ez első meg nem nevezett vezérének felesége tekintetében is, mert *Emesu* vagy *Emes*, mint SZABÓ K.[11] olvassa, oly feltünő hasonlatossággal bír a török-tatár *emeke* = nagyanya, *emecsi* (ana) = szoptató (anya) a mong. eme = asszony és végűl a magy. *emse*[12] szóval stb. hogy teljesen igazolja ama föltevésünket, mely szerint itt nem személynév, hanem általában *nő, asszony* kifejézés forog szóban; s hasonlóan különös erölködés nélkül ismerhetjük fel az *Ögek, Ökek* névben, Álmos atyja nevében, a török-tatár *eke*[13] (öke?) atya szót, hol e személynevek gyanánt szereplő szavakat egyszerűen *fejedelem, nő* és *atya* értelemben kellene venni. Ha már most, folytatjuk a hét vezér vagy fejedelem neveire vonatkozó kutatásainkat, úgy még inkább előtérbe lép az egész genealogia török-tatár jellege. E szerint *Eleud* (a magyar történetírók *Elődje*) az *Ölüt* = törzs, néptörzs szóval, *Cundu* a *Kündü* = tisztelt, becsült szóval (v. ö. Kündü = tisztelt, IBN DASTÁ-nál és كندة a khazar szójegyzékben), *Thosz* a *tas* = kő szóval, *Ound* az *Oundi* = elégült, *Ete* az *idi, iti* = úr szóval,[14] *Harka* a *Karga* = holló szóval hasonlítható össze, s ez alkalommal azon sajátságos jelenséget kell kiemelnünk, hogy a NÉVTELEN a hét vezér névsorában a valódi iráni hősnevet *Töhötöm* vagy *Tuhu-*

[11] *Béla király névtelen jegyzőjének könyve.* Pest, 1860. 7. l.

[12] Ha a török-tatár mythosban *kaban* = vadkan mint a férfi ereje, méltósága és tekintélyének jelképe szerepel, akkor nagyon következetes eljárás volt a fejedelemnét emsé-nek (disznó) nevezni.

[13] V. ö. BUDAGOV-nál کا eke-t I. 70. l. El nem mulaszthatjuk itt az olvasó figyelmét Ükek-Ugek-(WADDING-nál Uguech)-re fölhívni, mint egy oly város nevére, melyet a középkori útazók *Madsar* mellett szoktak fölemlíteni és mely Szarai és Bolgar közt lehetett. V. ö. YULE-nak Ázsia XIV. századbeli térképét a *Cathay and the ways thither.* London 1864 első kötetében. IBN BATUTA Saraiból Konstantinápolyba vezető útjában Ükek-et is érintette.

[14] V. ö. a szótárt az *Uigurische Sprachmonumente* cz. munkámban.

tum [15] sorolja föl, ama persa szót, mely *hatalmast*, *vitézt* jelent és mint Behmen és Rusztem mellékneve csak FIRDUZI által jutott előtérbe, mely tehát a középkori Európában bizonyára ismeretlen volt és amaz iráni kultúrbehatás maradványának tekintendő, melyet a persa miveltség a magyarokra ősi hazájokban, valamint nyugot felé tett útjokban gyakorolt, és mely e lapokban még kimerítően fog szóba jönni. Még feltünőbb a török nyelvjelleg ama hét kún vezér neveiben, kik Kievnél a magyarokhoz csatlakozának [16] (X. fej.); a mi különben nagyon természetes, minthogy a kúnok török nemzetiségéhez kétség nem fér. Itt már nem költött személyiségekkel van dolgunk, mert ha el is ismerjük azt, hogy e tulajdonnevek részint a nép ajkán, részint a másolók hanyagsága folytán tetemesen eltorzúltak, hogy ma már teljesen helyre nem állíthatók és *Etu*, *Edumen* szók, daczára török hangzásuknak, ma már föl nem deríthetők, úgy másrészről annál könnyebben ismerhetjük fel *Ouszad*-ban az uigur *uszad*-ot = irány, rend, [17] *Bunger*-ben a török *büngüz*-t = a vénülő, [18] *Boyta*-ban a török *bajtag*-ot = magas jel, zászló, *Ketel*-ben az oszm. *Kecsel*-t = kopasz, *Bocsu*-ban (későbbi alakja *Boksa*) a török *baksai*-t [19] = pap, írnok, próféta és *Alup-Tolma*-ban a hamisítatlan keleti török Alîp-Tolmá-t [20] = hős Tolma.

[15] Szótárainkban és a tulajdonképi Iran-ban Tehemten-nek hangzik e név, de Irántól keletre és Középázsiában Tuhumtumnak ejtik.

[16] Ha HUNFALVY, ANONYMUS ez adatának helyességét kétségbe vonván, azokat költött kúnoknak nevezi (292) akkor ő úgy látszik csak a besenyők és kúnok azonosságát nem akarja elismerni, pedig erre nézve minden kétség ki van zárva, mert már a byzanczi írók is az úzokat, vagyis kúnokat a besenyőkkel azonosítják.

[17] V. ö. BUDAGOV I. 130. l.

[18] a بوكماك buñmek, büngmek = vénülni igétől.

[19] Baksa (Baxa) még a XVI. század végefelé is divatos tulajdonnév volt Magyarországon (v. ö. *Történelmi tár* 1880. II. füzet).

[20] V. ö. Alip اليپ (BUDAGOV I.—80. l.) = hősies, jeles; később e szó *alp*-nak hangzott; az alapjelentésére nézve v. ö. a turko-tatár nyelvek etymologiai szótárát, § 11.

Bátran még tetemesen szaporíthatnók a Nevtelen szövegében előforduló török származású szók e lajstromát, és szándékunk is azok hátralévő részét könyvünk illető helyén értékesíteni, azonban szükségesnek tartjuk itt ismételve kijelenteni, hogy e nyelvemlékek a mai hazába való vándorlásról szóló magyar hagyományt oly színben tüntetik föl, mely hívatva van az egész eredet kérdésére bizonyos mérvű határozott fényt árasztani. És ugyan ki vallhatna e névsorral szemben más nézetet, miután a török nyelvmaradványok számos bizonyítékát bírjuk, a nélkül, hogy képesek lennénk csak egyetlen *osztják, vogul vagy mordvin származású szót* is fölmutatni. Már e fontosság miatt is kívánatos volna pontos tudomással bírni a könyv tulajdonképi keltéről, nemcsak azért, hogy a keletkezés idejéből az adatok hitelessége mellett vagy ellen hozhassunk föl bizonyító érveket, hanem azért is, hogy annak magasabb vagy alacsonyabb korából azon elevenségre vonhassunk következtetést, melyben az említett hagyomány a nép emlékében fönmaradt. Nem minél régibb, hanem minél újabb keletű ama könyv, annál meggyözőbb előttünk annak bizonyító ereje, mert abból látjuk, mily mélyen gyökerezhetett meg ama hagyomány a nép szellemében, ha e mozzanatok még négy századdal a honfoglalás után is — föltéve, hogy a Névtelen IV. Béla idején (1235—1270) élt —, daczára azon fanaticus pusztítási dühnek, melynek minden ki vala téve, mi a pogány korszakból fönmaradt, az előttünk fekvő alakban tartották fenn magokat a nép ajkán. Ha valaki a történeti néphagyomány e csodálatos képességével szemben, egyebek közt a szerb és bosnyák népnél Kobilics és Szibinjanin Jankóról (Hunyadi János) elterjedt dalokra akarna utalni, hol az efféle több századéves történeti eseményeket a *guszla* kíséretében szokták megénekelni, úgy nem volna kizárva azon feltevés, hogy itt írott krónikák voltak segélyére az emlékező tehetségnek, a mi azonban a magyar hagyomány tekintetében nem történhetett, minthogy itt ép annak ellenkezöje, t. i. ily emlékek kiirtásának dühe van

constatálva. — Első sorban tehát az a kérdés, mely okoknak köszönheti a magyar hagyomány csodálatos fenmaradását, és másodszor, honnét származik annak túlnyomólag török jellege.

Hogy az első kérdésre válaszolhassunk, természetesen csak arra a forrásanyagra kell utalnunk, melyet Rasid-ed-din a mongolok és törökök történetében fölhasznált, s látni fogjuk, hogy az eredetiség minő kiváló bélyegét tüntették föl ama hagyományok, melyeket a török-mongol harczosok a persa történetíróval közöltek, mint ugyanannyi köveket, melyekből a történész a török-mongol genealogia épületét fölhordá. Eléggé ismeretes dolog, hogy a török nomádok a míveltség főkellékének mindenkor «a hét ős» felsorolását tekintették; semmiféle más téren sem bírnak oly jártassággal, mint a faji leszármazás százágú mellékútaiban és az egyes törzsek, ágak, clanok és családok egymáshoz való viszonyaiban, s azon troubadour, ki a *koboz* (hegedű) nyifogó akkordjai mellett a pusztai hős tetteit énekli meg, nemcsak hőse kóborlásai, szenvedései és küzdelmeinek részleteiről fog tudomással bírni, hanem még hőse lovának fej- és lábjelei tekintetében sem szabad tévednie, a nélkül, hogy a hallgatóság őt nyomban helyre ne utasítaná. És e sajátságához a puszta lakója minden időben és minden helyen híven ragaszkodék, abban rejlik lángoló hazaszeretetének és nemzeti érzületének alapja, miben különösen az iránitól különbözik, és ez a nemzeti érzület volt az, mi a magyarokat is Európában való megjelenésökkor mintegy panacéa oltalmazta azon nagy veszély ellen, mely nemzetiségöket fenyegette, mert az ősökről való élénk megemlékezés nélkül a magyarok azon kor népáramlatai- és tódulásaival szemben bizonyára enyészetnek indúltak volna. — A mi a második kérdést, t. i. a magyar hagyományban előforduló török személynevek származását illeti, erre annál könnyebben felelhetünk meg, minél inkább hangsúlyozzuk azon körülményt, hogy a történeti bizonyítékokra irányuló eddigi fejtegetéseink eredménye nyomán *a*

magyarok és törökök ethnikai elnevezését még mindig azonosnak tartjuk, és e nézetünk mellett mindaddig megmaradunk, míg netán egyéb kutatásainkból folyó későbbi eredmények bennünket más nézetre nem térítenek, azaz, mindaddig, míg más, eddigelé ismeretlen történeti hagyomány legalább is ugyanannyi kétségtelenül osztják vagy vogul jellegű nevet föl nem mutat. Lehet-e tehát csodálkoznunk, ha ily körülmények között a magyar hagyomány török nyelvemlékeket őrizett meg, midőn épen ezek hiányának kellene legnagyobb mérvben föltünőnek lennie?

A Névtelen *Gesta Hungarorum*-járól mondott bírálatunk Kézai Simon mester könyvére: *De originibus et gestis Hungarorum* is alkalmazható. Kézai-nak azon okból adtunk előnyt a későbbi krónisták fölött, mert művét, legyen az bár, mint Szabó K. hiszi, régibb magyar krónikák másolata vagy utánzása, — valamennyi magyar krónika[21] alapjának tekintjük. Kézai könyve is magán hordja azon kor félreismerhetlen jellegét, melyben keletkezett és sajátságos, hogy nemcsak azon korbeli keresztyén-európai, hanem moszlim-ázsiai munkákkal is bizonyos tekintetben hasonlatosságot mutat föl. Valóban sajátságos és meglepő dolog, hogy ha Kézai-nál a Josephus, szevillai Izidor, Godfridus és mások nyomán közlött mondát Szem, Kham és Jafetről, valamint a magyaroknak ez utóbbitól való leszármaztatását olvassuk és emlékünkbe idézzük, hogy Rasid-ed-din, Mirkhond és Abulgazi a törökökre nézve ugyanezt teszik, sőt hogy a törökök ősatyja gyanánt valamennyi moszlim történésznél يافث اوغلى ترك azaz Turk Jafet fia szerepel. Ellenben a Scythiára, mint a magyarok, illetőleg a mesés Hunor és Magor őshazájára vonatkozó földrajzi adatok tekintetében szerzőnk ismét a Pontus országok és a Volga

[21] V. ö. a Podhradczky-féle *Kézai-kiadás* jeligéjét, mely így hangzik: «Kézai műve, mely III. vagy Kún László idejében készült, minden krónikának s ennek folytán minden magyar történetnek az alapját képezi».

vidékről szóló geographiai ismeretek akkori álláspontján áll, és csak sajnálnunk lehet, hogy a másolók hanyagsága azoknak más egykorú adatokkal való egybevetését megnehezíté és annyi üres theoriára szolgáltatott okot.

Mindenekelőtt a *Togara, Togora* folyónév, és nem *Togata* mint Thuróczy-nál és a *Pozsonyi Codex*ben olvasható, idézett elő zavart, mert mint látjuk, Hunfalvy [22] ezen helyesírási hibán alapuló névben a *tangat*-ot látja, mely néven az osztjákok az Irtist nevezik, sőt még a *Dentiát* vagy *Denciát*, melyről még alantabb lesz szó, a Névtelen *Dentu* (moger) nevével azonosítja. Már az Etul és Togora folyóneveknek összekapcsolása is (azaz: «oriuntur etiam in eodem duo magna flumina, unius nomen Etul, et alterius Togora») mint Kézai írja, azon föltevésre jogosít, hogy itt csakis a Volga és az Ural foroghat szóban, mert Etul vagy Etil egyszerűen a mai törökök Itil-je, és habár a Togara és Jajik azonossága tekintetében még épen semmi bizonyítékkal nem bírunk, úgy mégis egy, Kézai-nál előforduló későbbi kitétel alapján, mely így hangzik: «Togara autem fluvius discurrit de Scythia exeundo per desertas sylvas, paludes ac montes niveos ubi numquam sol lucet propter nebulas tandem intrat in *Yrcaniam* vergens in mare aquilonis,» nem férhet kétség ahhoz, hogy oly folyó, mely puszta erdőkön, mocsárokon és havasokon (?) húzódik végig és végül Hyrkánia felé kanyarodik, mely néven az ókorban Kharezm pusztáját és országát ismerték, sem az északi tengerbe nem szakadhat, sem pedig alatta az Irtist érteni nem lehet.[23] Bárhonnan származzék a Togora név, az csak az Uralt (Jajik) jelölheti, és e kifejezésben «mare aquilonis» hajlandók lennénk nem az Északi tengert, hanem a *Kaspi (hyrkániai) tenger északi partját* fölismerni, hová

[22] *Magyarország Ethnographiája.* 286. l.

[23] Figyelemre méltó, hogy a középkorban a Tigiri, Tigira névvel a Volgát is jelölték; e szó különben a Tigris folyam nevétől származik, a mint ez a Jaxartes és egyéb folyókra vonatkozólag is megtörtént. Lehetséges tehát, hogy itt a Tigara v. Togarán a Jajik-ot értették.

tudvalevőleg az Ural és a Volga ömlik. A mi már most Skythia keleti határának további megjelölését illeti, erre nézve KÉZAI e szavai: «Scythia quoque regno de oriente jungitur regnum Jorianiorum et post hæc Tarsia et tandem Mangalia ubi Európa terminatur» épen nem alkalmasak a földrajzi homályt földeríteni, miután a sorrend minden combinatiót meghiúsít. *Jorianum* alatt lehet ugyan Žoržanumot vagy Žoržaniát érteni, s hasonlóan Tarsia alatt érthető a Tarasz طراز vagy تلاس Talasz a Csui mellett, így legalább Tarasztaz 1375-ben kelt Carta Catalanán vagy Ázsiának YULE által a XIV. század első felében készített térképén[24] találjuk — de mikép szerepelhet Mangalia Európa végpontja gyanánt, midőn már messze Ázsiában vagyunk? Mindazonáltal e Mangaliát nem tekinthetjük KÉZAI koholmányának, mert az NIL DOXOPATRIA archimandritának 1143-ból származó iratában is előfordúl, hol a római pápa területe forog szóban, s hol ezeket olvassuk: «Possidebat itaque Romanus Europam universam ad confinia usque mazorum et Gallorum, Hispaniæ, Franciæ et Illyrici usque ad Gadira et columnas Herculeas, oceanum qui in occasum solis vergit — — — usque ad Sclavos, Abaros et Scytas ad Danubium fluvium, ecclesiastica confinia extendit ad *Mancariam*.[25] E *mancaria*, melyet BRUUN, kitől ez adatot átvettük, Kiev tatár nevének tart, határozottan azonos KÉZAI Mangaliajával, tehát tényleg Európa végpontját képezi s ennélfogva az előbb említett Tarszia és Jorianum nevekkel összhangzásba nem hozható. A *Bessi* és *Cumani albi*-vel szomszédos nyugati határt már könnyebben felderíthetjük, mert az utóbbiak alatt tényleg azon kúnok értendők, kik a XII. században és a XIII-ik első felében a Volga és a Don között laktak, mely két folyót KÉZAI hibásan

[24] V. ö. az *Extraits et notices* II. rész XIV. kötetében foglalt facsimilét.

[25] V. ö. *O raznich nazvanijach Kiova v prezsnee vremja* F. K. BRUUN-tól (Külön lenyomat az archäologiai congressus munkálataiból). Kiew 1876. 6. l.

azonosnak tartja, s ama kúnok Európával Oroszország közvetítése által ismerkedének meg.

A legkiválóbb érdekkel, de a fejtegetésnél egyszersmind a legnagyobb nehézséggel is jár Scythiának három részre, tudniillik *Barsatiára, Denciára* és *Mogeriára* való felosztása, mely részek földerítése tanúlmányunkra nézve rendkívüli fontossággal bír. Barsatiára vonatkozólag, mely a *Chronicon Budense*-ben Bascartia alakban szerepel, CHWOLSON a (IBN DASTÁ-nál található) Barsalia olvasásmódot ajánlja, még pedig nem alaptalanúl, mert hogy itt eredetileg *l* állott, az a reá következő Denciából következtethető, melynek a Barsatia mintájára a Dentia, nem pedig a fönmaradt Dencia alakot kellene feltüntetnie. A Bascartia olvasásmóddal ugyan többre mehetnénk, miután Bascartia és Mogoria a *baskird* és *madzsar* nevek keleti összekapcsolásának felelne meg, azonban a *t* és *c* közötti fennebbi viszonyt nem szabad erőszakkal mellőznünk, és egyelőre Barsatiát Barsalia helyett kell elfogadnunk. A *Dencia* névben, melyet HUNFALVY Dent, Tangatból származtatva, hibásan az «Irtis melletti ország»-nak fordít[27], hajlandók lennénk vagy a hajdani *Doneciát* azaz a Doneczterületet fölismerni vagy pedig egy hajdani *Thanatiát, Tanaciát*, azaz a Thana országát, mi körülbelül egyre megy, s mely utóbbi néven nemcsak e híres olasz kereskedelmi várost a Don mellett, hanem egyszersmind annak messze északra nyuló területét is érthették, tehát oly földrajzi viszony foroghatott fönn, mint bolgár város és ország, valamint más helyek tekintetében is. E föltevés indokolásáúl azt hozzuk föl, hogy valamint a CATALANI-féle térképen úgy FRA MAURO *Mappa mondo*-ján is Thanatia tényleg szerepel. Csakis *Mogoria*, a CATALANI-féle térkép Ugria-ja és a *Derbendname* Ulu Mažar-ja tekintetében nem lehet kétség az iránt, hogy alatta a magyarok ősi széke értendő, és pedig annál

[26] *Izvestija o Khazarach* stb. 94 286. l.
[27] *Magyarország Ethnographiája.*

kevesbbé, mert a mažar név, mint később kimeritően be fogjuk bizonyítani, nagyon régi keletű és a vocalisatio tekintetében Kézai-nál sokkal helyesebben van visszaadva, mint a Névtelen-nél, ki a moger magyartalan írásmódot használja. Moger vagy Mager, Theophanes-nél Μουαγερ, egy 528. évben élt uigur fejedelem neve [28] különben az olasz szerzetesek irásmódjára emlékeztet, kiknél Mager (olv. Mažer) és Majer fordúl elő, legalább így találjuk e szót Walding: *Annales minorum* czímű munkájának Kunstmann [29] által idézett helyén, mely szerint a ferenczrendiek 1314-ben e világrészen következő klastromokkal bírtak: «Vicariatus Tartariæ Aquiloniaris habet loca 17, Caffa ubi sunt duo loca, *Majeria*, ubi alia duo stb.» Egy másik 1400-ból való lajstromban ismét lelhető a *Mager* név, még pedig Uguech (Ükek) mellett, és habár Yule-vel egyet értünk, ki Bruun-hoz intézett magánlevele szerint az utóbbiban a Kuma melletti Madzsart gyanítja, úgy ez még sem állhat az előbbi *Majer* vagy *Majeria* tekintetében, miután két klastrom fönnállása nem vonatkozhatik egy városra, hanem egy országra, t. i. a régi útazók említette Magna Hungariára, minthogy a XII. és XIII. században a keresztyénség az úgynevezett Tartaria aquilonarisban egészen a mai keleti Turkesztánig terjedt s ennélfogva a Magna Hungariában is kellett hívekkel bírnia és tényleg bírt is. A Mager, Majer, Magroman, Mankirman és Kiev között Bruun állítása szerint fönnálló azonossággal itt közelebbről nem fogunk foglalkozni, minthogy e helyen csak Kézai-nak 1282-ből származó földrajzi nomenclaturáját a XIV. század kezdetén élt olasz szerzetesek adataival akartuk egybevetni.

Ha tehát az első magyar krónisták a magyarok Scythia nevén idézett őshazájának földrajzi fekvése tekintetében, a mennyire ama távol korszak homálya engedé, jobbára helyes

[28] Tomaschek: *Die Gothen in Taurien* cz. munkája 13. l. nyomán.
[29] *Historisch-politische Blätter.* 1856. II. 708. l.

úton jártak, úgy másrészről még sem lehet tagadni, hogy a bevándorlásról szóló történeti jelentésök tudatlansággal, ellenmondásokkal és a képzelet legbadarabb szüleményeivel van eltelve, és minden kísérletet, mely adataiknak a valóság színében való feltüntetésére irányul, nevetségesnek kell állítanunk. Csodálkoznunk ezen épen nem lehet, mert a hagyomány azon időben már sokkal elmosódottabb volt, a népdalokat s meséket pedig a keresztyén befolyás már megfosztotta utolsó zománczuktól és valóban bámulatos, hogy daczára a nemzetiség ellen négy századon át folytatott erőszakos harcznak, az eredetiségnek legalább egyes nyomai maradhattak fenn az ősmagyar és germán mondakörök tarka keverékében, melyek gyöngén pislogó szikrák gyanánt tündökölnek e végtelen chaoszban. E szikrák alatt értjük az akkoriban még a nép emlékében élő nyelvemlékeket, melyek részint helységekre, részint a kiváló hősökre, részint pedig tárgynevekre vonatkoznak s egy letűnt kulturvilág fontos adatai gyanánt figyelmünkre teljes mérvben méltók. Miután a Névtelen szövegében előfordúló tulajdonnevekről már megemlékeztünk, e helyen részint azokat ki fogjuk egészíteni, részint pedig ama neveket fogjuk vizsgálat alá venni, melyek későbbi krónisták által mintegy maradványai a régi szóbeli hagyománynak, a keresztyén germán befolyás által teljesen átidomított s újabb alakba öntött mondakörbe beszőve jutottak reánk.

Minthogy a tulajdonnevek bizonyító képességéről már más helyütt nyilatkoztunk, itt csak annyit jegyezünk meg, hogy azon uralkodó szellem, mely a hún, khazar és besenyő személyneveknél kifejezésre jutott, a régi magyarok személynevei tekintetében is érvényesűl, és hogy ezt sajátságos módon nemcsak a IX. és X. századbeli magyarokról mutathatjuk ki, hanem még a XIV. és XV. századokig is, miután a személynevek az ezen időből származó okmányokban még igen gyakran valóságos török nyelvjelleget árulnak el, sőt még a keresztyén keresztnevek helyét is pótolják. Annyira ugyan mi nem mehetünk, mint Oppert J., ki azon elvet állítja föl, hogy csaknem

példátlan dolog, hogy az ókorban valamely nép tulajdonneveinek alkotására idegen nyelvet használt volna.[80] Tekintve az ó-persa kulturának a magyar nyelvre gyakorolt befolyását, e föltevés nem jogosúlt, habár a kölcsönvétel igen szűk mérvű volt s az arab *szultán* szónak, meg egyes persa tulajdonneveknek kivételével a nomenclatura egészen török jellegű, és csak kevés esetet leszámítva, hol a magyar-török hangok a latin átírás által mindjárt kezdetben hibásan adattak vissza és hol magok a másolók e hibás átírást még eltorzították, az e két nyelvben uralkodó hangtani szabályok alapján magyarázható meg. E szempontból akarjuk tehát a NÉVTELEN krónikáján kívül még KÉZAI munkáját és más régibb nyelvemlékeket szemügyre venni és az illető tulajdonnevek nyelvi származását kutatni.

Geicha, Geyza (NÉVTELEN), miből az újabb Géza keletkezett és mint a hibás kiejtés mutatja, nem szóbeli hagyomány, hanem írásbelileg jutott a mai magyarokra — SZABÓ K. szerint a valónak legmegfelelőbben *gyeics*-nek olvasandó. Tekintve azon körülményt, hogy a kezdő *g* hang gyakran *j*-vel váltakozik (V. ö. Jula, Gula és Gyula, — gyümölcs, gimilcs, törökül jimiš) és a Geicha név STENZEL: *Scriptores rerum silesicarum*[82] czímű munkájában, valamint egyebütt is *Jesse*-nek tehát *j*-vel van írva, a régibb alakú Jeicha iránt kétség nem foroghat fönn. Hasonlóan, a végszótag nem *se, sa* vagy *za*, hanem *csa* vagy még helyesebben *cs, csi*-nek veendő, mely utóbbi a régibb török *či, ži*-ből keletkezett. E szónak eredeti alakja tehát *jeicsi, jeiči* és *nyilast, íjászt* jelent, innen: jej, jaj = íj, a *či* rag hozzákapcsolásával, s ebből származott a magyar jeics, gyeics, valamint a török seütcsiből a magy. szűcs — a török aacscsi-ból a magy. ács stb.

[80] V. ö. 30. l.

[81] *Il est presque sans exemple qu'un peuple de l'antiquité se soit servi d'une langue étrangère pour former ses noms propres. Inscriptions des Achéménides.* Paris 1852. 103. l.

[82] SZALAY nyomán v. ö. *A magyarok története.* I. 41. l.

Vajk, Szent István pogány neve, melyet PRAY, KATONA és SZALAY [33] idegenszónak tartanak, nem egyéb mint az ó török *bajik* = gazdag, hatalmas, dicső, a *baj* törzstag és az *ik* névragból.

Carolta és *Sarolta*, Gyula erdélyi fejedelem két leányának neve, kik közül az utóbbi Géjza felesége és Szent István anyja lett. E neveket a latin-franczia Carlotta és Charlotte nevekkel való véletlen hasonlatosságuk folytán eddig mindig európai idegen neveknek tartották. Azonban ez nem áll, mert először is kétes, vagy legalább nagyon is kérdéses, vajjon Sarolta és atyja a keresztyénséghez szítottak-e, s másodszor még ez esetben sem lehetett ezen, a latin-franczia nyelvben azonos, nevet egyszerre mindkét leányra ruházni. Mi ennélfogva a NÉVTELEN Caroldu és Saroltu-ját valódi magyar, illetőleg török szóknak tekintjük, még pedig az elsőben a *Karaldi* = feketés, barnás, az utóbbiban a *saraldi* = szőke, sárgás [34] szókat látjuk. Hogy a nomádok felfogása szerint a nők nevei gyakran színektől kölcsönöztettek és kölcsönöztetnek még mai napság is, említésre alig szorúl. Hasonló viszonyban állana a kisebb Gyula két fiának nevei is, t. i.

Bua és *Bucna*, helyesebben *Bucra*, mely nevek török nyelvjellegéhez kétség nem fér, s melyek török nevek gyanánt gyakran fordulnak elő. *Bua*, szójárási eltérésben *buga* annyit jelent mint *bika* vagy *szarvas* és ily alakban Sari-buga, Kutlubuga a XII. és XIII. században gyakran található török nevet képezett. *Bukra* ellenben, melynek jelentménye, hímteve, az uigoroknál volt igen szokásos. V. ö. *Bogra*, *Bokra*-Khan a a *Kudatku Bilik*ben híres keleti turkesztáni fejedelem neve.

Kerechet (olv. Kerecset), KÉZAI-nál «avesque Jegerfalc quæ hungarice kerechet appellantur». A mai magyarok nyelvében

[33] PRAY és HORVÁTH ISTVÁN azt a naiv etymologiát állították föl, hogy Vajk a cseh Vojteck-vel azonos.

[34] A mai török nyelvben *karaldi* v. *karalti* az alkonyatot és *saralti* a hajnalt jelenti.

ily nevű madár ismeretlen. Az a kérdés tehát, mely nyelvből való e szó, s nem is kell messze mennünk, hogy abban részint azonos, részint rokon madárnevekre akadhassunk: *a)* كرچه Kereže = a fecskéhez hasonló madár, Babernél (365)[85], — *b) Karcsiga, Karcsia,* tatár nyelven *Karča* = sólyom, vadászsólyom, a calcuttai persa magyarázatú szótárban Budagov-nál (II. 9. l.) a hasonértelmű ястребъ és соколь, azaz sólyommal van fordítva.

Kadar (Kézai-nál: inter se Rectorem unum nomine Kadar) csak látszólag személynév, alapjában azonban nem egyéb, mint egy méltóság kifejezése, még pedig a latin rectornak megfelelő török elnevezés, mert *Kadar* szószerinti jelentménye: az elhárító, a megtiltó, a mongol-török szótól *kat, kad* = megtiltani, elhárítani.

Bendeguz (Bendacuz és Bendecuz) a krónikák szerint Attila atyja neve, ki Priscus-nál Mundzukh, (Μουνδιουχος)[86] névvel van említve, miértis e két nevet azonosnak vagy rokonnak tartották. E nézettel korántsem lehet egyetértenünk, minthogy az utóbbiban egy ó-török szót, az előbbiben ellenben ama persa kölcsönszóknak egyikét ismerjük föl, melyek a magyar nyelvben fönmaradtak. Bende-guz, a mai átírás szerint بنده كوس (bende-i-kusz) katonai jellegű személynév ily jelentménynyel: «a dob rabszolgája», épúgy mint a modern kilics-kuli» = a kard rabszolgája.

Béla (a *Chron. Pos*-ban és *Chron. Budense*-ben Kézai-nál Véla) egy mesés hún vezér neve, mely úgy látszik, hogy a névtelen jegyző említette *Bila Bela*, Bocsu társának bemutatott bolgár főnök nevével azonos. Jelentésére nézve e szó vagy egy régi *bileö* = tudó, tudósnak vehető vagy pedig az ismert *Biler Bülär* a régi Bulgária egyik városnevétől eredt. Hasonlólag áll a dolog a

[85] Nem értjük, hogy mi okból fogva tartja Budagov (I. 122. l.) e szót ind eredetűnek.

[86] V. ö. *A hún-avar nevek lajstromát.*

Buda névvel, Attila öcscsének nevével, mely szó ily értelemben a török szójárások egyikében sem szerepel, de melyben mégis a *bud, but* = kicsiny, fiatal, tőszótag alapértelme nyomán a tulajdonképi jelentmény fölismerhető. Így a csag. nyelvben *buta* fiút, gyermeket jelent, sajátkép a család legifjabb gyermekét, mely par excellence gyermeknek neveztetik. (V. ö. Pavet de Courteille: *Dictonnaire turque oriental.* 160. lap. továbbá Budagov I. 272. lapon.) További jelentménye: kölyök, s e concrét értelmében mai napság is használják a tevénél, melynek kölykét, csikaját *buta*-nak hívják. V. ö. továbbá budur = rövid, törpe, kicsiny stb. A byzancziak Budát ugyan Blédának (Βλήδα) nevezik, mely név földerítésével az illető helyen foglalkozunk,[87] azonban e két szó között semmi rokonság sem forog fönn.

Turda, határozottan török hangzású ős magyar nemzetségnév, eredetileg talán *turdi* = állhatatos. V. ö. a modern turkomán nevet Turdi beg = Turdi úr vagy Turdi herczeg.

Turul, az Attila czímerpaizsán levő madár neve, (Banerium quoque regis Ethelæ quod proprio scuto gestare consueverat, similitudinem avis habebat, quæ hungarice *Turul* dicitur Kézai 22). Valamint a Kerechet szónál, ugy itt is meg kell jegyeznünk, hogy e szó a mai magyar nyelvben ismeretlen, és szintén csak a török-tatár szókincsből magyarázható meg. Itt találjuk ugyanis a csag.: turgul[88] تورغول = kis, fekete sólyom torgaj تورغاي = seregély, továbbá alt. *turuj* = seregély (l. Budagov I. 744 l.); mindebből határozottan kitűnik, hogy a két madárnév, mely a hagyomány útján reánk maradt, a török nyelvben még jelenleg is szerepel, a magyar nyelvben pedig,

[87] Lásd a hún-avar szógyűjteményt.

[88] A magyar történetbuvárok közt különösen Szabó K. (v. ö. Kézai fordításának 23. lapját) *turul*-t helytelen írásmódnak tartja egy eredeti *curul* helyett, mely szerinte a magyar *karvaly, karoly* szónak a mása volna. Előtte ismeretlen ugyanis, hogy a magyar karvaly v. karvaj a török *karga, kargaj* = holló szóval azonos.

mint sok más hasonló szó, csak a XIV. század után enyészhetett el. Ez érdekes jelenségre később még több ízben vissza fogunk térni.

Chaba, magyarúl *Csaba*, Attila egyik fiának neve, kit a népmonda Attilának Honoria herczegnővel való házasságából származtat és egyúttal a *Csaba-monda* hősévé tesz. Azon nézetünket, hogy e monda alaptárgya, a mennyiben a húnok és a később fellépett magyarok közötti kapcsolatra vonatkozik, nem annyira a german mondakörből van átvéve, mint inkább helyenként annak utánzását képezi, azaz az elbeszélés ama mezében jutott reánk, mely azt a kort jellemzi, — mindaddig fönn fogjuk tartani, míg eredetének forrása föl nem lesz derítve s az azonosság pontosabban meg nem lesz állapítva, mint ez ideig. Mi sem fektetjük, mint már több ízben említők, a fősúlyt azon népköltemény szövegezésére, hanem inkább az abban földolgozott anyagra, mivel ez határozottan török jellegű és az illető nevek vagy valamely régi, a keresztyén-germán kulturbefolyástól nem érintett monda főszereplőinek tekinthetők, vagy pedig azon ősmagyar-török szókincshez tartoznak, mely, mint kimutatható, a bevándorlás idején bőven vala képviselve és csak a keresztyénség fölvétele után szoríttatott ki lassanként. — Hogy már most a Chaba (Csaba) névre visszatérjünk, úgy e szót azonosnak tartjuk a török *csapak* szóval, melynek értelme: valaki, ki beróhanást intéz, a harczos, még pedig nomen agentis a *csap, csab* (berohanni, megtámadni) törzstagból az ó-török alaktan szerint képezve, mely különösen az uigur nyelvemlékekben találkozik és a keleti török nyelvben *csapau, csapaul* alatt ismeretes. A végső torokhang elenyészése, vagyis a *csapa* és *csapak* közötti viszony a legtöbb török-magyar szóhasonlatnál szabálykép szerepel, épúgy mint hangtani tekintetben a magyar *Boyta* s a török *Bajtag*, a *Borzu* és a török *Borzuk* rokon szavak.

Aladár szintén Attila egyik, de a német Krimhildtől született fia. E szót eddigelé Ardarikh-al, a gepida király nevé-

vel szerették összehasonlítani, de természetesen minden nyelvészeti támpont nélkül; de föltéve, hogy az összehasonlító nyelvészet szabályai is igazolnák ezt, épen nem látjuk be, miért ne hasonlítsuk össze ez esetben a magyar krónisták *Aladár*ját a persa-török الايدار *Alaidar* szóval, mely zászlóst, vagy ezredtulajdonost, csapattulajdonost, tehát vezért jelent.

Cuszid, Köndü ötödik vezér egyik fiának neve, melyben a persa خورشيد *Khuršid* tulajdonnév e jelentménynyel: nap, ismerhető fel.

Cupian (Kézai) *Cupan* (Thuróczy), szintén Kündü fia, v. ö. a török *Kopan* = fellázadó, esetleg *kapan* = az elfogó, megragadó. Az említett személynevek számát könnyen még tetemesen szaporíthatnók. Így például *Őrs* vagy *Urs* és *Ursur* (Névtelen) v. ö. a török *uruš* = ütközet és *urušur* = ő harczol; *Chele, Csele* v. ö. a török *csala, csele* = közbecsapni; különösen pedig említhetjük itt a Kézai-nál előforduló 108 ősmagyar nemzetség névsorát, melynek nagyrésze valódi török hangzással s török jelentménynyel is bír. Így vesd össze; [89]

Nemzetségnév	*török-tatár nyelven*
1) Aba	aba = nagyatya
2) Aga	aga, aka = bátya
3) Akus	akis = betörés
4) Apuch	abuka, abukan = ősatya
7) Baroch	baruk = vagyon, birtok
9) Basztech	basztik = meglepve
12) Bikach	bikacs = ara
16) Borchot	borkut = sas
17) Bouch	bouk, boguk = megfojtó
19) Budlu	budlu, = kinek erős czombja van
20) Buken	büken = a lesben álló
28) Chor (csor?)	torzsa

[89] V. ö. Kézai 93. l.

Nemzetségnév	*török-tatár nyelven*
29) Cortold	kortoldi = fölfegyverezve
31) Cuplon	kaplan = tigris
47) Kán	Khan = fejedelem
48) Karun	karun = viszonzás
51) Kynisz	kymisz = kumisz
67) Opur	apur = a kicsiny
83) Tatun	tatun = békés
87) Thecule	tököl = kör, tökéletes
93) Ugud	ügüt = tanács
94) Uz	Uz = az úz (azaz: a kún)
98) Zagur	szagir = szomorú
101) Zemera	szemir = gazdag, kövér
105) Zolok	szuluk = a szép
108) Zombor	szümbür = zaj

Bátorkodunk már most azon kérdést föltenni, honnan vette Kézai, ki krónikáját a XIII. század vége felé írta, e kétségtelenül török nyelvjelleget feltüntető névsort, mely egy a keresztyén Európa előtt az utolsó évtizedekig ismeretlen nyelv neveit foglalja magában.

Mindenesetre jellemző, hogy nemcsak a 108 nemzetségnév nagy része, hanem sok más, régibb okmányokban előforduló tulajdonnév is határozottan a török nyelvjelleg bélyegét tünteti föl; de mi a Névtelen szövegében találkozó idegen szókincsnek etymologiai fejtegetésénél gyakorolt óvatosságunkat a későbbi krónistáknál is szem előtt tartandjuk, s idevágó nézetünket a régibb magyar helységnevek magyarázatával kapcsolatban külön értekezésben csak az illető anyag kritikai rendbehozása után fogjuk kifejteni. Egyelőre a fölhozott adatok talán eléggé meggyőzték az olvasót arról, hogy először is oly számos török személy- és tárgynév szereplése, melyekkel egyetlen egy finn-ugor származású nevet sem lehet szembeállítani, sem a puszta véletlennek nem tulajdonítható, sem pedig

idegen kulturbefolyásra nem vezethető vissza, mint azt a finn-ugor theoria képviselői hajlandók föltenni; másodszor talán azon meggyőződés is fog magának útat törhetni, hogy habár a magyar hagyományok és mondák egyes részei azon korszak keresztyén germán szellemi termékeivel rokonságot mutatnak, s talán egyes vonásokban ezek utánzásait képezik, mégis a tulajdonképi vázlatnak, t. i. a szereplő személyiségeknek ázsiai jellegét eltagadni épen nem lehet. Hasonló jelenséget észlelhetünk még mai napság is, ha a nagy pusztának dél-nyugati részén élő turkománokat és az annak északkeleti vidékeit lakó kirgizeket veszszük szemügyre. Azt tapasztaljuk ugyanis, hogy az utóbb említett helyen az iszlám, a samán hit ellen egy évszázadokon át folytatott küzdelme után, csak annyiban volt képes bár fölötte gyenge gyökeret verni, mennyiben a mollák moszlim vallásos tartalmú énekeket iparkodtak terjeszteni, az elbeszéléseket a kirgizek felfogásához mérve, átalakítván és e költemények egyik másik főhősének kirgiz nevet adván. Így egy mohamedán hőskölteménynek e nemzeti neve van: Bosz Dzigit, s annak főhősnője Karaszasz, azaz a feketehajú nevet viseli, míg más hasontartalmú költemények Altin-Basz (Aranyfej) és Kümüsz ajak (ezüst láb) stb. nevű, kirgizek gyanánt feltüntetett, hősöket szerepeltetnek a vallási gyakorlatokban. — Ez eljárás lehetséges volt az importált irodalomban, de a hagyomány útján fenmaradt régi balladákat és dalokat az idegen kultúra befolyása csak ritkán idomíthatta át, mivel a kirgizek a központtól nagyon is távol estek és a sivatag puszta veszélyeivel és nélkülözéseivel szükségkép lehütötte a bokharai és szamarkandi medreszék ifjú akhondjainak apostoli buzgalmát. De egészen más fordulatot vettek a dolgok a turkománoknál. E pusztalakókat, bár sokkal vadabbak és a zabolátlanabbak a kirgizeknél, már egy évezreden túl a moszlim kultura vas

[40] V. ö. Radlow: *Proben der Volksliteratur der türkischen Stämme Südsibiriens* IV. köt.

gyürüje fogja körül, s daczára annak, hogy az arab próféta tana még itt sem tudott mély gyökeret verni, mégis a nemzeti irányra mintegy szétbontólag hatott. A hosszú és valódi népköltemenyeknek, minő pl. a kirgizek *Kozy körpös*-e, nálok nyoma sem lelhető többé, ezek helyét az «Ahmed Juszuf»[41] özbég hősről szóló elbeszélés, valamint a modern bardok egyéb szellemi termékei foglalják el, és csak a történeti jelentőségű s kétségtelenül ősrégi mondák, különösen pedig a mai hazába való bevándorlásról szólók, vannak oly személyiségekkel összekapcsolva, kik tisztán turkomán névvel bírnak; így pl. Szön — Khán, Eszen — Ili, Ireg — Ata, kikről útazási könyvemben[42] tettem említést.

Visszatérve már most a magyarok míveltségi szellemére Európába való bevándorlásuk első századában, nyiltan el kell ismernünk, hogy azt inkább a mai turkománok erre vonatkozó viszonyaihoz hasonlítanók, mint a kirgizekéihez, azaz hajlandók vagyunk, a keresztyénségnek a magyarokra gyakorolt befolyását hatályosabbnak és nagyobbjelentőségűnek tekinteni, mint ez a samánhit és az iszlám között fennállott hasonló viszonyra nézve történt. Csak bele kell magunkat képzelnünk a XI. XII. és XIII. század sötét vallási korszakába, csak meg kell emlékeznünk az olasz szerzeteseknek és papoknak badar boszúvágygyal és vad fanatismussal eltelt s az ős pogány világ leghalványabb emlékének kiirtására irányuló működéséről, s végül ismernünk kell a fejedelmeknek, nevezetesen Szent István, Péter[43] és Aba Sámuelnek erre vonatkozó közreműködését, hogy fogalmat alkothassunk azon üldözésekről, melyeknek a magyarok ősi hite, kulturája és erkölcsi élete ki vala

[41] V. ö. *Csagataj nyelvtanulmányaimat.* 32. l.

[42] *Közép-Ázsiai útazás.* Pest 1865. 294. l.

[43] V. ö. Péternek erre vonatkozó nyilatkozatát: «Si aliquamdiu sanus ero, Iudices, Spectabiles, Centuriones, Principes et Potestates statuam Teutonicos et Latinos terramque Hungariae regni hospitibus adimplens in dominium tradam Teutonicis». Kézai 50. l.

téve. Hogy a magyar nép zöme ezen nemzetisége ellen külföldiek által vívott és a belföldi fejedelmektől előmozdított küzdelemben minő ellenállást gyakorolt, erről a szerzetesek és papok ellenséges indulatú jelentései csak halvány rajzot őriztek meg, mert az ENDLICHER-nél említett pozsonyi krónika, mely az 1047-ben történt Bata-féle lázadásról szól, alapjában fölötte gyenge képét nyujtja azon törekvéseknek, melyekben a régi magyarok harczias, nomád élethez szokott szellemének, az előtte oly idegen keresztyén-európai világnézlettel szemben nyilvánulnia kellett. Az iráni kulturbefolyásnak — melyről még bővebben szólandunk — az akkori nyelvben fenmaradt nyomai után ítélve, a X. századbeli magyarok korántsem valának oly durvák és vadak, és épen nem állottak oly messze keresztyén tanítóik míveltségi fokának színvonala alatt, mint ezt az utóbbiak velünk elhitetni akarják. A reájok erőszakolt idegen tan iránti ellenszegülés és küzdelem tehát a nemzeti egyéniség szempontjából sokkal jogosultabb volt, mint Középázsia pusztalakóinak ellenállása, mert az akkori keresztyénység a parszi kulturával, mely a pogány magyarok főnökeit áthatotta, alig állhatta ki a versenyt. De valamint a szaszanidák kulturája a rájok erőszakolt arab monotheismus tana, és az azzal kapcsolatos szellemvilág ellen vívott hosszadalmas küzdelem daczára, annak nem vala kepes sokáig ellenállani: úgy a magyarok is conservativ törekvéseikkel és az Ázsiából hozott kulturához való ragaszkodásukkal csakhamar legyőzettek, és a mit abból még megmenteniök sikerült, az nagyobbrészt a régi erkölcsök és szokások halvány emlékéből állott, melyek szórványosan és titokban hosszabb ideig maradtak érvényben, mint általán fölteszik, és egyes személy- és tárgynevekből, melyek a travestált hagyományok és mondákban maradtak reánk. Csak ily értelemben véljük értékesíthetni a múlt idők nevezett emlékeit, csakis ennyiben tekintjük azokat ama koromfekete éjben tündöklő szikrák gyanánt.

Ez álláspontból kiindúlva tehát, nem érthetünk egyet

azokkal, kik a mai hazába való bevándorlásról szóló magyar népmonda hálózatának, különösen pedig a híres *Csaba-mondá*nak *minden* alapfonalát idegen, t. i. keresztyén germán származásnak tulajdonítják, s ennek folytán a régi magyaroktól a nemzeti történeti hagyomány iránt minden tehetséget s minden érzéket eltagadnak. Ily föltevés ellenkezik általában a néppsychologia tanaival és különösen oly képzeletdús keleti nép szellemirányával, minő a magyar, ellenkezik oly nép szellemirányával, mely minden időben nemzeti egyediségéhez való szivós ragaszkodása által tünt ki, s mely nomád harczias állapotának korában bizonyára nem bírt kevesebb kedvvel és képességgel, oly fontos eseményt, a minő keletről nyugatra tett vándorlása volt, szóban s dalban megörökíteni, mint a jelenkor egyéb nomád harczias törzsei, melyek három, sőt négyszázados eseményeket tartottak emlékezetökben. Ha tehát a *Csaba-mondá*ba a Krimhild- vagy Detrik-epizód oly módon került be, mint pl. nem egy moszlim név vagy egy arab-persa hős a kirgiz vagy turkomán nemzeti hősök mondáiba, úgy e körülmény alapján még nem lehet az egész mondát hamisnak, vagy idegen szellemi terméknek nyilvánítani. Hogy ezt tehessük, elébb pontosan ki kellene mutatni e költemény egyéb adatainak forrásait, a mi eddigelé nem történt, mert HUNFALVY kísérlete [44] a *Nibelungének*et a magyar krónisták adataival összehasonlítani, még sokkal töredékesebb, semhogy bennünket e két forrás azonosságáról meggyőzhetne; és végül még meg kellene magyarázni, mely úton jutott a XI. vagy XII. századbeli germán szerzetes a Scythia mögött lakó *Corozmin* népnek geographiai ismeretére, mely ismeret nem alapúl puszta képzeleten és legkevesbbé sem fogható azon kornak ép oly fanaticus mint tudatlan szerzetesére. E földrajzi megjegyzés mögött ugyanis ethnikai mozzanat rejlik, melyet korántsem szabad figyelmen kívül hagynunk.

[44] *Die Ungern oder Magyaren.* Wien und Teschen 1881. S. 121—138. lap.

Először is meg kell jegyeznünk, hogy midőn Csaba a görög herczegnőktől való származását hangsúlyozza,[45] a valódi skythák az ilyen rokonságot inkább a nemzeti érzület megsértésének, mintsem dicsőítésének tekintik, s hogy e kérkedés Csabára nézve még egyéb következményekkel is járt, mennyiben neki, mint félig idegennek a kharezmiek törzséből kellett nőt vennie, ugyanazon Kharezmi birodalomból, melynek határai közvetlenül a magyarok régi hazájáig terjedtek és mely, mint később látni fogjuk, az utóbbiakra hatalmas kultúrbefolyást gyakorolt. Nem szabad ugyanis felednünk, hogy midőn Csaba a rajta elkövetett gyalázatért épen kharezmi nővel való házasságralépése által szerez magának elégtételt, ekkép magas származásának kétszeresen tesz eleget, minthogy Kharezm vagy helyesebben Korozmin,[46] mint a magyar monda nevezi, a Szaszanidák idejében s még az arabok föllépése után is a szellemi miveltség legmagasb fokán állott, mint ezt legjobban látjuk Abu Rihannak Sachau tanár által kiadott ily czímű művéből: *Athar ul Bakija* (a maradandó emlékek), melyben a régi Kharezm míveltségének lendületéről valóban csodálatos dolgok említvék, még pedig oly szerzőtől, kiről Rawlinson[47] így nyilatkozik: «az egyetlen korai arab író, ki a Kelet régiségeit a történeti bírálat hű szellemében kutatta». Ha tehát Csaba e Kharezm vagy Korozmin egyik herczegnőjét vette nőül, úgy a rege hősét hozzá teljesen méltó fénynyel környezte, s az által nem csekély részben tisztelte meg magát a magyar népet is; ez kétségtelenül a képzelet oly szüleménye, melyet nem lehet keresztyén ger-

[45] V. ö. Kézai 33. l.

[46] E helyen meg kell jegyeznem, hogy Kharezm etymologiájára nézve előbbi nézetemtől elállok és Lerch úr felfogásához csatlakozom. Eddigelé ugyanis azt hittem, hogy خوارزم Kharezm خواه vágy = és رزم harcz szavakból van összetéve; Lerch pedig e szót خار = alacsony és زمين = föld, talaj-ból magyarázza, a minek helyes voltát a Csaba-monda *Corozmin*-ja legalkalmasabban bizonyítja.

[47] *England and Russia in the East.* London, 1875. 241. l.

mán szerzetesnek, de legkevesbbé sem azon kor valamelyik szerzetesének tulajdonítani.

Egy eltűnt török-tatár kulturának ezen, a népköltészet tarka mezében reánk jutott emlékein kívül még egyéb mozzanatok is veendők itt tekintetbe, mint a hívatalok, méltóságok neve stb. melyekről a magok helyén kimerítően fogunk szólani, s melyek együttvéve arra mutatnak, *hogy a magyaroknál mai hazájokba való letelepedésök idején az álladalmi, társadalmi és vallási életben túlnyomó részben a nyelvökben leginkább kifejezésre jutó török nemzeti szellem uralkodott, és hogy mint az efféle jelenségeknél határozottan föltehető, a nép intéző és mívelő részének nemcsak szellemi, hanem physikai tekintetben is török származásúnak kellett lennie.*

XIV.

ÁTTEKINTÉS.

Ha már most az előbbi fejezetben a magyarok ősi hazájáról földerített történeti adatokat összefoglaljuk és egybevetjük, a magyarok előtt a világtörténet színpadán megjelent ural-altáji népek eddig kétségbe vont és hevesen megvitatott nemzetiségére vonatkozó véleményünkkel, akkor az elfogulatlan vizsgáló kénytelen lesz végeredmény gyanánt elfogadni, hogy azon népelemek, melyek a keresztyén időszámítás ötödik századának közepe tájától a XI. és XII. századig a Volga és Uralon túl elterjedő puszta mögül előrontván, Európa délkeleti részén oly rendkívüli ethnikai változásokat idéztek elő és egész földrészünk államainak csoportosulására oly nagy hatást gyakoroltak, csak *egy és ugyanazon* török-tatár népláncz egyes szemeinek tekinthetők, melyek Ázsiának említett vidékén már a keresztyénséget megelőző korban ide s tova barangoltak és azon kor művelt népei, t. i. a görögök és rómaiak előtt a «skythák» bizonytalan elnevezése alatt ismeretesek voltak. Azt tapasztalhatjuk továbbá egyfelől, hogy mennél inkább tűnik el a távolság köde, mennél inkább közelednek e népcsoportok felénk, annál tágasabb lesz reájok vonatkozó ismereteink köre, másfelől meg a bizonytalan ethnikai nevek helyébe szigorúbban meghatározott és pontosabban körülírt törzs- és nemzetségi elnevezések lépnek. Így a skythákat húnok és avarok váltják föl, de ezek is csak gyűjtő nevek a szó tágasabb értelmében, úgyszólván csak egy képnek a keretjét képezik, mely képnek sötét alapján az akaczirok, utigurok, kutur-

gurok stb. stb. egyes zavaros vonásaiból gyaníthatjuk ugyan, de még meg nem állapíthatjuk egy nemzetségi, törzsi vagy kláni viszonynak körvonalait. Innen való ez ethnologiai kérdést tárgyaló nézetek roppant elágazása, és valóban csakis akkor kezd nagyobb fény derengeni, midőn a bolgár nép mint befejezett egész az előtérbe lép és midőn a byzanczi kútforrások megcsonkított adatait az arabok és persák világosabb és értelmesebb tudósításai kiegészítik. A bolgárok megjelenése után, sőt még velök egyidejűleg is khazarok-, besenyők-, kúnok-, úzok-, ghúzok- és végre mažgarok-, t. i. magyarok- vagy turkokról bírunk történeti adatokkal, úgy hogy a tudósnak, ki ez ethnikai osztályozásról helyes fogalmat kíván magának alkotni, mindenekelőtt azt kell vizsgálnia, hogy voltaképen mit tartson e fő- és alosztályokról, vajjon az illető népcsoportok el voltak-e különítve vagy pedig egy oly népcsaládnak a vezérséggel megbizott ágai és klánjai gyanánt szerepeltek-e, mely nyelvi és származási tekintetben szorosan összetartozik.

Mi azt tartjuk, hogy egy pillantás e népek utódjainak, t. i. Közép-Ázsia mai nomádjainak hasonló viszonyaira, legjobban fog bennünket eligazítani azon sötét kor ethnikai osztályozásának tömkelegében. Legelőször is meg kell figyelnünk a fő- és alosztályok keletkezésének processusát, továbbá a módot, a melyen azoknak elnevezése történik. Tudvavaló, hogy a mai nomádok következő osztályokra oszlanak: a) az *il* vagy *ulusz*-ra = nép, néptörzs, a melyen a népnek zömét értik, p. o. türkmen ili = turkománok, özbeg ili = özbégek stb.; b) *uruk*[1] szószerint = nemzetség, az osztályozásnál azonban klán értelmében használatos; hébekorba, p. o. ABULGAZI-nál *il* és *uruk* össze van tévesztve; c) *tire* szószerint = ág, tulajdonkép a nemzetségnek szűkebb köre, a szó tágabb értelmében vett család. Ez osztályok elsejét illetőleg, a mennyire ez történeti úton kimutatható, bizonyos állandóságot észlelünk, mert a törzsek népszáma

[1] A turkománok az *uruk*-okat mai napság az arab *taife* szóval jelölik.

huzamosb háborúk vagy pedig gyarmatosítások következtében csökkenhetett ugyan, de mai napság, midőn a nomád életmód már fogytán van, aligha fog még szaporodni; ugyanez áll a második osztályról is, míg a harmadik folytonos hullámzásban van, a mennyiben a *tiré*-k még néhány évtized folyamában is vagy megcsökkenhetnek vagy gyarapodhatnak. Ha p. o. az özbégeket tekintjük, azt fogjuk tapasztalni, hogy klánjaiknak lajstroma, a milyent az 1510-ben készült *Šeibaninameh* szerzőjénél találunk, néhány oly nevet is tartalmaz, melyek ma részint ismeretlenek, részint inkább keletre lakó rokon török népeknél fordúlnak elő. Ugyanezt állíthatjuk a turkománokról is, ha meggondoljuk, hogy az Abulgazi-nál[2] fölemlített és akkortájt a Kaspi-tótól északkeletre és keletre lakó *adakli*, *haszan ili* és *tevedsi* törzsek mai nap vagy teljesen eltűntek, vagy pedig számuk annyira leapadt, hogy most már csak mint tiré-k szerepelnek. A mi ez utóbbiak keletkezését illeti, az vagy a háború és egyéb erőszakos okok által, vagy a család körének természetes tágulása által szokott létre jönni, a mennyiben bizonyos számú *aul*-(udvar, telek, sátorcsoport)nak tagjai jobb legelőket keresvén, az ősi ágtól elszakadnak és egy új tirét alkotnak; e jelenség, a mint már említettük volt, a mai nomádoknál sincs kizárva. A fő- és alosztályok nomenclaturájára vonatkozólag azt látjuk, hogy az *il*-ek vagy *ulusz*-ok a különféle politikai viszonyok szerint részben ősrégi neveiket viselik, részben azon hősökről nyerték neveiket, kik történetök válságos korszakaiban vezéreik voltak, vagy pedig bármilyen rendkívüli tett által nemzeti egyénekké emelték őket. Az előbbiekhez a kirgizeket, kipcsákok- és uigurokat kell soroznunk, az utóbbiakhoz a szeldsukok, csagatáiak, oszmánok, nogaiak és özbégek tartoznak, kiket Szeldsuk-, Csagatai-Dsengiznek egy fia-, Oszmán-, Ergtogrul fia, Nogai- és Özbég khánról neveztek el így. Az első esetben oly nevekkel van dolgunk, melyeknek jelentése egyrészt mythikus erede-

[2] *Abulgazi*, Edition Desmaisons, 210. l.

tű, másrészt bizonyos tulajdonságnevekre vezetendő vissza, a mely nevek tehát könnyen érthetők. Uigur valószínüleg a török *uigur*-vagy *utkur*-ból származik, mi annyit jelent: egyesült, szövetkezett, engedelmes; kirgiz annyit tesz, mint a mező vándora[8] = kir-gez, vagyis: nomád; karakalpak egy összetétel *kara* = fekete, és *kalpak* = kalap szavakból, mely ízről ízre megfelel az orosz évkönyvek černi klobuk-jainak stb. stb. A második esetben kizárólag személynevekkel van dolgunk, melyek jelentése néha kimutatható és melyeknek ethnikai elnevezésekre való fölhasználása nem szorúl különös magyarázatra. Végre azon változásokról is meg kell emlékeznünk, melyeknek a törzs- és nemzetségnevek alá vannak vetve. Dsengiz birodalmának Dsüdsire szállott részét Kipcsák-nak hívták, mely nevet mai nap a keleti Khokandnak egy kis néptörzse viseli; így megesik többször is, hogy különböző népek alosztályainak egyes klánjainál ugyanazon elnevezésekkel találkozunk. A Kungrat, Naiman, Kipcsák, Khitai és egyéb nevek özbégeknél, kirgizeknél, kara-kalpakoknál és kara-kirgizeknél egyaránt előfordúlnak.

Ha fölszerelve azon tapasztalatokkal, melyeket Közép-Ázsia mai nomádjainak ethnikai viszonyaira nézve szereztünk, elődjeik, t. i. a húnok, avarok, bolgárok, khazarok, besenyők és magyarok törzsi és kláni viszonyainak vizsgálásához fogunk, lehetetlen azon meggyőződésre nem jutnunk, hogy a természet örök törvényeinek tekintetbe vételével azon kor nomádjainak életmódja és szokásai csak nagyon keveset különbözhettek azon szokásoktól és életmódtól, melynek mai utódjaik hódolnak, és hogy ennek folytán az osztályok és azok elnevezéseire vonatkozó mai észleleteink amazokra is alkalmazhatók. Az adatok és tudósítások, melyek az illető korból származnak, fölötte zavarosak és bizalmunkra alig méltók; de ha a műveltségére oly

[8] Radloff (*Zeitschrift für Erdkunde*, 6. köt. 305. l.) e szót kyrk = 40 és jüs züs-ből akarja származtatni, mely utóbbi a «horda» fogalmát fejezi ki, szorosan véve azonban «egyszázat» jelent. De e magyarázatnak, úgy hiszszük, nincs jogosultsága.

büszke Európa a különfélekép elnevezett török törzsek és ágak összetartozását illetőleg még az alig elmúlt időben is a sötétben botorkált, méltányos dolog-e akkor görögök-, arabok-, frankok- és germánoktól elvárni, hogy azon távol fekvő kor embertelen lények gyanánt feltünő pusztai lakosairól alaposabb ismeretekkel bírtak legyen, mint mi, a földrajz- és ethnologiában annyira előrehaladott XIX. század fiai? Vajjon tehát a húnok, avarok, bolgárok, khazarok, besenyők és magyarok egyes néptörzsek, nemzetségek vagy ágak voltak-e, vagy pedig e nevek ép úgy mint Szeldsuk, Csagatai, Özbég stb. csupán személyneveknek tekintendők-e, melyek a vezérséggel megbízott harczosról átszármaztak az őket követő seregekre, — szóval, hogy milyen természetű lehetett e népek kölcsönös rokonságának viszonya és köteléke: arra nézve folyamodhatunk ugyan hypothesisek fölállításához, arra nézve lehetnek alapos sejtelmeink is, de egy positiv, a valóságot legalább megközelítő végeredményre alig fogunk juthatni. Így áll a dolog az egyes nép- és törzsnevek jelentéseivel is, melyeket a megfelelő szógyűjteményekben összeállitottunk, a nélkül, hogy az elnevezések okát adhattuk volna, mert csak néhányat, úgy mint khazar-t, bolgár-t és kabar-t sikerült hasonlóan a jelenkori kirgiz-hez és kuramához etymologiai úton megmagyaráznunk, míg más idegenajkú krónikások által följegyzett és hanyag másolók által elrontott nevek jelentéséhez még nagyon is sok szó fér.

Reánk nézve, kik a magyarok eredetével foglalkozunk, a magyarok nevének származása és jelentése elsőrendű érdekkel bír, míg a többi névé csak másodsorban érdemli figyelmünket. A mi e szónak korát és azon kútforrásokat illeti, a melyekben az legelőször előfordúl, azt látjuk, hogy egyfelől a magyar krónikákban, másfelől a még régibb keltű arab földrajzi munkákban találkozunk vele első ízben. A magyar krónikások közűl ANONYMUS-ra utalunk, kinek *moger*-je szerintünk a már akkor is *magyar*-nak hangzott szónak rossz átírása, ép úgy mint a görög Μουαγερ, egy utigur fejedelemnek a neve, kit THEOPHANESZ sze-

rint 528-ban választott e nép uralkodójává, szintén egy eredeti *muagyar*, *magyar* mellett szól, mert Anonymus, hasonlóan elődjeihez, más tulajdonnevek hangalakján is csorbát ejtett és mivel a *gy* = *dj* magyar kettős mássalhangzó csak bajosan írható át görög vagy latin betűkkel. Így vagyunk a későbbi krónikások *mogor*-jával is, kik bizonyára *magyar*-t akartak írni, csakhogy nem volt módjokban, de még a XII., XIII. és XIV. századbeli egyéb okmányokban is következetesen *g* helyettesíti a *gy* hangot, p. o. Nagasu = Nagyaszú, Nagto = Nagytó, Gumulcheus = Gyümölcsös, Garmat = Gyarmat stb. stb.[4] Moger, Mager vagy Mogor tehát nem tekinthető egyébnek, mint az eredeti *Magyar* hibás írásmódjának; ennélfogva minden etymologiai kombinácziót, mely az előbbi írásmódon alapszik, még Hunfalvy-ét[5] is, ki *moger*-t az észt-vogul *mo* = föld (l. finn *maa)* és a magyar *gyer-ger* = gyermek szavakból akarja magyarázni, helytelennek kell nyilvánítanunk. A magyarok részéről tehát nevöknek eredetére és jelentésére nézve fölvilágosítást nem nyerünk, s így kénytelenek vagyunk a keleti írók adataihoz fordúlni, melyek annyival is fontosabbak reánk nézve, mert egy több századdal régibb kor bélyegét viselik magokon. Legelőször Ibn Dasta és Ibn Fozlan مجغر mažgar-jára bukkanunk, még pedig a X. század első tizedeiben, midőn a magyar honfoglalás úgyszólván csak készülőfélben volt. A legrégibb arab földrajzírók ez مجغر-ját az utánok következő szerzők és leírók csekély eltérésekkel ismétlik, de semmi sem szól annyira e szó régi alakjának általunk ajánlott helyreállítása mellett, mint az a körülmény, hogy a *Derbendnameh*-ban, mely Szemiz Girai Mohammed khán idejében, azaz a XVI. század vége felé készült,[6] már az első Khalifák koráról való események-

[4] V. ö. *Thesauri linguae hungaricae ex epocha Arpadianorum*, kiadta Jerney. Pest, 1854.

[5] *Magyarország ethnographiája*, 403. l.

[6] V. ö. *Derbendnameh*, kiadta Mirza Kazem bey. Szt.-Pétervár, 1851. 6. lap.

nél, tehát már a VIII. században, egy a Kaukázustól északkeletre fekvő Madsar مجار nevű tartományról van szó, *mely lakóiról van így elnevezve,* sőt még Nagy- és Kis-Magyarország létezéséről is értesülünk a mondott könyvből, azon a helyen t. i., a hol حاكم كچى و اولو مجار vagyis kis és nagy Madsar-nak kormányzójáról történik említés. Vajjon e Kis- és Nagy-Magyarországról szóló tudósítás a magyaroknak történetileg kimutatható két ágra való szakadására vonatkozik-e, mely ágak egyike nyugatnak tartott, másika pedig keletfelé, azaz a Kaukázuson túl Persia északi része felé vándoroltak, avagy rajta egyfelől az uralmelléki ősi hazát, másfelől a dunamelléki új hazát kell-e értenünk, azt egyelőre bajos volna eldönteni. Elég annyit tudnunk, hogy e fölosztás a XIII. század vége felé ABULFEDÁ-nál és a középkor európai útazóinál is érvényre jut, Magyarországban pedig mindenha el volt terjedve és egy, az ősi hazáról szóló mondában még mai napság is a nép ajkán él. A keleti forrásokban azonban csak egyszerűen egy *madsar* nevű népről van szó, melyen nem a mai Magyarországot, hanem a középkori földrajzírók «Magna Hungariá»-ját kell értenünk; ez tűnik ki legalább azon országok egymásutánjából, a melyek társaságában a «madsar»-ok tartománya meg van említve. ABULGAZI p. o., ki erre vonatkozólag RAŠID-ED-DIN nyomában jár, a mesés Kipcsák történetének elbeszélése közben a következőket mondja: بيكيت بولغاندين سونك اوروس واولاق و ماچار و باشقرد ايللارى ياغى ايرديلار = miután ő (t. i. Kipcsák) fölserdült, az oroszok, ulákok, madsarok és baskirok föllázadtak;[7] a 132. lapon meg azt olvassuk, hogy Dsüdsi Ürgends elfoglalása után قيبچاق و روس و چركس و بلغار و ماچار و باشقرد يورتلارنى a kipcsákok, oroszok, cserkeszek, bolgárok, madsarok és baskirdok országainak meghóditásához fogott; a 180. lapon végre oly tartományok vannak fölsorolva, melyekben madsarok, baskirok, oroszok, korolok[8] (كورل) és nemiszek (németek) laknak. Az

[7] Edition Desmaisons, 19. l.

[8] Azt gyanítják, hogy korel, korol-on a lengyel krol = királyt

említett körülmények közt, minthogy a madsarok mindig a baskirok előtt foglalnak helyet, csak az a Magyarország foroghat szóban, melyet YULE a XIV. század első felének térképében helyesen a Volga és Ural között a baskirok országától északra helyezett, oly vidékre tehát, melyen RAŠID-ED-DIN idejében a magyarok már nem laktak, mely vidék azonban a XIII. és XIV. század folyamában mint előbbi hazájok nevét megőrizte. Európa és Ázsia sok vidékén hasonló jelenséggel van dolgunk, a hol t. i. egyes tartományok nem mostani, hanem előbbi lakóikról vannak elnevezve.

Kétséget sem szenved, hogy a *madsar* ethnikai és földrajzi név a mongolok megjelenése előtt, sőt azután is a Kaspi-tótól északkeletre fekvő országokban élénk emlékezetben volt és azon vidék török lakóinál különösen jó hangzással bírt. Valamint a szeldsukid seregből kivált oszmánok hősies magatartása és a nyugati népeken aratott diadalai Középázsia rokon nomád törzseinek az emlékezetéből még mai nap, tehát majdnem hat század után, sem haltak ki: [9] úgy a magyarok sikeres föllépése délnyugati Európában is élénken élhetett a baskirok, úzok és kanglik tudatában. «Magyar» volt, úgy látszik, ama kor jelszava, mert különben lehetetlen volna megmagyaráznunk, mikép juthatott e szó mint tulajdonnév a Dsengizidákhoz, kik közül Šeïbán fia, tehát a mongol világhódító dédunokája, köztudomás szerint a «Madsar» nevet viselte, [10] a mi csak úgy történhetett, hogy fényes diadalok emléke fűződött e névhez. Ily értelemben és a szónak ily jelentésével megérthetjük a Kuma és Bruyma

vagyis inkább királyságot kell értenünk, melyen a mongolok a Duna felé vezető útjokban átvonúltak. Magyarországot is néha *Korol*-nak nevezik, mert a magyar nyelvben a *király* ugyanabból a szóból ered.

[9] V. ö. *Középázsiai útazásom*-at, 296. l.

[10] V. ö. ABULGAZI, 182. l. A török genealogia szerzője egy olyan Madsar nevű (királyfiról) fejedelemről is megemlékszik, ki Merkit törzséből származott. Ez adatjával azonban eltér legfontosabb kútforrásától, RAŠID-ED-DIN-tól, a miért is nem tulajdonítunk neki nagy fontosságot.

összefolyásánál található romoknak «Madsar» nevét is, mely a történetbúvároknak a legkülönbözőbb magyarázatokra szolgáltatott alkalmat. A míg ugyanis PALLAS, GÜLDENSTÄDT és mások e romokat egy mohammedán temetkezési hely maradványainak tartják, addig mások, nevezetesen KLAPROTH, azokat egy Madsar nevű város omladékainak tekintik, a nélkül, hogy az egyik vagy másik fél idevágó tárgyalásaival a tulajdonképi talányt megfejtené. A mi az egykori «Madsar» mivoltát illeti, határozottan PALLAS nézetében osztozunk, t. i. török-tatár nemzetiségű moszlimok a pusztán épült oly nekropoliszát és az a mellett épült várost látjuk e romokban, a milyenek egyéb helyeken is léteztek, p. o. az Aulia Ata, a Jaxartes középső folyásánál, mely Ahmed Jeszevi kirgiz szentnek földi maradványait tartalmazza és sok egyéb temetkezési hely (mezarlik) a kirgizek és turkománok puszta területén. «Madsar» tehát eredetileg alkalmasint oly mauzoleum volt, mely az ott eltemetett Madsar nevű hősről lett elnevezve. Hogy Madsar korábban, t. i. a mongolok becsapása előtt nem volt város, arról leginkább a KLAPROTH által fölemlített és a tatároknál még ma is dívó *kirk-madsar* elnevezés győzhet meg bennünket, mely «negyven madsar»-t jelent; már pedig tudvavaló, hogy a moszlim keleten e számot sűrűen alkalmazták a tisztelet és bámulat tárgyainak megjelölésénél; p. o. csihl-ten = negyven személy, kiket Mózes a moszlim monda szerint agyonütött és újra föléleszetett; csihl-dukhteran = negyvon szűz, egy az Iszfahan és Siraz közti országúton fekvő szent sírnak a neve; csihl-szutun = negyven oszlop, Perszepolisz romjainak a neve; kirk-er = negyven férfi, egy a krími félszigeten fekvő vár; kirk-vezir = negyven vezér; kirk-kilisa = negyven templom, Rumélia egy városa stb. stb. Kirk-madsar tehát nem jelenthet egyebet, mint negyven madsar-t vagy negyven hőst, helyesebben azon helyet, hol ezek el vannak temetve; egy hajdani várossal csak annyiban hozhatjuk e nevet kapcsolatba, a menynyiben egyes jámbor emberek e temetkezési hely közelében lakhattak és a mennyiben ott bazárok és fürdők is léteztek, a mint

ezt az ájtatos Özbég khán idejéből bizonyosan tudjuk, mert Ibn Batuta, ki 1334-ben látogatta meg Madsar-t, már fejlődő kereskedelemről és előrehaladott moszlim kulturáról tesz említést.[11]

Szemben Klaproth nézetével, ki azt állítja,[12] hogy Madsar = طاشتان azaz kőből való, ó-tatár nyelven tehát kőből készült épületet jelent, sajnálattal kell megjegyeznünk, hogy a szónak e magyarázata nem egyéb az orosz-német tudós más egyéb kérdésekben mutatott phantasztikus agyvelejének leleményénél, mert «Madsar» egy török-tatár nyelven, de egy ural-altáji nyelven sem, sőt az általunk ismert nyelvek egyikén sem jelent kőépületet; de طاشتان taš-dan sem használatos ebben a specialis jelentésben, mivel az oszmánoknál كاركير *kiar-gir*, a csagatájoknál *tim* vagy *tam*, a turkománoknál *japi* vagy *jepü* stb. van e fogalom jelölésére lefoglalva. A mi pedig Klaproth azon megjegyzését illeti, hogy Madsar néhány tatár szójárásban nagy négykerekű kocsit jelent, ez a jelentés csak aránylag újabb keltű lehet és alkalmasint abból a korból való, midőn a tatárok a krími fejedelmek vezetése alatt Magyarországba és Erdélybe betörvén, ott e kocsinemmel megismerkedtek és reá az országnak nevét alkalmazták, ép úgy mint az oszmánok még mai napság is a kocsinak egy nagyobb faját *kocsu*-(kocsi) vagy *hintov*-(hintó)nak nevezik.

Ha történeti adatok alapján a *madsar* vagy *magyar* szónak erkölcsi értékét könnyen tisztázhatjuk, még sokkal inkább érünk czélt annak szóbeli jelentésével, mert a *magyar* szóban érvényre jutott hangtani viszonyok legjobban magyarázzák e tulajdonnév nyelvi sajátságát. Mindenekelőtt azt kell megjegyeznünk, hogy a török-tatár és finn-ugor nyelvcsaládokon belül a *gy* = *dj* kettős mássalhangzó a legtöbb esetben egy megelőző *j*-nek, hébehóba egy *g*-nek felel meg, p. o. magy. gyűrű = tör. jüzük, magy. gyúr = tör. jour, magy. gyűlés =

[11] *Voyages d'Ibn Batuta.* T. II. 375—79.
[12] *Reise in den Kaukasus.* I. 421.

tör. jüliš stb.[13] Minthogy tehát e kettős mássalhangzó nem eredeti, hanem már a nyelv egy későbbi alakulásának köszöni létét, bizonyossággal állíthatjuk, hogy e szó a nyelv legrégibb korszakában nem *magyar*-nak, hanem *majar*-nak hangzott. E tulajdonnévnek török alakja, t. i. *mažar* legjobban szól e fölvételünk helyessége mellett; köztudomású dolog ugyanis, hogy a török *ž* (= ds) majdnem kivétel nélkül egy eredetibb *j*-ből keletkezett, a mennyiben a legtöbb a kirgiz és nogáj dialektusban *ž*-vel kezdődő tő a többi régibb török dialektusban *j* szókezdettel bír, p. o. jol-žol (út), jir-žir (hely), jig-žig (sírni) stb. stb. A török alak tehát a mondottak szerint megelőző *majar*-ra utal vissza. Ennyit elég tudnunk a *magyar* és *mažar* közti hangviszonyról. Mint minden esetben, hol tulajdonnevek jelentésének a megfejtésével van dolgunk, úgy ezen, már 528. Kr. u. előforduló tulajdonnév értelmezésével már nem oly könnyen bírunk zöld ágra vergődni. Az általunk fölállított hypothesis annyiban talán mégis több hitelre tarthat számot az elődeinkéinél, hogy ezeknél biztosabb alapon nyugszik, mert a hangtani viszonyhoz, melyből kiindúltunk, a legcsekélyebb kétség sem férhet. Már KUNIK A. A. is hangsúlyozta értekezésében,[14] hogy nem lehet a puszta véletlennek tulajdonítani azon körülményt, hogy azon kornak nagyon sok török népneve *ar*-ra végződik, úgymint: avar, bolgar, khazar, kabar és mažar. Ez *ar*, mely a törökben a jelentő mód jelen idejének egyes számú 3-ik személyét jelöli, egyszersmind melléknévi és főnévi képző gyanánt szerepel (v. ö. jazar = az író, gelir = jövő) és annak helyén már kimutattuk, hogy az avar, khazar és kabar szavak ily módon könnyen értelmezhetők. Véleményünk szerint a *magyar* vagy régibb alakjában *majar* szó is hasonló természetű képzés által jött létre, a meny-

[13] A finn-ugor hangviszonyokra nézve, melyek *j* és *gy*-re vonatkoznak, v. ö. BUDENZ *Magyar-ugor összehasonlító szótár*-át a 177. lapon; *j* és *gy* különben a magyaron belül is váltakoznak, p. o. jó-gyógy, gyónjavon, jön-gyön (népies) stb. stb.

[14] *Op. cit.* 728. l.

nyiben *majar*-ban egy *maj* tőalakot gyanítunk, mely egy ismeretes hangváltozás folytán *baj*-nak a mellékalakja, mely annyit jelent, mint *magas, hatalmas, fönséges, gazdag;* az említett tulajdonnév, melylyel, ha föltevésünk helyesnek bizonyúl, a török *bajar* = fejedelem, hatalmas, azonos, tehát így volna fordítandó: *uralkodó, hatalmas.*[15] E tulajdonnév török nyelvi jelleme tehát kétségbe nem vonható, és mi csak szóbeli jelentését hypothesis alakjában adjuk — a miért ugyanis a mondottakból bátran lehet következtetni, *hogy e szó egy oly török nép nevének tekintendő, mely a törökök által lakott nagy területnek mintegy legészakibb határőrségét képezte és finn-ugor elemekkel való egyesülése daczára, mint a török népcsaládnak egyik tagja lépett a világesemények színpadára.*

Ezzel rátértünk tanúlmányunk voltaképi magvára és most kötelességünknek tartjuk az olvasónak lehetőleg érthetően számot adni azon okokról, melyek bennünket az imént említett hypothesis fölállítására bírtak. Vajjon a *magyar, majar* szó jelentésében az illető nép politikai, harczias vagy nemzeti tekintélyére való czélzás rejlik-e, vagy pedig e szó egy vezérnek a neve-e, mely az egész népre átszármazott, a mint ezt Szeldsuk-, Özbég-, Nogáj- és Oszmánnál tapasztaltuk, azt egyhamar nem bírjuk eldönteni. A magyarokat török-tatár származású népnek tartjuk *első sorban* azért, mert azt hiszszük, hogy az eddig tárgyalt történeti adatok alapján ily fölvételre föl vagyunk jogosítva. Ha meg is engedjük, hogy a byzanczi történetírók részéről használt Τοῦρκοι elnevezés általános és határozatlan természetű, melyen esetleg talán más, a török-tatárokkal szorosabban rokon ural-altáji népeket is érthetünk, de az arab és persa szer-

[15] Hogy *Moger* azelőtt «fejedelem, vezér» értelemben volt használatos, arról a *Hetu Moger* név győzhet meg bennünket, mely hét vezért vagy magyart jelent. A *mongol* név is hasonló etymologián alapszik. SCHMIDT *(Sanang Setzen,* 38. l.) és SCHOTT *(Aelteste Nachrichten von Mongolen und Tataren)* legalább a *mong* = bátor, merész szóból származtatják.

zők adataira vonatkozólag, kik az ethnikai viszonyokban nagyobb tájékozottsággal bírtak és a magyarokat mégis turkoknak nevezik, minden kétséget vissza kell utasítanunk. Ha a moszlim írók azon népek nemzetiségével, melyekkel útazásaik közben megismerkedni alkalmok volt, minden kritika nélkül bántak volna el, miért nem nevezték az általok kevesbbé ismert برداس vagy برطاس (burtászokat), kikben némelyek a mordvinokat, mások ismét, mint Sbojev,[16] a csuvasokat akarják fölismerni, szintén törököknek? az egyes arab szerzők ugyanis következőképen szólnak róluk: Al Belkhi szerint لسان بلغار مثل لسان الخزر و لبرطاس لسان اخر a bolgárok nyelve hasonló a khazarok nyelvéhez, de a burtászok más nyelven beszélnek; Jakut-nál azt olvassuk: لاهل برطاس لسان مفرد ليس بتركى a burtászok nyelve a töröktől különbözik; Kazvini meg azt állítja, hogy لهم لغات مغاير لجميع اللغات nekik (t. i. a burtászoknak) oly nyelvök van, mely minden egyéb nyelvtől elüt.[17] Nem tehető föl, hogy az imént idézett források épen a magyarokról ítéltek volna tévesen és, hogy ez a nép, melynek diadalmas föllépése délnyugati Európában semmi esetre sem kerülte el az egykorú iszlám világ figyelmét, épen az arab földrajzírók előtt ismeretlen lett volna. *Másodszor* vannak ethnikai és társadalmi indító okok, melyek nemcsak, hogy a magyarok töröktatár eredete mellett szólnak, hanem egyszersmind a finn-ugor származást vitató ellenkező véleményt a kombinácziók köréből teljesen kirekesztik. Az ethnologia mai állásánál nem szükséges különösen kiemelnünk, hogy az ember ép úgy mint az állat és növény az anyaország bélyegét hordja magán, továbbá csak oly életmódot folytathat és csak oly foglalkozásra adhatja magát, a történetben csak azt a szerepet játszhatja, mely physikumával, t. i. azon talaj és éghajlat természetével, a melyen ésmely alatt

[16] Sbojev: *Izsljedovanija ob inorodzach kazanskoji Gubernij.* Kazan, I. rész.

[17] Chwolson nyomán idézve az *Izvjestija* stb. stb. 67—76. lapjain közölt kivonatokból.

született és fölserdült, teljes összhangzásban áll. Az erdők és hegyek zord lakója szellemi tulajdonságai által vagyis politikai és társadalmi tekintetben nem kevesbbé különbözik a puszta síkság fiától mint testalkatára nézve. A természet e soha sem változó törvényei szerint a végtelen kiterjedésű kopár pusztán lakó ember mindenkor kalandos hajlamai, harczias jelleme és zsákmányolásra való kedve által tűnt ki; a puszta nomádja mindig arra törekedett, hogy a vele szembeszálló ellenséget, mely a sík területen semmi rejtekhelyre nem számíthatott, mennél könnyebb szerrel tönkre tehesse, a mit csak úgy érhetett el, ha már korán űzte a lótenyésztést és korán tett szert nagy ügyességre a ló hátán. Csak így történhetett, hogy az ural-altáji pusztai lakók már az ó-korban κατ' ἐξοχήν harczias nép voltak, hogy byzancziak és germánok egyaránt rettegtek hadi erényeiktől, és hogy nyugati Ázsia iráni és sémi népeinek hadi zsoldjában állottak. Mai napság tehát már meglehetős bizonyossággal állíthatjuk, hogy a skythák, parthusok, húnok, avarok, bolgárok és khazarok, szóval mindazon nomádok, melyek a görög, római, byzanczi, középkori európai hadseregek, sőt még az arab sivatag beduinjai ellen is harczra szállottak, az ural-altáji nagy fajnak nem finn-ugor, hanem török-tatár ágához tartoztak. Ellenkező esetben a történeti hagyomány, bár mily gyérek és hiányosak is legyenek adatai, nem mulasztotta volna el az ugor ágat jobban az előtérbe tolni, mert a finn-ugor theoria legbuzgóbb hívének is meg kell engednie, hogy míg Klió azon harczias népek török-tatár eredetét oly számos bizonyítékkal támogatja, addig a finn-ugorokról csak nagyon szórványos és jelentéktelen följegyzéseket hagyott reánk. Méltán kérdezhetjük, hogy a mondottak után akadhat-e még valaki, ki azt állítja, hogy a magyarok népe, mely a vitézségre hozzá hasonló besenyőkkel vívott nem egy harcz után azon kornak néptolongása között a Volgától egészen a Dunáig képes volt magának útat törni, melynek egy új haza alapítása czéljából Pannonia tarkabarka népcsoportjait előbb le kellett győznie,

mely végre déli és nyugati rablóhadjáratai következtében az akkori Európa előtt félelem és remegés tárgya volt, hogy ez a magyar nép a békeszerető, halászat- és menyétvadászattal foglalkozó ugoroknak egy ágról szakadt édes testvére? Meg nem foghatjuk, mikép volt lehetséges szem elöl téveszteni, hogy az az államalkotó és harczias szellem, melynek a magyarok sikeroiket köszönhetik, mely fönmaradásukat az őket környező idegen népelemek közt biztosította, csak oly intézmények, erkölcsök és szokások kifolyása lehet, melyek egy kóbor életmódot folytató, állattenyésztő és a pusztán lakó társadalomban gyökereznek, nem pedig egy oly társadalomban, mely patriarkhális elzárkozottságában folyói és erdői határain belül megmaradván, soha egy nagyszabású, hősies világtörténeti tettre magát el nem szánta.

Az ázsiai társadalom mely rétegeiből alakultak azon hatalmas seregek, melyek történeti emlékezet óta mint a sajátképi világbírók és hódítók a nagy politikai átalakulások okozóivá lettek? Beduinok, és nem a városokban lakó arabok segítették Mohammed vallását három földrész fölötti diadalára; mongolok és törökök, nem pedig tadsikok vagy persák közreműködésével alapították Dsengiz, Timur és Nadir óriási birodalmaikat. Ez ismeretes és kétségbe nem vont tényekből a múltra következtetvén, bátran azt mondhatjuk, hogy Árpád serege csak oly nomád elemekből állhatott, melyek hasonlóan a mai turkománokhoz és kirgizekhez, már a társadalmi alkotmányukat éltető szellem által voltak képesítve azon föladatra, melyet oly fényesen megoldottak. A mint a szárazföld belsejében lakó emberből csak ritkán válik jó hajós, valamint a síkság lakója nem igen alkalmas a hegymászásra, ép oly kevéssé nőhette ki magát a finn-ugor származású ember sajátságos életmódjával harczossá és világhódítóvá. A történetben legalább nem lelünk ilyen saltus-t in natura, ép azért kellett a Pannoniát meghódító magyarok zömének egy nomád török-tatár törzshöz tartoznia.

Harmadszor: azon maradványok a magyarok kulturéletéből,

melyek a végleges megtelepedés korából és a közvetlenül utána következő időből reánk jutottak, félreismerhetlenül a török-tatár eredet nyomait viselik magokon. Azt tartjuk, hogy eddig-elé sikerült bebizonyítanunk, hogy nemcsak a byzanczi és moszlim szerzőknél előforduló személyt, méltóságot vagy hívatalt jelölő nevek vannak a törökség bélyegével ellátva, hogy nemcsak taktikájok, alkotmányuk és harczias szellemök által emlékeztetnek bennünket a történetben később föllépő turáni népekre, hanem azt is, hogy erkölcsi életök és szokásaik számos mozzanata, daczára annak, hogy a nyugati keresztyén kultura ezeket czéljaihoz képest erőszakosan átalakította és idomította, még sokáig megőrizte eredeti török-tatár jellemét, sőt azt még mai napság sem tagadhatja meg végleg. Ez érdekes jelenségnek van szánva könyvünk utolsó fejezete; de már most sem állhatjuk meg abbeli nézetünket kifejezni, hogy e kultur mozzanatok az ellenfél kritikájának erőlködéseivel szemben is az általunk védett theoriát teljesen igazolják, mely theoria csak azért nem örvendett eddig nagyobb keletnek, mert azok, kik eddig részben mellette kardoskodtak, a török nyelvészet és ethnologia terén sokkal csekélyebb tájékozottsággal bírtak, semhogy a mai törökajkú nomádok életmódjáról kilencz század előtt élt rokonaik életmódjára nézve következtetéseket vonhattak volna, és mert az ellenfél kritikusai oly fegyverekkel jelentek meg a tudományos vita terén, melyeknek anyagát hiányos vizsgálat folytán félreismerték és melyeknek hasznavehetőségét a kellőnél túlbecsülték. Az olvasó csakhamar meg fogja érteni, hogy az utóbbi alatt a magyar nyelv mai állapotára való hívatkozást értjük, melynek segítségével szokták volt egy füst alatt a magyarok nemzetiségkérdését is eldönteni. Tanúlmányunk első részének, mely a történeti érvekkel foglalkozik, immár végére jártunk és így áttérhetünk a másodikra, mely a nyelv tanúságát tárgyalja.

A NYELV TANÚSÁGA.

I.

A NYELV MINT OSZTÁLYOZÁSI ESZKÖZ.

A NYELVRE, mint az ethnographia osztályozási eszközére vonatkozólag, a következőket jegyzi meg a *Magyarország Ethnographiájá*nak [1] tudós szerzője: «A nyelv tehát a nemzetnek lelke; a nyelv történetei a nemzet lelkének történetei. A nyelv egyszersmind a nemzet hovátartozását, rokonságát, tehát más nemzetek közti helyét mutatja meg csalhatatlanúl. A testi tulajdonságok csak az egyes embert jellemezhetik mint állatot, de már az embert mint állati falkát sem jellemezhetik jól, mert testre nagyon különböző emberek tartozhatnak egy nemzethez, minthogy annak lelke, a nyelv, az ő lelkök is, s annak erkölcsi és társadalmi sajátságai, melyek a nyelvvel járnak, s melyek a nemzetet az állati falkától megkülönböztetik, az ő tulajdonaik is». — Ha közelebbről szemügyre veszszük ez állítást, úgy találjuk, hogy ezt sok oldalról megtámadták, az ethnographia terén ismeretes tekintélyek megczáfolták, s hogy a tényállás behatóbb vizsgálata után valóban nem is lehet a népek régi múltjára czélzó kutatásainkban axioma gyanánt felállítani. Az ellenkező nézetűek iskolájából mindenek előtt PESCHEL-nek sokat nyomó szavait akarjuk idézni, a ki *Völkerkunde*jában [2] következőleg nyilatkozik: «Hogy a sokféle jelen-

[1] 221. lap.
[2] 133. lap.

ségeket az emberi nem körén belül elkülönítsük és csoportokba oszszuk, szükségünk volna állandó, tartós jegyekre. — Ha tehát a nyelvek folytonosan változnak, nem csak bizonyos hangcsoport értelme változik el a lehető legrövidebb idő alatt, hanem maga a nyelvalkat is mássá lehet és így nagyon alászáll azon reményünk, hogy a nyelv az osztályozás eszközeül szolgálhatna. Hiszen tudjuk, hogy Francziaország lakói a római uralom előtt a kelta nyelvet beszélték, de ezt új-latinnal cserélték föl; Németország lakosai az Elbetől keletre, mintegy évezreddel ezelőtt szláv családhoz tartoztak; megfordítva: Iszland és Norvégia lakói még nyolcz századdal előbb is egy és ugyanazon nyelvet beszélték. Iszlandban csaknem változatlanúl megmaradt, Norvégiában a dán nyelv fejlődött belőle, stb.» Hasonló nézetben vannak mostanában az ethnologia csaknem összes búvárai, s hogy megmutassuk, hogy a természettudósok hogyan fogják föl e kérdést physikai álláspontról: Agassiz-nak egy erre vonatkozó nyilatkozatát idézzük, a ki Gliddon és Nott *Indigenous Races* czímű művéhez írt előszavában a következőket mondja:[8] «Ha megfigyeljük a térképen a medvék, macskák, üresszarvú kérődzők, tyúkneműek, lúdfélék s egyéb családok geographiai eloszlását, azt találjuk, — összhangzásban egy, az emberi nyelvre alkalmazott philologiai evidentiával — hogy Kamcsatka medvéinek mormogása a Tibet, Keletindia, Szunda-szigetek, Nepal, Szyria, Európa, Szibéria, az Egyesült-Államok, a Rocky Mountains és az Andesek mormogó medvéjével közeli rokon, sőt egy és ugyanaz; daczára, hogy mindezen medvéket külön fajhoz tartozóknak tekintik, hangjokat épen oly kevéssé kölcsönözhették egymástól, mint a különböző emberi fajok. Ugyanezt lehet mondani az európai, ázsiai, afrikai s amerikai macskák morgásáról és nyávogásáról s a bivalyok bőgéséről, melyeknek fajai csaknem az egész földön el vannak terjedve. Ugyanez áll a tyúkok kodácsolásáról, a réczék sápogásáról,

[8] Ch. L. Brace: *The Races of the old World.* London 1863. 3. l.

valamint a rigók énekéről is, melyek mindnyájan az ő vidám és harmonicus nótáikat tiszta és független beszélési módon hangoztatják, a nélkül, hogy egymástól örökölték, vagy eltanúlták volna.

E tényeket meg kellene fontolniok a philologusoknak, át kellene látniok, hogy azon állatok, melyek az intonatio ily szorosan rokon systemáját nyilvánítják, mennyire el vannak választva egymástól; és ha szándékosan vakok nem akarnának lenni a természetben jelentkező analogia intése iránt, akkor magoknak kellene kérdésül felállítani a nyelvészeti evidentia biztosságát a genetikai származtatásnál.»

Valóban el kell ismernünk, hogy a mennyire terjed ide vonatkozó tapasztalatunk négy világrészben levő népterületen, a meglevő példákból mindinkább és inkább meg kell győződnünk arról, hogy gyakran mily csalfa természetű és mennyire nem biztos a nyelvhasonlóság a népek eredetének kérdésében. Szembetünő azon afrikai benszülöttek száma, melyek Amerikába vitetvén, ma angolúl és spanyolúl beszélnek, míg az előbbi világrésznek egész északi és északkeleti részén az arábiai félsziget nyelve van elterjedve, mely nyelv ott 1300 előtt még alig volt ismeretes. Spanyol-, Franczia-, Angol- és északi Olaszország népei ma olyan nyelvet beszélnek, mely eldődeik előtt teljesen ismeretlen volt; ugyan ez az eset áll egész keleti Németországra, hol még néhány századdal előbb szláv nyelvet beszélő lakosok voltak, de ma már csaknem egészen germanizálva vannak.

Magyarországban, déli Oroszországban s az európai és ázsiai Törökbirodalomban nem kevesbbé különös átalakulást idézett elő a nyelv-vegyülék. Egyes, a sors által kegyelt harczias hordák, részint saját nyelvöket erőszakolták az általok legyőzött népekre, mint ezt Anatoliában látjuk, részint — mint urak és hódítók — a meghódított és uraló nép nyelvét fogadták el, mint a bolgárok, e részben elszlávosodott ural-altáji nép példája mutatja. A Fekete-tenger és Kaspi-tó északi részén, a Búg,

Prúth, Dnjeper, Dnjeszter és Volga alsó folyásánál, hol ma a szláv elem az uralkodó, régebben török nyelvű nomádok laktak t. i. khazárok, besenyők és kúnok, kik azon vidékekről csaknem nyomtalanúl eltűntek; és nem lehet valami nagyon feltünő, ha a mai oroszokat a török, finn-ugor, skandinávi és szláv elemek szoros vegyülékének gyanítjuk. Persia északi részében a török népek áramlása sok iráni törzsre rányomta a török nyelv bélyegét, ép így a déli partvidék lakóinak nyelvét erős arab-vegyület érte; míg a tulajdonképi persa nép saját nyelvét annyira megváltoztatta, hogy ma többé nincs olyan iráni, a ki a zendet és pazendet, ez ország két régi nyelvét megértené; ép oly kevéssé igazodnának el Hindosztán mai lakói a szanszkritban commentár nélkül. Közép-Ázsiának ethnikai eleme saját nemzeti eredetének minden sajátságából annyira ki van vetkőztetve, hogy bámulatos zűr-zavarrá változott. — Fölhasított, ferde szemű, lapos orrú, tompa állú emberek a valódi mongol-mandsú faj vérrokonságú képviselői, persaúl, még pedig Keleti-Khoraszan persa nyelvén beszélnek; míg a Jaxartes mellékének fekete hajú és gazdag szakállú, karcsú testalkatú, keskeny és hosszú arczú lakosai a tiszta iráni typust képviselik, csakhogy csupán törökül beszélnek és a Szamarkand hegyeiben lakó galtsa-kon kívül, iráni származásukat régen elfeledték. Hasonló természetűek észrevételeink keleti Turkesztánra nézve, melynek benlakói az árja eredet leghívebb bélyegét viselik magokon és évszázadok óta törökül beszélnek, sőt a kulturája miatt legrégibb idő óta ismert török népen, t. i. a uiguron is ezen ó-iráni néppel való erős vegyülés mutatkozik. A nemzeti átalakulás szabálya alól a szorosan conservativ khinai társadalom sem vonhatta ki magát, a mennyiben mandsu hódítóit magába olvasztotta, a kiktől legfölebb hajfonat-szokását kölcsönözte, a melyért jutalmúl a khinai nyelvet adta nekik.

Azt hiszem, nem nehéz meggyőződni arról, hogy sokkal nagyobb az olyan kulturnépek száma, melyek történéti fejlő-

désök folyamában nyelvöket vagy egészen megváltoztatták, vagy idegen szókincscsel gazdagították, mint az olyanok száma, melyek historiai bizonyossággal kimutatható régi nemzeti nyelvök használatához hívek maradtak. Az erre vonatkozó kutatásainkban azon, minden tekintetben bizarrnak látszó eredményhez fogunk jutni, hogy stabilis életmód fölvétele mellett, valamely, előbb nomád népnek épen úgy egész erkölcsi élete, mint nyelve legtöbb esetben ki volt téve a külső befolyások által okozott elváltozásnak; ez oly eset, melyet a már régóta letelepült népeknél, bármily csekély legyen is számuk, már nem lehet oly könnyen fölvenni. A nomád nép társadalmát nem a makacsság, hanem lakóhelyének nem állandó volta, vagyis az örökös ide-odavándorlás, az idegen elemekkel való hosszasabb és intensivebb érintkezéstől inkább visszatartja, mint a letelepült és földmívelő népet, melynek nyelve az idegen kultura befolyása által lassú változásnak, esetleg egész átalakulásnak van alávetve. E körülményt legjobban bizonyítja egyfelől oly sok mai kultur-nép nyelvének elegyedett volta, másfelől számos nomád nép nyelvének változatlansága és conservativ jelleme. Így például a törökök, mint megtestesült nomádok — csekély, jelentéktelen töredék kivételével, melyről alább lesz szó — nyelvök alaktanát és szó-kincsét oly kevéssé változtatták meg, hogy — daczára az általok elfoglalt egész terület óriási kiterjedésének a Thien-Shantól Adriáig és a Lénától Szyriáig — az egyes csoportokat nem testvér-nyelvekűl, hanem dialektusokúl, még pedig egy közös nyelvnek (idioma) egymástól kevéssé eltérő dialektusaiúl lehet tekinteni. Azt találjuk továbbá, hogy az egyes török törzsek azon mértékben, a melyben stabilis életmódot folytattak, nyelvöket idegen szókincscsel gazdagították, a mennyiben pl. a 400 éves oszmán nyelvemlékek még nem mutatják föl azon számtalan arab-persa szavakat, melyekkel ma bővölködik. Távolabbi bizonyságúl szolgálnak e fölvételre a Paropamisus hegységben élő hezare-k, a Dsengiz által hátrahagyott mongol harczosok egy csapata, a

kik Baber koráig még a mongol nyelvet beszélték, de ma azon jelentéktelen töredék kivételével, mely Heratnak kevesbbé hozzáférhető hegyei közt él mint szénégető, már egészen iranizálva vannak. De nemcsak a török, hanem a persa nyelv terén is hasonlót vehetünk észre, ha a Murgab melléki nomád dsemsidiket tekintjük, a kiknek dialectusa — Heratnak, a kultura e régi gyúpontjának közvetlen közelsége mellett is — alaktanában és szó-kincsében valódibb iráni, mint Khoraszán nyelve, és ez csupán azért van, mert a dsemsidik úgy szólván az egyetlen iráni származású nomádok.

Ha tehát, mint az előre bocsátottakból kitűnik, eléggé be van bizonyitva, hogy a nyelv változékonysága, t. i. a primitiv stádiumból az előbbre haladott kultura stádiumába lépő embernél, inkább állandó szabályúl, mint kivételűl tekinthető : valóban nem kell csodálkoznunk, ha nem csupán a physiologusok, hanem az újkornak elismert nyelvbúvárai[4] is minden habozás nélkül azon véleményöknek adnak kifejezést, — hogy a nyelv magában az emberek osztályozási kérdésében *csak egy egyes*

[4] Így RAWLINSON erre vonatkozólag Sistanról írt értekezése végén így szól (*Journal of the Roy. Geogr. Society.* 43. köt. 291. lap) : Mégis e körűlmény (hogy tudniillik a mongol hezarék persául beszélnek) igen bonyolúlt és legkiválóbb érdeke azon figyelmeztetésben rejlik, melyet az ethnographusoknak tesz, hogy a nyelvnek ne tulajdonítsanak nagyobb jelentőséget, mint azon elemek *egyikének*, melyek valamely törzs vagy nép ethnikai viszonyának megállapítására szolgálnak. — Hasonlóan OPPERT is ily czímű munkája *Le peuple et la langue des Médes* 3. lapján, hol a Scythes kifejezés Mèdes általi helyettesítéséről van szó, következőleg nyilatkozik : «Azon időben (1852) osztottam az akkoriban a tudós világban, különösen pedig az összehasonlító nyelvészet képviselőinél elterjedt azon nézetet, hogy tudniillik : a nyelv mindenkor a faj kriteriuma, és hogy a nemzetek általában vagy indo-európaiak, vagy sémiek vagy turániak. Ez idő óta a nyelvészet haladása nyilvánvalóvá tette ez elmélet helytelenségét, és én egyike voltam az elsőknek, ki előadásaim kezdetén tett nyilatkozataimban kiemeltem, hogy a nyelv valamely nemzet ethnographiai viszonyaiban csak *egy* elemet képvisel, a nélkül, hogy egyszersmind azon faj kérdését is eldöntené, melyhez a népnek tartoznia kell.

mozzanat *gyanánt* tekintendő, — s hogy mi ennél fogva nem vagyunk feljogosítva valamely nép *mai* nyelvének tanúságából annak *őskora* avagy *nemzeti eredetére* következtetni! És ezentúl megütközhetik-e valaki azon, ha ez alaptételből kiindúlva, a mai magyar nyelv csak kis részben finn-ugor jellemében nem találunk kielégítő bizonyítékot e népnek finn-ugor nemzetiségű eredetére nézve? Véleményem szerint a nyelv — a mint e fölött egy előbbi munkámban [5] már nyilatkoztam — minden tekintetben nagyon fontos tényező valamely nép történelmi phasisainak nyomozásában; a nyelv az, mely kétségkívül a nemzeti egyéniség fogalmával legszorosabb összefüggésben áll, a nyelv mutatja meg mindenkor a nemzeti viszony nemét és fokát idegen népelemekhez, a nyelv szolgáltatja úgy szólván a legjobb tanúságot bizonyos útra nézve, melyen valamely nép történelmi pályáján haladt; de a nyelv semmi esetre nem mondható azon tükörnek, melyből a nemzeti élet legkorábbi kezdetét megláthatnók; szóval: a nyelv nem az a fáklya, a melynek fénye *egymaga* képes volna valamely nép származási történetének homályát eloszlatni.

Ha ez így van, lehet-e rossz néven venni tőlünk, ha mi a mondottak alapján és tekintettel a történelem felsorolt bizonyítékaira, a magyarokat eredetökre nézve nem tekintjük finn-ugor népnek? — Ezt annál kevesbbé tehetjük, mert mi a mai magyar nyelvben távolról sem ismerjük el azt a szorosnak nevezett finn-ugor jellemet, melyet annak a philologusok több mint egy század óta tulajdonítanak, a mennyiben e kérdés beható vizsgálata után az e téren működött elődeink ítéletétől meglehetősen eltérő eredményhez jutottunk. Egy, már oly mélyen meggyökeredzett nézet elleni küzdelem nehézsége teljes tudatában, nem riadunk vissza a jelentékeny tekintélyek nevezetes száma ellen inditandó harcztól és mind a két nyelv

[5] Lásd: *Die primitive Kultur des turko-tartarischen Volkes.* 6—11. lap.

anyagának beható vizsgálata által gyűjtött érveinknek támadásra bocsátásától. A tudomány eddigelé a magyarok nyelvét az ural-altáji nyelvek finn-ugor, azaz észak-nyugoti csoportjához sorozta, ellentétéül a török-tatár, vagyis a délnyugoti csoportnak, és a mennyiben ezt tette, föl volt állítva a tétel, hogy a magyar nép épen úgy nyelvi, mint physikai tekintetben azon emberfaj kiegészítő részeül tekintendő, mely a történelem előtti idők valamelyik sűrű homályba takart szakában a déli és délkeleti testvér-népek közös törzsétől elszakadt és észak lakhatatlan régióira szoríttatott. Mindenek előtt azt kérdezzük, — hogy mi alapon nyugszik ez az osztályozás? hogy e nézet valóban olyan tudományos nyilvánvalóság kifolyása, melyet ma már többé nem szabad volna s nem lehetne megingatni és így megdönthetetlen igazságnak kellene tartani? Azt hiszszük, hogy erre határozott nemmel felelhetünk és pedig a következő okoknál fogva.

Először a tekintetbe veendő két nyelvcsoportnak, t. i. a török-tatár és finn-ugor nyelvek organicus mivoltának egyenlőtlensége az, a mi a rendszeres összehasonlítást egy harmadik tárgygyal jelentékenyen megnehezíti, sőt sok esetben kétségessé teszi. Ugyanis eléggé ismeretes, a mit már kiemeltünk, — hogy míg a török-tatár nyelvcsoportnak egymástól annyira elkülönítve létező részei is, a közösségnek alaktanban és nyelvkincsben erősen kidomborodott vonása által tűnnek ki, addig a finn-ugor ágnak nyelvei távolról sincsenek határozott egység által megjelölve, — s hogy továbbá, eltekintve azon hangtani, grammatikai és szótári különbségtől, mely a szuómikat, észteket, karjalanokat, vépszeket és líveket egymástól elválasztja, mind ezek ismét az ugorok egyes ágaitól, t. i. a zürjének-, votjákok, osztjákok, cseremiszek, mordvinok és voguloktól szembetűnőbb módon különböznek, mint egymás közt egyfelől a jakutok, koibalok, altaiak és uigurok, másfelől a közép-ázsiaiak, turkománok és nyugoti törökök. Ilyen egyenlőtlen organicus minőség mellett mindig nehéz lesz az egyeztetendő harmadik tárgynak,

t. i. a magyarnak, a hozzá hangtani és grammatikai rokonság alapján illő helyet kijelölni a finn-ugor csoportban, míg másfelől a törökhöz való közeledési fokozata mindig könyebben meghatározható. Ha veszszük példáúl a magy. *száll* tőszótagot, azt találjuk, hogy BUDENZ[6] ezt a finn *saa* (venire) észt *sā* (valahova jutni), mordvin *saje* (jönni), cseremisz *šu* (pervenire), votj. *šot* (adni), zürjén *set* (adni) és ostják *sogopt* (fizetni) szavakkal egyeztetvén, az illető rokonsági fokozatot távolról sem tette oly beláthatóvá, mintha a magyar *száll* szót a török-tatár *sal* (kivetni, letenni, mozdítani stb.)-val állította volna szembe, a mely tőszótag az egész török nyelv-területen változatlanúl megmaradt. És a mi a *száll* gyökről áll, azt más példák végtelen számára is lehet alkalmazni; mert mindenütt észre fogjuk venni, hogy mily bizonytalanúl és ingatagon alakulnak a magyar és finn-ugor nyelvek között felállított párhuzamok épen a mondott különbözőség következtében, és ebben rejlik annak is fő oka, hogy a magyar nyelv finn-ugor jellemének leghevesebb védelmezői még nem adhattak határozott ítéletet a magyar nyelvnek az ugor család egyes tagjaihoz való szorosabb csatlakozását illetőleg; mert míg a szókincs és alaktan egyes részei közeli rokonokúl mutatkoznak a vogulhoz és ostjákhoz, addig a benső rokonság más oldalú fokozatát a legészakabbra lakó lappok nyelvével, alig lehet tagadnunk. Ez oly körülmény, melyen még jobban megütközünk, ha megfontoljuk, hogy az osztályozás kérdése a finn-ugor nyelvek terén még koránt sincs megoldva, a mint ezt a BUDENZ és DONNER közt folyó polemiából láthatjuk.[7]

Másodszor a magyar nyelvnek az ugor csoportba sorozását már azért is megtámadhatónak tartjuk, mert ilyen eljárásnál a két összehasonlítandó fő csoport lényege nem volt és nem is

[6] *Magyar-ugor összehasonlító szótár.* 272. lap.

[7] V. ö. *Die gegenseitige Verwandtschaft der finnisch-ugrischen Sprachen* von O. DONNER. (Lenyomat az *Acta. Soc. Scient Fennicae.* XI. k.) Helsingfors 1879 — és BUDENZ a *Nyelvtudományi Közlemények* XVI., első füzetében.

lehetett méltatva olyan mértékben, a minőben e kérdés fontossága követelné. Bár a nyelvtudomány napjainkig mindkét téren sok és fontos dolgot derített föl, a philologusok és missionáriusok munkássága által a finn-ugor csoportnak már meglehetős ismeretéhez jutottunk, vannak grammatikáink, szótáraink és olvasmányaink bőségesen; de a török nyelv tanúlmányozásában nem vagyunk még ennyire előre haladva, s névszerint rejtve van még a kirgizek, kara-kirgizek, baskirok és egyéb nomádok tájnyelveinek alaktana és szókincse és még sok egyéb, a mik arra vannak hívatva, hogy összehasonlító nyelvtanúlmányainkban jelentékeny hézagot pótoljanak. Az évszázadok óta mívelt oszmán nyelv a mi ide tartozó működésünkre csekély fontoságú, erre vonatkozó fáradozásainknak valódi kincsbányája pedig — a mi, én szerintem, a Közép-Ázsia északi és északkeleti részén levő törökség — dr. Radloff V. Ilminszki és Budagov nagybecsű működései daczára sem tekinthető teljesen föltárt gyanánt. Ez kevesbbé tartozik az alaktanra, mint a szókincsre; és mielőtt az utóbbi teljesen összegyűjtve és megrostálva nem áll előttünk, mielőtt az egyes szavak fő- és mellék-jelentését tökéletesen nem ismerjük: semmi esetre sem vagyunk felfogosítva, hogy végleges ítélelet mondjunk, olyan ítéletet, a melynek csak az egész anyag áttekintésén lehet és kell alapulnia.

Harmadszor, nem kellene elfelednünk, hogy épen az utóbb említett esetben, kutatásaink eredménye a sok tekintetben kérdéses etymologia által levén megvilágosítva, mindig az ellenséges kritika támadásainak lesz kitéve —, s hogy az emberi ismeret egy terén sem lehet több kétséget támasztani, mint épen az etymologiában. Curtius a *Grundzüge der griechischen Etymologie* czímű munkája bevezetésében ezt írja: «Az emberi kutató tehetségnek mindenütt csak annyi van megengedve, hogy bizonyos pontig haladhasson. Az első lét, a tulajdonképeni eredete annak, a mit az gazdag változatosságban lát maga előtt, a mit képes elkülöníteni, rendezni és későbbi

folyamatában felfogni: az rejtve van előtte. Azt csak többé-kevesbbé valószínü hypothesisekkel közelíti meg, melyek — bár oly nélkülözhetetlenek a tudományokhoz — *nem a szigorú vizsgálódás korlátai között levén alkotva*, épen ezért hamar vezetnek könnyelmű consequentiákhoz.» Nyiltan bevalljuk, hogy ily őszinte önismeret az ural-altáji nyelvek etymologiai búvárlataiban annál inkább helyén van, mert az itteni összehasonlítandó anyag, egész mostanáig nyersen és míveletlenűl levő formájában, a kutatónak használati kedvét sokkal inkább ingerli és ösztönzi, de jobban is kiteszi a ballépés veszélyének, mint pl. az indo-germán nyelvek terén, a hol a legszorgalmasabb és legtehetségesebb munkások már hosszú idő óta fáradoznak, a hol napjainkig már oly sok intőjelet tűztek ki s a hol, mindezt figyelmen kívül hagyva, oly gyakran botlottak és oly nagyon hibáztak s végre a hol — csak egy példát hozunk föl — egy POTT-nak theoriáit, melyek előbb nagy tekintélynek örvendeztek, ma már sokan kinevetik! Szememre hányhatnák, hogy ennyire elfajúlt skepticismussal saját nézetem alól is kirántom a szilárd alapot, és saját törekvésemet már előre kétesnek bélyegzem. Én azt hiszem, hogy a tisztán tudományos lelkesültségnek nem lehet kárára, ha nem engedjük túlsúlyra jutni az önfejűséget és saját csalhatatlanságunk hitét; és, hogy nem lehet hibánkúl felróvni, ha mi — azon veszélyekre, azon sok szirtre és gázlóra való tekintettel, melyek az ural-altáji nyelvek vizeit jellemzik — az eddigelé napfényre hozott eredményeket nem tekintjük még sziklához hasonló megdönthetetlen principiumoknak és az utóbbiak alapján épült ethnikai osztályozásokat még nem fogadjuk el föltétlenűl.

II.

HANGTAN, ALAK- ÉS SZÓKINCS.

Ez a mi nézetünk általánosságban a magyar és finn-ugor hasonlító nyelvészet mai állására vonatkozólag. De, mivel specialis tanúlmányt írunk a magyar nép eredetéről, azért e rokonsági viszonynak tüzetesebb kutatása parancsolólag lép elénk vagyis az ide vonatkozó nyomozások lehető legkisebb részleteibe is be kell bocsátkoznunk, hogy láthassuk: vajjon az említett analogia, az illető nyelvek mely részeire és azokon mennyire terjed, — mert csak *így* lehetséges az olvasónak a teljes kép áttekintését megadni, és őt az egyes hasonlósági vonások bizonyító képességéről meggyőzni. — E végből az illető nyelvek hangtani, grammatikai és szótári viszonyait rövid vizsgálat alá veszszük és — a nélkül, hogy e három résznek többé vagy kevesbbé érvényes bizonyítékait itt tárgyalnánk, azonnal az elsőnek előadásába kezdünk.

a) A hangtani viszony.

BUDENZ J. — a ki kétségtelenül legnagyobb tekintély a finn-ugor nyelvek terén — eddigi munkáiban[1] a következő alphabetet állította föl, mely a magyar és török hangok hozzáadásával következő módon alakúl:

[1] Lásd többi közt *Ugrische Sprachstudien*. Dr. BUDENZ JÓZSEF-től. Pest 1869. 3. lap.

finn-ugor	a	ä	e		i	ï	o		ö		u, ü;	k	g	γ	χ		ñ;	č	c
magyar	a	á	e	é	i	í	o	ó	ö	ő	u, ü;	k	g	—	—	—	—;	cs	cz
török	a	a[2]	e		ı	i		o	ö		u ü;	k	g	—	kh	—	ñ;	č	tz

finn-ugor	ǯ	z	š	ž;	t	d	δ	s	z	n	p	b	f	v	m
magyar	ds	dz	s	zs;	t	d	—	sz	z	n	p	b	f	v	m
török	ž	—	š	ǯ;	t	d	—	s	z	n	p	b	f	v	m

finn-ugor	r	l		λ;	ń	ľ	ť	ď
magyar	r	l	—	—;	ny	ly	ty	gy
török	r	l	—	—	ń	—	ť	ď

Habár rendszeres és szigorúan tudományos összehasonlítás a fönnebbi nyelvcsoportok hangviszonyai között, ismereteink mai álláspontján még nem egészen eszközölhető — a mi egyébiránt e nem specialiter nyelvészeti munkában nem is volna helyén —; mégsem fogja elkerülni a felületesen vizsgáló figyelmét sem, hogy a magyar nyelv hangjainak viszonya néhány pontban a finn-ugor nyelvekéhez közeledik, míg a török, a mi a hangtani különbséget illeti, mindkettőtől bizonyos mértékben elkülönített állást foglal el. S ezt nem annyira a vocálisokra, mint inkább a consonansokra lehet alkalmazni, mely utóbbiak közül a jésitett hangok, t. i. ń = ny, ľ = ly, ť = ty és ď = gy a törökben — ha a koibal-karagasz és jakut nyelvjárást nem tekintjük — csaknem egészen hiányzanak; míg a magyarban és a finn-ugorban jelentékeny hatáskörük van. Még prægnansabb ilyen viszony van a *v*, *n*, *r* és *l* mássalhangzóknál, melyek közül a labialis *f* és *v* kezdő hangokúl az összes török nyelvek terén — csak a keleti turkesztáni, a karagasz és az oszmánliban fordúl elő a kezdő *n* a koibal — karagasz kivételével, legfölebb kétszer-háromszor; az *l* és *r* pedig, a keleti kirgiz kivételével, kezdőhangokúl csak ritkán használtatnak; mert

[2] Mindkét török *a* hang különbsége meglehetősen hasonló a magyarhoz. A hosszú *á* a törökben mindenütt előfordúl, míg a rövid *a* leginkább a kirgizben található. Radloff (IV. kötet, XVI. l.) az angol *a* (*all*-ban) hanggal egyezteti és *oa* kiejtéssel igyekszik meghatározni.

ott, a hol idegen nyelvből vétettek át a törökbe, ott vocalist tettek elébök,[3] mert a török nyelvszokásra nézve kiejthetetlen kezdő hangok. Így pl. limun (czitrom) helyett ilimun; liman (kikötő) htt. iliman; rus (orosz) htt. urusz; ruze (bőjtölni) htt. uruž, stb. Egyáltalában nem szenved kétséget, hogy magában a magyarban is az *r* és *l* betűvel kezdődő tőszavak csekélyebb számúak, mint a többi hangokon kezdődők; de mindketten nagyon fontos szerepet játszanak a magyar szókincsben és mivel a kezdő *l* és *r* — mint Budenz[4] helyesen megjegyzi — specialis ugor jellemet fejeznek ki; ezért ez egyetlen momentum elegendő arra, hogy a magyar hangviszonynak prægnans módon kifejezésre jutott finn-ugor jellemet vindicálhasson. Ha a szókincs a nyelvnek testét, a grammatika pedig annak lelkét képviseli: akkor a hangtani föltételek nagy fontosságának a nyelv lényegében még kevesbbé szabad figyelmen kívül maradnia és így a magyar nyelv erre vonatkozó rokonságának az összes finn-ugor nyelvjárásokkal különösen ki kell emeltetnie.

Ha mi most a mondottak szerint a kezdő *l* és *r* meglételét a magyarban, specialis finn-ugor hangsajátságnak bélyegezzük és ez oldalról a magyar hangrendszernek a finn-ugor csoporttal való rokonságát támogatjuk: akkor másrészről ismét egy eléggé fontos momentumra akadunk, mely által a mi erre vonatkozó fölvételünk jelentékenyen módosul, sőt bizonyos mértékben megingattatik. E mozzanatot először az önhangzó-illeszkedés (vocalharmonia) tanában ismerhetjük föl, mely a magyar és török-tatár nyelvekben következetesen keresztűl van víve, míg a finn-ugor csoport nyelveiben nem található föl ily mértékben. Hogy az önhangzó-illeszkedés, vagyis, azon szabály, mely szerint alhangú tőszók csak alhangú particulákkal

[3] Kivételt képez e szabály alól a kirgiz a tobolszki kormányzóságban, a mely dialectus előszeretettel *r*-t használ ott, a hol a többiekben vocalis előhang van. V. ö. rak, irak (messze) helyett; ruk, uruk (törzs, család) helyett stb.

[4] *Magyar-Ugor összehasonlító Szótár.* 640 l.

és végzetekkel, felhangúak ismét csak felhangú ragokkal láthatók el, mennyire meg van tartva a törökben és magyarban, míg a finn-ugorban hiányzik, — a következő példákból legjobban meg lehet látni:

Vogul.[5]

Egvai ojkäi olej. Numi Târom ážen, Târom jägen aln sitpe siting ápel táretauesi, kér kuali tälatit jole johtsi.

Osztják.[6]

Iški turpi turing vuat,
meleh turpi turing vuat
Iom pahlep pahling entep enteptelä
anzi pahlep pahling entep jersetelä, stb.

Finn.

Mieleni minun tekevi
Aivoni ajattelevi
lähteäni laulamahan
saa'ani sanelemahan.

Ennek ellenébe mi nehány példát hozunk föl a török-tatárból és a magyarból. Így pl.

Altai.[7]

Joldoñda čikpa tädi
Jolgo da kirbä tädi
Attu da kälbä tädi
Adî jok ta kälbä tädi.

[5] HUNFALVI PÁL-nak: *Reguly Antal hagyományai I. Vogul föld és nép* munkájából 119. lap.
[6] HUNFALVI P.: *Magyarország ethnographiája.* 257. lap.
[7] RADLOFF-nak: *Proben der Volksliteratur der türk. Stämme Südsibiriens* (Szt. Pétervár 1866) művéből, I. 59. l.

Kirgis.[8]

Turnalaín töšlü kul!
tülkülöin köšlü kul!
sirkirägän sirkätz kul!
anda ni išiñ par? tidi

Baškir.[9]

Kurutdung tenimde kanímní
Mubtala kílma žanímní
Kaškanaíng kara kíś kübík
Közkenejing tutu kuš kübik.

Oszman.

Kismetiñ dir gezdiren jer jer seni
Göke čiksañ akíbet jer jer seni
Hem aníñ üčün dahí derler aña jer,
Adamí ol kendi besler, kendi jer.

Magyar.[10]

Musa! te ki nem rothadó zöld laurusbúl
Viseled koszorúdat, nem gyönge ágbúl,
Hanem fényes mennyei szent csilagokbúl
Van kötve koronád, holdbúl és szép napbúl.

A magyarban és törökben tehát az önhangzó-illeszkedés törvénye, kivéve az árja vagy sémi nyelvekből kölcsönzött nehány idegen szót, meg van tartva, a mit a finn-ugorból idézett példákon alig lehet észrevenni; és mi nem foghatjuk föl, hogy, ezt nem tekintve, DONNER O.[11] hogyan állíthatja azt, hogy

[8] Ugyanott. IV. 32. l.
[9] *Berezin turetzkaja Chrestomatija.* Kazán 1876. 12. l.
[10] A *Zrinyiász* első énekéből.
[11] Lásd: DONNER idézett művét. 9. l.

az önhangzó-illeszkedés a finnben, karjalaiban és a dorpáti vagy viró-észtben következetesen keresztül van vive.

Azon törekvés ellen, hogy a magyar hangrendszer kizárólag a finn-ugor nyelvekéhez csatoltassék szorosabban, második, nem kevesbbé fontos momentum gyanánt jelölhetnők meg a kettős mássalhangzóknak kezdőkül való előfordulását a finn-ugor nyelvek némelyikénél; mert ez oly jelenség, mely a török és magyar nyelvek terén hallatlan, sőt egyáltalában lehetetlen. Olyan szavakat, mint: *krandas, ťran, pran, klänc, psi, skam, sťan, kšni* és *škaj*, melyeket BUDENZ, mordvin közleményeiben [12] fölemlít, a török, vagy magyar nem tud kimondani, mert kettős consonanssal kezdődő szavak az utóbb említett népek nyelvében sohasem fordulnak elő [13] és ha a magyar, vagy török így alkotott szavakat kölcsönzött idegen nyelvekből, mindig egy önhangzót illesztett a két consonans elébe, vagy közé; pl. stakos helyett mondja a török: istakos (rák); skele, scala htt. iskelle (kikötőhely); flamur htt. iflamur (hársfa); — épen így a magyar: Kreuzer htt. karajczár, gromada htt. garmada, Stall htt. istálló, stug htt. asztag, stb. — Szóvégzőül kettős mássalhangzót jobban megtűr ugyan a magyar, mint a török nyelv; de három, vagy négy consonans összetalálkozása — mint pl. a vogul *luptankv* (megítéltetik), *choltv* (megjelentetik), mordvin *jovks* (mese) és *jovkst* (mesék) — a magyarban vagy törökben a lehetetlenségek közé tartozik. [14]

Továbbá fölemlíthetnők még itt a magyar és török hangrendszer azon sajátságát, hogy az alhangú tőszótagok hajlandók felhangúakra változni, mint ez a magy. csal — csel, sarkant —

[12] L. *Mordvin közlések* a «Nyelvtudományi Közlemények» V. kötetében (116. és 119. l.).

[13] Kivételt csak az oszm. *brak* (hagyni) képez, a mely egyébiránt Anatoliában barak-nak hangzik s minden valószínűség szerint eredeti ural-altáji *rak*-ból származott (v. ö. magy. *rak*).

[14] Taraczk, palaczk stb. a szlávból kölcsönzött szavak s ma még mindig nehézkesen hangzanak a nép száján.

serkent, vagy a török bakiži — bekši, ajt — ejt, alma — elma, kaz — gez stt. példákból látható; s ez olyan sajátság, mely a finn-ugor nyelvekben nincs oly teljesen kifejezve. Lehetne még más példákat is fölhozni a magyar és finn-ugor hangrendszer különbözőségére; de ez túlmenne tanúlmányunk határán s nézetünk szerint az előre bocsátott észrevételekkel eléggé be van bizonyítva, hogy a hangtani viszonyra nézve a magyar nyelvet épen oly kevéssé lehet a finn-ugor, mint a török-tatár nyelvcsoportba sorozni, — hogy nem lehet olyannak tekinteni, melynek hangtani jelleme inkább a finn-ugor, mint a török-tatár rokonság prægnansabb vonásaira mutat s — hogy a kölcsönös nyelvhasonlításnak már ez első része a magyar nyelv kettős jelleméről győzi meg a részrehajlatlan olvasót; vagyis át fogjuk látni: *hogy olyan nyelvvel van dolgunk, a mely egyrészről a finn-ugor, más részről pedig a török-tatár nyelvjárások felé hajlik, de szigorúan véve mind a két főcsoport kiegészítő részeül tekintendő s szorosabb rokonsági fok szempontjából sem az egyik sem a másik csoportba nem sorozható.* Már a nyelvhasonlítás ez első részéből láthatjuk, hogy a finn-ugor theoria követői a magyar nyelvet olyan nyelvcsoporttal akarják szorosabb összeköttetésbe hozni, melynek hangtani sajátságai bizonyos tekintetben a magyarok beszédszervére nézve egyenesen physikai lehetetlenségek és — a mint a természet törvényeiből következik — minden időben is lehetetlenségek voltak. A mily kevéssé várhatjuk, hogy a macska gágogni, vagy a bagoly nyávogni fog; épen oly kevéssé lehet az, hogy egy meghatározott ethnographiai osztályhoz tartozó ember — a kinek sajátja egy bizonyos hangrendszer — az emberi nem valamely más szakaszának hangjait övéi gyanánt tekintse és használja, és mivel a magyar hangrendszer az ural-altáji faj *két* különböző csoportját képviseli, *azért tartjuk mi a magyar nyelvet mind a két csoporthoz tartozónak, következőleg vegyes nyelvnek.*

b) A grammatikai viszony.

A magyar és finn-ugor nyelvek hangtani viszonyaira vonatkozó észrevételeink az illető nyelvtani formák kölcsönös összehasonlításánál is be fognak bizonyodni. Tekintetbe véve azon körülményt, hogy a kérdés alatt levő nyelvcsoportok finn-ugor része, alaktanára nézve, nem képez határozott egységet, a rendszeres összehasonlításra való törekvés semmiesetre sem eszközölhet olyan eredményt, a melyre a kérdéses nyelvek minden részét átölelő theoriát lehetne fölállítani, a mint ezt pl. a török nyelvek szorosan egységes jelleménél tehetjük; és mivel olyan eljárás vagyis a magyar alaktannak a finn-ugor csoport minden egyes nyelveivel való összehasonlítása, itt lehetetlen, az illető szaktudósok eddig nem is kisérlették meg, következőleg tőlünk nem is várható; — azért a párhuzamra vonatkozólag egyelőre leginkább a vogulhoz alkalmazkodtunk, mely az osztjákkal együtt, a többi nyelv-testvérei és unokatestvérei között, több pontban legközelebb áll a magyarhoz [15] és a melyet a tudós nyelvbúvár HUNFALVY PÁL-nak egy épen oly jeles, mint tüzetes munkája [16] mindenkinek hozzáférhetővé tett. Mi itt csak néhány prægnansabb vonásra szorítkozunk önállólag és a főnévvel fogjuk kezdeni. — A mi itt legelőször föltűnik, az a, vogul névszó hármas száma, t. i. a singularis, dualis és pluralis mint a görögben és arabban, de egészen eltérőleg a magyar és török nyelvektől, melyekben csak singularis és pluralis van. A többes számnak *t* és *et*-tel való képzésére nézve a vogul bizonyos mértékben közeledik a magyar pluralis-képző *k*-hoz,

[15] Legalább így nyilatkozik HUNFALVY: *Reguly Antal Hagyományai*ban 325. l., a hol így szól: «A nyelvek vallomásai azt tanúsítják, hogy a magyar nyelv, minden most ismeretes rokon nyelvek közül, leginkább hasonlít a vogul nyelvhez».

[16] Ennek czíme: *A kondai vogul nyelv* a POPOV S. *fordításának alapján* s a «Nyelvtudományi Közlemények» IX. kötetében jelent meg.

de még inkább a mongol-mandsuhoz, mely a többes számot szintén *t*-vel képezi; míg a magyar ragozás ismét jobban hajlik a török, mint a vogul felé; pl.

magyar	*vogul*	*török*
sör	sar	si̊ra,
sör-*nek*	sar-*ag*	si̊ra-*ning*,
sör-*nek*, sör-*ré*	sar-*i*	si̊ra-*ga*,
sör-*t*	sar-me	sıra-ni̊.

Ebből észre lehet venni, hogy a magyar *nak, nek*[17] dativusi rag a török *ning, nunk* és *niñ*-hez igen közeli rokon és hogy a magyar locativusig *a* — *e* és *va, ve* a török *a, e, ga, ge,* dativusi raghoz igen közel áll. — Ha most a főnévről a *számnevekre* megyünk át, azt találjuk, hogy itt a magyar és vogul közötti rokonság sokkal nagyobb, mint az első és a török közt mint a következő összeállításból kitűnik:

[17] Ha BUDENZ a *nak-nek* ragban, a magy. *neki menne*-re való tekintettel, az eredeti finn-ugor *neh*, lapp *ñeik* tőszót, tehát az orr, előrész alapfogalmát gyanítja: egészen figyelmen kívül hagyja az ó-török *neng, nenk* = tulajdon, birtok, szót. Ez a *nenk* ma már csak az uigurban fordúl elő, a mely, mint már SHAW gyanította (*Grammar of the Turki language as spoken in Eastern Turkistan.* Lahore 1875. 11. l.) a magyar nak-nek és tör. ning-nung ragnak alapúl szolgál. Épen így az uig. *mening*, osm. *menim* = enyim a *men-* és *ning*-ből származott s ennélfogva enyim az «én birtokom» helyett, sening pedig seniñ helyett s aning az aniñ helyett áll és a magyar birtokos-névmás csak annyiban különbözik a töröktől, hogy a személyragokat nem elébe, hanem utána veszi föl, a mennyiben azt mondjuk: nek-em, nek-ed és nek-i, vagy nek-ie melyeknek megfelelői az ó-török nenkem (birtokom), nenkeñ (birtokod), nenki (birtoka). A magyarban csak nyomaték kedviért tétetik ki elöl *és* hátul a személyrag; pl. én-nek-em, te-nek-ed, ö-nek-i. — A mi a magy. *a, e, vá, vé* allativusi rag (világ-gá,) rokonságát illeti a török *a, e,* és *ga, ge* dativus-szal: ez annyira világos, hogy bővebb magyarázatra nem szorúl. — A mi az accusativust illeti, a vogul *me* alak szembetűnőleg közel áll a tör. *ni* raghoz, mely utóbbinak jelentése *tárgy, valami.*

északi vog.	*déli vog.*	*magyar*	*török* (altai)
1. äkve	aku	egy	pir
2. kit	kit	két, kettő	eki
3. kórom	churum	három	üč
4. ńile	nile	négy	tört
5. ät	at	öt	peš
6. kat	chot	hat	altı̊
7. sát	sat	hét	jetti
8. ńollov	ńololu	nyolcz	segiz
9. antallu	ontolav	kilencz	tokuz
10. lou	lov	tíz	on
20. kus	kus	húsz	jijirmi
30. vät	vat	harmincz	ottuz
40. nelimen	nelimen	negyven	törttön
50. ätpen	ätpen	ötven	pešön
60. katpen	chotpen	hatvan	alton
70. satlau	satlov	hetven	jettön
80. ńól-sat	—	nyolczvan	segizön
90. antel-sat	ontolšat	kilenczven	toguzon
100. sat	šat	száz	jüs
1000. sater	šoter	ezer	müng

A számnevek e kölcsönös összehasonlításakor mindenek előtt észreveszszük, hogy a magy. nyelv tőszámnevei szembetűnő hasonlóságot mutatnak a voguléival, sőt majdnem azonosak, a mi mindenesetre nagyon fontos bizonyítékúl szolgál a magyar nyelvnek az ugor csoport egy bizonyos töredékéhez való rokonságára; noha itt a török-tatár ág némely tagjaival való érintkezést sem lehet figyelem nélkül hagynunk. Így például a török *altı̊* és *jeti* [18] tőszámok a magy. *hat*, *hét* és *hetü*-hez közelednek; továbbá észreveszszük, hogy a vogul és magyar tízes-számokhoz járuló *van*, *ven*, *men*, *pen* a török *on*-ban (tíz)

[18] A *Khulasai Abbasi* török szótárban — melyből én és QUERRY AMADÉ úr Teheránban másolatot készítettünk s a melyet a legteljesebb és 300 évvel ezelőtt készített persa-török szótárnak lehet tekinteni — a نيلاو nilau szó چهارم = negyedik-kel van fordítva, melyben az ugor ńile (4) számnevet ismerhetjük föl.

még önállólag fordúl elő, melyet az altaiak, eltérőleg a többi törökségtől, még következetesen használnak, — és végűl látjuk, hogy — míg a finnben a nem melléknévi használatú tőszámneveknek nincs önálló alakjok — a keleti törökök a magyar *két* és *kettő* s a vogul *kit* és *kiti* közötti különbséget teljesen kifejtették; pl. pireü (egy), ikeü (kettő), üčeü (három stb. A finnugorban bebizonyítható primitiv hetes-számrendszer a čagatajban is meg van, a hol «iki kem on» = 2-vel kevesebb (mint) 10 a *nyolcz*-nak és bir kem on = 1-el kevesebb (mint) 10 a *kilencz*-nek kifejezésére használtatik; sőt a török sekiz = 8 és tokuz = 9 számnevekben is ilyen összetételt gyaníthatunk: sekiz = *eki*[19] és *siz*, azaz: kettő és nélkül, vagyis: 2-vel kevesebb (mint) 10; tek[20]-siz = egygyel kevesebb (mint) 10. A magyar 100 és 1000 számnevekről máshol lesz szó. Itt még csak azt akarjuk megjegyezni, hogy — míg a magyar rendszámnevek inkább a vogullal egyeznek — a számnevek egyéb alakjai észrevehetőleg ismét a törökhöz közelednek. Így a magyar *szor, szer* képzőt azonosnak tartom a török *sira* = sor, rend szóval; épen így a magy. *hatan, heten* az ó-török *altïn, jetïn*-nel közös képzésnek mutatkozik.

Sokkal feltünőbb lesz a magyar és török közötti rokonság, ha a kérdéses három nyelv *névmásait* egymás mellé állítjuk. A személy-névmások a következők:

magyar	*török*	*vogul*
én	men	äm
te, ten[21]	sen	náng
ő	o	täu
mi	miz	man
ti, tin	siz	nán
ők	olar	tán

[19] A kezdő sibillans eltünésére ma csak a jakutban találunk példát.

[20] Tek (esetleg régebben: tok) a törökben azt jelenti: egyes, egyszerű.

[21] Ma csak nyomaték kedveért, vagy megkülönböztetésűl használj-uk, pl. ten-magad.

A többi névmások közül még csak a rokonság következő példáira utalunk:

magyar	*török*	*vogul*
magam	makam, bojum[22]	amk
ki?	kim, ki	chon
mi?	ni, ne	nar, ne
ez	iš-bu,[23] bu,	ti, tit
az	os, oš-ol, ol	to, ton

A mi végre a *birtokragokat* illetti, bár BUDENZ arra utalt,[24] hogy ezek, néhánynak kivételével, egészen a törökhöz és nem a finnhez közelednek; de ez az észrevétel nem alkalmazható az ugorra, mert a mint a következő példákból látható, itt a birtokragok rokonsága prægnanter sem az egyik, sem a másik nyelvcsoportnak nem tulajdonítható; csak, hogy a magyarban és törökben a birtokos és birtok egyes és többes számának minden esete eléggé meg van jelölve; míg ellenben a vogulban több esetre egy és ugyanazon particula használtatik, természetesen az értelem világosságának nagy hátrányára.

magyar	*török*	*vogul*
kés-em	keser-im	käsäj-em
kés-ed	keser-ing	käsäj-en
kés-e	keser-i	käsäj-ä
kés-eim	keserler-im	käsäj-änen
kés-eid	keserler-ing	käsäjän
kés-ei	keser-leri	käsäj-änl
kés-ünk	keser-imiz	käsäj-u
kés-etek	keser-ingiz	käsäj-än
kés-ök	keser-leri	käsäj-nl.
kés-eink	keserler-imiz	käsäj-änu
kés-eitek	keserler-ingiz	käsäj-än
kés-eik	keserler-i	käsäj-änl.

[22] Ide tartozik még az alt. maka = maga, egyedül, de a mely visszaható névmáskép itt csak feltételesen használtatott.

[23] Oš, eš, os = ez, önállóan csak a kirgizben fordúl elő, a többi dialectusokban *bu* vagy *ol* elébe tétetik nyomatékosság kedveért.

[24] *Magyar Akadémiai Értesítő.* II. k. 182. l.

De szorosan török jellemet árul el a magyar genitivus képzése, hogyha az csak harmadik személyű birtokos-névmással együtt fordúl elő; pl. ataniñ evi, atyának háza; azonban a genitivus ragja elmaradván, atya háza — ata evi is mondható.

A *névutókra* vonatkozólag is azt jegyezzük meg, hogy a magyar nyelv e tekintetben is közelebb áll a törökhöz, mint a vogulhoz, a minek igazolására ilyen párhuzamot vonhatunk:

magyar	*török*	*vogul*
alá, alatt	alt,	jole
elé, előtt	eli, eldi	ele
-hoz, -hez	kaš, kat	pochne
-val, -vel	bele, bile, ile	jot
-tól, -től	tin, dan	—
-ig	deg, dig	—
gyanánt	janiñda (= módjára, *jan* = mód-tól)	—
-ért, érett	jirde, irde (helyén, jer, er = hely-től)	—
óta, őte	öte (túl, mulva)	—
far	beri (mulva)	pär
tő	tüb	tüve
fél	pöl, böl (osztani)	pal, puole
köz	kat	koot', stb.

Melyek ellenében más névutók a törökkel semmi hasonlóságot nem mutatnak; ilyenek pl.

magyar	*vogul*
fölé	palu
ki, kü	koon

Az igére vonatkozólag megjegyezzük, hogy a magyar infinitivusi végzet *-ni* (kap-ni, jár-ni) sokkal közelebb áll a török *mak, mek, ma, me*[25] (kap-mak, kel-mek), mint a vogul *chv*

[25] Ma-me az uigurban fordul elő s megfelel az újabb mak-mek infinitivusnak.

infinitivusi képzőhöz (čorita-chv = rágalmazni, čargu-chv = szomorkodni), mely utóbbi hangot a török és magy. beszédszerv épen nem tudja kiejteni. A mi az ige különböző *mód*jainak képzését illeti, nehéz lenne az analogia kisebb vagy nagyobb fokát az egyik vagy másik összehasonlítandó nyelvcsoportnak vindicalni, mivel a finn-ugor nyelvek mód-képzése nincsen annyira kifejtve, mint a magyaré vagy épen a töröké. Itt tehát csak e két utóbbi nyelv ide vonatkozó egyezéseire szorítkozván, a következő példákat hozzuk föl. A transitiv ige a magyarban és törökben egy *t* betű hozzáadása által képeztetik, pl. magy. és tör. kap — kap-at (erhaschen, vagy fangen lassen); tör. čap, magy. csap — čap-at (schlagen lassen). A passiv-reflexiv *l*-nek, mely a finnben BUDENZ szerint egészen ismeretlen, a magyarban és törökben jelentékeny szerepe van; v. ö magy. szó*l* (szótól), körmö*l* (köröm-től), karo*l* (kar-tól) és tör. söj*le* (sau, seü-től), tirma*la* (tirlmak-tól), öpke*le* (öpke-től, stb.

A frequentativumot a magyar nyelv *kal—gal, kel—gel*, a keleti török pedig *gala—gele* szótaggal képezi; pl. magy. járkál; tör. bargala (ide-oda megy). — A reciprocitást (kölcsönös cselekvés) mindkét nyelvben az *š* és *z* hangok fejezik ki; míg ellenben a magyar ige egy sajátságát t. i. a *határozott* és *határozatlan* alak használatát az ugorban, név szerint a vogulban, következetesen kifejtve találjuk, addig a török nyelvekben, különösen az oszmanliban csak halvány nyomait ismerhetjük föl.[26]

Az ige-hajlításnál mindenekelőtt föltűnik, hogy míg a vogul és más ugor nyelveknek dualisok van, a magyarban és törökben ennek semmi nyomát nem találjuk, és míg a többes számú első személy ragja a vogulban *ov*-nak hangzik, a magyar-

[26] Ilyen nyom az oszmanliban a praesens és imperfectum: seve-jor-um, seve-jor-dum, mint a sev-er-im és sev-dim ellentéte. Grammatikusaink az első alakot «most szeretek» kifejezéssel fordítják, de nem egészen helyesen, s KAZEMBERG jobban megközelíti az igazságot, midőn *determinativumnak* tartja. (L. KAZEMBEG: *Grammatik der turk.-tatar. Sprache*. Ford. ZENKER. 84. l.)

ban mindig, a törökben, különösen az altaiban, nagyon gyakran *k*-val képeztetik; pl.

altai:	tur-um	= állok	tur-u*k*	=	állun*k*,
	jür-üm	= megyek	jür-ü*k*	=	megyün*k*,
	jad-ïm	= fekszem	jad-*ik*	=	fekszün*k*,
azerbajžani:	am	= vagyok	i*k*	=	vagyun*k*,
	gelir-em	= jövök	gelir-i*k*	=	jövün*k*,
	sevejim	= szeretnem kell	sevej-i*k*	=	szeretnün*k* kell;

míg az oszmanliban a *k* pluralis-végzetűl csak a jelentő mód múlt idejében és a föltételes mód jelen idejében fordúl elő; pl. var-dï-*k* (mentünk), var-sa-*k* (ha megyünk). A magyar és török ige-hajlítás feltünő egyezésének bizonyítékáúl kiemeljük még, — hogy a *praeteritumot* a magyar és török nyelv *t*-vel, a vogul pedig *š*-sel képezi; pl.

magyar	*török*	*vogul*
vol-*t*-am	bol-*d*-um	ol-š-em
vol-*t*-unk	bol-*d*-uk	ol-š-ov;

hogy továbbá az *imperativus* egyebek közt az azerbaižaniban, valamint a magyarban, *j*-vel alakúl, pl.

magyar	*azerbajžani*
tanul-j	tani-j (ismerj!)
tanul-j-unk	tani-j-ik (ismerjünk!)

s hogy végre a magyar *gerundium:ván, vén* a csag. *ban, ben*-nel egyezik, (v. ö. jár-ván — csag. jori-ban, tűz-vén — csag. tizi-ben); valamint a magy. *participium* jelen-idői — *ó* — *ő* végzetének régibb és teljesebb alakja az uigur *ak, uk, ük*-ben ismerhető föl; így: magy. jár-ó, uig. jor-ik (járó), magy. kel-ő — uig. kel-ik, stb.

Végűl még a szóképzés nehány mozzanatára utalunk, nevezetesen azon képzőkre, melyeknek a magyarban és törökben egészen hasonló értékök van. Ilyenek: *at, et, it, öt, ut, üt,* pl.

járat (Gang, *jár*-tól), men-et (Gang, *men*-től), tör. keč-it (átmenet, *keč*-től), ög-üt (tanács, *ög*-től); — *am, em*: pl. foly-am (*foly*-tól), kell-em (*kell*-től), tör. tut-am (fogás, *tut*-tól). jar-ım (fél, *jar*-tól), öl-üm (halál, *öl*-től); — *aš, eš*, pl. jár-ás (*jár*-tól), ir-ás (*ir*-tól), tör. jor-ıš (futás, jor-tól), gel-iš (jövés, *gel*-től); végre *mány, mény, mán, mén*, pl. ered-mény (*ered*-ből), süte-mény (süt-ből, tör. alak-man (lovasság, rablócsapat, *alak*-ból), kara-man (népesedés, kara = nép-ből), stb.

Teljesen meg vagyunk győződve arról, hogy az összehasonlítandó nyelvek alaktanára vonatkozó e futólagos észrevételek által érvényes eredmény nem érhető el. Ilyen nemű, a részletességre csak némileg igényt tartó munkáról, tanúlmányunk szűk határain belül, alig lehet szó és az előrebocsátott észrevételek csak annak bebizonyítására szolgálhatnak, hogy valamint a hangtani viszony, úgy a szókincs is azt mutatja, hogy a magyarnak a finn-ugor nyelvcsoportba való kategoricus sorozása nem egészen helyes és, hogy az összes idevonatkozó ellenvélemények csak olyan elveken alapulnak, melyeket egy még nem kész és meg nem alapított theoria iránti elfogúltság következtében s az összehasonlító nyelvtudomány nagyon elasticus természete mellett nehézség nélkül föl lehetett ugyan állítni, de a melyek a kivívott eredménynek még eddig nem adhatták meg azt a soliditást és ama minden kétséget kizáró bizonyosságot, a mely egyedül lehet irányadó az ethnikai és nyelvi osztályozás fontos problemájánál, és mely nélkül az előttünk fekvő ethnologiai talány megfejtésében aligha fogjuk a várt sikert elérhetni.

c) A szókincs.

Eltérőleg a nyelvhasonlóság eddig említett két tényezőjétől, a magyar nyelv szókincse annál szilárdabb támaszpontúl kínálkozik az előttünk levő ethnologiai problema megoldására, minthogy a meglevő anyag a hangtani törvények szerint, köny-

nyen két különböző részre választható, olyan részekre, melyek közül az egyik épen a teljesen kifejezett finn-ugor jelleg következtében a mondott nyelvcsoportba, a másik ellenben a török-tatár eredet félreismerhetetlen nyománál fogva csak a török-tatár nyelvekhez sorozható. A magyar nyelvnek szókincsében kifejezett vegyüléki jelleme első pillanatra is oly nyilvánosan szembetünő, hogy tulajdonképen csak e két rész mennyisége és eredeti forrása fölött lehetne vitatkozni, — ha a finn-ugor theoria követői egy a philologiai vitakérdésben könnyen érthető előítélet által félre nem vezettettek, — ha talán a török-tatár szókincs nem elegendő tekintetbe-vétele következtében is, egyáltalában megfoghatatlan makacssággal a tények teljes méltatását eddig nem kerülték és ha e kérdés lényegének megítélésében oly hamarkodók nem lettek volna. Ha azon időtől fogva, mikor Sajnovics 1770-ben a *Demonstratio idioma Ungarorum et Lapponum idem esse* czímű művét, vagy helyesebben: a mióta Gyarmathi 1790-ben az ő *Affinitas linguae hungaricae cum linguis finnicae originis* munkáját közzé tette, — egészen napjainkig a finn-ugor nyelvhasonlításnak már meglehetősen gazdag irodalmát közelebbről szemügyre veszszük: mindenek előtt föltünik, hogy az eddigi hasonlításoknál a finn-ugor szókincset sokkal több figyelemre méltatták, mint a török-tatárt. Ez mindenesetre igazolható némileg azzal, hogy az idegen elemektől kevesbbé befolyásolt keleti török nyelv csak mostanában lett ismeretessé Budagov: *A török-tatár nyelvek összehasonlító szótára*, valamint Pavet de Courteille: *Dictionnaire turk-oriental*-ja; továbbá Radloff: *Proben der Volksliteratur der türk. Stämme Südsibiriens* czímű munkája, — az orosz missionáriusok által készített altáji grammatika és szótár, — Böthlingk jakut műve, Shaw keleti-török grammatikája — s végre saját igénytelen csagataj és uigur munkáim által; míg a finn nyelv már régóta beható tanúlmányozás tárgya, valamint az ugor népek is — bár később — orosz fönhatóság alá tartozásuk következtében, a kutatóknak hozzáférhetőbbek voltak,

mint az Ázsia belsejében élő, részint vad, részint fanaticus törökök. De eltekintve az összehasonlítandó anyag ez egyenlőtlen méltatásától, egy e kérdésre vonatkozó elhamarkodott és egyoldalú ítélet képzéséhez nem kevesbbé járúlt azon körülmény, hogy a magyar és finn-ugor hang- és alaktan hasonlósági vonásainak egyes mozzanatai által tévútra vezettetve, ilyen viszonyt — úgy szólván erőszakosan, — a szótári részre is akartak alkalmazni és hangtani tekintetben lehetséges, de fogalmilag semmi esetre nem igazolható theoria fölállításával, a magyar nyelvkincsnek épen azon részeit akarták a finn-ugor csoportnak vindicálni, melyeknek török-tatár eredete minden kétségen kívül áll és ilyen módon az összehasonlító nyelvtudományt kedvencz theoriájoknak mintegy erőszakos emeltyűjévé tették.

Ez a vád sokak előtt nagyon keménynek és jogtalannak látszhatik, de a ki a magyar-finn-ugor nyelvhasonlítás eddigi munkálatainak részrehajlatlan áttekintésére adja magát és az egyik vagy másik nyelvcsoport iránti különös előszeretet nélkül az eddig nyert eredményeket pontosan meg akarja vizsgálni: az a mi ítéletünket semmi esetre sem vádolhatja túlságos szigorúsággal. Hogy a magyar és finn-ugor nyelvhasonlítás áttekintését lehetővé tegyük, az ezen szakhoz tartozó fő művel t. i. Budenz J.-nek nem rég megjelent *Magyar-Ugor összehasonlító Szótár*-ával akarunk foglalkozni, a mennyiben tanúlmányunk keretébe illik. Budenz nemcsak érdeme szerint elismert legnagyobb tekintély a finn-ugor nyelvek terén — mint már említettük, — hanem alapos készültségű tudós és első rendű philologus. Mindezt el kell ismernünk a törekvő és buzgó tudósról, ámbár másrészről nem szabadulhatunk meg azon benyomástól, hogy ha e tétel «sok a jóból» valahol alkalmazható: úgy bizonyára az az eset forog fenn az etymologiai specialitásoknál s azon fölül olyan téren, a milyen a magyar nyelvé. Budenz úr ugyanis azt a feladatot vállalta magára, hogy a magyar nyelv szókincsét a finn-ugor nyelvek szókincsé-

vel összehasonlítsa és az említett nyelvek jelenlegi rokonságából a magyar nyelvnek oly sok, eddig ismeretlen etymonját megfejtse. E végből a finn, észt, lív, lap, cseremisz, mordvin, osztják, vogul, votják és zürjén nyelvek szótári készletét fölhasználta, annyira behatólag, a hogyan előtte még senki sem tette és — munkájának tuladonképi lényegére nézve ugyan érthetőleg — a török-tatár nyelvkincset egészen mellőzte. Ha Budenz úrnak csakugyan sikerült volna a munkájában fejtegetett 996 magyar tőszónak megfelelő finn-ugor analogiákat szembe állítani és annyi etymologiai homályosságot eloszlatni, a mint ő ezt hiszi és a mit, tudományos alaposságát tekintve, lehetett is várnunk: akkor — tekintetbe véve, hogy Curtius a *Grundzüge der griechischen Etymologie* czímű művében az összehasonlítandó görög szókincset kevesebb mint 700 thesisre teszi — a Budenz munkáját már azért is elfogadnók érvényes eredményűl, mert a bebizonyított 996 analogia viszonya a magyar tőszóknak 2400-ra menő összegéhez [27] eléggé bizonyító volna. Ámde nekünk úgy látszik, hogy a Budenz által vitatott 996 magyar — finn-ugor analogiához még szigorú kritika fér, a mi által a bebizonyítottnak tartott tények mennyisége jelentékenyen alászáll és a leolvadt szám-arány következtében az analogiák kívánt eredménye lényegében megingattatik. Hogy ez állításunkat nyilvánvalóvá tehessük, elkerűlhetlenül szükségesnek találtuk, hogy tudós nyelvbúvárunk említett művét beható vizsgálat alá vegyük, a mennyiben könyvének legtöbb czikkét és tételét, sőt mindazokat, melyek — függetlenül a csoportosításnak általa felállított theoriáitól — önálló analogiáknak tarthatók, előhoztuk és a megfelelőknek, vagy legalább szerintünk megfelelőknek vélt török-tatár szókincset állítottunk szembe. Azon kísérletünket, hogy a magyar szókincset mindkét részről, t. i. finn-ugor *és* török-tatár szókincscsel egyeztessük,

[27] Lásd: *A magyar és finn-ugor nyelvekbeli szóegyezések.* Előterjeszti dr. Budenz József. Pesten 1868. 154. l.

alább a III. melléklet alatt mutatjuk be, itt csak az arra vonatkozó reflexióinkat iktatjuk tanúlmányunkba, hogy olvasóinkat úgy szólván dióhéjba foglalt észrevételekkel meggyőzzük, hogy mennyire megbízhatatlanok s mennyi kétségnek vannak kitéve azon argumentumok, melyeket a finn-ugor theoria legjártasabb és legtapasztaltabb képviselője állításai alapjainak tekint. — Az eredmény, melyhez ilyennemű kettős összehasonlítás által jutottunk, a következőkben foglalható össze:

Szerény és igénytelen véleményünk szerint a Budenz úr által vont szóegyezési párhuzam a következő négy kategoriára vagy csoportra osztható.

a) Olyan szó-egyezések, melyek mind a finn-ugor mind a török-tatár nyelvekben az összes ural-altáji nyelvkincsben levő közösségi szellemnél fogva helyeselhetők, vagyis olyan szavak, melyekben a hangtani, vagy fogalmi tekintetben közelebbi vagy távolabbi rokonsági fok meghatározása nem könnyű dolog, de a hol mind a két rész felé hajló rokonság tényét alig lehet kétségbe vonni. Örömest elismerjük, hogy a közbeszédben forgó tétel szerint: «philologi certant» — s egyébiránt: az emberi ismeret bármely ágában is kizárhat-e valaha minden kétséget valamely föltétlen positivitás? — a szó-egyeztetésnek eme részénél az etymologiai elmésséggel és szőrszálhasogatással felállított ellenvetésekkel még korántsem végeztünk; de azt hiszem, hogy maga a laikus is egyezni fog véleményemmel, ha a következő példákban ítéletét kérjük.

Ha Budenz úr p. o. a magyar *gyomor* szót a finn-ugor *ńumir* (kerek) és *ńamr* (ovum)-mal egyezteti; nem lehet-e épen ilyen joggal a török-tatár jumur, jumru (kerekség, kerek, ököl) szót is figyelemre méltatni? mert a fogalmi rokonság ugyanaz s a hangtani rokonság is bizonyára nem sokkal nagyobb és szembetünőbb. *gy* és *ń* —, mint *gy* és *j* között. — Hasonló viszony van a következő szavak között is:

magyar	*finn-ugor*	*török-tatár*
boka	pahka (tuber in arboribus)	bogun (bötyök)
búj	puge (csúszni-mászni)	buk (bújni)
bő	pyyleä (solito major)	bol (tágas, gazdag)
csend	täuänt (csendesen lenni)	tinč (csöndes)
csillog	čolguž (splendere)	žilla (csillogni)
csuk	tukhi (bedugni)	tik, tuk (dugni)
dorgál	dor (kovácsolni)	dört (taszítni, döngetni)
föd	pänt (fedni)	böt (födni)
féreg	perik (férgek)	pürge (bolha)
főz	pöš (forró)	püš (főzni), stb.

Egyszóval: ilyen viszonyt találtunk 217 példában, melyeket a mellékletben soroltunk föl s melyeket az olvasó figyelmébe ajánlunk.

b) Olyan szó-egyezések, melyek specialis finn-ugor hangtani viszony következtében a török nyelvekben nem találhatók, vagy — ha meg vannak is a törökben — a finn-ugor rokonság erősebb és prægnansabb jelei miatt azonnal föltünnek. Ilyenek először az *f, v, l, n,* és *r*-rel kezdődő szók, mely hangok közül az elsők a rokon *p, b,* és *j*-vel való váltakozásban szórványosan, az utolsók, pedig csak nagyon ritkán találhatók föl. A magyar nyelvnek ezen *l, n,* és *r*-rel kezdődő szavai képviselik tehát a tulajdonképi és specialis finn-ugor eredetű szókincset, melyek a nyelvphysicum természeti törvényeinél fogva a török-tatárban nagyon ritkán vagy épen nem találhatók és a melyeknek megfelelő analogiákat egyedül a finn-ugor nyelvhasonlitás tanúlmányának, de különösen Budenz úr munkásságának köszönhetjük. Ilyenek pl. a következők:

magyar	*finn-ugor*
lélek	lili, lil (lélek)
lép	lop (lép)
lependék	lïbïndï (papilio)
levél	libet (falevél)
lő	li, lij (jcaulari)
lök	lükko (taszítni)

magyar	*finn-ugor*
napa	anoppi (socrus)
nedv	neite nedvesség)
név	nem (név)
nő	ne, neu (nő)
reszket	räsg (rezeg)
ró	ru (rov, rovátkol)
rüh	relmehe (scabies), stb.

Másodszor: e kategoriába tartozóknak tekintjük a magyar nyelv azon tőszavait, melyek — a nélkül, hogy specialis finn-ugor hangjelleget árulnának el — inkább ez utóbbi nyelvekhez tartoznak; előbb ugyan a török-tatárban is érvényben lehettek, de ma már vagy semmi, vagy nagyon kevés hasonlóságot mutatnak. Ilyenek:

magyar	*finn-ugor*
bir (vermögen, können)	vermi (können)
fa	pu (Holz, Baum)
fal (verschlingen)	pol (auffressen)
falu	paul (Dorf)
fej (melken)	peda (melken)
fél (timere)	pil, pel (timere)
felhő	pilve (Wolke)
fen (wetzen)	pen (Schleifstein)
fog (Zahn)	pank (Zahn)
gőz	kvaz (Luft)
háj	koja (Fett)
hág	kang (steigen)
hal	kal (Fisch)
hó (mensis)	kun (luna)
lúd	lunt (Gans), stb.

Harmadszor a szó-egyeztetési párhuzam ugyanezen kategoriájába soroztuk még azon tőszókat, melyeknek rokonsági foka — bár a fogalmi analogiára nézve mindkét nyelvcsoportban kimutatható, — mégis a finn-ugorban sokkal szembetünőbb

és valószínűbb, mint a törökben; ezért az előbbi nyelvcsoporthoz tartozóknak kellett megjelölnünk. Ilyenek:

magyar	*finn-ugor*	*török*
far (Hintere)	pari (vissza, hátra)	peri (múlva, hátra)
fiú	pi (fiú)	pala (gyermek) pil-ič (csibe)
halad	kulke (progredi)	kalk (felállni)
kerék	kör (Kreis)	gürüng (kör, társaság)
máj	majt (máj)	bajir (máj)
mély	mil (mély), melkea (gazdag)	mol (bő, gazdag)
mony (ovum)	muna (ovum)	monžuk (gömb, kerekség)
pödör	vüdel (involvere)	bögre, pügür (görbiteni)
só	sa (só)	šor (sós)
szeg	sagge (clavus)	čigi (szeg)
szív	sim (szív)	süj, süv (szeretni)
tolvaj	tolma (tolvaj)	tala (rabolni)
vet	vide (vetni)	at (vetni)
csip	čepled	čimda (csípni), stb.

c) Olyan szó-egyeztetések, melyek épen úgy a hangtani, mint a fogalmi viszony kellő méltatása mellett, a finn-ugorban részint nehézkeseknek, részint erőszakoltaknak és helyteleneknek mutatkoznak, ellenben a török-tatárban sokkal jobban kielégitik a részrehajlatlan ítélőt. Örömest elismerjük, hogy a szóegyeztetés c kategoriájára vonatkozó kritikai észrevételeinknél sem küszöbölhető ki a philologiai, helyesebben: etymologiai versengés, és hogy mi oly sok ellennézetünk mellett — a menynyiben itt nem csak philologiai, hanem nép-psychologiai tényeket is tárgyalunk — távolról sem lépünk föl a csalhatatlanság igényével; de azt, hogy Budenz az említett szó-egyeztetéseiben nagyot és sokat hibázott, söt hogy — az ural-altáji nép-elemekben levő szellemi és erkölcsi életet egészen figyelmen kívül hagyva és az árja nyelvhasonlóság szerencsétlen vezér-fonalába erősen megkapaszkodva — a fogalmi és hangtani viszonyok elferdítése által néha etymologiai monstrumokat teremtett: e tényt, fáradhatatlan szorgalmára és mély tudományosságára

való figyelmünk mellett, nem hagyhatjuk említés nélkül. — A *Magyar-ugor Szó-egyezések* tisztelt szerzőjének philologiai jártasságába vetett erős bizalmunk mellett is nehéz, sőt egyáltalában lehetetlen meggyőződnünk arról, hogy a magy. *köldök* közelebb áll a finn-ugor *kiele* (nyelv) vagy *käldok* (chorda, fides), mint a tör. *köndök* vagy *köndük* (köldök) szóhoz, — a magy. *nyak* közelebb a finn-ugor *nov* (moveri), *ńogom* (futni)-hoz, mint a tör. *jaka* (nyak, felső rész)-hez s végül, hogy a magy. *bíz(ni)* rokonabb a finn-ugor *maksi* (adni), mint a tör. *büt* (hinni, bízni) szóval? Hasonlóan kétséges az e kategoriába sorolt csaknem összes (208) szó-egyeztetés, melyek közül nehányat itt felsorolunk:

magyar	*finn-ugor*	*török*
beteg	vika (vitium)	bitik, bötük (elfogyó)
bog (Knoten)	pung (kiemelkedő)	bogun (bötyök, bog)
bogyó	marja (bacca)	bug, muk (Beere)
bölcs	miele (ész, elme)	biliži (bölcs)
burok	pur (intrare)	bor, boru (borítani)
csap	čuoppe (caedere)	čap (csapni, vágni)
csík (Streifen)	tû, te (út)	čik (határvonal) čige (egyenes, vonal)
csün (siechen)	čin (veszteség)	sün (szűnni)
derű	lert (ismert)	tere (nyilt, tárt) sere (tiszta, világos)
díj	toj [28] (nászajándék)	dej (értékes lenni)
domb	tomp (rög, göröngy)	dombak (domb)
gyalog	jalka (láb)	jajag (gyalog)
gyors	jar (erő)	joriš, jürüš (futás)
hajt (treiben)	kujt (impellere)	haita (hajtani)
hárs	kuore (fakéreg)	arča (hárs)
haszon	kasvaime (accretio)	kazanč (nyeremény)
kajla (gebogen)	kɤg [29] (hajlani)	kajîl (hajolni)
kisért (begleiten)	kiskera (csipni)	kečirt (kísérni)
kosz (Brand)	košk (vastag kéreg)	koz (eleven szén)
kor (Alter)	korkaa (magas)	kor (kor)

[28] Inkább tatár kölcsönszó a toj = lakoma-ból.
[29] Csupán fölvett szó.

magyar	*finn-ugor*	*török*
köldök, ködök	kialdok (chorda)	köndök (köldök)
küld	kylvä (serere)	kiltür (jövetni, hozni)
maga (selbst, allein)	mugor (test)	maka (maga, egyedül)
nagy	modde (sok)	naj (nagy, erős, sok)
nyak	ńov (moveri)	jaka (nyak hátsó része)
szín (Farbe, Oberfläche)	tsg (látszani)	sin (szín, külszín)
szó	suj (hang)	sau (szó), stb.

Ez a szóhasonlításnak olyan kategoriája, melynél a részrehajlatlan olvasó minden különösebb philologiai szakavatottság nélkül azonnal meggyőződhetik, hogy ezek egyeztetésénél sokkal inkább egy, elhamarkodva fölállított principium iránti elfogúltság, mint a meglevő tények teljes méltatására alapított erős meggyőződés működött közre.

d) Olyan szó-egyezések, melyek sem a Budenz által fölhozott finn-ugor példákban, sem a török-tatár nyelvek terén analogiák által nem igazolhatók és a melyeket legtöbb esetben — a legszelídebb kifejezéssel akarunk élni — csak fölhevült etymologiai phantasia productumaiúl (sit venia verbo!) kell tekintenünk. Az e kategoriába eső szó-egyezések száma, szerencsére, nem igen nagy; de hogy olyan kitünő tudós, mint Budenz, hogyan tudott annyira tévedni, hogy pl. a magy. *kíván* szót a finn *kaipaa*-val (sentio aliquid deesse) egyeztesse, *mert fölvétele szerint: hívjuk magunkhoz, a mit kívánunk, vagy a mi hiányzik s hogy* ennélfogva a *kívánni, hívni* és *érezni* között fogalmi rokonság van: az mi előttünk egészen megfoghatatlan! — Épen ilyen talányosnak látszik előttünk a magyar *merni* (audere) szónak a finn-ugor *märge* (mondani), *māert* (sürgetve kívánni) szavakhoz való sorozása azon ürügy alatt, hogy *a merészelni fogalomban a saját erőnek és szilárd akaratnak öntudata rejlik,* a mely szóban és parancsban is kifejezésre jut. Nagyon érthetetlen a magy. *kéj* és ostják *kit* (hajtani, űzni) olyan szín alatti rokonsága is, *hogy a kéj és hajtás a futással és szabad futással összeköttetésbe hozható,* stb. stb.

Egyszóval: kiderül a tudós szerző e megfejthetetlen eljárásából, hogy mennyire igazat mond CURTIUS az «etymologiai szirtekre és zátonyokra» vonatkozó, már idézett czélzásával s hogy mennyire igaz a tatár közmondás: «hosszú lábakkal hamarább és nagyobbat botlik az ember».

A mennyiben a BUDENZ által vont szó-egyezési párhuzamokra vonatkozólag az említett módon ítélünk; minden tekintetben el vagyunk rá készülve, hogy azon szigorúan tudományos módszer bizonyára el nem maradó válaszában vagy ellenbírálatában hallani fogunk olyant, mely a finn-ugor nyelvek hangtani törvényéből származott s a mely itt zsinórmértékül és irányadó tényezőül szolgált.

Ennek ellenében most egyszer mindenkorra megjegyezzük, hogy módszer nélkül egyáltalában senki sem fog a nyelvhasonlításhoz, és hogy másodszor ha a tudományos módszerek olyan módon alakulnának, mint az, a melylyel BUDENZ a maga theoriáit megalapítani igyekszik: akkor aggódnunk kellene a szellemi törekvés terén kivívott eredményekért; mert BUDENZ-nek a szó-egyeztetési harmadik és negyedik kategoriához csatolt fejtegetései részint a legmerészebb és ingadozó hypothesisek által támogatott combinatiókon alapulnak, részint pedig — ugyanis a mi a fogalmi rokonságot illeti — annyira erőszakoltak s kényszerítettek, hogy minden elfogulatlan, a finn-ugor előítélet által el nem vakított olvasó a mi erre vonatkozó ítéletünknek fog hitelt adni. E czélból nehány példát említünk föl, melyekből BUDENZ úgy nevezett tudományos módszerének természete és mivolta legjobban megismerhető.

A 47. czikkben (*összehasonlító szótára* 37. lapján) BUDENZ a magy. *kor*-t (ætas) és *kora*-t a finn *korkea* (magas), lp. *korad* (acclivis, čer. *kuruk* (hegy), mord. *kirhka* (profundus), zürj. *kïr* (hegy) és ostj. kereš (magas) szókkal egyezteti, s a következő megjegyzéssel kíséri: «A magy. *kora*-ban még elég tisztán kivehető a «magasság» fogalma: «jó-korára fölnevekedtek» = jó magasra. Igen természetes észjárás szerint pedig, melyet sok

nyelven lehet tapasztalni, az életkort, ætast, azaz valamely élő állatnak növekedő-idejét ugyanennek szemlélhető magasságáról ítéljük meg s nevezzük meg, úgy, hogy ætas csakugyan «magasság» jelentő szóval fejeztetik ki. Ez észjárás közönséges voltát hirdeti p. o. «öreg, nagy» *és* «kis» szóknak «alt» *és* «jung» értelemben széltiben való használtatása. Magának az absolut és relativ ætas-nak is találjuk «megnőtt, magas»-féle etymologiáját: jelesen a germán *altha, alda* «alt» = lat. altus (al = nőni igétől, v. ö. ad-ultus)» stb. S hogy ezt még jobban igazolhassa BUDENZ úr, fölemlíti a tör. *čag* szót, melynek hibásan a «quantitas» mellékjelentést s egyszersmind az «idő» kifejezését tulajdonítja, pedig az csak «rész»-t és «töredék»-et jelent.[30]

Azt kérdem most: ilyen körülmények közt a magy. *kor*-nak a tör. *kor, kur*-(ætas)-hoz való sorozása nem sokkal elfogadhatóbb-e; először, mert a hangtani analogia így sokkal szembetünőbb, másodszor a tör. koron (korán, idejében), o-kor (akkor), kari (koros), korčak (nagyon érett, élemedett), korčal (nőni) stb. származékok fogalomköre a magy. korán, koros, orcs (überreif, entartet) stb. szókhoz sokkal közelebb áll?

Az 55. czikkben a magy. *köldök, ködök*-öt a lp. kiäldak (chorda, nervus), finn. kiele (lingua), mordv. käl (lingua) stb. szókkal találjuk összehasonlítva; de mivel maga BUDENZ is furcsának tartja ennyire különböző fogalmak egyeztetését, azzal igazolja módszerét, hagy a *nyelv*-ben (Zunge) «fityegő vékony test»-et fedez föl s ugyanezt a köldöknek épen így lefityegő vékony testével egyezteti (!!) Mily könnyen kitérhetett volna BUDENZ úr e képtelenség elől, ha a finn-ugor caprice-ok helyett a čsag. köndük, kündük (Nabel) szóra gondol és *ezt* egyezteti a magy. *köldök*-kel!

A 226. czikkben (218. lap) a magy. *til, tilt* szót a finn *sulke* (claudere), mord. *šolgi* (zárni) szókkal egyezteti és e minden

[30] Čak ugyanis azt jelenti vágni, ütni, elvágni; olyan igető, mely — mint ez a törökben gyakori eset — név gyanánt is szerepel — «töredék, rész, elvágott» jelentésben. (V. ö. t. t. üj = idő, üje = tag, rész.)

tekintetben merész fogalmi analogiát következőleg indokolja. Miután a régi magy. *til* azonosságát az ujobb *tilt* alakkal bebizonyította; a «prohibere, arcere, vetare es claudere» fogalmak analogiájára utal (tehát ismét az árja példákra való természetellenes és végzetes hivatkozás!): a mennyiben *arceo, arca* (láda, elzárás) és *arx* (vár, erőd) között párhuzamot von, sőt a német «abschliessen» (elzárni — eltitani) és «verschliessen»-hez folyamodik. De hát, kérdezhetjük, miért kell olyan messzire mennünk? miért kell az analogiákat, úgyszólván, hajoknál fogva előhurczolnunk, holott pedig a magy. *til, tilt* szóval a tör. *tij, tit* szót állíthatjuk szembe, a mely szintén felhangú és épen azt jelenti: *tiltani, visszatartani, prohibere, arcere?*

Az 584. czikkben (556. lap) Budenz a magy. *vágy* (appetere, aspirare) szót a hangtanilag alig egyeztethető finn *vaati* (exposcere) és vog. *vuoil* (kívánni)-val hasonlítja össze és ez egyeztetését azon fölvétellel indokolja: hogy a ki nem mondott *kívánás*-nak egyik alkalmas kifejezője «vocare, clamare» féle ige, és hogy *a finn-ugor példák alaprészében a vou, vov, vog (hívni) igető ismerhető föl.* Ha ez utóbbi fogalmi rokonságot mi is elismernők: nem volna-e lehetségesebb és könnyebb a magy. *vágy* szót az uig. *bak* (vágy), *bakar* (akarni, vágyni), jak. *baga* (kedv), *bagar* (akarni), csag. *begen* (tetszeni) szókkal egyeztetni?

Tehát a mit általánosságban a tudós szerző szó-egyeztetéseiben hibáztattunk, az legtöbbször olyan fogalmak rokonítására is vonatkozik, melyek gyakran egészen különbözők, sőt néha homlok-egyenest ellenkeznek s ép ezért semmi módon[31] nem egyeztethetők, mint pl. szél, vég (margó) és mell (326. §.); lebukni és szökni (314); finom és szegény (286); szárny és evező (281); futni és nyak (430); parancsolni és köszönni (62); tojás és kutya-kölyök (56); köldök és nyelv (55); kéreg és égés, hő (49); falu és kívül (41); hótól mentt hely és fű (574); nyáj

[31] A zárjelbe tett számok Budenz könyvének illető czikkeire vonatkoznak.

és hús (428) stb.; stb. egy szóval: olyan monstrumok a nyelvhasonlítás terén, melyeket csak a priori megalkotott nézet kedveért lehetett fölállítani és a melyek nem csupán a nyelvhasonlóság törvényeinek, hanem magának a logikai gondolkodásmódnak is ellent mondanak.

E csalhatatlan jelei az etymologiai erőszakoskodásnak az említett két szó-egyeztetési kategoriában csaknem mindenütt mutatkoznak és semmi esetre nem lehet bennünket túlságosan szigorú kritikával és szándékos skepticismussal vádolni, ha azt kérdezzük: megérdemli-e föltételen bizalmunkat egy olyan etymologiai módszer, a mely ilyen szabálytalanságokat enged meg? és lehet-e az ilyen ingadozó alapon szerzett eredményeket olyan fényforrásnak tekintenünk, mely valamely ethnologiai probléma homályát földeríthetné? Bizonyára nem! Hogy a Budenz által követett etymologiai rendszer helyessége ellen nagyobb nyomatékkal léphessünk föl, — először az összes török-tatár szókincset össze kell hasonlítanunk a magyarral s ez olyan munka, mely remélhetőleg nem sokáig fog késni, de a melyről egyelőre itt annyit jegyezhetünk meg, hogy először: sokkal több szabályszerűséget mutat föl a két nyelv hangváltozásaiban, mint eddigelé föltettük; másodszor: a magyar és török-tatár szókincs rokonsági viszonyának földerítéséhez számosabb és — a fogalmi összefüggést illetőleg — sokkal világosabb bizonyítékokkal fog járulni, mint ez a finn-ugor nyelvek terén az eddigi törekvésekben történt; mert nem tekintve az olyan tőszókat, melyek specialis finn-ugor hangjellemet árulnak el, minők a *h, v, l, n* és *r* hangokkal kezdődők: *a magy. szókincsnek körülbelül két-harmada szoros összeköttetésben áll a török szókincscsel s csak ennek segélyével lehet azt etymologice elemezni és fölvilágosítani ; és e szerint félre ismerhetetlenül azt bizonyítja, hogy a magyar szókincs közelebbi és nagyobb rokonságban van a török-tatár, mint a finn-ugor szókincscsel.*

De hogy rövidlátóságal és részrehajlással ne vádoltassunk, kiemeljük, hogy ez észrevételeink egyelőre inkább a rokonság

quantitativ, mint qualitativ fokára vonatkoznak. Erre nézve nem akarunk előre végérvényes ítéletet mondani; mert azon szavak, melyek az emberi test egyes részeit nevezik meg és a melyek a primitiv életmódra vonatkozó fogalmakat jelölik, eredetökre nézve, úgyszólván, csaknem egyenlő mértékben vannak megoszolva a török-tatár és finn-ugor nyelvcsoportban; és így a rokonság azon fokához is, melyet Hunfalvy Pál[32] igyekszik bebizonyítani, a hol a török példák hiányoznak és a hol a fölhozott finn-ugor szó-egyezésekhez még nagyon szigorú kritika fér. A magyar—finn-ugor rokonság ez érdekes és nyomós mozzanatáról tanúlmányunk harmadik részében még részletesebben fogunk szólani és — hogy a magyar és töröktatár szókincs nagyobb és intensivebb rokonságára vonatkozó észrevételeinkre visszatérjünk — nem mulaszthatjuk el különösen megjegyezni: hogy ilyen nemű fölvételre a magyar—finn-ugor szóegyezések negativ eredménye által legjobban följogosítva érezzük magunkat. Ha ugyanis a III. mellékletben fölhozott magyar tőszók számát közelebbről szemügyre veszszük, ki fog tünni: — hogy az általunk idézett 663 példa közűl a második kategoriába, melyhez *csupán* a finn-ugor nyelvek terén bebizonyítható analogiákat számítjuk, csak 210, — az elsőbe és harmadikba, melyek a részint kérdéses, részint határozottan hibás analogiakat tartalmazzák 415, — a negyedikbe; vagyis a phantasticus etymologiák rovatába, 28 tőszó tartozik és e szerint a 210 magyar—finn-ugor szó-egyezés *positiv* számával, 453 részint kétes, részint határozottan téves analogon van szembe állítva.

Ha tehát, mint ebből kitetszik, a 2400 magyar tőszó összegében a Budenz által bebizonyítottnak tartott 996 analogia helyett alig harmadrésze igazolható, miután a túlnyomó szám török eredetre mutat: milyen viszony alakulhat, ha a magyar-ugor analogiák kisebbségét a magyar-török analogiák nagyobb szá-

[32] *Magyarország Ethnographiája* 224—232. lap.

mával összehasonlítjuk? Jól tudom, hogy ez állításunk hallatára, ismeretes philologusi önhittségéből, szikla szilárdságúnak hitt theoriái egész apparatusával, ingerülten fog ellenünk támadni; de először: e csalhatatlanságot az említett okoknál fogva semmiképen el nem hihetjük; másodszor: teljesen jogosnak hiszszük, ha tudós ellenfeleinknek szívére kötjük ez intő észrevételt: először fordítsanak ugyanakkora figyelmet a török-tatár nyelvekre, vizsgálják és kutassák itt is a hangtani és fogalmi viszony szellemét, — és ha ilyennemű szakértő és részrehajlatlan működéssel végrehajtott tanúlmány után is még mindig nagyobb és szembetünőbb hasonlóság bizonyúl be a magyar és finn-ugor nyelvcsoport között: akkor szívesen kész vagyok az ellenkező nézet ítéletéhez csatlakozni, — de előbb nem!

III.

A MAGYAR-TÖRÖK NYELVVISZONYRÓL ÁLTALÁBAN.

Ezek után nem lehet figyelmen kívül hagynunk, hogy a finn-ugor theoria követői a török-tatár elem meglétét a magyar nyelvben, egyáltalában nem vonják kétségbe. Azt is megengedik, hogy a török nyelv a magyarra jelentékeny befolyást gyakorolt; — csakhogy először: ők e befolyást a magyar alaktanban *nem akarják elismerni;* másodszor: a magyarban létező török szókincset részint csak olyan *kölcsönszókul* tekintik, melyek a hosszasabb együttélés és ilyen esetekben elmaradhatatlan művelődési hatás következtében, a törökből a magyarba átvétettek, részint pedig *ős-rokonnak,* vagyis olyan nyelvanyagnak tartják, mely még azon időből ered, melyben az emberi nem ural-altáji faja még együtt élt, s melyben — a ma ismert főcsaládok — a mongol-mandsu, török-tatár és finn-ugor népek még nem voltak elkülönülve. Minthogy ilyennemű állítás a mai magyar nyelv és nép vegyüléki jellemére vonatkozó fölvételünkkel homlok-egyenest ellenkezik; ezért az ezt illető ellenvetést vizsgálat alá kell vennünk, hogy ennek megczáfolásával — a mennyire ez képességünknél fogva és tekintettel a kérdesnek mindig sokféle combinatiók alá eső mivoltára, lehetséges — az általok képviselt nézetnek lehetőleg szilárd alapot kölcsönözzünk.— Hogy a magyar hangtani viszonynyal és alaktannal kezdjük: azt hiszszük, még bebizonyítottuk gyönge és hiányos

idézeteinkkel is, hogy a magyar nyelv illető részeinek kizárólag finn-ugor jelleméről szóló tan semmi körülmények közt nem engedhető meg. Hogyha a *h, l, n* és *r* kezdőhangok meglételének, a számnevek egyezésének és az ige határozott és határozatlan formája használatának egyiránt megadjuk a legteljesebb méltatást: bizonyára nem lehet és nem szabad észre nem vennünk azt, hogy épen e kiválónak látszó finn-ugor jellemvonások közé olyan specialis török sajátságok vannak vegyülve mint egyes tőszámok (hat = altí, hetü = jetü) és a tízesszámok végzete: *-an ; -en* (hat-van = alt-on, het-ven = jett-ön); — nem lehet és nem szabad ignorálnunk az annyira szembetűnő és semmi philologiai ügyességgel meg nem czáfolható egyezést a casus-végzetekben, névmásokban, melléknevekben, az ige időképzésében stb. Azt a kifogást teszik majd ellenem, hogy az én felületes és nem eléggé szakértő fejtegetéseim bizonyító ereje, az ellenséges iskolának nagyobb apparatussal létesített evidentiái mellett, sokkal gyöngébb hatályosságú. Erre már egyszer feleltem és itt csak azt ismétlem: hogy e nagyra tartott etymologiai fejtegetések — mert nagyon mesterkéltek és erőszakoltak — reám és talán sok részrehajlatlan olvasóra is eddigelé nem bírtak meggyőzőleg hatni. Továbbá tekintetbe kell venni, hogy, a mennyiben a finn-ugor nyelvtudósok, a finn-ugor nyelvek egységes voltának absolut hiánya miatt, a bizonyító anyagot az említett nyelvterület széltében-hosszában gyűjtötték össze, vagyis : egyik formához az osztjákoknál, voguloknál és mordvinoknál, — másikhoz a finneknél és zürjéneknél, — harmadikhoz ismét a lappoknál találtak analogiákat: ennyiben, alapjában véve, azon föltevésnek adtak helyet, hogy a magyar nyelv azon ős időből ered, melyben a finnek elválása az ugoroktól, sőt ez egyes nyelvdialectusokra oszlása még nem történt meg. Ilyen módon tehát a magyar nyelvet, úgyszólván, az egész finn-ugor csoport törzs- és anya-nyelvének kellene tartanunk, — ez pedig olyan körülmény, melyet nem csupán ethnico-politikai, hanem nyelvtörténeti tekintetből is lehetet-

lennek találunk, mert először: valamely ethnikai elemnek egy évezredig tartó stabilitásáról való hypothesis teljes lehetetlenség, s mert másodszor: magának a szanszkritnak — nagy régisége daczára — sem lehet ilyen jelleget tulajdonítani az árja nyelvek terén, a mennyiben — mint ismeretes — alaktana nem mutatja, hogy régibb volna, mint pl. a lett nyelv. A magyar alaktanban uralkodó szellem kérdése fölött már vitatkoztak s még sokat lehet vitatkozni; és ha én részemről szívesen elismerem, hogy a magyar nyelv alaktana bizonyos részben félreismerhetetlen finn-ugor jelleget hord magán; de azon benyomástól sem szabadulhatok meg, — hogy ugyanabban a török grammatika is jelentékeny nyomokat hagyott és hogy itt is fölismerhető a vegyüléki jellem, de természetesen nem oly mértékben, mint a szókincsnél.

A mi pedig a finn-ugor elmélet fölvétele szerint, a historiai fejlődés közben, kölcsönszók gyanánt a magyarba jutott török szókincset illeti: az e téren elismert tekintélyek abban egyeznek meg, hogy az nem directe, hanem indirecte vagy közvetve, azaz a csuvasok, egy oly sokat vitatott, ma már teljesen törökké lett finn-ugor néptörzs nyelve által jutott a magyarba. E fölvétel bebizonyítására Budenz[1] a következő argumentumokat hozza föl. Először azon sajátságos hangváltakozást, mely szerint a többi török nyelvjárásokban *z*-vel végződő szótagok a csuvasban *r*-rel végződve találhatók; pl.

csuvas	*török*
tu*χ*u*r*	toku*z* (kilencz),
*χ*i*r*	ki*z* (leány, hajadon),
pu*r*	bu*z* (jég),
kü*r*	kö*z* (ősz),
śjü*r*	jü*z* (arcz),
*χ*o*r*	ka*z* (lúd)
tuva*r*	tu*z* (só)
si*r*	si*z* (nélkül, -talan) stb.

[1] *Nyelvtudományi Közlemények*. X. k. 132—136. l.

s mivel hasonló hangtani viszonyt néhány magyar és török-tatár szó közt is találunk. Másodszor azon jelenséget mindkét nyelv hangtanában, mely szerint bizonyos, a törökben ak, ek, ïk, ik, uk, ük-re végződő szavak a csuvasban a végző gutturalist elvesztették és egyszerűen önhangzóval végződnek, pl.

török	*csuvas*
balïk	pola (hal)
tuprak	tupra (föld, hely)
tajak	taja (bot),
šeprek	šüpre (seprő)
javruk	sjuro (madárfi) stb.

s e sajátságot BUDENZ úr az általa kölcsönzöttekűl kijelölt magyar-török szavaknak a tulajdonképi török szókincscsel való összehasonlításánál is föl akarja födözni; így pl.

magyar	*török*
borsó	burčak (borsó)
gyűrű	jüzük (gyűrű)
hajó	kajuk (hajó)
kancsó	kolčak (kancsó)
karó	kazuk (karó)
gyarló	jarluk (gyarló), stb.

Ámde nekünk úgy látszik, hogy a BUDENZ, sőt részben HUNFALVY által fölhozott bizonyítékok semmi esetre nem állják ki a tűzpróbát; mert először ki kell emelnünk, hogy a csuvasnak török dialectussá alakulása — a mint a történelmi adatok alapján [2] gyaníthatjuk — aránylag későbbi eredetű, a mely a XIII. században még nem volt befejezve és a VIII. század vége felé s a IX-iknek elején, vagyis azon időben, mikor a HUNFALVY állította vegyülés a török szókincs közvetítőinek tartott kabarokkal megtörtént, még korántsem lehetett meg az az egész török nyelvszerkezettől annyira eltérő szójárási különbsége,

[2] Lásd 64. l.

melyet ma ismerünk benne.[3] Ha tehát a történelmi kapcsolat útjában áll az említett fölvételnek; akkor a csuvas nyelv hangtani és grammatikai viszonyaira való futólagos pillantás még inkább meggyőz bennünket e theoria elégtelenségéről. E czélból csak a BUDENZ készítette dolgozatot[4] a csuvas-török hangviszonyokról kell elővennünk, és látni fogjuk először, hogy a hangtani különbség a csuvas és török közt nem csak az *r* és *z* hangoknál, hanem sok más esetben is előfordúl. Így pl. a török kezdő *j*-nek a csuvasban *sj* (v. ö. csuv. sjimarda = tör. jumurta: tojás; csuv. sjuv = tör. jag: zsír), a kezdő *k*-nak csuv. *j* felel meg (v. ö. tör. kar [hó] = csuv. jor; tör. kan [vér] = csuv. jon). — A török *a* a csuvasban gyakran *o*-vá, néha *u*-vá változik, pl.

csuvas	*török*
osra	asra (őrzeni)
oź	ač (nyitni, tárni)
ud	at (vetni, dobni)
ut	at (ló)
tuv	tag (hegy) stb.

Azt találjuk továbbá, — hogy a török *g* a csuvasban mindig *r*-re, a tör. *k* mindig *h*-ra változik; — hogy a szó-végző török *j*-nek a csuvasban, valamint a jakutban és uigurban mindig *t* felel meg, — s hogy végre vocalissal kezdődő sok török szó elébe a csuvasban *v* járul, pl.

csuvas	*török*
vil	öl (megölni, halni)
vi̊r	ora (aratni)
viź	uč (repülni)
vat	üd (epe),
vot	ot (tűz), stb.

[3] Lásd 65. l.
[4] L. *Nyelvtudományi Közlemények.* III. k. 234—248. l.

Ha tehát a hangváltozás ezen és sok egyéb szabálya a csuvas dialectust elkülöníti a többi török-tatár nyelvjárásoktól: lehet-e az *r* és *z* közötti viszonyt *egyetlen csuvas hangsajátságúl* tekinteni és szabad-e a magyarban levő török szókincsnek — ez *egyetlen* hasonló jelenség alapján, hogy a magyar nyelv is a nála nem idegen finn-ugor hangrendszernél fogva épen ilyen előszeretettel *r*-rel cseréli föl a *z*-t — szabad-e csuvas eredetet tulajdonítani? Ezt bizonyára egész szelídséggel a legnagyobb philologiai képtelenségnek lehetne nevezni! Nem hagyhatjuk ugyanis figyelmen kívül: *először*, hogy a magyar nyelv jelentékeny számú, török eredetű s *j*-vel vagy *gy*-vel kezdődő szót mutat föl, pl.

magyar	*török*
jut	jit (érkezik)
jár	jori
gyűl	jiil
gyümőcs	jimiš
gyűrű	jüzük, stb.

melyek nem *sj*-vel kezdődnek, mint a csuvasban; sőt e jésített sziszegőhang a magyarban teljesen ismeretlen; *másodszor*, hogy az *o* és *a*, *a* és *e* vagy *o* közötti, fönnebb említett váltakozás, valamint a csuvas hangtan egyéb mozzanata a magyarban nem fordúl elő, mert itt a török szavak csaknem általában megtartották eredeti hangjellegöket, vagyis hangtanilag távolról sincsenek annyira elferdítve, mint a csuvasban. — *Harmadszor* tekintve, hogy a *z* és *r* közti viszony magában a csuvasban sincs egészen szigorúan keresztűl víve (v. ö. török. tüz (tűrni) — csuv. tüz, nem pedig *tür*; tör. boz (ront) — csuv. puz, nem pedig *pur*; tör. sez (érezni) — csuv. siz, nem pedig *sir*; tör. tengiz (tenger) — csuv. tiniz. nem pedig (*tinir*), ezen *z* és *r* közti viszony a törökben sem egészen idegen, ha megemlítjük, — hogy pl. a csag. tüz (tűrni) = uigur tür; öre (fölfelő) = öze (föl); üzek = jürek (szív); uig. bor = tör. boza; csag. söpse = osm. söprü; — hogy a *z* és *s* tagadó képző (gel-me-z vagy kil-me-z-ben) az

azerbajžaniban *r*-vé változott, tehát: gelme-*z*-em helyett: gelme-*r*-em (nem jövök); — s hogy a köz (szem) és kör (látni), a tözük és töre (törvény) stb. közötti kölcsönös viszonyban e gyengülés hasonlóan észrevehető. *Negyedszer,* hogy a magyar nyelv egyrészről számos olyan török szót mutat föl, melyekben a *z* megmaradt, következőleg csuvas közvetítésről egyáltalában nem lehet szó; így pl. magy. *iz* (ízibe) — tör. iz (nyom) — csuv. jir (nyom); magy. *tüzni* — tör. tiz, tigiz (tig = dugni), másrészről olyan, kétségtelenül török eredetű szavakat tartalmaz, milyenek a csuvasban épen nem találhatók, sőt olyan szavakat is, melyekről teljes határozottsággal be lehet bizonyítani, hogy azon török törzsek nyelvjárásaival közösek, melyek már oly időben is megvoltak, mikor a csuvas még épen nem létezett, — a mint ezt a mívelődési mozzanatoknál be fogjuk bizonyítani.

A végző gutturalisnak Budenz által felhozott eltűnési mozzanatát még kevesbbé lehet megengedni olyan theoria gyanánt, mely bebizonyítaná, — hogy a török szókincs csuvas közvetítés útján jutott a magyarba. Itt a tudós nyelvész egészen elfeledte, hogy a végző gutturalis eltűnése olyan sajátság, a mely nem csupán a csuvasnak és magyarnak a többi török dialectusokkal, — hanem általában a keleti és nyugoti törökségnek egymással való összehasonlításakor is szembetűnik, — és hogy pl. az osmanli az eredeti *k*-t egy rá következő vocalis előtt szereti *g*-re, vagy *j*-re változtatni, pl. köpe*k*, köpe-j-im, köpe-*j*-i, stb.; a szó végén pedig egészen kihagyta, pl.

keleti török	*osmanli*	*kazáni*
kuruk	kuru	koro (száraz)
sarïk	sarï	sarï (sárga)
turuk	doru	turï (világos)
uluk	ulu	olo (nagy)
karak	kara (szemgolyó)	—
javruk	javru (kölyök)	—

A mondottakból, azt hiszem, eléggé kitűnik, hogy menynyire nem szilárd a csuvas deductio theoriája. Csak még a magyar-török szókincsnek *ős-rokon* jelleméről alkotott nézetre vonatkozólag teszünk megjegyzéseket, — olyan nézetre, melyet — szelíd kifejezéssel — a legmerészebb phantasia szüleményének kell mondanunk. Ha mi az ős-rokonság fölvételét egyes gyökökre, vagy gyökszókra kiterjesztjük, az nagyon természetes eljárás, mert az ural-altáji nyelvek egységes jelleménél fogva a gyökök s néha a tőszótagok közössége is önként érthető. De ha a rokonság fogalmát *képzők alapján létrejött szavakra,* tehát olyan beszédrészekre terjesztjük ki, melyek csak specialis alaktan törvényei szerint állottak elő; ez esetben egészen máskép alakúl a rokonsági viszony, mert ezzel már túlléptünk azon időponton, melyben a mai ural-altáji faj főbb népei még *egy* testet képezve, *egy közös* nyelvet beszéltek. Azt kérdezem én most: vajjon nem nagyon fölhevült képzelődés szüleménye-e az, ha olyan népelemnél, a milyen az ural-altáji, az ős létezésnek homályos terére akarunk visszamenni, miután más, a tiszteletreméltó kulturájok miatt ismeretes árja és sémi fajú népek nyelvének történetében hasonló lépést még senki sem mert tenni? A mi tehát egy kutatónak sem sikerült az árja és sémi nyelvek terén; annak sikerűlnie kell az ural-altáji nyelveknél, mivel az ős-rokonokúl megjelölt szavakban semmi egyebet nem találhatunk, mint nagy fontosságú mozzanatokat a nyelvek elkülönülését megelőző ősidőből? Hogy a nagyon régi őskornak eme tiszteletreméltó maradványai milyenek lehettek; azt maga BUDENZ úr sem tudná nekünk megmondani; de, hogy ezek azon történelem-előtti időben, mikor a nyelvkülönülés még nem történt meg, a török, finn-ugor, vagy mongol-mandsu specialitásnak semmi prægnans jelét nem viselték és nem is viselhették: azt a priori el kell ismernünk. Ámde itt nem ezzel az esettel van dolgunk; mert ha BUDENZ-nek a *Magyar-török szóegyezéseimről* írt jelentésében *ős-rokonok* gyanánt felhozott példákat közelebbről megvizsgáljuk: ki fog tűnni, hogy azok már a *törökségnek* szem-

mel látható és félreismerhetetlen *bélyegét* viselik magokon és így a nyelvek elkülönülése *utáni* időből erednek, következőleg az «ősrokon» jelzőt nem igen érdemlik meg. Ilyenek pl.

agg (Greis): abstract fogalma a concrét török *ak* (fehér, ősz) szónak, melynek régibb alakjai, t. i.: *aj* (világos, tiszta), *ač, aj* (nyitni) stb. e tőszótagnak ősalakját csak sejteni, de meghatározni nem engedik.

ál (Trug), *áltat* (täuschen). Az *ál* tőszótag mellékformája az eredeti török *jal*-nak (hamis, fénylő), v. ö. jalgan = hamis; jaldiz = fény, stb.; másodszor: a tőhez ragasztott *da* igeképzésre szolgáló specialis török particula (v. ö. ök — ök-te, ang— ang-da), a *t* pedig a transitiv ige-alakot jelöli. A magy. *ál-ta-t* e szerint a török *al-da-t* (csalni)-val hangtanilag és fogalmilag azonos és így semmi esetre nem tekinthető ural-altáji ősrokonságnak.

ártani, uig. *arta*. Ős-rokon csak az *ár* tőszótag lehet (a mely mellék-alakja a primitiv *kár*-nak); de az *arta* szó már török képzés, ennélfogva ez alakban már nem mondhatjuk ősrokonnak.

ázni (nass werden) mellék-alakja az eredeti tör. *jaš, jas* (nedves) szónak és ősrokon gyanánt csak a tör. *iz, is* (nedves), magy. *víz*, vogul *vit* (víz), *vitin* (vizes) tekinthető.

bosszú (Groll), *bosszankodni* (sich ärgern). A *bosz*, tör. *boš, bos* tőszótagnak eredeti és concrét jelentése: főzni, forrni, buzogni, melyből az abstract: haragudni, boszankodni stb. származott; minél ez szintén specialis török, nem pedig ural-altáji.

cselekedni (handeln, thun) szintén a török *čal, čališ* (fáradozni) szóval rokon; és a csag. čalik (serény), čalka (sietni) a concrét jelentésű čal (mozgatni, érinteni, ütni) abstract fogalmai.

emő (säugend) a török *emük* (szopó, *em* = szopni tőből) szóval azonos az *ük* particula végző gutturalisának szabályos elhagyása után; tehát ez is határozottan török és nem uralaltáji.

ért (für, wegen) a tör. *jerde, jeride* = helyében szóval

azonos (ezekből: jer = hely, de : locativusi rag) és szintén határozottan török.

gyül (sich versammeln) a törökben : *jïg-ïl* és *jï-ïl* a jïg, jï = tömeg, tömegesülni, többől és — mint a török ige-alakból látható — török, nem pedig ural-altáji szó.

gyerck (Kind), tör. *jauruk* = a madarak, vagy az emberek kicsinyje, fia. E török szó eredeti jelentése : *közelálló, rokon* (ebből, hogy jakuk, javuk, jauk, illetőleg: javur, jaur = közeledni), tehát fogalmilag épen úgy, mint hangtanilag specialis török képződés, nem annyira ural-altáji eredetű.

haszon (Nutzen), megfelel a tör. *kazanč* = nyeremény, haszon szónak. De ez utóbbi a *kaz* gyökből ered, melyből a *kaz-an* = elsajátítani reflexiv ige képeztetett; tehát alapjában ez is határozottan török, stb.

A mennyiben az idézett példákban — mert hiszen hasonló mértéket lehet használni a Budenz összes 122 «ős-rokon» párhuzamánál — az ősrokonság nyomának fölvételét helytelennek állítjuk; nem hagyhatjuk megjegyzés nélkül, hogy azon megkülönböztetéssel sem vagyunk egészen tisztában, melyet Budenz az «ős-rokon» és «kölcsönzött szó» között tesz; miután a tudós szerző e kérdésre vonatkozólag elhamarkodva ítélt és semmiesetre sem használt *olyan* kriteriumot, mely az ilyennemű distinctiót igazolhatná. Hogy válaszfalat vonhassunk a magyarban levő *ősrokon* és *kölcsönzött* török szókincs között, — először *azon kölcsönös viszonyt* kell vizsgálni és megismertetni, mely az ural-altáji faj három fő-családjának, t. i. a mongol-mandsu, török-tatar és finn-ugor ágak nyelve között van. De ettől még nagyon távol vagyunk; és így egy ural-altáji ős-nyelv fölvételét még nagyon koránvalónak s még sokáig a legmerészebb hypothesisnek kell tartanunk!

Végül még azon körülményre akarunk utalni, hogy az összehasonlító nyelvtudomány elvei szerint valamely nyelv a másiktól leginkább fő- és mellékneveket, határozókat és számneveket kölcsönöz, de igéket soha sem; míg ellenben a magyar

szókincs nem csak nehány, hanem nagyon jelentékeny számú olyan igéket mutat föl, melyeknek a törökkel való rokonsága minden kétségen kívül áll. Ilyen magyar-török igék először: egyszerű egyértelmű igei jellemű tőszótagok, mint pl.

magyar	*török*
ás	aš, eš
áz	az, ez
csap	čap
em	em (szopni)
ér	er (értékes, tiszta)
foly	buol
hagy	koj (letesz)
hál	kal (marad)
ír	sjir (írni)
jut	jit (elérkezik), stb.

Másodszor, olyan igék, melyeknél az illető tőszótagok mellett a magyar és török ige különböző módjainak hasonló értéket kölcsönző particulák vannak, melyek — mint már említettük — a két nyelv szorosabb viszonya mellett bizonyítanak. Ilyen igék pl.

magyar	*török*
csikar	čikar (kiragad)
söpör	söpür
csökken	čökün (alászáll, esik)
dörzsöl	dörsüle
fúl	boul, buul
kisér	kečir
gyúr	jaur, jnur
gyül	jül
koslat	košlat (párosít)
nyargal	jorgala, stb.

A két kategoriából csak 20 példát említettünk, de mivel jelentékenyen emelkednék ezek száma, azt kérdezzük: hogyan

lehet föntartani a magyarban levő török szók kölcsönzési jelleméről alkotott nézetet a fönnebb említett törvény ellenére?

De ideje már — nehogy a nem szorosan philologiai képzettségű olvasó türelme elfogyjon — ideje, hogy philologiai vitatkozásunk vége felé közeledjünk és eddigi fejtegetésünk eredményét összefoglaljuk. A mennyiben kiemeltük — sőt a mennyire e tanúlmány szűk határai között lehetséges volt, — azt hiszszük: be is bizonyítottuk —, hogy a magyar nyelv *hangrendszere* és *alaktana* túlnyomólag sem finn-ugor sem török-tatár nyelvjellem nyomait nem viseli, — ellenben a *szókincs* a rokonság nagyobb fokozatával a török nyelv felé hajlik: a magyar nyelv kettős vagy vegyüléki jellemét annyiban kétségtelenné tettük, hogy — bár az egyes részek qualitására és quantitására vonatkozó vitatásoknak korán sincs vége szakítva — e kérdés fő lényege fölött nem lehet polemizálni. Olyan hibákat, milyenbe Cassel és több magyar nyelvész és történetbúvár is esett, a mennyiben a magyar nyelvtől majd megtagadtak minden közösséget a többi nyelvekkel, majd ismét a legmerészebb hypothesisekhez folyamodtak, — ilyen nagy hibákat ma már nem lehet elkövetni. — A miről első sorban szó lehet, az azon kérdés: vajjon általában a nyelvtörténetben fordúl-e elő és hol, analog eset a kettős-nyelvűségre? s továbbá: hogyan viszonylik e jelenség az összehasonlító nyelvtudományban «uralkodó principiumokúl» ismert theoriákhoz? Vajjon az az alaptétel: hogy ha a szókincs még annyira vegyűlt is, de az alaktannak mindig határozott egységes nyelvjellem bélyegét kell viselnie, a magyarra nézve is megdönthetetlenűl áll-e; e fölött még sokáig és sokat lehetne vitatkozni, mert nincs kizárva az a lehetőség, hogy a mostan magyarnak ismert nyelv-conglomerat keletkezésével olyan kivétel állt elő, mely a sok tekintetben megbizhatatlan nyelvbúvárlat theoriáiba nem könnyen illeszkedik, és — miután már egyszer oly hæreticusokká lettünk — hogy a nyelvészeti theoriák csalhatatlanságában nem tudunk és nem akarunk hinni, ezért nem lehet tőlünk rosz néven

venni, hogyha a magyar-ugor nyelvtudósok theoriáival szemben is még erős kételyünk van. E kételkedésre egyrészt a magyar és finn-ugor nyelvek eddigi összehasonlításának negativ eredménye csábított bennünket; másrészt az a körülmény, hogy vannak hasonló minőségű vegyülék-nyelvek, melyről egy futólagos körültekintés azonnal meggyőzhet. Ha e czélból Európa mai nyelvei közt szemlét tartunk, leghajlandóbbak volnánk az angolban felfödözni a nyelvegyülék analog esetét; de ez nem lenne találó példa, mert az angolban — nem tekintve a latin és franczia nagyon jelentékeny befolyását — az alaktan tisztán germán maradt, a népnyelv csak kevéssé érezte meg az idegen hatást s a tulajdonképi vegyülés inkább az elvont fogalmak körében és az irodalmi nyelvben tapasztalható. Hasonló eset van más vegyüléknyelveknél is, pl. az oszmanliban; mert — néhány idegen kultur-szón és abstract fogalmon kívül — a grammatika, sőt a népnyelv is még mindig török és csak az irodalom van elárasztva arab és persa kölcsönszókkal.[5] A vegyüléki jellem bonyolodott példájául szolgál már a máltai nyelv, melyre — sémi eredete daczára — a görög és olasz annyira hatott, hogy grammatikáját sem őrizhette meg épen s a szókincs is, könnyen érthető módon, a legbámulatosabb vegyületet képviseli. Ugyanez állítható a Koli és Palas kerületekben található *dardui* nyelvről, mely részint az afghán és török, részint pedig a tibeti és burmai nyelveknek vegyüléke (lásd: *A Sketch of the modern languages of the East-Indies*, by R. M. Cust, London 1878. 34. l.) — szóval egy körülmény, melyet sok más nyelvnél is észlelhetünk.

Magától érthetőleg a nyelv-conglomerat concrét esetei ott fordulnak elő leggyakrabban, a hol két, bár eredetitleg rokon, de már nagyon korán megtörtént szakadás következtében egy-

[5] Egyébiránt egyes kivételek már itt is mutatkoznak. Így találjuk az osmán irodalmi nyelvben: čiftlikat چفتلقات = mezei birtokok, a tör. čiftlik az arab ات többesraggal; sebzevat سبزوات = zöldség, a persa سبزه zöld = az arab ات többesraggal.

mástól elkülönülve élő része egy és ugyanazon fajnak — közvetlen szomszédságban él vagy történelmi forrongás által, ugy szólván, erőszakosan egymásba ékeltetett. Hasonló motivum szolgál alapjáúl az Afrika bensejében levő sok vegyülék-nyelv létezésének; és így innen van az, hogy a török-tatár és finn-ugor népek ethnikai határán, vagyis az Ural hegység mentén, körűlbelül az 55. szélességi foktól a 65-ikig, már eleitől fogva ethnikai és nyelvi vegyülékek nem hiányoztak.

Hogy azok minő állapotban lehettek azon vidéken a történelem előtti időben és a történelmi ó-kor kezdetén, — ehhez legcsekélyebb támaszpontunk sincs; de hogy még ma is találhatók ott vegyülék-nyelvek, legjobban kitűnik a mordvinnak s főleg a cseremisznek példájából. Különösen az ugor csoportnak ez utóbbi nyelve az, mely alaktanának és szókincsének vegyüléki jellemére nézve [6] a magyarhoz föltünőleg hasonlít s ezért különösen megérdemli figyelmünket A cseremiszeknek, a Volga bal partján Kazántól Vjatkáig elterülő egy negyed milliónyi népnek nyelve, hangtanában egyrészről az ugor jellem prægnansabb kifejezését nyilvánítja, de másrészről a grammatikája oly gazdag tiszta török formákban s főleg szókincse annyira meg van terhelve tiszta török szavakkal, hogy mi BUDENZ-nek, *cseremisz tanúlmányai*ban [7] e formák s e szavak közűl legtöbbnek csuvas eredetéről vallott nézetét nem fogadhatjuk el föltétlenűl. Hogy sok, még pedig nagyon sok cseremisz alak és szó ered a szomszéd csuvas nyelvből, az kétségtelen; de itt is, mint a magyarban és csuvasban föllépő *z* és *r* váltakozásnál, fölmerűl az a kérdés: vajjon a cseremisz is, a mennyiben török

[6] BUDENZ által a *Nyelvtudományi Közlemények* III. kötetében közölt cseremisz szótárban a szómennyiségnek több, mint fele része (στ)-vel, vagyis csuvas-török eredetűnek vagy közösnek van kijelölve; de még nagyon sok szót találunk ott, a melyeknek török eredete kétségtelen és a melyet BUDENZ nem jelölt meg (στ)-vel.

[7] Cseremisz tanúlmányok a *Nyelvtudományi Közlemények*. III. k. 397—470. és IV. k. 48—105. l.

szókincset vett föl, a finn-ugor hangszükségnek megfelelő parancsnak hódolva, nem követte-e a hangváltozás ugyanazon rendszerét? Erre maga BUDENZ a legjobb feleletet adja, a mennyiben közvetlenűl a csuvas kölcsönszókúl megjelölt 170 példa után 99 olyan szót sorol föl, melyekhez talál ugyan csuvas analogiákat, a nélkül azonban, hogy mindkét osztályt a keleti törökhez lehetne sorozni. Eltekintve azon körűlménytől, hogy BUDENZ-nek most említett nézete nem egészen helyes; mert cser. tagan — csuv. tagai (pata); cser. orem — csuv. oram (útcza), cser. osal — csuv. ozal (rút), cser. čap (hír kiáltás),[8] stb. a keleti törökben így hangzanak: taka, oram, usal, és čav, — a rokonoknak tartott nyelvek következetes leszármaztatásának lehetetlensége nem szól-e a cseremisz és votják nyelvek föltünő vegyűléki jelleme mellett? és nem épen e vegyűléki jellem következménye volt-e, hogy a cseremiszt illetőleg épen úgy különböző véleményben voltak, mint a magyart illetőleg, a mennyiben némely nyelvtudósok a finn-ugorhoz, mások ellenben a török-tatárhoz számították.

Ott, a hol valamely nyelv vegyűléki jelleme ilyen intensiv, tehát meglepő természetű, ott az alaprész pontos meghatározása, a nyelvállomány egyes részeinek helyes származtatása, valamint a szigorúbb hova-sorozás is mindig nehézséggel jár. A magyarban és cseremiszben levő török alaktan és szókincs kölcsönös összehasonlításánál azonnal kitűnik, hogy az előbbi vegyülék-nyelvben a török nyelvanyag idegenszerűnek, söt újabb kölcsönzésnek mutatkozik: míg az utóbbiban nem csupán ősi valódi formái által tűnik ki, hanem sok esetben eredetiségét is megőrizte, mely a turkologia tanúlmányára nézve a legnagyobb jelentőségű, mert *a magyar nyelv ismerete nélkül a törököt épen nem lehet alaposan fölvilágosítani.* Az ellenséges iskola természetesen a finn-ugor rokonságot illető hasonló nézetnek hódol, és mivel a vélemények annyira eltérnek, az

[8] Az előbb említett dolgozat 418. lapján azt írja BUDENZ e szókról: «de nincs a keleti törökben».

ideiglenes búvárlat eredményéhez mindig fog tapadni bizonyos fokú kétség és bizonytalanság és hogy végleges érvényű megoldásra itt csak kevés remény van, — bizonyítja egyebek közt *először* azon eredmények lényeges különbsége, melyekhez a *Magyar-ugor összehasonlító szótár* megbírálásakor jutottunk, oly különbség, melyet az ellenséges kritika [9] ugyan megingathat, de soha többé tökéletesen el nem törölhet;

másodszor, hogy mai nap a finn-ugor theoria legszorgalmasabb, sőt néha-néha legszenvedélyesebb védőjeül ismert tudós, név szerint BUDENZ J. úr volt az, a ki előbb a magyar és török nyelvek rokonsági viszonya mellett olyan argumentumokkal lépett föl, [10] melyek épen e kérdésre vonatkozó nézeteivel homlokegyenest ellenkeznek és mai theoriáinak alapját mindenesetre erősen megingatják. De azóta körülbelől húsz év telt el; s a tudós finn-ugor nyelvész ismeretköre oly mértékben tágult és újabb argumentumainak anyaga annyira megszaporodott, hogy e más irányba térése és korábbi állításainak visszavonása, nála bona fide, sőt tudományos meggyőződés alapján történt meg. A tudós nyelvész maga hangsúlyozza,[11] hogy ő e tételt: mutavi sententiam in meliorem» gyakran változtatta és jövőre is követni fogja, — továbbá, hogy ő maga megengedi a lehetőséget, hogy *kutatásainak csak harmad-, vagy épen tized-részét tekintsék megtartandónak.* Az etymologia terrain-jének sikamlósságát tekintve, nagyon természetesnek találjuk az ilyen vallomást s ez más tudományos búvárlatok terén sem tartozik a ritkaságok közé. [12] Mindamellett bátorkodom kérdezni: hogy lehetne-e

[9] Hogy az olvasó az ilyennemű kritika eljárásáról, különösen pedig tarthatóságáról fogalmat szerezhessen magának, BUDENZ jelentését az én török-magyar szóegyezéseimről, a IV számú melléklet alatt rövid ellenkritika alá vettük.

[10] L. *Török-magyar nyelvhasonlítás és hasonlító magyar-altaji hangtanról.* Szétfoglaló, tartatott a Magy. Tud. Akadémiában 1862. jan. 13. s megjelent a *Magy. Akadémiai Értesitő* II. k. 158—190. l.

[11] *A Magy. Tud. Akadémia Értesitője* XIV. évfolyam 8. sz. 145. l.

[12] Itt alkalmilag helyre kell igazítanom tizenkét év előtt tett nyi-

például még oly futólagos pillantás után is, az angol nyelvet olyannak jellemezni, mely nem a germán, hanem a román nyelvcsoporthoz tartoznék és az a körülmény, hogy a magyar nyelv osztályozásánál a fölfogás olyan különbözősége volt és lesz is lehetséges, — nem szolgáltatja-e a legfényesebb bizonyitékot a megoldandó problemának teljesen soha ki nem küszöbölhető kétséges-voltára vonatkozó fölvételünk mellett? Már előbb kiemeltük, hogy a finn-ugor theoria követőinek nem sikerült eddig a magyar nyelvnek az ugor csoport — a finnről soha sem lehet szó — egyik, vagy másik ágához való szorosabb rokonságú sorozása; láttuk, — hogy mily erőszakos eszközökkel történt a szókincs összehasonlítása, — hogy mily merészek, bizonytalanok, tarthatatlanok és phantasticusok a motivumok, — s ha mind ennek daczára vannak nyelvészek, a kik az eddig napfényre hozott eredményeik alapján a magyar nyelvnek kiválólag, sőt kizárólag finn-ugor jellemeért jót állanak: úgy ez a tény olyan tudományos-subjectiv meggyőződés, melyhez mi *soha sem* csatlakozhatunk s egyszersmind olyan tudományos eredmény, mely egyáltalában nem termett arra, hogy valamiképen az előttünk levő ethnologiai talány sikeres megoldásához járuljon.

Ha tehát hajlandók volnánk is a nyelvet az ethnologiában osztályozási eszközül elfogadni — a mi e tudomány mai állása mellett senkinek sem jut többé eszébe —: a magyar nyelvet illetőleg határozottan kivétett kellene tennünk, azaz: olyan nyelvnek, melynek a testvérnyelvekhez való közelebbi rokonsági foka fölött olyan sürü köd lebeg, melyet semmiféle finom okoskodás egészen soha el nem tud oszlatni, — olyan nyelvnek nem lehet és nem szabad az illető nép osztályozásához szüksé-

latkozatomat. Akkor ugyanis azon nézetben voltam, hogy a finn-ugor elemek qualitative és quantitative erősebbek a magyarban, s hogy a török hatás csak későbbi érintkezésből eredt a történelmi átalakulás alatt. De e nézetemet megczáfolták későbbi tanúlmányaim, különösen pedig BUDENZ összehasonlító szótárának negativ eredménye.

gelt föltétlen bizonyító képességet tulajdonitani. Hogyha a magyarok physicuma olyan félreismerhetetlen nyomait viselné a finn-ugor typusnak, mint a cseremiszeké, kikről jogosan állítja RITTICH,[18] hogy a déli-finn és északi török határvidék közt mesgyét képeznek: akkor a nyelvészeti problemát könnyebben meg lehetne oldani. A magyar nyelvtől azonban e tekintetben semmi eldöntő ítéletet nem lehet várni; — terjeszt ugyan némi fényt ezen ural-altáji nomád nép geneticus történetének egyes phasisaira, de nem képezi a nép lelkét, a hogyan a *Magyarország Ethnographiájá*-nak tudós szerzője állítja.

A világosság, melyet az emlitett fény áraszt, vagyis az eddigi kutatások egyetlen positiv eredménye a következőkből látható:

A magyar nyelvből egy, valamint qualitativ, épen úgy quantitattv tekintetben, csak nehezen meghatárolható rész tartozik ugyan az ugor csoporthoz, még pedig e csoport olyan részéhez, mely az ugor nyelvterület legdélibb határán még pedig a testvérnyelvek létrejövetele előtt élt; de a melynek pontos rokonsági viszonya a mai testvérnyelvekhez már azért sem határozható meg, mert egyrészről ez utóbbiak azon idő óta lényeges átalakulásnak voltak alávetve, s mert másrészről maga a magyar is — a sokféle és intensiv külső befolyás következtében, melyeknek az ősi hon elhagyása óta a mai hazában való állandó letelepedésig tartó vándorlás alatt ki volt téve — korábbi képének oly sok vonását elvesztette és a finn-ugor alkatrészt tekintve, nem mutatja a benső rokonság azon fokát, a mely például a vogul, osztják és cseremisz között észrevehető. — A mi ellenben a törökkel való rokonsági viszonyát illeti: két különböző phasisnak, következőleg két különböző dialecticus sajátságnak félreismerhetetlen nyomait viseli, melyek azonnal szembe tűnnek, ha a magyar-török szókincset egyrészről a többi ugor nyelvekben található török elemekkel,

[18] *Materiali dlja Etnografii Rossii.* Kazanskaja Gubernija II. 130.

névszerint az erősen törökösített cseremisz-szel, — másrészről a török-tatár nyelvek ma ismert főbb töredékeivel összehasonlítjuk. Az előbbi esetre vonatkozólag a következő példákat hozzuk föl, az olvasónak arról való meggyőződése végett: hogy a török szókincs mennyivel tisztábban és hamisítatlanabbúl maradt meg a magyarban, mint a cseremiszben, mindamellett, hogy a cseremiszek közelébb vannak a tulajdonképi török nyelvterülethez, mint a magyarok. Ilyen példák tehát:

török	*magyar*	*cseremisz*
čok	sok	šuko
kajta	hajt	tajem
tani	tanúl	tüneman
čerig	sereg	sar
kečki	kecske	kaze
kantar	kantár	kandra
sunak	szunyog	šenga (légy)
tarak (fésü)	taraj (Kamm der Vögel)	kekerek
kendir	kender	keñe
vur	ver	kerem
kur	húr	kel
kim, ki	ki	kö
si̊ra (sör)	sör	jerge
ong	hang	juk
šeren	serény	čer
šor (sós)	só	šomak
si̊k	szűk	šögör stb.

Az utóbb említett esetre vonatkozólag a részrehajlatlan kutató figyelmét nem kerülheti el az, hogy a hangsúlyozott dialecticus különbség kiváltkép a két fő töredékre, t. i. a *keleti* és *nyugoti* törökre terjed ki, a mennyiben a magyarban levő török elemek — a túlnyomó szám miatt — inkább a keleti török felé hajlanak és ennek segélyével sokkal könnyebben megmagyarázhatók és analyzálhatók, mint a nyugoti törökkel, a melynek befolyása aránylag újabbnak nevezhető s a melyet

minden valószínűség szerint a nyugotra vonúlt magyaroknak a hozzájok csatlakozott khazarok, kabarok, besenyők és kúnokkal való összevegyülésének lehet tulajdonítani. Az erre vonatkozó példák:

magyar	*keleti török*
csikó	čikin
csomó	čomak
egész	egis
ész	es
gyarló	jarlik (szegény, nyomorult)
gyeplő	jeplik
hát	kat
hur	kur
hurok	kuruk (lazzo)
maga	maka
nagy	naj
kar	kar
szin	sin

és egész sora olyan szóknak, melyek ma kizárólag az altaiban, uigurban és kirgizben találhatók, — de a nyugoti törökben nem csak ma nincsenek meg, hanem már 600 évvel előbb is teljesen hiányoztak. E minden tekintetben nagyon fontos mozzanatot a magyar nyelv eredetének kérdésében, első sorban a török-magyar szókincsnek és az általában vett keleti török nyelvnek már említett szembetünő analogiája bizonyítja, — a mely analogia olyan igénynyel lép föl, hogy a török-magyar szókincsnek csaknem kétharmadrészét csupán a csagataj, uigur és altai segélyével lehet etymologice fejtegetnünk és megértenünk. — Nem lehet elmellőznünk a végső gutturalisok (*k* vagy *g*) meglételét sem néhány olyan szóban, melyek az oszmanli, turkomán, kún és bizonyos mértékben a kazáni nyelvjárásokban is már eltűntek, míg a magyarban megmaradtak. Ilyen szavak pl.

keleti török	*magyar*	*osmanli*
jauruk (madárfi és gyermek)	gyerek	jauru
čerik (sereg)	sereg	čeri
kîrag (margó)	kéreg	—
irik (nagy)	öreg	iri
alčîk	agyag	alči

és még jelentékeny száma egyéb hangsajátságoknak, szóval: olyan mozzanatok, melyek mind arra utalnak, hogy a magyar nyelvben levő török elem nem — mint Hunfalvy gyanítja — a kabarokkal való elegyedésből, hanem részint már nagyon régen elmúlt őskorból ered, vagyis *őstulajdon*-nak tekintendő, részint pedig a történelmi érintkezés későbbi korából maradt fönn; mely szerint a magyar olyan nyelvet képvisel, a mely — eltéröleg más vegyülék-nyelvektől — hosszasan tartó átalakulási processuson ment át, — olyan processuson, mely csak a magyarországi végleges megtelepedés *után* érte el teljes befejezését. Ha a nyelvalakulás terén hasonló jelenséget keresünk, azt találjuk, hogy pl. a bolgárok török nyelvöket szláv alattvalóikéval már annál is könnyebben és gyorsabban fölcserélhették, mert a compact árja elemek által való körülvétel következtében a közlekedés a rokon ural-altájiakkal csekélyebbé az elszigetelés pedig nagyobbá lett, — de ez a körülmény sem a magyaroknál, az Ural-vidék elhagyása óta, sem a cseremiszeknél és mordvinoknál nem fordult elő. A mondottakból tehát az következik, hogy a magyarnak a két főcsoport rokon nyelveivel történő összehasonlítása által, e nép történeti fejlődésének csak egyes phasisait, nem pedig keletkezésének mozzanatait, vagyis eredetét, lehet felvilágosítani; *mert, ha a nyelv bizonyságát — mint már tanúlmányunk e részének kezdetén bebizonyítottuk — nem lehet elfogadni az ethnologia első és legfontosabb osztályozási eszközéül: akkor annyival kevesbbé lehet ez az eset olyan nyelvnél, mely vegyüléki jelleme miatt épen úgy sorozható a finn-ugor, mint a török-tatár nyelvcsoportba, — olyan nyelvnél, melynek hova-sorozása fölött eddig már sokat vitatkoztak és bizonyára még*

jövőben is fognak vitatkozni; — mert csupán a hét tőszám megegyezését és a tárgyas és alanyi igehajlítás nagyobb rokonságát még nem tartjuk elég erős evidentiának és olyan döntő argumentumnak, mely a rokonság közelebbi fokát csalhatatlanúl megbizonyíthatná. Ezek épen csak tudományos theorémák, melyeket — mint sok mást — korántsem tarthatunk a csalhatatlanság bélyegének s még sokáig nem lesznek képesek arra, hogy az előttünk levő vitás kérdésben határozott ítéletet hozzanak. Természetesen mostanáig csak a magyar és finn-ugor nyelvek anyagi összehasonlítás képe áll előttünk bevégzett egészül; de — a mint a mellékletben felhozott, meglehetősen részletes kritikánkból látható — az összehasonlításban alkalmazott módszer telve van nem csak a legborzasztóbb erőszakoskodással, hanem — a mi a fogalmi összefüggést illeti — a legkirívóbb logikai visszássággal; — úgy, hogy ha az alaktan összehasonlításánál is e módszert kellene alkalmazni: akkor mi sem gátolhatná meg, hogy az elért eredményt már előre is elkárhoztassuk és minden arra irányuló törekvést, hogy a magyart szorosan a finn-ugorhoz sorozzuk, — már eleve meddőnek és hiábavalónak bélyegezzünk.

Hogy tehát a tanúlmányunk által elérendő czélhoz közelébb jussunk, forduljunk még egy harmadik eszközhez, t. i. a *művelődési mozzanatokhoz.*

MŰVELŐDÉSI MOZZANATOK.

A MŰVELŐDÉS MOZZANATAI.

BEVEZETÉS.

Hogy a homályt, melybe a magyarok eredetének története burkolva van, lehetőleg eloszlassuk, eddig, az igaz, hogy csak gyér történeti adatot és a nyelvnek csak nagyon problematicus tanúságát használtuk fáklyakép. Ámde e segítő eszközökkel mindaz, a mi rendelkezésünkre van, nincs teljesen kimerítve, minthogy még harmadik mozzanat is marad, tudniillik: a magyar nép kezdetleges műveltségének mozzanatai, azaz erkölcsei és szokásai, egyszóval azon műveltség képének vonásai, melylyel ez az ázsiai nép Európában megjelent és a melyet részint nyelve, részint az egykorú írók följegyzései számunkra megőriztek. Azt a kérdést, hogy mily fokú bizonyító erőt lehet átalában műveltségi mozzanatoknak tulajdonítani és mennyire lehet az ural-altáji népek homályos múltját ezekkel megvilágitani, itt már csak azért sem kell behatóbban fejtegetnünk, mert erre vonatkozó nézeteinket már korábbi műveink egyikében [1] nyilvánítottuk és mivel mostani megjegyzéseinkkel legfölebb csak azt a különbséget kell megvilágítanunk, a mely összeségében vett fajnak kezdetleges állapota és ugyanazon fajnak egy törzse vagy ága közt létezhetik, és végre mivel ma már mindenütt

[1] Lásd: *Die primitive Cultur des turko-tatarischen Volkes* (Lipcse, 1879.) czímű könyvem bevezetését.

győzött az a nézet, hogy ethnologiai föladatok megfejtésénél a műveltségi mozzanatok összehasonlító tanúlmányozása van legalább is oly fontosságú, mint a történet és nyelvtudomány terén tett kutatások. Előbb említett művünkben azt a czélt tűztük magunk elé, hogy a társadalmi élet ama képét tegyük szemlélhetővé, a mely a török-tatár nyelvek kristálytiszta üvegében visszatükröződik, tehát a török nép erkölcsi életét még a nyelvjárások képződése előtt levő korból; ellenben itt a most említett nép olyan ágával lesz dolgunk, a melyről épen azt kell bebizonyítanunk, hogy ámbár már korán kivált a közös törzs kötelékéből és ámbár régen összekeveredett más rokon családtaggal, mégis oly erősen jellemző műveltségi mozzanatokat mutat föl még mindig, hogy török-tatár eredete ezek alapján kétségen kívül bizonyos.

Igaz, hogy e kísérletünkkel szemben azt a kifogást tehetni, hogy ha a nyelvet osztályozó eszköznek el nem fogadnók föltetlenűl, az ugyancsak szókban fönmaradt műveltségi mozzanatokra vonatkozólag annál kevesbbé fogadhatjuk el, mivel a népek szokásainak képére még inkább hathat idegen befolyás, mint nyelvökre, sőt hogy épen az erkölcsök és szokások szokták a nemzeti nyelv változására a legnagyobb befolyást gyakorolni és mint a tapasztalás bizonyítja, ezek is szerepeltek mindenütt a nyelvkölcsönzés fő közvetítőikép. Azt sem akarjuk egyátalán tagadni, hogy valamint a nyelv szó- és alakkincsénél a kölcsönzés vagy az ősi birtok kérdését különfélekép lehet magyarázni és, mint a magyarnál és cseremisznél látjuk, különböző elméletek kiinduló pontjává tenni, ép úgy a nemzeti vagy idegen műveltség vizsgálásánál szintén néha sikamlós talajon mozgunk és ha netalán túlbuzgók vagyunk, bizony szintén nem vagyunk egészen mentek a botlás veszélyétől. Azonban szerencsére vannak törvények, a melyek a kutatónak az első és utolsó esetben egyaránt a szükséges védelmet nyújtják. Valamint az összehasonlító nyelvtudományban az alakok analogiája és a hangok változásának szabályai az irányadók,

úgy az egyes műveltségi képek összehasonlításánál a népek psychologiája a döntő, azaz valamely nép szokásai képében csak azt a vonást lehet és szabad igaznak és ősi birtoknak tartanunk, a mely állítólagos ősi hazája talajának minőségével és éghajlati viszonyaival folytonosan összehangzásba hozható és a társadalmi állapotokból, melyek szintén talajhoz és éghajlathoz képest alakultak, megmagyarázható. Valamint például a törökök és magyarok nyelvében kettős mássalhangzón kezdődő szókat idegeneknek kell tartanunk, úgy a műveltség azon vonásait, melyek a középázsiai világ pusztái övénél akár magasabb, akár alacsonyabb szélességi fokra vallanak, csak kölcsön vett jószágnak szabad tekintenünk. A török-tatárban mindazok az állatok és növények, melyek a régi iráni országokból az Oxuson és Jaxartesen át a puszta hazájába kerültek, még ma is idegen iráni nevök alatt ismeretesek; különben viszont az oroszban és persában, meg részben a hindusztániban is, a töröktatár műveltség befolyása által teremtett újítások még mindig nem vetették le a török nyelv köntösét. Mivel pedig valamely műveltség befolyásának mértéke, azaz idegen műveltség fogalmainak elfogadása az ember és a talaj különböző természeti minőségétől, mint föltételtől függ és bizonyos határokhoz van kötve, azért valamely nép tökéletes kulturalis átváltozásáról csak ott és akkor lehet szó, a hol azonfölül, hogy a nép ősi fészkét rég más hazával cserélte föl, az új hon természeti tulajdonságai ily átváltozást lehetővé tettek, azaz egykori hegylakó nép szellemi életében a pusztán élő nép műveltsége fogalmai csak akkor nyerhetnek polgárjogot, ha az előbbi már több emberöltő előtt vonúlt honi hegyeiből a síkra. Mindezekből azt láthatni, hogy nyelvcsere vagy nyelvelegyedés esetében a nyelvi átalakulás legelőször is oly szavakon vehető észre, melyek az új éghajlati jelenségek vagy az új társadalmi létnek körébe vágó szokások és erkölcsök fogalmait magyarázzák, és hogy ennélfogva a népek primitiv műveltségére vonatkozó szók nem csak az általok lakott régi hazának ég- és talaj-viszonyait tük-

röztetik vissza, hanem egyszersmind az ethnikai, sok esetben még a faji kötelékről is tesznek tanúságot. Ott a hol az egyik népnek a másik által történt beolvadási processusa mint bevégzett tény áll előttünk, ott az egész nyelv, tehát a primitiv kultura fogalmai is elenyésztek. De nem ilyen a viszony ott, a hol csak nép-elegyedésről' van szó, mert ily esetben a művelődési mozzanatok árnyalatai a népek származása vagy későbbi fejlődése történeti időszakaival szoros összefüggésben állnak, a mennyiben az egyes kulturszók a két népelem kezdetleges művelődésének ugyanannyi emlékeit tüntetik elénk, és eredeti alkatrésznek csak azt mondhatjuk, hol ez emlékek nagyobb számmal és az őskor művelődési mozzanatait hatályosabban képviselik.

Tehát ily szempontból kiindulva járunk el, mikor valamely nép primitiv műveltsége mozzanatainak nagyfokú fontosságot tulajdonítunk és azokat a nép eredetének történetében megbízható tanúknak tekintjük. Különösen 'a mi vizsgálódásunk tárgyára vonatkozik, hogy a műveltség mozzanataiban oly fáklyát bírunk, a mely a kérdéses terület legtávolabbi zugát sokszor jobban világítja meg, mint az összehasonlító philologia, mivel a szó csak a külső, a szokás azonban a lényeges. Az általunk ecsetelt képen tehát az olvasó rögtön tisztában lesz azzal, hogy a régi magyar műveltségi élet egyes vonásai honnan erednek; és míg egyrészt bizonyos tények eredményéből a primitiv magyar műveltség és nyelv keverék-volta kiviláglik, addig másrészt a bizonvító okok tekintélyes száma szembeszökően török-tatár jelleméről fog tanúságot tenni; minthogy végre arra a meggyőződésre jutunk, hogy, mint már előbb is hangsúlyoztuk, a műveltségi fogalmak a magyarba nem kerülhettek kölcsön útján, hanem mint eredetiek és ősi sajátságai oly néptörzsből fakadtak, melylyel épen ezek az erkölcsök és szokások alapjokban össze vannak kötve. Ez talál, mint említettük, a műveltségi fogalmak nagy többségére; azonban tekintve már említett keverék-jellemöket, az osztályozást nem lehet elkerülni, és ha ebbe bocsátkozunk, azt találjuk, hogy a magyar ősi mű-

veltség mozzanataiban a török-tatár elem mellett első sorban az ugor van erősen képviselve, hogy későbbi fejlődéseben az iráni műveltség világa a szászánidák korából szintén hagyott benne mély nyomot és hogy továbbhaladtában pedig egyes korszakokban a germánok, szlávok és byzancziak ideig-óráig ható kulturszelleme nagy befolyást gyakorolt e művelődésre. Itt természetesen csak az első részről, azaz csak az ősi művelődésről lehet szó, és mivel, mint már mindenki előtt be van bizonyítva, pusztán lakó nomád néppel van dolgunk, azért az állatvilágon, mint a műveltség első fokán álló ember életének fő tényezőjén, akarjuk kezdeni.

1. Állatok.

A *házi állat, marha* általános fogalmának kifejezésére a magyar, mint sok más nyelv, a vagyon, birtok és jószág körülíró szókkal él, azaz a barom vagy jószág szót használja. A törökben is vehetni észre hasonló eszme-menetet, minthogy ott a barmot az ó-török barum és mal szóval jelölik. Ez az utóbbi مال szó, azaz vagyon, az arabból kölcsön vett szó, azonban mindamellett még messze a mongolok közt is elterjedt használata, míg az előbbi, melynek alapjelentése birtok (bar : bírni ; barum : birtok), ma már csak a kirgizben e különös jelentéssel : marha fordul elő, miből barumta :[2] marharabláson járni, portyázni és barumtau, baranta : rablómenet, portyázás, tulajdonkép *marharablás*. Ezenkívül a nyelvnek még más szava is van, tudniillik *állat*, melynek eredeti és régibb jelentése állás, állapot,[3] tulajdonkép a *marhaállomány* fogalmára vonatkozik ; épen úgy mint baromtenyésztők még mai nap is az állás szó alatt a marhaállományt, a marhát átalában értik. Egyébiránt jellemző, a mit már más helyen

[2] V. ö. BUDAGOV I. 224. lapját.
[3] Lásd az *állat* szót a *Magyar nyelv szótár*ában, I. 270. l.

hangsúlyoztunk,[4] hogy a primitiv ember nyelve gyűjtőnevek jelölésére sokkal kevesbbé képes, mint egyes tárgyak megnevezésére, a mely körülményt a kutatásnak előttünk elterülő mezején többször észre fogjuk venni.

Ha már most azt kutatjuk, hogy a régi magyarok mely házi állatot ismerték legelőször és melyiket használták először életök föntartására, akkor a pusztán lakók életének mai szokása alapján bizonyára hamar arra a meggyőződésre jutunk, hogy a *juh* volt az az állat, mely a régi haza földrajzi és éghajlati viszonyai közt legjobban tenyészett és ott még ma is tenyészik és, hogy ennek termékenysége az embernek a táplálék és ruházat dús forrását biztosítja; ezt az állatot, a mennyire Középázsia puszta vidékein kimutathatni, az *argali* vagy *kočkar* fajából szelidítette és tenyésztette először. A juh fogalmára a magyarban két szó van, tudniillik birka és juh, a melyek csak dialectice különböznek egymástól és a melyek közűl az előbbi eredeti és etymologiai úton megfejthető, az utóbbi azonban nem egész biztosan magyarázható meg. Valamint barom, a török barum a marhát átalában jelöli és vagyont jelent, épen úgy a birka szóban ugyanezen fogalom tolmácsolását vehetjük észre, csakhogy a kicsinyítő alakban, mert e szóban a bir, török bar tőszótagot, mely birtokot, vagyont jelent, és a kicsinyítő ka képzőt fedezhetjük föl; birka tehát a kis birtokot, a kis barmot jelenti megkülönböztetésűl barom-tól, mely a nagy marhának, házi állatnak gyűjtőneve átalában. A juh szót illetőleg van kiinduló pontunk egészen idegen nyelv területén, tudniillik az újpersa čuban, žuban: juhász szó, a mely جو ču, žu: juh és بان ban: őrizni, védeni részekből van összetéve; mivel azonban ču, žu a legrégibb persa nyelvemlékekben juh jelentéssel nem fordúl elő, jogos az a föltevésünk, hogy ez a szó úgy, mint más, mely a puszta faunájának birodalmából

[4] Lásd a *Primitive Cultur des turko-tatarischen Volkes* 50. és 64. lapjait.

a persába került, török forrásból fakad, hajdan žu- vagy ju-nak hangzott és ily alakban analog a magyar juh-val. A juh nemének és különféle korának megjelölésében már több megegyező pontot találunk a mai török és a magyar közt. A *hím* magyarúl kos és törökül koč, koš; a *herélt* magyarúl ürü, törökül (turkom.) ürü; az *esztendős bárány* magyarúl toklyó, törökül tokli. Hasonló viszonyt lehet a *gyapjat* jelentő szónál észrevenni: a magyar gyapjú, v. ö. gyapot, a törökben japu, japuk, szó szerint burok, takaró; épen úgy a *juhistállót* jelentő szónál, mely a magyarban akol, a törökben agul, aul és itt nem annyira istállót, mint inkább udvarfélét, bekerített helyet tesz. Ha már most azt veszszük észre, hogy a török nomádoknak a többi hasznos állatok különböző korának megjelölésére is szabatosan meghatározott nomenclaturájok van és, hogy a magyar nyelv csak a juhnak és némileg a szarvasmarhának megnevezésénél is felmutatja ezt a sajátságot, akkor nem lesz nehéz arról meggyőződnünk, hogy az említett állatfajok voltak azok, melyeknek különös gondját viselte a magyar nomád és, hogy epen ennek következtében a gazdagabb névsor, jóllehet a nemzeti élet szerfölött tarka viszontagságokat szenvedett, megmaradhatott. A juh után tehát ezennel a szarvasmarhával akarunk foglalkozni. A *szarvas házi állatoknak* a magyarban marha a gyűjtőneve; ez a szó szláv eredetű és úgy, mint az előbb említett barom és birka, ma átalában barmot jelent, hajdan azonban *birtokot, jószágot* tett és természetesen aránylag újabb használatú.[5] Nagyobb eredetiségre vall e házi állatok nemi különbségének és különböző korának megnevezése. A magyar bika a törökben buka, buga; a magyar ökör a törökben öküz, ököz; a *fiatal ökör* a magyarban tinó, a törökben

[5] Verbőczy a res depositae-t így fordítja: letett marha, továbbá res mobiles-t így: ingó marha stb. V. ö. a *Magyar nyelv szótárá*-t, IV. 110. l.

tana (borjú); a *fiatal tehén* magyarúl ünő, üné, töröktül ünek, inek, tehén átalában; így ez utóbb említett fogalom magyar synonymja, tudniillik üsző, üszőke (*tehénborjú*) a török ösük (a felnövő) alakban találja magyarázatát; végre a *fiatal szarvasmarha* átalában magyarúl borjú, töröktül puru, bozau és bozagu. Az említett állatoktól származó táplálék megnevezésének mind hangbeli, mind fogalombeli analogiája szintén érdekes és azért hadd álljon itt. A mi a hús-ételt illeti, megemlíthetjük azt a hasonlóságot, a mely a magyar *tokány*, azaz apróra vagdalt és pörkölt juh- vagy marhahús, és a kirgiz talkan, széttördelt és szétdörzsölt tészta közt van; ez utóbbi töve *tal* és *talka:* szétdarabolni. A magyar tokány elnevezés tehát nem az étel anyagát, hanem alakját fejezi ki és nyilván valamely régente használt húsporra, azaz porrá tört szárított húsra vonatkozik; hogy ilyen volt a régi magyaroknál használatban, az történetileg bebizonyítható. A magyar tej a törökben süt, mely szónak ősrégi alakjáúl el lehet fogadni a következőt: süj, azon szabály alapján, hogy *t* rendesen átváltozik *j*-vé; és hogy ilyen tőszótag tényleg létezett, azt a tör. saj: fejni és sajîn:[6] fejős juh szók bizonyítják, alapjok a saj tőszótag levén; ennek ősi értelme: kivenni, nyerni (v. ö. saîr, saur: kihúzni), a tej fogalmát tehát mint valami *nyertet*, *kivettet* tünteti föl. Ellenben más, tejből készült ételek lényegesen megegyeznek egymással. Így a *sajtot* jelentő magyar turó, török turag, melyet szláv nyelvbúvárok tévesen a szláv tvorit (létre hozni) igéből származtattak, holott épen az ellenkező a való, mert ez az oroszba származott török kölcsönszó;[7] továbbá a magyar vaj a törökben maj (zsír); a magyar *író* a törökben airan. Igazán különösnek kell a magyar hús szót tartanunk,

[6] A *sajin* és a föltett *saj*, *süj* (tej) közt levő viszony a magyar *tej* és *tején*, tehén kölcsönös viszonyában is megvan. Tején, tehén helyett, Csallóköz nyelvjárásában szokásos és oly hangváltozást mutat, a milyen *fejér* és *fehér* közt van.

[7] V. ö. *Primitive Cultur des turko-tatar. Volkes*, 94. lapját.

a mely arról nevezetes, hogy a persából, és pedig török közvetítés útján jutott a magyarba, mint keleti Turkistan, az uigurok ősi hazája török nyelvéből megtudjuk, melyben a húst mint élelmi szert mai nap is guš (újpersa gušt) szóval nevezik.

Némileg különösnek tetszhetik, ha a magyarok ősi műveltségének korszakából való házi és hasznos állatok közt csak harmadik helyen említjük a *lovat* és olyan házi állatkép tüntetjük föl, melynek tenyésztése nem régibb a juhénál és marháénál. Ez osztályozás alapja egész egyszerűen abban a körülményben van, hogy a pusztának e gyorslábú lakóját, melynek ősi állapotban levő testvére, a kulan (onagre, középfaj szamár és ló közt) Középázsia sivatagjain található, eredetileg csak locomobilnak használták és a török-tatár nyalánkságok sorába csak később vették föl. Ezt az állat illető nevéből tudjuk meg, a mely a magyarban ló, az ugorban lu és a törökben lau [8] és ulau, ulak. Ulau, miből a kirgiz lau [9] származott, szószerint járómű, vivő eszköz, locomobil (v. ö. ula: kocsit hajtani, nyargalni; ulakman: lovasság), egyúttal teherhordó állat is és következőleg nemcsak szorosan véve a lovat jelenti, hanem más teherhordó és megülhető állatot is, tudniillik a szamarat, melyre Középázsiában ezt a nevet mint megtisztelő czímet adják, az azerbaižaniban pedig egyenesen e néven hívják. Ulak, ulau mellett a török nyelvben az at szó is jelent lovat; tulajdonképeni értelme csődör; van belőle régibb alak is: atkir, ajgir (a mai nyelvhasználatban: szörnyű állat, csuda, a persáknál ghul-i-bijaban, غول بيابان). Inkább megfelelők a *monyast* jelentő magyar szók, tudniillik csődör, v. ö. török čaudur: fiatal monyas, tulajdonképen a *nyerítő* ebből: čau, a kiáltás, és mén vagy ménló, miben a török min, men: hágni, ágas-

[8] Hogy az *l*-n és *r*-n kezdődő török szók elejére hangzó járul, arra már (a 228. lapon) utaltunk. *Lu ulau*-hoz úgy viszonylik, mint a magyar *rok*(on) a török *uruk*-hoz (rokon), a kirgiz *rak* a török *irak*-hoz (tágas), a magyar *rüh* a török *ürü* (bőrkiütés) szóhoz.

[9] *Lauči*, előlovas, csatlós, lovas, a khánságokban is ismeretes.

kodni, igető ismerhető föl. Ménló, azaz a hágóló tehát a ló nemi ténykedésére vonatkozik és a nyelv e tisztaságával szemben valóban meglepő, hogy a magyar a *kancza* megjelölésére kétes eredetű szóval él, tudniillik a **kancza** szóval, melyet egyrészről a szláv **kunica**, másrészről azonban a kirgiz **konači**: harmadfű kancza, szóval hasonlíthatni össze. A magyar **csikó** a törökben **čigin**, **čikin** [10] (Abuška), a szó értelme szerint a *nemzett, kijött*, a čik igetőből (v. ö. kaz. čiku: fölkelés, születés). Hogy a régi magyarok a ló húsát és tejét táplálékul használták, a mellett több történeti bizonyíték szól; azonban a nyelv erre vonatkozólag semmi emléket nem juttatott ránk, minthogy e szokást a kereszténység behozatala után súlyosan fenyítették és a régi pogány életmódra emlékeztető egyéb mozzanathoz hasonlóan erőszakkal kiirtották és a régi szokásokkal együtt a rájok vonatkozó szóknak is el kellett veszniök. A sivatag természetével még a lónál is szorosabban egybeforrt állat, tudniillik a **teve**, törökül **töve**, **tüve**, minek etymologiájáról már egyebütt szóltunk, [11] a magyarban régi eredeti nevét megtartotta, tehát nem tulajdonítható az újabb török, azaz oszmán műveltség befolyásának. Valamint az állatok elnevezései többnyire török nyelv jellemét viselik magokon, úgy van ez a *nyájat* jelentő gyűjtőnévvel is. Ezt a fogalmat a magyarban a **gulya**: marhák csapatja, szó jelenti, a melyben én a magyar gy és g hangok váltakozásának szabályánál fogva [12] eredeti gyulya, gyula, illetőleg júla alakot sejtek, melynek megnyújtott tőszótagjában, jú-ban, az alt. juu: összegyűjteni, fölhalmozni, tő fölismerhető. Juu-ból juul, összegyűlni, származ-

[10] A *čikin*, *čiku* alaknak úgy hang mint fogalom tekintetében analogja a török-tatár *čaka*, kölyök, gyermek, mely magában nem áll, hanem mint bala (gyermek) synonymja, a csagatáj bala-čaka, gyermekek, szópárban.

[11] V. ö. *Primitive Cultur des türk.-tat. Volkes*, 191. l.

[12] Nevezetesen a palócz nyelvjárásban *genge* van *gyenge* helyett, *gül gyül* helyett stb.

zott és a magyar gulya egy eredeti juulak: gyülekezet helyébe lépett.

Ha par excellence nomád pásztornép életének mozzanatait kutatjuk, magától érthető, hogy az első hasznos állatokkal kapcsolatban a *kutyáról* is megemlékezzünk, a mely, mint a pásztorok hű kiséröje, már korán vergődhetett nevezetességre. Ez állat különféle fajainak neveinél azt vehetjük észre, hogy a nyelv egyrészt a finn-ugorral, másrészt a török-tatárral való közösséget mutat föl, mivel a magyar eb az ugor amp, ämp és a török et, a magyar kutya azonban az ugor kuta és a török küčük (kölyökkutya) alakkal hasonlítható össze, a minél szembeszökő, hogy a magyar inkább közeledik a finn-ugor felé, holott kiválóan török területen csak a magyar kopó: *vadászkutya* egyezik meg az oszmán kopoj: vadászkutya és köpek: nagy kutya alakokkal;[13] továbbá a magyar *agár* a török (kirg.) igär szóval. Ez a körülmény arra mutat, hogy a kutya csak azután emelkedett fontosságra, miután a magyarok és az ugor népek már együtt éltek, minthogy először ez az állat az utóbb említett, kiválóan vadászattal foglalkozó néptörzsnél nagyobb tiszteletben állott, mint a nomád törököknél, kik a kutyát ugyan bizonyára régóta ismerték, de mindig a gyalázat és megvetés tárgyának tekintették (v. ö. ezt a szójárást: itdin alčak, hitványabb a kutyánál; továbbá a növények elnevezésében az összetételeket, melyek közül a hasznavehetetlen, ártalmas növényeket jelentők mindig it-tel[14] vannak összetéve); oly körülmény ez, melyet Ahlquist-nak ezt az állatot illető megjegyzései[15] nyomán a finn-ugor népeknél nem mutathatni

[13] A kopoj, vadászkutya, szót Ahmed Vefik Efendi *Lehčei Osmani* czímű műve 933. lapján, mint a tör. zagar (agár) szóval egyet jelentőt, említi meg.

[14] *It*, *et* régi szó, melynek jelentménye: alsó rész, alúl; v. ö. *eten*, *eden* a sátorban való legalsóbb ülés, és *etek* szegély.

[15] Lásd: *Die Culturwörter der Westfinnischen Sprachen*. Helsingfors, 1875.

ki. Épen úgy áll a dolog a *macskával,* melynek neve, **macska**, ugyan hasonlóan hangzik, mint a csagatáj **möšük**, **müške** (macska), azonban mind a kettő úgy látszik árja nyelvterületről van kölcsönözve, minthogy erre az állatra, mint Ahlqvist helyesen megjegyzi,[16] a vadásznak és nomádnak nincs szüksége és valóban magam is ritkán láttam ezt az állatot kirgizeknél és turkománoknál. Hasonlót jegyezhetni meg a *kecskéről* is, a melynek magyar **kecske** neve a törökben **keči**, **ečki** és **kečki** és a mely mint délen és sziklás vidékeken honos állat csak árja népek közvetítésével juthatott a magyarokhoz és törökökhöz. V. ö. a német Kitz, svéd kidde, szláv kiza alakot stb., mint az egyébkép a kecskebak magyar elnevezéséből, bak: Bock, világos is. Végtére nem szabad felednünk, hogy valamint a kecske inkább déli vidékeken és sziklás tájakon levén otthonos, a puszta hazájában a létezés fő feltételeitől meg volt fosztva, úgy a macska is szilárd lakóhelyekhez levén kötve, az örökké járó-kelő nomádok körében soha sem érezhette magát honosnak.

E rövid és igénytelen vázlatról, mely a házi és tenyésztésre való állatokról szól, áttérünk a *vadra,* azaz vad állatokra. Ha a házi állatokat különösen jelentő név a magyar nyelvben átalában hiányzott, nem csodálkozhatunk, ha a vad fogalmát illetőleg hasonló szegénységet tapasztalunk. Az erre vonatkozó szó, **vad**, határozottan idegen, azaz persa eredetű [17] és pedig e nyelv régibb korából, a mi föltevésünket még inkább igazolja, ámbár másrészt annak lehetősége sincs kizárva, hogy a régi magyaroknak e fogalom számára külön kifejezésök volt. Már egyebütt [18] utaltunk arra, hogy a puszták lakójára az ijedelem első és leghatalmasabb benyomását a *vaddisznónak* kellett gyakorolnia, mint olyan állatnak, mely Középázsia lapályain a mocsarak és nádasok partjain nagy csapatokban tanyáz, ereje-

[16] Lásd e. m. a 22. lapot.

[17] Lásd a függeléket.

[18] L. *Primitive Cultur d. türk.-tat. Volkes* 199. lapját.

vel és azon nagy számmal, melyben meg szokott jelenni, imponál, és mint a Görgen partjain magam is meggyőződhettem, valóban a puszta sivár természet ölén élő ember legborzasztóbb csapásának tekinthető. Erre vonatkoznak a török képes kifejezések tongguz-lajin és kaban-dik: vad bátorságú és kitartó, szószerint a disznóhoz hasonló; sőt ezzel függ össze az a körülmény is, hogy a legfőbb czím a régi törököknél, tudniillik khakan, khaan és khan, a disznót, kandisznót jelentő mongol-török szóval közös tőből fakad, hogy Toñuz (disznó) gyakran mint személynév is előfordúl (l. Thonuzobát a besenyő szólajstromban) és végre, hogy még mai nap is a magyar kan szó alatt a vaddisznó, a disznó híme és egyszersmind más négylábú állat híme is értetik. V. ö. kan-kutya: hím kutya, kan-macska: kandur stb. A magyar kan és török kaban alatt régen a disznót átalában értették; ezt bizonyítja először is a kan-ász: disznópásztor, szó, mely olyan, mint juh-ász: juhpásztor, másodszor a mostani vad-kan szó, mely szószerint vad disznót jelent, és mivel a manap használt disznó (házi sertés) szó csak a csuvas sîsna, cseremisz sasna alakkal függ össze első sorban és mivel a kevesbbé használt damasz, domosz: disznó, szóról, mely a török toñus, oszmán domus, doñuz alakra vall, még nincs eldöntve, vajjon nem kell-e újabb oszmán befolyásnak tulajdonítani; alig lehet kételkedni, hogy *a disznó mint hasznos házi állat* tenyésztésével a magyarok csak később, azaz ugor elemekkel való összekeveredésök után ismerkedtek meg és hogy ez az állat ősi műveltségök korában ép oly kevessé tartozott házi állataikhoz, mint a többi török népekéihez, melyek ez állat tenyésztésével még az iszlámot megelőző korban sem foglalkoztak. Legalább ezt sejteti Herodot is *Skythia leírásá*-ban (IV. 63.), mikor azt mondja, hogy a skythák disznókat nem áldoznak és azok tenyésztésével sem foglalkoznak. Más, ez állat neveit illető, megegyezés a magyar emse: *nőstény disznó,* török emiči, emiši: a szoptató és a magyar csörhe, török čörpe: *malacz,* szók között fedezhető föl.

A nomádok minden időben a *farkastól* kevesbbé rettegtek ugyan, mint a vadkantól, azonban tolvaj természete miatt mégis féltek e minden állattenyésztőre, de különösen a juhászokra nézve kártékony vendégtől, melynek magyar **farkas** nevében ennek az állatnak a testi ismertető jele, tudniillik farka hosszabb volta, mi által a kutyától különbözik, nyert kifejezést. A kölcsönös viszonyt, melyben a farkas és fark szó a magyarban van, többi között ez állatnak csuvas elnevezésében, *vurun chüre:* farkas, szószerint *hosszú-farkú*, lehet legjobban fölismerni, valamint a magyarban más állat neve is ilyen módon támadt, tudniillik a *szarvas* szó ebből: *szarv;* más török nyelvjárásokban a farkas bőre színe után van elnevezve. A mi azonban a puszta többi ragadozó állatait illeti, észre fogjuk venni, hogy a *tigrist* és az *oroszlánt* Középázsia régi nomádjai ismerték, minthogy ennek van eredeti neve, a tigrist jelentő török szó, **kap-lan**, szószerint a ragadozó állatot és az oroszlánt jelentő **ars-lan**, szószerint az erős állatot jelentvén.[19] A magyarok mai nyelvében az utóbbi állat neve szintén **arszlány**, a tigris eredeti neve azonban elveszett és csak egy hely és nemzetség nevében maradt meg.[20] A mi azonban a *párduczot* illeti, melynek magyar neve **párducz**, török **pars**, **bars**, meg kell jegyeznünk, hogy délről származik, mit leginkább a persa bars, بارس idegen szó bizonyít.

Ha jobban körültekintünk a puszta faunájának birodalmában, észre fogjuk venni, hogy például a *medve,* mely az ugor népek életében annyira fontos szerepet játszott, hogy a nagy tiszteletre mutató *atya, atyuska* nevet kapta, a magyarban csupán a szlávból kölcsönzött medve (az oroszban medvjéd) szó alatt ismeretes, tehát a magyarok szeme elé ősi hazájokban nem valami gyakran kerülhetett; holott más álla-

[19] L. *Primitive Cultur d. türk.-tat. Volkes* 204. lapját.

[20] V. ö. a Koplon szót Jerney *Thesaurus linquae Hungaricae* Pest, 1854.) czímű művében.

tok nevei, mint a magyar **borz** és a török **borsuk**, a magyar **hiúz** és a török **as** és **jüz**,[21] a magyar **hód** és a török **kond-uz**, **kunduz**, alt. **kamdu**, a magyar **cziczkány** és a török **sičkan** (egér), a magyar **ürge** és a török (k. k.) **ürkä** (mormota), a magyar **béka** és a török **baga**, a magyar **görény** és a török **girin**[22] stb. a török és magyar nyelv területén használt alakjaikban tökéletesen megegyeznek. Nagyon érdekes, hogy valamint a puszták madárvilága csak nagyon kevés fajtából áll, mivel a levegőég tollas lakói a homokos tájakon a megélhetésökhöz szükséges lombos fákat csak gyéren találják, úgy a madarak elnevezésének egész sora a magyarban is túlnyomóan idegen jellemű és csak ott mutatja honi eredet nyomait, a hol oly madarakról van szó, melyek vagy ragadozásból élnek, vagy kiválóan szeretnek a pusztán víjjogva keresztül-kasúl szállani. Így a magyarok mesés madara, melylyel állítólag Attila pajzsát diszítette, tudniillik a *turul* a török **turgaul**, **turaul**, kicsiny fekete sólyom nevében fölismerhető, a mit a ma már nem használt *kerecset:* vadászsólyom, törökül **kereče** (l. a 183. lapon) szóról is állíthatni. A magyar **daru** a törökben **turna**, a magyar **túzok** a törökben **túdak**; a magyar **gólya** a törökben **gulau**, a magyar **sólyom** a törökben **čojlu**,[23] **čajlak**[24] és **čajlau**, a *héjja, ölyv* a magyarban **kerra**, a törökben **kere**, a magyar **karoly** (**karvaly** is) a törökben **karkara** (harkály) és **kirkaul** (fáczán), a magyar **csóka** a törökben (kaz.) **čauka**, **čaga**, a magyar **kánya** a törökben **kanja**, ragadozó madár, melyet BABER India vadászmadarainak leírásánál említ; holott ezzel szemben más a telet kedvelő és fönnebb északon lakó madarak neve, mint a magyar **holló** és **varjú**,

[21] Ebből származik az ismert ak-as, hölgymenyét (szószerint: fehér hiúz).

[22] Lásd: *Lehčei Osmani* II. köt. 1083. lapját.

[23] L. BUDAGOV-nál I. 466. l. így fordítva: sokol lučšej porodu, azaz: jobb fajta sólyom.

[24] Lásd a szöveg 364—365. lapjait.

inkább az ugor nyelvszokást mutatja, az előbbi az ugor kulla, az utóbbi az észt varñaj szóban bírván hasonlóját. Ha nem csalódunk, a magasabb szélességi fok alatt honos madarak és különösen a vízi szárnyasok elnevezésénél hasonló eset fordúl elő. Így például a magyar lúd és a vogul és osztják lunt, a cseremisz ludo, valamint a magyar liba *(pullus anserinus)* és a finn lapse hasonlósága határozottan finn-ugor eredetre mutat; erre mutat a *hal* elnevezése is, a magyar hal, a mordvin kal, finn kala e fogalmat jelentő török szótól (balik) jó messze állván; ellenben másrészt az inkább déli éghajlat alatt honos *tyúk*, magyar nevén tik vagy tyúk, törökűl tauk, megint kétségtelenűl török analogiára vall.

Mint a fölsorolt példákból világos, az állatország névsora nem egy értékes útmutatást ád a magyarok kulturalis életének első koraira nézve, és ha tanúlmányunk e szakaszának végén az egyes szikrákat egy világító sugárba egyesítjük, az olvasó meg fog győződni, hogy ily módon készült fáklyával a sötét múltat legalább is oly jól lehet megvilágítani, mint a történet és összehasonlító nyelvtudomány szolgáltatta adatokkal.

2. A növényország.

Ha az előbbi szakaszban sikerült kimutatnunk azt a jellemző hasonlóságot, mely a magyar és török állatnevek közt található, és pedig ott, hol a puszta faunájáról van szó, egészen természetesnek fogjuk találni, hogy a flóra országában tett kutatásainkat illetőleg hasonló lesz a viszony. Minthogy a puszta termékenysége kisebb és a nomád társadalom soha sem oglalkozott a föld művelésével különösen buzgón, kutatásunknak ebben az irányban csekélyebb lesz ugyan az eredménye, de nem kevesbbé érdekes. A magyarok művelődési életök első korában, jóllehet kiválóan harczias szellemüek és leginkább baromtenyésztők voltak, legalább is oly mértékben foglalkoztak a földmíveléssel, a mily mértékben az újkor más török no-

mádjai, például a kirgizek és turkománok, szoktak. A földmívelő élet kezdete, ámbár a legszűkebb korlátok közé volt szorítva és a legszükségesebbre leszállítva, mégis az eredetiség egyes jeleit mutatja föl; hiszen az első táplálékúl szolgáló veteményék és gyümölcsök nevei épen oly hasonlók a pusztán még ma is termelt gabonafélék elnevezéséhez, valamint a később előforduló és szláv meg germán eredetű nevek arra mutatnak, hogy a magyarok később új talajjal meg új éghajlattal és előrehaladott földmívelés eszközeivel ismerkedtek meg. A gabonaneműek közűl például különösen három fajtát ismert a török-tatár nép már őskorában; e háromnak neve a magyarral teljesen megegyezik. E gabonafajok a következők: először a búza, törökűl búdaj vagy bugdaj; másodszor az árpa, törökűl arpa, és harmadszor a dara, törökűl tarï, ámbár a mai nyelvszokás a magyarban, a külső alakból indúlva ki, a megdarált gabonát (v. ö. a német Gries és Grütze szót) nevezi így. A fa *gyümölcsét* jelentő magyar szó, tudniillik gyümőcs, gyimics, a török jemiš és jimiš, egyenesen megtartotta ősi török képzését és szószerint eledelt, ételt jelent; az egyes gyümölcsfajok közűl pedig az *almának* és *körtének* még mai nap is mind a két nyelven azonos a neve, a magyar alma a törökben alma és a magyar körtve a törökben kertme (*Petrarca-codex*, 125. l.) levén. Igaz ugyan, hogy az említett gyümölcsfajok közűl, a mennyire én tudom, csak az almának a hazája az általunk meghatározott földrajzi terület, ellenben a körte neve mostanában a legtöbb török népnél a persából kölcsönzött emrud, amrud szó és e gyümölcs délibb szélességi fok terméke, úgy, hogy a kertme, körtme szót csak olyannak lehet tekinteni, melyet később is csak a nyugati törökök használtak. Ép úgy van a dolog a *borral*, melyet, jóllehet déli vidékről származik, a törökök és magyarok bizonyára már régen ismertek, a mit leginkább a közös bor név, mely a törökben is bort és szőlővesszőt jelent (v. ö. uig. bor (vinum), továbbá a borla, borlak, szőlőskert, szót), bizonyít. A bor élvezetét te-

hát a törökök és magyarok semmi esetre sem tanúlták el idegenektől, épen oly kevessé a *sörét,* melynek magyar **sör, ser** neve a törökben **sïra** és **sera**. Különösen érdekes megfigyelnünk, hogy a puszta természetével különösen összefüggő természetű növényeknek, a homokos talaj és a mocsaras vidékek növényeinek a magyarban és törökben hasonló a nevök. Így a *nádnak* és egyes fajainak, melyekre vonatkozólag a következő megegyező alakokat találjuk. A *szittyó* magyarúl **gyékény** (a mi egyszersmind a belőle készült fonadékot is jelenti), törökül **jeken, žeken**; a magyar **nád**[25] az újpersában **naj**; a magyar **sás** a törökben (oszmánban) **saž**; a magyar **káka** a törökben **koga**[26] (esetleg **kauka**), és végre a *fedőnád* a magyarban **kalagány**, a törökben **kalagaj**: a crassulaceák családjába tartozó húsos növény. A sást illetőleg meg kell jegyeznünk, hogy saz, az alt. sas tulajdonképen a mocsár sarát jelenti (v. ö. a magyar sár szót), következőleg csak valamely helyre vonatkozik és az oszmánban valamint a magyarban az azon termő növény megjelölésére is használták. A puszták flórájának már említett szegénysége mellett egyebek közt még a következő példákkal találkozunk. A puszta szélén és fövenyében is tenyésző **kökény** a törökben (kirg.) **köken** (a kök, kék, tőszótagból), az *üröm* (artemisia tenacetifolia) törökül **irün** és a még ma is ott mindenfelé vetett *borsó* a magyarban **borsó**, a törökben **burčak, bursuk** és **pursa**; a magyar **kender** törökül **kender**, mely eredeti elnevezésből látszik, hogy már korán termesztették, úgy a *hagymát* is, mely magyarúl **hagyma, hajma**, törökül (alt.) **sogono, sojno**.

[25] Naj vagy nej, nád, úgy viszonylik a najza, nejze, lándsa, tulajdonkép nádbot, alakhoz, mint a török-tatár žijde, žide, eleagnus angustifolia ehhez: žida, lándsa, dsida, minthogy ezt a fegyvert nagyon valószínűen először ebből a fanemből készítették. Ez a viszony maga elég arra, hogy az előbb említett és *persának* tartott naj szóban a törökből kölcsön vettet lássunk.

[26] L. Budagov-nál (II. 85.) így fordítva: rod kamiša, egy fajta nád (typha).

Ellenben a *fának*, a művelt föld szálas növényének, mely a vízben szegény pusztán csak ritkán fordúl elő és sohasem tenyészik valami különösen, magyar neve, fa, finn-ugor eredetű (v. ö. a finn pu, cseremisz pu: arbor, alakot); ezt a szót ezek a kiválóan erdőkben tanyázó népek honosították meg a magyarban, mert hogy milyen kevessé terjeszkedett ki a nyelv hajdanában az egyes fanemekre, a többi közt az bizonyítja, hogy a törökben az *erdő* fogalma részint az orman[27] szóval, mely tulajdonkép sokaságot jelent, részint a tugaj szóval (voltakép: csalit valamely folyó által képezett ideiglenes szigeten) van körülírva, tehát nem mutat föl eredeti szót, továbbá, hogy a *hársfa* és *kőrisfa* kivételével, mely magyarúl hárs, törökül arča, illetőleg magyarúl kőris és törökül (csuv.) kavris, a többi faj mutat ugyan föl eredeti, de csak később alakúlt szóképzéseket.[28] A mondottakon kívül még a következők említhetők: a *cserjét* jelentő magyar csalit szó, mely a törökben čali; továbbá a magyar csalán, törökül čalan és čalgan; a magyar komló, törökül kumlak, kumdak, valamint a *fű* átalában, melynek magyar nevében, fű, a török-tatár boj, büj, püj, nőni, tőszótagot, tehát a növény alapfogalmát fedezhetjük föl. De itt, hol kell, hogy concret tényekről legyen szó, az etymologia terére nem akarunk lépni és tekintettel a puszták flórájának szegényes voltára, figyelmünket az ősi műveltség más ágára akarjuk fordítani.

3. Lakás, ruha és házi eszközök.

Más helyt[29] kifejtettük a philologiai okokat, melyek alapján a föltevés, mintha a magyar ház (domus) szó eredetének

[27] Orman a magyarban is előfordúl, de csak mint helynév.

[28] BUDENZ tanár a többi közt a magyar nyírfa vagy nyír szót is a finn-ugorból próbálja megfejteni; de mint a legtöbb, úgy ez a képzelt hasonlóság is igen merész. (Lásd nyír-t a III. mellékletben.)

[29] Lásd *ház*-at a III. mellékletben.

tekintethetnék és a német Haus szóhoz csak véletlenül hasonlítana, semmiképen sem állhatja meg a sarat. Még kevesbbé lehet művelődéstörténeti szempontból analogiát elfogadni a magyar ház és a finn-ugor kota, koti közt, mivel megcsontosodott nomádok, milyenek a magyarok és törökök voltak, házzal vagy állandó lakással csak későn és csak szerfölött nehezen barátkozhattak meg.[30] A török még most is mindenütt szívesebben lakik szellős sátorban, mint nehézkes és komorságra hangoló kőépületben, melyet Középázsiában még mindig házi állatai számára emel; és hogy milyen fáradságba került, míg az árja népek közt letelepült magyart állandó lakóhelyhez lehetett szoktatni, arról a magyarok első keresztyén királyának czivilizáló harczai teszik a legnyomatékosabb tanúságot. Azt az állítást tehát, hogy a magyarok a házat már ősi hazájokban ismerték és *ház* szavokat magokkal hozták Európába, egyenesen képtelenségnek kell tekintenünk. A mit a nyelv erre vonatkozólag megőrzött, abból láthatjuk, hogy a lakást jelentő közös szó eredetileg a barlang fogalmát minden mellékjelentésével: lyuk, mélyedés, állatok búvóhelye, fejezte ki és csak később használtatott az ember lakóhelyének jelölésére. Így a magyar odu annyi mint *barlang*, az alt. odu *istálló*, a csuvas odar *juhok menedékhelye*, a csagatáj otak *szoba*, az oszmán oda szoba, mely szók mind az ot, od, újabb alakban oj, ásni, kiásni, tőszótagból származnak; az utóbbi alakból a csagatáj *öj* és oszmán *ev*, ház, szót is kell származtatni. Hogy a *ház*, *lakás* és *szoba* fogalma a pusztaság török-tatár lakóinál csak a *barlang, állatok búvóhelye* fogalmával lehetett egy és ugyanaz, az kell, hogy azonfölül e népek nyugtalan, örökké jobb legelők miatt ide s tova bolyongó élete módjából derüljön ki leginkább: hiszen az a lakás, mely az embernek csak ideig-óráig tartó me-

[30] Ahlqvist, a tudós finn nyelvtudós, sok tekintetben kevesbbé finn hangulatú, mint szakbeli társai Magyarországon, és a többi közt a magyar ház szót az olasz casa-val akarja összehasonlítani.

nedéket nyújtott, az ősi műveltség fokán egyesegyedül a szétszedhető és könnyen tovaszállítható sátor lehetett, a *sátor*, mely a török nomádoknál a tökéletesség legmagasabb fokát érte el és Ázsia többi népeinek mintáúl szolgált. Egyébiránt ennek az ősrégi lakásnak a természete és lényege a rá használt szóban leginkább találóan nyert kifejezést: sátor ugyanis törökűl čatma és čatïr, čator, šator[31] a čat, šat tőszótagból, mely azt jelenti, hogy *összehajtani, összejönni, összeilleszteni*, tehát nomen verbale, mely azt jelenti, hogy *összehajtható*, ellentétben a török tïm, tam szóval, mely *szilárd épületet, kőházat* jelent. A sátor fontossága a magyarok műveltségi életében e még mai nap is a magyarban szokásos kifejezésből világlik ki: fölszedni a sátorfát, azaz elindúlni, elvonúlni valahonnan; továbbá épen úgy látszik meg a sátorhoz hasonló és mintájára alkotott építményekből, melyek mostanság csárda és szín neve alatt ismeretesek és ha a nyelv anyaga után ítélünk, úgy látszik, már az ősi hazában dívtak. Mind a két szó a *kunyhó, védőtető, félszer* fogalmát fejezi ki és csak annyiban különbözik egymástól, hogy csárda, mely eredetére nézve a persából kölcsön vett szó, ma pusztai korcsma értelmében használtatik, szín pedig (félszerféle) kocsik és más eszközök helyét jelenti és egy tőből hajtott a török-tatár sïgïn (alt. siïn), meghúzódni, menedéket vagy védelmet találni (v. ö. tör. sïgïn = vár) szóval. Azonban, úgy látszik, nem mindig ezt jelentett szín, mert hogy hajdan emberek kunyhóját, sátrát vagy lakóhelyét is jelentette, a mellett bizonyít a Színhalom, azaz sátrak dombja név, mely azt a helyet jelenti, melyen Árpád főhadiszállása volt, midőn Eger alatt táborba szállt. A mi már most a csárda szót illeti, ennek persa eredetéhez kétség nem fér, mert ebből

[31] Ez a szoros hangi és fogalmi összefüggés arra bír, hogy előbbi állításomat a persának tartott čadir ćatma szó genuin eredetéről továbbra is helyesnek tartsam. Lehet, hogy a persa čadir ebből származik: چهاردر čihar dur, négy oszlop, valamint čartag, چهارتاغ; azonban a török ćatir, ćatur inkább a ćatma szó mellé sorozható.

származik: čihar, چهار, négy, és tag, dag, تاغ, داغ, oszlop, rúd, és čartag, čardag meg čarda alakban még ma is négy rúdra feszitett ponyvát, ernyőt vagy hasonló készitményt jelölnek vele és pedig nemcsak Persiában, hanem a szomszéd Kurdistanban, a Kaukázusban, déli Oroszországban, Törökországban és Rumániában is, a mi az iráni műveltség északra és nyugatra ható befolyásának kétségkívül igen érdekes példája, a melyre csak némileg emlékeztet hasonló, a magyarból kölcsönzött szó messze elterjedése, tudniillik a magyar szállás szó, melyet az oroszok és kirgizek csekély hangváltozással, tudniillik šallaš alakban, kocsiszín és félszer értelmében használnak. Általában a most említett készítmények annyiban különböznek a sátortól, hogy ennél nem takaró vagy nemez, hanem fa szolgáltatta a főanyagot, a miért is a magyar ács szóban összevonást sejtünk e török alakból: agašči, aačči,[32] a *fás ember*, a *famüves*, a *gerendás ember* (ebből: agač, aač élő és kivágott fa, gerenda), miből az is látható, hogy ilyenféle építmények emelése a fában szűkölködő puszta lakójának művészetét túlhaladta és már régen az ipar egy ágát képezte.

Ha most a ruházkodás és az egyes ruhadarabok fogalmára áttérünk, ki fog tűnni, hogy az ide tartozó szók közül *ruha* és *gunya* a szlávból kölcsönzött szó és csak *viselet* a *visel* igéből eredeti; ez különben az oszmánról is áll, mert ott ruha jelölésére a szintén idegen uruba (ruba, olasz roba) és a török gijim szót használják. Nem kevesbbé gyöngék támasztópontjaink a részleteket illetőleg, ámbár a belső-ázsiai pusztaság népéletének ma már eléggé ismert képe akárhány téves nézettől megóvhat. Az egymástól különböző, sőt egymással homlokegyenest ellenkező leírások, melyekben a magyarok külsejét Európába való megérkeztökkor festik, ma már kellő mértékre szállíthatók le;

[32] Hasonló alakulás van a török temirži, kovács, szóban, ebből: temir, vas.

mert ha REGINO[38] a régi magyarokat egyenesen félvadakkép írja le, ellenben a magyar történettudósok rájok fogják, hogy nemzeti viseletök volt, sőt hogy a fényűzés és pompa bizonyos foka is föl volt nálok található, akkor a valóságot tulajdonkép a középszerben kell keresnünk, azaz Középázsia és déli Oroszország nomádjainak életképét a középkor előtti időkből magunk elé kell képzelnünk, hogy fogalmat alkothassunk magunknak arról, hogyan öltözködtek a magyarok a IX. és X. században és melyek lehettek nemzeti egyéniségök jellemző sajátságai. Ha arra a körülményre gondolunk, hogy abban az időben, midőn a régi magyarok a Volga mellékén levő telepeikből mai hazájok felé útra keltek, a Kaspi- és Fekete-tenger partvidékeit a persa műveltség szelleme hatotta át, a miről még bővebben is lesz szó, és rajtok bizonyára a byzanczi művelt világ is nyomot hagyott: egészen természetesnek fogjuk találni, hogy a művelődés tulajdonképi szelleme a társadalmi rendek és a vagyonviszonyok szerint különbözött és hogy a nép maga épen oly szivósan ragaszkodott nemzeti erkölcseihez és szokásaihoz, mint a hogy a társadalom tulajdonképi kiváló tagjai a délen lakó művelt népek finomodott élete módját és fényűzését utánozták, mint az még ma is meg minden időben is észrevehető ott, a hol nomád társadalom letelepült művelt emberrel érintkezik. A fölkelő nap először a hegy tetejét világítja meg és csak azután a tövét; így az új világnézet fölkelő napja is először a vezéreknek, előkelőknek és fejedelmeknek világít és csak azután a közönséges népnek. Tehát a szónak csak említett értelmében lehet megmagyarázni, ha néhány kor-

[38] REGINO így ír: «Lanae his usus ac vestium ignotus, et quamquam continuis frigoribus afficiantur, pellibus tantum ferinis ac marinis induuntur». Hasonló viszonyra czéloznak a bajor püspökök, kik a magyarokkal való titkos szövetségről vádoltatva, a következő szavakkal mentegetőznek: «Donavimus illis nullius pretiosae pecuniam substantiae, sed tantum nostra linea vestimenta, quatenus eorum feritatem aliquatenus molliremus». (FEJÉR: *Cod. dipl.* I. 233.)

társok a régi magyarokat állatok bőreibe öltözött félvadaknak, más ellenben aranynyal és ezüsttel ékesített és drága kelmékbe öltözött harczosoknak írja le és ezzel az ellenmondásával a valóság kiderítését megakadályozza. Szerencsére itt van épen a műveltség mozzanatainak nyelvi köntöse, mely a szükséges fölvilágosítást megadja, mert valamint a művelt nyugaton még manap is némely ruhadarab eredete nevének nyelvi jelleméből derűl ki, úgy van es volt ez mindig és mindenütt. A chemise, camisia és camisol szókból láthatjuk, hogy a francziák és az olaszok az ing használatát az araboktól (قميص) tanúlták el, valamint ezek az utóbbiak a nálok divatos nadrágot és felső kabátot *pantalun*-nak és *szetri*-nek (a surtout szóból) nevezik, tehát ama nép nyelve szerint, melytől e ruhákat átvették. *Dolmány* és *csákó* az egész nyugaton megtartotta eredeti magyar nevét, valamint a könnyű lovasság huszár és uhlan [34] neve is megmaradt; az előbbi Magyarországból, az utóbbi a tatároktól származott.

Ha tehát a nyelv útmutatását követjük, meglehetős biztossággal végére fogunk járhatni, hogy mely kelméket és ruhadarabokat hozták a magyarok régi hazájokból magokkal, melyeket fogadták el a persáktól és byzancziaktól és végre melyeket a germánoktól és szlávoktól. Minden előtt a *szövés, szövet* fogalmát akarjuk vizsgálni és azt találjuk, hogy ezt a magyarban **sző**, **szöv**, a törökben **sok**, **sou** (alt.), a finn-ugorban **sev** (fonni) és **säg** fejezi ki; a törökben azonban alapjelentése dugni, bedugni, holott más szó, tudniillik a török toku, szőni, mely a szlávba is átment, a magyarban csak mint főnév, **takács**, töröktűl **tokuči**: *takács,* maradt meg. Igaz ugyan, hogy a takácsmesterségben való jártasság már előrehaladott

[34] Huszár a magyarba talán az olaszból került, tudniillik a corsaro, corsar szóból, holott uhlan, a törökben eredetileg oglan, ólan, ifjú, hős, lengyel közbenjárás útján jutott Európába, hasonlóan azon viszonyhoz, mely az orosz kozak és a török kazak, azaz kirgiz vagy irregularis lovas, közt van.

műveltségre mutat; mert az eredetibb ide vonatkozó iparág a régi törököknél csak a nemez készítését foglalta magában; oly kelme ez, melynek jelölésére sem a magyarnak, sem az oszmánnak most már nincs eredeti szava.[35] Hogy azonban a régi magyarok mindamellett már Ázsiában ismerték a vászon gyártását, az a rostos növény és a belőle készült kelme eredeti nevével bizonyítható be;[36] nem kevesbbé azonban azon körülménynyel, hogy némely a fonal gyártásához szükséges eszköz, mint a magyar **tiló**, a török (csuv.) **tila**, a magyar **orsó**, a török **určuk**, a két nyelvben azonos és eredeti szóval van elnevezve. Mint már említettük, kender, kendir a magyaroknál és minden török-tatár népnél a kender (cannabis) közös neve. Így van a dolog a *vásznat* jelentő szóval is, mely a magyarban **vászon**, a törökben **bös, pöz, bez, biaz** (mint a törökből kölcsön vett szó megvan az oroszban is: bjaz), melyben eredetinek a *bör, pör,* csavarni, fonni, alakot és következőleg alapfogalomnak ezt tartom: a szőtt. Azon tudósok véleménye, kik a bez, böz (altáji), pös alakot arab szónak tartják, tehát épen úgy tökéletesen téves, mint az említett középkori krónikaírók állítása, kik a magyarokra fogták, hogy ezt a kelmét egyátalán nem ismerték; mert kender (kender) és bez (vászon) nemcsak eredeti török szó, hanem mint ilyen a persába és az arabba is átment. A nemez és a vászon után első sorban részint nyers, részint cserzett állatbőrök játszottak fontos szerepet a régi magyarok ruhakelméi közt (v. ö. ezeket: magyar **bőr**, török **baru**: állat bőre szőröstűl; tör. **börük**: magy. burok), különösen a nép alsóbb osztályainál, a mi Középázsia nomádjainál még a legújabb időkben is így volt. A kirgiz még ma is szereti a csikó fényesszőrű bőrét ruha gyanánt használni, sőt még az állat farkát is

[35] A magyar nemez a persa nemed szóval azonos, és a török uralom alatt került a magyarba.

[36] Ezt a föltevést AMMIANUS MARCELLINUS is támogatja, a ki (c. XXXI.) a húnokról azt mondja, hogy »Indumentis operiuntur linteis«.

rajta hagyja czifraságnak; és ha a mai magyar párduczos őseiről beszél, csak arra a középázsiai szokásra kell gondolnunk, mely szerint a tiszteletet követelő szentek és dervisek még ma is tarka párduczbőrt vetnek vállaikra, valamint a *Šeibani* költője is hőseit az özbeg hódítók előtt mindenféle ragadozó állatok bőreivel diszítve lépteti el. A mindennapi ruházaton kívül a bőrt valami pánczélféle készítésére is használták; e *pánczél* a törökben saut, sagît, seüt, szószerint a védő, valamint a magyar vért szó is a tör. börti, pürti = takaró, fedő szóval összefügg; a kézműves neve pedig, a ki ezeket a bőrpánczélokat[87] készitette, sautči, seütči volt, mi a magyar szűcs szóban még fölismerhető. Ha e véleményünkkel szemben talán arra mutat valaki, hogy Leo Sapiens a hadi tudományról szóló művében a magyar harczosok és lovaik aczél vértezetéről ír, azt felelhetjük, hogy az a megjegyzése legfölebb a fővezérekre vonatkozhatott, kik ilyen féle pánczéldarabokat a Kaukázusból és Persiából, a hol ez az iparág már akkor is virágzott, szerezhettek; szélesebb körben ugyan alig terjedhettek el ezek a czikkek a magyar könnyű lovasságnál, legkevesbbé pedig lehet szó a lovak ércz pánczéljairól, minthogy a pusztán született és nevelt állat ezt a terhet hordani képtelen lett volna; ily nézetre talán csak az bírta az írót, hogy a ló nemezruhája a pusztán még manap is olyan alakú, mintha ércz köntös volna. Továbbá tekintetbe kell vennünk, hogy a törökök a bőr gyártásában mindig kitűntek és hogy a magyarok az ipar ez ágában semmi esetre sem maradtak tőlök el. Így látjuk, hogy a magyar a *Leder* és *Haut* fogalmát egy s ugyanazon szóval, tudniillik a bőr, török baru szóalakkal fejezi ki, a bőr fajai közűl pedig a magyar *irha* szónak

[87] Matteo Villani *Croniche* (Triest, 1857.) czímű műve 202. lapján a magyarok bőr pánczéljairól a következőt mondja: «Portano generalmente farcelli di cordovano, i quali continevano per loro vestimenti; e com' è bene unto v' aggiungono il nuovo, e poi l' altro è appresso l' altro, e per questo modo gli fanno forti e assai defendevoli». (Marczali tanár szíves közlése nyomán.)

a török jarguk, jïrgak, a magyar *szattyán*-nak a persa-török sachtian és a délszláv révén jött *bagariá*-nak az oszmán bolgari az analogiája. (Irha és jarguk hangtani viszonyára nézve v. ö. a magy. irgalom és jorgalom szókat.)

Mielőtt azonban a ruházat részletezésére térve, a föveg különféle fajairól beszélnénk, minden előtt ki kell jelentenünk, hogy a magyarok az ókor többi törökjeihez hasonlóan hosszan leomló hajat viseltek, ezt esetleg befonták és csak fejök előrészét halántékukig borotválták. Ezt a történeti adatokkal[88] többszörösen bebizonyított szokást leginkább a török nyelv támogatja, melyen a haj neve sač vagy čač, alapértelmében annyi mint *szórni, hullámozni* (v. ö. ezeket: sač-ak, rojt, matring, pászma és sačï, az elszórt holmi), holott másrészt a haj fogalmára két concrét szó van, tudniillik kïl, haj és tük, szőr. Valamint a sačak szó alatt rojtot, czérnát vagy bőrfonadékot kell érteni, úgy sač ősi jelentményének *hajfonatot* vagy varkocsot kell tartani; mert, hogy ezt a magyarok még Magyarországon való letelepülésök után is szokták volt hordani, az kitetszik egy, Vatáról, a pogány hitre visszatért magyarok vezéréről szóló leírásból, mely szerint ez a kereszténységet megtagadván, fejét leborotváltatta és pogány szokás szerint három varkocsot viselt. A varkocsviselésnek e divatja, mely Magyarország némely vidékén még most is szokásos, határozottan török-tatár eredetre vihető vissza.[89] Az oszmánoknál még a XVI. és XVII. században dívott, hogy fejöket megborotválták, tetején pedig kis varkocsot hagytak; Persia török lakóinál és a turkománoknál még ma is dívik, hogy fejök előrészét szintén borotválják, és csak fülök mögött növesztenek egy-egy hosszú varkocsot, mit ők bürt-ek vagy bürč-ek-(v. ö. magy. fürt)nek neveznek; hogy pedig a

[88] Lásd: *Procopii Historia arcana*, c. 7. — *Theophanii chronogr.*, I. 359. — PERTZ: *Monumenta*, I. 599. — *Luitprandi legatio*, *in Leonis Diaconi historia*, 251. (KERÉKGYÁRTÓ után idézve.)

[89] A varkocs viselését a régi oroszoknak is tulajdonítják; legalább arról tudósít IBN HAUKAL.

XIII. században szintén ismeretes volt a varkocs mint különös török fejdísz, azt bizonyítja a történeti tény, hogy a szamarkandi kangli-törökök, miután Dsengiz e várost elfoglalta, egy éjjel mindnyájan levágták hajokat, hogy a mongoloknak tessenek,[40] sőt hogy másrészt meg a mandsu hódítók honosították meg Khinában a varkocsviselés divatját. Az egyes adatokból kitetszik, hogy, mint a mongoloknál láttuk, egyes osztályok hajokat nem így viselték, a miből megmagyarázható, hogy a névtelen jegyző[41] a kúnokat teljesen borotvált fejűeknek mondja. Hasonló lehetett a dolog a bajusz és szakáll viseletével is. A magyar *szakáll* a törökben **sakal** és a magyar *bajusz* a törökben **bïjïk** és **burut** (esetleg **bujut**); e viselet a törökök és más ázsiai népek szokásai közt minden időben fontos szerepet játszott és habár a férfiú arczának e dísze a puszta mai török-mongol lakóinál gyér növésével tűnik ki is, már csak azért sem tehetjük föl, hogy a régi magyarok is szűkölködtek szakállban, mivel kiválóan keverékfajjal van dolgunk, mely hajnövésben és más kiváló testi tulajdonságokban is kitűnt, mint ezt hasonló ethnikus viszonyok között turkománoknál, özbegeknél és karakalpakoknál még ma is észrevehetjük és mivel még ókori török törzsek is, például a besenyők, mint arab földrajzírók (Abu Dolef) elbeszélik, dús hajokkal és szakállokkal tűntek ki. Ha tehát a byzanczi írók azt mondják, hogy a magyarok borotvált képűek voltak, az csak szakállukra vonatkozhatik, a hogy még most is szokásban van az oszmánoknál, hogy az ifju csak akkor növeszti meg szakállát, ha önállóvá lesz, de nem bajszukra, melyet a törökök mint a férfias érettség jelét mindig nagy tiszteletben tartottak, ápolták és kentek, a hogy a kurgánok kőképein látható, kik közül némelyiknek pödrött bajszával olyan a képe, mint valami hegyke huszáré.[42]

[40] Lásd Dšuveini *Tarikhi dšihankušaj* czímű művét.
[41] Lásd Anonymus: *Belae regis notarius*, caput VIII.
[42] Lásd a II. könyomatú táblát Jerney-nél és a mellékleteket Spasskinak *Szibéria régiségeiről* szóló czikkéhez az 1857-dik évi *Zapiski*-ban.

Visszatérve most a fövegre, a kalpak, kolpak vagy kilpak szóban e ruhadarab legrégibb alakjára ismerünk, mint etymologiájából: kil, haj és bak, pak, kötelék, szalag, látható. A kalpagnak, melyből a szláv klobuk származott és mely más európai és ázsiai nyelvekbe is átment, eredetileg csúcsba végződő félgömb volt az alakja (v. ö. az előbb említett táblákon levő rajzokat); tulajdonkép süveg helyét pótolta, mint a kirgizeknél ma is szokás,[43] melyre a valóságos kalapot mint a fej felső takaróját tették. Vajjon így volt-e a magyaroknál is, szóval mily viszonyban voltak a fövegek különböző nevei a magyarban, úgymint *sög* vagy *süveg, kucsma, csákó* stb., e fogalom török elnevezéseihez, azt egyelőre, ámbár van néhány támasztó pont, már csak azért sem lehet biztosan kimutatni,[44] mert a ruházat e része, mely idegen műveltség hatásának leginkább ki van téve, újra meg újra idomúlt, mialatt az Ázsiából Európába nyomúlt nomádok műveltsége különféle korszakán átment. A ruházat vizsgálása között az ing fogalmánál oly szót találunk, melyet régi korba vezethetünk vissza; ha ugyanis a magyar ümög vagy ing, üng szót a török-tatár küjnek, gümlek, ing, szóval hasonlítjuk össze, melynek szókezdő torokhangja a magyarban elveszett és mely alapjában ruhát átalában, öltözetet jelent (a kij, gij, felölteni, magára venni, tőszótagból; v. ö. ezt: kijim, kijimlik, öltözet). E szó alatt nem annyira a mai ing fogalmát, mint inkább ruhát vagy ruházatot kell érteni, valamint az övet jelentő magyar öv, török jüb szót is kötelék, szalag alapjelentésében kell venni. A felső ruhák között a magyar suba, melynek a törökben čubba, žübbe felel meg, régi közös névre és eredetre mutat, mivel a žub tőszótag a hozzá hasonló žab,

[43] Lásd BUDAGOV II. 21. lapját.

[44] Valamint a magyar sög, kalap, a török šögür, napernyő szóhoz, úgy viszonylik a magyar csákó is a török čaurki, čagutki, ellenző, védőtető, alakhoz. A čalma (turbán) szó újabb keltű kölcsönvétel.

jap,[45] befödni, beburkolni, tőre emlékeztet és a szó alapértelmét meglehetősen világossá teszi; továbbá a ködmön, azaz kikészített bőrből és pedig leginkább juh bőréből csinált, derékig érö *bunda*, melynek elsejében az uigur ketim (esetleg ketmen), ruházat[46] fölismerhető; épen így emlékeztet az ősi magyar *kaczagány*, azaz párducz vagy tigris bőréből való mente, a tatár kužagan szóra, mely befoglalót, becsavarót jelent; a magyar köpeny, köpenyeg pedig a török (csag.) kipeng, kipeg, kepeng,[47] a magyar guba a kirgiz köppö vagy az újpersa kaba, felső kabát, a magyar zubbony a török zübün és zipun (csuv.) szóval hasonlítható össze. Végre még a kiválóan magyar öltözékről, a dolmány-ról, azaz derékig érő rövid kabátról akarunk megemlékezni, összehasonlítva azt az oszmán dholaman[48] szóval, melyet Bianchi így fordít: habit de dessous fait en drap. A lábbelit illetőleg még a *czipőt* jelentő szót akarjuk említeni, mely a magyarban saru, a törökben čaruk, šaruk, meg a *csizmát*, mely magyarúl csizma, törökül čezme, čegme.[49] Eljárásunk, hogy a legtöbb magyar öltözékdarabnak részint ős eredeti voltát kimutatjuk, részint persa eredetét valószínűnek tartjuk,[50] csak annak tetszhetik vissza, a ki

[45] Žap-, jap-ból azonfölül žapïn és žapinzak, köpönyeg, is származik.

[46] V. ö. továbbá a csuvas kismen, felsö ruha, alakot.

[47] Ezt már Baber is mint esőköpönyeget említi *Emlékiratai* 294. lapján.

[48] Dolaman a jancsároknak egy béke idején viselt ruhája volt; a név értelme szószerint: a beburkoló, becsavaró, a dolamak, körülcsavarni, igéből. V. ö. a német *Wickler*, egy e század elején viselt női öltöny nevével.

[49] A čegme alak átváltozását čezme alakra, úgy látszik, a čejme alak előzte meg, mivel k csak ritkán, j azonban gyakrabban válik sziszegővé (v. ö. e török alakokat: jaj és jaz, tij és tiz stb.). Szószerint čizme, čezme, čegme annyi mint: a mit föl lehet húzni, aček, húzni igéből; hasonlókép a csagatáj ötük, csizma is az öt, ráhúzni, átmenni, igéből származik.

[50] Persán itt határozottan az újpersát értjük, melyre a művelődés

REGINO, LUITPRAND s más efférlék ízetlen es nevetséges leírásainak hitelt adva, azt képzeli, hogy a régi magyarok Európában való megjelenésökkor félmeztelen vad emberek voltak; a ki erővel szemet húny azon való igazság előtt, hogy tekintve az iráni műveltségnek nemcsak beható, hanem kiható áramlatát is, mely a Kaspi-tenger és a Pontus országainak északi vidékeire is messze elterjedt, az ott kóborló nomádoknál a Szászánidák művelt világának nem egy szikrája szóródhatott el és hogy a magyarok ezért, mint a khazarok, besenyők és kúnok, alig voltak nyersebbek és vadabbak Pannonia és a német keleti határtartományok lakóinál; hogy az akkori ázsiai művelt világ némely mozzanatát magokkal hozták, sőt hogy szomszédjaikat új hazájokban némely dologban oktatták és hogy csak ott vették kölcsön idegen műveltség fogalmait, a hol a mezőgazdaságról, iparról és oly életföltételekről volt szó, melyek elfogadását a talaj, az éghajlat és a társadalmi viszonyok rájok erőszakolták. E mellett bizonyít a többi közt az, hogy eredeti szókat találunk ékszerek jelölésére, melyeket a magyarok már mostani hazájokban való letelepülésök előtt ismertek és melyek csak a Volga vidékének nomádjaihoz részint Kharezmből, részint a Kaukázusból jutottak, hol már akkor is el volt terjedve az arany és az ötvösmesterség. Ide tartozik minden előtt a magyar **gyűrű**, törökűl **jüzük** és csuvasúl **sjürü**; a magyar **csat**, *agraffe*, törökűl **čatï**, szalag (tulajdonkép az összekötő); a magyar **kapocs** a tör. kapači = bezáró szóból; a magyar **boglár** törökűl **bag**, szalag, **bagla**, kötni; a magyar **gyöngy** törökűl **jünži**, **jinži**, **inči** és végre az *aigrette*, magyarúl **kótyag** és **kócsag**, melyben a török **kotag**, lófark, szót véljük fölismerhetni; ez volt a törökök kezdetleges dísze, azért zászlónak is használták. Sőt a **tükör** is, törökűl (csuv.) **tügürt**, tükör és csagatáj nyelven **tökür**, kerekség, eredeti elnevezése után ítélve, régtől fogva volt

dolgaiban a török nagyobb hatást gyakorolt, mint átalánosan hinni szokták.

ismeretes és kerek alakú csiszolt érczdarabból állott, mint neve mutatja és azon tükrökből látható, melyeket a hajdani Nagy-Bolgárország romjaiban találhatni és melyek, mint Lichacsev A. T., orosz régiségtudós megjegyzi,[51] 3—3⁸/₄ versok átmérőjűek és *mindenütt kerek alakúak* (forma vsegda kruglaja).

Ezt a megjegyzést előre bocsátottuk, hogy egyrészt az olvasót arra előkészítsük, hogy a házi eszközök nagy része, melyekről most szó lesz, összefüggésben az állandó lakással vagy rendezett életmóddal, mint a dolog természete magával hozza, a magyarok mai nyelvében szláv vagy germán kölcsönszók alatt fordúl ugyan elő, hogy azonban másrészt a magyarok nyelve nem csekély számmal őrzött meg oly műveltségi fogalmat jelentő szókat is, melyekben a nép előbbi nomád életmódja visszatükröződik és melyek ennélfogva a mai török nomádok hasonló nevű fogalmaival rokonok vagy azonosak. Erdekes megtudnunk, hogy, ha ily irányban összehasonlítjuk a finnben levő hasonló viszonyt, mint az Ahlquist *Culturwörter*-jeiből kitetszik, észreveszszük, hogy a magyarok egy sokkal nagyobb számú műveltségi fogalmat jelentő szót hoztak át előbbi nomád életök korából mai lakóhelyeikbe, mint a finnek, és hogy nem fogadtak el idegen műveltség fogalmaival idegen szókat, mint a hogy testvéreik ott fönn északon egy csomó svéd, német és orosz szót átvettek, hanem hogy ellenkezőleg szláv és német oktatóiktól csak műveltségök világában addig ismeretlen tárgyakat nevökkel együtt csak későbben vettek át nyelvökbe. Magától érthető, hogy ide vonatkozó szemléletünkben nem annyira a ház, azaz állandó lakás, mint inkább a sátor eszközeire kell figyelmünket fordítanunk; ezek természetesen a nomád ember élete viszonyaihoz képest a legszükségesebbre szorítkoznak. A nomád háztartás legfontosabb tárgya az *üst*, magyarúl **kazán**, törökűl **kazan**, és ezzel egy sorban a kicsi

[51] Lásd Špilevskij: *Drevnije Goroda i drugije bulgarsko-tatarskije pamjatniki*, a 272. lapon.

fazék, magyarúl bögre, törökűl bögür, fazék, a kidudorodó rész, miben természetesen csak a fogalmak hasonlósága van kifejezve; a vizes edények közűl például a magyar tömlő (melynek régibb alakja tulboj [52]) a török tulum, tömlő, tömlük, fölfújt, čömlek, csésze, tulup, bőrzsák szókhoz hasonló; a magyar korsó szót pedig az alt. kurčuk, [53] zsák, szem vagy mag számára való edény és a magyar kulacs szót, azaz bőrrel bevont faedényt, a tatár kulas, fából való vizes edény és csónak, szóval lehet összehasonlítani. Végre megemlítjük a magyar bádog szót, mely ma ugyan érczlemezt jelent, de eredetileg nem az edény anyagát, hanem szükségkép az edényt magát jelentette, minek bebizonyítására a török bardag, serleg, biztos támasztó pontot szolgáltat; az *edény* fogalma átalában, magyarúl edény, törökűl ediš, edény, cserépedény (szószerint eszköz, szer, szerszám) megegyez a két nyelv elnevezésében, a gazdasághoz tartozó eszközök közűl pedig a *söprű*, magyarúl söprű, törökűl söprü, meg a *táska* egy faja, magyarúl tarsoly, tarsó, törökűl tursuk, bőrzsák, a két nyelvben majdnem azonos.

4. Háború és fegyver.

Midőn a török-tatár nép ősi műveltségének fejtegetése közben [54] a háború és béke fogalmát taglaltuk, kiemeltük azt, hogy a törökök a társas élet e viszonyainak úgy adtak kifejezést, hogy a háborút jelentő szóban a *szétszórás*, a *közösségi kötelékek szétbomlása* állapotát, a békét jelentő szóban pedig az *összekötés, egyesülés* állapotát tolmácsolták. Az eszmék e szép és mélyértelmű menete a magyarban csak részben nyert kifejezést, mivel a magyar háború szó, alapértelmében *csődület,*

[52] Lásd Anonymus: *Belae regis notarius*, cap. VII.
[53] A szláv krčak, korsó, a törökből van kölcsönözve és nem megfordítva, mint Miklošich gondolja.
[54] Lásd a 121. lapot.

zavargás, összehasonlítható ugyan a török kabaruk, kaburti, csődület és kabar, dagadni alakokkal, azonban a fogalmak ősi egyezése csak a *békét* jelentő szóban mutatkozik, mely magyarúl béke és csak a török bek, szilárd, egyesített és bekik, megkötött, szó segítségével fejthető meg. A háború ügyeire vonatkozó műveltségi mozzanatoknak, melyek a magyar nyelvben megvannak, már csak azért is nagyobb figyelmet fogunk szentelni, mert ez a vonás a pusztaság ural-altáji lakóinak életében a legfontosabbak egyikének látszik és mert a benne foglalt közeledési pontok az egyes töredékek közt bizonyára a legnagyobb ékesszólással tesznek tanúságot azon viszonyról, mely a régi magyarok és a többi török népek közt volt. A benső összefüggés, melyet a háború és béke fogalmánál a magyar és török közt kimutattunk, a magyar sereg, török čerig, šerik szókban még világosabban mutatkozik; ennek a szónak a concret jelentése *fölhalmozás, összegyüjtés* és töve a čer, ter (gyüjteni) tőszótag, valamint a török košum, hadsereg szóé a koš, összeállítani, tő. Erre vonatkozik az *újonczozást* jelentő magyar toboroz is, mely etymologicus értéke szerint annyi mint *összegyüjteni, csapatba gyüjteni* (v. ö. a csag. topar és toparla,[55] gyüjteni és az alt. topor, összekötni, szókat), mivel a hadseregek, jóllehet a török-tatár nomádok kiválóan harczias jelleműek voltak, még mostanában is, valamint valószínűleg már hajdan is, csak nemzeti fölkelésből alakultak és mint a török čarži-nak (kikiáltónak) hajdan kivont karddal kellett az egyes aulokon átvonulnia, úgy Magyarországon is szokás volt, hogy a nemzeti fölkelést hirdető vitéz véres karddal járja be az országot. A sereg szón kívül a magyarban még

[55] Az említett ige töve tobar, topar, egyesíteni, és ezzel nagyon kétségessé válik, vajjon a magyar-oszmán tábor szó csakugyan szláv eredetű-e, a hogy általánosan hiszik. Az már csak nagyon különös volna, ha a harczias törökök és magyarok háború dolgában a földmíveléssel foglalkozó szlávoktól vettek volna át katonai műkifejezéseket! Sokkal valóbbszínű talán, hogy fordítva történt a dolog, minthogy tabur a *Khulaszai Abbaszi*-ban is előfordúl.

más is van harczosok csapatának jelölésére, tudniillik **had**, mely a mi nézetünk szerint eredetileg csak harczosok egy sorát jelentette és a tör. **kat** = sorral azonos,[56] mint a **csapat** szó, mely *sereg osztályát* jelenti és a török **čapau-**, **čapar**-kép nem annyira a testületre, mint inkább szolgálatára vonatkozik, a mennyiben az említett szók közös alapját a magyar csap, török čap, belevágni, rárontani, tőszótag képezi. Az olvasó tehát az említett pár vonásból láthatja, hogy a magyarok és törökök a hadi ügyek elemeinek alapfogalmait illetőleg egymástól nem nagyon tértek el; ez az egyformán fejlődött eszmemenet, sőt e sok esetben nemcsak fogalmi, hanem hangbeli analogia is, mely az ide tartozó műveltségi mozzanatok közt van, a két nép szokásainak összehasonlító tanúlmányában legnagyobb érdekű lesz. A *csatát* vagyis két egymással ellenségesen szemben álló test *összecsapásának* vagy *összeütközésének* cselekvényét (v. ö. a német Treffen vagy a franczia combat szót) egész következetesen a magyarban **csata**, a törökben **čatî**, **čatîš**, az összeütközés, fejezi ki, mely a **čat**[57] tőből származik; az ezzel rokonértelmű **tusa** szót, melynek eredeti jelentése az egymással szemben állás, a török **tuš**, átellenben és **tüšle**, **tüšte**, egymással szemben állni, szóval lehet összehasonlítani; v. ö. a magyar **ütközni** és **ütközet** alakot; a harczolás valóságos fogalmában pedig, tudniillik a magyar **harcz**, a török **karga**, az oszmán **kauga** szóban a *viszálkodás, veszekedés* alapjelentése rejlik. V. ö. a tatár **kargaša**, viszálkodás, szót. A mi a katonai dolgok más műkifejezéseit illeti, azt tartjuk, hogy az *őrt* jelentő magyar szóban, tudniillik **őr**-ben vagy **ewr**-ben[58] (régi írásmód szerint), melyet régibb okiratok speculator-nak

[56] Lásd a III. mellékletben az illető szót.

[57] Így a törökben čatîš annyi mint egymáshoz ütközni, összeütközni; kajuk kemige čattî, a csónak a hajóval összeütközött.

[58] «Custodes exercituum, qui vulgo *eur* dicuntur», egy az 1246. évben kelt oklevélben; «Certi speculatores vulgariter *eur* vocati», 1392. JERNEY *Magyar nyelvkincsek az Árpádok korszakából* (Pest, 1854.) czímű művében.

fordítanak, nem annyira az őrködésnek, mint inkább a tábor vagy az ellenséges mozdulatok megfigyelésére való *járás-kelésnek, körüljárásnak* alapgondolatát lehet találni, minthogy az **őr, ewr** szót a török **öür**, körben mozogni, kerengeni, alakkal hasonlítjuk össze, és pedig annál inkább, mert mint Közép-Ázsia nomádjainak hadviselésében tett személyes tapasztalataink bizonyítják, az őrszemek nem egy ponton állnak folyton, hanem kötelességöket a felügyelésben, helyesebben körültekintésben az által teljesitik, hogy a hadtestet folyton *megkerülik*. Ha a hadseregben levő egyes rangfokozatok nevét vizsgáljuk, azt találjuk, hogy a magyar és török nyelvszokás akárhány pontban érintkezik; söt meg fogunk győződni, hogy az ide vonatkozó elnevezéseket a magyarban csak úgy lehet szétbontani és megfejteni, hogy a török szókincset segítségül veszszük. A katonai méltóságok közül, söt átalában a méltóságok közül, mert a politikai alkotmány szigorúan katonai volt, először a magyar *vezérről* akarunk szólni; e szó az arab eredetűnek tartott török وزير vezir szóval csak történetesen egyezik meg hangbeli és fogalmi tekintetben, azonban már csak azért sem lehet ezzel azonos, mert a török és a magyar nyelv az említett tőszótagból még a **bözüt, büsüt, vezet, vezérel** alakot származtatta és mert a vezér szó a török hódoltság előtt már régen ismeretes volt. Az említett okból az sem volna helyén, ha a magyar vezért a persa گزير gezir, vezér, szóból származtatnók; hogy azonban az utóbb említett szó az arabnak tartott vezir alapja-e, mint Hoffmann S.[59] gyanítja, azt itt nem akarjuk feszegetni. Bizony nagyon is költői, ha a vezirt (وزر tehertől származtatva) teherhordónak magyarázzuk. Ezután a **hadnagy** és **jóbágy** szó érdemli meg leginkább figyelmünket, mivel mind a kettő a *hadvezér, kapitány, előkelő* fogalmát fejezi ki. A hadnagy szóban[60] igen könnyen fölismerhetni az összetételt, mely had

[59] *Syrische Akten persischer Märtyrer.* Leipzig, 1880.

[60] Hodnogy 1214, hodunogio, hudunogio 1216, hodnogio 1217, Jerney id. szótára után.

és nagy elemből áll, tehát értelme *csapat felügyelője*, a mi fogalmi tekintetben a török bölük-baši, szakasz feje, szóhoz hasonló. Ennek megfelelőleg a jóbágy (jobagi, jobbági, joubagi) szó, mely ma subditus értelmében használtatik, hajdan határozottan főbbrangú vezért, vagy mint HUNFALVY[61] találóan megjegyzi, «a királyság legfőbb méltóságait» jelentette; helyébe később a nyugat-európai «barones regni» kifejezés lépett. Hogy ez az állítás valóban helyes, ez eredetére nézve tiszta török szó belső értékéből kiviláglik, mert első tekintetre fölismerhetni benne a török jou, jau, háború és bag, baj, fő, fejedelem, hadvezér szót, tehát belső értékére és összetételére nézve a hadnagy szóhoz hasonló alakot. Itt alkalmilag meg kell jegyeznünk, hogy a byzancziaknál és araboknál dívó بلق, Παχ írásmódot, kiknél ez a szó mint khazár czím fordúl elő, a mai bej, bij, bi, fejedelem, fő, régibb és eredeti alakjának kell tekinteni, mivel az a változat a valóságos tőszótaggal, mely baj,[62] magas, fönn, előkelő, hangra és fogalomra nézve jobban összefügg; HUNFALVY nem is megy nagyon messze, mikor ezt a szót akarja a magyar Oro-bágy, Horto-bágy és Tor-bágy helynevekben fölismerni. Tehát mindent összefoglalva, azt látjuk, hogy a magyaroknak a felsőbb katonai méltóságok jelölésére két megegyező képződésen alapuló szavok volt, melyet ázsiai hazájokból magokkal hoztak; így a bírói vagy hadbírói méltóságot jelölő szót is, melyet egy az 1222-ik évben kelt okiratban biloch-nak, bilok-nak írnak és melyet a török *bil*, tudni tőből származó biliži, bileöži, tudó, szóval hasonlíthatni össze; azonban azt az alakot a még most is használt bölcs, régen belcs szó rossz írásának is kell tartanunk. Ily műveltségi mozzanatok természetesen csak a magyarok régi alkotmányos életére vonatkozhatnak, mert a germán-szláv forrásból eredő intézmé-

[61] Lásd: *Magyarország Ethnographiája* 347. lapját.

[62] A baj, bej főnév mai jelentménye főnök, vezér; van azonban nyomós bizonyítékunk arra, hogy eredeti concret jelentése fej (caput) volt. Lásd a III. mellékletben fej, fő szót.

nyek idegen nevöket a legtöbb esetben magokkal hozták. V. ö. a következőket: magyarúl ispán, németűl Gespan, szlávúl župan; magyarúl poroszló, kikiáltó, hírvivő, latinúl pristaldus; magyarúl tárnok, latinúl tavernicus; magyarúl nádor, palatinus, szlávúl nadvor stb. Még egyet akarunk említeni, mely nem annyira a méltóságok, mint inkább a katonai diszítő czímek közé való, tudniillik a magyar **hős** szót, mely törökűl **kočak**, hős, **koča**, hatalmas, nagy; meg aztán a persából kölcsön vett *levente* (لوند levend, önkénytes) szót, mely nem oszmán közbenjáróktól, hanem egyenesen Ázsiából származik.

Menjünk most tovább a hadügy területén, a mint elkezdtük és foglalkozzunk a *fegyverrel,* azaz a támadás eszközével, meg a védelmi szerrel. Az ide vonatkozó magyar szó, tudniillik **fegyver**, eredetére nézve még mindig nem vagyunk tisztában; mert a fed és ver igéből való hypothetikus magyarázás, mely szerint tehát vágó és védő eszközt jelentene, már csak azért is minden tudományos alap nélkül való, mert a hasonló fogalmat jelentő szó rokon és nem rokon nyelvekben oly képzésen alapszik, mely egészen más észjárásra vall. A törökben fegyver jarak vagy jat-u-jarak (szószerint készülék) vagy alt. jepsel (ebből: jep, elkészíteni); a latinban arma és a szanszkrit ara-m [63] (illő), a finnben ase, fegyver és asetan, [64] rendbeállítani, és a szlávban oružie, fegyver és orudie, eszköz egymáshoz legközelebb áll; valóban rendkívüli hangváltozásnak is kell tulajdonítani, hogy a magyar fegyver szó etymologikus rejtett szóvá lett. [65]

Az egyes fegyverek részletezésénél ellenben már sokkal biztosabb talajon vagyunk, minthogy a vágó és szúró fegyverek

[63] V. ö. Curtius 304. lapját.

[64] V. ö. Ahlquist: *Culturwörter* 238. lapját.

[65] A magyar fegyver szó hozzávető etymologiájának talán a következőt lehetne fölemlíteni: fej-ver, azaz fej-verő, a mi olyan összetétel volna, mint a franczia casse-tête vagy az angol head-knocker. Azonban, mint már mondtuk, ez csak afféle kombinatio.

meg egyéb védelmi eszközök nevei közt csak kevés olyan akad, melyet eredeti jelentésére vissza ne lehetne vinni. Ha azon kérdés vizsgálásához akarunk fogni, hogy mi volt a műveltség kezdetleges állapotában levő magyarok első fegyvere, akkor, tekintve a pusztai ember helyi viszonyait és első szükségleteit, melyek következtében az érczekkel csak később ismerkedett meg (l. a következőben) be fogjuk látni, hogy első fegyvere csak az a kötelék vagy fonadék lehetett, melylyel a táplálkozásához szükséges vadat behálózhatta és megfoghatta. Ide tartozik a magyar **tőr**, mely a törökben **tor** és **tör**, madarak és halak megfogására való háló (v. ö. a törle,[66] behálózni, alakot), valamint a *lazzo,* magyarúl **hurok**, törökűl **kuruk** (ebből: kur, kor, szalag, tehát kötelék), melylyel a pusztán kóválygó állatokat megfogták és megfékezték; oly eszköz ez, melyet a magyar csikós még mai nap is használ, valamint a kirgiz is a középázsiai pusztán. A tőrt vagy a hálót ugyanis nemcsak a halászathoz és madarászathoz szükséges eszköznek kell tartanunk, hanem úgy, hogy a kirgizek hajdan is meg némileg ma is az alsó Jaxartes nádasaiban tartózkodó párduczok és oroszlánok elejtésére szokták használni; a hálóba bonyolódott vadat ugyanis elmés készülék működése következtében rácsapódó balta öli meg. Azonban nevezetes, hogy csak a madarak és emlősök elejtésére való háló és tőr nevében van a magyar és török alak közt analogia, holott a halászathoz szükséges eszköz, magyarúl **háló**, ugor eredetre vall, minthogy az osztják **χolîp** és a vogul **kūlup** (háló) rokona. A parittya, e más ősi népeknél divott fegyver, már csak azért sem lehetett a pusztán honos, mert, mint Peschel[67] helyesen megjegyzi, a parittyát csak ott lehetett föltalálni, a hol kő van, már pedig ebben szűkölködik a homokos puszta, úgy, hogy a törökök nyelvében e fogalomra nincs is külön szó, mert a kő jelölésére használt **taš** szó szerint dobás, lövedék. A parittya szó csak-

[66] Budagov I. 387. l.
[67] Peschel: *Völkerkunde*, 197. l.

ugyan idegen is a magyarban; későbbi, valószínűleg szláv eredetű.[68]

Az említetthez legközelébb mint tulajdonkép támadó fegyvert a nyílat és az íjat kell helyeznünk, és pedig mint olyan eszközt, melylyel a kezdetleges műveltség fokán álló ember a nélkül, hogy az érczekkel megismerkedett volna, minden időben élt, és mely a török-tatár népek kezében már a történeti kor kezdetén félelmes fegyver volt. A mit e tekintetben HERODOT a skythákról és a rómaiak a parthusokról elmondanak, azt LEO császárnak a régi magyarokról szóló íratában ismételve találjuk, hol így szól: «A törökök (azaz magyarok) összes bizalmokat, hogy győznek, a nyilazásba vetik. Futás közben nagyon szeretik íjokat használni és nyargaltokban is kiváló ügyességet tanúsítanak a nyílazásban».[69] Már előbb a tőrről szólva, láttuk, hogy a puszták lakója a rugalmasság erejét alkalmazta; a megfeszített íjban bizonyára még sokkal inkább szemébe tűnt és hasznára vált; és ha van mozzanat, melyből első fegyverei török eredete kiderül, az kétségkívül az *íj*, melynek magyar neve, íj, és török neve, jaj, jej, oly tőből hajtott, melynek jelentése a törökben *hajlítani*, tudniillik ij-ból és ej-ből,[70] és mely a német *biegen*, hajlítani és *Bogen*, íj, a szláv *luka*, görbültség és *luk*, íj, a persa كمر *kemer*, görbülés és كمان *keman*, íj stb. közt levő viszonyt kifejezi. Ellenben a mi a magyar nyil szót illeti, ehhez ugyan egyrészről az ugor ńuol, ńol (sagitta) áll legközelébb, azonban másrészről nem szabad felejtenünk, hogy a török il, jil tőszótag[71] annyit tesz, mint fölpattanni, száguldani és hogy ennélfogva e közt meg a magyar nyil közt hasonló viszony mutatkozik ahhoz, mely a török ok, nyil, tulajdonkép lövedék,

[68] Lehet, hogy ez a szó a persa پریدن periden, repülni, igével függ össze.

[69] Caput 54.

[70] E tőszótag mélyhangú alakja (aj) a török ajïl, öv, heveder, görbület, alakban fordúl elő.

[71] V. ö. a török jilga, gyorsan lovagolni, ilgar, gyors követ, hírvivő, alakot.

dobás, meg a török ok, okla, dobni, hajítani, lőni, tőszótag közt van. A *puzdra*, magyarúl **tegez**, törökül **tegeš**[72] megtartotta ősi török nevét; ez a szó ugyanis a tig, összedugni, összetenni, tőből származik, tehát nyilak bedugására vagy tartására való tokot jelent.

Csak a műveltségi fogalmak természetes fejlődésének megfelelően járunk el, ha azt tartjuk, hogy a török-tatár faj népei a különféle vágó, metsző és szúró fegyvereket sokkal előbb használták, mint az Európában vagy épen világrészünk nyugati részén lakó ember. Ha tekintjük az árja és khinai műveltségi világ ősrégi voltát, meg azt, hogy egyrészt az említett két műveltség fáklyája, mint ez a dolgok örökké változhatatlan folyásából következik, sugarait észak felé vetette, holott másrészt a kopár pusztaság lakói folyton jobb életföltételekre törekedve, dél felé nyomultak: alig lehet kétséges, hogy az északi pusztaság nomádjai, járatlanok levén abban a mesterségben, hogyan kell érczből fegyvereket készíteni, sokat vettek át délről; innen van, hogy a **kard**, mivel Persiából vették át a régi magyarok, ópersa کرد **kard**[73] nevét megtartotta. A kard vagy ghurd szó ugyan a mai persában kést jelent, a kardot jelentő különös szó pedig šemšir; ebből látható, hogy ez a fegyver először mint metsző és szúró eszköz jutott a keleti Kaukázusból[74] a khazarok közbenjárásával a Volga vidékére és hogy a magyarok már jóval azután kezdték használni, hogy a törökség kötelékéből kiváltak. Különben a törököknek sincs külön szavok a kard jelölésére, mert a mostanában erre használt kilič szó szerint

[72] RADLOFF III. köt. 1. l.

[73] Lásd JOHNSON: *A Persian, Arabic and English dictionary* 989. lapját.

[74] MAS'UDI és a többi arab földrajzíró valamely tartományt, Serir mellett, Derbendtől északnyugatra, a zirehgeran, azaz vértcsinálók országának nevez; e szó a persa زره vért szóból származik. Azon ország lakosai különösen vértek gyártásában tűntek ki. Derbend azon korban a fegyverrel való kereskedésnek úgyszólva főpiacza volt, és a Kaukázus még ma is aczél- és ezüstműveivel tűnik ki.

metszőt jelent, a kil vagy kij, metszeni tőből, tehát régebben kilîči-nak hangzott. Metsző eszköz, melynek a magyarban ősi neve van, a **kés**, törökül **keser**, fűrész, faragókés, a török **kes**, **kis**, metszeni tőszótagból, és a *zsebkés*, magyarúl **bicsak**, törökül **bîčak** a török **bîč**, metszeni tőszótagból, valamint a magyar **balta**, törökül **balta**, **baltu**,[75] régi kiválóan török nemzeti fegyver, melyet a hősiség kitüntető jeleűl az uralkodó ház tisztjeinek adtak. V. ö. ezt: baltaži, udvari apród, tulajdonkép a baltás. A balta különféle fajai közül följegyezzük a következőket: az aj-balta nevűt, mely sarló alakú vasból és hosszú nyélből álló alabárd; a kölük-balta nevűt, melyen min a magyar fokoson, a balta élének megfelelően a nyél másik oldalán kalapács alakú vas van; a mi a **kölük** vagy **kölünk** szót illeti, az *tuskót* jelent, melyet a magyarban szintén **kölyű**-nek hívnak. Ezzel az utóbbival rokon fegyver a magyar **buzogány**, törökül **buzdogan**, helyesebben bozdurgan, azaz az *irtó*, a *megsemmisítő*, a **buz**, **boz**, elpusztítani tőszótagból, tehát oly fegyver, melyet csak véres összecsapáskor egészen közel az ellenséghez ultima ratiókép használtak; végre a fegyverek ez osztályába még a magyar **csákány**, török **čakan** tartozik, mely a kirgizeknél hosszúnyelű balta; töve **čak**, vágni, metszeni, melyből a török **čaku**, kés is származott. Végre mint oly fegyvert, mely Leo császár leírása szerint a régi magyaroknál fontos szerepet játszott, megemlítjük még a *lándsát*, mely magyarúl **dsida**, törökül és mongolúl **žida**; e szó, melynek török eredetét már bebizonyítottuk (l. a 25. jegyzetet a 296. laphoz), a szlávba is átment. Előbb említettük, hogy a törökök és magyarok az érczekkel csak a déli irániak és az északon lakó ugor népek által ismerkedtek meg, hogy ennélfogva a kőkorszak nálok igen hosszú ideig tartott, a bronzkorszak ellenben tetemesen rövidebb volt és helyébe a csakhamar bekövetkezett vaskorszak lépett. Ezt látjuk ugyanis a régi Nagy-

[75] Balta hangra nézve rokona a török balga, buzogány, szónak.

Bolgárországban, a magyarok ősi fészkének szomszédságában tett præhistoricus kutatások eredményéből; minden ásatás mellett csak az derült ki, hogy bronz fegyvereket és eszközöket, úgymint szekerczéket, késeket, tőröket, kardokat, nyilak és lándsák hegyét, a régi Bolgárország romjai közt eddig még nem sikerült találni, ámbár a permi kormányzóságban és az Uralban nagyon sokra akadnak. Így nyilatkozik Lichacsev A. T., orosz régiségtudós a II. archæologiai congressus dolgozataiban. [76]

Könnyen megmagyarázható, hogy a magyarok mostani hazájokban való letelepülésök után más, akkor nyugaton használt fegyvernemekkel is megismerkedtek és, hogy azokat idegen neveikkel együtt magok közt meghonosították; ilyenek pl. lándsa (Lanze), szablya (Säbel) bárd (Barte), balista (Baliste) stb. Azonban előre bocsátott fejtegetésünk valószínűleg elég lesz arra, hogy az olvasót meggyőzze arról, hogy a fegyverek nagyobb száma, melyekkel a magyarok Európában való letelepülésök előtt éltek, ősi török nevök után ítélve, csak török eredetű néptől származhattak és hogy a kölcsönzött szókkal jelölt fegyverek közül egyedül a kardot, mint fejlettebb ipar termékét, vették át a déli iráni műveltség világából. Úgy áll a dolog a *várral* is, melyet a pusztának mindenféle kőműves munkában járatlan lakói csak a tőlük délre élő művelt népeknél láttak és ennek következtében nyelvökbe persa neve alatt vették át; mert hát a magyar **vár** (arx) szó kétségen kívül a persa بار bar, [77] vár, vármű, szóval azonos. Valamint a khazarok, mint előbb láttuk, a byzancziaktól kértek férfiakat, hogy Sarkel várát fölépíthessék, minthogy a görög műveltség akkor a pontusi országokban uralkodó befolyásnak örvendett: épen úgy az inkább keleten lakó magyaroknál a keleti Kaukázus felől iráni műveltség befolyása terjedt el, a mely némely, a persa műveltségből kölcsönzött

[76] Lásd Špilevskij: *Drevnie Goroda i drugije bulgarsko-tatarskije pamjatniki* (Kazan, 1877.) 288. lapját.

[77] Bar,— arx, ebben az összetételben is fordúl elő : — — bar-u-divar azaz vár és fal. Johnson a 204. lapon így fordítja: Walls and bulwarks

újítással, mint még gyakrabban fogjuk látni, a magyarban a persa nyelv nyomait hagyta hátra. Ezzel természetesen nem azt akarjuk állítani, hogy a régi magyarok bizonyos, a védelemhez tartozó földműveket nem ismertek; a földhányás vagy gát, meg az árok is bizonyára régtől fogva arra szolgált, hogy vele a nyílt pusztán tanyázó nyájakat megvédjék és azután valószínűleg a hadi tábor megvédésére is használták. A nyelv itt legalább biztos támasztékot nyújt, mert a *földhányás* vagy *töltés* magyarul **gát**, törökül **kači** (gát), meg a besenyők nyelvéből ismeretes **kata**, **gata**, vár és e szó mind eredeti és a **kat**, réteg, tőszótagon alapszik, valamint eredeti a magyar **árok**, török **arïk** szó is, mely mással összetéve akárhány magyar helynevet alkot. Ilyen például Árok-szállás (azaz árok-tábor), Árok-alja, Árok-tő (borsod-mégyei helység) stb. A régi magyar tábor erősítéséről levén szó, meg nem állhatjuk, hogy a magyar történetírók nézetéről, mely szerint a győr szóban, mely ma helynevet jelent (például Diós-Győr, Nagy-Győr, Szolga-Győr), a magyar gyűrűnek megfelelője lappang és mely szerint e szó eredetileg várat jelent, megemlékezve, azt ne mondjuk, hogy ezt egyátalán nem lehet az alaptalan hypothesisek közé sorozni. Hogy vajjon ez a magyar győr vagy gyűrű az avarok hring-jeivel vagy ring-jeivel, melyekről Nagy-Károly történetírói megemlékeznek, összefügg-e vagy nem, azt itt nem akarjuk fejtegetni; hogy azonban győr valóban úgy tekinthető, hogy eredetileg gyűrűt, kört, kerítést jelentett, arra vannak nyelvi bizonyítékaink, ha tudniillik ezt a győr-t nem gyűrűvel, hanem a török **kür**, **gür**, **küren**, **güren**, كورن tábor, gyűrű, hadosztály, társaság[78] szócsoporttal hasonlítjuk össze. Visszatérve a vár fogalmára, megjegyezhetjük, hogy a törököknek erre még ma is van eredeti szavok, tudniillik **kurgan** a *kur*, fölállítani, állítani, tőből; ez a szó a mesterségesen emelt sírdombok jelölésére is használtatik és a magyarban is még

[78] Lásd: Budagov II. 124.

ez utolsó értelmében, a korgány, kurgány alakban ismeretes.

Azután, a mit a régi magyarokkal egykorú írók ezek lovasságáról följegyeztek, meg Leo császár nyilatkozata után: «A törökök (azaz magyarok) lovasok és már csak azért sem szállhatnak le lovaikról, mert mintegy lóháton növén föl, gyalog a harczban meg nem állhatnak,» figyelmünket okvetetlenül a hadügygyel szoros kapcsolatban levő lovasságra kell fordítanunk. Hogy törökök és magyarok egyaránt a harczost, söt a férfiút átalában csak lovasnak képzelték, az leginkább a nyelvszokásból derül ki, mely a gyalog, közönséges, alacsony és megvetés fogalmát oly szókkal fejezi ki, melyek ugyanazon tőből származnak; v. ö. a magyar gyalog, török jajag, gyalog és a magyar gyaláz, török jalang, hiú, üres, meztelen, méltatlan, egymáshoz való viszonyát. Mennyire elválaszthatatlan a ló még manap is Közép-Ázsia pusztaságának lakójától, azt számos, e népeket jellemző, vonás bizonyítja. Mindamellett sem töröknek sem magyarnak nincs külön szava a *lovaglás* fogalmának kifejezésére, mert mind a kettő egyformán körülírja, a magyar lóra ülni, a török min, vagy atka min (lóra fölmenni) szavaival; e sajátságot a nyelv már említett hiányának kell tulajdonítani, hogy nem tudja az átalános fogalmakat megjelölni; más részt azonban a lószerszám egyes részeinek vizsgálásánál több pont megegyező volta szembeszökő. A magyar nyereg, török ejger, jeger, jeker és eger szókban nyilván hangeltolódás van r és g között; e gyanításunkat igazolja először az ide vonatkozó ugor szók összehasonlítása, így a vogul nair, a votják eńėr és a cseremisz örtńer alak; másodszor az, hogy a török a szókezdő, söt még szótagkezdő *r* hangot is örömest elkerüli.[79] A mi e szó alapértelmét illeti, az ej, jej, jeg, hajlítani, meghajlítani, tőszótag azt bizonyítja, hogy eredetileg a *hajlás, behaj-*

[79] Így a török bar-jam-ot ejt baj-ram (ünnep) helyett, bar-jak-ot baj-rak (zászló) helyett stb.

tás fogalmát jelentette; v. ö. a német Sattel és Sattel eines Berges, Einsattlung közt levő viszonyt; a lószerszám e fő alkotórészét tehát külső alakja után nevezték el. Ugyanez áll a *kengyelre* nézve is, mely magyarúl **kengyel**, vagy **kengyel-vas**; a lószerszám e részét, melyet a rómaiak és görögök nem ismertek, Európában ural-altáji nép honosította meg, mint a magyarországi avar leletekből látható; magyar nevét tehát csak a török nyelvkincs segítségével lehet megmagyarázni. Abban ugyanis megvan (alt.) **kangaj**, esetleg **kengej**, hóczipő vas vagy fa talp, melynek segítségével a havon járni lehet; ezt a szót, mely a kaj, hajlítani tőszótagból származik, később a hóczipő és a régi kengyel hasonló alakja miatt az utóbbira alkalmazták.[80] A többi ide tartozó részletből hadd álljon itt a következő.

A *lószerszám* átalában magyarul **hám**, a török **kám**, kötni, tőszótag közel rokona és a szó tágabb értelmében vett köteléket jelent; igy vagyunk a magyar **gyeplő** szóval is, mely a törökben **jeplik**, **jeplük**, *kötél, kötő szerszám*, tehát kötelék átalában, a török **jip**, **jöp**, kötél szalag, tőszótagból. Ugyanilyen eredetű a *zabolát* jelentő magyar **kantár**, török **kantar** (kirg.) **kangtar**, szó is; töve ugyanis **kan**, **kang**, a kam, kötni, tőszótag mellékalakja. Hám vagy gyeplő tehát a szó legszorosabb értelmében köteléket jelent, sőt az említett tőszótag még más ide való szó képződésében is fölfedezhető, tudniillik az *ostort* vegy *korbácsot* jelentő magyar **kancsuka** szóban, melynek a törökben **kančuga**, a mongolban **ganzîga** felel meg; ez utóbbi két nyelvben azonban nem ostort vagy korbácsot, hanem olyan vékony szíjat vagy szalagot jelent, melylyel a lovas mögött a nyeregre könnyű holmit szoktak kötni. Egyébiránt az ostort jelentő különös török szó tudniillik **kamčî**, mind fogalom, mind hang tekintetében az

[80] Kangal, eredetileg kaingal, kajîngal oly képzés, mint a sujurgal, tutkal stb. szóké.

előbbi rokona. Mindent összefoglalva, tehát azt látjuk, hogy a lószerszám részeinek meghatározásában a török és a magyar egyaránt a kötés alapfogalmából indúlt ki; ez az eszmemenet más, *zabolyát, állazót, ajazót* jelentő magyar szóban is, tudniillik **fék**-ben, ki van fejezve, ha ugyanis ezt a szót a török **pek, bag, pak**, kötelék alakkal egyrészről, meg a magyar **békó** vagy **béklyó**, ló lábára alkalmazott *bilincs* és a török bek, pek, kemény, szilárd és baglik vagy **peklik**, megkötött, alakkal másrészről összehasonlítjuk.[81]

Csak hozzávetőleg akarjuk itt kapcsolatban a lószerszám elnevezésének taglalásával a kocsit is említeni. Tekintve régebben kifejezett nézetünket,[82] hogy a kocsit csak erdős vidék lakói találhatták föl, a jármű feltalálását átalában vagy további korszakba kell helyeznünk, vagy a török nép oly töredékének kell tulajdonítanunk, mely erdős vidékre szorúlt. Ennek elhivésére leginkább a magyar szók csábítanak, ha tudniillik a **kocsi** szót, mely könnyű járművet jelent, ellentétben a **szekér**-rel, melynek értelme: nehéz, terhes jármű, tekintjük és az előbbit a török **košiži**, futó, szóval, mely a koš, futni, tőből való, az utóbbit pedig a török **čeker**, húz, von és čeki, teher szóval kötjük össze. Ezt csak mint puszta sejtelmet említjük; egyébiránt hogy még nyugati Európában is a német Kutsche, a franczia coche, az angol coach alak dívik, az ép oly kevéssé tenné lehetetlenné, hogy a törökből származott legyen ez a szó,

[81] Budenz tanár úr, a ki mindazt, a mi finn-ugor nádparipájával meg nem egyez, módszer nélkül valónak és hibásnak mond, a magyar fék szót a finn paitse, capistrum equorum, alakkal veti össze, és azt hiszi, hogy a fék szó alapgondolata tulajdonkép fej (finnűl pää), és e pontnál az *Akadémia szótárú*-ra utal, melynek szófejtéseit egyéb dolgokban minden kritikán alúl állóknak tartja. Tudós ellenfelem föltevésének alaptalansága az itt közölt összeállításból eléggé kiderűl, és hogy fék nemcsak annyit tesz, mint a német Halfter, azt e szó további használata a magyarban mutatja, tudniillik a fékez ige, mely annyi mint legyőz, megzaboláz, tulajdonkép köt.

[82] *Primit. Cultur d. türk.-tat. Volkes*, 128. lap.

mint a mily kevéssé lehetetlen a Schabrake (lótakaró) szó török eredete azért, mert e szó szintén csak Európában van elterjedve, holott pedig határozottan a török-tatár žaprak, takaró, szóból származik. Végre még az a körűlmény is bátorít arra, hogy ezt higyük, hogy a kocsi fő alkotórészét, tudniillik **tengelyét**, mely törökűl **dengil**, **tingil**, **tüngül**, e nyelvekben analog és eredeti szó jelöli, minthogy az ókor kezdetleges járóműveinél és még ma is Középázsiában a tengely képezi a kocsinak tulajdonképen forgó részét, mit a **ding**, **ting**, **teng**, fordulni, forogni, tőszótag ki is fejez.

Ezt a háborúról és fegyverekről szóló szakaszt rövid megjegyzéssel zárjuk be, a mely néhány, a hadügyhöz tartozó, jelképpel és kifejezéssel foglalkozik. A *zászló*, a háborúban oly nagy fontosságú jelkép fogalmának jelölésére úgy látszik sem a törököknek, sem a régi magyaroknak nem volt, soha eredeti szavok. A magyarban használt **zászló** szó szláv eredetű és **zastavá**ból származik, a másik ugyanazt jelentő szó, **lobogó**, voltakép csak a zászló lengő, lobogó voltára vonatkozik. A törököknek is két szavok van a zászló fogalmára, tudniillik **sanžak**, mely alapjelentése szerint dárda és melyből, miután a végébe gömböt (munžuk) tettek és lófarkat kötöttek, a *tug* azaz a zászló lett; és másodszor **bajrak**, helyesebben **bajdag**, mely a **baj**, fejedelem és **dag**, jel szóból van összetéve, tehát fejedelem és legfőbb hadvezér jelképe; ez előtt szokták még ma is menet közben a zászlót vinni és ennek sátra előtt tűzik a földbe, ha táborba szállnak. A török bajdag, zászló, a magyarban csak mint tulajdonnév maradt meg; a névtelen jegyző szerint ugyanis kún vezér neve (Boyta.) A hangszerek közt természetesen a **kürtöt** tekintették legkiválóbbnak. Ez a szó a magyarok mai nyelvében csak annyiban magyarázható meg, hogy még más vele rokon szó is van, tudniillik kürtő, azaz cső, kémény; megfejteni azonban csak a török nyelvkincs segítségével lehet. Ebben ugyanis van **kev**, **keü** és **küü**, odvas, üres, tőszótag, melyből különféle, üres testeket jelölő szók származtak, pél-

dáúl kevek, küvek, odvas, kevürge, nagy dob, köpür, köbür, mély út, híd, és küü, hang, úgy, hogy meglehetős bizonyossággal föltehetjük, hogy a magyar kürt, kürtő szóban régibb kevürtü, küürtü vagy köbürtü alak rejlik, mely a kevür, küür vagy köbür causativumból származik és *kiváltat* vagy *hangzót* jelent. A magyar dob, a török dömbek, féldob, és top, golyó,[88] gombolyag, szó, mint eredeti volta bizonyítja, Ázsiából származik, min nem lehet csudálkoznunk, ha azt a fontosságot tekintjük, melylyel ez a hangszer a sámán hit szertartásaiban bírt; de a háborúban csak annyiban volt nevezetes, hogy mikép a zászlót, inkább fejedelmek jelképeűl használták és talán inkább vallási szertartásoknál, mint a hadvezérlés parancsainak osztásánál alkalmazták. Végre hadd említsük itt még a következő fogalmakat, melyek az imént fejtegetett tárgygyal összefüggnek. A magyar bátor, a török batir szót sokan a persa بهادر behadir, bahadur (bátor) szóval kötik össze és perzsa eredetű szónak tartják. Ezt a véleményöket azzal támogatják, hogy ez a fogalom mongol nyelven még ma is baghadur-nak hangzik, és hogy ugyane baghadur-nak etymonja a szanszkritban megtalálható. E kérdésben döntő ítéletet mondani egyelőre nehéz volna; nekünk érdekes tudnunk, hogy ez a szó a magyarok révén jutott Európába, tehát a Volga vidékén már a VIII. és IX. században okvetetlenűl ismeretes volt. A bátorral homlokegyenest ellenkezőben a magyar gyáva szóban még némileg fölismerhető a török jaba, java; ellenben a *győzés* fogalmát, a magyar győz igét csak a török jej, jobb, szóval és jejüz, jegüz, *jobbnak lenni*, képzelt igetövével lehet megmagyarázni.

[88] A dob kezdetleges alakja gömb- vagy félgömbszerű, mely utóbbit Európában üstdobnak neveznek és Középázsiában még mai nap is a nyereg kápájának két oldalán megkötve visznek magokkal.

5. A család.

Ha a magyar nyelvnek eddig felsorolt műveltségi mozzanataiból azt láttuk, hogy a törökkel határozottan megegyeznek, már azoknál a példáknál, melyeket e szakaszban fogunk megbeszélni, az analogiák mértékének nyelvecskéje már feltünőleg az ugor nyelvek csoportja felé fog billenni; ezt a jelenséget tanúlmányunk e részének utolsó fejezetében még behatóan meg fogjuk vizsgálni. Mielőtt azonban a rokonsági összeköttetések neveit taglaljuk, elkerülhetetlenűl szükséges, hogy az emberrel, nevezetesen az emberi test egyes tagjaival foglalkozzunk, és pedig annál inkább, mivel eddig közönségesen elterjedt hit szerint az ezekre vonatkozó szókat kizárólagosan finn-ugor eredetűeknek tartották és ebben természetesen annak döntő bizonyítékát látták, hogy a magyar nyelv kiváló finn-ugor bélyeget hord magán. Igaz, nem lehet tagadni, mint már említettük, hogy az ide vonatkozó elnevezéseken a finn-ugor nyelvek uralkodó hatása meglátszik; azonban másrészt azt tartjuk, hogy az összehasonlításban, mely eddigelé ezen a területen történt, nem jártak el eléggé tárgyiasan, nevezetesen nem vizsgálták az illető szókincset egész terjedelmében; mert ha ezt megtették volna, a hasonló alakok számviszonya nem mutatna oly tetemes különbséget, a milyent Hunfalvy és Budenz[84] eddig megejtett kísérleteiben találunk. Hogy állításunk igazvoltát mindenki átláthassa, az egyes testrészek következő sorát magyar, finnugor és török-tatár nyelven ide iktatjuk, a második nyelvcsoportnál Budenz művére támaszkodva.

[84] Lásd Hunfalvy: *Reguly Antal hagyományai*, I. 283. és *Ethnographie von Ungarn*, 147. l. Továbbá Budenz J.: *Nyelvtudományi közlemények* XVI. köt. 145—153. lapját.

Magyarúl	*Finn-ugor nyelven*	*Török-tatár nyelven*
1. Fej	pää, päñ	bej, (avult)
2. láb	lajl	ajak
3. ujj	tul'e, tul'	ölü, elü, barmak
4. váll	olka	egin, ejin és omuz, onuz [85]
5. térd, tírd,	polve	tiz, čir
6. mell	majl	kögüs, omrau [86]
7. hát	selkö	kat [87]
8. csont	takte	söng-ek (esetleg song-ak) [88]
9. velő	vēlim	bejin, mejin, jilik
10. szem	säm	köz
11. fül	päl'	kulak
12. orr	ńol	bor—un, burun
13. száj	suu, sop, tuos	agiz, avuz, sjuvar
14. fog	päng, pong	tiš
15. nyelv	nelm	til, tël
16. torok	turr, tur	bugaz, boguz
17. szív	sim, šim	jürek
18. máj	majt	bagir, bair
19. tüdő	šodo, täty	öpke [89]
20. vér	vere, ver	kan
21. kar	—	kar, kol
22. köldök	—	köndük
23. bőr	—	baru
24. bajusz	—	bijik, bujut [90]
25. nyak	—	jaka (nyak hátsó része)

[85] BUDENZ vállra csak a csagatáj egin, ejin szót idézi, a mely azonban csak a keleti törökre nézve helyes, mert a nyugati törökben arka, hát, és omuz, váll.

[86] Omrau kirgiz szó és szószerint előrészt jelent.

[87] Kat uigur szó és hátat meg nyugatot jelent, ellentéte öng, elűl és kelet; az *in* határozóképzővel lett az előbbiből katin, hátra. (BUDAGOV I. 650.)

[88] BUDAGOV így írja: süñük, azonban Középázsiában e szó sűjek és söngeknek hangzik.

[89] Öpke, öfke a tüdőnek nem sajátképi elnevezése, a szó igazi jelentése harag, epe. Az oszmánban ak-žiger a tüdő, tulajdonkép: fehér máj, és kara-žiger a máj.

[90] Bijik mellett még burut, bujut is annyi mint bajusz.

Magyarul	*Finn-ugor nyelven*	*Török-tatár-nyelven*
26. boka	—	bogun [91]
27. talp	—	tapan, taban
28. gerincz	—	geri [92]
29. homlok	—	kamak [93]
30. derék	—	tirek, terek [94]
31. köröm	—	tı̊rmak, tı̆rnak
32. szakáll	—	sakal

Ha tehát a testrészek itt felsorolt 32 magyar nevét a megfelelő finn-ugor és török-tatár szókkal összehasonlítjuk, kiderűl, hogy körűlbelül 16 föltünő analogiát mutat a finn-ugor nevekhez, 16 pedig ugyanolyan fokú hasonlóságot török-tatár példákhoz; mind a két oldal felé a szoros etymologicus kapcsolat kétségen kívül áll, úgy, hogy sem az egyik sem a másik részszel való átalános vagy túlnyomó rokonságról szó sem lehet, és hogy e szerint a testrészek elnevezése a magyarban nem e nyelv finn-ugor eredetét, hanem még e kezdetleges fogalmakban is nyilvánuló keverék voltát bizonyítja. [95]

E kitérés után fejtegetésünk sajátképi tárgyára visszatérve, mindenelőtt meg akarjuk jegyezni, hogy az imént említett analogia viszonya, mely a testrészek egyes nevei között van, a

[91] Bogun vagy bogum synonymjai bugao, bug és buu — csomó, bog, bötyök.

[92] V. ö. ezt: tauk gerisi, a tyúk hátrésze (Budagov II. 175.). Lásd továbbá Ahmed Vefik *Lehčei Osmani*-ja II. rész. 1082.

[93] Koibal-karagasz nyelven; Budenz föltevése ellenében határozottan a kom, kam, domb, dombszerű emelkedés, tőszótagon nyugszik és esetleges komluk, pars protrudens, alakkal hasonlítható össze. V. ö. ezeket: persáúl pišane, homlok, és piš, elül; és az angolban van forehead.

[94] *Tirek* különösen középdarabot, támasztékot, oszlopot jelent; innen tire, tere, türe, támogatni, támasztani. A magyar derék meg a török tirek, direk viszonyát a német Lehne és Lende közt is meg lehet találni.

[95] Hogy a testrészek elnevezése egyebütt sem menekülhetett meg idegen nyelv befolyásától, arra a kurdban, tadšikban és oszmánban elég példa van.

két nyelv területén a rokonsági fokozatok jelölésére használt szókban is szembeszökő; azonban a különbség, a kettő közt az, hogy itt a pontos meghatározás már azért is nehéz, mert gyakran ugyanazt az elnevezést ugyanabban a nyelvjárásban különféleképp használták. Tekintsük például az *atya* szót; azt találjuk, hogy a magyar atya, a török ata, az osztják at'a az említett fogalomnak átalában megfelel; másrészt azonban ugyanez a szó, ata, a kirgizek nyelvén nemzedéket, gyámot, baskír nyelven bátyát, a mordvinban öreg embert és a finnben ati ipát jelent. Hasonlóképen *anyát* a magyar anya, a török ana, az ugor anaj; holott ugyanezt az ana vagy ene szót másutt néne, sógorné vagy átalában nő, nőnemű helyett használják. Ha tehát az ide tartozó névsort összehasonlítjuk, okoskodásunknak tág tér nyílik és a mi ilyen esetben elő szokott fordulni, a tévedés veszélye annál nagyobb. Az *ember* fogalmát jelentő szót, a magyar ember-t, illetőleg meg kell jegyeznünk, hogy etymologiai értéke még mindig ismeretlen és minden erre vonatkozó magyarázat határozatlan okoskodáson alapszik;[96] a nem megjelölése ellenben élesebb vonásokban mutatja a finn-ugor nyelvekkel való megegyezést, ha a magyar fér, férj szót a cseremisz pörgö és a török er, erk (ebben: erk-ek) alakkal, a magyar nő, né szót pedig a vogul ne, asszony és a török naj, társ szóval összehasonlítjuk, vagy ha a magyar hím szót az ugor kum és a mongol kümön, férfi, ember, alakkal összeállítjuk. A *gyermek* átalános fogalma, a magyar gyerek a török jauruk esetleg jeürük kölyök, gyermek, szóhoz, a magyar fi, fiú ellenben az ugor pi, pojka szóhoz áll közelebb. A *férfi-* és *nőtestvért* jelentő szók vizsgálásánál azt találjuk, hogy a magyar bátyát hibásan származtatják a szlávból, minthogy a töröknek ehhez hasonló szava van, tudniillik baža, sógor és baži, nőtestvér; mind a kettőt ismerik Közép-Ázsiában, de a szlávoktól semmi esetre sem kölcsönözhették.

[96] Lásd a III. melléklet illető helyét.

Így a következők is összehasonlíthatók: a magyar öcs és a csagatáj eči, eži,[97] fiťestvér, bátya; a magyar húg és a csagatáj uka, üke, húg[98]; a magyar ángy, *sógorné* és a török jenge, sógorné; a magyar déd, *dédapa* és a török dede, nagyatya; a magyar néne, *nagynéne* és a török nene, anyóka, nagynéne stb.; holott viszont a következők is megfelelnek egymásnak: a magyar ipa és az ugor up, appi meg a török übe, üpe (az uig. übeke alakban ebből: übe és eke); a magyar napa és az ugor anip; a magyar vő és az ugor väng, vävy a magyar meny és az ugor män. Egyébiránt jellemző, hogy a rokonsági viszonyok eredeti elnevezéseiben való gazdagság, melyet a törökben különösen kiemeltünk[99] és melyet Ahlquist a finnben is nevezetesnek talál,[100] a magyar nyelvben már nem található; ez mutatja, mily erőszakos forradalmaknak volt a magyar nép nyelve és műveltsége szelleme az által kitéve, hogy magát már korán szláv és germán elemek közé úgyszólván beékelte és, hogy a nyugati műveltség hatását még belső, családi életétől sem tarthatta távol. Tekintve ezt a körülményt, haszontalan fáradság is volna, ha a mai magyarban a régi időben fennállott törzsek és clanok viszonyainak nyomát keresnők: pedig ez a viszony Középázsia nomádjainak társadalmi életében nagyon fontos volt és a magyaroknál még sokáig a kereszténység és a nyugati műveltség elterjedése után is bizonyos szerepet játszott; ezért tették a vitézek nevéhez a szokásos «de genere...» kifejezést és ebből származott a Hetu Moger hét törzséről[101] szóló hagyomány is, mint a névtelen jegyző elmondja, meg a 108 nemzetségről, melyről Kézai krónikájában még a XIII. század vége felé is ír felsorolva egy csomó tulajdonnevet, melynek legtöbbjéről azt találtuk, hogy

[97] Budagov I. 13.
[98] Budagov I. 146. szerint öke az öcs.
[99] Lásd: *Primitive Cultur d. turko-tatar. Volkes*, 68. l.
[100] Lásd: *Culturwörter* 203. lapját.
[101] V. ö. ezt a török kifejezést: jeti-ata, ősök, szó szerint a hét atya.

a török nyelv körébe tartozik. Tehát a népéletre vonatkozó elnevezések közül eredetinek csak a magyar törzs, török tire és töre szót tarthatjuk; ez a magyar *tör* tövével függ össze és így tulajdonképen *töredéket* jelent; ellenben a másik ide tartozó fogalom, tudniillik a *nemességé*, mely a magyarban nemes, a nem szóból, tehát olyant jelent, kinek neme, nemzetsége vagy családja van — csak a török man szóban, melylyel a man-ap, man-apa, nemesség, tulajdonképen ős, alakot lehet összehasonlítani, ismerhető föl. Az itt említett összefüggést, mely nemesség (nem) és nemes (a kinek neme, nemzetsége van) közt van, az újpersában is megtaláljuk, a hol khanedan, nemes, szó szerint családját ismerőt jelent. A magyar ős szót csak alapjelentésében: öreg, régi, kell vennünk és a török ozo, előbbi kor meg a finn isä, atya alakkal összehasonlítanunk.

Az előbbi szakaszokban láttuk, hogy a legtöbb méltóságot jelentő név, mint a kiváló módon kitetsző török műveltség szelleme magával hozza, félreismerhetetlenül a török nyelv bélyegét viseli magán; ezt a családi életben használt megtisztelő neveknél is láthatjuk, ha az *urat* és *asszonyt* jelentő szókat közelebbről tekintjük. A magyar úr szót eddig a finnugor uroh, uros és jor, férj, férfi szóval szokták összehasonlítani; v. ö. a török er, férfi, hős, alakot; a finn-ugor szót pedig Ahlquist [102] a litván *vyras*, lett *vīrs* és latin *vir* alakkal kapcsolja össze. Azonban mi azt tartjuk, hogy itt a fogalmak egymásnak teljesen meg nem felelnek, mert a magyar úr szó első sorban *dominus*-t, *uraságot* jelent (v. ö. ezt: uruszág, ország, voltaképen uraság, birtok) és a szó ez értelmében, azaz a magister, patronus alapgondolatából kiindúlva, a török our, alt. uur, védelem, védő [103] vagy ur, űr, magasan fönn, sejthető.

[102] Lásd: *Culturwörter* 204. lapját.

[103] *Our* az arab átírás szerint اوغور ogur, a szótárakban nagyobbára *véletlen*-nek van fordítva. Ez határozottan tévedés, mert *our* annyi mint védelem, őrizet. Így: Allah our ola, isten veled! Uraz annyi, mint sze-

A magyar asszony, akhsun, ohszun szóról már egyebütt (l. a III. mellékletet) kimutattuk, hogy török eredete kétségen kívül bizonyos és, hogy nem annyira az *úrnő*, mint inkább átalában a *nő* alapgondolatát fejezi ki.

A családi és társadalmi élet fejtegetésében az úr és asszony fogalmáról a szolga és rabszolga nevére térünk át. Természetes, hogy nem tekinthetjük puszta véletlennek, hogy a magyarnak e fogalmak jelölésére nincs eredeti szava és, hogy a szolga nevét a szláv sluga, a *rab*szolgáét pedig a germán Raub szóból vette. Épen így tesz a török, a szolga jelölésére az arab-persa khidmetkiar és a rabszolgáéra a persa bende vagy az arab jesir szóval élvén. Mindamellett nincs jogunk hinni, hogy a régi magyarok, kiket velök egykorú írók legiszonyúbb emberrablóknak írnak le, a szolga és rab fogalmát nem ismerték. Bizony ismerték; azonban nagy okunk van arra, hogy amaz idő korlátolt elméjű krónikásainak igazságszeretetén kételkedjünk; mert abból a körülményből, hogy a magyarok a *szolga* és *rab* fogalmának kifejezésére csak Európában kölcsönöztek szót, kiderül az, hogy, mint a törökök műveltségi mozzanataiban a hasonló fogalmak tárgyalásánál kiemeltük,[104] a szolga és rab viszonya a társadalmi élet szigorúan patriarchális alakjában egyátalán nem volt olyan, a milyen a római kényuraság és uralomra való vágy következtében elfajúlt nyugat társadalmában. Valamint a törököknek szolga és rab jelölésére csak egyetlen eredeti szavok van, tudniillik kul, mely szó belértéke szerint a hallgatásra és engedelmességre vonatkozik, úgy a magyarban is csak egy eredeti szó szolgál erre, tudniillik inas, alapértelmében a kicsi, a fiatal, tehát némileg tanuló, apród (v. ö. e török alakokat: ini, kicsi, inag, kicsi fejdelem, trónörökös); maga az apród szó is apró-ból származik. Ethnicus, de

rencsés, és kirgiz nyelven őrös legelő, oly hely a sátor közelében, melyen a marha őrízet mellett legelhet. (BUDAGOV I. 128.)

[104] *Primitive Cultur des turko-tart. Volkes.* 126. l.

egyszersmind historicus érdekű is az, hogy a *barát, társ* fogalmának jelölésére a magyarban török szó használtatik; a sokat taglalt magyar pajtás török bejtaš szót értem, melynek jelentése szó szerint fejtárs, vagyis olyan a barátságra vonatkozó összetett szó, a milyen a daš vagy dar szótagból és testrészt jelentő szóból a törökben több is alakult, például kafa-dar (koponyatárs), arka-daš (háttárs), kojun-daš (kebeltárs), karîn-daš (hastárs); ez valamennyi barátot jelent, kivéve az utolsót, melynek értelme testvér. Ezt a török bejtaš vagy bajtaš alakot, mely az ótörök baj, bej, fej szóval van összetéve, a mai oszmánban hibásan begtaš-nak ejtik; nagyon nevezetes, hogy már Persiában is elterjedt, a hol ugyanis a paje-daš (kinek valamiben része van) szóval azonosnak tartották, valamint à magyar is a baj, nyomor és társ összetételének nézi és a «bajban való társat» magyaráz ki belőle.

Végre még néhány a születésre és halálra vonatkozó fogalmat is, mint ide tartozót, föl akarunk sorolni. A *születést* és *szülést* jelentő szókat a magyarban szül, a törökben tul vagy töl[105] fejezi ki (v. ö. a következőt: alt. töl, születés, nem, és töldö, megkölykezni; magyar szűlni és születni); a magyar *hal* pedig a finn-ugorban kal, xal, a törökben öl, vîl, ellenben a magyar öl a törökben öl-gür vagy öl-dür. Így még néhány az utóbb említett fogalommal összefüggő szónak szembeszökő török jelleme van; ezt mindenki rögtön be fogja látni, ha megemlítjük, hogy a magyar *sír* a török čîgîr, čîr, vagy sîrî, verem, barázda, továbbá a magyar *verem* a török oro, ora, orom, árok, szó rokona, meg hogy a magyar koporsó, a török koburžak, láda, katulya szóval egyenesen azonos.

[105] *Tul* vagy *töl* tulajdonkép a ma már nem használt *togul*, *toul*, születni, összevonásából lett; ennek alapja a tug, támadni, születni tő-szótag.

6. Az alkotmány.

Ha magyar történetírók azon könnyen megfogható kegyelet érzelmeitől indítva, melylyel nemzetök múltja iránt viseltetnek, a régi magyar alkotmány eredetéről, szelleméről és történeti fejlődéséről beható tanúlmányokba bocsátkoztak: ilyen fajta okoskodásaik természetesen csak a vezérek korára vonatkozhatnak, nem pedig arra az időre, melyben a magyarok régi hazájokból Pannoniába vándoroltak. A magyarok alkotmánya régi hazájokban egy cseppet sem volt különb a társadalmi élet ama föltételeinél, melyek alatt Középázsiának és a Pontus vidékének török nomádjai a mongolok beütése előtt éltek és melyek alatt a kirgizek és turkománok még a múlt század közepe táján is voltak. Annak a vén turkománnak a mondásában, ki így szólt hozzám: „*Bibaš khalk bolamiz ičimizde her kes padšah boladir*" — Fejetlen nép vagyunk, nálunk mindenki fejdelem — a régi magyarok meg a puszta többi török ajkú lakói alkotmányának valóságos alapgondolata rejlik; ettől csak ott és csak akkor tértek el, ha valamely nomád népet közönséges életének rendes menetében történeti esemény vagy másféle indító ok megzavart és rendkívüli tett elkövetésére kényszerített. Valamint a karluk törzset a mai Közép-Ázsia északkeleti vidékén, a kanglit északnyugaton és a turkománok törzsét délen csak Dsengiz és mongoljai föllépte szorította a pásztornépek nyugalmas életéből a világot megrázó események terére és kényszerítette arra, hogy ideig—óráig egy vezérnek meghódoljon és ennek parancsára megindúljon: épen úgy a magyarok hét vagy nyolcz törzse is csak akkor vetette magát alá Árpád fővezérletenek, mikor a besenyők az akkori néparamlatban részben kényszerítették, hogy új hazát keressen és mikor mindegyiknek be kellett látnia, hogy idegen országokba való költöztében és idegen népfajok ellen vívott harczában legjobb lesz, ha egy ember vezérlő felsőbbségét elismeri. A mit Konstantin császár a khazarok fejedelmének ide vonatkozó

tanácsáról elbeszél, az valószínűleg csak annyiban helyes, a mennyiben a magyarok a khazarokat, mint oly török népet, mely abban az időben az állami tekintélyt, a hatalmat és a műveltséget illetőleg bizonyos fokú jó hírben állott, mintául vették; épen így történt ez hasonló körülmények közt az özbégeknél és kazakoknál, kik teljesen nomád társadalmuknak félnomáddá való átalakításában és állami életök megalapításában a szomszéd török országok már megállapodott kormányformáit elfogadták. E föltevésből kiindúlva, egészen természetesnek kell találnunk, hogy például a kettős kormány, melyről Konstantin, Ibn Daszta és Ibn Fozlan a bolgárok és khazarok leírásánál megemlékezik, a magyaroknál is meghonosúlt; valamint a nevezett országok khakanjai az uralkodásban a helytartók vagy majordomusok egy nemével osztozkodtak, úgy a magyarok fejedelme oldalán is karkhas és gülas állt, kinek hatása szabatos köréről igaz, hogy nem leszünk soha teljesen tisztában, de az nyilvánvaló, hogy nagyobb vagy kisebb hatalmi befolyása oly mértékben függött a valódi fejedelem egyéni képességétől, a milyenben például valami vezir, kušbegi vagy inak állása a középkori Ázsiában khanja vagy emirje egyéniségétől függött.

Könnyen átlátható tehát, hogy törekvésünk hiú, ha a magyarok őstörténetére vonatkozó gyér adatok szó szerint való értelméből a legfőbb fejedelem hatalmi köréről és a törzsek többi fejének hozzá való viszonyáról messze terjedő okoskodásokba és találgatásokba akarunk bocsátkozni. Kinek efféle elmélkedésre ideje és kedve van, ám találgasson; nem akarjuk mulatságában zavarni. Meg nem állhatjuk, hogy akkor, mikor a magyaroktól a IX. században használt kormányformáról ítélünk, a törökök és mongolok hasonló viszonyaira ne támaszkodjunk; azt hiszszük tehát, hogy a magyar fejedelmek tekintélye Árpádtól kezdve oly mértékben növekedett, a milyenben a magyar nép a nomád élettől elfordúlt és állandó lakóhelyekben kezdett élni, és hogy az európaiasodás e fokonkint haladó folyamáva kapcsolatban a törzsfőknek önállóságra való vágya is lassan-

lassan elmúlt. Úgy látszik, így volt a dolog a törzsek és nemzetségek fölosztásával is, mely a bevándorlás korában még teljes erejében állott és a társadalom nomád életének ugyan megfelelt, de az állami egység eszméjének káros volt; ezért hatalmát meg is kellett törni.[106] Nem lesz érdektelen, ha ezt a magyarok állami életében mutatkozó jelenséget más török népek hasonló állapotával összehasonlítjuk, mert azt fogjuk észrevenni, hogy a magyarok még a XII. század közepén II. Béla[107] idejében is, tehát majdnem teljes háromszáz évvel azután, hogy a pusztaság ősi honát elhagyták, vas következetességgel ragaszkodtak a clan-systemához; holott a krimi és volgamelléki tatároknál már abban az időben, melyben az oroszok Kazant elfoglalták, az előbbi törzsek és nemzetségek viszonyainak már csak kevés nyoma volt meg, — legalább a kasimidák történetében[108] ily nyomra csak nagyon gyéren akadunk, — és az oszmánoknál alig száz évvel azután, hogy a szeldsukoktól elváltak, előbbi törzsekre és nemzetségekre való föloszlásuk emléke teljesen elveszett.

A legfőbb fejedelem hatalmi köréről való véleményünket a kormányformáról föltehető kérdésre is lehet alkalmazni. Autokraticussá a magyar kormányforma csak István király idejében lehetett, mikor a germán-római műveltség szelleme egyrészről a népnél az Ázsiából magával hozott nézeteket tetemesen módosította és másrészről a hierarchicus hatás alatt álló Istvánban vágyat támasztott, hogy korlátlanúl uralkodjék. Addig azonban úgy látszik a török nomádok régi patriarchalis kormányformája teljes mértékben megmaradt, azaz szövetség systemája, melyben a hatalom a törzsfők közt megoszlott és ezek az ország fejének csak akkor voltak alárendelve, mikor nagyobb közös veszély

[106] V. ö. KERÉKGYÁRTÓ: *Magyarország mivelődési története.* (Pest, 1860.) 236. lapját.

[107] HORVÁTH MIHÁLY: *Magyarok története.* I.

[108] *Izsljedovanie o Kasimovskich Czarach i czarevitschach*, irta W. W. WELJAMINOV-ZERNOV, Szent-Pétervár 1863.

beálltával szorosabban kellett szövetkezniök. A régi magyarok különféle és számos beütését Németországba, Francziaországba, Olaszországba és a keleti római birodalomba a vezérek uralkodása alatt, — ha itt az uralkodás szót használnunk szabad — a törzsfők vagy talán csak bizonyos csapatvezérek (hadnagyok) egészen saját szakállokra intézték, valamint a turkománok és özbégek némely szerdarja vagy batirja a khan tudta nélkül századokon keresztül messze be déli Persiába csapott, mely kalandozásai alkalmával vagy döntő csatában megverték és megsemmisítették, a mi a magyarokkal 955-ben Augsburgnál történt, vagy ő győzvén, zsákmánynyal gazdagon megrakodva haza tért; ebben az esetben kalandjaik gyümölcsében osztozkodtak és még most is osztozkodnak, épen úgy mint a X. század magyarjai is bizonyára szoktak, ha rablóhadjárataikból szerencsésen haza tértek. Hogy a régi magyarok e harczias mozgalmainak valami messzevágó politikai indító okot, mint határaik kibővítését, a németség ellen már akkor érzett ellenséges indulatot vagy kíváncsiságot[109] tulajdonítanak, azt egyenesen nevetségesnek találjuk, minthogy ama mozgalmakban helyi és ethnicus viszonyok egészen természetes kifolyását látjuk. Az ázsiai pusztaságból letelepült, germánok, szlávok, olaszok és görögök közvetetlen szomszédságába került magyar-török nomádok természetesen addig működtették és táplálták kalandhajhászó vágyokat, mohóságukat, melylyel kincseket és letelepült emberek szorgalmának termékeit megkívánták, míg ezek magokat összeszedték, jószáguk védelmére keltek és a betolakodók útját elvágták. Ezt látjuk mindenkor és mindenütt, valahányszor nomád társadalom a letelepülttel közvetetlenül érintkezik; és valamint a legtöbb esetben az utóbbi az előbbit megfékezi, sőt néha magába is olvasztja, úgy történt a dolog a régi magyarokkal is, kiket részint szomszédjaik fokonkint erős-

[109] V. ö. az ide vonatkozó különböző nézetek összeállítását KERÉKGYÁRTÓ: *Magyarország mívelődésének története.* 344—345. lapján.

bülő ellenállása, részint a keresztyén germán műveltség, mely hazájokban csendben működött, megfékezett és megpuhított és kik alig 100 év múlva [110] e valamennyi nomád vérévé vált szokást elhagyták és az új életföltételekhez, természetesen a legnagyobb mértékben kelletlenül, alkalmazkodtak. Ha már történeti vizsgálódások mellékútjára tértünk, hát tekintsük ez alkalommal a különféle számadatokat is, melyeket krónikások és történetírók mind a magyarok összességéről Európában való megjelenésökkor, mind a nyugat ellen intézett portyázásaik részletezésénél följegyeztek. Az előbbi számadatot illetőleg a régi krónikások, mint Kézai, Thuróczi és mások, leginkább 216,000 harczosról beszélnek, vagy a család, szolga és egyéb kíséret hozzászámításával 870,000 emberről, mit Kerékgyártó [111] vagy egy millióról, mit Schwartner, [112] Szalay [113] és több más író elfogad; egyes magyar portyázó hadjáratok számadatait illetőleg pedig a többi közt német krónikások írataiban 60000, sőt 90,000 magyar lovasról olvasunk, kiről azt mondják, hogy 955-ben a Lech mezején német vitézség tette tönkre. Nem tekintve azt, hogy ezek a számadatok, meg ilyenfélék a régi görögök hazug tudósításaira emlékeztetnek, melyek persák millióiról szólnak, az ázsiai török népek történetének, múltjának és jelenének ismerője csakhamar be fogja látni, hogy e dologban mind az egyik, mind a másik részről a képzelő erőnek és hazafiságnak több része volt, mint a tudományos meggyőződésnek, és hogy e számokat rendkívülien le kell szállítanunk, ha az igazságot meg akarjuk közelíteni. Mily hatalmasan nagyították Európában is Ázsiában is a «nomád seregeknek» vagy az úgynevezett török-mongol harczosok csapatainak számát, leginkább

[110] A nyugati és déli országokba való magyar betörések sorára nézve v. ö. Roessler: *Rumänische Studien* 168—183. l. és Kerékgyártó id. m. 344—362. l.

[111] L. id. m. 28. l.

[112] *Statistik des Königreichs Ungarn.* I. 2.

[113] *Magyarország története.* I. 11.

amaz óriási számokból világlik ki, melyeket a középkor arab-persa történetírói Dsengiz-Khan csapatairól följegyeztek; pedig hát most már történetileg be van bizonyítva, hogy, mint Gregoriev [114] helyesen megjegyzi, az a hadtest, melyet Dsengiz Szamarkandból Ala-eddin üldözése végett kiküldött, mely három esztendő múlva a Volga mellől Mongolországba visszatért, miután ez idő alatt Khorasant, Persia éjszaki részét, Azerbaidsant, Grusiát, Örményországot, Kaukazus országait, Krimiát és a Volga mellékét elpusztította, száz meg száz várost elfoglalt és a csatamezőn néhányszor a georgiaiak, lezgiek, cserkeszek, palóczok nagy seregeit, meg a Kalka mellett az orosz fejdelmek egyesült haderőit megverte, — *hogy az a sereg összevéve két tumanból, azaz 20,000 harczosból állott.* Hasonlóképen a byzanciak 800,000 besenyőről és 600,000 úzról beszélnek, kik a Volga mellől a Dunához vonúltak, ámbár eléggé ismeretes, hogy a Volga vidékéről elmenekült avarok számát, kik keleti és nyugati Romát elpusztították és hosszú ideig egész Közép-Európán uralkodtak, az őket visszakövetelő török khakan csak 20,000 családra azaz legfölebb 100,000 főre teszi. Jól mondják, hogy a félelem sokat lát, és ha az ural-altáji népek szokatlan megjelenésétől megrémült nyugati ember százezrekről beszél ott, a hol talán csak tízezer volt, hát ezzel a lelki állapottal számot kell vetnünk és alig szabad valaha számadataiban megbíznunk. A középázsiai pusztaság népessége soha sem volt sokkal nagyobb, mint a mekkora ma, és mivel a rajok, melyeket időnkint magából kibocsátott, szintén nem lehettek sokkal nagyobbak ama lovas csapatoknál, melyek Dsengiz vagy Timur seregéhez csatlakoztak: egyenesen képtelenség, ha valaki a Volga mellől Pannoniába beütött magyarokat egy millióra becsüli vagy azokat, kik közűlök egy-egy portyázásban részt vettek, 60,000-nek tartja, holott még azon felül, ha az akkori műveltségi viszonyokat tekintjük, nem is érthetjük, hogyan láthattak volna el ilyen

[114] Lásd a *Russische Revue* VI. köt. 336. lapját.

óriási seregek ama gyéren művelt vidékeken embert és állatot. Igaz, hogy az Ázsiából Európába nyomúlt magyarok száma tanúlmányunkra nézve nagy fontosságú; azonban, fájdalom, csekély reményünk van, hogy itt positiv adatokkal följéphetünk; különben e kérdésre még visszatérünk.

Tehát kutatásunk igazi tárgyára visszatérve, meg akarjuk jegyezni, hogy valamint a számviszonyt illetőleg, úgy más dolgokban is, ha a régi magyarok belső állapotait vizsgáljuk, bizvást támaszkodhatunk a középázsiai nomádok mai vagy nem régen elmúlt életére; következőleg a régi magyar kormányforma rajzát az említett népek mai szokásaiban kell keresnünk. Azt a kérdést tehát, vajjon a kormányforma Árpád alatt monarchicus vagy szigorúan despoticus volt-e, már azért is hiábavalónak kell tartanunk, mert nomádoknál, ha a társadalom alapfeltételeiből ítélünk, mint egyetlen kormányforma csak a szövetség systemája lehetséges, de csakis abban az esetben, ha az érdekek közössége elég erős arra, hogy a nomád ember természetében rejlő féktelen akaratszabadságot legalább egy időre elnyomhassa. Ily esetekben, melyeket a történetben szerencsés és tehetséges hadvezérek megjelenése teremtett, a győzelmes hős vezetése alatt közösen tanácskoztak is arról, hogy mily lépéseket kell valamely ügyben megtenniök; ez tehát *népgyűlés* vagy *gyűlés* volt, magyarúl gyűlés törökül jiiliš, jigiliš (ebből: jig, jij, gyűjteni, jiil, gyűlni, tehát jigiliš vagy jiilis gyűlés), vagy *tanácskozás*, magyarúl tanács, törökül taniš, tanácskozás, a mit Dsengiz alatt a mongolok a kuriltai-okban tettek, vagy a törökök a küren-ekben. Ez a szó, melynek mai jelentése társaság, gyülekezet, régebben azonban csapatosztály, ezred is volt,[115] a török nyelv területének némely vidékén a beszélgetés,[116] tanácskozás fogalmát is fejezi ki. Kétségen kívül na-

[115] «Il ve ulus mogulistan Kurenha kerde», a mongol földet és népet csapatokra vagy kerűletekre osztotta, így ír ŠEREFEDDIN *Zafer-nameh*-ja 128. lapján.

[116] Lásd 329. az én *Čagataische Sprachstudien* czímű művemben.

gyon is merész föltevés volna, ha e gyülekezetekben a törvényhozó testületek egy faját akarnók fölfedezni, a hogy a magyar történetírók eddig tették, kik többnyire azt a nagy hibát követték el, hogy annak a kornak és társadalomnak a szelleméről, melyben éltek, ázsiai népnek állapotára, mely a hajdankorban élt, következtetni akartak. A *törvény* az ural-altáji népeknél, mint más, a műveltség hasonló fokán álló társadalmaknál, csak szokás szentesítette törvény volt; mert a magyarban és törökben ennek jelölésére szolgáló szó, tudniillik a magyar **törvény** (melyben **vény**-t gyűjtőnév képzőjének kell tekinteni), a török **töre**, értelme tulajdonkép a fölkerekedett, fölkapott; így a töre-vel a törökben rokonértelmű **toka**[117] szó szerint annyi mint *szokás* (v. ö. a magyar **szokás** szót) és a tok, fölkelni, fölkerekedni tőből származik; a *jog*, dexter és jus fogalma pedig, mely magyarúl **jog**, a török **ong**, dexter és jó, jog-alakban talál hasonlójára.

Ha más ide vonatkozó fogalmak magyar nevét tekintjük, azt találjuk, hogy a **bíró** (melynek töve bira, a mi e ragozott alakokból kitetszik: birá-ja, birá-k) meg a **bírság** szó, mely valakire büntetéskép vetett pénzösszeget, tulajdonképen *bírói ítéletet*[118] jelent, figyelmünkre érdemes, mint olyan szó, mely kétségkívül őseredeti és melyet már Ázsiából hoztak Európába; a török **bairi**, az öreg, vagy a mi még valószínűbb egy régi török **burau**, **borau**, **buraul** = elöljáró a **bur**, **bor** = előre-

[117] Töre ve toka تورة و توقه (magyarúl *tör-vény* és *szok-ás*), a régi törökben a *törvényt* jelentő szokásos kifejezés; különösen az uigurban fordúl elő. Budagov téved, midőn az utóbbi szót (I. 400. lapj.) a calcuttai szótár hibás adata nyomán főnöknek (glava) fordítja.

[118] Már a *Halotti beszéd*ben is van bírságnap e helyett, hogy végső ítélet; továbbá előfordúl ez a szó 1239-ben kelt oklevélben: «X marcas pro birsagio solvat», meg aztán más, 1316-ból származó oklevélben a következő összefüggésben: «Dominus Rex Karulus Praelatorum et regni sui baronum salubri usus consilio super facto exactionis iudiciorum seu birsagiorum tale statutum fecit». Jerney: *Thesaurus linguae Hungaricae*, 16. lapján.

menni, élére állni fogalmat kifejező tőszótagból, melyből hasonló hangváltozással keletkezett a török bir = *első* és *egy*.

Továbbá a *tanút* jelentő magyar tanú, török tanuk, a tanî, ismerni, tudni, igető nomen agentise, tehát tudót, beavatottat jelent; ezt a szót valószínűleg mind a ket nyelv a persából (dániden) vette kölcsön.

Végre ide iktatjuk, mint ebbe a rovatba tartozót, a *rendet, rendelkezést, törvényt* jelentő régi magyar szót, tudniillik szer-t;[119] ez törökül sira, sor, rend, rendelkezés.

7. A világ és a mindennapi élet.

Ennek a czímül írt két fogalomnak az értelme nagyon tág; mi azonban kutatásunk e részében csak azokról a műveltségi mozzanatokról akarunk szólni, melyeket az előbbi szakaszokban meg nem említettünk, melyek tárgyalására azonban szükség van, hogy a régi magyarok műveltségének képe kiegészüljön. Ez tehát mind csak töredékes vázlat, melyet ide beillesztünk; e vázlatok sorát a természet tüneményeivel kezdjük meg, mint oly tárgyakkal, melyeknek a puszta egyszerű lakója olyan nevet adott, mely e külső tüneményektől vele éreztetetett hatással összevág. Az *ég* fogalmának kifejezésére, a magyarnak két különböző szava van, tudniillik ég és menny; az első, hogy úgy mondjam, a materialis vagy megtestesült, a második ellenben a szellemi eget jelenti. Ezt a kezdetleges műveltségű ember eszejárásához képest nagyon mély értelmű fölfogást legjobban megmagyarázhatjuk, ha minden előtt a magyar ég (cœlum) főnevet meg a magyar ég (ardere) igét összehasonlítjuk és ezzel a török jang, égni és tang,[120] hajnalpír szót,

[119] «Et locum illum, ubi haec omnia fuerunt ordinata, Hungari secundum suum idioma nominaverunt *scerii*", így szól a névtelen jegyző a XL. szakaszban; innen van a Puszta-*szer* helynek, mely Csongrád és Szeged közt van, a neve, mert állítólag ott tartották az első magyar nemzeti gyűlést az új hazában.

[120] A *j* és *t* hang váltakozása a törökben egészen rendes.

melyből tangri, az ég, származott, összevetjük; ebből az az igazság derül ki, hogy az igazi ég tulajdonképen *a világító test vagy világos tér alapfogalmát fejezi ki*, mint a török tengri, tangri.[121] Ellenben a menny szó, mely a régi magyarban mönhi vagy munhi (v. ö. e török alakot: möng, meng, örökkévalóság) a *földfelettit* jelenti, mint a jakut möngge, menny, szó szerint fenn-t, magasság-ot jelent, tehát a *magasságra és a földfelettiségre vonatkozik*; és valóban a magyarban ezt a kifejezést «himmlischer Vater» nem égi atyának, hanem mennyei atyának kell fordítani, a hogy az ujgurban is mengki ata, isten, mennyei atya, van; továbbá az imádság is azt mondja: «Mi atyánk, ki vagy *mennyekben*» és nem azt: „*egekben*,“ [122] meg aztán *égi* háborút (szó szerint ég zaját) mondanak, nem *mennyei* háborút. Tehát az ég *egyik* elnevezésében, tudniillik ég-ben, bízvást a világos tér, világosság és fény concret jelentését láthatjuk; ez az eszmemenet a *világ* fogalmának jelölésében is visszatükröződik; a magyar világ [123] ugyanis fényt is jelent, a török ačun, világ, tulajdonkép a tiszta, nyílt, az ač, nyílt, tiszta tövéből; végre a szláv swjet, világ és világosság szóban hasonló viszony látható. Aztán még a világ, világosság és villog kölcsönös viszonya is szembeszökő, viszony, mely a török žolduz, jolduz [124] csillag, žaldiz, csillogás és čil, čal csillogó, szók képződéséből is kitetszik, mert mind e fogalmakban a természet embere a világos és ragyogó égi testek hatásának engedve, nyelvével csak ezt a hatást fejezte ki.

Ott, hol idegen műveltség erre a kezdetleges eszmemenetre

[121] Lásd: *Primitive Cultur des turko-tart. Volkes.* 150. lapját.

[122] Azaz: «Mi atyánk, ki vagy a mennyben».

[123] Hang tekintetében a magyar *világ* egyrészt a finn valkea, lucidus, vogul vol'g, ragyogni, alak, másrészt a török jïl, jol, jal, ragyogni, tündökölni, világosnak lenni, tőszótag rokona.

[124] Az oszmán jïld°z, csillag, a jïl, zïl, ragyogni, tőszótagból, melyből az ak, ag melléknévképzővel jïllag, zïllag, ragyogó, alak képezhető, mely a magyar csillag képződéséhez hasonló.

nem hatott, olyan nagy mértékben, p. o. a töröknél, ott ez az eszmemenet annyira következetesen haladt, mind végig, hogy a világ, világosság, nyilvánosság fogalmának ellentétekép még az alvilág jelölésére is eredeti szó, mely a *sötétséget, zártságot* írja körül, található, tudniillik a török tamuk, *pokol, alvilág;* e fogalom kifejezésére a magyarnak ma már csak a szlávból kölcsön vett pokol szava van, holott régen, mint később majd meglátjuk, eredeti szava is volt.

Mint a nyelvnek kivált némely kezdetleges fogalmakban erősen nyilvánuló keverék voltából önként következik, a *napot* és *holdat* jelentő magyar elnevezéseknek a török nyelvek területén kevesbbé akad hasonlójok, mint a finn-ugorban; ámbár itt is inkább a fogalom mint a hang hasonlóságának szempontjából lehet a rokonságot megállapítani. A magyar nap, sol szót illetőleg Budenz tanárnak tökéletesen igaza van, hogy ezzel az osztják novi. lux és nova, albus alakot nem meri egyszerűen összekötni, és hogy e helyett inkább splendere, ardere alapjelentéssel bíró tsb, nsb tőszótagot fogad el alapjáúl;[125] ezt a föltevését a török kuj, küj, égni és kujaš, küješ, nap (sol)[126] között levő hasonló viszony még inkább igazolja; azonban mindamellett csak föltevés, mely még korántsem elégséges, hogy segítségével nap számára concret hasonló alakot találjunk. A magyar hó, mensis és hold, hód luna meg hugy, stella szóval már jobban boldogúlunk, a mennyiben mindehhez a finn kuu, a mordvinkov, kou, luna, mensis és a zürjén kožul, meg az osztják χūs stella életen kifejezett hasonlóságot mutat. E szónak valamennyinek alapjelentése ragyogni, sugározni, megvilágítani stb., valamint a török aj, holdnak is;[127] e szónál azonban a magyarnak a finn-ugor nyelvcsoprothoz való szoro-

[125] Lásd: *Magyar-ugor összehasonlító szótár.* 391. lapját.

[126] Küješ-ből az oszmán güneš, eredetileg güjneš, sol, származott, és nem a gün, dies, alakból, a hogy átalánosan hiszik; mert az utóbbi eredetileg küjün (égető, világító) volt.

[127] V. ö. *Etym. szótárom.* 5. §-át.

tabb kapcsolódása minden kétségen kívül van. Az imént tárgyalt szók alkalmazásáról meg kell jegyeznünk, hogy a magyar a **nap** szót, mint a török a **kün**-t, sol *és* dies jelölésére használja; holott azonban a törökben aj holdat és hónapot jelent, a magyar nyelvszokás luna jelölésére a hold szót és mensis kifejezésére a hó, hónap alakot fogadta el; másrészt e magyar kifejezés: **éjjel-nappal** eltérőleg az európai Tag und Nacht jour et nuit alakjától teljesen megfelel a török **geže-gündüž** szólásmódnak, mely szintén ebben a rendben adja a szókat: éjnek és napnak idején.

Lássuk már most a *csillagokat* vagy a csillagképeket. Magyar tudósok, nevezetesen Ipolyi és Lugossy[128] megpróbálták, hogy a csillagok neveit, milyenek gönczöl szekere (ursa major), téj-út, szalma-út, ország-út vagy hadak útja, kaszások (Orion), fiastyúk (Plejádák) stb., megmagyarázzák és a nemzeti mythusra és babonára vonatkozó értékét kiderítsék. Ezeknek a dolgozatoknak ethnographiai szempontból tekintve, a menynyiben a magyar nemzeti mythusra vonatkozó adatokat szolgáltatnak, kétségkívül olyan értékök van, melyet nem szabad csekélyre becsülnünk; mindamellett nyíltan meg kell vallanom, hogy csak gyönge támaszpontot adnak, ha a csillagképek magyar elnevezéseiben nyilvánuló észjárást a török-tatár népeknek vagy átalában az ural-altájiaknak idevonatkozó fölfogásával és nézeteivel össze akarjuk hasonlítani. A csillagképek magyar elnevezése leginkább oly motivumokon nyugszik, a melyek már nem a műveltség első korszakából, azaz a nomád élet korából származnak, mint más idáig megbeszélt műveltségi mozzanatok hanem inkább a már állandó lakóhelyhez kötött élet szakát mutatják; minthogy a **fiastyúk**, **kaszások** stb. oly kép, mely csak a letelepült és gazdasággal foglalkozó ember előtt lebeghetett. E nevek nem a nomád élet korára vallanak, mint a puszta

[128] Az előbbi *Magyar mythologiája* 266—275. lapján, az utóbbi az *Uj magyar múzeum* V. évfolyama 1. kötetében.

lakóitól használt szók; ezek az éjszaki sarkcsillagban *vas czöveket* (tehát sátorhoz szükséges eszközt), a kicsiny és nagy medvében *hét rablót, ki pompás fehér lovat űz*, láttak.[129] A mi némileg keleti, különösen török-tatár gondolkodásmódra mutat, az legfölebb a **hadak útja** és **szalma-út** elnevezésére vonatkozik. Az előbbire nézve nem lehetetlen, hogy benne az Ázsiából Európába éjszakkeletről délnyugat felé vonuló magyarok hadára való emlékeztetést találjunk, minthogy a tejút is ugyanabban az irányban vonúl végig az égen; különösen mivel a tejút török neveinek alapját is hasonló eszmemenet képezi, tudniillik ezeknek: **kuš-joli** (szó szerint a madarak útja)[130] és **hažilar-joli** (szó szerint a zarándokok útja. Ellenben a **szalma-út** vagy **szalmahullató út**, a hogy Lugossy[131] följegyezte, a nyugati török **saman ogrisi** (szó szerint a szalmatolvaj) és a persa **kahkešan** (szó szerint szalmahúzó) alakra emlékeztet; e szerint ez az égi kép olyan úttal van összehasonlítva, melyen szalmát szállítottak és melyen az itt-ott elhullott szalmaszálak nyomot hagytak.[132] A csillagképek elnevezései közt egyéb megegyező mozzanatokat, mint már említettük, nem igen lehetne találni; nem marad más hátra, mint azt vizsgálni, vajjon a magyaroknak nem volt-e régi hazájokban e fogalmak jelölésére az odavaló természeti és életviszonyoknak megfelelő eredeti elnevezése, és ha volt, mi az oka annak, hogy e neveket más, az új életföltételekkel összefüggő kifejezések váltották föl. E pontról az ethnologia más terűletén tett hasonló észrevételek fognak leginkább felvilágosítani. Csak a törzsükre és nyelvökre nézve rokon kirgizeket és özbégeket kell ugyanis említenünk, és azonnal meglátjuk, hogy míg az előbbiek a csillagképek és

[129] Erre vonatkozólag lásd: *Primitive Cultur des turko-tartarischen Volkes* czímű művem 154. lapját.

[130] A tejút neve a finneknél is linnunrata, azaz madárút.

[131] V. ö. Lugossy id. m. 128. lapját.

[132] V. ö. *Primitive Cultur des turko-tartar. Volkes* czímű művem. 156. lapját.

az időfelosztás megnevezésében a mereven a puszta éghajlati viszonyaihoz és a nomád élethez alkalmazkodva, az ősrégi eredeti kifejezéseket megtartották, addig az utóbbiak az iráni műveltség hatalmas befolyása alatt, már rövid idő múlva elhagyták a nemzeti elnevezéseket. Föltehető, hogy a régi magyarokkal hasonló történt; az iszlám a pusztaságon ugyanis soha sem lépett föl azzal az átható erővel, melylyel a keresztyénség a mindenünnen heterogen elemektől körülvett magyarokat megragadta; azért ázsiai világnézetöket csakhamar átváltoztatta és a mennyire csak lehetett mindazt, a mi csak legkisebb mértékben is emlékeztetett a pogány korra, kiirtani törekedett.

Az *időről* és az *égi tüneményekről* megjegyezzük, hogy bizonyos kifejezések, ha a hangot illetőleg nem is, de a fogalmat illetőleg a törökben és a magyarban összevágnak. Így a *dörgés* magyarúl **menny-dörgés**, azaz a menny zaja, és nem ég-dörgés, mi által tehát a dörgés mythykus és vallási jelleme ki van emelve; törökűl **kök körültü** mennydörgés, azaz a menny zaja. A *villám* magyar nevének, **villám**-nak, alapgondolata a *ragyogás, tündöklés* (v. ö. ezeket: **villog**, **villan**, **világ**); ugyanezt mondhatni a török **jîldîrîm** és **îšîm**, villám, szóról, ha az egyiket a **jîlla**, ragyogni, **jaldîz**, ragyogás, aranyozás, a másikat pedig az **îšîk**, világosság és **îšna**, világítani szóval összehasonlítjuk. Az *eső* fogalmát a magyarban **eső esik** fejezi ki, a mit szó szerint kell érteni: a leeső esik; így a török **jagmur jagar** is szó szerint azt jelenti, hogy a leeső esik. A magyar **jégeső** kifejezésnek a török **tonglu jagmur**, azaz megfagyott eső, felel meg.

Ha ellenben a csillagképektől és az időjárástól az *időfelosztásra* térünk, azt találjuk, hogy ezen a téren, melyen a gyakrabban előforduló használat következtében az egyes fogalmak inkább megszilárdultak és melyen a pusztítás műve már nem volt olyan könnyű, aránylag több eredeti kifejezés, több az ősi életmódra emlékeztető szó is, maradhatott meg. Az *idő*, magyarúl **üdő**, **idő**, törökűl **üd**, **üt**, mongolúl **üdor**, a szó belső

értéke szerint töredék, rész alapfogalmát jelenti; azért e szó alatt tulajdonkép az *összesség*, azaz *örökkévalóság egy részét* kell értenünk, a mi a török *čak*, szétvágni, szétdarabolni és *čak*, *čag* idő, kölcsönös viszonyából világos.[183] Az idő kifejezésére a magyarban még más szó is van, tudniillik **kor**, a törökben szintén **kor**; ez azonban inkább az előre haladott időre, a *vénségre* vonatkozik; v. ö. egymással a magyar **késő kor** és a török **keč-kor**, a késő idő, szavát.[184] A töröknél még mai nap is dívó nagyobb időmértéknek, például a tizenkét évi cyclusnak, a magyarban már azért sem található semmi nyoma, mert ez a szokás, mely tulajdonkép Khinából származott, a töröknél csak később terjedt el; a *Petrarca-codex* szótárában, mely 1305-ben íratott, még nincs róla szó. A legnagyobb időmérték, tudniillik az *esztendő* fogalmának megnevezésében a magyar szakasztott olyan eszmemenetet mutat, a milyent másutt, midőn az illető török szót magyaráztuk,[185] kiemeltünk; ezt találjuk tudniillik, ha a magyar **év** szót e czélból a magyar **ív** szóval összekötjük és ezzel a török ijl, il, jil, esztendő és ijil, forogni, hajolni, továbbá a latin annus és annulus meg a héber šana, esztendő és mišna, ismétlés közt levő viszonyt összehasonlítjuk. Az évet jelentő magyar szóban tehát az ív vagy kör alapgondolata rejlik, mely alatt természetesen nem a föld mozgását, — mert ennek felfogására a kezdetleges müveltségü ember egyszerü értelme nem elégséges, — hanem a különböző évszakok ismétlődését kell érteni. A mi ez utóbbiakat illeti, meg kell jegyeznünk, hogy a magyar nyelv fogalmok és hangjok tekintetében is az ugorhoz *és* a törökhöz való félreismerhetetlen hasonlóságot mutat és hogy az illető szók oly eszmemeneten alapulnak, a mely egyrészt még a nomádélet korából származik,

[183] V. ö. ezeket: csagatáj üje, idő és tag, meg altáji üjele, szétdarabolni, felosztani.

[184] Az ebből származó alakokat lásd a III. mellékleten vagy etymologiai szótárom 74. §-ét.

[185] V. ö. *Primitive Cultur des turko-tart. Volkes.* 163. lapját.

másrészt azonban a magyar nyelv keverék voltáról is szembeszökő tanúságot tesz. Egyrészről ugyanis a *tél* és *tavasz* fogalma, magyarúl **tél**, ugor nyelvekben **tele, teli** és magyarúl **tavasz**, ugor nyelvekben **tovi, toja**, az éjszaki nyelvterülettel való rokonságot bizonyítja; másrészröl a *nyár* és *ősz* elnevezése, a magyar **nyár**, a törökben **jaz, jaj, sjor**, meg a magyar **ősz**, a törökben **kös, göz**, a törökkel való atyafiságra vall. A fogalmi összefüggés annyival is inkább mutat a nomád életmódra, mivel a **jaz, jaj** alakban a kiterjeszkedés, elterülés [186] alapjelentése van, mert ebben az évszakban jut a télen át ugyancsak szűk körre szoruló marhatenyésztő ismét abba a helyzetbe, hogy csordáját a pusztán elszélesztheti; és mivel a törökben **kös**, ősz, **kösü**, a vágás vagy nyírás ideje (tulajdonképen **koj-kösü**, a juhok nyírása), a **kös, kes**, metszeni, tőből származik. Közép-Ázsia nomádjainál ugyan egész a mai napig maradt meg a nomád élettel összefüggő régi időszámítás,[187] de p. o. a kúnoknál már nem maradt meg; a hónapok nevének sora ugyanis a *Petrarca-codex*ben [188] már erős moszlim arab befolyásra mutat; az Oxus vidékének és nyugati Ázsiának török lakóinál pedig a régi hónapoknak minden nyoma már elveszett. A többi ide tartozó névről még megjegyezzük, hogy a *dies* és *sol* fogalmának jelölésére a magyarban ép úgy, mint a törökben, ugyan azt a szót használják, a magyarban **nap**-ot a törökben a **kün**, azaz dies és sol szót; hogy a *reg* fogalma a *kora, koraidei* alapeszméjén nyugszik, v. ö. ezeket a magyar **reg**, mane és **régi** (vetus) meg **rege** alakot a török **írte**, mane

[186] A *kiterjedésnek* ez alapjelentése a magyar nyáj szónak alapját is képezi; én ugyanis e szóban a legelőn elszéledt nyáj elnevezését gyanítom, BUDENZ tanár állításával ellenkezőleg, a kinek az a sajátságos ötlete támadt, hogy a magyar nyáj szót az ugor ńogo, hús, alakkal hasonlítsa össze, mert hús, valamint nyáj is, a bőség, vastagság, tömeg (!) fogalmát foglalja magában. Lásd BUDENZ: *Magyar-ugor összehasonlító szótár.* 403. lapját.

[187] Lásd: *Primitive Cultur des turko-tart. Volkes.* 161. lapján.

[188] Lásd a KUUN gróf kiadása 81. lapját.

és **irteki**, rege szóval; ennek alapján a hajdani török **ireg**, kora idő, alakot el lehet fogadnunk, melyből aztán a magyar reg, mane, szó származott.[139] A *delet* jelentő szó, a magyar **dél**, **díl**, mely *délszakot* mint világtájat is jelent, a török **žilli**, meleg, szóra emlékeztet; az *estét* tevő magyar szó, **est**, a régi magyarban **eset**, a nap leáldozásával, lemenésével vagy leesésével függ össze, mint a török **batï**, *nyugat*, a **bat**, leszállani, tőből; végre a magyar **éj** a vogul **et** és a lapp **ija**, nox, mellé sorakozik, a mi megint a nyelv keverék voltának föltetsző nyoma, melyre egyébiránt még gyakran fogunk bukkanni.

Miután az ég és az égi testek felső regióival foglalkoztunk, a *földön* akarunk kissé körültekinteni és minden előtt azt a megjegyzést előre bocsátani, hogy a magyar **föld** a német **Feld** átalakítása levén, tehát csak kölcsön vett szó, a fogalmat idegen névvel jelöli meg. A nyelv e feltünő szegénysége másutt is észrevehető, ha megemlítjük, hogy a szántóföldet jelentő finn szó, tudniillik **pelto** (észt **pöld**, lapp **pöldo**) szintén a német Feld szóból lett és hogy az ide vonatkozó török elnevezés alatt, t. i. a **jer**, **jir**, föld, szó alatt, az *ür*, *tér* (a magyar **ür**) alapjelentését kell érteni. Ha a föld külső alakját megjelölő neveket tekintjük, azt látjuk, hogy a *hegy* fogalma, a magyar **hegy** szó, a finn **kärke**, cuspis, apex, alakban csak nagyon kétséges hasonlóságra talál;[140] ellenben más ide tartozó fogalmak, mint a magyar *domb* és *hal-om*, a török **dumb-ak** és **kol**; mélyenfekvő *lapos vidék*, magyarúl **aszó**,[141] törökül **ašak**, alacsony; *síkság*, magyarúl **sík**, törökül **čïg**,[142] egye-

[139] Budenz tanár erőszakolt etymologiával összehasonlítja a magyar *reg* szót az osztják rïñïm, homály, köd, alakkal; tehát a világosság és homály fogalmát analognak akarja feltüntetni!

[140] V. ö. Budenz: *Magyar-ugor összehasonlító szótár.* 96. l.

[141] Néhány helynévben fordúl elő, mint ezekben: Hosszú-aszó, Aszó-fő, Szik-szó stb.

[142] *Čig* csak a kazaniban (Budagov I. 478.) fordúl elő az *in* határozóképzővel így: čïgïn, holott sïj, síma, a *dam* képzővel šïjdam alakjában található.

nes, sík és šïj, lapos; aztán *völgy*, magyarúl **völgy**, régibb alakjában **vuelge, velghe**,[148] mely a fossatum alapértelméből kiindúlva, eredetileg *árkot, mélyedést* tesz és a török **balga, belge**, ásni, kivájni, alakkal rokon, mind észrevehetőleg közelednek a török nyelv területe felé. A felé közeledik még más, ebbe a körbe tartozó fogalom szava, mint a magyar **homok**, törökűl **kumak**, homokos domb és **kum**, homok; az *agyagos talaj*, a magyar **agyag**, törökűl **alčïk**; továbbá néhány a puszta talajával és művelésével összefüggő fogalom neve, mint a magyar **kút**, törökűl **kutuk**; az **árok**, törökűl **arïk**; végre *a fátlan puszta tűzelőszere*, tudniillik a magyar **tőzeg**, törökűl **tezek**, a **tőz, tez** tőszótagból, melynek alapjelentése tűz, és mely oly kölcsönös viszonyt mutat, mint a török **ot**, tűz és **otun** tüzelőfa.

Körűlbelül ugyanolyan természetű lesz észrevételünk, ha figyelmünket a vizekre vonatkozó szókra fordítjuk. A magyar **folyó** szóhoz, mely szó szerint valami folyó testet jelent, a jak. **buol** = fliessen, lefolyni, elfolyni, kivételével sehol sem találunk hasonlót; mert BUDENZ tanár ide vonatkozó okoskodása, hogy ugor $p_{e}g$ (currere) és $p_{e}g$-l_{e} tőszótagot lehet alapjáúl venni, nagyon is merész és meg nem állhat; ellenben a *tengert* jelentő magyar szó, **tenger**, mely a törökben **tengiz, tingiz**, épen olyan határozottan török, a mily bizonyosan az éjszaki nyelvterűlethez tartozik a *tavat* jelentő magyar **tó, tav**, az ugorban **tuu, tsu, tūr**. Végre hadd említsük még meg, hogy a magyar **sziget** szóban a török **sig**, sekély vizű hely, zátony ismerhető fel; meg hogy a *hajó* fogalmát kifejező magyar **hajó** és török **kajuk**, tulajdonképen a tova sikló, a kaj, siklani, igetőből, határozottan mutatja a magyarnak a törökkel való megegyezését.

Mint e szakasz elején már említettük, a magyarban meglevő műveltségi mozzanatok között csak azokat a példákat

[148] Lásd JERNEY: *Thesaurus linguae Hungaricae*. 157. l.

akarjuk vizsgálni, melyek alkalmasak arra, hogy számot tegyenek abban a képben, melyet e népnek régebbi műveltsége korában mutatott eszejárásáról és törekvéséről vázoltunk; e példák közt hadd foglalja el az első helyet a *kereskedelem*. Áttérve e tárgyra, minden előtt vizsgálnunk kell, vajjon kivel kereskedtek a magyarok régi hazájokban, minthogy mindamellett, hogy nomád életet éltek, ilyféle műveletekbe már korán kellett bocsátkozniok. Ezekre vonatkozólag a nyelv ide tartozó műveltségi mozzanatai bizony nem egyszer értékes útbaigazítást nyújtanak, minthogy a kereskedelemre vonatkozó szók alapjelentése arról győz meg bennünket, *hogy a magyarok a legrégibb időben török ajkú népekkel kereskedelmi viszonyban voltak, hogy csak később érintkeztek a részint Kharezmből, részint a Kaukazuson és Kaspi tengeren át Iránból hozzájok jutott persa kereskedőkkel, a mi a dolog természetéből önként következik, és hogy kereskedelmi összeköttetésök éjszaki szomszédjaikkal, azaz az ugor népekkel, csak olyan szűcsárúkra és érczneműekre szorítkozott, melyek mint ama vidékek különös termékei és készítményei megtalálták az útat dél felé.* Kutatásaink ilyen eredményéhez nem a képzelődés vagy merész okoskodás útján jutottunk, hanem egész egyszerűen a nyelvből merített igazságok biztos vezetése alatt, melyek minden időben és így mai nap is döntenek; mert valamint például némely a német nyelvben előforduló kereskedelmi kifejezés, mint Bank, Conto, Scala, Bankerott, Strazza stb., azt bizonyítja, hogy ez a nép először olaszokkal lépett kereskedelmi összeköttetésbe és ezektől nem egy kereskedelmi műkifejezést fogadott el, vagy mint némely Európában elterjedt fűszer arab neve, mint Ingwer, gyömbér, (arabúl žinžiber, olaszúl zenzever), Kampher, kámfor (arabúl kafur, olaszul camfora), Pfeffer (arabúl biber), Safran, sáfrány (arabúl zafran), Zucker, czukor (arabúl és persáúl šeker) stb., azt mutatja, hogy ezek a fűszerek arab kalmárok révén jutottak hozzánk: úgy a kereskedelemre vonatkozó magyar szókincs csalhatatlanúl fölvilágosít bennünket arról, hogy honnan eredt és mily irányban haladt a ma-

gyar nép kereskedelmi mozgalma a történelmet megelőző korszakban.

A *kereskedelem, kereskedés* fogalmát a magyarban **keresked** — származékjai fejezik ki; ez a szó a **keres**, a török **karaš**, körültekinteni, ige tövén alapszik, tehát a magyar-török keres, karaš [144] gyakorító igének visszaható alakjában van és a szó belső értéke szerint magyarázva a folytonos, haszonra irányuló járás-kelés vagy keresgélés cselekvését fejezi ki. Ezt az eszmemenetet a szomszédos nyelv országának ide vonatkozó szava is kifejezi: Közép-Ázsiában ugyanis a kereskedőt a persa saudakar szóval jelölik, mely tulajdonképen melancholicust, azaz mindenfelé bolyongót jelent; és valóban a pusztán élő régi ember az adás-vevés és haszon okáért járó-kelő embert nem is képzelhette másnak. A nyugati török a kereskedelem fogalmát már jobban írta körül, ezt az ikerszót használván: **ališ-veriš**, azaz *vásárlás-eladás, adás-vevés* (szószerint adás-vevés); azonban a keleti török és a közép-ázsiai nomád ezt a kifejezést nem ismeri, csak a vevés, vásárlás fogalma jól ismeretes előtte és ennek jelölésére szolgál neki ez a szó: **alu**, uigur **alku**, vevés, vásárlás; ez a szó még meg van a magyar **alku** alakjában; a török szóból aluči, alkuči, vásárló, a magyarból alkusz lett. Azt találjuk tehát, hogy az eszmék itt meglepően összevágnak; ezek szerint a kereskedés alapfogalma nem annyira az eladásban, mint inkább a vásárlásban áll, minthogy ebből állott a nomád valódi óhajtása, kívánsága, vágya; ezt bizonyítja az is, hogy az *eladás* fogalmát a törökben a **vir**, adni (a magyarban is ad, elad) igén kívül még **sat** azaz eldobálni, elvesztegetni is kifejezi, miből a nomen agentis **satiči**, **satkuči**, az *eladó*, magyarul **szatócs**, a kiskereskedő.

[144] BUDENZ tanár a magyar *keres* igét kér-ből származtatja, minthogy a magyarban azt mondják: megkeresni, azaz kérni, és mivel ugyanilyen fogalmi összefüggés van a zürjén korš, kérni és keresni, igében is. Azt tartom, a *körültekintés* és *keresés* fogalma közelebb rokon, mint a *kérés* és *keresés* fogalma.

Hogy ennek a nyelvben kifejezést nyert felfogásnak az alapján azt látjuk, hogy a kereskedés először csereberélés volt, az a dolog mivoltából egész természetesen következik; nem is lephet meg, ha azt találjuk, hogy a *csere, cserélés* fogalma a törökben dejiš, tegiš, tijiš, szóval, mely tulajdonkép azt teszi, hogy *egymással fölérni*, a magyarban pedig a csere szóval van kifejezve; ez utóbbi szóban azért sejtem a vásárlás fogalmát, mert a vele képzett csere-bere ikerszó meg a csereberél ige a hasonló török alu-beri (ališ-beriš) ikerszóra emlékeztet; az anyagilag ismeretlen magyar csere ugyanis a török alu-nak, a magyar bere pedig a török beri, *bér*, szónak, mely a ber, adni, eladni, tövéből származik, felel meg; mihez még hozzáveszszük, hogy a magyar bér szó a török beri, biri, bér, adó, alakkal azonos. Az *ár* fogalmát a magyar két szóval fejezheti ki, ár-ral és díj-jal; AHLQUIST[145] és BUDENZ szerint az előbbi a finn arvo, ár szóhoz hasonló, mely hasonlósághoz azonban én még a török aar, aïr, értékes, alakot is vonom; az utóbbi pedig a magyar díj, határozottan a legszorosabb összeköttetésben van a török dej, valamit érni, valamivel egyenlőknek lenni, igével (melyből a concret dejer, érték, származik). A *pénz* fogalmát a magyar a szlávból kölcsön vett szóval, pénzzel (a szlávban: penjaz) jelöli; volt azonban ennek megnevezésére török szava is, tudniillik a régi akcsa,[146] a török akče, ezüst és pénz. Végre az *árut, holmit* jelentő magyar gyüjtőnév, áru, a török aaruk, agruk, poggyász, holmi, vagyon, szóval azonos.

Ha kutatjuk, mennyire hatott a műveltségi mozzanatok e részére a persa nyelv, minden előtt a magyar vásár, persáúl bazar, بازار köti le figyelmünket, mint olyan szó, melyet a ma-

[145] *Culturwörter* 186. l.

[146] *Akcsa* a legrégibb bibliafordításban fordúl elő, így: «Nem jösz ki innen, míg nem megadod az utolsó *akcsát*", HUNFALVY: *A kún vagy Petrarca-Codex* czímű értekezés 45. lapja nyomán idézve.

gyarok már mostani hazájokban való letelepülésök előtt ismertek, mit leginkább az bizonyít, hogy a hét egy napjának neve tudniillik vasárnap, szószerint *vásár napja*, van e szóból öszszetéve; és mivel az oszmánok a hét ugyane napját szintén bazar-güni, azaz vasárnap vagy vásárnap szóval jelelik, nagyon valószínü, hogy ez elnevezésnek a két néptörzszsel közös szokásra kell vonatkoznia. Ez a megegyezés a hét ugyanazon napjának megnevezésében, a vásárnap szavában, csak a magyaroknál és oszmánoknál található, mely utóbbiak, mint tudva van a IX., X. és XI. században a Kaspi-tenger éjszakkeleti vidékén élő ghúzok vagy kanglik egy töredéke; ellenben sem dél felé vonúlt rokonaiknál, sem a kúnoknál a XIII. század vége felé már nem található; [147] kell, hogy e népek szokásainak oly közös sajátságára vonatkozzék, melyről egyelőre semmiféle föltevésbe nem akarunk bocsátkozni. A vásár neve után a *kincs* fogalmát is a persa kereskedelem befolyásának kell tulajdonítani, minthogy a magyar gencs, kéncs, kincs a persa genž, گنج; továbbá a következő számneveket: száz, mely a persában sad, meg ezer, mely persáúl hezar, e szókat az iráni műveltseg befolyása nemcsak a magyarokhoz és más ugor népekhez juttatta, — mert száz még a mordvinban is sada, a vogulban sat és az osztjákban sót — hanem még a Krimban lakó gothoknál is meghonosította, kiknek nyelvéről Busbeck a Szulejman udvarában élő ismeretes követ, szógyűjteményt tett közzé, mely szerint száz gothúl sada és ezer hazer. Ez hasonló szókölcsönzésre emlékeztet, tudniillik a déli szlávok hiljada szavára, mely ezret jelent és a délen lakó görögöktől, tudniillik a χιλιάδα alakból van véve.

Hasonlóképen kerűlt ez a szó: tömény, *nagyon sok*, számtalan, a magyarba; ebben az uigur tömen, [148] számtalan,

[147] Mind a középázsiai törökök, mind a kúnok nyelve erre a persa *jekśembe* يكشنبه (*Codex Cum.* je sembe) szót használta.

[148] V. ö. a tőlem kiadott uigur nyelvemlékek glossariumát.

ismerhető fel; lehet azonban, hogy a magyarban csakugyan meglevő eredeti régi török szók közé tartozik.

Arra a kérdésre, hogy az iparnak mely ágait jelölték eredeti szókkal és melyekről lehet azt tartani, hogy a magyarok már régi hazájokban is foglalkoztak velök, az előbbi lapokon már azt feleltük, hogy kétségen kívül bizonyos, hogy a *szücsök, ácsok* és *takácsok* mestersége igen régtől fogva megvan; e tárgyról szóló megjegyzéseink kiegészítésekép hadd említsük még a következőt, hogy az *irást* is már korán kellett ismerniök, mivel az erre vonatkozó fogalmaknak eredeti nevök van. Ezekből megtudjuk, hogy voltaképen az irásnak kétféle faja volt, tudniillik először a festékkel való irás, melyet a magyarban az ír, a törökben (csuv.) sjïr, jaz és (jak.) surui szóval neveztek a szó alapjelentése tulajdonkép *mázolni, kenni, festeni;* innen meg; van az oszmán sürme, kenőcs, vonal, az altáji sür, rajzolni, mázolni, kép, a magyar ír ige és ír, tulajdonkép *kenőcs*, meg sok más, etymologiai szótáram 159. pontjában foglalt, hasonló fogalom közös etymonja. Másodszor már régtől fogva olyan irásfaj is volt, melyet úgy *vágtak, véstek* vagy *metszettek* valami szilárd tárgyba; ezt a föltevésünket a török bit, bet, pič, peč, írni, betik, piči, irás, a magyar betű, igazolja, minthogy ez a tőszótag, bit vagy bet, alapjában metszést jelent (v. ö. ezt az újabb alakot: bič, metszeni) és minthogy a két igető ezen alapjelentésével megegyezőleg az ábrázat arcz, alak és kép fogalmát a török nyelv határain belül hol az egyik, hol a másik említett tőszótag fejezi ki (v. ö. a jakut sïrai, arcz, a csagatáj čiraj, arczszín, alakot a török bet vagy pet, arcz, szóval); és végtére, minthogy az előbb említett altáji pič, peč, írni, rajzolni, még a magyar fest (fest-t) igében fölismerhető. A magyarok mai nyelvében még meg van más régi és kezdetleges irásmód emléke is, tudniillik a *rovásé*, melyet a magyarban ró, rov, a finn-ugorban ru, vágni, a törökben ur, vágni, ásni, fejez ki; a közönséges nép számokföljegyzésére még most is használja. Ebben oly eszmemenetre találunk, mely

egyrészről más nyelvekben is kifejezésre jutott,[149] másrészről azonban a régibb török emlékeken levő feliratok és rajzok által, például a különféle eddig megnyitott kurgánokban, be van bizonyítva, minthogy azokban, ha Spasski[150] kutatásai nyomán itélünk, részint színes rajzok, részint vésetek láthatók; innen van, hogy a *kép* fogalma, mely magyarúl **kép**, törökűl **keb**, **kep** (jak.) **kiäb**, magyarok és törökök nyelvében ugyanazzal a szóval van kifejezve.

Mivel épen irásról és rajzról beszélünk, röviden meg akarjuk említeni a különféle *színek* elnevezését, melynek tekintetében a magyar nyelv már többször kiemelt keverék voltát kitűnteti. A magyar **szín** szó a törökben (alt.) **sin**. A magyar **sárga** törökűl **sarǐg**, **sarǐ** és a magyar **kék** törökűl **kök**; ezek tehát tagadhatlanúl török eredetűek, de már a magyar **fekete**, mely az osztjákban **pegde** és az uigurban **peg**, mind a két nyelv területe felé hajlik; az utóbbi török szóval a magyar **pej**, *barna* (ló színéről mondva) is összefügg; végre a magyar **fehér-**, **fejér**-ben, melynek a lapp **päjes** és török **bor**, kréta és penészszínű felel meg, épen annyira túlnyomó a finnugor befolyás, a mennyire nehéz volna meghatározni, vajjon a magyar **szürke** a török **suru**, **soro** vagy a lapp **čuorkok**, **čuorre**, az osztják **sur** és a zürjén **žor** alaknak közelebb vagy távolabb rokona-e.

Az irás és a színek neve után még a *zenét* és a *hangszereket* akarjuk megemlíteni, minthogy az ezekre vonatkozó szók a török-tatárokkal való ősrégi összeköttetésre vallanak. A magyar **cseng**, **zeng**, a török **čengi**, zenélő, zene-alak rokona; épen így emlékeztet az altáji **jatǐk**, **jatǐgan**,[151] mely nyolczhúrú *zeneeszközt* jelent, a magyar **játék** szóra; a magyar **ko**-

[149] V. ö. a görög γράφω, a goth graba, a német Grube alakokat.

[150] V. ö. az orosz császári társaság 1857-iki *Zapiszki*-jében megjelent dolgozatát.

[151] Lásd: *Narodi Rossij* (St. Petersburg 1880.) 276. lapját, melyen jatigan mint hangszer van említve.

boz, *hegedű*, pedig a török-tatár kobuz, kéthúrú hegedű, szóval egyenesen azonos. Más játékok közűl a magyaroknál ma már csak a Közép-Ázsia nomádjaitól kedvelt *csontocskákkal való játék* (ašik ojunu [152]) nyoma fedezhető föl; azonban csodálatosan csak a koczka szóban, mely szláv eredetű és a kostka, csontocska szóból lett. Nem lehet tehát kétséges, hogy valamint a kirgizek manapság juhok kulcscsontjával való játszásban gyönyörködnek, a magyarok is hajdanában hasonlóképp játszottak; így az egyszerű csontocskáról átvették az elnevezést az európai középkori koczkajátékra.

Mint már említettük, leginkább ott vehetjük észre, hogy a legkezdetlegesebb fogalmak elnevezése keverék jellemét mutatja, a hol olyan fogalmakról van szó, melyek a család és a társasélet alakulásának legeslegelejére vonatkoznak, mint a külső természet dolgaiéra és tüneményeiére; ez esetekben semmi szín alatt sem lehet arról szó, hogy akár a finn-ugor, akár a török-tatár analogiának van absolut túlnyomó súlya. Ha még tovább is ide vonatkozó példák fejtegetésébe bocsátkoznánk, az épen annyi volna, mintha magyar-finn-ugor és török-tatár összehasonlító szótár szerkesztésébe fognánk; már pedig e vállalatnak csakugyan szűk volna tanúlmányunk tere, meg aztán voltunk is rá némi tekintettel a III. mellékletben, a mi a finn-ugor nyelvek területét illeti. E szempontból indúlva ki, a Hunfalvy Pál-tól *Magyarország ethnographiájá*-ban (a 228—233. lapon) idézett példákat részint elégteleneknek, részint egyoldalúaknak tartjuk, minthogy ama jegyzékben épen olyan, a kezdetleges élethez tartozó, műveltségi mozzanatok nincsenek meg, melyeknek határozottan föltetsző török jelleméhez semmi kétség nem fér. Nem akarunk hát most ide vágó munkával foglalkozni, hanem figyelmünket a régi magyarok szokásai képének már csak egy, igaz, hogy szerfölött fontos vonására fordítjuk és pedig vallásukra.

[152] Az ašik ojunu-ra vonatkozólag lásd: *Vázlatok Középázsiából* 93. lapját.

8. A vallás.

Semmi sem természetesebb, mint az, hogy a régi magyarok vallása vagyis pogány hite, melylyel mai hazájokban megjelentek, e nép korábbi történelmével foglalkozó tudósok érdeklődését a legnagyobb mértékben fölkeltette, meg hogy e tárgyról igen sokat írtak, találgattak és vitatkoztak, és természetesen e kérdés fejtegetésében a legtöbbször tévedtek is. Theosophiai és theogoniai speculatiók minden időben kelet és nyugat tudósainak kedvelt themáját képezték, mert ezekben a szellem magasabb regiók határtalan terében mozog, a képzelő erő szabadon megeresztheti a kantár szárát és mivel a minden kétséget lehetetlenné tevő objectivitással való érintkezéstől kevesbbé kell tartani, már akárhány kutató a legvakmerőbb elméletek és legmerészebb okoskodások tarka-barka szövevényével tünt fel. Eszünk ágában sincs, hogy e helyen a tudománynak még pólyáiban levő legfiatalabb gyermekéről, az összehasonlító mythológia tanúlmányáról, bírálatot mondjunk; de még kevesbbé van kedvünk, hogy megvizsgáljuk, vajjon mennyire szabad a természet emberének vallás dolgában nyilvánuló egyszerű eszmemenetét arra használni, hogy a theosophia bizonyos systemáinak fölépítésére anyagúl szolgáljon, mivel nem mondhatunk le arról a meggyőződésről, hogy a szellemi műveltség legalsóbb fokán álló ember a kosmogoniára vonatkozólag kifejezett eszméiben igen gyakran nem abban az irányban haladt, nagyon sokszor ama nagyfontosságú mozzanatokra nem is gondolt, meg nem is gondolhatott, melyeket az újkor bölcseleti speculatiókban gyakorlott kutatója róla föltesz. Lehet, hogy néhány árja vagy sémi eredetű népnél, tekintve műveltsége világa nagy korát, az ide vágó okoskodások találnak és hogy a vallások mezején, az emberi gondolkodás és küzködés e birodalmában megejtett összehasonlítások segítségével nem egy rejtélyt fognak megoldani és nem egy igazságot napfényre deríteni; azonban mégis azt tartjuk, nagyon koczkáztatott vállalatba fognánk, ha

a sok ezer éves árják vallási szemlélődéseit a kezdetleges műveltség korszakából csak nem rég kilépett ural-altáji népekéivel össze akarnók hasonlítani; és még kevesbbé lehetne helyeselni, ha valaki az árja vagy sémi népeknél elért eredményekből a török-tatár vagy finn-ugor népek legelső vallási viszonyaira következtetni akarna; mert a mennyire az India forró ege alatt levő hegyek és völgyek természeti tulajdonságait a középázsiai pusztaság éghajlatától és talajától, vagy a napbarnította szikár hinduéi a kirgiz és turkomán természetétől és külsejétől különböznek, épen annyira térnek el egymástól e más-más égöv alatt lakó emberek theogoniai és kosmogoniai nézetei, és annyiban különböznek aztán egymástól az egyes ethnikai területeken támadt vallások.

Mivel ez a mi meggyőződésünk, azért Csengery Antal-lal teljesen egyetértünk, a ki *A magyarok régi hitéről* szóló szellemes essayjében [153] azokat hibáztatja, kik e téren tett kutatásaikban hol sémi, hol indogermán párhuzamokba bocsátkoztak. Szívesen elismerjük, hogy Engel Keresztély ide vonatkozó művét,[154] mely Sajnovics, Wöldik és Fischer kutatásaira támaszkodva, vagyis helyesebben mondva a magyar és a finn-ugor nyelvek bensőbb rokonságából kiindúlva, a régi magyar vallásra finn-ugor bélyeget akar sütni, a haladás határozott jelének kell tekinteni. Mindamellett bátorkodunk még egy lépést tovább haladni, azaz nemcsak tág területen az árják *és* ural-altájiak közt megtenni az égöv okozta és anthropologiai különbséget, hanem az utóbbiak szűkebb körében is, tudniillik a magyarok és finn-ugor népek közt is, és pedig abból az egészen egyszerű okból, hogy a földrajzi távolság, mely az árjákat az ural-altájiaktól elválasztja, nem sokkal nagyobb annál, mely az utóbb említett emberfaj egyes tagjai közé esik és a mennyire nyelvi bizonyíté-

[153] V. ö. *Történeti tanúlmányok* Csengery Antal-tól. I. k. 71. lapját.

[154] Danielis Cornides etc. *Commentatio de religione veterum Hungarorum edidit suamque de origine Hungaricae gentis dissertationem adjecit.* Christianus Engel. Viennae 1791.

kok alapján föltehető, már ősrégi időben is esett. Ha kutatásaink eredménye, melyet az előbbi lapokon kifejtettünk, nem juttatott volna arra a meggyőződésre, hogy, jóllehet keverék a magyar nyelv, a történelmi nexusnak és a műveltségi mozzanatok fontos bizonyítékának értelmében mégis azt kell mondanunk, hogy a magyarok régi hazája csak a török népek területének éjszaki határán, nem pedig messzebb fönn a távoli éjszakon, azaz a finn-ugor népek valódi székhelyén volt: egy perczig sem késve, a vallás főbb vonásait is, mint az ethnikai élet annyi más jellemzőjét, *csupán* a finn-ugor népeknél kerestük volna. De ki tudna és akarna azon kételkedni, hogy az adott körülmények között, azaz ott, hol a műveltség legtöbb mozzanata félreismerhetetlenül török eredetre vall, a vallással összefüggő fogalmakat is hasonló forrásból kell eredtetni, vagy világosabban szólva: ki merné azt állítani, hogy ázsiai társadalom, mely állami alkotmányában, hadügyében és minden erkölcsében és szokásában a tiszta török népszellemet fejezte ki, épen vallási nézeteiben, melyek keleten minden időben a közönséges élet legbensőbb mozgalmaival forrtak össze, követte volna finn-ugor nép eszejárását?

Ki kell ugyanis emelnünk, hogy abban a nézetben, hogy az ókor azon népei, melyeket a történelem a skythák, húnok, avarok stb. nevén említ és melyeket mi az ural-altáji faj gyűjtőneve alatt finn-ugor és török-tatár népekre osztunk, nemcsak alapjában, hanem még egyes árnyéklataiban is közös hitet vallottak, egyáltalában nem osztozunk és talán csak kevesen osztozhatnak; minthogy az ethnografia mai állapota szerint valóigaz, hogy az ember nemcsak physikumát, hanem szellemi individualitását illetőleg is a tőle lakott talaj territorialis és éghajlati viszonyaival a legbensőbb összeköttetésben van, és hogy ennélfogva, tekintve ama szélességi fokok lényeges különbségét, melyek a középázsiai pusztaság és az ugor népek, de még inkább a finnek történelmileg kimutatható hazája közt vannak, nemcsak e népek testi külsejének és szokásainak, hanem szel-

lemi irányának, mythoszainak, népies babonájának, a természetnek rájok gyakorolt külső benyomásainak, következőleg vallási felfogásuknak is különbözőknek kellett lenni, és hogy végre ennélfogva, ha az ural-altájiak vallását a samanismus közös nevével jelöljük, mindenesetre külön finn-ugor és külön töröktatár samanismus is volt. Ezt a megkülönböztetést, nézetünk szerint, már azért sem lehet elmellőzni, mert először a dolog természetéből önként következik, és másodszor, mert az ide vonatkozó igaz, hogy csak nagyon gyér, de annál nevezetesebb emlékek, melyek az avarok papi méltóságainak nevében, milyen Tudun, Bokolavr és Taisan,[155] ránk maradtak, a nyelvi jellem következtében e czímek török származását kétségen kívül megállapították; ez alapon aztán be is bizonyítva, hogy külön töröktatár színezetű samanság volt.

Miután ezeket a megjegyzéseket előre bocsátottuk, különösen arra a helytelen eljárásra akarunk mutatni, melylyel a magyarok eredete kérdésének legújabb fejtegetői élve, mikor a régi magyar vallást taglalták, majd mindig azt remélték, hogy a finnek mondáiból és mythoszaiból fölvilágosítást meríthetnek, és e miatt nem kevesbbé egyoldalúaknak és elfogultaknak mutatkoztak, mint a milyen akárhány megelőzőjök volt, a ki a tárgy minden ismerete és minden szakértelem nélkül, képzelődése valamely csábító alkotása kedveért a magyarok ősi vallását a *Védák*-ból, a *Zendavesztá*-ból, a bibliából és tudja isten még miféle másból akarta kimagyarázni. Valóban, Hunfalvy-t, Csengery-t és Barná-t épen oly kevessé lehet menteni, mint Cornides-t, Kállay-t, Jerney-t és Ipolyi-t; egyrészről úgy mint a másikról helytelen szempontból indúltak ki, nem csoda tehát, ha mind a két részen egyformán tévedtek. Könnyen meg-

[155] Tudun-ban, a hogy az avaroktól Nagy Károly udvarába küldött követet hitták, a török (alt.) tujun, pap, szót ismerhetni föl. Bocholavr (lásd a hún-avar szólajstromot) bökiler-rel, bűbájossal azonos, Taisan pedig, mit Theophylactus υἱὸς θεοῦ-nak fordít, a török taiši, pap, írástudó, szó görögösítése.

fogható tehát, hogy mi okulva e példákon, e tárgyra vonatkozó kutatásainkban a legnagyobb vigyázatra és a legszigorúbb tárgyiasságra fogunk törekedni; hogy minden előtt, minden theosophiai speculatiót kerülve, e kérdés taglalásába: vajjon a régi magyarok monotheisták vagy polytheisták voltak és vajjon egyedül a samanismust vagy a parszi-hitet vallották-e, egyáltalában külön nem is fogunk bocsátkozni, és a helyett, hogy merész hypothesisek légi alkotásával foglalkoznánk, inkább csak azokat a műveltségi mozzanatokat akarjuk följegyezni és vizsgálni, melyek a régi hit világának ragyogó csillagaikép a magyarok mai nyelvében még meg vannak, és melyeknek egy-egy szava, úgy tetszik, néha sokkal ékesebben szól, mint az eddig közzé tett, erőszakos szómagyarázgatáson és puszta képzelődésen alapuló vastag értekezések.

Az *isten* fogalmán, a magyar **isten** szón kezdjük kutatásunkat. Ezt a szót minden eddigelé nyilvánított ellenkező nézet mellett is a persából kölcsönzöttnek, vagyis a parszi-vallás ایزدان, یزدان, izdan, jezdan szavával azonosnak tartjuk.

A mit e szó megfejtése végett eddig összehordtak, majdnem megtölthetne egy kis kötetet; és a részint elégtelen szakismeretekből, részint makacs elfogultságból is eredő elméletek a tudósok szántszándékos elvakultságából származó tévedések szomorú bizonyítékát szolgáltatják. Míg HUNFALVY például ezt a szót azelőtt a finn isä, atya, öreg, szóból és valami török ten, teng, ég (?) alakból származtatta, újabban [156] azonban megint annak a gyanításának ad helyet, hogy e szó mégis csak a persa jezdan, mely a török útján a magyarba került: addig BUDENZ e szóban erőszakos etymologiával a finn *isä*, pater szóra és a magyar kicsinyítő *ken* képzőre, melyből állítása szerint *ten* lett (!), akar ismerni, és az isten fogalmát e szerint atyácskára magyarázza. Ez etymologicus képtelenséget illető kifogásunkat már egyebütt [157] kifejtettük és a philologiában nem

[156] *Ethnographie von Ungarn.* 176. lapja.

[157] V. ö. III. mellékletet.

jártas olvasó tájékoztatása végett itt csak azt akarjuk megjegyezni, hogy isten fogalmát jelentő persa szó nemcsak a töröktatároknál, kik még ma is ize[158] alakot (hajdani izde, izden helyett) ismernek, mely istent jelent, hanem más nem persa népeknél is, melyek árja eredetűek, szerfölött nagy mértékben elterjedt: a khudaj, khuda, isten, szó ugyanis keletfelé egész Jasinig és Barogilig jutott, a hol a sijah-puš-kafirok istenségöket khudaji-val jelelik,[159] éjszak felé pedig vagyis az ural-altájiak, között egész Szibiriába, a hol az altájiak, teleutok és kaibalok a Szajan mellett és a Jeniszei forrásvidékén a legfőbb istenség nevének egyedül a persa kudaj szót ismerik.

Az útat és módot, melyen ez a szó az iráni műveltség központjából ilyen nagy távolságban elterjedhetett, nézetünk szerint igen könnyen meg lehet magyarázni, ha tudniillik megfontoljuk, hogy az iráni műveltség világa részint még a parsismus köntösében Turánba messze behatott (v. ö. ezzel Ebu Rihan Albiruni leírását a régi Kharezmről), részint pedig az iszlám korszakában a Jaxartestől éjszakra lakó törökök közt a művelődésnek úgy szólva egyetlen factora lett; oda vitték a persául beszélő mollâh-k az iszlám tanításával együtt a mosz-lim istenség nevét is, nem az arab allah nevet, melyet a kirgizek még ma is alda-nak ejtenek, hanem a persa khudaj, török kudaj szót. A mi különösen Dél-Szibéria tatárjait illeti, történelmileg be van bizonyítva, hogy Köcsüm khán uralkodása alatt (1556—1600), a ki az iszlámot köztük erőszakkal terjesztette, bokharai tadsik mollah-k hittérítő útjokat egész a Jeniszei forrásvidékére terjesztették ki; ebből nyilván könnyen lehet a khudaj szónak az altájiban való használatát megmagyarázni.

Ugyanazon módon tehát, a hogy ezt a khudaj, kudaj

[158] V. ö. Budagov I. 181. lapját.

[159] Lásd: *Notes on the Chigani and neighbouring tribes of Kaferistan*, a *Proceedings of the Royal Geographical Society* III. köt. 292. lapján.

szót moszlim iràniak olyan messze a mongol elem végső határáig elvitték és a hogy e szóval együtt az egy isten fogalma is elterjedt a török-tatárok közt, ugyanígy kell a dolognak az izdan szóval is állania, mindamellett azzal a különbséggel, hogy e szó századokkal azelőtt még a Szaszanidák alatt ama műveltségi befolyás következtében terjedt el, mely nemcsak a jezdan szót, hanem az iráni műveltségnek még más mozzanatait is, melyeket már az előbbi szakaszokban megemlítettünk és még ezentúl is meg fogunk említeni, a Pontus és a Kaspi-tenger éjszaki vidékén nomád életet élő törökök közt meghonosította. Az izdan szónak nemcsak a magyaroknál, hanem a besenyőknél és részben a khazaroknál is el kellett terjednie; mert hogy az úzok és kúnok, kiknek nyelve egy volt, használták, az a *Petrarca-codex*-ből be van bizonyítva, mely szerint jezdä még a XIII. században is kún nyelven isten jelentett, a mi a következőből kitetszik: «keldi friste iesdä (a helyett, hogy iezdan)[160] ayti kutöučigä», azaz: «Jött az isten angyala és szólt a pásztornak». Ha azt tekintjük, hogy többesraggal van ellátva az izdan vagy jezdan szó, melynek különben egyes száma is, izid, ایزد, istent jelent, talán könnyen helyesnek találhatnók azt az okoskodást, hogy amaz alatt az istenek fogalmát fejezi ki, és hogy ennélfogva a legnyomósabb okot szolgáltatja ama föltevés bebizonyítására, hogy a régi magyarok polytheismusban éltek. Azonban, mint már említettük, nem akarjuk elődeink hibáit elkövetni, kik, mint például KÁLLAY[161] a névtelen jegyző és THEOPHYLACTUS némely helyéből a magyarok *egy* istenben való hitét be akarják bizonyítani, hogy e népet a polytheismus gyalázatától megtisztítsák; annál kevesbbé akarjuk mi ezt tenni, minthogy a mi nézetünk szerint abból, hogy ez a persából kölcsönzött szó a magyar nyelvben meg van, már

[160] Friste iesdän nem török, hanem persa kifejezés, a latin angelus Domini után. Valamint iesdän úgy friste, helyesebben feriște, angyal, is persa szó. (Lásd a *Codex Cumanicus*-t, KUUN gróf kiadása, 129. lapján.)
[161] *A pogány magyarok vallása*, írta KÁLLAY F. (Pest 1861.) a 19. l.

azért sem lehet még azt bebizonyítani, hogy a parszi-hit a magyarok közt el volt terjedve, mert a mint még épen mai napság is látjuk, az altájiak és eleuthok legfőbb istenségöket szintén a persa kudaj szóval jelelik és hitvallásukra nézve mégis a samanismus hívei maradtak; meg aztán Kafiristan hegyi lakói is khudaji-nak nevezik pogány istenségöket. A mily kevéssé tehát a persa izdan szó elfogadása a magyarok parsismusát félteszi, ép oly kevéssé lehet az istenség más oldalról vett elnevezéséből, tudni illik a magyar **teremtő** szóból, a régi magyar mythologiára következtetni, a hogy Hunfalvy,[162] mikor az említett szót a vogul **tarom**, ég, szóval akarja összekötni és a két nép vallási tanításai közt hasonlóságot akar kimutatni. Már másutt[163] kiemeltük, hogy az ugor népek **tarom**-ja a török tañrim, tarim, istenem, egem, alak összevonásából keletkezett, és hogy ennélfogva a teremtő és teremtett fogalmához semmi köze. De ha már erre nézve is okoskodásba akarunk bocsátkozni, a török nyelv kincse bizonyára alkalmasabb alapot szolgáltat; ott ugyanis a **töre**, **töret**, teremteni, nemzeni, ige töve a magyar **teremt** és a **törlít** (létrehoz) igékhez sokkal közelebb áll és a *Kudatku Bilik*-ben ez az állandó kifejezés található: **töretilmiš töretkeni**, magyarúl a **teremtés teremtője**, azaz isten.[164]

Akkor sem járnánk jobban, ha az isten és ég fogalmára vonatkozólag, mely a törökben synonym, mert **tengri**, **tangri**, **tingri** hol istent, hol eget jelent, messze terjedő föltevésekbe akarnánk bocsátkozni; mert ilyenféle kosmogoniai nézet a természet emberének általában sajátsága, kit, mint Csengery[165] helyesen megjegyzi, semmi sem ejt annyira bámulatba, mint az ég a ragyogó égi testekkel, melyen az ijesztő dörgés felhangzik és melyből a czikázó villám lesujt, mely verőfényt és esőt, jég-

[162] *Magyarország Ethnographiája* 242. lapján.
[163] *Primitive Cultur des turko-tatarischen Volkes* 153. lapján.
[164] V. ö. *Uigurische Sprachmonumente* 61. lapját.
[165] Lásd: *Tanúlmányok.* 76. lapját.

esőt és zivatart, egy szóval annyi áldást és annyi bajt ad. Az ég tehát mindenkor a legnagyobb félelem és csodálat tárgya volt, es ezzel az eszmemenettel megegyezőleg a török a *csodálás* fogalmát oly szóval fejezte ki, melynek tőszótagja az *eget* és *istent* jelentő szó alapját is képezi; tang ugyanis annyi, mint *csodálni, megbámulni,* és egyúttal *világosság, hajnalpír,* meg aztán *ég* vagy *isten* is, a mit már előbb kimutattunk.[166] Nem volna tehát egészen megbízható eljárás, ha abból a módból, melyen ezt a félelmes vagy tisztelt hatalmat megszemélyesítették és elnevezték, mythologiai hasonlóságukra akarnánk következtetni; mert példáúl azt látjuk, hogy az altájiak kudaj-on kívül még mennyben lakó főbb istent, abiaš-t[167] is ismernek, és hogy az uigurok tangri-n kívül a legfőbb istenséget még okan,[168] csag. ogan szóval is jelölik. HUNFALVY tehát hasztalanúl fáradott azon, hogy a kétséges[169] magyar ukkon szót a finn ukko gazda szóval, mely előbb istenség neve volt, összehasonlítva; az épen most említett török okan-nal többre ment volna. Tehát csak olyan mythologicus hasonlóságokra szabad tekintettel lennünk, melyeknél az oda vonatkozó műveltségi mozzanatok nyelvi jellemén kívül az illető népek erkölcsi életének egyformasága is biztos támasztópontot nyújt; különben abban a veszélyben forgunk, hogy nagyban keresve a hasonlóságokat, az ethnographiai és földrajzi határokon túl idegen területen eltévedünk, a mi eddigelé, fájdalom, sok emberen meg is történt.

Ha a régi magyarok vallási viszonyainak vizsgálását magunk elé czélunkúl kitűzzük, minden előtt kell, hogy szemünk

[166] Lásd a 344. lapot.

[167] Ebből: *aba, atya,* és talán régibb *aš, eš,* régi magyar *ős,* alakból?

[168] A török okan, ukan az ok, uk, érteni, tudni, tőszótagból származik és szószerint annyi mint a mindentudó.

[169] Azt mondom: Kétséges, mert a HUNFALVY mythologiai eredetűnek tartott ukkon (v. ö. *Magyarorszag Ethnographiája* 243. lapját) szót más magyar tudós uccon-nak, vagyis a latin usu capionis szó rövidítésének tekinti.

előtt az a vallás ügyeiben való közönbösség lebegjen, mely a puszta ural-altáji lakóját minden időben jellemezte és némileg még mai nap is tulajdonsága. Valamint a khazarok hatalmok korában a különböző vallásformákat nemcsak megtűrték, hanem egyformán figyelmökre is méltatták és tisztelték, mint IBN HAUKAL és más arab útazók tanúságából tudjuk: épen úgy Közép-Ázsia mai nomádja is, jóllehet a mai mollah-k már ezer esztendeje hogy megtérítésén fáradoznak, Mohammed tanításának még mindig lanyha követője és még mindig szívesebben hódol a pogány babona emlékezetének, mint a Korán rendeleteinek. Turkománok, ghúzok és özbégek nem vonakodtak soká, hogy az iszlámra térjenek; épen oly kevéssé, mint a besenyők az ókorban, kiket AL-BEKRI szerint [170] már a 400. évben (1009—1010) fogolykép hozzájok vetődött moszlim ember, ki egyúttal törvénytudós is volt, megtéríthetett; de hogy meddig és mily mértékben voltak az iszlám hívei, az, ha a nomádok mai vallásos buzgalma után ítélünk, nagyon is kérdéses. Ama kor nomádjainak moszlim hitvallásáról levén szó, meg akarjuk jegyezni, hogy az a vallás a magyarok előtt sem volt ismeretlen, a mit az bizonyít, hogy a magyarok a mohammedánoknak e nevet adták: böszörmény; [171] és mivel a kirgizek még ma is busurman-t ejtenek [172] musulman helyett, a mi a *b* meg *m* és *l* meg *r* fölcserélődése szerint egészen rendesnek tetszik: talán koczkáztathatjuk azt a föltevésünket, hogy ez azonos elnevezés még abból az időből való, a melyben a magyarok a pusztaság török lakóival közelebbről érintkeztek.

[170] Lásd: DEFRÉMERY kivonatait a *Journal asiatique* IV. série, tome XIII. 467. lapján.

[171] A Böszörmény szót mint helynevet Magyarország lapályainak azon vidékén találjuk, a hol előbb az izmaeliták (mohammedánok) laktak, és Réthynek igaza van, ha *Magyar pénzverő izmaeliták és Bessarábia* czímű műve 21. lapján azt állítja, hogy a magyar Böszörmény és muszulmán azonos.

[172] BUDAGOV I. 322. l.

Tehát nem végképen lehetetlen, hogy a magyarok közt, mikor Európában megjelentek, olyanok is voltak, kik az iszlámot vallották, és hogy egyesek csakhamar a keresztyénség felé is hajoltak; azért az említettük közömbösség, melyet HORVÁTH is *A keresztyénység első százada Magyarországon* czímű művében[173] kiemel, minden kétségen kívül áll.

A hol tehát így áll a dolog, ott a nemzet összességét átölelő vallásügyről alig lehet szó; csak oly kevéssé, a mily kevéssé szabad magunkat azzal a reménynyel áltatni, hogy a műveltségi mozzanatok egyes szikráival olyan fáklyát gyújthatunk, mely a régi magyarok vallása viszonyaira az elfogulatlan bírálatot kielégítő fényt derítetne. Nem akarunk tehát fejtegetésünkben semmiféle elméletet felállítani, semmiféle régi vallássystemát kifejteni; hanem az egybevágás illető vonásait akarjuk összeállítani és ebből a szempontból kiindúlva, a régi magyarok *bálványimádásának* és *tűztiszteletének* kérdését megvizsgálni. Hogy vajjon imádtak-e bálványokat a régi magyarok, az különösen a jámbor keresztyén kutatóknak nagyon sok gondot ad; épen úgy mint ABULGAZI, a jámbor moszlim történetíró is felháborodik azon, hogy elődjei megemlékezve családjok elhunyt tagjairól és valószínűleg híres hőseikről is, azok sírjára kő- vagy faszobrokat állítottak, ezeket nagy becsületben részesítették és néha, mikor gyöngédségök szerfölött nagy volt, még sátraikban is tartogatták, étellel megkínálták, tisztelték stb.[174] Ezen, a török történetírótól följegyzett halálos bűn tárgyaiban azokat a szobrokat kell látnunk, melyeket az altáji hegység határától fogva a Jeniszei forrásvidékén, a nogáji pusztán a Dnjeper és az Azovi tenger partjain mint a kurganokhoz tartozókat találhatni, melyeket a tudósok PALLAS és SPASSKI óta behatóan megvizsgáltak, és melyeket az ural-altájiak csak annyiban imádtak, a mennyi-

[173] HORVÁTH MIHÁLY: *A keresztyénység első százada Magyarországon.* 36. l.

[174] ABULGAZI, Desmaisons kiadásában a szöveg 11. lapján.

ben a keresztyének a keresztet, mint Krisztus kínszenvedéseinek jelképét, még mai nap is tisztelik. Ez emlékkövek tisztelete, melyek a kurgánokkal, vagyis inkább a kurgánokban eltemetett családtagokkal összefüggnek, nem tekinthető tehát a fetistisztelettel azonos bálványimádásnak, hanem csak az elhunyt iránt táplált kegyeletes érzületnek; oly cultus ez, a mely a szigorúan patriarchalis török-tatár társadalomban még ma is kifejezést nyer. Ott ugyanis az iszlám elterjedése óta a kő- és faképek a kurgánok vagy joszkák előtt, a hogy a hyrkani pusztán hívják, egészen eltüntek, a tisztelet azonban, melylyel e sírdombok iránt viseltetnek, még ma is meg van; e sorok írójával is akarhányszor megtörtént, hogy a turkomán pusztán való vándorlása közben úti társaival együtt lováról le kellett szállania, mihelyt a tágas síkságon ilyen joszka látszott.

Ez volt a bálványimádás kezdete az ural-altájiaknál, és ugyanolyan értelemben kell ezt a cultust a régi magyaroknál is felfognunk; nyomai az említett emberfaj minden töredékénél kimutathatók és kivált a magyaroknál még Magyarországon való letelepülésök után is meglátszottak, ha ama kor krónikákásainak hitelt adhatunk. Így ALALDUS az 1046. évben következőleg ír: «Andreas et Leventa ad idololatriam proni regnum a suis similibus capiunt» és PÁRIZ PÁPAI azt mondja, hogy «Hungaris veteribus fuit in more, ut sponsus suæ dilectæ idolum alicujus dei argenteum donaret in signum contracti matrimonii»[175] vagy mint ebből a még ma is szokásos szólásmódból is kiderűl: a faképnél hagyni, azaz elhagyni.

A mi már most a *bálványok* nevét illeti, meg kell jegyeznünk, hogy a magyar nyelvnek erre két szava van, tudniillik az általános **bálvány** szó és **bábu**, faragott kép. Mind a kettőt rendesen a szlávból, illetőleg az oroszból kölcsön vett szónak tartják; ez azonban úgy látszik nekünk, nem egészen helyes, mert az orosz **bolvan** maga is kölcsön vett szó és a

[175] KÁLLAY 30—31. lapja nyomán idézve.

persa پهلوان pehlivan, pahlivan szóból való, mely szó a török szájában még ma is pahlivan-, palvan-nak hangzik és tulajdonkép hőst, szentet, athlétát jelent. Palvan vagy pehlivan a pahlav, پهلو, szó többes száma, tehát oly viszonyban van egymással, mint ized és izdan, isten és istenek, és úgy használtatik, mint az iszlámban manap használt evlia, szent ember, tulajdonkép a szentek; e szót tehát abban az értelemben, hogy szent, az ural-altáji népek a tiszteletben álló szobrok megjelölésére bizonyára csak később használták. Épen oly kevessé mondhatjuk bábut az oroszból kölcsönzött szónak; mert ez a szó először a legkülönbözőbb nyelvekben egyaránt meg van és másodszor a magyarban (v. ö. ezt: babám, azaz kedvesem) és a törökben, a baba, atyácska alakjában, mint becsülést, szeretetet és tiszteletet jelentő megszólítás előfordúl; tehát nem kellett előbb idegen nyelv kincséből kölcsönözni. Valamint a bálványt jelentő magyar szóban az erős, nagy és hatalmas alapeszméje van kifejezve, — mert palvan, pahlivan értelme: athleta — úgy a magyar mythosz más alakjának neve is hasonló felfogáson alapszik. Ez az alak az *óriás,* magyar nevén óriás, ki a regékben és mondákban kiváló szerepet játszik és a szó eredete nyomán itélve még abból az ősrégi időből származik, melyben a magyarok és a törökök egy közös törzset képeztek. Az óriás szó ugyanis kettőből van összetéve, mint az altáji abiaš (isten és dédőe), és ebből áll: ori, töröktil uri, ori, üri, fenn, magas, nagy, és aš, aša, atya, és valamint abiaš, úgy óriás is, töröktil uri-aš vagy ori-ača, nagyatya jelentésében vehető.

Úgy tetszik nekünk, hogy a magyarok sokszor emlegetett *tűztiszteléséné*l hasonló viszony uralkodik. Az, a mit erre vonatkozólag tudunk, nagyobbára arab, helyesebben mondva moszlim útazók, mint Ibn Dasta, Ibn Fozlan, Ma'sudi, Al-Bekri és mások leirásán alapszik; ezek följegyzését azonban már azért sem kell szó szerint vennünk, mert az akkori felfogás szerint mindenkit, a ki nem volt mohammedán, a parszi-valláshoz tartozónak, tehát tűzimádónak, gebr-nek vagy mežusinak

tartottak, és mert a moszlim ember általában még mai nap sem jár el valami különös pontossággal, mikor más hiten levőket osztályoz és a többi közt példáúl a hindut is **mežusi**-nak, tűzimádónak nevezi. Bizonyára minden kétségen kívül van, hogy a természet tüneményei a régi ember egyszerű lelkét bámulatra ragadták, de leginkább a tűzimádóét; innen van, hogy a tűz tiszteletének nyomai a föld valamennyi népénél kimutathatók.

A mi különösen az ural-altájiakat illeti, még ma is Közép-Ázsiában, nevezetesen Khivában a tűztisztítás szokását találjuk; ez a Noruz-ünnep (tavaszi éj és nap egyenlősége) alatt játszott játék, mely abból áll, hogy a fiatalság rizsszalmával rakott tüzet átugrál vagy a körül tánczol. Így továbbá különösen a nomádoknál nagy bűnnek tartják, ha valaki mécset elfúj vagy forró ételt megfúj, de még nagyobbnak, ha valaki a tűzbe köp; a tüzet általában nem vízzel, hanem csak rá hányt földdel szabad eloltani; végre semmi sem jellemzi ezt a régi szokást annyira, mint az a határtalan tisztelet, melylyel a törökök minden időben és bármely törzsbe valók is a *tűzhely* iránt viseltettek és még ma is viseltetnek. **Ožagîm jîktî**, lerombolta tűzhelyemet, ez a kifejezés annyit tesz, mint: *elpusztította házamat és egész gazdaságomat;* az oszmánoknál ožak, **tűzhely**, volt a jancsárok csapatának a neve, és Közép-Ázsia nomádjai sértésnek tartják, ha valaki a sátorban hátat fordítva a tűzhelynek, szólítja meg a gazdát.

A tűz tiszteletét a régi magyaroknál bizonyára még az is öregbítette, hogy holtjaikat el szokták égetni; erről mint ama vidék minden török népénél uralkodó szokásról az arab utazók ismételve emlékeznek meg és a magyarok mai nyelve is e szólásmóddal: **se híre se hamva** (ha tudniillik valami eltünt emberről van szó) most is tanúskodik. A sz.-galleni barát is leírja, hogy a magyarok e kolostornál két holttestet elégettek; és mégis tekintve azt az ó-török szokást, hogy holtjaikat a földbe

temették, a holttestek elégetése csak részben lehetett használatban [176] és talán csak a parszi cultusból volt kölcsönözve.

Ha tehát figyelembe veszi az elsorolt tényeket, nem ütközhetik meg senki azon, hogy a régi magyarok bálványairól és tűztiszteletéről szóló híreknek nem valami nagy fontosságot tulajdonítunk és a régi magyar vallást olyannak képzeljük, a milyennek egyes vonásait abban a képben lehet megtalálni, a melyet a byzancziak a húnok és avarok samanismusáról, a melyet PALLAS Dél-Szibéria népeiről vázolt és a mely némi tekintetben még a mai altájiaknál is meg van. A mi az utóbbiakat illeti, a legfőbb istenen, kudaj-on kívül van még ez az istenség neve is: kairakan [177] (ebből: kair, jószívűnek lenni, és kan, jelenidejü igenév), melyre még a magyar karakán, pajkosság, jó kedv, emlékeztet; másrészt az altájiaknál még nagyszámú alsóbbrangú isten vagy védőszellem, patronus van, kit az اكا, ايا, ee, eje, ege, úr-isten neve alatt ismerünk és ki az altájiak mythusában fontos szerepet játszik. Van ugyanis tu-eezi, hegyi szellem, jiš-eezi, erdei szellem, su-eezi, vízi szellem stb., kit meghatározott helyen tisztelnek; ezt a régi magyarok még sz. László idejében szintén így tették, mert erre vonatkozik a (Decret. I. c. 22. foglalt) tilalom: «Quicunque ritu gentilium juxta puteos sacrificaverint, vel ad arbores et fontes et lapides obtulerint, reatum suum bove luunt». Az altájiaknál van még eelü. kiži is, a mi dæmonoktól megszállt embert jelent, a kiről azonban nem mindig kell előre föltennünk, hogy a gonosz lélek megszemélyesítése; a gonoszság vagy gonosz szellem neve ugyanis kara (szószerint fekete), és üj-karazi az a gonosz szellem, a ki a házban ember halála után visszamaradt, míg gazdag ajándékokkal, áldozatokkal vagy bűvös

[176] Hasonlókép szól AL BEKRI a burtászokról (mordvinokról):

و طایفه منهم تحرق قتلاها و اخر تد فنها

azaz: E nép egy része elégeti halottjait, más része eltemeti. DEFREMERY a *Journal asiat.* XIII. köt. 464. lapján.

[177] Lásd: *Grammatika altaiskago jazika* 185. lapját.

mondásokkal el nem riasztják. Ezek a vallási szokások Kazvini leírására (IBN FOZLAN után) emlékeztetnek, mely szerint a törököknok a persa kosmographus bámulatára nyári istenök, téli istenök, esőistenök, marhaistenök, stb. volt.

Az említett szellemek elnevezése, tudniillik a török **eje**, **ege**, uigur **ete**, **ite**, még a magyarban is meg van és pedig ebben az összetételben: **egy-ház**, templom, isten háza, ebből: **egy**, isten, és **ház**. Hogy **egy** valóban az *isten*, *szent* fogalmával azonos, a mellett helyrajzi emlék szól, t. i. a Sopronmegyében levő Hegy-kő,[178] mely 1366-ból szarmazó oklevélben **Egy-kü**-nek van írva; ez németül Heiligenstein, miben heilig a magyar egy fordítása. Hogy a régi magyar **egy** épen úgy, mint a mai török **ege**, **eje**, istent vagy urat jelentett, az kétségen kívül igaz; és nemcsak a magyaroknál jelentett azt, hanem még a kúnoknál is, kiknek ránk maradt nyelvemlékében, tudni illik a *Codex cumanicus*-ban, két helyen [179] ezt olvassuk: **jieh-ov**, e helyett: **ige-öv**, és azt látjuk, hogy ez *templum*-nak, tehát isten házának vagy úr házának van fordítva. Azt hiszem, a mai sámánok ez **ege**, **ige** szellemeivel összehangzásban kell felfogni és megmagyarázni THEOPHYLACTUS e helyét: «Turcæ (azaz a magyarok) admodum stolide ignem colunt aëremque et aquam venerantur»; és ha a párhuzamot, melyre rámutattunk, tovább vonjuk, azt találjuk, hogy a gonosz istenségeire vagy az alvilág isteneire vonatkozólag is lényeges megegyezés fedezhető föl. Már említettük, hogy a régi török mythusban *pokol*, **tamuk** (alapértelmében az *elzárt, a setét*[180] és annak ellentéteül *paradicsom*, **učmak** (az **uč** tőből, melynek alapjelentése: fenn felszállni) van; csak azt akarjuk még hozzá tenni, hogy az alvilág legfőbb istenségének neve **erteng**, mely szóban a magyar **ördög**, **ürdüng** megfelelőjét látjuk és mely a mi igényte-

[178] *Magyarország Ethnographiája.* 250. lap.
[179] V. ö. *Codex Cumanicus* ed. Kuun, 158. és 198. lapját.
[180] Lásd a 177. czikket az én *Török-tatár etymologiai szótáromban*

len nézetünk szerint eredetileg bizonyosan örtök-nek hangzott, és titkosat, elrejtettet jelentett (az ört, beburkolni, elrejteni, elfedni, tövéből); valamint ezt a gondolatot az altáji körmös, körümes, ördög, tisztátalan lélek, szóban is megtaláljuk, melynek értelme szószerint: *a láthatatlan.*[181] Az altájiak más földalatti istenének nevében, tudniillik a töröngöi, töröng szóban meg a magyar tereng, töröng alakot sejtjük, mely utóbbi ma ugyan már magában nem fordúl elő, hanem csak ez összetételben terengette (mely a harag és bámulat felkiáltása), és a mi nézetünk szerint épen úgy, mint ördög-adta, eb-adta, stb., eredetileg nyilván ez volt: tereng-adta.[182] Valamint ördöng alapgondolata: titkos, elrejtett; úgy tereng törökül anny mint mély. Az altájiak szellemvilágával együtt azt az érdekes tüneményt akarjuk megemlíteni, hogy ennél a népnél a lélek kettős voltában való hit uralkodik, mely szerint az emberben tin és söne, esetleg süne, sünej van. Az előbbi az *állati* életet jelenti, melynek elmúltával a testi létezés megszűnik, az utóbbi ellenben a *szellemi* életet; innen van, hogy a gonosz lelkek a tin-t elvehetik a nélkül, hogy az ember holta után szellemileg élni megszűnnék, mert a süne halhatatlan. Az *Altaiska Grammatika* kiadói[183] ezt a süne szót oroszra így fordítják: svoistvennaja duša, azaz tulajdonképen való lélek, következőleg: a megszemélyesített élet; és mi azt hiszszük, hogy nem tévedünk, ha ebben a süne szóban a magyar személy-t, melynek régibb alakja zömel, esetleg zömej és melyet ma *személynek, individualitásnak* fordítanak, találjuk; ennél úgy látszik, csak rokon fogalmakat cseréltek föl. E szóban min-

[181] SCHIEFFNER származtatása, ki e szót a persák chormuzd-jából eredteti, úgy tetszik, nyelvi és tárgyi tekintetben átalában nem állja meg a sarat.

[182] Az Akadémia nagy szótára terengette-ben a teremtette való alakját akarja látni, a mi oly föltevés, melylyel az elmondott okok miatt egyet nem érthetünk.

[183] Lásd a 253. lapot.

denesetre fontos adalékot kapunk az ural-altáji nép vallási életéhez.

A dolog természetéből következik, hogy bármilyen kezdetleges is valamely vallás, követői mégis a benne előforduló jó es rossz szellemekhez, hogy kegyöket megnyerjék vagy haragjokat magokról elhárítsák, imádsággal, adományokkal és áldozatokkal fordulnak és az ember meg a titkos félelmes hatalom közt való közbenjárásra bizonyára már korán papi osztályt használtak. Most tehát az ide vonatkozó fogalmak elnevezéseit akarjuk a magyarban és törökben megvizsgálni, illetöleg egymással összehasonlítani.

Az *imádkozás* fogalmára sem a magyarnak, sem a töröknek nincs eredeti szava; mert valamint az altáji **mürgü**, imádkozni, imádság, a mongolból van kölcsönözve, melyben **murgun** annyi mint tisztelet: épen úgy a magyar **vimád**, **imád**, nem látszik nekünk másnak, mint a szláv **vimodl-it**, végig imádkozni, imádságot elmondani, mely szláv hittérítők közbenjárásával a magyarba került; jóllehet Budenz, a ki soha sincs zavarban, ha származtató systemát kell keresni, a **vim**(!) tőszótagban ugor, vogul **vou**, híni, kérni, tövet fedez föl, melyből talán supponált **vogim**, **vǫjm** keletkezett; [184] és jóllehet Hunfalvy *Magyarország ethnographiájá*-ban [185] ezt a szót a cseremisz **jumo**, isten és **ult** kérni szóból származtatja: a mivel természetesen Budenz sem ért egyet. Én a magam részéről itt csak hypothesisszel merek föllépni; azonban tudós ellenfeleim nézete talán szintén nem érdemel más minősítést, és a legjobb esetben a magyar **vimád**, imádkozni, eredetét kétségesnek kell tartanunk. Ebből természetesen nem szabad azt következtetnünk, hogy a magyarok előtt az imádkozás fogalma ismeretlen volt; az ilyen föltevésnek ellene mond az, hogy a mai sámánoknál számos imádság van meg, sőt némelyik meg is érdemli, hogy

[184] Budenz : *Magyar-ugor összehasonlító szótár.* 815. lapján.
[185] A 242. lapon.

szépnek nevezzük;[186] meg aztán nem kevesbbé EKKEHARD tudósítása,[187] melyben a st.-galleni kolostorba betört magyarokról ezt olvassuk: «Horridissime diis suis omnes vociferantur, clericus autem linguæ eorum bene sciolus (propter quod cum etiam vitæ servaverant) cum eis valenter clamabat». Ha az imádkozás fogalmával nem is jövünk tisztába, már az *áldozatokkal* és az azokkal összekötött szertartásokkal sokkal jobban járunk. Ezt a fogalmat a magyarban **áldoz** fejezi ki, a mi **áld** ige tövéből származik, mely tő azt jelenti, hogy *áldani, dicsőiteni*, tehát már ez a szóbeli összefüggés is azt mutatja, hogy azt áldozás cselekvésében a dicsőítésé is ki van fejezve és hogy áldani, dícsérni és áldozni azonos fogalom, a mit a rokon nyelvek területén tett összehasonlítás még szembeszökőbbé tesz. A török nyelv területén van ugyanis ez a tőszótag: **alg**, **alk**, melynek jelentése áldani, dícsérni; innen van ez az ige: **alga**, áldani, **algaïš**, **algïš**, az áldás, magyarúl **áldás**, és a jakut **algaččï**, áldó; továbbá **and**, **ant**, eskü, ünnepies igéret, végre ez az ige: **olža**, **ölže**, tisztelegni, nagyra becsülni, mely mind a magyar **áld** alakkal való határozottabb rokonságot mutat, mint a vogul **jolt**, teremteni, **jalt**, okozni és **jolent**, kérni, melylyel BUDENZ, nem gondolva a nagy különbségre, mely e szók közt fogalmi tekintetben van, a kérdéses magyar szót összehasonlítja.

Ha e magyar és török szók kölcsönös viszonyát közelebbről tekintjük, a magyar példák szóbeli összefüggéséből észrevesz-

[186] V. ö. RADLOFF: *Proben der Volksliteratur der türkischen Stämme Südsibiriens* I, 217., hol sámán-imádság van, melyből itt a következő helyet idézzük:

«Te Abias, te fejedelmi menny, ott fenn!
Ki a földön a füvet növesztetted,
Ki a fán a leveleket fakasztottad,
Ki a láb ikráját hússal ruházod,
Ki a fejen hajat növesztesz,
Te a teremtettek teremtője,
Te a létező égi istene!
Isten, ki a csillagokat teremtetted;
Ti, hetven fejedelem, kik az atyát magasztaljátok,
Te nagy fejedelem, ki az anyát magasztaltad!» stb.

[187] PERTZ: *Monum.* 2, 105.

szük, hogy itt az isten dicsőítése és áldozatok bemutatása minden időben egészen azonos fogalom volt, és hogy e vallási szertartásokra való emlékezés a magyarok nyelvében sokkal jobban maradt meg, mint például ama török népeknél, melyeknek nyelvében az áldozás fogalma már csak körülírt elnevezésben fordúl elő, ha tudniillik az uigurt tekintjük, melyben ezt a kifejezést: juk-etti, áldozott, szószerint: megsemmisített gyakran használják. Így:

«juk etti atasika aš sub ögüš
čikaika üledi köb altun kömüš»[188]

azaz: áldozott megholt atyjának sok ételt és italt és a szegények közt sok aranyat és ezüstöt osztott ki.[189] De, mint már említettük, csak a nyelv maradt a magyaroknál az ide vonatkozó mozzanatokban következetesebb; mert a mi az áldozás actusát magát illeti, az Közép-Ázsia nomádjainak emlékében még ma is él; a ló vagy juh zsírja olvasztásánál ugyanis az első kanál zsírt a tűzbe öntik, azzal áldozva a tűznek, valamint Magyarországon még ma is szokás, hogy ha vizet merítenek, a teli korsóból néhány cseppet visszaöntenek a kútba, hogy a kút szellemének szintén áldozatot mutassanak be.[190] Közép-Ázsia nomádjai továbbá az elköltözöttek szellemének *vendégségek* alakjában, melyek török neve toj, magyar tor, áldozatot szoktak bemutatni, melynél különösen a szentelt étel, ijis, altáji ijik, csuvas jirich[191] nagy szerepet játszik; a kirgizeknél még e század első évtizedeiben szokás volt, hogy a megholt tiszteletére kedvelt paripáját megölték, megfőzték és megették, miután csontjait gazdája sírján elégették.[192] A magyaroknál az áldozás

[188] Lásd: *Uigurische Sprachmonumente und das Kudatku Bilik*, 109. lapja 17. versét.

[189] Ez ajándékosztás halotti tornál ma is dívik.

[190] V. ö. Szabó Károly kisebb történelmi munkái I. köt. 329. lapját.

[191] Lásd Zolotnitzki: *Karnevoi čuvaško russkij szlovar* 150.

[192] Lásd Levschine: *Description des hordes et des steppes des Kirghiz-Kazaks*, 365. lapját.

szokása, mint magától érthető, mindjárt azután, hogy a keresztény vallásra tértek, eltünt; hogy azonban azelőtt meg volt, a mellett bizonyít THEOPHYLACTUS följegyzése, mely szerint a törökök (Τοῦρκοι, azaz a magyarok) először lovakat áldoznak, meg aztán a névtelen jegyzőnek a pogány módon levágott kövér lóról szóló tudósítása, meg sok más hely, mely erre a vallási szokásra mutat.

Az áldozás régi szokásával még Közép-Ázsia nomádjainak mai szokása is összefügg, hogy a rizszsel telt tálból nehány szemet, vagy a tejes csészéből pár cseppet magok mögé vetnek, mielőtt az étel és ital élvezéséhez fognak; ez a babona a *sačik*, elszórás, helyesebben libatio neve alatt ismeretes és annyiban ment át a régi hitről a mai életbe, a mennyiben bizonyos adományokat, melyeket ünnepies alkalmakkor ki szoktak osztani, sačik-nak hívnak. Továbbá az áldozás szokásával még a serleg vagy csésze szentsége is összefügg. A serleg, melynek neve a törököknél ajak, mint a *Kudatku Bilik* több helyéből kitetszik, oly jelkép, mely a zászlóval, pecséttel és dobbal együtt a legfőbb fejedelmi méltóságot jelentette. A serleg szentségével így áll a dolog. Véres áldozatok alkalmával, mint tudjuk, az áldozati állatok húsát mindenütt és mindig vagy a hivők vagy a papok ették meg és a legtöbb esetben az illető isteneknek vagy szellemnek vagy valami különösen ízletes falatot, vagy a levágott állat vérét ajánlották fel, illetőleg mutatták be áldozatúl.

Mielőtt ezt tették, úgy látszik az áldozó, akár egy akár több volt is, az istenek elé tett edényekből keveset ivott, a mi az igazi áldozati actust ábrázolta; innen van az is, hogy e szokásra emlékezve, nemcsak az ural-altájiak, hanem a föld más népei is a vérivást ugyanolyan jelentőségűnek tartották, mint az ünnepies bizonyítást vagy esküt, továbbá hogy a töröknél a serleg szent edénynyé lett és végre, hogy a törökök úgy, mint a magyarok, miután az áldozás szokása már nem volt meg, más ital közös megivásában az ünnepies fogadással vagy esküvel

egyenlő értékű cselekedetet láttak és még ma is látnak.[193] Ebben rejlik annak az oka, hogy a törökben az *esküvés* fogalmát ezzel fejezik ki: and ičmek vagy jemin ičmek,[194] szószerint áldást inni, vagy az áldásitalt meginni; ebből a nomen verbale and ičkü, eskü, azaz áldásital, és ez összetételnek nyoma a magyarban is megmaradt, minthogy a magyar eskü szó nem más, mint a török ičkü, ital, helyesebben áldásital; sőt mi több, a persák is az esküvés fogalmában hasonló eszmemenetet követtek, mert az újpersában esküdni annyi mint saukend khorden, esküt *inni*, miben én az előttem etymologice ismeretlen saukend második szótagjában az end, and alakot sejtem. Különben az *esküvés* és *áldásital ivása* fogalma közt levő megegyezés még a magyarok mai szokásaiban is annyira megmaradt,

[193] Hogy meddig áll fenn a vérivás szokása magyaroknál és töröknél, az a következő: PEČEVI-nél előforduló és az 1541. évből való episodból legjobban látható. Az említett történetíró ugyanis Arszlan pasáról, budai helytartóról és Tata meg Villány elfoglalójáról a következőt mondja el:

«Egy napon a nagyúr parancsolata az egész birodalomban ünnepet rendelt el. *Budán* is az útczák, terek és bazárok gazdagon voltak diszítve és mindenki tehetségéhez képest mulatságnak adta magát. Ez a különködő jellemű pasa bebarangolta a nyilvános tereket és a középső bazárban a középső dsami közelében szegény keresztyént talált, a ki szemétdombon épen egy darab tüdő megsütésével volt elfoglalva. A pasa közeledtére a szegény ember ijedten fölugrott és távozott. Azonban a pasa ott leült és e szavakkal: «Ez már aztán mulatásra egészen alkalmas hely!» visszahívatta a szegény embert. Ezt, a ki keresztyén napszámos volt, nemsokára odahítták; a pasa beszédbe ereszkedett vele és miután emberünkkel több pohár bort megivott és jóformán neki hevült, így szólt: «Bocsáss meg, hogy nyugalmadat megzavartam!» A szegény hitetlen egészen meg volt rémülve és alig bírt beszélni. Erre a pasa folytatta: «Hallod-e, el akarod-e fogadni testvériségemet (kardašlîk)?» Vajjon mi kifogást tehetett volna ez ellene? *Rögtön ujjába vágott és miután kölcsönösen egymás vérét megnyalták, egymás barátjává lettek* stb. (*A vért megnyalni* PEČEVI-nél így van: *Kan jala.* Kan-kardaš, vértestvér, még ma is használtatik benső barát helyett.)

[194] Jemin يمين arab szó és áldást jelent. Az oszmán *jenim ič* tehát ugyanazt jelenti, a mit a magyar áldomást inni, azaz áldást inni.

a mennyiben valamely szerződés vagy vásár megkötésekor és barátság megfogadásakor az illető felek közös serleget ürítenek, helyesebben az *áldásított megiszszák*, minek magyar neve **áldomás** vagy **áldumás**, mint a névtelen jegyző írja,[195] és minek hajdan törvényes bizonyító ereje is volt. Közép-Ázsia mai törökjeinél az áldomás szokásának nincs már meg teljes jelentősége; azonban a kipčaki khánok udvarában az áldomásnak a koronázás szertartásai közt még meg volt a fontossága, mert ABULGAZIban [196] olvasható, hogy Batu khánnak, mikor Kipčak trónjára emelték, koronázása jeleül serleget nyujtottak és mikor kiitta, az ünnepies fogadalom actusát megtette. Nincs kétség abban, hogy a serleg az ural-altájiaknál a hit és a jámborság igazi jelképe volt; innen van, hogy a kurgánok majd valamennyi képe, a szajáni hegységtől a Dnieperig, a megholtakat mindkét kezökben tartott serleggel ábrázolja, tehát oly helyzetben, mely ama népek vallási fölfogása szerint a középkori keresztény sírköveken levő térdelő alakokéval azonos. Mind a két esetben kitetszik az a szándék, hogy a megholtakat istennek kedves helyzetben ábrázolják, tudniillik a mint imádságukat végzik.

Az áldás, dicsérés fogalmával együttal ellenkezőjét, tudniillik az *átok* és *átkozás* fogalmát, a magyar **átok** és **átkoz** szót, akarjuk vizsgálni. BUDENZ tanárnak *Magyar-ugor összehasonlító szótára* 732. lapján az a különös ötlete támad, hogy az áld és átkoz szókat ugyanabból a tőszótagból származtassa; mind a kettőben a mondás, parancsolás, erős mondás (?) alapfogalmát gyanítja és az átkoz szónál *rossz* szándéku erős mondást (?) tesz föl; sőt e czélból a vogul jalt, okozni, zürjén **jol'**, szidni és **jor**, átkozni, alakot állítja össze. A nélkül, hogy BUDENZ urat e phantasticus úton követnők, mi is az átkozásban a mondás alapfogalmát fedezzük föl; azonban oly értelemben, a milyenben a mondás a magyar igéz szóban (mely ebből szár-

[195] *Et more paganismi fecerunt aldumas*, c. 16.
[196] ABULGAZI ed. Desmaisons, a 170. lapon.

mazik: ige, azaz szó, beszéd) van meg, tudniillik mint elátkozást, minthogy a magyar **átok** szóban a török **aituk**, mondás, beszéd, alakot látjuk és pedig annál inkább, mivel ez a szójárás: **kara-aituk**, szidó, átkozó szó (szószerint: fekete szó) általánosan ismeretes. A **kara**, fekete, szóval még a török **karga**, átkozni, szidni és a magyar **káromkod** szó is összefügg. A legközelebb levő persa nyelv területén az átkozást szintén így írják körül: rossz kívánságot csinálni (bed dua kerden).

Előbb arra mutattunk, hogy a papi osztály meg az imádságok és áldozatok egymással összefüggnek; most tehát azt akarjuk vizsgálni, mennyire lehet az előbbi nyomát a magyar nyelv műveltségi mozzanataiban kimutatni. A **kam**-ok nyoma, kik a törökök samanismusában oly fontos szerepet játszanak és kik még a húnok előtt sem voltak ismeretlenek, mint az **Eš-kam** és **Ata-kam** névből látszik,[197] a mai magyarban már csak annyiban van meg, a mennyiben a **kanta** szóban, mely a székely nyelvjárásában *kuruzslót* jelent, az altáji **kamta**, **kam**-ot (sámánt) működtetni, magát bűvös mondással gyógyíttatni, ismerhető fel; innen van a magyar kanta-ír, kuruzsló szere, bűvös ital, és kontár, a ki valamihez nem ért és mégis csinálja; ezt a jelentményt ez a szó csak a keresztyénség elterjedése után kapta. Kam önálló szókép nem fordúl elő a magyarban; arról tettek a magyarok első térítői, — azonban, hála a magyar nép mythologicus reminiscentiáinak, ránk maradt két papi méltóság neve, mely e pontra némi fényt derít.

Ezen értem először a **tátos**, *bűvölő*, szót, melyhez a magyar nép hite még ma is a legtarkább regéket és csodálatos meséket fűzi, mint Ipolyi szorgalmas és nagyérdemű munkájából [198] látható. Ezt a szót Hunfalvy [199] meg nem fejthette, mert a magyarázathoz szükséges kulcs még nem volt kezében. Bizo-

[197] Lásd az illető szókat a hún-avar szómutatóban.
[198] Ipolyi: *Magy. mythologia* 234—7.
[199] *Magyarorsz. Ethnogr.* 251. l.

nyára nekünk sem sikerült minden, e szó eredetére és jelentményére vonatkozó, kétséget eloszlatni; azonban azt hiszszük, hogy a rejtély megfejtéséhez valamivel közelebb jutottunk, mert török példára akadtunk, mely e szóhoz mind hangja mind fogalma tekintetében közel áll és etymologiai értékét megmagyarázza. Ez a középázsiai török jajči, kirgiz žajši, bűbájos, jósló, a ki esőt, szelet és vihart támaszt,[200] szóval titokkal teljes személy, a milyen csak a régi sámán hitből maradhatott az újabb korra.

Jajči tőszótagja jaj, megnyitni, kifejteni, tisztába hozni; ez az alapfogalom egyrészt ugyan a titkos dolgok megfejtésével, kinyilvánításával függhet össze, másrészt azonban az áldozati állatok fölbontására is vonatkozhatik, és a magyar tátos szó mellé azért állítható megfelelőképen, mert tátos tőszótagja, tát szintén annyi mint kinyitni, tisztába hozni, és a j meg t hang cseréjének szabálya szerint egészen egybehangzik a török jaj tővel. A mi véleményünk szerint a régi magyarok tátosa mint a mai törökök jajči-ja vagy kam-ja áldozópap- vagy haruspexféle volt, a ki az áldozati állatot levágta, beleiből vagy megüszkösödött lapoczkájából jövendölt, az imádságokat a hívők előtt elmondta, a bűbájos szertartásokat és a tulajdonképen való istentiszteletet elvégezte. Ilyen papok és jóslók voltak Attila udvarában, mint Priscus tudósításából kitetszik; ezektől kérte, mint Jordanis említi, a Châlons mellett vívott szerencsétlen csata előtt az isteni kinyilatkoztatást; ilyenek voltak a tudun-ok (a mai törökben tujun, pap) és bokolabr-ok (böküler) az avaroknál, ilyenek a bakhši-k[201] a mongoloknál mielőtt a

[200] Lásd Budagov II, 346. a ki ezt a szót a jada, bűbáj, szóból származtatja, a mi nekünk még szerfölött kérdésesnek látszik.

[201] A *bakhši* szón ma Közép-Ázsia nomádjai *vándorló dalost* vagy *troubadourt*, *irodiákot* értenek, a ki egyszersmind kuruzsló és bűbájos, és a kit a mollák ezért, mint az ősi hit képviselőjét, nagyon üldöznek. Bakhšai-ról mint régibb török-magyar személynévről meg kell jegyezni, hogy ez a szó még a XV. és XVI. századig Magyarországon mint sze-

Buddha vallására tértek és végre ilyen volt a lázadó Vata, ki a magyarok ősi pogány hitét új életre akarta támasztani és kiről Thuróczi azt írja, hogy az ördögökkel szövetkezett. Különben mellesleg megjegyezzük, hogy azok a papok, ha a tudun politikai küldetéséből ítélünk, melyben Nagy Károly udvarában járt, a hajdankor nomád társadalmában oly helyzetnek örvendhettek, a milyennek amaz időben más vallások papjai.

Az említetten kívül a magyarnak *jövendölőre* és *bűbájosra* még más szava is van, t. i. javas, javos vagy jós, melynek tőszótagja jav, jau; ebből a törökben csak a causativum jour, júr, jövendölni, magyarázni, van meg, melynek alapja szintén a jau, jou etymon; a magyar javas, jós szónak csakugyan a török jaurči, illetőleg juuči, jel- vagy álomfejtő, azaz jövendölő felel meg. E jou tőszótag alapfogalmára vonatkozólag a török jak, a magyar jó,[202] azaz jó, illő, szót sejtem benne: innen van a magyarban javasol, azaz a *jóra figyelmeztet*. Igaz, hogy rendkívül érdekes volna, ha a török jajči, bübájos, jórči, jós és kam, sámán működésének különféle részéről legalább is annyit tudnánk, a mennyit a magyar táltosra és javosra vonatkozólag a mythologia maradványaiból megérthetünk; de, fájdalom, az iszlám és némi tekintetben a Buddha vallása is a török népek régi hitvilágában nem csekélyebb pusztítást követett el, mint a keresztyénség Magyarországon, és valóban csak az összehasonlító nyelvtudomány adhat itt némi fölvilágosítást, a hol az ember szokásainak magyarázatáról, eszejárásáról van szó, ámbár e tudomány is gyakran elégtelen ethnologiai és történelmi kérdések megfejtésére.

Mily szépen és mily tisztán mutatkozik a többi közt a *bűbáj* fogalmának eredete és jelentése a török-tatár eredetű népeknél! Halljuk például, hogy a török a megbűvölt emberről azt

melynév a Baksai, Baxai alakban előfordúlt, és mint családnév mainapság is előfordúl.

[202] V. ö. az illető szót a III. mellékletben és a 122. czikket az én etymol. szótáromban.

mondja, hogy meg van kötve, meg hogy a bűvölettől való megszabadítás tettét ezzel írja körül: föloldani és fölmenteni, fölszabadítani. Ha az ide vonatkozó szókat egymással összevetjük, azt találjuk, hogy a török bag, magyar bog, kötelék, csomó, a török bajî, böjü, büjü, bűvölet és a magyar báj, büv szóval félreismerhetetlen rokonságban van, és hogy e szók:

magyarúl:	*törökül:*	
bájol	bajîl,[203]	bajla, megbűvölni, bű-
bűvöl	büjüle,	völni,

a legszorosabb kapcsolatban vannak; azt találjuk, hogy az önkívüli állapot elnevezésében, a török bajîl és a magyar ájul szóban (mely utóbbiban csak a szókezdő ajankhag veszett el), a bűvölet alapgondolatából indúltak ki, mert ezek a népek azt gondolták, hogy az öntudatlanság állapotában a bűvölet egy nemét kell látni; és végre azt találjuk, hogy a *baglyot* jelentő török szó, tudniillik baj-kuš, bűvös madár,[204] mythologiai alapon nyugszik, mert a levegőnek e világosságot kerülő lakóját a sötét éj bűbájos kísérteteivel kötötték össze. Mint a kötés ez alapgondolatából, mely a bűbáj fogalmában ki van fejezve, látható: a török-tatár népek a bűbájt valamely titkos hatalom kötelékének képzelték; ez oly föltevés, melyet a mai magyarban előforduló más kifejezés megerősít. Például ez a magyar kifejezés: kötés, megkötés,[205] azaz megbűvölés, melyből a babona a fiatal házasok terméketlenségét magyarázza meg, a mennyiben azt az állapotot a fiatal házasok ágyában talált gombolyag czérnának vagy más csomónak tulajdonítják, miben a képzelő-

[203] V. ö. PAVET DE COURTEILLE: *Dictionnaire turc.-oriental* 156 és BUDAGOV I, 232.

[204] A *bagolynak* a törökben még más neve is van, tudniillik ügü, üjü, melyben szintén a bűbáj alapgondolata van kifejezve, mert hang tekintetében üjü úgy viszonylik a büjü (bűbáj) szóhoz, valamint a magyar ájul a török bajîl alakhoz.

[205] IPOLYI: *Magyar mythologia* 401. lapján.

dés a feledésbe ment ősi hiten segített; azután a magyar vajakol, mit a régibb szótár-írók az incantare igével fordítanak és miben szintén a török bajkala, kötözgetni, bűvölni, ismerhető fel.

Miután ezeket a régi magyarok vallásából és mythoszából való egyes mozzanatokat a törökök vallása képének meglevő vonásaival összehasonlítottuk, egyáltalában nem élünk abban a hitben, hogy az illető hasonlóságok sorát kimerítettük; ehhez minden előtt a szükséges adatok a török-tatár népismeret területéről hiányzanak, melyen egyrészt az idő és a buddhista s moszlim térítők vak buzgalma annyit pusztított el, másrészt a tudomány még korántsem volt olyan munkás, mint a magyarok ide vonatkozó műveltségi mozzanatainak kutatásában, melyben ha nem is tekintjük a korábban elért eredményeket, Ipolyi műve a magyar mythologiára vonatkozó adatok lehető legteljesebb compendiumát szolgáltatja. Ez oly mű, melynek szófejtegető és theosophicus irányával semmi esetre sem érthetünk egyet, melyet azonban az anyaggyűjtés szempontjából igen nagyérdeműnek kell tartanunk. Az ural-altáji népek e két ága mythologiájának systhematicus összehasonlításába csak akkor bocsátkozhatunk, ha a törökök ókora legalább is abban a mértékben át lesz kutatva, mint a magyarok régi kora. Addig is előbbi megjegyzéseinket még csak két olyan mozzanattal akarjuk kiegészíteni, mely a magyar népies mythusban fontos szerepet játszik és melyet, mint könnyen megfogható, eddig sokféleképen magyarázták. Ezen először a *boszorkányt* jelentő magyar szót, tudniillik boszorkány-t értjük, mely vén asszony személyében levő gonosz szellemet jelent, a ki csak rosszat tesz és minden tettével és törekvésével az embereknek csak kárt és boszúságot okoz. Ezt a szót majd szláv eredetűnek tartották, nem gondolva arra, hogy inkább a szlávok vettek kölcsön a magyaroktól, mint annyi mást; majd meg persa eredetűnek, összehasonlítva a persa بزرگان buzurgan a nagyok, a bölcsek, szóval. Kár volt a hasonlóságot akkora távolságban keresni; mert először is a *kány* vég-

zet (v. ö. ezekkel: buzogány, kalogány, kaczagány) török eredetre mutat, másodszor meg e kép alapját képező eszmemenet a szó jelentésében magában van legjobban kifejezve; a **bos** és **bosz** tőszótag alapfogalma ugyanis mind a magyarban mind a törökben *bosszankodni, haragudni* (v. ö. *Etymologiai szótáram* 221. czikkét); e tőből lett a török **bosur**, bosszantani, causativum és a **gan**, **kan** melléknévi igenévképző hozzájárulásával az eredeti **bosurkan**, azaz a boszantó. A magyar-török **boszorkányt** vagy **bosurgant** tehát oly föld alatt lakó gonosz szellemnek vagy dæmonnak kell tartanunk, mely e két nép mythoszának közös tulajdona és a magyarok emlékezetében megmaradt, a törököknél azonban feledésbe ment. Azt tartjuk, hogy így van a dolog a *sárkányt* jelentő magyar szóval is, tudniillik **sárkány**-nyal, mely a persa **čarkan** چرکان alakból **čark**, چرك sárkány többesszámából lett és a keleti törökben csak **sar**, **šar**, sárkány (papirsárkány) szóban maradt meg, a török mythoszból azonban tökéletesen eltünt.

A harmadik szó, a melylyel aztán ezt a mythologiai áttekintést be is fejezzük, a magyar **tündér**; ez a szellem a regékben és népmondákban kiválóan fontos szerepet játszik és, mint Ipolyi[206] helyesen megjegyzi, a boldogság sajátságos, csodálatos, ősrégi korának színét-javát fejezi ki. Valamint a boszorkány szóban, úgy ebben is magában megvan a mythologiai kép értelme es jelentése; mert a tündér szembeszökő jellemző vonása az, hogy hirtelen megjelen, a regék és mondák tarka szövevényének phantasticus ragyogó alakja, és e szó tőszótagja, t. i. **tün** vagy **tüng**, a magyarban *és* a törökben szinten a ragyogás, világitás és sugárzás alapfogalmát fejezi ki. Összehasonlíthatni a török **tünglük** szót, mely a sátrakon hagyott világító rést, a fenn vágott ablakot jelenti, aztán világosságot, fényt is, így: **aj-tünlük**, hold világa; továbbá a szóképzést illetőleg a persa روزن, **ruzen**, ablak és روشن, **rušen** világos, fényes, hasonló kép-

[206] *Magy. mythologia* 57.

ződését; sőt e tőszótag egy változata, tudniillik **tin**, **teng** és **tang**, a **tingri**, **tengri** és **tangri**, azaz isten, ég, szóban is feltalálható. Azért meg nem foghatom, miért nem akarja HUNFALVY[207] e szó származását még most sem átlátni és hogyan hagyhatja figyelmén kívül a tőle kimondott finn-ugor elmélettel szemben tanúsított boldogtalan elfogúltságában a szó *magvát*, tudniillik **tün**-t és hogyan fedezheti föl **dér**-ben, a mi félig képző, félig tőszó, a finn **tar**, **tur**, tündér (?) szót! Tehát a magyar tündér szóban, mely az *nd* és *ng* hang cseréjének törvényénél fogva hajdan nyilván **tüngér**-nek hangzott, a legérdekesebb emlék maradt ránk, a mely a török nyelv területének még csak keleti határán, azaz a mongolban, fordúl elő hasonló jelentéssel: ott ugyanis a **tenggeri** nevén a föld fölött levő szellemeket és e kifejezésen: a tenggeri országa, a túlvilágot, az örök üdvösséget értik. (V. ö. e szó jelentését, JÜLG szerint[208] a menny, a menny vagy világ szelleme, istenség, szellemek, geniusok, égiek, földiek, jók és rosszak.) Hát csodálkozhatni-e azon, hogy a magyar **tündér**-ben régibb **tüngér**, illetőleg **tüngüri**, **tengeri**, alakot sejtünk? Azonban habár a tündér szóban az ural-altáji néptörzs mythoszaiból oly mozzanat maradt meg, mely még e népek elválása *előtt* levő korból való: még sem mondható egyáltalában, hogy ama nézetek és ama mondakör, melyet a magyarok mai népmythologiája a tündér köré szőtt, szintén oly régiek, mert *ezek* a szláv-germán mondavilág bélyegét hordják magokon; tehát csak a név ázsiai eredetét lehet bebizonyítani.

9. A kulturszók tanubizonysága.

Miután az előbbi nyolcz szakaszban a magyar műveltségi szók nagy, de egyáltalában nem teljes számát elsoroltuk, ezeket legelőbb tárgyi tartalmuk szempontjából akarjuk megvizsgálni,

[207] *Magyarország Ethnographiája* 251.
[208] *Die Märchen des Siddhi Kür*, 192. lapján.

hogy aztán e nyelvemlékek eredetének fejtegetésébe bocsátkozva, a napfényre derített eredményt a magunk elé tűzött föladat megfejtése körül annál biztosabban és annál nagyobb sikerrel értékesithessük. Ha az olvasó a vázoltuk kép egyes és bizony csak töredékes vonásait együttesen áttekinti, legelőször a *házi és hasznavehető állatok* jelentékeny száma, meg az *állattenyésztés* terére vonatkozó részletek fognak szemébe ötleni, melyek mind csalhatatlanúl oly szélességi fokra mutatnak, melyen ember emlékezete óta mind e mai napig török ajkú népek laknak; innen van, hogy az említett nyelvemlékek a megfelelő török szókkal nemcsak rokonoknak, hanem néha hasonlóknak mutatkoznak. A *szarvasmarha* és a *juh* különféle elnevezése például arra szolgáltat bizonyítékot, hogy a magyarok már régen, mielőtt fölkerekedtek, hogy délnyugat felé vonúljanak, az állattenyésztés ez ágát ismerték, és hogy a történetet megelőző korban hazájok talajviszonyai oly természetűek voltak, hogy a juh és marha tenyésztését lehetővé tették; tehát némileg különbözött a mai kirgizek és turkománok puszta hazájától, melynek talaján csak a juh, a teve és a ló tenyészik, de nem a szarvasmarha; ez csak az Irán éjszaki szélén és a folyók erdős deltáiban lakó tekkéknél és a karakalpakoknál fordúl elő.

Ennélfogva Ahlquist nézete,[209] hogy a magyarok juhtenyésztéssel nem foglalkoztak, mielőtt a szlávokkal nem érintkeztek, egyáltalában meg nem állja a sarat. Sőt inkább az ellenkezőre számos bizonyítékunk van, például e szavakban: ürü, toklyó, gyapjú, melyek ma már csak a keleti törökben használatosak, és csak az együttélés régi korából származhatnak. Hasonló módon van a dolog a *vadállatok* nevével is, de különösen a ragadozó madarakéval, melyek neve az illető állatok török nevével valóban meglepő módon teljesen egybehangzik, sőt sok esetben a magyarban azt az alakot tartotta meg, melyet ma a török nyelv területén már csak elszórva lehet

[209] *Culturwörter* 14.

találni és mely az által, hogy a magyarban meg van, a turkológia területének kutatónak néha segítségére van. Például hadd szolgáljon a többi közt a következő. A mai oszmán a kecskét keči-nek kívja, a középázsiai ember ellenben ečki-nek, mert nyelvjárása sajátságánál fogva szóvégző hangzó előtt a torokhangot meg szereti tartani. Ha már most ez oszmán keči alakot a csagatáj ečki-vel összehasonlítjuk, az a gondolat támad bennünk, hogy az előbbinek a szóvégzője előtt, az utóbbinak pedig az elején a torokhang elveszett; ez a gyanításunk csak akkor válik bizonyossággá, ha a magyar kecske szót tekintjük, mely legrégibb alakjában előttünk van.

Így a növényországból előttünk fekvő példák vizsgálásából szintén arra a meggyőződésre jutunk, hogy a régi magyarok a *földművelés* első kísérleteit nem mai hazájokban való letelepülésök után, nem is a szlávoktól oktatva, tették meg, mint eddig általánosan hitték: hanem hogy némely búzafajt, sőt épen a legfontosabbat, már Ázsiában régi lakóhelyeiken jól ismertek, minthogy a *búzát, árpát* és *darát* még ma is azon a néven hívják, melyen e búzafajok az ázsiai pusztaság belsejében régóta ismeretesek. Eddig írt műveink különböző helyein kiemeltük, hogy a bármennyire megcsontosodott nomád ott, a hol a körülmények megengedték, azaz ha elégséges öntözés eszközei támogatták, minden időben egy kevés földműveléssel foglalkozott és imitt-amott még most is foglalkozik, hogy lótakarmányra, hüvelyes veteményekre, s több effélére szert tegyen. — Így kellett a régi törököknél és magyaroknál is lennie és ha ez utóbbiaknál általában arról lehet szó, hogy a szlávok valamire tanították, az csak az ide vágó munkakör tökéletesbítésére, illetőleg tágítására, az eredményesebb földmüveléshez szükséges eszközök és szerszámok ismeretére vonatkozhatik, a mennyiben az új éghajlat alatt és új talajon termő növények idegen nevet kaptak, csak úgy, mint még ma is a műveltségben nagyon előre haladt népeknél lenni szokott, melyek közül például az angolok akármennyi indiai és khinai növényt eredeti indiai és khi-

nai nevével átvesznek az angolba, melyben olyan szók, mint tiffin-uzsonya, panka (indiai szellőztető készülék) stb. egészen közönségesekké lettek. A *nővényországra* nézve továbbá meg kell még jegyezni, hogy különösen a puszta flórájának névsorában szökik leginkább szemünkbe a magyar és török megegyező volta; így a *nád*, a *sás*, a *gyékény*, a *káka* és a *fedőnád* nevében, holott másrészt a fák és gyümölcsfajok közül csak azoknak van eredeti nevök a magyarban, melyek a középázsiai puszta éjszaki felében teremnek. Míg ugyanis például az *almának* és a *körtének* a törökkel közös neve van, már a *szilvát* a magyarban idegen, tudniillik szláv szóval jelölik meg; ebből már most biztosan következtethetni, hogy ezt a gyümölcsfajt a magyarok és törökök akkor még nem ismerték és hogy *erik*, *ürük*[210] (így hívják törökül a szilvát,) újabb eredetű. Jóllehet az ide vonatkozó műveltségi szók száma nagyon csekély, a meglevő példa mégis elég, hogy *egynél* több balvéleményt, mely az Európába csapott magyarok úgynevezett barbárságáról el van terjedve, megczáfoljon. Oly emberek, a kiknek a *kender*, *kendertiloló*, *szövés*, stb. fogalmára eredeti szavok volt, a kik a *bor* és *sör* készítéséhez értettek és erre való szókat saját nyelvökből képeztek, mégis csak valamivel különbek lehettek, mint azok a borzasztó szörnyek, a melyeknek a régi magyarokat a velök egykorúak a keresztény nyugaton leírták!

Az a különbség, mely a dolgok valódi állása és amaz idő keresztyén krónikásainak elbeszélése közt van, még sokkal kirívóbbá válik, ha a *lakásról*, *ruházatról* és *házi eszközökről* szóló szakaszt megfontolva átlátjuk, hogy a régi magyarok még mai hazájokban való letelepülésök előtt a szűcs, takács és ács mesterségét ismerték, hogy akárhány, Ázsiában még ma is változatlanúl divó, ruhadarabot eredeti török-tatár szóval elnevezték, sőt hogy sok ilyen ruhát és fényűzés tárgyát Európába magokkal hoztak,

[210] Ürük szószerint való értelme *kelevény*, *daganat*, valószínűleg e gyümölcs puhaságára és alakjára való vonatkozással.

melyet aztán később a tőlök meghódított letelepült szlávok a megfelelő magyar, illetőleg török-tatár névvel együtt átvettek. Ilyen: köpöny, zubbony, csákány, cserge (czigánysátor), komló, árok, akol stb. (L. a VI. mellékletet.) Ezt mind a szlávok vették a magyar-törökből kölcsön és honosították meg magoknál és *nem* megfordítva a magyarok a szlávoktól, mint Miklosich és más nyelvtudósok hiszik. Szerencsénkre nem vagyunk már az együgyü balvélemények ama korában, a melyben mindent, a mi ázsiai, mint vadat és barbárt megbélyegeztek és pedig csakis azért, mert ázsiai és nem keresztyén európai. Ma már mindenki tudja, hogy a nagy seregek rettenetes vezérének nevezett Timur (Tamerlan) oly fejdelem volt, ki a művészetnek kedvezett és a tudományt bőkezűen támogatta, ki ellenségeinek rágalmazásai mellett is sokkal inkább megérdemli a «nemes érzelmű» melléknevét, mint a középkor akárhány keresztény fejdelme; az is csak kevés ember előtt lehet ismeretlen, hogy I. Szulejmán, Magyarország meghódítója, a ki Bécset is megremegtette, sokkal fölvilágosúltabb és műveltebb volt, mint akárhány vele egykorú az európai trónokon. Hasonló módon van a dolog azokkal a borzalmas vonásokkal, melyekkel Attila tetteit előadják és a magyarok délkeleti Európába való becsapásának képét rendesen rajzolják. Nemcsak lehetséges, hanem nagyon is valószínű, hogy Árpád hadainak és a vezérek uralkodása korában portyázó zsákmányra vágyó csapatoknak nagy tömege a vadság ama jeleivel lépett föl, melyekkel Dsengiz vagy Timur hadseregének nomádjai öt századdal azután a letelepült békés lakosságot rémületbe ejtették; de nagy igazságtalanság volna, ha valaki azt a különböző és sokoldalú műveltségi befolyást tekintetbe nem venné, mely arra a nomád társadalomra részint az iráni, részint a byzanczi művelt világgal való századokig tartó érintkezés folytán hatott, és melylyel a magyarok, mint különféle bizonyítékokból látható, a régi Pannoniában megjelentek. Erről a tárgyról még bővebben fogunk írni és itt csak azt említjük, hogy az a föltevés, hogy a szlávokkal bizonyos művelt-

ségi tárgyakat a magyarok ismertették meg, épen nem sorozható a lehetetlenségek közé; valamint azt sem lehet tagadni, hogy a keresztény magyarok a törököktől, kiket műveletlen pogányoknak szeretnek tekinteni, valóban egynél több szokást is elsajátítottak.

A dolog természetéből következik, hogy az *uralkodás* es *háború ügyeire* vonatkozó magyar műveltségi szók határozottan a török nyelv sajátságát árulják el, mivel a művelődés uralkodó szelleme kiválóan török-tatár typusszal bírt és mivel, tekintettel a khazarok állami és társadalmi alkotmányára, nem is állhat máskép a dolog. A khazar ugyanis az a nép, melynek fejedelmét az arab földrajzírók (így Beladhori) par excellence törökök fejdelmének nevezik, és mely a műveltség alacsonyabb fokán álló török ajkú nomád szomszédjainak mintáúl szolgált, mint annak idején a szeldsukok, özbégek és oszmánok. Ahhoz a kevés fénysugárhoz, mely ezt a teret megvilágítja, ilyen szók tartoznak: a magyar *sereg*, törökűl *čerig*, a magyar *vezér*, törökűl *vezir*, a magyar *jobbágy*, törökűl *jou-bagi* (kapitány) stb. Nagyon eredményes a fegyverekre vonatkozó műveltségi mozzanatok vizsgálása, ha megfontoljuk, hogy majdnem valamennyi vágó és szúró fegyver neve régi, hamisítatlan török szókban található és hogy némelyike, mint *hurok*, *csákány*, *tegez*, ma már csak a kirgizeknél, ez idegen nyelvek befolyásától leginkább megmenekűlt törököknél, fordúl elő. — Igen tanúlságos az a jelenség, hogy a magyar műveltségi élet e területén a persából kölcsönzött szók vannak, például ezek: *kard* és *vár*; azt látjuk ugyanis ezekből, hogy a törökökhöz már a történelem előtt való korban férhetett az iráni műveltség hatása és hogy a háború oly eszközeit, melyekre csak nagyobb mesterséggel lehet szert tenni, már régen déli szomszédjaiktól kölcsönözték. Ha a régi bolgárok első mecsetjeiket bagdádi arabokkal építtették és ha a khazarok első várok emeltetése végett Byzanczhoz fordúltak: nem lehetetlen az a föltevés, hogy más inkább keleten lakó törökök e tekintetben szintén a szaszanida Iránhoz fordúl-

tak; és nevezetes, hogy a magyar nem egy fontos bizonyítékot szolgáltat a népek e régi közlekedésére, minthogy oly persa tárgynevek és személynevek fordúlnak benne elő, melyek más török népek nyelvében már nem találhatók.

A fegyvereken kívül a lószerszám egyes részeinek neve is túlnyomóan török nyelv jellemét mutatja; mert habár a *lovat* jelentő magyar szó, mely, mint a törökből látható, tulajdonkép a nyerges állat fogalmát fejezi ki, ma a megfelelő ugor szóhoz hasonlóbb: a *lovaglószerszámra* vonatkozó szók mégis csak jobban tartották meg kiválóan török jellemöket, mert az ugor népek mint harczosok és lovasok soha sem tüntek ki valami különösen, ha kivételkép meg is engedjük a bizonytalan eredetű mériek példáját, és mert csakis épen a törökök voltak mindenha had és lovasság dolgában a többi ázsiai nép igazi mintaképei. És a mit a háborúra és fegyverekre vonatkozólag mondottunk, az teljesen áll a kormány ügyeiről is. Hogy a magyarok fejedelmét *khakan*-nak hítták, hogy a magyar méltóságnevek közt ilyenek voltak: *kündü, julau* (Γυλας), *biliči* (Βουλτζόυς), *karkhasz* (Καρκας) stb., hogy végre még mai hazájokban való letelepülésök után is ösmerték a *jóbágy* méltóságát és használták e személyneveket: *Zoltán* (sultan), *Töhötöm* (tehemten), *Aladár* (alajdar), *Levente* (levend): mindez nagyon is nyomós bizonyíték arra, hogy az állami és társas élet persa műveltség szellemétől részben áthatott török jellemű, hogy e jelleme milyen terjedelmes és milyen messzevágó.

Általában az a nézetünk, hogy a műveltség képe, melyet az előbbi szakaszokban adott nyelvi mozzanatok fáklyája megvilágít, nem a magyarok költözése korából, azaz nem Lebediában es Etelkuzuban való rövid tartózkodásuk idejéből való, hanem, hogy azt az életet ábrázolja, melyet ez a nép még az Ural és a Volga közt levő régi hazájában élt. Mert először az úgynevezett pontusi országokban abban az időben, mikor a magyarok ott tartózkodtak, inkább a görög-byzanczi, mint a török-persa műveltség szelleme uralkodott, és mint Ibn Dasta leírásá-

ból láthatni, a magyarok a pontusi görögökkel és a byzancziakkal csakugyan kereskedelmet is űztek. Másodszor bizonyos, a *kereskedelemre* és a *vallásra* vonatkozó, persa eredetű műveltségi szók a mellett bizonyitanak, hogy az iániakkal a Szászánidák idejében, még a régi Khahrezm virágzó korában kellett érintkezniök; mert mint a Volga folyásának közepe táját meglátogatott arab útazók tudósításai bizonyítják, a bolgárokkal, besenyőkkel, baskirokkal és madsarokkal való fő közlekedés nem az aránylag rövidebb úton Derbenden át haladt, hanem az Oxus alsó folyásától Dsordšanie-n vagy Kürkendš-en, mint az arabok Khahrezm régi fővárosát hitták, keresztül a ghúzok (azaz turkománok) és a baskirok pusztaságán át. Ezen az úton kellett az iráni kereskedőknek és talán a parszi-hit térítőinek is az ugyanazon törzshöz tartozó úzokhoz és besenyőkhöz, valamint a magyarokhoz is jutniok, és ezen az úton kerülhettek műveltségi szók, mint *isten* (persául izdan), *bálvány* (persáúl palvan), sárkány (persául čarkan), *kéncs* (persáúl genč), *vásár* (persáúl bazar) stb., a magyarba.

Ezzel azonban korántsem azt akarjuk mondani, hogy a törökök és magyarok bizonyos, a kereskedelemre vonatkozó, kifejezéseket saját nyelvök kincséből nem képeztek; mert a legtöbb idetartozó műveltségi szó eredeti, mint: *ár*, *alku*, *bér*, *díj* stb. Még inkább állíthatni ezt a régi magyarok és törökök vallásáról, melyben a fő istenségek és a vallási szokások nevei részint tiszta török szók, részint olyanok, melyeknek tőszótagja és képzése kétségtelen török bélyeget hord magán. Itt is észre kell vennünk, hogy a megfelelő magyar műveltségi szókat csak a keleti török nyelvterületen és pedig a mai nomádok nyelvjárásában lehet találni; mert az *ördög*, *egy* (isten), *óriás* stb. szót ma már csak részint a csagatáj, részint az altáji nyelvkincs számára követelhetni; ugyanígy van a dolog a *tátos* és *jós* szóval is, úgy hogy egyáltalában nem tévedünk, ha azt állítjuk, ***hogy a vallásra, a háborúra, a kormányra és a társas életre vonatkozó műveltségi mozzanatokat a magyar nemzeti élet ama korszaka ma-***

radványainak kell tekintenünk, a melyben legközelebbi rokonaik, török népelemek, tudniillik az úzok vagy ghúzok, a kanglik és a baskirok szomszédságában éltek és ezekkel ama kor és ama tájak valamennyi török nomádjával közös szokások kötelékével össze voltak fűzve.

E szokások képének összessége eddig leírt fejtegetéseink alapján következőkép alakúl meg.

A magyarok a történelem előtt való korban nomádok voltak, mint a kúnok a XII. és XIII. században. Mindazokat a hasznos állatokat tenyésztették, melyek a középázsiai pusztaságon még ma is előfordulnak; mindazt a vadat is ösmerték, melyet a nomádok az Emba és az Ural közt még ma is ösmernek.

Valamint ezek, úgy a magyarok is részben a földet művelték és azokkal a mesterségekkel foglalkoztak, melyek a mindennapi életre elkerülhetetlenül szükségesek és a puszta lakóinak ember emlékezete óta sajátságai voltak. Állandó lakóhelyeik nem voltak a régi magyaroknak; csak különféle fajta sátraik védték őket az idő viszontagságai ellen. A nép túlnyomó többségének ruházata nyilván juhbőrből és elejtett állatok bőréből készült; azonban úgy látszik, hogy az előkelők és gazdagabbak már korán fogadták el a délen lakó művelt népek viseletét és fényüzése tárgyait, melyekre részint cserebere, részint hadi beütések és önkénytes adás útján tettek szert. Kereskedelmi összeköttetéseiket illetőleg a műveltségi mozzanatok csak déli és délkeleti irányra mutatnak; a már korán kereskedő oroszokkal vagy szlávokkal való közlekedésnek semmi nyoma; mert a mit a magyarok az oroszok nyelvéből kölcsönöztek, az sokkal későbbi eredetű, és a kereskedésre vonatkozó fogalmak nagyobbára a törökből származnak és csak kivételkép a persából. Leginkább bizonyít e föltevés mellett az oroszt jelentő magyar szó, tudniillik orosz, melynek, mindamellett hogy a szókezdő r kimondása a magyar nyelvnek nem épen nehezére esik, mint a töröknek, mégis o bővítékhangzója van, csak úgy mint az

utóbb említett nyelvben, melyen az oroszt szintén urus-nak hivják; ebből aztán azt lehet következtetni, hogy e néprajzi elnevezés: orosz csak később keletkezett az arab írók *Ros* روس-jaira vonatkozik és a törökből származott.

A régi magyarok, mint az illető helyen már kiemeltük, a *takács, szűcs* és *ács* mesterségét ismerték; meg aztán az *arany-művesét* is, mert a nyelvnek erre eredeti szava van, tudniillik ötvös, öntvös, tulajdonkép az öntő, melynek képzése olyan mint a török szóé; a török kujumži, aranyműves, ugyanis szó szerint öntőt jelent, ebből: kuj, önteni, illetőleg kujum, öntés. Az írás, festés és vésés művészete szintén nem volt a régi magyarok előtt már ősi hazájokban sem ismeretlen, mert nyelvöknek e fogalmakra eredeti és szabatos különbséget tevő szavok volt, és habár semminemű írott emlékök nem maradt ránk, — germán-szláv térítők vakbuzgó bárgyúsága nagyban azon volt, hogy elpusztúljanak, — mégis szinte biztosan föltehető, hogy legalább is oly írásjelekkel éltek, a milyenek az ótörök nyelv emlékeikép az alsó Jeniszei meredek sziklás partjain találhatók és melyeket Klaproth, Spasski és más tudósok megvizsgálták; azt mondom: legalább, mert, hogy a régi magyarok, a kiknek hadi alkotmánya a byzancziakat bámulatba ejtette és a kik patriarkhalis állami hatalmokkal lassankint a khazarok legderekabb tanítványaivá lettek, saját írásjeleiket nem használták volna más czélokra is, azt ugyan alig lehetne állítani. A vallást illetőleg az ide tartozó műveltségi mozzanatok gyér bizonyítékából talán föltehetjük, hogy a régi magyarok azon kor többi török népéhez hasonlóan a sámán hitet vallották, a mit különösen azzal lehet támogatni, hogy megvannak nálok ez alvilági istenségek: *ördög* és *tereng*; hogy azonban a magyarok a parszi vallás kétségbe nem vonható hatása alatt legalább részben Zoroaster hitére tértek-e vagy nem, annak a végére járni mindenesetre nehéz volna. Valamint a khazaroknak és besenyőknek, úgy a régi magyaroknak is kiváló nemzeti jellemvonásuk volt a vallás dolgában való közönbösség; ez a jellem-

vonás egyébiránt valamennyi török-tatár eredetű nép sajátja volt, mielőtt az iszlámra tért; mert valamint a mongolok, miután nyugati Ázsiát meghódították, vallás különbsége miatt senkit nem bántottak vagy nem zaklattak és keresztenyeket, zsidókat és moszlimeket egyaránt védelmökben részesítettek: úgy a khazarok uralkodása alatt is békében élhettek egymással a három különböző vallás hívei; és a győztes magyaroktól sem szenvedtek Pannonia leigázott szlávjai keresztény hitök miatt legkisebb rövidséget sem; legalább a történelem nem tud semmit vallási üldözésekről, és ama kor vakbuzgó krónikásai, kik bizony el nem hallgatták volna, épen ellenkezőjökről írnak!

Ezek volnának nagyjában a fő vonások, melyekkel a régi magyarok szokásai képét abból a korból, mielőtt Európában megjelentek, magunk elé állíthatnók; mivel ez nem neki buzdúlt hazafias képzelődés hiú képein, hanem a nyelv emlékeivel megállapitott merő tényeken alapszik, azt hiszszük, hogy jogunk van arra, hogy belőle ez Ázsiából Európába nyomúlt nép műveltsége állapotára következtessünk és arra az eredményre jussunk, hogy Freisingeni Otto, Luitprand, a sanct-galleni barát és azon kor más krónikásai leírása, mint a félelemtől és gyűlölettől erősen fölizgatott képzelőerő korcsszülötte, a magyarok iránt határozottan igazságtalan, és hogy ezek, ámbár műveltség és vallás dolgában a Pannoniában letelepült szlávoktól különböztek, még sem voltak semmiesetre sem azok az embertelen vadak, a milyeneknek leírják. A félelem sötét színekkel fest, a tudatlanság azonban még sötétebbekkel!

10. A szláv, persa és finn-ugor kulturszókról.

Így tehát a magyar műveltségi szók megbeszélését, tekintettel arra, hogy mily messzevágók mint bizonyító eszközök a magyarok eredete kérdésének területén, befejeztük; most már csak az van hátra, hogy azokra a netalán bekövetkező ellenvetésekre legyünk figyelemmel, melyeket egyrészt az alkalmaztuk

módszerre, másrészt a nyertük eredmény, mint osztályozó eszköz, megbízhatóságára tehetni. Az ellenfél táborában eddig azt állították, hogy a török szók kincse a magyarban csak kölcsön vett és csak műveltségi szókra vonatkozik; e mellett a mi nézetünk megtámadására alkalmasabb eszköz alig kínálkozik, mint az, hogy rámutatnak a magyarban meglevő szláv műveltségi szókra, melyek számát dr. MIKLOŠICH F.[211] szláv tudós túlságosan nagyra becsülte, a nélkül, hogy e miatt valakinek eszébe jutott volna vagy csak juthatott volna, hogy a magyarok nyelvét a szlávval közelebbi rokonság kötelékével összefűzze. Tehát minden előtt szükséges, hogy ez oldalon igazoljuk magunkat, és mivel azzal a kérdéssel, vajjon a magyarban levő török nyelvkincs kölcsönvétel-e vagy nem, tanúlmányunk más helyén már foglalkoztunk, azért figyelmünket itt főleg a szláv tudós említett művére akarjuk fordítani és megpróbálni, hogy lehetne az úgynevezett *szláv elemeket a magyarban* bírálva megrostálni. Ha tekintetbe veszszük, hogy BUDENZ tanár azt tartja, hogy 2400 magyar tőszó van: akkor dr. MIKLOŠICH szerint, ki azt hiszi, hogy a magyarban 956 szláv szót fedezett föl, a szláv résznek majd fél akkorának kellene lennie, mint a mekkora az igazi magyar szók kincse egészben véve volt; ez által aztán a magyarok nyelve, melynek finn-ugor *és* török-tatár keverék jelleme kétségen kívül igaz, ily tetemes számú szláv eredetű kölcsön vett szó miatt — ha nem is nézünk a németből kölcsönzött szókra — egyenesen a legtarkább zagyvalék jellemével bírna, melyet csak képzelhetni. Azonban ez koránt sincs úgy; mert a szláv nyelvek tudós ismerőjének tanúlmánya egyrészt alapgondolatában hibás felfogáson alapszik és másrészt a kidolgozásban oly tévedéseket és hibákat árul el, melyek abból erednek, hogy a szerző a források anyagát nem vette kellő tekintetbe; innen van, hogy a napfényre

[211] Lásd *Die slawischen Elemente im Magyarischen, Denkschriften der kaiserl. Akademie der Wissenschaften, philosoph. historische Classe.* 21. köt. 1—74. lapján.

derített eredményt egyáltalában nem lehet föltétlenül elfogadni. Az alapgondolat téves felfogásán első sorban azt értjük, hogy kölcsön vett szók és idegen szók közt nem tett szabatos különbséget; mi ugyanis az előbbieken oly szókat értünk, melyek a nép minden osztályába behatottak és a nemzeti szók kincsében már polgárjogot nyertek, az utóbbiak közé pedig csak olyanokat sorozunk, melyek vagy mint műkifejezések sorának részei csak az irodalmi nyelvbe tartoznak, vagy tisztán helyi természetűek és a nemzeti nyelv közös birtokának nem tekinthetők. *Szlávból* kölcsönzött szóknak a magyarban a következőket tartom: ablak, abrak, abrincs, asztal, bajnok, beretva, beszéd, bolha, barázda stb.; ezek minden magyar ember ajkán élnek; holott idegen szóknak például a következőket nézem: abanajcz, angor, beláka, bervény, bobujicska, ekebabala, gornyik, harák, izlot, izsgáncz stb., melyeket talán némely a szláv nyelvterület közvetetlen közelében levő magyar vidéken kivételesen megértenek, *de melyek a magyar nemzet nagyobb részének teljesen idegeneknek mutatkoznak*, minthogy efféle szókat még csak a provincialismusok rovatában sem lehet felsorolni. A legfőbb kifogás tehát, melyet dr. MIKLOŠICH műve ellen tennünk kell, az, hogy ezt a körülményt nem vette tekintetbe, *mi miatt aztán a jegyzékében fölsorolt szók egyharmadát, ha ugyan nem a felét, el kell hagyni, azaz olyannak tartani, a mely a magyarban részint mint idegen szó fordúl elő, részint pedig ma már egészen ismeretlen.*

A mit a források anyagának elégtelen tekintetbe vételén értünk, az nagyobbára azon szókra vonatkozik, melyeket vagy mint a török szókincshez tartozókat a magyar nyelv ősi tulajdonának kell tartanunk, vagy pedig melyek mint később kölcsön vett török eredetű szók akár közvetetlenül a törökből, akár közvetve a déli szlávból a magyarba származtak. Egyelőre ötvennél több ilyen tévesen szlávnak vagy szláv réven hozzánk jutottnak tartott török-magyar műveltségi szót választottunk ki a MIKLOŠICH-féle jegyzékből; ezeket a szókat az V. mellékletben felsoroljuk. E munkánkban a következő sza-

bályokból indúltunk ki. *Először* oly szókat, mint bélyeg, bika, csap, csata, déd, árok, kender stb. már azért sem lehet szláv szóknak tartani, mert képződésök törvényeinél fogva, meg aztán az egész tágas török nyelvterűleten való elterjedésök következtében kétségtelenűl török eredetűek; az ilyen szó szlávvá való átváltoztatása csak erőszakos és téves szófejtésen nyugszik, például a *kender* szóé, mely még a mongoloknál és keleti turkesztániaknál is szokásos, és melyet Miklošich a szláv kadr, forogni, keringeni (?) igéből akar származtatni; vagy az *árok* szóé, mely a török ar, or, metszeni, tőszótagból származik és voltakép bemetszést jelent s ez alakban még az uigurok előtt a IX. és X. században is már ismeretes volt. *Másodszor* az, hogy valamely szó a szerbben vagy horvátban megvan, még egyáltalán nem bizonyít a mellett, hogy az szláv eredetű; hiszen tudnivaló, hogy mind a kettő igen tisztességes számú török szót vett föl magába, mely nemcsak a nép költeményeiben fordúl elő, milyenek a *Pjesme Kačićove*, hanem még Gundulič, nyelvtisztító iránytól áthatott, műveiben is. Ugyanez áll némileg az oroszról is, melyben igen sok tatár szó van, és ha dr. Miklošich a (344) koszor, azaz kertészkés, (270) köpeny, (370) kerecset, azaz sólyomfaj, szót szlávnak tartja, mert a szerbben és oroszban előfordúl, ezzel az illető szók szláv eredetét még korántsem bizonyította be; mert volt idő, mikor szlávok műveltség dolgában tatároktól tanúltak, és mivel másrészt bármennyire műveletlen nép is hathat a műveltség tekintetében őt felűlmúló népre is. Igaz, hogy szerb-horvát úton kerűltek a magyarba az oszmán törökből kölcsön vett műveltségi szók, mint: csizmadia, haramia, dalia stb., melyek az oszmán čizmeži, harami és deli szókból lettek és *a* végszótagjokkal a szláv közbenjárásra vallanak; valamint az oszmánok is Szerbia útján magyar szókat vettek át, milyenek: varuš (külváros), hintov (hintó), hajdut (rabló) stb., de ezek magokon viselik a szláv közbevetés félreismerhetlen jeleit, melyeket azonban a Miklošich állítása szerint a magyarba kerűlt szláv idegen szókon nem lehet észre venni. *Harmadszor*

van egy fajta persa eredetű kölcsön vett szó a magyarban, mely nem oszmán közbenjárással származott át, hanem még abból az időből való, mikor a régi magyarok irániakkal személyes összeköttetésben voltak. Ilyen: *bálvány*, *kard*, *pad* és *csésze*; hogy ez mind egyenesen a persából származik, a mellett leginkább *az* bizonyít, hogy e szók közűl néhányat a magyarban sokkal helyesebben ejtenek ki, mint a szlávban, sőt helyesebben, mint az oszmánban és újpersában. Példáúl szolgáljon a magyar *csésze*, mely az oszmánban *kase*-nek, a persában *keese*-nek hangzik; ilyen a magyar *kard* is, melyet Persiában manap így írnak és ejtenek: غورد, ghurd,[212] jóllehet azelőtt kardnak hangzott.

Mindamellett természetesen eszünk ágában sincs a szlávok művelő hatását a régi magyarokra el nem ismerni vagy szándékosan kisebbíteni. Nem, ilyen igyekezet csak vak chauvinismus kifolyása volna! Tiszta és félreismerhetetlen, hogy az Ázsiából Európába nyomúlt lovas magyar nemzet, jóllehet ázsiai műveltsége világának sok mindenféle nyoma maradt, az európai műveltségre vonatkozólag és a Pannonia idegen talaján és idegen éghajlata alatt megkezdett életmódra való tekintettel nemcsak az állatok, növények és ásványok országában, hanem a táplálkozásban, ruházatban, lakásban, a kézművességben és különösen a kormány és vallás ügyeiben számos új fogalommal ismerkedett meg, melynek idegen nevét is elfogadta, legfölebb csak hang tekintetében idomítva át anyanyelvéhez. Nagyon természetes, hogy a kölcsön vett szók legnagyobb száma az állatok és növények országára meg a kézművek területére és általában letelepült emberek életéhez szükséges eszközökre vonatkozik. A szlovének délnyugaton és a szlávok északon és északkeleten részint mint rabszolgák és szabadon bocsátottak, részint mint térítők, kézművesek és hívatalt viselők, itt bámu-

[212] غورد ghurd ma kést jelent, a régi كارد kard ellenben kardot tett.

latos dolgokat műveltek, és nem szabad csodálkoznunk, ha az új szók vad áramlatában a magyarok néha olyanokat is vettek kölcsön, melyek megfelelője nemzeti nyelvökben már megvolt, melyek tehát elkerülhetetlenül nem is voltak szükségesek. Ez állításunk bebizonyítására szolgál a többi közt *lakoma*, *csutora*, *barát*, *kulyak*, *nyavalya* stb.; mind oly fogalom ez, melyet ezekkel az eredeti magyar szókkal is ki lehetett volna fejezni: *tor*, *kulacs*, *pajtás*, *ököl* és *betegség*; eltekintve tehát a halvány árnyéklás használtól, épen nem volt szükséges, hogy e szókat a szlávból kölcsön vegyék.

Már mondtuk, hogy a szláv nyelv hatását a magyarra egészen természetesnek tartjuk, és kifogásunk, melyet a Miklošich tanúlmánya ellen teszünk, csakis számadatára vonatkozik; az említette 956 példának majdnem fele nem is magyar, 50-nél többet a török és talán ugyan annyit a finn-ugor szókincsbe lehet sorozni, *úgy, hogy az említett 956 szónak legfölebb egy harmadára lehet mondani, hogy a szlávból kölcsönzött magyar szó*, a mi, tekintettel azon körülményre, hogy a németben az idegen szók száma több ezerre rúg, nem is valami túlságosnak mondható.

A szláv nyelveken kívül a magyarok műveltségi tárgyak megnevezésére még más árja nyelvből is kölcsönöztek szókat, nevezetesen a németből és a persából; az előbbiből természetesen csak azután, hogy Pannoniában letelepedtek, az utóbbiból pedig még régi hazájokban, mint már többször említettük, iráni kereskedők által, kik részint a Kaukázuson, részint Kharezmen át egész az iráni tartományokkal határos pusztaságba az odavaló török nomádokhoz vetődtek, a mi a következő századokban is egész a jelenkorig történt; innen van, — mint már egyebütt[218] kiemeltük, — hogy a török népek az iráni embernek, kivel először mint kereskedővel ismerkedtek meg, a sárt ne-

[218] Lásd: *Primitive Cultur des türk. tat. Volkes* czímű művem 106. lapját.

vét adták, vagyis oly nevet, mely alapjában idgent, útazót jelent. Épen így nevezték el a törökök a letelepült idegent *tát*-nak az az *békés ember* (vagy kicsinyítő alakkal *tatčik*-nak innen van Közép-Ázsia iráni őslakóinak tažik neve); és ugyancsak így adták a Pannoniába nyomúlt magyarok a letelepült szlávra a *tót* nevét.[214] Történeti bizonyítékokkal, melyek az iráni korona országai és a Kaspi-tenger északi vidékén lakó török nép közt levő régi állami összeköttetésre vonatkoznának, ezt a föltevésünket csak annyiban támogathatjuk, a mennyiben hiteles tudósításaink[215] vannak az Iránban 491-től 531-ig uralkodott Kubad sáh és még inkább fia Nuširván meg a khazarok khakánja egymáshoz való viszonyáról; ezek történetében majd véres háborúkról, majd egymás családja közt kötött házasságokról és szövetségről olvasunk. Az ugyanis kétségen kívül van, hogy a puszta török lakói, mint a szászánidák birodalmának tőszomszédjai, az irániaknak sok bajt okoztak. Úgy látszik, hogy a történeti események menete Irán északi határain mindig egyforma volt. Az újkorban turkománok, mongolok és özbégek, az ókorban khazarok, haitaliták, Dehistan lakói vagy ghúzok és más törökök nyugtalanították a művelődő letelepült lakosságot és adtak alkalmat sok zavarra mind északkeleten, azaz Transoxaniában, mind északnyugaton, azaz a Kaukázusban. Azonban nemcsak Kubad és Nuširván idejében, hanem már sokkal *azelőtt* kellett persák és ural-altájiak közt, mint a dolog természetéből következik, kölcsönös, majd barátságos, majd ellenséges érintkezésnek lennie; mert már Priscus-nál olvasunk Attilának Persia ellen való harczias szándékairól; sőt úgy látszik, Attila

[214] Így a krimi tatárok az ott talált gótokat *that*-nak nevezték; a mervi turkomán az iránit *that*-nak, és a kipčaki egészen letelepült törzsrokonát szintén *tat*-nak hívja.

[215] V. ö. a *Derbend-nameh* 4–9. lapját. *Geschichte der Perser und Araber zur Zeit der Sassaniden; aus der arabischen Chronik des Tabari von Th. Nöldeke*, 157. és 167. lapját.

atyjának neve is, tudniillik Balamir, a persából kölcsönzött szó, ebből: *bala*, magas és *mir*, fejdelem.

E szerint tehát semmi esetre sem mondunk ki nagyon merész föltevést, ha azt tartjuk, hogy a persa műveltségi szók a magyarba *nem* török közbenjárással, hanem a persákkal való egyenes közlekedés útján kerültek, különösen azon virágzó kereskedelmi összeköttetés útján, mely a VII. századtól a X.-ig és XI-ig. Ázsia és keleti Európa közt volt és melynek következtében még világrészünk messze északi vidékein is találhatni arab-persa pénzeket, melyek nagyobbára persák által jutottak a khazarok országán keresztűl oda. Ezzel a mi nézetünkkel természetesen azok, a kik a magyarok eredetének kérdésében a finnugor elméletet védelmezik, homlokegyenest ellenkezni fognak, minthogy arról, hogy a magyarok a szászánida Persiával érintkeztek, már azért sem akarnak semmit sem tudni, mert ez nagyot változtatna földrajzi és történelmi hypothesiseiken és mert ily föltevés mellett a magyarok régi hazáját sokkal inkább délre, körülbelül egészen a mai orenburgi kormányzóság határaihoz kellene helyezni. Nos hát, tisztelt ellenfeleim egész nyugodtan engedhetik meg, hogy magyarok és irániak egymással közvetetlenűl közlekedtek; nincs szándékunkban Jerney, Cornides és mások phantasticus menetében útra kelni a parthusok országába; mert, hogy a persa elemek a magyarba nem török közbenjárás útján kerültek (mint ők hiszik), hanem egyenes úton: arról bizonyosan meg fognak győződni, ha megfontolják, hogy *először* e szók már régóta nyertek a magyarok nyelvében polgárjogot, minthogy a legtöbb oly fogalmat fejez ki, melynek jelölésére a magyarnak nincs eredeti szava. A persából kölcsönzött magyar szókhoz a következőket számítjuk.

Magyarúl:	*Persáúl:*
Isten	izdan
bálvány	pahlvan
sarkany	čarkan
levente	levend

Magyarúl:	*Persául:*
vásár	bazar
ezer	hezar
száz	sad
csésze	keese
vár	bar
vad	bad
csárda	čardag
kéncs	genč
juh	žu, ču
párducz	pars
hús	gušt
pad	pad
nád	naj
Cusid	khuršid
Töhömtöm	tehemten
Bendeguz	bendekus

stb.; ez körülbelül 20 műveltségi szó, melyből néhány a mindennapi élet legkezdetlegesebb fogalmaira vagy a vallás tárgyaira vonatkozik, más pedig történelmileg kimutatható személynév, legtöbbje azonban más török nyelvjárásban elő sem fordúl; *tehát a török közbenjárás lehetősége teljesen ki van zárva. Másodszor* azzal is be van bizonyítva föltevésünk, hogy magyarok és persák közt egyenes összeköttetés volt, hogy más, a magyar nyelvvel egyformán alkotott és rokon nyelvekben épen a miatt, mivel határuk fölebb észak felé vagy messzebb nyugatra terül el, csak olyan, a persából kölcsönzött szók vannak, melyeknél a tatár vagy orosz közbenjárás egészen kétségen kívül van; ez tehát mind aránylag újabb szerzemény, a mit a persából kölcsönzött magyar szókról nem mondhatni. A magyarral egyformán alkotott és rokon nyelv gyanánt a cseremisz nyelvet akarjuk megemlíteni, melynek szókincse majdnem két harmadrészben török, és melyben a következő, persából kölcsönzött szókat lehet találni.

Cseremiszül:	*Magyarúl:*	*Persául:*
Kösten	furkós bot	kisten
küsé	zseb	kise
čaršó	sátor	čaršab (lepedő)
paj	rész	paj
šandál	gyertyatartó	šamdan
čon	lélek	žan
šinžer	láncz	zenžir
taka	egészséges	taze (friss)
tos	barát	dost
tušman	ellenség	dušman
türüs	egész	durust
nezér	szegény	načar
raš	helyes	rast,

összesen 13 példát,[216] melyből az első ötöt az oroszból, hol még ma is megvan, a többit pedig a tatárból kölcsönözték, a honnan a cseremiszben nem kevesbbé számos arab kölcsönzött szók is valók. Ellenben a régi magyarok nyelvében a Zoltán személynéven kívül *egyetlenegy* arabból kölcsönzött szó sincs. Azért ismételjük, hogy azon legkevesbbé sem lehet kételkedni, hogy a régi magyarok és irániak egymással közvetetlenűl közlekedtek; ezt bizonyítja a többi közt Porphyrogenitus is, mikor azt mondja, hogy a magyarok még Lebediában a khazarok szövetségesei voltak minden háborúban, következőleg azokban a háborúkban is, melyeket a khazarok Derbend és Azerbaižan ellen viseltek, részt vettek.

Végre még tanúlmányunk e részének legeslegfontosabb pontjára kellene térnünk, azaz megvizsgálnunk, hogy milyen szerepet és helyzetet foglalnak el a finn-ugor eredetű magyar műveltségi szók a fejtegettük kérdésben, azaz, hogy vajjon mi-

[216] Ezeket a példákat Budenz tanárnak előbb idézett cseremisz szótárából vettem, melyben ezeken kívül még oza, kereskedő, mint a mely choža-ból lett, persa eredetűnek van megjelölve. Ez azonban tévedés, mert először oza az orosz chozjain, illetőleg choza, úr, gazda, szóból lett, és másodszor choža török eredetű és *nem* persa.

nőségök vagy mennyiségök tekintetében az itt fejtegetett török-magyar példákkal fölérnek-e és kutatásunk ez irányban elért eredményét megerősítik-e, gyöngítik-e vagy megczáfolják. Nos hát az erre való feleletet a szíves olvasó legjobban a VI. mellékletben adott összehasonlító sorból fogja kiolvashatni, melyben közel *kétszázhatvan* oly műveltségi mozzanatot soroltunk föl, melynek illető szava a magyarban *és* törökben részint egymáshoz hasonló, részint egymás közeli rokona; holott a megfelelő hasonlóságok száma az összes finn-ugor nyelvekben csak *negyvenegyre* rúg. Ha e szembeszökő aránytalanság ellen, mely a számviszonyban nyilvánúl, azt az ellenvetést tenné valaki, hogy a magyarban még számos másnemű finn-ugor eredetű műveltségi szó van, mely itt nincs felsorolva: akkor arra az észrevételre emlékeztetjük, melyet már tettünk, hogy az itt felsorolt török-magyar példák korántsem teljesszámúak, sőt az összes anyagnak talán csak egyharmadát, legfölebb felét teszik ki, és hogy, ha netalán kiegészítenék, a számok aránytalansága egyáltalában nem tűnnék el. Szorosan véve a dolgot, nem is szabad, hogy ez a művelődéstörténelmi dolgokban jártas kutatót meglepje; legkevesbbé pedig nyelvtudományi tekintetben tűnhet föl, mivel, mint már említettük, a magyar nyelvkincs két harmada a törökkel közeli rokonságban van és csak egy harmada a finn-ugorral. A művelődéstörténelmi mozzanatra vonatkozólag mindenki azonnal át fogja látni, hogy tekintettel azon tökéletesen különböző életföltételekre, melyek a pusztán lakó, állattenyésztéssel foglalkozó, lovas török népet az erdőkben és mocsaras vidékeken tartózkodó és csupán halászatból és vadászatból élő finn-ugor eredetű emberektől elválasztják, a két nép műveltségi viszonyait csak bajosan lehet összehasonlítani, és hogy itt is, ott is élesen kidomborított typicus sajátságokra kell tekintettel lennünk. És valóban azt is tapasztaljuk, hogy a magyar-török műveltségi szók délibb szélességi fok állatainak és növényeinek országára vonatkoznak és a háború s kormány ügyeinek, a mesterségeknek, a ruházatnak, táplálko-

zásnak és vallásnak területén majdnem kizárólag uralkodnak: a finn-ugor műveltségi szók pedig a magyarban nagyobbára oly fogalmakra vonatkoznak, melyek északibb szélességi fok talajával és éghajlati viszonyaival és az ember ottani életföltételeivel összefüggnek. Ezt néhány példával akarjuk megvilágítani. Holott a házi és hasznos állatok neve majd mind török, azt találjuk, hogy a *holló*, a *lúd*, a *nyusztmenyét* és *nyestmenyét* stb. neve kiválóan finn-ugor jellemű; még feltünőbb ez a növénynevek, házi eszközök és vallás körében, ámbár — valljuk meg őszintén — az illető magyar-finn-ugor szóhasonlítások koránt sincsenek oly meglepők, mint a magyar-törökök. Így például az érczek neve, mint az *aranyé, ezüsté, óné, vasé és ólomé*, a magyarban túlnyomóan finn-ugor, és valóban a töröknek e fogalmak megjelölésére még ma sincs eredeti szava, mert a török temir (vas) annyi mint *sürü, szilárd*, a török altïn (arany) a *vöröses*, a török akče (ezüst) a *fehéres* stb.; ez a dolog természetével meg is egyezik, mivel az inkább északon lakó ugor népek a különféle ércznemekkel előbb ismerkedtek meg, mint a törökök a pusztán, hol semmiféle érczet sem találhatni.

Az egyetlen tér, melyen a műveltségi szók analogiái úgy a hogy egyformán oszolnak meg, a külső természet tüneményeinek és a családi életnek tere, egy szóval oly fogalmaké, melyek az emberi lét legkezdetlegesebb állapotára vonatkoznak, és melyek azon benső közlekedésből, mely a magyar-török győzőket a tőlök legyőzött finn-ugor népekkel összekötötte, némileg megfejthetők. Itt természetesen nagyon nehéz, sőt majdnem lehetetlen döntő ítéletet mondani, azaz akár az egyik, akár a másik nyelvterületnek elsőséget adni, minthogy ide vonatkozó fejtegetéseinkben a nyelvek erőszakos összehasonlításának vitás és néha még sikamlós mezejére jutunk, oly mezőre, melyen, a mi meggyőződésünk szerint, a finn-ugor elmélet hívei annyiszor és oly nagyon vétkeztek. De mégis, hogy az olvasónak a nyelvnek ez irányban nyilvánuló kétoldalúságáról némi fogalma

legyen, ki akarjuk emelni, hogy *először* e fogalmak némelyike magában véve kettős nyelvjellemet mutat. Így például a *gyökeret* jelentő szó, mely mind török (v. ö. gyök-öt a török kök-kel), mind finn-ugor alakban (v. ö. gyökér-t a vogul jekur-ral) van előttünk. Ugyanígy van a dolog a *vágást* és *bemetszést* jelentő szóval, ha tudniillik a magyar ver alakot a török vur-ral (verni) és a ró igét a finn-ugor ru (vágni) szóval összehasonlítjuk. A mi aztán *másodszor* az egyes nyelvterületek különféle voltát illeti, a következőt figyelhetjük meg: a) *Évszakok;* itt a magyar *tél* és *tavasz* az ugor *tel* és *tovi* szóval, de a magyar *nyár* és *ősz* a török *jaz, jaj* és *kös* alakkal hangzik egybe. b) *Természeti tünemények*, ezeknél a magyar *víz, felhő, tó, jég* a finn-ugor *vit, pilvi, tu* és *jää* vagy *jang* szóval egyezik meg, ellenben a magyar *szél, dér, hó, hav* és *tenger* megint a török *sil* vagy *sel, kir, kar* és *tengiz* alakkal hangzik össze. c) *Családi élet;* ebben közös a magyar *atya* és *anya*, a török *ata, ana*, és a finn-ugor *ata, anaj*, és a mellett, hogy a magyar *gyerek, bátya, öcs, déd* és *néne* a török *jauruk, bači, eči, dede* és *nene* közeli rokona, a magyar *fiú, ipa* és *vő* csak a finn-ugor *pi, appi* és *väng* vagy *vävy* alakban talál hasonlójára.

Hasonló módon áll a dolog ama fogalmakkal is, melyeket HUNFALVY *Magyarország ethnographiája* czímű művében [217] természeti és erkölcsi élet czímén felsorol, és melyeknél szintén a magyar-finn-ugor szóegyezésekkel szemben ugyanolyan számú magyar-török szópárt lehet felhozni, miért is szintén ugyancsak bajos volna a rokonság nagyobb vagy kisebb fokát kimutatni.

Végre a kutató figyelmét el nem kerülheti az, hogy nemcsak bizonyos fogalmak vannak a magyarban két rokonértelmű szóval jelölve, melyek közül az egyik a finn-ugor, a másik a török-tatár nyelvcsoporthoz tartozik; hanem, hogy maga a nemzet neve is két egymástól teljesen különböző szóban lépett föl, tudniillik azzal, hogy *magyar*, mely név határozottan tö-

[217] A 226. lapon.

rök, és azzal, hogy *unger, uger* vagy *ugr*, a hogy a szlávok az ugor népeket hitták; ez oly dolog, mely bizonyára legjobban bizonyítja a magyar nép keverék-voltát.

Ha a török műveltségi szók a magyarban csak olyan természetűek volnának, mint például az előbb említett szláv szók, vagy az arab-persából kölcsönzött szók az oszmánban, vagy épen olyanok, a milyenek a római műveltség befolyása következtében a régi angol-szászban megmaradt latin szók; azaz olyanok, hogy csak a török műveltség befolyásának magasabb fokára vonatkoznának és hogy századokig való használat után is idegen köntösük által mindig kiválnának; *szóval*, ha nem volnának oly számosak és ha a nyelv szellemébe oly mélyre nem hatottak volna, a hogy valósággal történt a magyar és a török kölcsönös viszonyában; és ha ezzel szemben ki lehetne mutatni, hogy a finn-ugor műveltségi mozzanatok kiválóan vonatkoznak a kezdetleges életmód és a társadalom ősi állapotának fogalmaira: akkor mi is egyetértve a finn-ugor elmélet szószólóival, minden habozás nélkül kölcsön vett jószágnak tartanók ezeket a török műveltségi szókat és az egész jelenséget annak a már sokszor ismétlődött művelődéstörténelmi befolyásnak tulajdonítanók, melyet műveltebb nép kevesbbé művelt szomszédjára gyakorol. Azonban tekintve a másutt már kiemelt nyelvi viszonyt, különösen pedig az előbb említett számviszonyt, mely a 250 magyar-török és a 41 magyar-ugor műveltségi mozzanat közt van, itt okvetetlenül mélyebben rejlő okot kell keresnünk *és e művelődéstörténelmi tanúlságokból a magyar nép török-tatár eredetének oly bizonyítékát kiolvasnunk, a milyent a történelmi adatok világánál csakugyan találtunk is; épen így azt hiszszük, hogy van jogunk a nyelvtudományi okok alapján a magyar nyelv kiválóan finn-ugor jellemét tagadni.*

BEFEJEZŐ MEGJEGYZÉS.

1.

Az után, a mit eddig a három különböző területen gyűjtött adatok bizonyító erejét illetőleg mondottunk, nyilván fölöslegessé lesz, hogy a magyarok török nemzetiségéről való nézetünket még világosabban kifejezzük vagy további bizonyítékokkal támogassuk. A befejező következtetésben, melyet tanúlmányunk ez utolsó része czéljáúl kitüzött, inkább szándékunk az egyes világító sugarakat egy kévébe gyűjteni, hogy az így nyert hathatósabb fénynyel a kérdés egész képét megvilágítsuk és a kimagasló pontokkal kutatásunkból azt, a mi nézetünk szerint eredménye, annál világosabban kifejthessük. Tekintve azt a lényeges különbséget, mely munkánk eredményét annyi más minket megelőző kutató művéétől elválasztja, elkerülhetetlenűl szükségesnek tartjuk arra utalni, hogy sem valami bizarr, sajátszerű eszme nem vezet bennünket, sem nézetünkkel egész elszigetelve nem állunk; minthogy több tisztelt és tudós kutató az ethnologia területén, habár nem is ugyanazon úton, azaz a nélkűl, hogy a források anyagát teljes kiterjedésében tekintetbe vette volna, mégis hasonló eredményre jutott.

Az utóbbiak közt, kik eszmékben társaink, itt természetesen csak azokról lehet szó, kik a mai tudomány követelményeinek megfelelve, elméleteik megalapítására történelmi és nyelvtudományi ismeretek, nem pedig bizonyos nemzeti hiúság-

ból származó elfogúltság segítségével éltek. Ezek közé első sorban KUNIK A. A. orosz akademikust[1] számítom, a ki már előbb említett művében a magyarok eredetéről következőleg nyilatkozik: «A régi magyarok kétségen kívül valami török, valószínűleg, khazar-török nemzetséghez tartoztak, mely valamely iráni törzs vallása és szokásai hatásának, nem sokkal a Szaszanidák *előtt*, vagy ezek uralkodása alatt, alá volt vetve. Török anyanyelvöket a magyar nép fejedelmei és előkelői teljesen (?) elvesztették, minthogy végre saját nyelvöket számos finn eredetű alattvalójok nyelvével fölcserélték: a hogy hasonló példát a déli német frankoknál Galliában és a török bolgároknál Moesiában látunk.»

A magyar nyelv származásáról való eme nézetét a nevezett orosz tudós azzal a föltevéssel okolja meg, hogy «valami finn (finn-ugor?) törzs még az orosz birodalom alapítása *előtt* török törzstől meghódíttatott; ez aztán később a pusztákon e finnekből lovas népet csinált, beléjök harczias szellemet és rabló (?) élethez való kedvet öntött és őket Magyarországba vezette, a hol a keresztény vallásra térve, lassankint a törökök szellemi tulajdonságait is elsajátították». Hasonló, habár nem ugyanazon módon nyilatkozik HOWORTH H. H. a khazarok török vagy ugor származásáról szóló előadásában, melyet az orientalistáknak Sz.-Péterváron 1876-ban tartott harmadik internationális gyűlésén olvasott fel; abban a magyarok nemzetiségéről szólva, a következőt mondja: «... Elméletem egy részét képezi azon állítás kifejezése, hogy az igazi magyarok valóban törökök voltak. Nem hiszem, hogy a magyar nép többségét képezték; hanem azt, hogy, mint KONSTANTINból megérthetjük, betolakodtak, mint felsőbb-fajhoz tartozók és aztán uralkodó osztálylyá (dominant caste) lettek. Műveltségöket és lovagias szellemöket megtartották; nyelvök azonban eltűnt, mint a szintén számos és jelentékeny besenyőké és kúnoké. Csak nevök maradt meg,

[1] Lásd: KUNIK-nak előbb már említett munkájának 728. lapját.

mint a mandsuké Khinában, és, mint ezek, *ők* is elfogadták a számra nézve sokkal erősebb társaik, tudniillik az ugorok vagyis a tulajdonképen való magyarok nyelvét».[2] További kifejtésében HOWORTH úr a magyarokat még mint a khazaroktól függő népet akarja föltüntetni és bennök az úgynevezett fekete khazarokat akarja látni, szemben a fehérekkel, azaz az igazi vagy uralkodó khazarokal; és habár a tulajdonképen való magyarokra (Magyars proper és Hungarians proper) vonatkozó különféle adatai világosság híjával vannak is: mégis azt látjuk, hogy a törökökből és ugorokból lett magyar nemzet keverék voltára való végső következtetése saját nézetünkhöz meglehetősen közel van.

Végre nem hagyhatjuk szó nélkül, hogy még CASTRÉN is, a finn tudós az altáji népekről szóló ethnologiai fölolvasásaiban,[3] természetesen csak hypothesis alakjában, hihetőnek tartja, *hogy a baskirok a magyarok utódjai*; igaz, hogy ebben az erdemes nyelvtudós a *Mažgar* és *Baškart* vagy *Pascatir* nevek hibásan föltett rokonságára támaszkodik; másrészt azonban a baskirok kétségtelen török eredete mellett a magyarok ugor származását mégis kérdés tárgyává teszi.

A baskirok, a magyarok eme legközelebbi rokonai, eredete kérdésével kapcsolatban még SOMMIER ISTVÁN, olasz utazó, észrevételét akarom említeni, ki YOUFEROV orosz ethnographussal együtt, a baskirok ugor származását tagadja, és ki *Fra i Basckiri* czimű iratának 43-ik lapján ezt mondja: «Én azon nézetben vagyok, hogy a baskirokat az osztjákoktól el kell vá-

[2] *The Khazars were they Ugrians or Turks?* a *Travaux de la troisième session du Congrès international des orientalistes.* St. Pétersbourg 1876. Tome deuxième sous la rédaction du Baron VICTOR DE ROSEN. St. Pétersbourg et Leyde 1879. 146. lapján.

[3] M. ALEXANDER CASTRÉN's *Vorlesungen über die altaischen Völker nebst samojedischen Märchen und tatarischen Heldentagen,* im Auftrage der kais. Akademie der Wissenschaften herausgegeben von A. SCHIEFNER St. Petersburg 1857. a 131. lapon.

lasztani, *és hogy az előbbieknek, valamint a magyaroknak, török-tatár eredetet kell tulajdonítani.*

Igaz ugyan, hogy nem lehet és nem is szabad magunk előtt eltitkolnunk, hogy ama kutatók száma, kik a mi föltevésünkkel ellenkezőleg a magyarokat finn-ugor eredetű népnek nézik, sokkal nagyobb; azonban tekintve az előbbi lapokon kifejtett okokat, sem a velünk ellenkező nézetek számának, sem tekintélyének nem tulajdoníthatunk fontosságot. Különbözzenek ám az előttünk levő ethnologiai föladat megfejtésére alkalmazott elvek bármemenyire is, *annyi* mindamellett bizonyos és tiszta, hogy holott mi elméletünk támogatására a történelmi és különösen művelődéstörténelmi adatokból ugyancsak számos és nyomós bizonyítékot tudunk fölhozni: az ellenkező elmélet szószólói csak nehány igen gyönge és említésre alig méltó, erőszakosan előrántott bizonyító okkal rendelkeznek. A byzanczi írók és az arab útazók leírásaiban, de még inkább a magyarok első krónikáiban és az állami és társas élet kezdetére vonatkozó műveltségi mozzanatokban százszoros ékesen szóló tanúságra akadunk, mely mind a magyarok török nemzetiségét bizonyítja; ellenben a finn-ugor forrásterületen egyetlen személy- és méltóságnév, egyetlen politikai, vallási vagy társadalmi intézmény sem akad, mely valamely finn-ugor nyelv köntösében ránk jutott volna és melyet szó tekintetében a finn-ugor nyelvkincs segítségével meg lehetne magyarázni.

Ily körülmények közt tehát az a szemrehányás, hogy a magyarok eredetéről való elméletünket nagyon is légies hypothesisekre alapítottuk, legkevesbbé sem érhet bennünket; mert az egyetlen pont, melyet a hirdettük fény meg nem világíthat, az a távol eső kor, melyben a magyarok mint nemzet létrejöttek, meg aztán az a mód, a melyen a magyarok származása történetének ez első geneticus korszaka végbe ment. Itt, tulajdonkép a nép bölcsejénél, sötétben tapogatózunk; azaz akár teszik a régi Ugria vagy Jugria határait, Lehrberg szerint, az

56. szélességi foktól a 67-ikig a keleti Uralban, vagy HUNFALVY[4] szerint az említett hegység két lejtőjére a Pecsora, Kama, középső Volga és az Ob, meg az alsó Irtis és Jaik közé: meg nem állhatjuk, hogy ezt a földrajzi meghatározást ép oly határozatlannak és bizonytalannak ne mondjuk, mint a hogy minden kísérletet, mely szerint a magyarok ősi hazájának határát e meg nem határozható Ugria valamely részén közelebbről meg akarják jelölni, minden tekintetben hiú vállalatnak kell tartanunk. Ha ezt az Ugriát vagy Jugriát szigorúan tudományos bírálat alá akarnók venni, az derülne ki, hogy ez a földrajzi elnevezés minden előtt csak néhány orosz krónikásnál van meg, és hogy mind THEOPHYLACTUS Simocatta ugorjai, mind JORDANIS kétséges összetétele, Hun-ugur, melyet HUNFALVY történelmi bizonyíték gyanánt idéz, mint a VI. és VIII. századból származók nagy valószínűséggel a sokkal régebbi földrajzi és ethnikai Uigur és Uiguria névre vonatkoznak; minthogy ma már eléggé be van bizonyítva, hogy az első keresztyén térítők már a IV. században Kr. u. Merven és Bokharán át az Uiguria nevén ismeretes nyugati Khináig terjesztették ki térítő működésöket;[5] hogy e néven régtől fogva nemcsak nyugati Khinát, hanem Közép-Ázsia egész éjszaki részét ismerték, melyre JORDANIS Ogurja és a khazar király levelében levő Ugor vonatkozik; és hogy ennélfogva lehetséges, hogy a TEOPHYLACTUS Simocatta Ugoriájába a fölső Ural körül fekvő vidékeket is befoglalva lássuk. Ha ezt teszszük föl, természetesen nem vagyunk túlságosan merészek, ha a NESTOR-nál, ki csak az 1100. évben írt, előforduló Jughria-ban hasonló fogalomzavart látunk, söt ha ugyanezt a hibát a későbbi orosz krónikásoknál is megtaláljuk, különösen mivel én CASTRÉN-nel[6] egyetértve, Uigurban oly gyűjtőnevet látok, a mely törököt *ép úgy mint* finnt lehető leg-

[4] *Ethnographie v. U.* 259. lapján.

[5] V. ö. erre nézve a *Preliminary essay*-t YULE-nál, *Cathay and the may thither. I.* XXXII. s köv. lapjain.

[6] *Ethnologische Vorlesungen.* 94. lapján.

nagyobb közösségben megillet, és mival KLAPPROTH bizonyítékai, melyek az uigurok és ugorok szükségképen való elválasztására vonatkoznak, különösen ABULGAZI-ból vett idézete, részint hamisak, részint szándékosan elferdítettek levén, semmi esetre sem olyan természetűek, hogy az ugorságról szóló elméletét megerősítsék.

De, mint már említettük, e kényes kérdés fejtegetésebe nem bocsátkozva, Ugriának vagy Jugriának, KLAPPROTH képzelődése e dédelgetett gyermekének egyelőre nem akarunk neki menni és itt csak azt jegyezzük meg, hogy mily nehéz és bizonytalan e magában véve még majdnem utopicus Ugriában a magyar őshaza határait csak sejteni is, hát még szabatosan megállapitani. Az én nézetem és a *Magyarország ethnographiájá*nak tudós szerzőjeé közt levő lényeges megkülönböztető pont tehát csak a következő lehet: HUNFALVY a magyarokat finn-ugor néptörzsnek tartja, mely az ugor népek területének déli és délkeleti csúcsán a törökök közvetetlen szomszédságában lakott és az ezekkel való hosszas és benső érintkezés következtében a török befolyás prægnans nyomait viseli magán; holott én épen megforditva, a magyarokban török néptörzset látok, mely a török-tatár népelem éjszaki és éjszakkeleti határain az ott egymással határos ugor népek területének érintkező pontján levő őrszemkép lakott és ugyanabból az okból, melyet HUNFALVY föltesz, az ugorokkal való érintkezés mélyre ható nyomait mutatja föl.

Ebben éri el nézeteink valóságos eltérése tetőpontját, és mivel tanúlmányunk épen azon különféle bizonyító okokkal foglalkozott, melyekkel saját nézetünket támogatni és ellenfeleinkét megczáfolni igyekeztünk: azért hátra van még, hogy a befejező következtetésben arról a módról szóljunk, a melyen az átváltozás menetének egyes szakaszait képzeljük, azaz hogy a magyarok nevén ismeretes népvegyüléket vándorlásán gyanítható kiinduló pontjától egész a Dunáig és Tiszáig elkísérjük, hogy e hosszú bolyongásán átélt sokféle viszontag-

ságának okából és következményéből eredete képének egyes vonásait lehetőleg megvilágíthassuk.

2.

Minden előtt ezt a kérdést teszszük: vajjon már a történelmi kor kezdetén ment-e végbe a kétségtelenné lett ethnikai összeolvadás, vagy pedig még a homályos, kifürkészhetetlen ókorban történt-e meg. Igaz, hogy erre adott feleletünkben, mint CASSEL[7] tette, THEOPHYLACTUS azon helyére vonatkozhatnánk, mely valami ogur népről szól, mely a Til (Itil, a Volga) mellett lakik és a turkoktól legyőzetett. Azonban ilyen határozatlan és bizonytalan adatokat, nézetünk, szerint nem szabad tudományos elmélet bebizonyítására alapnak elfogadnunk. A byzancziak könnyen megfogható tudatlansága ethnikai részletes kérdésekben sokkal szembetűnőbb, hogysem ilyen könnyedén odavetett adatokat elméletünk épületében sarokköveknek volna szabad használnunk; és ha van valami, a mi a koromfekete sötétség e korában egy szikra fényt adhat, az legfölebb a magyarban levő finn-ugor nyelvelemek jelleme, az a nevezetes dolog tudniillik, hogy a magyar nyelv finn-ugor alkotórészei sem egyedül az ugor, sem a finn, sem e nyelv egy különös ága tulajdonát nem képezik, hanem az összes csoportét; azaz a magyarban nemcsak a vogul, osztják, mordvin és cseremisz, hanem a finn, észt és zürjén, sőt a fenn éjszakon levő lapp nyoma is megvan. Ebből aztán bizonyossággal lehet következtetni, *hogy a magyar nyelv e finn-ugor nyelvkincset csak azon minden okoskodáson kívül álló távoli korszakban sajátíthatta el, mikor a finn-ugor törzsnek ma és már Krisztus születése előtt elválva és földrajzilag egymástól messze elszórva élő ágai egy testben egyesülve voltak.*

Ezt a korszakot szándékosan mint az időszámítás minden

[7] *Magyarische Alterthümer.* 147. lapján.

hozzávetésén messze kívül állót jelöljük meg, minthogy az ural-altáji faj három főtörzsének elválására vonatkozólag is csak nagyon homályos sejtelmeink vannak és egyelőre csak annyit gyaníthatunk, hogy a finn-ugor törzs és a tunguzok hosszabb ideig laktak együtt egymással, mint a törökökkel; az előbbi két töredék nyelve ugyanis oly érintkező pontokat tüntet föl, melyek a törökben már nincsenek meg.

E föltevésünk mellett meg nem állhatjuk, hogy a más kutatóknál kifejezésre jutott nézetet is tekintetbe ne vegyük, kik a vegyülés menetét más módon magyarázzák meg és aránylag újabb korszakban végbe mentnek tekintik. E kutatók különösen Kunik, Howorth és Fessler, kik a magyarban oly török törzset látnak, mely a khazarok uralmának idejében, vagy, mint Fessler gyanítja, az V. és VIII. század közt valami finn-ugor népet magának alávetett és mindamellett, hogy ő volt a győztes, a legyőzöttek nyelvét elfogadta, holott politikai és társadalmi dolgokban török nemzeti szellemét megőrizte, sőt a legyőzötteket, ezzel mintegy impraegnálta. Ezt a föltevést több tetszős ok támogatja, minthogy — mint a műveltségi mozzanatok közt kimutattuk — a hadügyben, a kormányzásban, a vallás dolgaiban és a társas életben a nyelvi maradvány túlnyomóan török, és minthogy az első krónikákba hagyomány útján került méltóság- és személynevek, meg tárgynevek is, szintén félreismerhetetlen török bélyeget hordanak magokon. Mint hasonló esetekre a khinaiban levő mandsu és a persában levő török idegen szókra, az angolban levő normand-franczia elemre és más nyelvekre mutathatnánk, melyek népeinek a politikai leigázással együtt a győztesek műveltségi befolyását is el kellett tűrniök. De a ki ily föltevésből indúl ki, annak először ki kellene mutatnia, vajjon lehetett-e még a történelmi időszakban oly finn-ugor néptörzs, melynek nyelvében a finn-ugor nyelvek *összes csoportjának* nyoma megvolt; ezen pedig épen nagyon kételkedünk. Másodszor szorosan véve a dolgot, csak egyedül a műveltségi szókat kellene idegen azaz török nyelv birtokának

tartani, a mely oly nyelvterület, mely a magyarra *nem* gyakorolt befolyást, — a hogy a finn-ugor elmélet szószólói következetesen teszik is. De mint már eléggé bebizonyítottuk, a dolog nincs így. A török nyelv sokkal mélyebben vert gyökeret a magyarban, mely a hétköznapi élet valamennyi területén és az emberi lét legkezdetlegesebb fogalmaiban nagyban megizmosodott; a török nyelv nyoma itt tehát nem idegen nyelv birtoka és legkevesbbé sem származhatik ennélfogva csak idegen műveltségi világ terjesztőitől. Okvetetlenül régibb és mélyebbre ható együttélést tesznek föl, olyant, melynek időpontját meg nem határozhatjuk, mert semmi támaszkodó pontunk sincs; söt végre olyan együttélést, melynek hosszáról és minőségéről az összehasonlító nyelvtudomány egyedül alig lesz képes bennünket fölvilágositani. Hogy a török rész a magyar népben kezdettől fogva a szellemileg hatalmasabb, politikai és társadalmi dolgokban a hangadó volt, azt nehéz tagadni: de hogy mikép történt, hogy ez az uralkodó osztály engedte, hogy nyelvére alattvalóinak a nyelve akkora hatást gyakoroljon, és különösen hogyan fordúlt, hogy a helyett, a mi ily esetekben be szokott következni, hogy tudniillik az egyik fél a másikat okvetetlenül magába olvasztja, a török ép úgy mint a finn-ugor sértetlenül megmaradhatott: az valószínűleg mindig az ethnologiai és philologiai rejtélyek közé fog tartozni. A magyar nép eredetének első forráspontját fölfedezni tehát nem kevesbbé nehéz, mint hasonló törekvés más népek származása történetében.

Ezután első sorban azzal a kérdéssel akarunk foglalkozni, hogy vajjon voltak-e a magyarok, mint ilyenek, már a népek ama csődületében, mely a hún világverő fejdelem vezérlete alatt keleti Európa fölé hömpölygött; azaz vajjon harczoltak-e már a magyarok Attila zászlói alatt Pannoniában és a többi nyugati Európában, és mennyire rejlik a húnokkal való rokonságról szóló magyar népmondában történelmi valószínűség. Erre is csak hypothesisszel, azonban már okokkal sokkal inkább

támogatható hypothesisszel felelhetünk. E czélból csak hasonló történelmi mozzanatra, tudniillik a mongoloknak nyugati Ázsiában és keleti Európában való megjelenésére kell gondolnunk, hogy ama meggyőződésre jussunk, mily mélyre ható benyomást gyakorolhatott valamely tehetséges, hadi szerencsétől kegyelt hadvezér föllépte a nomád világnak még ethnikai és földrajzi tekintetben távollévő részeire is. A mongolok ugyanis Dsengiz khán seregének számra nézve legkisebb részét képezték, holott az úgynevezett segítő csapatok soraiban mandsuk, tungúzok és uigurok keletről, teleutok és altájiak éjszakról, végre kanglik turkománok, kúnok és számos más geneticus oldaláról ismeretlen harczias sátorlakók az ó világ nyugati részéről voltak. Politikai nyomás kényszerítette ama korban a vándorló világ minden tagját és kalandokra való vágy töltötte el, és alig képzelhetni, hogy egyetlen része érintetlen maradhatott és a népek hatalmas özönének ellenállhatott. És a mi Dsengiz alatt történt, annak a nyolcz századdal azelőtt föllépett Attila alatt is úgy kellet történnie. E nem kevesbbé tehetséges harczos hadi erejét vagyis azt a népi főelemet, melyre támaszkodott, a húnok gyűjtőnevével szoktuk jelölni; ez oly név, mely az utóbbiak előtt alig volt ismeretes és mely alatt mi, mint kezdetben említettük, török-tatárokat sejtünk. Azonban valamint Dsengiz zászlója alatt majdnem valamennyi, a mongolokkal nyelv és nemzetség szerint rokon nép egyesűlt; úgy a világot megrendítő hún fejdelem parancsának is, kinek serege a Volga mellől kerekedett föl, bizonyára valamennyi e folyam éjszaki és éjszakkeleti vidékein lakó nomád hódolt, és nem kergetünk hiú ábrándot, ha fölteszszük, hogy a magyarok is e sereghez csatlakoztak, a magyarok, kiket még a IX. és X. században arab útazók mint kiválóan harczias népet írtak le. Ám vessék szemünkre, hogy ez csak hypothesis; hát az ellenfél nézete, mely a húnok és magyarok közt levő minden összefüggést tagad, talán történeti valóságon alapszik?

Tehát, hogy a magyarok a húnok költözésében részt vettek, az alig lehet kétséges.

Az említett gyanításokból kiindúlva, ugyanazon okokkal hozzáfoghatunk ama kérdés fejtegetéséhez, hogy vajjon a magyarokat valóban csak a besenyők vagy más népek odatolódása kényszerítette-e arra, hogy régi hazájokat a Volga mellett elhagyják, mint KONSTANTIN és az arab földrajzírók hiszik, vagy pedig a fejedelmeik és Attila rokonságáról, meg ennek fölbomlott nyugati birodalmáról való régi monda volt-e az oka, hogy másodszor is útra keltek a Duna mellé, azaz hogy Pannoniában letelepedtek. E kérdésben a fődologra nézve *akkora mértékben* osztozunk PRAY, KATONA, CORNIDES, ENGEL és FESSLER nézetében, a mekkorában SCHLÖZER, THUNMANN, ROESSLER és HUNFALVY állítását mint oly eszmemenet eredményét, mely a kérdéses népek ethnikai jellemvonásait egészen figyelmén kívül hagyta, határozottan vissza kell utasítanunk. Legkevesbbé sem jut eszünkbe a névtelen jegyző vagy KÉZAI ide vonatkozó adatait betű szerint venni; ép oly kevéssé gondolunk arra, hogy az úgynevezett hún-monda esetlen férczművére esküdjünk. Azt hiszszük, sőt az ember erősen állíthatná is, hogy a régi magyarok ezt az ethnikai elnevezést: húnok *soha* sem hallották, tehát sohasem is ösmerték. Épen úgy állhatott a dolog az Attila személynévvel is; hiszen a mongoloknál is csak Temudšinnak, és nem Dsengiz khánnak, van híre, mint nemzeti hősnek. De nem hiszszük, sőt egyátalán lehetetlennek tartjuk, hogy egy délnyugatra való korábbi és régebbi költözésről, törzsrokonaik és saját elődeik dicső fegyvertetteiről és hadi szerencséjéről szóló hagyomány két vagy három évszázad folytán a magyaroknál már annyira elhomályosodott vagy épen feledésbe merült volna, hogy akkor, mikor régi hazájokat elhagyták és az újat keresték, *a többi indító ok közt* ne szerepelt volna. Nem, a ki Ázsia népeit és különösen a török-tatár nomád világ szigorúan conservativ szellemét ismeri, az *soha* ilyféle föltevéseket nem lesz hajlandó elhinni. Hogy két vagy három

évszázad rövid időköze a harczias nomádoknál a dicső múlt emlékét el nem moshatja, azt amaz üdeségből és élénkségből látjuk, melylyel például a mongoloknál Temudsin neve hatszáz év múlva is, a turkománoknál seldsuk testvéreik, azaz az oszmánok, Anatoliába való költözése hétszáz év elteltével is az emlékezetben tovább él. Más hasonló viszonyokra Ázsia legkülönbözőbb pontjain és legkülönbözőbb népeinél akadunk, hol az emlékező tehetséget sem írás sem kőemlék nem támogatja, és a hol mégis a hagyomány a múlt képét bámulatra méltó üdeségben föntartja; tehát nem látjuk át, miért különböznék ennyire a régi Ázsia a maitól, és miért ne tudtak volna a magyarok akkor, mikor a Volga és az Ural közét elhagyták, arról, hogy őseik is néhány századdal azelőtt ugyanabban az irányban indúltak meg, és miért ne élt volna dalaikban és mondáikban, tehát emlékezetökben is azon ország képe, melyet bérczek kerítenek be, melynek gazdag legelőit hatalmas folyamok szelik át és mely körül békés foglalkozású és letelepült élet áldásaiban dús népek laknak. Tehát csak részrehajlatlan bírálat útján, csak az ethnikai tényállás teljes méltatásával fogjuk megérteni, hogy a magyarok és húnok történelmi és ethnikai összeköttetésről való vitás kérdésben mind a két részen tévedtek. Azon magyar történettudósok álláspontja, kik az első krónikások kuszált adatainak alapján ezt az összefüggést történelmi bizonyosság köntösében állítják elénk, épen oly jogtalan és helytelen, mint Hunfalvy-é, a ki *Magyarország Ethnographiája* czímű művében[8] a következőt mondja: «A ki a húnokat a magyarok igenes elődjeinek s velök azonos nyelvüeknek állítja, az nem is sejti azt a sok és nagy közlevetést, a melyet a húnok és magyarok közt találunk». Történelmi adatoknak tökéletesen híjával levén, csak nyelvtudományi, de még inkább ethnographiai bizonyítékokból lehet a húnok és magyarok rokonságára következtetnünk.

[8] A 293. lapon.

3.

Ha már most azon *belső* inditó okok megismeréséhez meglehetősen közel jutottunk, melyek a magyarokat arra bírták, hogy nyugat felé vonúljanak, talán nem lesz nehéz ezekkel a *külső* okokat is, melyekről a byzancziak és arabok megemlékeznek, összehangzásba juttatni. Azt látjuk ugyanis, hogy a Pontus és a Kaspi-tenger északi vidékén, az akkori nomád világ népeinek hatalmas tolódásában és tolongásában elkerülhetetlenné vált, hogy a magyarok nyugat, illetőleg délnyugat felé fölkerekedjenek, söt hogy útrakelésök mintegy ama kor legkimagaslóbb eseményével a legszorosabban összefüggött. Ez eseményen főkép az iszlámnak nem annyira megjelenését és föllépését, hanem inkább politikai megizmosodását értjük. Az iszlám ugyanis ez időtájt a Kaukasus északi vidékén a khazarokkal vívott kétszáz évesnél hosszabb harcz után, melyről a *Derbendnameh* kimerítően szól, végre megtörte ezek hatalmát és a nélkül, hogy ama tájakon maga gyökeret verhetett volna, új politikai és ethnikai alakulásokra okot adott. Míg a khazarok hatalma és tekintélye az alsó Volgánál sértetlen volt és míg a velök szomszédos törökajkú nomádokban részint állami tekintélyök által magok iránt tiszteletet gerjesztettek, részint a puszta e nyugtalan lovagjainak Persia és Byzancz, később pedig a khalifák birodalma ellen viselt számos háborúikban dolgot adtak, addig természetesen a dolgok rendje lényegesen nem zavarodott meg, és a török-khazar állam úgyszólván a török nomádnépek könnyen háborgó tengerében a hullámtörő volt. Úgyde, mint épen most megjegyeztük, ezt a khazar sziklát a hidsra harmadik századának első felében a moszlim hóditódüh sűrű csapkodása végre ledöntötte; nem csoda tehát hogy az előbb említett hullámzó tenger csúcsa fölött összecsapott és a török népek habjai vadúl fölkavarodtak, mely háborgás, mely által a moszlim Ázsiától egész a távoli Skandináviáig és Finnországig terjedő és virágzásnak indúlt keres-

kedelem teljesen félbeszakadt és megsemmisült.[9] Az elsők, kik a hidsra harmadik század második felében addig való korlátaik közül kitörtek, az arab történelemírók ghuz-jai és a byzancziak uz jai voltak, kik az Emba és a Kaspi-tenger keleti partja közt levő régi lakóhelyeikből e tenger északi vidékére, majd nemsokára a Volga és Dnjeper közére nyomúltak elő.

Ezeket követték kelet felől a kanglik és karlukok, kik azelőtt a Tien-Šan hegyláncza északkeleti ágainál laktak; szóval, hogy a khazar hatalom köve kiesett, az úgyis laza épület nemcsak keleten és nyugaton, hanem északon is megrendült és tökéletesen összeomlott, és ez ethnikai és politikai tohuvabohu közepett a magyarok sem maradhattak tovább ősi lakóhelyökön, melyről azt vélik, hogy az Ural és a Volga közt volt: a népek e zűrzavaros tolódásában újra útra kelni kényszerültek.

Arra a kérdésre, miért nem vándoroltak sem *északi*, sem pedig *keleti*, hanem *déli*, illetőleg *délnyugati* irányban, szintén könnyen felelhetni. A népek vándoréletében eddig megfigyelt általános szabály szerint a költözködés vonala a hideg és kietlen északról a melegebb és kellemesebb dél felé épen oly gyakran előfordúló és természetes, a mily ritka és természetellenes a megfordított irány délről éjszakra; ezt az utóbbi irányt csak oly néptöredékek választják, melyeket erre lesújtó túlnyomó hatalom kényszerít, melyek tehát nem önként kelnek útra, hanem inkább futásnak erednek; és mivel a magyarok részint számuk, részint a bennök élő harczias szellem és hősi lélek miatt ily kétségbeejtő vándorlásra egyáltalán nem kény-

[9] A középkor kereskedelmi életének ez érdekes tüneménye képezte a 15. kérdést az orientalisták harmadik internationális gyűlésén Szent-Pétervárott 1876-ban. Mint Grigorjev, Chwolson, Howorth és Harkavy erre vonatkozó vitatkozásából látható, a többségnek az volt a nézete, hogy a khazar hatalom bukása Ázsiának és Európa északi részének kereskedelmére zavarólag hatott. (Lásd: *Trudi tretjago mezsdunarodnoga szjezda* I. köt. LXV—VI. lapját.)

szerültek, csakhamar világos lesz előttünk, hogy a kietlen északra való vonulásra, hova csak a kisebb finn-ugor eredetű néptöredékeknek kellett menekülniök, nem kellett gondolniok és nem is gondoltak. Másfajta, de nem kevesbbé fontos okok gátolták ama gondolat kivitelét, hogy keleti irányban indúljanak el. Először talán az egykori nyugat felé való vonulásról szóló, előbb említett hagyomány ösztönözte őket arra, hogy újra ez irányban haladjanak; másodszor a kelet, illetőleg délkelet felé való költözésnek ezenkívül még anyagi akadályok is útjában álltak. Mindamellett, hogy ez irányban a talaj viszonyai, tudniillik tágas téres síkság, melyen puszták, fűben gazdag legelők és mocsaras vidékek egymással váltakoznak, a nomádok izlését és szükségét teljes mértékben kielégítették volna: mégis ily szándék útjába politikai akadályok gördültek; minden előtt ugyanis a magyaroknak az ott már lakó ghúzokkal, kanglikkal és karlukokkal, kik összevéve számra és hatalomra nézve nagyban fölülmúlták, kellett volna megmérkőzniök; és valóban annál kevesbbé lett volna érdemes a Kaspi- és Aral-tó északkeleti partját és a Jaxartestől északra eső kopár pusztaságot ekkora fáradsággal elfoglalniok, ha meggondoljuk, hogy a puszta övén áttörniök, vagyis az Oxuson túl levő müveltség határába érniök akkor tájt, a Számánidák virágzó korában, lehetetlen lett volna. Tehát akár tudva ezt mind, akár nem, a magyarok egészen következetesen cselekedtek, mikor vándorlásukban délnyugat felé vették útjokat. Így vonúltak hát Lebedián és Etelkuzun át mai hazájok felé tartva, azon ország felé, a melyről már volt tudomásuk és a melyről talán útközben is megtudták, hogy benne szintén tágas és dús legelőket fognak találni és régtől fogva megszokott kóborló életöket folytathatják. Hogy meddig tartózkodtak e megállóhelyeken külön-külön, azt a mi nezetünk szerint a történelmi kutatás, legalább a mostanig rendelkezésére levő források segítségével alig fogja valaha megállapíthatni. Ott hol, hogy például Lebediában való tartózkodásukról szóljak, az *egyik* forrás (Konstantin) három

évről beszél és ezt az adatot más-más történetkutató majd *kétszáz* (THUNMANN), majd meg *háromszáz* évnek (DANKOVSZKI) magyarázza: olt voltakép a legcsekélyebb reményünk sem lehet, hogy ez a sötétség el fog oszolni. Épen oly meddőknek és czéltalanok tartjuk azokat a hosszadalmas magyarázgatásokat, melyekbe arról, hogy mint csatlakoztak a magyarokhoz menetök közben velök törzsre nézve rokon népek, úgy, mint a kabarok, a kúnok és a khazarok, PORPHYROGENITUS, NESTOR és a Névtelen jegyző különböző magyarázói eddig bocsátkoztak és valószínűleg még ezután is bocsátkozni fognak. Ha az egyik részen, mint például SCHLÖZER, THUNMANN, BÜDINGER és ROESSLER, a magyarok ellen táplált kérlelhetetlen gyűlölet miatt a forrásanyag illető helyeit erőnek erejével oda magyarázták, hogy velök bebizonyítsák, hogy a magyarok a khazaroknak alá voltak vetve: a másik részen meg megbántott nemzeti becsületök megvédése végett nem csekélyebb tévedéseket követtek el. A tudósok e rosszúl alkalmazott buzgalma, fájdalom, a tudománynak mindig többet ártott, mint a mennyit használt. Szándékosan elcsavart és erőszakolt magyarázat soha sem pótolhatja a positiv adatok teljes hiányát; hiszen ha nincs szilárd alapja, még a bármennyire buzgó, lelkes és testileg erős férfiúnak sincs hol megvetnie lábát. A magyaroknak a Volgától egész a Dunáig való költözése egyes részeiben tehát még sokáig lesz homályba burkolva, és minden vállalkozás, mely ezt a homályt meg akarja világitani, csak akkor biztathat sikerrel, ha a krónikások gyér és bizonytalan adatait részint amaz idő és ama vidékek általános állapotával, részint a nomád társadalomnak minden időben önmagához hű szellemével összehangzásba próbáljuk jutatni. Tehát e nézetből indúlva ki, meg kell jegyeznünk, hogy valamely nomád nép vándorlása, ha mindjárt előre meg is határozta vándorlása irányát és végső czélját, a mi különben csak ritkán tehető föl, egészen más természetű, mint valamely sereg menete, milyennek képe a magyar régiségek kutatói előtt lebegett. Ily esetekben a nomádoknál mindig szigorúan

megkülönböztették egymástól a *čerig*, sereg vagy védelmi erő és *köč*, család vagy cselédség fogalmát, minthogy a sereg nemcsak napokig, hanem hetekig és hónapokig is távol volt a családoktól és bebarangolta vadászva és harczolva az ellenség földjét, és a családot csak akkor csatolta magához, mikor már győzelme a föld vitatlan birtokosává tette. Bizonyos mongol törzsek Dsengiz alatt tiz évnél tovább voltak elválva családjaiktól; Šeibani özbég vezér hadserege csak négy évi küzdelem után hozatta magához Transoxaniába az alsó Jaxartes mellett visszamaradt családjait; és hogy a magyarok is körülbelül hasonló módon tettek, azt bizonyítja Magyarországba való első becsapásuk, melylyel Arnulf segítségére voltak, miközben családjokat Etelkuzuban hátrahagyták. A Volgától Lebedián és Etelkuzun át való nagy költözés tehát hasonló módon kellett, hogy megessék, és ennélfogva minden szabatos helyi és idei meghatározásra vonatkozó okoskodást már a priori lehetetlenné tesz. Nem Konstantin és a Névtelen jegyző zavaros és hézagos adataiból vont levezetések, hanem a dolgok általános állása alapján derül ki, hogy a magyarok, mikor délnyugat felé vonúltak, nem a khazarok főhatósága alatt állottak; mert hiszen épen a khazar hatalom bukása volt az ok, mely a népek eltolódását okozta és a magyarok költözését lehetővé tette. A bukott khazar hatalom a harczra termett magyar népet nem hajthatta igája alá, talán alig bírhatta szövetségre, mint Szabó K. hiszi. [10]

A mi már most azt illeti, hogy Konstantin szerint a kabarok és a Névtelen jegyző szerint a kúnok a győztesen előre nyomúló magyarok nagy tömegéhez csatlakoztak, erről azt tartjuk, mint már említettük, hogy nem is valami nehéz az említett fő források különböző adatait összeegyeztetni. Ezt a csatlakozást a győzelmes előnyomulás egészen természetes következményének kell tartanunk és a nomádok vándorló életében minden

[10] Bíborbanszületett Konstantin munkái, a *Magy. Akad. Értesítője* I. köt. 115. lapján.

időben ki lehet mutatnunk. Hatalmas folyam az, mely mindent, a mi nem bír ellenállni, magával sodor; és mivel a történet tanúsága szerint még oroszok is, kik akkor nem éltek nomád életet, útra keltek a magyarok vezérlete alatt, azért nem lehet föltünő, hogy kabarok vagy kúnok, vagy akárhogy hítták is az egyes nomád töredékeket, a magyarokhoz szegődtek; épen oly kevéssé tünhetik föl, hogy akkor, mikor Batu Magyarország ellen indúlt, a pontusi török népek épen úgy tettek. Ha az orosz Kievnél vagy valamely más letelepült nép hatalma a magyarokat megverte volna, ilyen csatlakozás bizonyára nem történt volna meg.

Épen az, hogy ama népek ethnikai természetét és mennyiségét nem ismerjük, melyek a magyarokhoz csatlakoztak, az oka, hogy egyenesen lehetetlen kideríteni, hogy a magyarok serege és népe útközben és Magyarország meghódítása idején számra nézve mekkora volt. Akár *Chronikon Budense*, akár Kézai vagy Thuróczi ide vonatkozó adatait veszszük is alapúl, azt a számadatot, mely 215,000 vagy 216,000, vagy épen 300,000 fegyverfogható harczosról szól, mint Fessler [11] hiszi, mindenesetre csupán a képzelődés korcs szülöttének kell tartanunk. — Már a kerek szám, 30,000, melyet a hét főtörzs mindegyikére ráfognak, nagy valószínűtlenség, ha ugyan nem a valótlanság bélyegét hordja magán; mert soha sem lehettek nomádok, kiknek egyes törzsei egyenlő számerőt fölmutathattak volna, és mivel az összes szám e rendkivüli nagysága, mint már egyebütt kiemeltük, sem az ethnikai combinatiók rámájába nem illik, sem pedig a Pontus vidékein akkorában uralkodó műveltségi állapotokkal össze nem egyeztethető. Először is nem tud a történelem egy példát sem fölmutatni, mely szerint ily erejű nomád sereg tömött sorokban és ugyanazon időben ugyanegy czél felé törekedett volna.

[11] *Die Geschichte der Ungern und ihrer Landsassen.* I. része 256. lapján.

Minden előtt meg kell jegyeznünk, hogy a pusztaság országainak kopár és szegény természete miatt, azaz földművelés és ipar nélkül, a nomádok általában nem szaporodhatnak oly gyorsan, mint a letelepült népek. Nem kevesbbe gátlólag hat szaporodásukra örökös harczuk és háborújok, folytonos küzdelmök az elemekkel és különösen társadalmi visszaéléseik; úgy, hogy ha a mandsú földtől a Kaspi-tengerig terjedő nagy pusztaságon mainap mind a két nemet összevéve öt millión fölül laknak is: ez voltakép *csak* a nyugati befolyás csillapító hatásának tulajdonítható, mely a nomád törzsek régi szokását, hogy egymással folyton harczban éltek, megnehezítette vagy lehetetlenné tette. Továbbá tekintetbe kell vennünk, hogy egy millió nomád semmi esetre sem szolgáltathat 300,000 fegyverfogható férfiút, minthogy egy család vagy egy nomádsátor, melyre rendesen öt személy esik, nagyobbára csak *egy* fegyverfogható férfit állíthat. Másodszor nehéz magunknak arról fogalmat alkotni, hogy ez a két- vagy háromszáz ezer harczos, kiknek, mint már említettük, családjaiktól és nyájaiktól távol kellett járniok, a Dnjeper és Dnjeszter akkor gyéren lakott partvidékein a magok és lovaik számára hogyan találhattak eleséget, minthogy hódító hadseregnek talán nincs mindig sem ideje sem alkalma, hogy magát vadászat zsákmányával ellássa; továbbá hogy az utánok haladó legalább is négyszer akkora, tehát egy milliónál nagyobb csapat a hozzájok tartozók, több millió darabra rúgó nyájaikkal e lovas csapatoktól szörnyen megviselt vidékeken hogyan élhettek meg. Ezt mind összefoglalva, enyhén szólva, teljes lehetetlenségnek tartjuk; mert habár az európai történetírók a mongol hadjáratok harczosainak számát hasonló módon írják is le, csak Dšuveini vagy Rašideddin sokkal kisebb számadatait kell tekintetbe vennünk, hogy az épen most említett történetírók túlzásait átlássuk.

4.

Nagyon mesze mennénk, ha ez ethnologiai és nem történelmi tanúlmányban a magyarok és velök együtt bevándorolt rokon törzsek, úgymint a besenyők és a kúnok, számára vonatkozó különféle bizonytalan és alaptalan adatok még további taglalásába is bocsátkoznánk. Annyi bizonyosan igaz, hogy az igazi magyar elem az egész vándorlás alatt számra nézve ép úgy, mint erkölcsi tekintetben, irányadó volt; a viszony itt egészen más volt, mint négy évszázaddal később, mikor a mongolok a Volgától a Duna felé vonúltak; Batu seregében ugyanis, még a legmerészebb számítás szerint is, *egy* mongolra legalább *nyolcz* nem-mongol, azaz török-tatár jut, miért is csak a keleti és Közép-Ázsiában kivívott fényes diadalok prestige-e biztosíthatta e csekély kisebbségnek a vezérszerepet. Különben figyelemre fölötte méltó, hogy Batu és Árpád útja majdnem egy és ugyanaz volt. Batu, mint tudva van, serege javával Volhynián és Galiczián át a Kárpátok szorosán keresztűl Munkács és Ungvár mellett éjszakkeleti Magyarországba nyomúlt, mialatt más csapat Szubutai és Küjük vezérlete alatt Oláhországon át az ojtozi szoroson Erdélybe tört és onnan Nagy-Váradon keresztűl előre nyomúlt, hogy Batu seregével egyesüljön.[12] Ha már most a mongolok menetének e mozzanatát közelebbről tekintjük, a Konstantin és a névtelen jegyző adatai közt levő különbséget, kik közűl az előbbi a magyarokat mai hazájokba az alsó Duna mellett Erdélyen keresztűl, az utóbbi Munkácson át juttatja, bizonyára könnyen ki lehet egyenlíteni. Batu menetének történelmileg bebizonyított részei alapján ugyanis annak a gyanításnak adunk helyet, hogy a magyarok szintén két irányban, tudniillik éjszakkelet és délkelet felől nyomúltak Pannoniába, hogy tehát a névtelen jegyző tudósítása épen nem

[12] V. ö. Howorth: *History of the Mongols.* Part. I. 146. lapját és Part. II. 48. lapját.

szűkölködik történelmi hitelességben, mint SZABÓ K.[13] állítja, és hogy nem is vádolható igaztalansággal, melylyel pedig ROESSLER[14] vádolja, kinek chronologicus okai ép oly kevéssé állják meg a sarat, mint kedvelt recitálásai a magyarok szörnyű félelméről a rettenetes besenyőktől, kik először nem is voltak olyan rettenetesek, és másodszor legfölebb csak oly erősek voltak, hogy a magyar sereg déli részét aggaszthatták. Az ide vonatkozó különbség a névtelen jegyző és CONSTANTINUS PORPHYROGENITUS között csak úgy támadhatott, hogy az előbbi, kinek műve minden hibája és hézaga mellett mégis hagyományon nyugszik, Árpád és a fősereg menetéről, mely természetesen hosszabb ideig élt a nép emlékezetében, írt; holott KONSTANTIN az ő tudósításában a magyar seregnek csak oldalt működő részéről emlékezik meg; ennek tehát azok, kik jelentést tettek neki, a magyar népnek csak egy töredékéről, és pedig délkeleti töredékéről beszéltek, melyet, mint könnyen megfogható, a besenyő nép számra nézve fölülmúlt; innen van, hogy a magyarok e töredéke ki akart neki térni, miből KONSTANTIN elbeszélése a magyarok kitérő mozdulatáról megfejthetővé lesz.

Különben szívesen megengedjük, hogy a magyar nép ősi eredetéről, száma nagyságáról, szövetségeseiről, meg útja közben követett irányáról és tartott állomásairól, tekintettel az előre bocsátott megjegyzéseinkre, a tudományos fejtegetés még soká nem lesz befejezve. Az ethnologiára nézve ezek a mozzanatok kétségkívül fontosak; de úgy tetszik, még fontosabbak az ország birtokukba való vételének, mely már befejezett valóságnak mutatkozik, a következményei, vagyis az a nevezetes viszony, mely a hódítók meg szövetségeseik és a Pannoniában már előbb lakó népek együttéléséből kifejlődött, és az ethnologia mezején magához hasonlót alig talál. Hogy ezt a viszonyt teljes értéke szerint megbecsülhessük, minden előtt Pannoniá-

[13] *Magy. Akad. Értesítője.* I. köt. 130. l.
[14] *Romänische Studien.* 198. lapján.

nak a IX. században való alakulásait kell magunk elé állítanunk, a nélkül, hogy a dolgok politikai állására tekintenénk. Az akkori Pannoniát nagyobbára árja népelemek lakták. Egész éjszaki részén, a Vág és Garam folyójáig nyugaton és a Tisza síkságáig keleten, szlávok laktak, és pedig olyanok, kik abban az időben egyrészt a mai keleti Németországon át egész a Balti-tengerig, másrészt Lengyelországon és Oroszországon át messze egész Kievig testvérek tömött soraira támaszkodhattak. Ugyanaz a nemzeti elem különféle nevek alatt, mint szerbek, bolgárok, dalmaták és horvátok, az ország egész déli vidékén is el volt terjedve; nyugaton pedig, kivéve a német gyarmatosokat, szlovének laktak, kik abban az időben Karinthián és Krajnán végig egész be Tirolba, a Dráva forrásvidékeig le voltak telepedve, minthogy a legújabb kutatások szerint még Windisch-Matrei is, Lienztől éjszakra a Pusterthal-ban, a szláv gyarmatokhoz tartozott. Végre még az ország keleti határain is egész Orsováig részint bolgárok laktak, kik akkor már természetesen egészen elszlávosodtak, részint más szlávok, kik oda Moesiából költözködtek. Lehettek bizony még ezeken kívül egyes gót, khazar és római eredetű néptöredékek, talán még más az avarok határozatlan gyűjtőnevével megjelölt kisebb ethnikai töredékek is; azonban a túlnyomó többség *árja*, illetőleg *szláv* eredetű volt; szlávok voltak, kik épen akkor egyesülő félben voltak, hogy hatalmas, a Balti-tengertől az Aegaei tengerig és a Dontól egész messze az Elbán túl terjedő testet alkossanak, és kikre nézve mint Palaczky igen helyesen megjegyzi, a legnagyobb nemzeti szerencsétlenség volt, hogy a magyarok mint valami szétválasztó ék közéjök verődtek. A mi tehát az ethnologusra nézve a legnagyobb érdekű és a mit azért *a történelemben példátlannak* is nevezünk, az első sorban ama nevezetes tényre vonatkozik, hogy a magyarok kisebbségök mellett is a számra nézve őket hatalmasan fölül múló ellenségeiket leigázták, sőt mi több, hogy jóllehet az ellenséges elemek lesújtó többségben voltak és jóllehet az *idegen* műveltség hatása veszedelmesen ostromolta

őket és végre győztes is maradt, a magyarok ethnikai individualitásukat mégis megóvhatták és fentarthatták. Ez ethnologiai tüneményhez hasonlót nehéz volna az ázsiai világ egész széltében és hosszában találni; még magát a rómaiak viszonyát nyugati Európában sem lehetne példáúl fölhozni, minthogy a római hódítók, ámbár hazai nyelvöket az iberekre és gallokra ráerőszakolták, nemzeti tekintetben végre mégis az utóbbiakban fölolvadtak. A mi már most különösen Ázsiát illeti, azt találjuk példáúl, hogy a mongolok Khinában, kik Dsengiztől Kublajig, azaz 1227-től 1271-ig tartó háború után aránylag kisebb hadtestekkel a Sung-ok hatalmát megtörték és az óriási khinai birodalom uraivá lettek, mégis alig tarthatták fönn magokat száz évig a cambaluc-i, helyesebben khanbalig-i trónon, és hogy Dsengiz népének már alig volt valami nyoma, mikor a Yuen- vagy mongol dynastia bukásával a Mingek fölemelkedtek. Ugyanígy van a dolog Khina mai uraival, tudniillik a mandsúkkal, kik politikai fölsőbbségök mellett sem bírnak a khinai elemre legcsekélyebb mértékben sem hatni, hanem ellenkezőleg ebbe lassankint beleolvadnak. És a mit a mongolok Ázsia keleti részén nem tehettek, az még kevesbbé sikerült nekik nyugaton, hol rendkívüli politikai és társadalmi átalakulásokat teremtettek és a hol nemsokára magok olvadtak föl a saját magoktól legyőzött népelemekben, ámbár uralmok a Volgánál, Kipcsakban, Persiában, Transoxaniában és Kelet-Turkestanban sokáig fönnállott.

Vessünk egy tekintetet az előbbi hódítók sorsára és azt fogjuk látni, hogy a bolgárok moesiai szláv alattvalóik, a warägek orosz alattvalóik birodalmában nyomtalanúl eltüntek, és *hogy az oszmánokon kívül, kik csak saját erőszakosan bevitt műveltségi világuk ótalmában bírták magokat föntartani, a magyart kivéve nem volt nép, mely mindamellett, hogy a neki alávetett nép mellett kisebbségben volt és még hozzá idegen műveltséget elfogadott, nemzeti individualitását sértetlenül megtarthatta volna.*

5.

Ha már most ez egyenesen csodálatos jelenség okait kutatjuk, az derül ki, hogy alapjokban különböző természetűek és mind a hódítók ethnikai minőségéből, mind a meghódítottak társadalmi es politikai helyzetéből erednek és történelembölcseleti megfontolás világával nem épen nehezen megmagyarázhatók. Pannonia a IX. század első és még inkább második felében *mindent* mutatott, csak politikai és ethnikai egység képét nem láttatta; ellenkezőleg a nyugati részében dühöngő elkeseredett harczok által, melyeket szlávok és németek a fő uralomért vívtak, meg aztán egyházi zavargások által iszonyúan szét volt forgácsolva, keleti felében pedig, — minthogy a tiszai Bolgárországot HUNFALVY-val [15] ENGEL J. K. képzelődése szüleményének tartjuk, — okvetetlenül még állandó kormány árnyéka sem volt, és bolgárok, khazarok és más ismeretlen népek Zalán és Marót fejdelem kétséges főhatósága alatt a síkságokon félig vagy talán egészen nomád állapotban tengődtek, és politikai meg társadalmi tekintetben az éjszakkeleten Moldovában lakó besenyőktől valószínűleg keveset különböztek. Csak épen még ama nem kész állapotok képe volt ez, melyeken Nagy-Károly avar hadjárata Pannoniában csak keveset változtathatott; ez ugyanis hiába fáradozott azon, hogy a Kárpátok és az Adriai tenger közt levő néptöredékeket a keresztény vallás segítségével egy testté forraszsza össze, minthogy Ázsia határai akkor nem az Uralnál vagy a Pontus vidékén, hanem a Tiszánál voltak, és mivel a pusztáknak és legelőkben gazdag síkságoknak csak kevéssé megszakított lánczolatán, mely az Altáitól Ázsia belsején át a Dunáig terjed, török-tatár nomádoknak háborgó tengere föl és alá hullámzott. Kétszáz évvel Nagy Károly után ugyan sikerült a politikai kristályosítás e műve Szent István erős kezé-

[15] HUNFALVY: *Die Ungern oder Magyaren.* Wien und Teschen 1881. 11. lapján.

nek; de mikor a magyarok fölléptek, Pannonia nemcsak politikai és ethnikai tekintetben volt nagyon szétszakadva, hanem közepén volt a választóvonal az európai és ázsiai világ közt, és két már akkor is hatalmas ellentét e találkozása okvetetlenül hasznukra vált a benyomulóknak. E mellett a harczra való nagyobb képesség, az edzettebb életmód és a kálandokra való nagyobbfokú vágy ama kiváló jellemvonását sem szabad figyelmen kívül hagyni, mely a magyarokat, e pusztai bölcsejétől őseredeti erővel egyenest a világtörténelem szinpadjára lépett népet, Pannonia népein való győzelemre segítette. Ez országban letelepedett, földmüveléssel foglalkozó lakosságot pusztán idegenszerű külsejökkel is félelembe és rémületbe ejtették; ellenben a pannoniai síkságok egészen és félig nomád lakóit nemsokára magoknak megnyerhették és további terveik kivitelére értékesíthették.

A mi a hódítókat magokat illeti, igaz, hogy még a legcsekélyebb alap is hiányzik arra, hogy besenyő és kún szövetségeseikhez való számviszonyukat csak távolról és megközelítőleg is meghatározhassuk, mert a 100,000 kerek száma, melyet a magyar történetirók a besenyőknek és bolgároknak tulajdonítanak, meg aztán a 200,000 khazar és kún száma mégis csak szerfölött bizonytalan hozzávetéseken alapszik. Minden kétségen kívül igaz csak az, hogy a Volga mellől mint kész nemzettest fölkerekedett magyarok, jóllehet menetök közben számukra nézve előttünk ismeretlen szövetségesek csatlakoztak hozzájok, mindig megtartották a vezérszerepet, és hogy rólok alig lehet állítani, hogy ők magok a dárdának csak aczél hegyét, szövetségeseik pedig nyelét képezték. Ez a hasonlat a mongolokra ugyan illik, de a magyarokra semmi szín alatt; az előbbiekről ugyanis tudva van, hogy Dsengiz Dšüdšinek csak 4000[16] igazi mongolt hagyott hátra, mely magból az arany horda és Batu

[16] Ezt mutatja legalább a sereg jegyzéke VASSAF-nál; v. ö. HOWORTH: *History of the Mongols.* Part. II. 36.

khán nagy serege képződött. Akár kabarok, kúnok vagy besenyők, akár Kiewnél, Lebédiában vagy Etelkuzuban: zsákmányra vágyó törzsrokon harczosok csapatjai mégis csak oly sereghez csatlakozhattak, melynek számra nézve őket fölülmúló soraiban *győzelmet* és esetleg *védelmet* is remélhettek. Ezek a szövetségesek, kiket a vérrokonság, az életmód, a vallás és a politikai tendentia kötelékei a magyarokkal egyesítettek, ezekhez az után, hogy Pannoniában följéptek, annál szorosabban csatlakoztak, mivel érdekeik közössége és az ellenséges területen mindkettejöket egyformán fenyegető veszély, hogy tökéletesen megsemmisittetnek, az elválást és a nomádok közt könnyen lábrakapó fegyelmetlenséget határozottan nem javasolta. Tehát egyáltalán nem támaszkodunk silány hypothesisre, ha föltesszük, hogy a besenyők, kúnok és más törökök, meg a magyarok közt levő ethnikai különbség már Zoltán uralkodása korában (907—947) lassan-lassan tünedezni kezdett, hogy a nyugati és déli Európába intézett közös portyázó menetek az ethnikai választófalat mind inkább és inkább elenyésztették, és hogy végre Szent István korában az előbb említett török elemek ha nem is végkép, de mégis legnagyobb részt a magyar nepben már fölolvadtak. Mint JERNEY J.[17] beható tanúlmányok alapján kimutatja, a besenyők az ország meghódításától Szent István uralkodásáig négy különböző korban jöttek Magyarországba és, mint részint oklevelekből, részint a helyrajzi névsorból megállapitható, nagyobb szakaszokban Mosony-, Sopron-, Vas-, Győr-, Csanád- és Fejér-vármegyében telepedtek le, kisebb töredékeik pedig az egész országban szerteszét széledtek el. Igaz ugyan, hogy a besenyő gyarmatokra vonatkozó oklevelek csak a XIII. század kezdetétől fogva keltek, és előbbi adatokat csak a krónikák és a földrajzi névsor alapján lehetne fölvenni; azonban nagy okunk van hinni, hogy a besenyők a XII. és valószínűleg már a XI. században is, a tisztán magyar elem-

[17] JERNEY JÁNOS: *Keleti útazása*. I. 227—271.

mel a legszorosabban egybeforrva, a legfontosabb politikai küldetéseknél szerepeltek. Ők voltak ugyanis a határőrök az ország nyugati részén, hol a német birodalom részéről fenyegető veszély miatt a legerősebb karra volt szükség; ők végezték az úgynevezett speculatores vagy spiculatores szolgálatát és viselték a legkiválóbb hívatalokat; mindezt alig lehet máskép megmagyarázni, mint úgy, hogy már a legrégibb időben a magyarokkal összeolvadtak, sőt úgy szólván κατ' ἐξοχήν magyarokká átalakúltak.

Hasonlót lehet a kúnokról is föl tenni, kik a polovecz orosz néven (magyarúl palócz) már a honfoglalás idejében a magyarokkal megjelentek, [18] és kiknek Pannoniába való költözése csak a mongolok betörése előtt 1239-ben, helyesebben azonban az 1279-ben kezdődött erőszakos gyarmatosítás után ért véget. A legtöbb magyar történetíró természetesen a dolgok ez állását nem akarja elismerni, mivel, ámbár a besenyők és kúnok török volta megczáfolhatatlan okokkal be van bizonyítva, az utóbbiakat mindig csak oly törzseknek tartják, melyeknek nyelve a magyartól legfölebb nyelvjárásilag különbözött; azonban ez a rosszúl alkalmazott nemzeti hiúság arra alig lesz képes, hogy a tények sokféle nyilvánvalóságának erejét elvegye. [19] A különbség legfölebb csak *az* lehet, hogy Magyarországon Batu betörése *előtt* a szövetségeseknek a besenyő, Bessi vagy Bisseni, palócz,

[18] HUNFALVY: (*Ethnogr.* 361.lapján) a palócz szó orosz nyelvi jelleme alapján és arra való tekintettel, hogy az orosz évkönyvek csak 1061-ben említik először a palóczokat, e polovczoknak Magyarországba való vándorlását csak az I. László után való időre akarja tenni. Mi azt tartjuk, hogy ez a bizonyíték nem állja meg egészen a kritikát. Az orosz krónikások későbbi kelte még magában nem bizonyíték arra, hogy a mátrai palóczok nem a magyarokkal együtt jöttek az országba. Palovczoknak hítták őket, mert szláv területen csatlakoztak a magyarokhoz, valamint testvéreiket is azért hítták kúnoknak, mert a régi Kúnságból, azaz a mai Moldovából és Oláhországból vándoroltak be.

[19] V. ö. 109. lapot és a besenyő szómutatót, melybe, minthogy a besenyőket és kúnokat ugyanazon törzsnek tartjuk, kún szókat is foglaltunk.

kún vagy Cumani és kozár nemi nevét adták, Batu betörése *után* pedig egyúttal a mongolok által mind Ázsiában mind Európában használttá vált *tatár* gyűjtőnevével is éltek, és ehhez még a szerecsent és *neugart* [20] hozzávették. De akármilyen volt is az ethnikai névsor, az kétségen kívül van, hogy — valamint a magyaroknak Pannoniába való nyomulása *előtt* egyes néptöredékek a török-tatár nomádvilág hullámzó tengeréből a Pontus és a Kaspi-tenger mellékéről a Kárpátokon át a Tisza lapályaira vetődtek, mit a khazaroknak Marót alatt való telepítvényeivel eléggé be lehet bizonyítani, — úgy hasonló esetek a magyarok letelepedése *után* sem maradhattak el es természetesen csak akkor szűntek meg végkép, miután egyrészt Nyugat- és Középázsia északi felében a nomádok árja elé gátat vetettek és a dolgok lassankint megszilárdulás felé haladtak, a mi a mongolok bukása után történt, másrészt pedig magában Magyarországban az által, hogy a keresztyénség állandóvá lett, hogy nyugati erkölcsök, szokások és intézmények terjedtek el, szóval hogy az ország európaiasodott, új nomád elemek ideözönlése meg nem engedhetővé és lehetetlenné vált. A mi nép tehát a négy egész századon át az ázsiai puszták és síkságok északnyugati részéről majd kisebb majd nagyobb csapatokban Magyarország lapályai felé özönlött, az a *magyarok által* és a *magyarokkal* egy államilag, társadalmilag és nyelvileg homogen testté egyesült és az ural-altáji népek e vegyülékéből származott a mai magyarság, miután könnyen megmagyarázható módon a Panno-

[20] Ezen a *neugar* szón különösen sokat törték a fejöket a történettudósok. ENGEL J. Kr. azt mondja, hogy Thraciából jöttek. HAMMER és utána JERNEY a nogaj-okat vagy nokai-okat akarja bennök fölfedezni, a mi ugyan az utóbbinál nem, de az előbbinél annál inkább kell, hogy feltűnjék, minthogy tudhatta, hogy nöker vagy nöger نوكر a mongolból származó szó, mely *katona, harczos* jelentésében VASSAF-nál gyakran előfordúl, és hogy ezt a szót még ma is Közép-Ázsiában és Persiában harczos, közkatona értelmében használják. (V. ö. az én csagatáj szótáromat és BUDAGOV II. 296.)

niában talált khazarokat és más az avarok idejéből megmaradt rokon népelemeket is magába fölvette.

Ha tehát a magyar nép *első geneticus korszakát* arra az alig sejtett távoli időre teszszük, a melyben finn-ugor törzszsel való összekeveredése megtörtént, akkor *második geneticus korszakának* csak azt az időt vehetjük, mely a *kilenczedik* és *tizenegyedik* század közt eltelt, és melyben az utóbb említett összeolvadás megtörtént.

6.

A ki elfogulatlanúl és minden bármily forrásból fakadó balitélettől menten ilyformán ítéli meg a magyar nemzeti elem Magyarországon való származását, azaz ki e nép második geneticus korszakáról való elmélkedésében a kiegészttő részek minőségét tekintetbe veszi: *annak* az egybeolvadás menete egészen természetesnek fog látszani és *az* végre annak az előbb említett ethnologiai rejtélynek kellő megoldását is egész könnyen meg fogja találni. — Ha a magyar elem Pannonia meghóditása idején nem lett volna az a minőség és mennyiség tekintetében irányadó factor, vagy képiesen szólva: ha nem képezte volna azt a magot, mely körűl a különféle rokon elemek kristályosodtak: körűlbelűl úgy járt volna, mint a bolgárok, mongolok, mandsúk stb., kiket szellemi felsőbbségök mellett is a saját magoktól legyőzött tömegek elnyeltek és fölemésztettek. Azonban vannak még más factorok is, melyek itt közreműködtek. és ezekhez tartozik első sorban *az az idő* és *az a kényelem*, melyben a kristályosodás e menete végbe ment, azután nem kevesbbé azok a politikai és társadalmi állapotok is, melyek megindították és elősegítették. A mongolok példáúl úgy szólván rohanó lépésben siettek Ázsia keleti vidékeiről nyugatra. Diadalmi mámorukban mindent halomra döntöttek és arra, hogy török-tatár szövetségeseiket, kik pedig oly közeli rokonaik voltak, megmongolosítsák, semmi szín alatt sem lehetett gon-

dolni. A magyaroknak a Volgától a Dunáig való vonulása pedig épen ellenkezőleg lassú, nem annyira rögtönös, mint inkább a viszonyok parancsolta fokozatos haladása által tűnik ki. A Lebédiába való vándorlás,[21] az ott és Etelkuzuban való tartózkodás idejének hosszára nézve még sokáig homályban fogunk tapogatózni; azonban ez idő mindenesetre sokkal hoszszabb volt, mint *az*, mely a mongoloknak a Thien-Shantól a Volgáig való menetökre kellett, és e szerint e hosszabb idő lehetővé tette, hogy a besenyő és kún szövetségesek ha nem is vegyültek el a magyarokkal, legalább hasonlókká lettek hozzájok; úgy, hogy alig tévedünk, ha fölteszszük, hogy már Árpád alatt részben megmagyarosodottaknak kell őket tekinteni. Az arra következett évtizedek alatt a nyugat minden része ellen intézett kalandos vállalatok veszedelmes volta ezt a szövetséget szükségkép még inkább összeforrasztotta, és alig voltak az újonnan érkezett elemek a magyar nemzettestbe bekebelezve, midőn már ismét új nomád csapatok részint magoktól, részint kívülről szoríttatva, jöttek és egymás után a nagy és szép ország birtokába jutott törzsrokonaikhoz csatlakoztak. A történelmi hagyományban csak igen csekély vonatkozást találunk az eseményeknek ez egészen természetes lefolyására. BÍBORBANSZÜLETETT CONSTANTIN-nak, jóllehet ez eseményeknek majdnem

[21] A névtelen jegyző szerint (cap. VIII.) ősi házájokból 884-ben keltek útra, mit SZABÓ K. (*Kisebb történelmi munkái* I. 118.) 887-re igazít ki, hogy ezt az évszámot a magyaroknak egy évvel később azaz 888-ban Bolgárországba intézett betörésével megegyeztesse; ez utóbbi évben aztán állítólag föl is keresték a magyarok Pannoniát, illetőleg akkor léptek először földjére. A honfoglalás ideje körül, mely REGINO adata szerint a 889. évre esik, ugyan kevés kétség támadhat; de hogy hogyan kell már most ezt az évszámot a Lebediában való három évi tartózkodással és az Etelkuzuban való több évi letelepedéssel kiegyenlíteni, az csak nehezen megfogható. A mi nézetünk szerint ősi hazájokból sokkal elöbb kellett elindúlniok, minthogy teljesen lehetetlen föltennünk, hogy az akkori politikai zavarok között nomád sereg és azonfölül még nomád nép azt a nagy távolságot három vagy épen egy esztendő alatt bejárta.

kortársa volt, e viszonyról sejtelme sincs és erről, kivéve a kabarok csatlakozását, semmit sem jegyzett föl. A magyar krónikák már valamivel több világot terjesztenek, mert mind a névtelen jegyző, mind Kézai és Thuróczi egész világosan beszélnek Árpád, Taksony és Géza alatt bevándorolt besenyőkről és kúnokról. A Hartwik püspöktől való *István-legendá*ból megértjük, hogy István alatt besenyők jöttek, és a *László-legenda* (VI. fej.) is megemlékezik a besenyőknek egy Oláhország felől megpróbált betöréséről. Más hasonló tünemények örökre feledésbe vesztek; azonban, mint már említettük, az áramlat a XIII. század végeig tartott és, mivel csak lassan ment végbe, a magyarságot erősbítette és maga is a magyar állameszme leghatalmasabb támasztékává lett.

Miután azt a nagyérdekű kérdést, hogy hogyan sikerült a magyaroknak nemzeti individualitásukat számos szövetségesök és Pannoniának még számosabb, uralmuk alá hajtott régi lakói közepett föntartani, az előbb kifejtett módon megpróbáltuk megfejteni: a társadalmi és politikai élet képét is, melyet Magyarország a X. században mutatott, magunk elé akarjuk állítani, hogy belőle a legközelebbi, azaz a XI. században végbe ment átalalukások egyes phasisaira következtethessünk és hogy a Pannoniában megtörtént ethnikai átváltozás további inditó okait követhessük. A forrásanyag, melylyel ide vonatkozó fejtegetéseinkben élni akarnánk és szeretnénk, sajnos, még rosszabb állapotban van, mint a honfoglalás *előtt* és *alatt* való idő adatai; mert a mit az egykorú krónikások, mint Regino, Ekkehard, Luitprand és mások, följegyeztek, az bizony mind nem egyéb, mint silány középkori keresztyén együgyüséggel és rosszakarattal telidesteli, egészen jelentéktelen megjegyzés, melyből a kutató épen semmit sem okulhat. Sokkal jobban teszünk tehát, ha az eddig követett módszert megtartva, a magyaroknak Pannoniában a X. században végzett dolgait ama politikai és társadalmi szellem világánál ítéljük meg, mely a török-tatár nomádokat mindenkor jellemezte,

mely a mongol hóditóknál hasonló viszonyok közt kitűnt és mely a magyarok cselekedeteinek is igazi rugóját képezte. A minek minden előtt szemünkbe kell szöknie, az azon könynyen megérthető következetesség, melylyel a magyarok és szövetségeseik Pannoniában, azaz, mint említettük, Európa akkori keleti határain, előbbi, Ázsiában megszokott nomád életmódjokat folytatni törekedtek, és majdnem másfél száz éven át csakugyan folytatták is. Így látjuk, hogy a hóditók, alig hogy az országban megjelentek, figyelmökre nem méltatva a régibb lakosoknak hatalmukba került állandó lakóhelyeit, melyek száma igaz, hogy még nagyon csekély volt, tűzhelyeiket csak ama síkságokon rakták, melyek a Kárpátok déli ágaitól, a Tisza fölső vidékétől délnyugati irányban a Dráva bal partjáig húzódnak. Itt a magyarok egészen úgy érezhették magokat, mint otthon; mert az említett lapályok némely része csakugyan Közép-Ázsia puszta vidékeihez hasonlít, például a kopár homokdombos darab föld Keczel és Halas közt a Kúnságban, holott megint más, különösen a Tisza vidéke az alsó Jaik és Jaxartes partvidékeihez meglepően hasonló. A nélkül, hogy az időrend egészen pontos megállapításának haszontalan művét folytatnók, a különféle adatok összefüggéséből kideríthetjük, hogy Pannonia elfoglalása után az első éveket nemcsak arra fordították, hogy az itteni, számra nézve csekély, gyámoltalan és ügyefogyott néptöredékeket végleg legyőzzék, hanem arra is, hogy a seregök mögött jövő nyájakat és kíséretet elhelyezzék; és csak akkor, miután ez mind aránylag biztosságban volt, kerekedett föl a nemzetnek harczra és kalandra vágyó része, melyhez nomádoknál a 18 évestől 50 évesig terjedő korosztályt lehet számítani, hogy egyes nagyobb vagy kisebb hadtestekben a szomszédos tartományokba üssön. Pannoniában magában az első meglepésből származott ijedelem elég volt, hogy a leigázott elemeket féken tartsa; különösen a minden időben békés hangulatú szlávokról lehet ezt állítani, kiket a magyarok a *tót*

névvel, mely a török *tát,* békés, békére hajló,[22] szó rokona, jelöltek meg; épen úgy nevezték el a belső-ázsiai törökök az iráni őslakókat a *tát* vagy kicsinyítőben tatčik تاتجيك azaz *tádsik* névvel, és a krimi tatárok az ott talált letelepült gótokat és genuaiakat szintén a *thot*[23] szóval.

A magyarok e hadjáratait, melyek a legtöbb forrás szerint a 898-ik évben kezdődtek és fél évszázadnál tovább tartottak, csakugyan az állandó lakosok közvetetlen közelébe került nomádok társadalmi szelleméből folyó egészen természetes következménynek is kell tartani. Baromtenyésztésből élő társadalomban az ember, ha erőteljes korában van, nem henyélhet sokáig: a sátrak árnyékában csak a betegek és öregek pihennek. A legelő nyáj nyomában járni és mindenféle házi munkát végezni, ez oly kötelesség, mely csak a társadalom gyönge vagy nőnemű részét illeti. A férfi más foglalkozást keres; a határtalan síkságon kalandozó szemét könnyen képzelődése legsajátságosabb alkotásai izgatják; keblében tettekre való ábrándos vágy támad: a művelt vidékek kincsére és áldására való mohó vágy, melyet a letelepült ember soha sem érez; és ha azt a belső hajlamot még azonfelül oly állapotok is segítik elő, mint *azok,* melyeket a szomszédos országoknak akkori politikai és társadalmi viszonyai teremtettek: könnyen megmagyarázható, hogy a fékevesztett szenvedély a legkalandosabb kóborlásokban és a legvakmerőbb fegyvertettekben gyönyörködhetett. E fölfogásból indúlva ki, egészen természetesnek találjuk, hogy egyes magyar hadtestek majd (922) egész Apuliáig nyomúltak előre, majd meg Németországon és Francziaországon át egész Spanyolországig intézték támadásaikat; mert a baskir lovasokat, kikről MAS'UDI az Ommajadok birodalmáról szólva, megemlékezik, határozottan magyaroknak kell tartanunk. Először is a

[22] تات-tat BUDAGOV szerint (I. 329.), minden város lakójának és letelepültnek a neve.

[23] Lásd TOMASCHEK W.: *Die Gothen in Taurien,* 5. lapját.

szomszéd német birodalom lehető leggyászosabb állapota, a határos szláv népek szétforgácsolt hatalma és Byzancz élhetetlen gazdálkodása délkeleten nem vethetett a betörő ár elé semmi gátat. Másodszor az ázsiai pusztavilág e tősgyökeres fiainak idegenszerű külseje a szlávokra, germánokra, frankokra és olaszokra okvetetlenül nemcsak megdöbbentőleg, hanem egyenesen megsemmisítőleg hatott. A magyarok nemcsak nagyobb physikai erejök következtében győztek, — testi ügyesség tekintetében ugyanis a letelepedett ember soha sem mérkőzhetik meg a nomáddal, — hanem hatalmasabb hősiségök és harczra való nagyobb képességök következtében is. Európában ama gyors, edzett, jelentéktelen lovakon jelentek meg, melyek még mainap is a kirgiz pusztán a katonát bámulatba ejtik, és melyeknek arab lovakkal való keresztezéséből a turkomán lovak kitünő faja származott. Oly fegyvereket hoztak magokkal, melyek a Kaukasus akkori híres műhelyeiből kerültek ki vagy legalább olyanok mintájára készültek, és az akkori Európa esetlen és vaskos vágó és szúró szerszámai mellé körülbelül úgy illettek, mint a mi mai hátultöltőink a középázsiai embernek villán nyugvó kanóczos puskája mellé. Lényeges elsőbbségeikhez még az az ügyesség tartozik, melylyel a nyilat és íjat, ezt a kiválóan turáni fegyvert, kezelték, különösen pedig a szigorú fegyelem és kitünő taktika, a mely nemcsak a byzancziaknak, hanem a műveltség tekintetében magasabban álló khalifa-udvarnak is föltünt: úgy, hogy mindezt összevéve kiderült, hogy az első magyar hadjáratok Németországban és Olaszországban kevesbbé a megtámadott országok helyi viszonyai miatt, mint inkább magoknak a támadóknak individuális kitünő tulajdonságaik miatt sikerültek.

És mivel ez a mi teljes meggyőződésünk, azért azt hiszszük, hogy, mint már egyszer említettük is, azok a számok, melyeket az egykorú krónikások a magyar hadjáratoknak tulajdonítanak, a félelemtől és ijedelemtől hatványra emeltettek ; következőleg, hogy nagyon is magasra vannak becsülve. Arra, hogy Ausztriába,

Bajorországba és Lombardiába törjenek, akkoriban 3—4000 lovasból álló csapat untig elég volt; a győzelmet bizonyosan zászlóihoz fűzte. Láttuk, hogy hogyan száguldott át 20,000 mongol egész Ázsián kelettől nyugatig; Ázsián, mely akkor jobban volt elkészülve és harczra képesebb volt, mint Európa a XI. században; sőt vannak példák az újkorból szemünk előtt, hogy 3—400 turkomán Persiában, hol pedig e nép egyáltalán nem új tünemény, puszta hazájától egész Ispahanon túl, tehát oly távolságra, a milyen Magyarország és a Rajna közt van, terjesztette ki rabló meneteit és zsákmánynyal dusan megrakodva tért haza. Valamint a turkomán öt, sőt néha nyolcz, félelemtől megbénult persát is képes bilincsbe verni és fogolynak magával hurczolni, úgy hurczolhattak magokkal a magyarok hadjárataikban náloknál sokkal nagyobb számú német vagy szláv foglyot; mert mozdulataik villámgyorsaságának és a félelemnek, melyet támasztottak, csodát kellett művelnie. És mindamellett úgy tetszik nekünk, hogy állati vadságuk leírása, épen úgy mint a rólok följegyzett számadatok, a legnagyobb mértékben túlzott és nagy ellenmondásban van a nomádok szokásainak minden időben stereotyp képével. — Ha egyes, merész kalandokra vállalkozó nomád lovas csapatok, távol övéiktől és folyton veszélylyel körülvéve, kardjokat oly mértékben használták, a milyenben a jámbor keresztyén Nagy Károly az avarok ellen viselt hadjáratában, melyben Eginhard följegyzése szerint az egész avar földet ember nem lakta puszta sivataggá változtatta: akkor a harczosok nyerseségéről szóló vádat, melyre még a mi XIX. századunk sem átallja ezt a szépítő kifejezést használni: «C'est la guerre», egyáltalán nem akarjuk enyhíteni. Azonban hogy a régi magyarok emberhúst ettek volna és embervért ittak volna, mint Regino [24] és más krónika-

[24] A prümi apát még a régi magyarok orvosi tudományáról is sziveskedik bennünket értesíteni, mikor azt mondja, hogy «Corda hominum ut ajunt pro remedio devorant» (lib. II. p. 20).

irók mondják, azt már azért is együgyű mesének kell nyilvánítanunk, mivel soha sem voltak emberhúst evő török nomádok és mivel a vér ivása, melyen csak az áldozati állatok vérének megivását kell érteni, csak mint szent vallási szertartás fordúl elő és a közönséges életben *soha sem* terjedt el. Épen oly tökéletesen hamis és költött az a további vád is, hogy a régi magyarok a templomokat csak azért pusztítgatták, mert templomok voltak; mert ha ily keresztyénellenes fanatismus lelkesitette volna őket, akkor a templomok lerombolását saját hazájokban kezdték volna meg, a miről pedig sehol sem olvashatni; maga a később támadt keresztyénellenes mozgalom is csak a nemzeti conservativ szellem érdekében, csak a nyugati műveltségi világ fönhéjázó és elbizakodott civilisatoraival szemben indúlt meg. Az emberi jellem gyönge és jó oldalai mindig ugyanazok voltak! Valamint Arabšah, Timur szyriai életrajzója, e világreszkettető személyiségét, kinek a művészet és tudomány iránt való szeretetéről számos bizonyíték tanúskodik, a legvadabb barbárság legsötétebb színeivel festette; és valamint általában a legyőzöttek tehetetlen boszúérzete mindig csak a győzők ócsárlása és rágalmazása által tűnt ki: úgy tettek a magyarokkal is, kik, mivel nomádok és a puszta egyszerű fiai voltak, egyrészt a patriarchalis szellem miatt, mely a nomád társadalmat áthatja, másrészt az iráni műveltség félreismerhetetlen nyomai miatt[25] semmi esetre sem érdemlik meg azokat a gyűlöletes neveket, melyeket európai ellenfeleik rájok adtak. Testök külsejében, nyelvökben, vallásukban és gondolkodásuk módjában különböztek ellenségeiktől; de ebből még nem következik, hogy vadabbak és barbárabbak is voltak azoknál.

[25] V. ö. a 405. lapot.

7.

Ha tehát a félelem és a rendkivüli a magyarok megjelenésében, a X. század első évtizedeiben mindig győzelemre segítette őket, a győzelem meg új vállalatokra buzdította: akkor semmi sem természetesebb annál, hogy ismételt föllépésök következtében először megdöbbent ellenfeleik részint megszokták ezt a látványt, részint a betolakodók harczolása módjával jobban meg is ösmerkedtek és így lassan képesek lettek útjokat bevágni. Nem tekintve a merseburgi szerencsétlen ütközetet (934) és más kisebb kudarczot és vereséget, melyet a magyarok invasióik alkalmával szenvedtek, a németek első nagyobb győzelme tulajdonkép csak a 948. és 950. évre esik, mikor Henrik bajor herczeg, I. Ottó testvére, őket kétszer legyőzte és állítólag egész be, Magyarországba, üldözte. Erre következett 955-ben a magyarok nagy veresége a Lech folyónál, a hol nem annyira a németeknek aczélba és vasba öltözött nehéz lovassága, nem is hadtudományi felsőbbségök, mint ROESSLER hiszi,[26] hanem az imént említett ok döntött. A bűbáj ezzel meg volt törve, a magyarok hadi szerencséje kezdett tünedezni; és ha mindjárt látták is, hogy ettől fogva a nyugat ellen intézett támadásokra útjok be van vágva és meneteiket ezentúl gyakrabban délkelet felé indították: mégis nehéz észre nem venni, hogy a X. század második felében mind az ázsiai pusztákról magokkal hozott tősgyökeres harczias szellemet részben elvesztették, mind pedig folytonos kalandos vállalataik következtében számban is nagyon megfogytak. A régi bevándorlók megritkúlt sorai ugyan időről időre a Pannoniában talált őslakókkal és szövetségesekkel kiegészűlhettek; azonban a szellem, mely ez idegen erőkre támaszkodó hadtestben lakozott, korántsem volt már a régi ázsiai. Az éghajlat befolyásának és az idegen szokásokkal való szakadatlan érintkezésnek még a legkonokabb conservativ

[26] *Romänische Studien.* 180. lapján.

szellemre is okvetetlenül bomlasztólag kellett hatnia; az ember ugyanis ép úgy mint az exoticus növény mindannak az átalakulásnak és változásnak van kitéve, melyet idegen éghajlat és idegen talaj megkíván. Az anyagi és erkölcsi átalakulás e kora tehát a magyaroknál a X. század utolsó évtizedeiben kezdődött és jóllehet szerfölött nehéz ez átváltozás menetének hosszát, azaz elejét és végét pontosan meghatározni: mégis bátran lehet azt az állítást koczkáztatni, hogy ez átalakulásra két teljes évszázad kellett, mert különben az *Imre-legenda* szerzője, a ki, mint ismeretes, a XII. század elején élt,[27] nem mondta volna: «Csak a mi időnkben fogadta el Pannonia, melyet azelőtt a pogányság szokásai éktelenítettek, az igaz hitet».

Ha a magyarok történelmének e szakasza nem volna olyan nagyon szegény megbízható adatokban, és ha az egykorú írók minden nem-keresztyéntől való jámbor iszonyodásukban nem törekedtek volna arra, hogy a pogány erkölcsi élet minden emlékét megsemmisítsék: abban a szerencsés helyzetben volnánk, hogy az akkori följegyzések alapján mind ez átváltozás menetének egyes phasisait, mind pedig azt a módot, *a melyen* végbe mentek, behatóan megbeszélhetnők. De sajnos, ez az egész szakasz koromsötét homályba van burkolva. Clio csak a kiváló politikai eseményről, Szent István és utódai apostoli buzgalmáról szóló tudósításokat jegyzett föl számunkra, de semmit, egyáltalában semmit sem a magyar nép belső életéről és működéséről azon időben, és Pannonia régi lakosaihoz meg a rá erőszakolt idegen szokásokhoz való viszonyáról. Csak ha Magyarország akkori állapotait ethnikai tekintetben rokon területek hasonló tüneményeivel összehasonlítjuk, azon az úton lehet imitt-amott a homályt némileg földerítenünk és

[27] Ez derül ki ugyanis abból az állításból (cap. VII.), hogy a szerző Álmos herczeggel, Kálmán király egy öcscsével, a ki 1110 táján Konstantinápolyon át Jeruzsálembe útazott, az előbb említett városban tartózkodott (V. ö. e legenda magyar kiadását Szabó K. által, a 45. lap, 2. jegyzetét.)

egyet-mást megfejtenünk. Így van okunk hinni, hogy a magyar és vele egyesülve a besenyő és kún az egész X. századon keresztűl ősi nomád eletmódjához hű maradt, a mennyiben a magyar a sátrat többre becsűlte az állandó lakásnál, a kardot az ekevasnál és a sámán áldozó szertartást a keresztyén katholicus misénél. A földművelėstől, melyet már ősi hazájában ismert, nem tartózkodhatott ugyan sokáig; azonban a szántást-vetést abban az időben, melyben a szabad férfiú kezét még magához sokkal méltóbb foglalkozásra is használhatta, csak a félig szabadokra[28] és rabszolgákra bízták; csak akkor, mikor addigi küzdelmeik terének határai mind összébb és összébb szorúltak és mikor a kard maga már nem biztosithatta többé az ember megélhetését: akkor fogta csak meg a nép alsó osztálya, az, melyet az ó-török nyelv *kara*-nak, azaz feketének vagyis *sürü tömegnek* nevez, az eke szarvát, a mennyiben az *egészen* nomád lét helyébe a *félig* nomád lépett, szóval az a társadalmi élet, melyet ma Közép-Ázsiában az özbégeknél látunk, kiknél az úri osztály még mindig szívesen pattan lovára, lakik sátorban és foglalkozik fegyverjátékkal, holott az alsóbb osztály persa és régebben orosz rabszolgáktól is támogatva és az iráni őslakóktól tanítva, a földet már meglehetősen jól műveli. Ha tehát a névtelen jegyző e kor magyarjairól azt írja, hogy szilárd épületeket emeltek, példáúl Árpád szállását Csepel szigetén, az legfölebb csak olyan épületekre vonatkozhatik, a milyeneket még ma is találunk az özbégeknél és karakalpakoknál és melyek nagyobbára eleségtárakból és istállókból állanak, melyeknek közepette a sátor, a szabad ember kedvelt lakóhelye, van. Ez a félnomád élet a magyaroknál, természetesen csak bizonyos helyi viszonyok közt, csak a X. század másokik felében kezdődhetett; a Tisza és Duna közt levő pusztákon és lapályokon ugyanis tovább maradt meg a teljesen

[28] Kézai szerint még ezeknek is meg volt tiltva, hogy a föld termékeivel táplálkozzanak, minthogy nomádok tápláléká a utaltattak.

nomád életmód; legalább ezt gyaníthatni Szent Gellért életrajzának egy helyéből (XII. fej.), hol arról van szó, hogy az imént megtért magyarok lovat, barmot, juhot és igen *sok szőnyeget* adtak neki ajándékúl, a mi mind oly ajándék, mely az adományozóknak szigorúan nomád jellemét fölteszi és e sorok íróját élénken emlékezteti amaz ajándékokra, melyekkel Közép-Ázsia mai nomádjai a pusztán az iszlám szent férfiainak kegyét megvásárolni törekednek. Sőt még a XII. században is helylyel-közzel megmaradt ez a félnomád életmód, mert Freisingeni Otto, a ki Magyarországot 1147-ben ben beútazta, ezt mondja: «A magyarok nyáron és őszszel nagyobbára sátrakban laknak, házaik és városaik nyomorúságosak, és többnyire nádból vannak csinálva, ritkán fából, és csak kevés van kőből építve.»

Az idő hossza, mely alatt nomád társadalom letelepültté változik, részint az illető nép ethnikai individualításától, részint új hazája földrajzi viszonyaitól függ. Ezt állíthatni az átváltozás menetének többi mozzanatáról is. Az anyagi élet változásai okvetetlenül a szellemi élet változásait is magok után vonják, vagy viszont, mint az ural-altáji Ázsia népei történelmének számos példájából láthatni. A minek pedig ily összehasonlító szemlélődéseknél föl kell tünnie, az az aránylag nagyobb szívósság és a szorosabb conservativ szellem, melyet a magyarok más velök egytörzsű és hasonló sorsú ázsiai népekkel szemben mutattak. Hogy a magyarok alig száz év lefolyása alatt megtestesült nomádokból félnomádokká és letelepültekké változtak, holott kirgizek, mongolok és turkománok például még mindig, jóllehet már ezer éve laknak művelt népek közvetetlen szomszédságában, vándor életben tengődnek: az könnyen megfoghatóvá lesz, ha megfontoljuk, hogy ezeknek puszta hazájok óriási kiterjedésében nagyobb hatáskörük van és hogy csak *egy* oldalról voltak a műveltség befolyásának kitéve és hogy még ez egyetlen oldalról sem kényszerítették őket önkénytelen letelepülésre soha; ellenben a magyarok új hazájában, melynek pusz-

táit és síkságait *három oldalról* hegyek veszik körül, a korlátlan vándor élet *fő feltétele* tökéletesen hiányzott; azonfölül még oly szomszédjaik is voltak, kik őket az idegen műveltséggel folytonosan ostromolták. Tehát ellenállásra e kényszerrel végrehajtott anyagi átalakítással szemben semmi szín alatt sem lehetett ez országban gondolni. De annál inkább érdemli meg figyelmünket teljes mértékben az az ellenállás, melyet a magyarok ama rendeletekkel szemben kifejtettek, melyek a magyarság erkölcsi átalakítása, tudniillik erkölcseinek, szokásainak és régi tiszteletre méltó intézményeinek, szóval *valódi szellemének* megváltoztatása czéljából hozattak. E szent buzgalmában a magyar minden ázsiai testvérét és törzsrokonát összevéve fölülmúlja hatalmasan megkapó nemzeti önérzete által! Holott Buddha vallása még szorosan philanthropicus elvei mellett is, melyek szerint még a legkisebb állatka megölése is bűn, az előbb harczias nomádoknál Khina északi részében aránylag rövid idő alatt meghonosúlt; holott az iszlám a puszta féktelen lakóit, mint a középázsiai törököket és az arab sivatag beduinjait özbégekké, kuramákká, oszmánokká, szyriaiakká stb. változtathatta alig négy évtized befolyása alatt: a kereszténységnek másfél századnál több kellett, hogy a magyarok közt gyökeret verhessen és őket a nemzeti szellemökben mélyen meggyökeresedett szokásaikból és világnézetökből kivetkőztesse! Igaz ugyan, hogy Buddha és Mohammed tanítását mint ázsiai terméket az ázsiai ember szája ízéhez könnyebben lehetett alkalmazni; de kétszáz évnek, melyet idegen ég alatt és idegenszerű elemektől körülvéve töltöttek el, mégis csak elégnek kellett volna lenni arra, hogy még a legélesebb ellentéteket is kiegyenlítse — gondolná az ember. És mégsem egyenlítette ki! Itt van minden előtt az a nevezetes dolog, hogy csak Géza uralkodása idejében (972—997), tehát csak száz évvel azután, hogy a magyarok Pannoniában letelepedtek, tettek gyönge kísérleteket megtérítésökre; ámbár néhány adat nyomán, mely arról szól, hogy a byzancziak is meg akarták őket téríteni,

föltehetni, hogy a magyaroknak már Etelkuzuban is volt tudomásuk a kereszténységről, és ámbár új hazájokban keresztényektől úgy szólva körül voltak véve.

Igaz ugyan, hogy ama kemény tusának, melyet Szent Istvánnak az új hit érdekében saját népével kellett küzdenie, csak egyes mozzanatait sejtetik a rá vonatkozó adatok, különösen a kicsiny és nagy legenda tartalma;[2] azonban nem kell valami nagyon élénk képzelő erő, hogy magunk előtt lássuk, mily kelletlenül hagyták el a magyarok régi hitöket és fordúltak az új hit felé. A frankoknál, germánoknál és szlávoknál a keresztyénség fölvétele a társadalmi és politikai életben semmi lényeges változást nem hozott létre; a magyarok áttérése azonban egyenlő értékű volt mindannak fenekestül való fölfordúlásával, a mi előbb fönnállott; mert nemcsak theosophicus speculatióknak hanem a világnézetnek általában, az erkölcsöknek, a szokásoknak, a ruházatnak és élelemnek, mindennek de mindennek alapjában meg kellett változnia vagy tökéletesen feledésbe merülnie. A ki már most a turáni Ázsiát pontosan ismeri, a ki tudja, milyen fontos szerepet játszanak csekélységek, példáúl a haj és szakáll viselete, a ruházat, sőt néha egy gomb vagy egy csat viselete, a puszta ez egyszerű fiainak életében; a ki tudja, mily rendületlen bizalommal viseltetnek régi babonájok, a természettel és az emberrel szorosan összenőtt sámán vallás szellemei és istenei iránt: csak az találja megfoghatónak, hogy önmagoknak mekkora legyőzésébe, sőt megtagadásába kerülhetett a régi magyaroknak, hogy önhitt és fanatikus szláv-germán szerzetesek pórázán Ázsia szellemvilágából a keresztyén középkor sötétségébe átköltözzenek. Azt mondom, hogy sötétségébe, mert nem osztozom azok nézetében, kik a magyarokat valóságos

[2] Szent István élete HARTVIK-nak, regensburgi püspöknek leírásában, mely a XII. század elejéről való, van meg. Azon kívül van még ugyan-e korból származó nagy és kisebb legenda ENDLICHER-nél, melyet SZABÓ K. 1865-ben magyar fordításban közölt. A HARTVIK legendáját ÉRDY J. 1854-ben adta ki magyarúl.

vad embereknek tartják, és ennélfogva csak annyiban ismerhetem el különbnek a középkori keresztyénséget a puszták lakóinak természetvallásánál, a mennyiben nélküle a magyar nép európaiasítása lehetetlen lett volna.

Azonban nem bámulhatjuk eléggé a magyarok e ragaszkodását régi hitökhöz és régi erkölcseikhez, különösen pedig nemzeti individualitásuknak mindenütt oly erősen kifejezésre jutott érzetét, jóllehet, belső és indító okaiban megfejtettük. Igaz ugyan, hogy Istvánt és nem Árpádot kell a mai Magyarország alapítójának tekintenünk; de ki tagadná, hogy ez a fejdelem, a ki apostoli buzgalmában minden jogi kikötés nélkül számos idegent hitt az országba, a kinek törvényeiben és rendeleteiben a legcsekélyebb nemzeti mozzanatot sem lehet fölfedezni, sőt a ki inkább a soknyelvű államot tartotta jobbnak az egységes nemzetinél: hogy ez a fejdelem bizony könnyen lehetett volna oka a magyarság teljes elvesztének, ha a nép maga erős nemzeti öntudatra nem ébredt volna és az ellen magát bátran nem védte volna, hogy a számra nézve erősebb czivilizátorok teljesen magokba ne olvaszszák. Az ellenállás e hatalmas érzetét, — melynek csak egyes bizonyítékait képezik a keresztyénellenes lázadások Kupa (helyesebben Kopán) alatt 998-ban és Vata alatt 1047-ben, minthogy a nép kebelében rejlő mozgalmat az egykorú krónikások nem ismerték, nem vették figyelmökbe és el is hallgatták, — tehát nem kell *abban* az értelemben magyarázni, a hogy például jelenleg az iszlámmal teszik. Valamint a mongolok előtt, úgy a khazarok, besenyők és magyarok előtt is teljesen ismeretlen volt a vallási fanatizmus és az utóbbiak nem Krisztus tanítása ellen, hanem térítőik azon törekvése ellen, hogy őket nemzetiségöktől megfoszszák, lázadtak föl: e térítők szemében ugyanis a magyar ősi sajátság és a pogányság azonos fogalom volt. Moesia bolgárjai, kik a byzanczi térítőkkel szemben közömbösebben viselték magokat, azért nemsokára bele is vesztek az őket körülvevő szláv elem tömegébe; a magyarok ellenben nemzeti individualitásuk hatalmas érzetének

segítségével még akkor is föntarthatták magokat a számra nézve őket kétszer, sőt háromszor is fölülmúló idegen nemzetiségek közepett, mikor ethnikai jellemző sajátságuk már teljesen eltűnt, és mikor a rájok szakadatlanúl ható keresztény czivilizáló törekvések őket szokásaik és világnézetök tekintetében is a nyugati műveltség körébe beleszorították és Pannonia őslakóival vagy régibb telepítvényeseivel egyesítették és összeolvasztották.

És ez a szeretet és ragaszkodás a nemzeti individualitáshoz, mely által semmiféle, az ázsiai puszták világából Ázsia és Európa művelt vidékeire került társadalom oly mértékben ki nem tűnt, a milyenben a magyarok, ebben a népben csodálatosan egész a mostani korig tovább élt, sőt a nagyon megváltozott ethnikai és társadalmi alakulás mellett is ugyanoly erejűnek vált be és ugyanazokat a kedvező eredményeket hozta létre. Az erkölcsi erő, mely a honalapító magyart besenyőkön, kúnokon, khazarokon és a többi törzsrokonon és idegenen Pannoniában uralomra juttatta, ugyanaz az erő az újkor magyarjaiban a számra nézve náloknál erősebb szláv-, rumun- és német elem közepett még ezer esztendő múlva is gyöngítetlenűl tovább él. Az államalkotásra való képesség ugyan más török-tatár eredetű népeknél sem hiányzott; hisz Khinától elkezdve a Balkánig, Ázsia trónjain nagyobbára török-tatár uralkodók ültek egész az újkorig és ülnek még mainapság is; — azonban az *államföntartás* hatalmát csak a magyar tartotta meg. A magyar, a ki mind a mellett, hogy ázsiai, illetőleg török-tatár eredetű, Európában meghonosodott, sőt e földrésznek fontos szolgálatokat tett és arra van hívatva, hogy a földrészünk keleti oldalán elmaradhatatlan átalakulások közben még fontosabb szolgálatokat tegyen.

MELLÉKLETEK.

I. melléklet 1. számú laphoz.

A TÖRÖK-TATÁR NÉP.

(ETHNOGRAPHIAI VÁZLAT.)

A TÖRÖK-TATÁR gyüjtőnév alatt egyrészről e nép déli ágait, vagyis azokat értjük, melyek Turfan- és Akszutól Közép-Ázsia, Persia, déli Oroszország és az oszmán birodalom széltében terülnek el; másrészről pedig annak északi fajait, melyek csekélyebb töredékekből állva, az Ob és Jeniszei forrásaitól egészen a Lenáig fölhúzódó térségeken élnek. A török-tatárok, kik oly területet laknak, melyhez hasonlót akár a földrajzi kiterjedést, akár az égalj s a talaj változatosságát tekintsük, a földön más nép hazájának nem mondhat, mai napság csak néhány töredékét képezik egy hajdan tömör néptestnek, oly testnek, mely a kóbor vándorélet vad szellemétől és élénk kalandvágytól áthatva, egyrészről a vele szomszéd népek kebelében végbement nagyszerű átalakulások szülőokául szolgált, másrészről azonban fölbomlásának és megoszlásának csiráit már magában hordotta. Az általunk használt török-tatár gyüjtőnév csak tudományos jelszó és teljesen ismeretlen elnevezés azon nép előtt, melyet mi e névvel jelölünk s mely rendszerint a nemi névvel élvén, a *„türk“* szót azon értelemben szokta használni, melyet mi az *„ember“* szónak tulajdonítunk; e fölfogás teljesen jogos alappal is bír, ha tekintetbe veszszük azt, hogy «türk», mint másutt kimutattuk, tényleg «embert,

teremtményt» jelent. Az említett viszony inkább a keleti, az idegen elemek által kevesbbé áthatott törökségre vonatkozik, és ha egy turkomán, özbég, kazak vagy kirgiz embertől nemzetiségét kérdezzük s hozzáteszszük, vajjon török-e, úgy az a leggyakoribb esetekben igenlőleg válaszolva, természetes dolognak szokta ezt állítani. És e viszony már régi, ősrégi. — A mennyire történeti kutatás alapján megállapítható, ez ethnikai elnevezés: török, Τουρχοι, legelőször a byzancziaknál fordúl elő, névszerint Zemarchus-nak azon jelentésében, melyet az Altai- vagy Ektagba tett útazásáról készített. Az arabok csak akkor fogadták el e nevet, midőn részint hittérítői járatban tett útazásaikon, részint Transoxánia elfoglalása után e néppel érintkezésbe jutottak; legalább ez tűnik ki mind Ibn Dasta s Ibn Fozlan jelentéséből, mind pedig a *Tarichi-Tabari-* és a későbbi keletű *Tarichi-Narsakhi*-ból, míg az első török nyelven írt forrás, melyben a *török* névvel találkozunk, tudniillik a *Kudatku-Bilik*, csak a XI. századból való, és ezen uigur szövegben az „*uigur*" szó egyszer sem, a „*török*" szó ellenben több ízben fordúl elő.

A mi már most a tatár nevet illeti, ez némelyek szerint eredetileg azon mongol, tehát nem-török népre vonatkozott volna, mely Kelet-Szibériában a Baikal-tó melletti térségeket[1] lakta és Dsengiz khánnak a nyugat ellen intézett hadjárataiban részt vevén, a mongol sereg legelső soraiban küzdött, a minek folytán ők a tulajdonképi mongolokkal azonosíttattak s innen van, hogy Ázsia nyugati meg északnyugati részeiben, nemkülönben Európa keleti országaiban is szokásba kelt a tatár név használata mongol vagy mogol helyett. Hozzánk Európába e név orosz közvetítés folytán, vagyis inkább az első európai útazók által került, kik Oroszországban a mongolokat e néven hallották említeni, s ott még jelenleg is e névvel jelölik általá-

[1] Prichard: *The natural History of Man.* I. 208. a Bogir-tavat említi Mongolia keleti részén.

ban a mohammedánt, míg nálunk a középkorban a *tatár* vagy *tartar*[2] név «skytha» vagy «barbár» értelemben dívott.

Nem lehetetlen, hogy a tatár név Anatoliából Byzancz útján jutott hozzánk, mert, mint Šerefeddin Zafername-i *Timur*-jában említi, a tatároknak egy töredéke قرا تاتار, vagyis fekete tatárok neve alatt Helagu által Kis-Ázsiába, Szyria határába lett átültetve, később pedig Jildirim Bajazid szultán Ak-Šehir és Kara-Hissar tájára telepítette e tatárokat, kiket, mivel gyors lovaglásuk által tűntek ki, postai szolgálatra alkalmaztak és a hírnököt oszmán nyelven még jelenleg is *tatár*-nak nevezik. Azonban bárhonnan keletkezett legyen e név, annyi tény, hogy semmiféle történeti adatok sem bizonyítják, hogy valamely nyugati török nép maga használta volna ez ethnikai elnevezést, sőt a nogai és kazáni tatárok is elégedetlenek e névvel, melyet még mindig sértésnek vagy gúnynévnek tekintenek.[3] Nincs biztos tudomásom róla, mily viszonyban állanak e névhez a fekete-erdő tatárai a Katunja s a Bija között, vagy a lebed-tatárok Délszibériában a Karaköl mellett, kiknek irodalmából Radloff szép munkája első kötetében mutatványokat közöl, — époly kevéssé tudjuk, miért említi Rittich *Oroszország ethnographiája* czímű művében[4] déli Szibéria török elemeit «szibériai tatárok» néven.

A mondottakból kiviláglik tehát, hogy a «tatár» néven nem szabad valamely népfaj elnevezését értenünk s hogy e szó, nem úgy, mint a *turk* vagy *türk* gyűjtőnév, félreértésből eredt

[2] A *tatár* szónak *tartár*-rá való változtatását a franczia Szent-Lajosnak tulajdonítják, ki Dsengiz khán pusztításainak hírét vevén, állítólag így kiáltott fel: «Erigat nos, mater, coeleste solatium, quia si proveniant ipsi, vel nos ipsos, quos vocamus *Tartaros* ad suas *tartareas sedes* unde exierunt retrudemus, vel ipsi nos omnes ad coelum advehant». (Prichard műve nyomán: *Physical History of Mankind*, IV. köt. 278. 332.

[3] Lásd: Ostroumov: *Pervij opit slovarja narodno-tatarskaga jazika*. Kazan 1876. 10. l.

[4] Lásd: *Mittheilungen von Petermann*, 54. sz. pótfüzet.

használat alapján lelt alkalmazást a török nép egyes töredékeinél, melyekkel Európa Oroszország útján ismerkedett meg. Csak ily értelemben vehető a török-tatár elnevezés.

I.

Minthogy e tanúlmány szűk keretébe illő vázlatban akarjuk a török-tatár nép ethnographiai viszonyait ismertetni, az általunk ajánlott felosztást, déli és északi részre, követve, előbb északnak fordulunk és mindenekelőtt az úgynevezett *szibériai tatárokkal* fogunk foglalkozni. Ezek között első helyen említendők az *Altai* lakói és keleti szomszédjaik, kikről Radloff [5] helyesen jegyzi meg, «hogy régi törzsmaradékok vegyülékéből állanak, melyeket a történet e hegyekbe szorított s melyek itt tarka egyvelegben élnek. Mindezen törzsek igen csekély számban kepviselvék s minthogy még nem igen régen kerültek össze e helyeken, daczára jelentéktelen számuknak, az eltérő szójárások egész sorát tüntetik föl. A nemzeti öntudatnak nyoma sem található nálok. Csak nemi neveiket ismerik vagy pedig a lakóhelyeik közelében levő hegyek vagy folyók neveit veszik föl.» Az altaibeliek Biisk és Kuznetzk kerületben Tomsk kormányzóságban laknak s következő ágakra oszlanak: A) *Telutok* vagy saját nevökön *Telenget*. B) *Altaibeliek* vagy *Oirot* és *Altaikiši* (Altai-ember), a mint ők magokat nevezik. C) *Šorok,* az oroszok által *Kondomz*-oknak is neveztetve, mert részben a Kondoma folyó partját lakják. D) *A fekete-erdő tatárai,* kik magokat Tuba-kiši- vagy Jiš-kiši-(azaz: az erdő emberé-)nek is nevezik és a Katunja meg a Bija közt laknak. E) *Lebed-tatárok* a Lebed, a Bija egyik keleti mellékfolyója torkolatánál. F) *A Szojotok* a szajáni hegység lejtőjén, Rittich [6] szerint egy

[5] *Proben der Volksliteratur der türkischen Stämme Südsibiriens* III. köt. (fordítás) XIII. l.
[6] Lásd fenn: *Mittheilungen*, 35. l.

eredetileg finn-szamojed nép, mely a fejlettség magasb fokáról lesülyedve, ma már, mint RADLOFF[7] említi, csak vad nomád nép gyanánt lakja a Karaköl melletti khinai területet. Az *Altaiskaga Gramatika* szerzői ezenkívül még a *kumandinczeket* vagy saját nevökön kumandi-kisit sorolják az altaibeli törzsekhez.

Az altaibeliek után a tulajdonképi szibériai tatárok említendők, kik az Om, Irtis és Tobol folyamok térségeit lakják és azon közigazgatási kerületek szerint, melyekbe tartoznak vagy lakóhelyeik földrajzi fekvése szerint *barabini*-(Baraba-), *tarai*-(tarluk-), *toboli*-(Tobolik-) és *tumäni*-(Tümellik-)tatároknak nevezik magokat.[8] RITTICH állítása szerint[9] itt hajdan szamojed és finn népek laktak, kikkel a később odavetődött törzsek öszszevegyültek s ebből magyarázható meg azon feltünő physikai egygyéolvadás, mely tüneménynyel kétségtelenül összefüggésben van a különböző életmód is, minthogy legnagyobb részök megtelepült és csak igen csekély töredék él nomád életet. Miután ők déli Oroszország és Középázsia mohammedánjai kulturbehatásainak alá valának vetve, az iszlám közöttök már a XVI. század óta nyert elterjedést; az újabb időben csak a Baraba puszta lakói az Ob és Irtis között tértek át az iszlámra, a samanizmusból még számos szokást őrizvén meg. Ha már most a Tomtól keletre tovább haladunk, úgy azon puszta vidékeken, melyeket a Jeniszei felső ága hasít át, a Krasznojarszktól a szajáni hegység ormaiig terjedő térségen a *kacsinczekkel*, *sagaiokkal*, *kizilczekkel*, *koibalokkal* és *karagaszokkal* találkozunk, mely utóbbiak az Oka, Uda, Birjusza és Kan folyók közt laknak.[10] Ezekhez sorolja RADLOFF[11] még a *beltireket*, *kamasinczeket*, a *küerik-*, *kecsik-* és *csolum*-tatárokat, kik mindany-

[7] Lásd I. köt. XV. l.
[8] RADLOFF IV., XI. l.
[9] Lásd a. i. m. 34. l.
[10] Lásd: SCHIEFFNER előszavát *Castrén koibal-karagass nyelvtaná*hoz, V—VI. l.
[11] RADLOFF II. köt. IX.

nyian lélekszámra jelentéktelenek, s a hajdani szamojedek, kalmukok és osztjákok sajátságos vegyülékét tüntetik föl, most pedig már teljesen eltörökösödtek.

A török-tatár törzsnek legészakibb ágát a *jakutok* képezik, kik magokat szakhalar-nak nevezik és a középső Lena partjaitól, körülbelül a 60. szél. foktól északra a jegestengerig, nyugatra a Khatangáig és keletre a Ksukcsak területig a keleti hosszaság (Páristól számitott) 150. fokáig terülnek el.[12] Hogy mely időben s mely okból vetődött e nép azon kopár, terméketlen térségekre, azt eddigelé nem sikerült megállapítani. — Csak nyelvészeti adatok teszik valószínűvé azon föltevést, hogy a jakutok a szibériai tatárokkal összefüggésben nem állanak, azaz, hogy nem ezektől származnak, hanem ősrégi, tőlünk távoleső időkben a keletázsiai törökök azon ágától váltak el, mely régen Krisztus születése előtt a Thien-San északi és déli részeit lakta s melyet mi a kelet-turkesztáni uigurok vagy törökök nevén ismerünk. Ez uigurok nyelve a legrégibb s az idegen behatások által még legkevesbbé eltorzított török nyelvet tünteti föl, melynek alak- és szókincse az egyes szójárásokban elszórtan található; és minthogy a jakutok nyelve, a hangváltozásnak egyes, az uigurral közös, szabályait kivéve, a régi alakok- és szavaknak hasonló, bár nem azonos bőségét tünteti föl, azon föltevést koczkáztathatjuk, hogy a jakutok ősrégi időkben vetődtek föl azon távol északi vidékekre s azóta a török népcsalád közbenfekvő tagjaival csak csekély érintkezésbe jutottak. Bár az újabb időben a keresztyénségre tértek át, titkon mégis régi vallásukat követik; legalább ezt közlé a jakut Porjadin a pétervári földrajzi társulatnak 1877 ápr. 5-én tartott gyűlésén; azonban most már gyors hanyatlásnak indúlnak s Rittich teljes joggal mondja: «E nép ismertetése alkalmával is azon érzet fogja el az embert, hogy halotti

[12] Rittich 25. l.

beszédet ír. Az oroszoktól körülfogva, gyors hanyatlásnak indúlnak».

A mi már most az északi törökök említett ágainak számviszonyait illeti, ugy találjuk, hogy Rittich többször említett iratában Irkutszk kormányzóságban 1900, Jeniszeiszk kormányzóságban 20,500,[13] Tomszk kerületben 13,000 és Tobolszk kerületben 26,592, tehát összesen 61,992 szibériai tatárt számít, kikhez hozzávéve az irkutszki 80,000 jakutot, összesen 141,992 lelket kapunk. E különböző kisebb ágakhoz tartozó néptöredékeknek felénél nagyobb része még mindig az iszlámot követi, míg a másik rész keresztyének- és samanokból áll. Legalább jelenleg még így áll a dolog, de tekintve az oroszok folytonos és hatalmas haladását, e népek nemzeti egyéniségökből kivetkőztetve, nemsokára az oroszokkal egybe fognak olvadni.

II.

A török-tatár népek lakta terület déli részét a könnyebb áttekinthetés szempontjából délkeleti és délnyugati csoportra osztjuk, határvonalúl a Volgát és a Káspi-tót vagyis körülbelül a (Páristól kelet felé számított) 46. hossz. fokot vevén föl.

A délkeleti törökök

sorába tartoznak első sorban a *keleti turkesztániak* vagyis a hajdani s most ismét khinai tatárság török lakói a Thien-San déli

[13] E 20,500 lélek, Schieffner szerint a következő fajokra oszlik :

	férfi	nő	összesen
Koibalok	635	493	1128
Kacsinczok	3460	3119	6579
Szagaiok	3897	4011	7908
Kizilczek	2282	2080	4362

tehát összesen 19,977 lélek, kikhez hozzászámítva még 543 karagaszt, a a lélekszám összesen 20,520-at tesz.

lejtőitől kezdve a Šahidullahtól Jarkend és Khoten felé lemélyedő Karakorum hegység völgylapályaiig. Ezek nagyobbrészt a régi uigurok ivadékai, kik közé khokandi özbegek, nomád kirgizek és az iráni városokból való benszülött elemek is vegyültek. Miután a keleti turkesztániakhoz nemcsak a tulajdonképi törököket számítják, hanem tadsikokat és a pamiri fensík lakosságának egyes részeit is, ezért a valódi törökök számának pontos megállapítása nehez. Ugyanis FORSYTH-nál [14] 15 városnak illetőleg kerületnek összlakossága 1.015,000-rel van számítva, ebből azonban 14,000 pakhpuluk és 17,000 szarigkülli, mint nem török nemzetiségű levonandó, úgy, hogy tehát, ha a fönnebbi összeget KUROPATKIN [15] adataival, ki 1.200,000 lelket vesz föl, összehasonlítjuk, a keleti turkesztániak számát kerek összegben egy millióra tehetjük, mely összegbe azonban az Ili-n lakó 40,000 [16] tarancsi természetesen beszámítva nincs, miért is jóhiszeműleg 1.040,000 keleti turkesztánit lehet fölvennünk. Ezek után áttérünk

a kirgizek

ismertetésére, kik mind számukat tekintve, mind pedig merev conservativ szellemöknél fogva, maiglan a legkiválóbb nomád elemet képviselik és a Karakorumtól a középső Isimig délről északi irányban csaknem 400 földr. mérföldnyi térségen laknak, ezenkívül pedig az alsó Volga-vidéktől a Jarkend folyóig északnyugatról délkeleti irányban nem kevesbbé terjedelmes területen tartózkodnak, még pedig kiválólag oly helyeken, hol a puszta földek s fülepte völgyek nekik és nyájaiknak táplálékot nyújtanak. A kirgizeket *kirgiz-kazakokra* és *kara-*

[14] *Report of a Mission to Yarkund in 1873.* Calcutta 1875. 12. l.

[15] KUROPATKIN: *Kašgaria-Istoriko-geograficesko acerk stranii.* Szt-Pétervár 1879. 25. l.

[16] KOSTENKO: *Turkestanki kraj* cz. művében I. 326. csak 36,265 tarancsit vesz föl. Mi RITTICH számítását követtük.

kirgizekre szokás fölosztani, mely utóbbiak burútoknak vagy SCHOTT[17] szerint valódi kirgizeknek is neveztetnek. A már gyakorta ismertetett kirgiz-kazakok, vagy röviden kazakok, mint ők magokat nevezik, tudvalevőleg három, t. i. kis, nagy és közép hordára (kirgiz nyelven: dsüz = 100) oszlanak és a Jaxartestől az Uralig elhúzódó ethnikai térséget csaknem teljesen ellepik, míg az utóbbiak, tudniillik a kara-kirgizek a szemirjecsenszki területtől Fergana keleti részén, meg a Pamiron végighúzódva, a Karakorum hegyláncczolat északi ágaiig terülnek el. A kirgizek e két említettük töredéke, mely inkább testalkatra, mint nyelvre nézve tér el egymástól, úgy látszik, már ősidők óta lakja belső Ázsia imént nevezett részeit. Már ZEMARCHUS altai-i útazásában tesz rólok említést, mint ugyanazon pusztákon élő nomádokról, melyeken ma is tartózkodnak s úgy látszik, hogy évszázadok, sőt talán évezredek lefolyása óta csakis e népnek nemi nomenclaturája szenvedett változást, hazája pedig ugyanaz maradt. *Kirgiz* épúgy, mint *kazak* szószerinti értelemben vándort, nomádot jelent s ethnikai tekintetben csaknem egyenlő értékű a *türk* = ember elnevezéssel. A kirgiz-kazakok tehát már régen Dsengiz előtt urai valának a Jaxartes északi részén elterülő nagy pusztának, ez utóbbi zászlói alatt küzdöttek, részt vettek Timur hadjárataiban, sőt a XVI. században uralkodó szerepet is játszottak, míg végre az utolsó száz év folyamán orosz főuraság alá jutának. Jelenleg legnagyobb számban képviselvék Szemirjecsenszk, Szemipalatinszk, Turgai, Akmolinszk, Szirderja és az Araltó területein s együttvéve, RITTICH szerint, 2.299,366 lélekből állanak; e számból KOSTENKO adatai nyomán 1.462,693 lélek esik orosz területre, mely föltevés, minthogy a kirgiz-kazakok kivétel nélkül Oroszország főuraság alatt állanak, helyesnek fogadható el.

[17] L. SCHOTT W.: *Ueber die ächten Kirgizen.* A berlini kir. tud. akadémia értekezéseiben 1864. Berlin 1865.

A mi a kara-kirgizeket illeti, eléggé ismeretes dolog, hogy az oroszok velök csak a múlt században ismerkedének meg a Jeniszei felső részén, habár SCHOTT[18] állítása szerint a khinaiak már a XIII. században találkoztak velök azon vidékeken. Valamint testvéreik nyugaton, ők mindenkor a középázsiai puszták keleti szélén tartózkodtak, de mégis azon különbséggel, hogy a hegyes vidékeket sem vetették meg és nyájaikkal az Altai-havasok fülepte helyeit is fölkeresték; általában pedig inkább exclusiv életet élvén, a világ politikai viharaiban sohasem szerepeltek oly mérvben, mint a kirgiz-kazakok. A kara-kirgizek lélekszáma RITTICH szerint 324,100-ra rúg, kiknek legnagyobb része Szemirjecsenszk területére esik, de minthogy e számba sem a Khina főurasága alatt álló, sem pedig a Pamiron lakó kara-kirgizek föl nem vétettek, alig tévedünk, ha összes lélekszámukat 350,000-re teszszük, úgy, hogy a kirgiz-kazakokat hozzászámítva, összesen 3.649,366 kirgizt vehetünk föl. Ezek után említendők

a turkománok,

mint kiválólag nomád nép, mely minden időben a kóbor vándorélet iránti zabolátlan hajlama által tűnt ki s melyről épúgy, mint a kirgizekről állíthatjuk, hogy már évezredek óta lakja jelenlegi hazáját. Ez pedig kiválólag azon puszta vidék, mely az Oxus baloldalán a Káspi-tó északi és keleti partjától kezdve nyugati, illetőleg délnyugati irányban a Paropamisus és Hindukus felé huzódik, s melyen tudtunkkal más nomádok, mint turkománok sohasem éltek, habár meglehet, hogy az ókorban ők is más ethnikai elnevezés alatt szerepeltek. Miután e sorok írója korábbi munkáiban már ismételten megemlékezett a turkománokról, itt csak annak hangsúlyozására szorítkozik, hogy az általa 20 évvel ezelőtt kerek

[18] L. *Ueber die ächten Kirgizen*, 431. l.

összegben egy millióra tett lélekszám csekély változással még most is megállhat, a közel jövőben pedig csakis az oroszoktól várhatunk e tekintetben pontosabb statisztikai adatokat, kik jelenleg azon ország urai. A török nemzetiségű középázsiai nomádok sorába tartoznak végre

a kara-kalpakok,

kikről egyedül bizonyítható be, hogy hajdan más földön éltek és csak a politikai mozgalmak által szoríttattak azon helyekre, melyeket jelenleg laknak. Már Nestor említi őket egyetemben a poloveczekkel, úzokkal és turkománokkal, mint az oroszok tőszomszédjait *cserni-klobuk*, azaz fekete kalapok neve alatt, mi azonos jelentésű a török kara-kalpak elnevezéssel. Később egy ideig Kazánban uralkodának és míg a múlt század első felében még a Szyr torkolatánál laktak, jelenleg leginkább az Oxus-delta vidékein élnek s csak szórványosan találkoznak a zerefšáni kerületben. Azon hódítások folytán, melyeket az oroszok e vidékeken tettek, a kara-kalpakoknak Csimbaj környékére leendő telepítése már azért is nemsokára várható, minthogy a kóbor élet iránti hajlamuk mindig mérsékelt vala, ők soha nagyobbszerű vándorlásokat nem tettek, és kiválólag szarvasmarhából álló nyájaikkal nem is tehettek. Nemzedéki tekintetben a kara-kalpakok a kirgizek és besenyők vegyülékének látszanak, mert míg arczvonásaikban inkább az elsőkhöz közelítenek, mint a turkománokhoz, addig a sűrűbb haj és szakáll élénken az arabok által a besenyőkről vázolt képre emlékeztet. Számuk mintegy 70,000-re rúg, mely számból vagy 50,000 lélek az Amu-derja területre, a többi pedig Fergánára meg a zerefšáni kerületre esik. [19]

A mondottakban a keleti, vagy helyesebben délkeleti török

[19] Kostenko újabb és helyesebb adatai alapján. — Rittich 100,000 lelket vesz föl.

világ *nomád részeinek* vázlatát jobbára kimerítettük, tehát hátra van még az említett nemzetiség részint félig, részint teljesen megtelepült lakosságának felsorolása s itt első sorban

az özbégek

veendők szemügyre, kik tulajdonképen az uralkodó néposztályt képezik. Szorosan véve az özbég név ma nem annyira ethnikai, mint inkább politikai elnevezés gyanánt szerepel, minthogy az Oxus vidékein való megjelenésök óta a XVI. század elején a török népelemek számos töredékei vették föl e nevet és a tulajdonképi özbég lakosság a politikai eseményektől függő fluctuatiónak vala kitéve. Tiszta és valódi özbégek gyanánt csakis Khiva és Bokhara lakói szerepelnek, míg a Khokand régi khánságában levők, — Kostenko szerint 45,000-en —, már nem tekinthetők tiszta özbégeknek. E közelebbről meg nem határozható ethnikai viszony lehetett oka annak, hogy némely ethnografus, így pl. Rittich, az özbégeket a török-iráni keverék-népekkel azonosítva, őket a szártokkal együtt említi, mely fölfogás határozottan téves. Az özbégek, kiknek túlnyomó része földmíves, sőt sokan közülök még félnomádok, leginkább az Oxus bal partját lakják, még pedig Kunduztól kezdve Kungratig s egyéb valódi török szokás mellett clanok- és törzsekre való fölosztásukhoz még híven ragaszkodnak. Csak csekély részök lakja az Oxus jobb partját, névszerint a Bokharához tartozó Sehri-szebzet és Karsit. — Épen azon oknál fogva, hogy a félig független khánságokba tartoznak, nehéz lélekszámukat pontossággal meghatározni. Rittich e tekintetben teljesen megbízhatatlan és Kostenko adatai csak annyiban értékesíthetők, mennyiben azok nyomán az orosz főuraság alatt álló özbégek számát 182,120-ra tehetjük. Ezekhez azonban csak megközelítőleg számíthatunk 800,000 özbéget Khivában és mintegy másfél milliót Bokharában s az afgán Turkesztánban, úgy, hogy talán nem tévedünk, ha együttvéve 2.500,000 özbéget veszünk

fel. Az özbégekéhez bizonyos tekintetben hasonló társadalmi viszonyokkal bírnak

a kipcsakok

Fergana északán, névszerint Endidsan kerületben, hol félnomádok módjára élnek. A kipcsakok, kiket KUHN[20] a kirgizekhez sorol, a hasonhangzású kipcsakkal, a Volga és az Aral közt elterülő mongol birodalomnak nevével nem tévesztendő össze, mert e név régi faji jelentéssel bír s mint ilyen az özbégek- meg kazakoknál még mai napság is előfordúl. KOSTENKO hívatalos adatok nyomán számukat *70,107* lélekben állapította meg.

Körülbelűl ezek volnának Középázsia, vagy a török nép keleti töredékének tisztán török elemei, melyekhez azonban még a török keveréknépek is sorolandók, tudniillik azok, melyek részint a kirgizek, kazakok s egyéb más régi idők óta megtelepült törökök vegyülékéből, részint pedig a törökök meg az iráni benszülött elemek között végbement együvéolvadásból vették eredetöket. Az előbbiekhez tartoznak

a kuramák

vagy kuraminczek, mint az oroszok írják, egy teljesen megtelepült nép a Csircsik s az Angrén partjain, mely ethnikai eredetére nézve részint elszegényedett s megtelepülésre kényszerült kazakok, részint a szartok és talán özbégektől is származott s mai napság a középső Jaxartes lakosságának legmunkásabb részét képezi. Nevök *Kurama*, helyesebben *Kourama*, törökűl annyit tesz mint *keverék*. Számerejök tekintetében különböző adatok forognak fenn, RITTICH-nél[21] 159,500, KOSTENKO-nál 77,301-et találunk, mely utóbbi adat újabb keletű és Turkesz-

[20] L. ALEXANDER KUHN: Das Gebiet Ferghana, das frühere Chanat von Chokand. *Russische Revue*, VIII. k. 352. l.

[21] L. a. id. m. 33.

tánból, az orosz vezérkar egyik tagjától származván, helyesebbnek látszik. Számra nézve sokkal jelentékenyebbek s ethnikai tekintetben is fontosabbak

a szártok,

kik az iráni benszülött elemeknek a törökökkel való vegyülékéből származtak, még pedig már a korábbi századok folyamán, minthogy e névvel már a *Kudatku-Bilik*ben is találkozunk *kereskedő* értelemben; ugyanis ez időtájban s már korábban is az Oxus országából való persa, vagy helyesebben iráni nemzetiségű kereskedők a törökök alatt kereskedést űztek s ez okból utóbb a kereskedő es iráni kifejezésére a *szárt* szó kelt alkalmazásba, mely szó ó-török eredetű s alapértelme szerint annyit jelent, mint *vándorolni, ide s tova járni.* LERCH [22] tehát határozottan téved, midőn teljesen helytelen etymologia útján a szárt szót *Jaxartes*-sel, vagy az ó-iráni *Khszatra*-val igyekszik összefüggésbe hozni, mert tekintve e szó mongol-török eredetét, az erőltetett származtatás az irániból épenséggel fölösleges. A kereskedőről később a jelentmény a földmívelőre vagyis általában nem-nomádra szállott át s ekképen azonosíttatott az iráni- vagy benszülöttel.[23] A szártokban tehát iráni eredetű népet látunk, mely a törökökkel összevegyülvén, ma kizárólag törökül beszél, e mellett azonban ős jellemének számos nyomát őrizé meg, ellentétben közeli rokonához a tadsikhoz, ki élesebben kidomborodott iráni jellegével kapcsolatban, az iráni nyelvhez is híven ragaszkodik. A szártok jelenleg egész Turkesztánban találhatók, de legnagyobb számmal képviselvék Fergánában és a Szyr-derja terület déli vidékein, hol a megtelepült lakosságnak mintegy

[22] L. *Russische Revue*, 1872. évfolyam, 30—31. l.

[23] Hasonló alapon nyugszik az iráni benszülötteknek másik török elnevezése is, t. i. *tat* és *tadsik*, mely, mint már említtetett *tat* = békés szóból származik.

22%-át teszik. Összes lélekszámukat az orosz Turkesztánban KOTTENKO 690,305-el számítja, s ha ezekhez még khivai és bocharai törzsrokonokat veszünk, kerek számban *900,000* lelket vehetünk föl. Az e népterület délkeleti részein tartózkodó félnomád törökök eme rajzának kiegészítésére, végül még

a baskirok

veendők figyelembe, kik az általunk javalt csoportosításban a legészakibb ágat képezik, és jelenlegi lakóholyeiken, Orenburg, Perm, Vjatka és Ufa kormányzóságokban, tulajdonképen a valódi törökség határszélein laknak, szemben az ugorok itt kezdődő földjével. Már e földrajzi tény is magyarázhatóvá teszi azon körülményt, hogy a baskirok az ugor fajjelleg félreismerhetlen nyomait tüntetik föl, miért is eredetileg ugor népnek tartják, mely később eltörökösödött. E fölfogás azonban nem helyes s oda módositandó, hogy a baskirok török-tatár és ugor származású keveréknépet képeznek, mely lényegében török nemzetiségű, azonban a szomszéd ugor, valószínűleg osztják és zürjén törzsekkel való vegyülés folytán az utóbbiak több fajsajátságát ölté föl, a nélkül azonban, hogy nemzeti nyelvét megmásította volna, mint ezt az ó-korban a magyarok tették volt, kik a befogadott ugor elemekkel való szorosabb közlekedés és talán ezeknek nagyobb száma folytán is külsejökben épúgy, mint nyelvökben vegyes jelleget öltöttek. A baskirok eredete egyébiránt újabb időben élénk tudományos vitára szolgáltatott alkalmat. Míg t. i. UJFALVI KÁROLY ugor eredetök mellett kardoskodik, a nélkül, hogy azt kellőleg bebizonyítaná, addig YOUFEROV orosz ethnographus *(Sur les Bachkirs* czímű iratában) ugyszintén SOMMIER ISTVÁN olasz tudós *(Fra i Basckiri* czímű dolgozatában) határozottan a török-tatár eredet mellett kelnek síkra, még pedig oly érvekkel, melyek minden kétséget kizárnak és minél fogva utóbbi a már fenn idézett, a magyarokra vonatkozó állítását joggal is tehette. A baskirokról már a

legrégibb arab útazók tesznek említést. Politikai tekintetben hajdan részint Ó-Bulgáriával, reszint Kazannal szövetkeztek, a XVI. században Oroszország felsősége alá jutottak és csak az újabb korban kezdették nomád életmódjokat félnomáddal fölcserélni. Legnagyobbrészt mohammedánok és számuk mintegy *700,000* lélekre tehető.

III.

A harmadik csoportnak, vagyis a török-tatár népelemek *délnyugati* töredékeinek ismertetésével annyiban már biztosabb területre érkeztünk, mennyiben az itt már több század óta érvényben levő orosz közigazgatás, valamint e földeknek a nyugathoz aránylagos közelebb fekvése reájok nagyobb világot vet és e vidékek a múltban szintúgy, mint jelenleg is több izben tétettek beható kutatások tárgyaivá. Itt a török elem Oroszország, Persia és az oszmán birodalom közt oszlik el, és minthogy mi vándorútainkon északkeletről délnyugatnak indulunk, először is Oroszországot, és pedig

a tatárokat

veendjük szemügyre, mely gyűjtőnéven azon törököket értjük, kik Kazan kormányzóságában laknak s az oroszoktól a *tatar, tatarin* nevet kapták, magok azonban vallásuk után a moszlim vagy muzulmán névvel élnek. Valamint a déli Oroszország török lakossága, e nép legtarkább elemeiből összehordva, a politikai mozgalmak szerint az ethnikai névvel faji alkotó részeit is megváltoztatá, minélfogva azok történet-kritikai osztályozása felette megnehezíttetik, úgy hasonlóan találjuk ezt Kazán tatár lakóinál is. Azon föltevés, hogy a mai kazáni tatárok legnagyobb része Ó-Bulgária hajdani lakóiból állana, kik különösen Bolgár- és Biljárnak Dsengiz és Timur általi elpusztítása után nyugat felé vonultak vissza — a legtöbb való-

színűséggel bír ugyan, azonban másrészről a déli vidékekből történt áramlatokat nem igen lehet mellőznünk, minthogy a végnélküli háborúk és zavarok közben bizonyára még más elemek is vetődtek ide. A kazáni tatárok vegyes jellege tehát kétségen felül áll. Mai napság rendesen moszlim és keresztyén tatárokra szokás őket osztani. Az előbbiek, daczára annak, hogy már háromszáz év óta orosz főuraság alatt állanak, híven ragaszkodnak mind az iszlámhoz, mind pedig ázsiai gondolkodásmódjokhoz, úgy, hogy az uralkodó elem általi absorbtióra távolról sem lehet gondolni. Számuk Rittich[24] szerint 482,809 lélekre rúg, s ők általában véve szemben az oroszokkal józanságok, serénységök s ritka szorgalmok által tűnnek ki. Ezeken kívül említendők még a keresztyén tatárok, vagy saját nevükön *keresenek*, számszerint 27,901-en, kik már Iván czár által erőszakkal kereszteltettek ki, az újabb korig azonban Krisztus tanának igen lanyha követői valának. Összes lélekszámuk tehát 510,710-et tesz. Végül még ide soroljuk a *mestserják*[25] elemeket, vagyis e nép ama részét, mely a tatár jelleghez tartozik és habár finnek s törökök vegyülékéből vette eredetét, jelenleg mégis a török nyelvet használja. Ők Orenburg, Szamara, Perm, Ufa és Kazan[26] kormányzóságokban laknak és mintegy 128,000 lélekből állanak. Ha tehát a fenn említett adatokat egybefoglaljuk, azt látjuk, hogy a baskiroktól, vagyis a keleti törökség határszélétől a legvégső északnyugati pontig 638,710 török-tatár

[24] *Materiali dlja etnografij Rossij* II. 19.

[25] A «mestser» szót rendesen az ó-orosz matsjar, helyesebben masarból származtatják, mely maiglan fenmaradt a tatár ميشار szóban; e nép a hajdani mestserek maradékainak tekinthető. (Lásd: Weljaminow Zernow: *Geschichte der Kasimiden*, I. 31.) A matsar névből kiindúlva, sokan e finn-török népet a magyarokkal azonosították, mely föltevésre azonban semmi ok sem forog fenn.

[26] Rittich *Materiali* cz. munkája II. kötetében a kazani mestserjäkek számát 2684-re teszi.

nyelvű és származású egyén lakik, kik nagyobbrészt moszlimek s túlnyomólag megtelepülve élnek.

A mit fönnebb az úgynevezett kazáni tatárok faji eredetére nézve állítottunk, hogy azok tudniillik hajdani hadseregeknek a politikai mozgalmak folytán nagy mérvben összegyűlt s hánytvetett töredékeiből származtak, az az úgynevezett

nogai és krimi tatárok

tekintetében még inkább állítható. Hogy itt nem ethnikai, hanem politikai elnevezéssel van dolgunk, az mindenekelőtt a *nogai* névből derül ki. Nogai, az arany horda fejedelmi család ivadéka, tudvalevőleg Dsengiz dédunokája vala, atyja Tatár ugyanis fia volt Dsüdsinek. Nogai már 1259-ben a Lengyelország elpusztítására kiküldött seregben tüntette ki magát,[27] és midőn Batu halálával és Berke trónralépése után a kipcsaki seregek főparancsnokává tétetett, ekkor az alatta egybegyűlt török nemzetiségű harczosok az ő nevét olyaténképen vették föl, mint ezt a szeldsukok, csagatájok, özbégek és oszmánok tették volt. Hasonló viszony képezi alapját a nogai tatárok két fő törzse, tudniillik a *manszur* és *noruz* törzsek elnevezésének, minthogy a töröknél minden időben azon szokás divott, hogy a szerencsés és kedvelt hadvezér nevét ethnikai elnevezés gyanánt vették föl s ez úton vele mintegy azonosultak. Hogy a nevezett török népelemek már a legkorábbi századokban is a Volga jobb partjának lapályait lakták az Azovig, az minden kétségen felül áll. Csakis az egyes népségek különböző nevei és faji alkotórészei valának változásoknak alávetve, a mennyiben a VIII. és XIII-ik század közötti időben az uzok, besenyők, khazarok és kunok helyébe kipcsakok, özbégek, nogaiok, kundurok stb. léptek. Jelenleg a nogaiok részint mint félnomádok, részint

[27] Lásd: HOWORTH: *History of the Mongols*, Part II, Division II, 1011. lap.

megtelepülve legnagyobb számmal Sztavropol kormányzóságban a Tereken és Dagesztánban találhatók, és számerejöket RITTICH[28] 95,041 lélekre teszi, melyek e vidék egyéb rokon tatáraival együtt RITTICH adatai alapján 120,000-re rúgnak. Ezekhez járulnak még az ugyancsak RITTICH által 80,000-rel számított krimi tatárok, kik a nogaioktól keletre nagyobb művelődési képességök által tűnnek ki s már a XVI. században földmívelő nép gyanánt valának ismeretesek. Számuk feltünően csökkent, mert míg az 1793-ki népszámláláskor a Krimben 157,125 tatár találtatott, jelenleg a szakadatlan kivándorlás folytán felényire olvadtak le, mi sajátságos ellentétet képez Kazannak folyton szaporodó tatár lakosságához képest. Midőn e két főcsoportban, tudniillik a nogai és krimi tatárok czíme alatt déli Oroszország török lakosságát a Volgától egészen a Dnjeperig egybefoglalni iparkodtunk, a csekélyebb töredékeket, mint pl. a kundurokat, kiknek számát WAHL 11,000 lélekre teszi, természetesen a nogaiak közé soroltuk s általában inkább a földrajzi fekvést vettük figyelembe, mint a nemi részleteket. E fölfogás alapján, daczára az ellentmondó adatoknak, a nogai s krimi tatárok összes számát *200,000* lélekkel számítjuk; ezek után a délnyugati Volga-vidéktől áttérünk

a csuvasok

tárgyalására, kik a nevezett folyó középső ágán, Kazan kormányzóság nyugati részén élnek és egyik legérdekesebb faját képezik a finn-ugor *és* török-tatár eredetű keveréknépeknek. RITTICH ugyan ezt kétségbe vonván, a csuvasokban a régi burtaszokat akarja fölismerni s régibb hazájoknak az Oxus partjait tekinti a khazarok (?) közelében, honnan állítólag némely persa szokást is hoztak volna magokkal, így példa. a noruz ünnep szokását, míg RITTICH a szombat nevét, vagyis *arna-kon*, azaz

[28] Lásd: *Mittheilung* az id. h. 11. l.

nyugnap kifejezést khazár eredetűnek tartja.[29] Ez elmélettel ellentétben mi a csuvasokat a régi bolgárok egy részének tekintjük, mely aránylag újabb korban, tudniillik a VIII. században Kr. u. vált el törzsrokonainak zömétől és az akkoriban ott tartózkodó ugor néppel vegyült össze. Tekintve azon igen csekély ugor elemeket, melyeket a csuvas nyelv- és szókincse fölmutat, alig vehetők figyelembe ama nyelvészeti bizonyítékok, melyek azon föltevés mellett szólanak, hogy a csuvasok valamely ma már nem létező ugor néppel vegyültek volna össze.

A csuvas nyelv, mely lényegében tiszta török, hang- és alaktanában ugyan leginkább eltér e nyelv többi szójárásaitól, és az e tekintetben fennálló eltérés még sokáig talány fog maradni; — azonban a nyelv a népismei kutatásoknál csak *egy* mozzanatot képez s minthogy a csuvasok erkölcsi élete oly számos egybevágó vonást tüntet föl egyéb keleti törökökével és minthogy a csuvasokat a régiek burtaszaival nem lehet azonosítanunk, azért őket csak török származású népnek tekinthetjük, még pedig oly törököknek, kik a vándoréletet már korán abbanhagyták, ős nemzeti szokásaikat hosszabb ideig s jobban őrizték meg, mint déli és keleti törzsrokonaik, s az iráni kulturbehatásoknak a votjakokkal, mordvinekkel és cseremiszekkel egyetemben leginkább csak a khazarok hatalmának hanyatlása óta lehettek kitéve. Bár névszerint keresztyének, mindazonáltal hittanokban még jelenleg is az ó-török mythologia bő anyaga található és Sbojev, Fuchs, Zolotniczki, Berezin[30] és Rittich erre vonatkozó kutatásai fölötte érdekesek. A mai csuvasok összes számereje, beleértve az Orenburg kormányzóságban levőket is, körülbelül 600,000 lélekre tehető.

[29] *Materiali dlja etnografij Rossij*, II. 45.

[30] Az illető művek czímei: W. Sbojev: *Čuvaši.* 1865. — A. Fuchs: *Zapiski v čuvašach i Čeremisach Kazanskoj gubernij.* — A. J. Zolotnitzky: *Karnjevoy čuvaško-russkij slovar*, Kazan 1875 és Berezin: *A Kazani Egyetem Értesitője* (Zapriszki) 1852.

Ha már most az alsó Volga-vidéktől Trans-Kaukáziának fordúlunk, úgy először is

a kumükok

vagy ghazi-kumükok, azaz hős-kumükok csekély népéről kell említést tennünk, kik nogaiokkal vegyülve, a Kaspi-tó nyugati partját lakják, Szulaktól közel Derbendig. Harczias hegyi nép ez, mely már a XVI. század közepén hódolt meg Oroszországnak és Kuban vidékeiről mindenesetre már korán vetődött ide. Számukat RITTICH *71,968* lélekre becsüli. Ők nézetünk szerint a Pontus- és Volga-vidék hajdani török lakóinak legdélibb ágát képezik, s így tehát különböznek tőlük

a Kaukazuson túli törökök

kik, mint történetileg kideríthető, részben csak a XI. és XII. században, vagyis a szeldsukok betörései idején nyomúltak Azerbaidsanból a Kaukazus felé, részben pedig még sokkal később kerültek ide, tudniillik a XVI. és XVIII. századok folyamán. Azon idő, melyben a török néparamlat Turán fensíkjairól északi Persián át Kisázsiába és Szyriába kezdett özönleni, nehezen állapítható meg, tekintve azt, hogy a bagdadi udvaron már korán alkalmaztak török segédcsapatokat; azonban a hatalmas áramlat csak Szeldcsuk utódainak vezérlete alatt tört ki és mindenütt kisebb csapadékokat hagyott hátra, melyek az idők folyamán mindinkább kiterjeszkedvén, csak természetes, hogy egyes ágak Azerbaidsánból kiindúlva, az Araxesen át a Kurig jutottak el. E viszony legvilágosabban azon körülményből derül ki, hogy egyes török törzsek, mint pl. a sahszevend, továbbá a karapapak, dsanbegli, imamli, bigdilli, afsar stb. törzsek Iran különböző részeiben, valamint Trans-Kaukáziában is találkoznak, míg másokról egyenesen bebizonyítható, hogy a szefidek alatt a múlt század végén lettek oda telepítve a

Kaspi-tó délkeleti vidékeiről. E föltevésünk mellett azonban azon lehetőség sincs kizárva, hogy a Khazar-török népességnek egyes töredékei már korábbi időkben nyomúltak előre a régi Albániáig, azaz a mai Baku kormányzóságig, azon úton, mely a Volgától Derbenden át vezet a Kaukazusba, és a középkorban igen élénk forgalomnak örvendett. Legalább ezt gyanítja von SEIDLITZ N.[31] Kagankatvazi örmény kronistának állítása alapján, azonban határozottan ez meg nem állapítható, mert Trans-Kaukázia mai török lakói az iraniakkal nyelvileg legszorosabb kapcsolatban állanak és a khazar származás legföljebb azon régi időkbeli törökökre vonatkozhatik. Trans-Kaukázia mai török lakossága Tiflis, Baku, Elisabetpol (Gümri), Erivan és Karsz kormányzóságokra oszlik el és együttvéve mintegy *900,000* lélekből áll, kik daczára a száz évnél hosszabb orosz uralomnak, vallás, erkölcsök és szokások tekintetében épen nem változtak. Ethnikai és társadalmi tekintetben hozzájok sorakoznak

az iráni törökök

vagyis azon törökök, kik Iran nyugati, északi s szórványosan déli részein is találhatók s kiknek bevándorlása nagyobbrészt a szeldcsukidák és mongolok korszakába esik. Legtömörebben az iráni török elem, mely Trans-Kaukázia törökségétől csakis politikailag van elválasztva, Azerbaidsan, Hamadan, és Khamszében fordúl elő, míg persákkal vegyülten a keleti s délkeleti vidékeket kivéve, csaknem mindenütt található. A fönnemlített helyeken a törökség már régóta a megtelepült lakosságot képviseli s csak egyes törzsei barangolják be, mint *ilát* azaz félnomádok Irán északnyugati térségeit, ilyenek névszerint az afsarok Urumijában, a mahmudluk Meraghában, a karapapakok Szolduzban, a sahszevend Zendsanban stb. SIR JUSTIN SHIEL-

[31] Lásd a Russische Revue, XV. köt. 218. l. e czikket: *Historisch-ethnographische Skizze des Gouvernements Baku.*

nek[32] népismei tekintetben még mindig érdekes adatait követve, török törzseket még Mazendranban (dsanbeglu, imamlu, usanlu, afsar), Kermánban (afsar, karai) és Farszban találunk, hol a kaskai törzsbeliek állítólag 40,000 sátorból állanának. SHIEL puszta hallomásra följegyzett számadatai azonban korántsem megbízhatók, mert ezen a helagidák és ilkhanidák idejéből származó ilátok sajátszerüen még jelenleg is azon számadatokat használják, melyek évszázadok előtti állapotaikra vonatkoznak és, mint magam meggyőződtem, a valódi tényállással éles ellentétben állanak. Faji tekintetben, mint a nyelvre nézve, az iráni törökök csak kevéssé térnek el egymástól, s minthogy tulajdonkép nem tartoznak a keleti törökökhöz, hanem a Szeldsuk vezérlete alatt az Aral-tó északi részéről fölkerekedett törököktől származnak, tehát a hajdani uzok és kanglik alkotórészeit képezik, ezért ethnikai tekintetben mintegy közvetítő kapocs gyanánt szerepelnek a turkománok és az oszmánok közt. A mi a mai iráni törökök számerejét illeti, ennek pontos meghatározása, tekintve a Persia összlakosságára vonatkozó statisztikai adatok megbízhatlanságát, igen nehéz. Nagyon valószínű azonban, hogy Irán lakossága 5—6.000,000 lélek között váltakozik, és minthogy e számnak legalább is harmadrésze esik a török nemzetiségre, bátran 2.000,000 iráni törököt vehetünk fel.

Az oszmánok,

kiknek nevén nem az ottomán császárság valamennyi nemzetiségeinek az újabb időben szokásba kelt gyűjtőnevét, hanem különösen a törököket értjük, egyrészről a török-tatár népségek leghatalmasb lánczolatának legnyugatibb tagját, másrészről pedig ezen, a magas észak vidékeitől Európáig terjeszkedő népnek ősi nemzeti jellegéből leginkábbb kivetkőztetett részét képezik.

[32] *Glimpses of life and Manners Persia* by LADY SHIEL. London 1856. 396—401. l.

Vajjon Szuleiman sah, az oszmánok ősatyjakép ismeretes szeldsuk főnök Anatoliában való megjelenésekor 25 vagy 30,000 harczost hozott-e magával, vajjon a hozzá csatlakozott törzsrokonok között a törökök nagyobb vagy csekélyebb számban voltak-e képviselve, azt itt nem akarjuk vitatni, de annyi mindenesetre tény, hogy a mai ottomán törökök a képzelhető legtarkább népzagyvalékot tüntetik fel, sajátszerű vegyüléket az arab, persa, örmény, görög, szláv, kaukázi és egyéb elemeknek, melyben a tiszta török vér csak igen csekély százalékban található. Ez idegen alkotórészek, erőszakkal egy közös vallás keretébe szorítva, egyszersmind hodítóiknak szokásait, erkölcseit és nyelvét is fölvették, azonban a physikai ismérveket illetőleg a legmerészebb kutató is alig akadna a fajhomogenitásnak bármely nyomaira. Azt hiszszük, nem tévedünk azon felfogásunkkal, hogy a szeldsuk-török harczosoknak csak fölötte jelentéktelen része volt az, mely a benszülött elemekkel elegyedve, a kardot az ekével cserélé föl, mert a hóditók híven megmaradtak régi mesterségök mellett és a jelenleg földmívelő oszmánok zöme részint eltörökösödött benszülött elemekből, részint idegen rabszolgákból vette eredetét. Ezt legjobban bizonyítják a közel félmilliót tevő turkománok és jürükök Kisázsiában, kik már a XVI. század óta kóborolnak azon térségeken, melyeket jelenleg is laknak, és a körülmények kedvezvén nekik, még maiglan nomád életet élnek. Tehát csakis Kisázsia volt azon föld, melyen a törökség elszaporodhatott s erős gyökereket verhetett, míg Európában a hóditók kardja csak a muhammedán hittérítés, nem pedig egyszersmind a törökösités művét vala képes véghezvinni; és a tulajdonképi oszmánok száma az európai Törökországban, daczára 500 évnél hosszabb uralmoknak, sohasem haladta meg a 600,000-et, míg a birodalom ázsiai részében, bár nem mint Ubicini 13.000,000, de mindenesetre 10.000,000 törököt lehet fölvennünk, kik nagyobbrészt a szunnita felekezet hívei és megtelepülten élnek.

Ha már most e futólag odavetett ethnographiai vázlatban idézett számadatokat összeállítjuk, azt látjuk, hogy

141,992	szibiriai török
1.040,000	keleti turkesztáni
2.299,366	kirgiz
350,000	karakirgiz
1.000,000	turkomán
70,000	karakalpak
2.500,000	özbég
70,000	kipcsak
77,301	kurama
900,000	szárt
700,000	baskir
638,710	tatár
200,000	nogai
600,000	csuvas
71,968	kumük
900,000	Kaukázuson túli török
2.000,000	iráni török
10.000,000	oszmán

összesen 23.559,337, vagyis kerek számban 24 millió török-tatár nemzetiségű egyén vehető föl, kiknek talán negyedrészét képezik a szorosan vett nomádok, míg a többi három negyed kizárólag földmívelőnek tekintendő.

Tekintve a vallást, csak igen csekély részök követi a samanizmust, még kisebb részök a keresztyénséget, míg a túlnyomó többség az iszlám híve.

Nem szándokunk ugyan, itt kimerítő történet-népismei elmélkedésekbe bocsátkozni, azonban e rövid vázlat végén nem hallgathatjuk el azon megjegyzést, hogy az emberi nem legkülönbözőbb részei között egyedül a török-tatárok azok, kik azon jelentékeny szerep után, melyet a világtörténetben egy évezreden túl játszottak, most a nyugati műveltség szellemétől

megtörve, hatalmas átalakulást kénytelenek eltűrni. — A nomád életre alkalmas területek határai mind szűkebbekké lesznek és azon telepítési folyamat, mely ezelőtt századokat vett igénybe, talán már az utánunk következő második nemzedék alatt érend véget.

A középkor s az őstörténeti idők töröksége, melyről e tanúlmányban annyiszor történt említés, nemsokára már csak leggyöngébb vonásaiban fog létezni.

II. melléklet 135. számu laphoz.

JULIAN SZERZETES NAGYMAGYARORSZÁGI ÚTJA.

Julian szerzetes nagy-magyarországi útja, melynek elbeszélése, mint a *Liber Censuum Camerae Apostolicae* (p. 445) melléklete a vatikáni könyvtárban található, oly zajt ütött a tudós világban és annyi a magyarok eredetére vonatkozó, combinatiónak szolgált kiinduló pontjáúl, hogy szemben a fontossággal, melylyel ez úti rajz tanúlmányunkra nézve bír, kénytelenek vagyunk ez okmány tartalmát alaposan megvizsgálni és a tulajdonképi tényállást, a mennyire ezt a rendelkezésünkre álló kútforrások megengedik, világosan megállapítani. Tudvalevő dolog, hogy Dezsericzky József Incze kegyesrendi szerzetes, ki mint rendje főnökének segédje Rómában tartózkodott, volt az első, ki ez útirajzot fölfedezte és *Josephi Innocentii Desericii de initiis ac majoribus Hungarorum* czím alatt Budán 1748-ban közrebocsátotta. E kiadást használta föl *Codex diplomaticus Hungariae* czímű munkájának IV. kötetében (Vol. I. 50—57.) Fejér György. Ugyancsak e kiadást minden hibáival együtt Endlicher a *Rerum Hungaricarum Monumenta Arpadiana* czímű gyűjteményben lenyomatta, míg végre Theiner azt a *Vetera Monumenta Historica Hungariam Sacram Illustrantia* czímű művének I. kötetébe, a legnagyobb pontossággal ugyan, de az eredeti kézirat hibáival együtt, fölvette. E kiadá-

sok után SZABÓ KÁROLY,[1] kinek az előbbi adatokat köszönhetjük, az említett okmányt magyarra fordította, mely fordítás, mint ez érdemes tudósunk minden dolgozata, okirati pontossága által tűnik ki, a mely oknál fogva az vizsgálódásainknak alapját képezte.

Ez útazásnak, melyről nem maga JULIAN, hanem RICHARD szerzetes, SZABÓ K. gyanítása szerint a magyarországi rendnek főnöke, tudósít bennünket, tudvalevőleg a magyarok ősi hazájának fölkeresése volt a czélja, mert híre járt, hogy az utóbbiban visszamaradt magyarok még pogányok, és mert azoknak megtérítése a magyar egyháznak, vagy, a mint SZABÓ K. sejti, magának IV. Bélának gondját képezte. E czélból már korábban küldtek ki négy szerzetest, kik közűl azonban csak az egyik, OTTÓ nevezetű, járt el annyiban sikerrel, a mennyiben az ősi hazára vonatkozó híreket hozott haza, de magának az ősi hazának elérésében hiába fáradozott. Azon szándékkal tért vissza honába, hogy útitársakra tegyen szert, de nemsokára miután eleményeit elbeszélte, az út fáradalmaitól megtörve, elhalt. Újra négy szerzetest eresztettek útnak, kik hajokat és szakállokat pogány módra lenyírták, világi ruhát öltöttek és Béla király költségén Asszán-Bolgárországon és Románián keresztűl Konstantinápolyba útaztak. Innen egy 34 napig tartó tengeri útazás után Zichiába, Matrika városába érkeztek, melynek fejedelme a keresztyén vallás híve volt és száz feleséget tartott. Ez ország férfiai hosszú szakállt növesztenek, hajokat azonban lenyírják az előkelőbbek kivételével, kik rangjok jeléűl balfülök mögött kevés hajat hordanak. Itt 50 napig időztek az útasok, melyek lefolyása után útjokat a király első nejének segítségével tovább folytatták. 13 napon át egy pusztán keresztűl vezetett útjok, hol sem emberekre, sem házakra nem akadtak, míg végre egy pogányok és keresztyének által lakott és Alaniának nevezett tartományba jutottak. E tartományban minden falunak megvan

[1] *Magyarország történetének forrásai.* Best 1860. 87—88. l.

a maga külön kormánya; az egyes falvak között háború és czivódás napirenden vannak. A keresztyének nagyon babonásak, de a kereszt nálok *épúgy, mint* a pogányoknál, nagy tiszteletnek örvend. A tatárok-(helyesebben: mongolok-)tól való félelem miatt itt nem keríthettek útitársakat, a miért is kettejök visszatért hazájába, a magára maradt másik kettő pedig ott időzött, mert hiába kísérlették meg kíséretökből kettőt rabszolgáúl eladni, hogy az így nyert pénzen tovább útazhassanak.

Végre sikerült a két szerzetesnek hitetlenek társaságában útra kelni; 37 napig útaztak a pusztán, mely idő alatt csak 22 hamuban sütött kenyéren élősködtek és iszonyú fáradalmakat állottak ki, különösen, mivel egyikök megbetegedett és így a másiknak őt ápolnia is kellett. A 37. napon a szaraczenok földjére értek, mely *Vela*-nak hívatik, *Bundaz* városába, hol senki sem fogadta őket be és így a nagy hideg daczára szabad ég alatt voltak kénytelenek lakni. Az ép egészségű szerzetes beteg társát azon alamizsnával tartotta fönn, melyet a városban bőven osztogattak neki, különösen a fejedelem, ki őket mint keresztyéneket szívesen megajándékozta, mivel sem a fejedelem, sem népe nem titkolták, hogy ők valamennyien nemsokára a római egyház híveivé akarnak lenni. Bundazból egy másik városba mentek, hol a Bernát nevű szerzetes betegségének áldozatja lett és a másik Julian nevű egy szaraczén pap szolgálatába állott, ki épen elútazófélben volt Nagy-Bolgárországba. Vele Julian Nagy-Bolgárországba érkezik, melyet nagy és hatalmas birodalomnak rajzol, melynek lakosai egytől egyig pogányok. E birodalomban mindenfelé a bekövetkezendő áttérésről a keresztyén vallásra és a római egyház főhatóságának elismeréséről beszélnek. Ugyane birodalom egy másik városában, mely egymaga 10,000 harczos fölszerelésére képes, szerzetesünk egy asszonynyal találkozott, ki azon országból való volt, melyet ő keresett, ki őt fölvilágosította az útról, melyen ezután haladnia kell, a mennyiben azt állította, hogy az általa keresett magyarok földjét két napi útazás (duas dietas) után bizo-

nyára meg fogja találni. Úgy is lett; ő rátalált a magyarokra az Etil nevű nagy folyam mentében, és miután mint magyart fölismerték és megértették, nagy volt az öröm, körülvezették a házakban és falvakban és tudakozódtak keresztyén rokonaikról és azok királyáról. Bármit is beszélt nekik JULIAN a hitről és egyéb dolgokról, azt mind örömest hallgatták, mert nyelvök teljesen magyar volt és így egymást jól értették. Ezek a magyarok pogányok, kik az istenről mit sem tudnak, de másrészt bálványokat sem imádnak, hanem a vadak módjára élnek. A földmívelés ismeretlen előttök, mert csak ló-, farkas- és hasonló hússal táplálkoznak, azonkívül kanczatejet és vért isznak. Bővelkednek lovakban és fegyverekben, nagyon fürgék és ügyesek a hadviselésben. Az ősök hagyományaiból tudnak annyit, hogy a keresztyén magyarok tőlök származnak, de hogy ez utóbbiak most hol tartózkodnak, azt nem is gyanítják.

A tatár nemzet velök szomszédos, háborúskodtak is már vele, de mert nem voltak képesek a magyarokat legyőzni, sőt az első összecsapás alkalmával magok győzettek le, egymással egyesültek, és a magyarokkal együtt tizenöt országot elpusztítottak. A magyarok földjén JULIAN a tatárokkal is találkozott, továbbá a tatár fejedelem követével, ki magyarúl, oroszúl, kúnúl, németül, szaraczén nyelven és tatárúl értett; ez elbeszélte, hogy az öt napi útnyira levő tatár sereg Németország ellen készül és csak azon csapatokat várja még be, a melyeket fejedelmök Persia elpusztítására küldött ki. Ugyanezen követ beszélte még, hogy a tatárok országán túl még egy óriás nép lakik, mely szintén fölkerekedni és mindent elpusztítani készül.

Miután a szerzetes mindezekről értesült, a magyarok marasztaló kérései daczára elhatározta, hogy Magyarországba visszatér. Mindenekfölött attól tartott, hogy az ázsiai magyarok megtérésének hírére a köztök és az új haza között fekvő népek háborogni és nyugtalankodni fognak és így esetleg a közlekedést megakadályozzák; de attól is félt, hogy fölfedezése halála

esetében ismeretlen marad. Három nappal János napja előtt tehát egy rövidebb úton, melyet a magyarok ajánlottak neki, hazafelé készült, és miután néhány napig szárazon és vízen útazott, és a Ruthenián és Lengyelországon át vezető útat lóháton bejárta, két nappal karácsony után hazájába ért. Visszatérése közben 15 napig útazott vízen a mordvinok országán keresztül, melynek népét vadnak és kegyetlennek rajzolja. A jóslóiktól hallott hír után, hogy keresztyénekké kell lenniök, Nagy-Lodomeriának fejedelméhez fordúltak papokért, ki azonban a dologról mit sem akart hallani, és csak azon választ adta nekik: «Ez a római pápára tartozik, mert hiszen úgy sincs már messze az idő, melyben valamennyien el fogjuk ismerni a római egyház főhatóságát».

Ez rövid tartalma az úti vázlatnak; de mielőtt az itt elősorolt tények vizsgálatába bocsátkoznánk, szükségesnek tartjuk az iránt tisztába jönni, hogy mily esztendőbe vagy legalább mily időtájba eshetik ez útazás. A szerzetes elbeszélése maga e tekintetben semminemű positiv adatokat nem szolgáltat, és ha a magyar és külföldi történetírók, daczára e körülménynek mégis vagy az 1236., vagy az 1237., vagy az 1239. esztendőt fogadják el, úgy az csak azon helyre való tekintettel történhetett, a mely azon bevárandó csapatokról szól, melyeket a tatár fejedelem Persia elpusztítására küldött ki, és mely helynek értelmében Szabó K. Hammer [1] nézetére támaszkodva, az 1236. esztendőt fogadja el. Szerintünk azonban e következtetés korántsem állja ki a sarat. Először is nem foghatjuk föl, hogy a tatárok fejedelme, kin nem érthetünk mást, mint Batu khánt, miért intézett volna akkortájt a középső Volga vidékéről, tehát meglehetős nagy távolságból Persiába becsapásokat, holott Dselal-ed-din Menkbirdi halála után már egész Persia Oktai alatt mongol birtok volt, és holott még ez országnak északnyunyugati részét is, t. i. Erdebilt és Gendsét, 1235-ben mongol

[1] *Geschichte der goldenen Horde*, 104—105. l.

portyázó csapatok elpusztították és leigázták. Másodszor e fölvétel annál kevesbbé jogosúlt, mert az 1235-iki egyezmeny értelmében Oktai önként bízta unokaöcscsére, Batura a Volgán való átkelésre és keleti Európa meghódítására szánt seregek fölötti parancsnokságot, és ennek folytán azon időtájt közöttük semminemű versengés nem létezhetett. Harmadszor eléggé ismeretes dolog, hogy 1237-ben Menkü és fivére Büdžik, a hadsereg balszárnyának vezérei a Kaspi-tó északi részén és a határos pusztán lakó kúnokat megtámadták és elhatározóan megverték, ugyanakkor, mikor Batu nyugati útjára indúlt, miután a burtasok mindkét részét, t. i. a mokša- es erza-mordvinokat legyőzte[3] és Rjazan felé volt útközben. Negyedszer a mongoloknak Persiába való becsapására vonatkozó adat sem egy a Volga mentén, sem egy Szubutai Bahadur vezénylete alatt álló hadseregre nem vonatkozhatik, mint ezt Howorth véli,[4] hanem egyedül azon hadtestre, mely akkortájt a Kaukázuson túl végezte hadi műveleteit, és mely portyázásait valószínűleg egészen Bagdad-ig és Irak-Adšemi-ig kiterjesztette. Ötödször még növekszik ez évszámot illetőleg a zavar, ha azt olvassuk Wolff-nál,[5] hogy IV. Béla az 1237-ben Magyarországon a mongolok közeledéséről elterjedt hír hallatára Julian-t másodszor küldte Ázsiába és, hogy Julian azon időtájt Nagy-Magyarországot épúgy, mint Nagy-Bulgariát már a mongolok hatalmában találta.

A mondottakból kitűnik, mily rendkívülien bajos dolog Julian nagy-magyarországi útját 1237-re tenni. Ha már e chronologiai talány, mely alig lesz valaha megfejthető, az egész tudósítást gyanúba ejti, bizalmatlanságunk az egész iránt még növekedni fog, ha a meglehetősen gyér földrajzi és tárgyi adatokat figyelmünkre méltatjuk, illetőleg más ugyanazon korból

[3] *D'Ohsson* II. 113. l.

[4] *History of the Mongols* II. (Division I.) 95. l.

[5] *Geschichte der Mongolen von den frühesten Zeiten bis zum Tode Ogolai's* 269—274. l.

származó es ugyanazon vidékre vonatkozó följegyzésekkel egybevetjük. Ez okvetlenül szükséges, ha pontos ítéletet akarunk hozni, a miért is czélszerűnek tartjuk a szerzeteseket útjokon lépésről-lépésre követni. Hogy a Domonkos-barátoknak 33 napra volt szükségök, hogy Konstantinápolyból Zichiába, illetőleg annak fővárosa Matrikába, a mai Kercsbe érjenek, az minden esetre nagyon feltünő, ha tekintetbe veszszük, hogy a byzancziak, genuaiak és velenczeiek már akkor is élénk kereskedést folytattak azon vidékkel és, hogy egy vitorlás hajónak legfölebb 10—15 napjába kerül az említett útat megtenni. Azonban tengeri útazásnál, hol előre nem látott eshetőségekkel is számolnunk kell, a szigorú bírálatnak helye nincs. Ne bántsuk tehát ez adatot, és lássuk inkább, hogy áll a dolog azon 13 napos úttal, mely útazóinkat, mielőtt Alaniába értek, egy pusztán vezette keresztül, hol sem emberekre, sem házakra nem akadtak. Alania néven már a VI. század vége felé az északkeleti Kaukázusnak azon részét értették, mely a Kama és Terek mentében a Kaspi-hegyeknek északi kiágazásáig terjedt, mert ZEMARCHUS Alaniából való visszatértében a Phasishoz ért és onnan Trebisondba ment. PTOLOMAEUS szerint (VI. 14.) az alanok az Aral-tó mellett laktak, de 40. Kr. e. az alsó Don felé vonúltak, hol a húnokhoz csatlakoztak és részint Attila háborúiban vettek részt,[6] részint pedig ott telepedtek le, hol később a mongolok találták őket; a XIII. század vége felé azonban, mint nemzet nem igen jöhetnek már tekintetbe, daczára annak, hogy PLAN CARPIN, RUBRUQUIS, JOSAFAT BARBARO és, a mint látjuk, a mi úti vázlatunk is, mint nemzetről tesznek rólok említést. Vajjon az alanok az osszetákba olvadtak-e be, a mint KLAPROTH hiszi, azt bajos volna eldönteni, ép oly bajos, mint Alaniának XIII. századbeli határait pontosan megállapitani, mert azon kereskedelmi út, mely a krími félszigettől és Tanától a Kaspi-tó felé vezetett, inkább észak felé irányúlt, és tud-

[6] YULE: *Cathay and the ways thither* II. 287.

tunkkal csak IBN BATUTA útazta be ez útnak egy részét, a menynyiben Asovból Madsarnak tartott, hogy onnan a Kaukázus tövében fekvő Bišdag-(öt hegy)ot, hol akkortájt Özbeg khán tanyázott nyári sátrai alatt, elérhesse.

Térjünk azonban vissza szerzeteseink útjára. A kép, melyet az elbeszélésből Alania anarchicus állapotáról nyerünk, megegyez ugyan a kaukázusi tartomány akkori politikai és társadalmi viszonyaival, melyek napjainkig sem változtak, és a keresztyén népen bízvást Georgia lakosait, vagy a mingrelieket és imretieket érthetjük; de már a matrikai fejedelemnek keresztyénségéhez, kinek nemzetisége HEYD [7] megjegyzése szerint meg nem állapitható, bizonyos kétség fér. A 13 napos út Matrikából Alaniába érthetetlen előttünk, mert nem tudjuk, hogy a pusztának mely részét kell értenünk és arról sem értesülünk, vajjon JULIAN és BERNÁT — a másik két szerzetes tudvalevőleg Zichiából visszafordúlt — az északi vagy a déli úton mentek-e Alaniába. Későbbi útazóktól megtudjuk, hogy a Fekete-tengernek keleti partvidéke a Kaspi-tónak északi partvidékével két út által volt összekötve, melyek közűl az első Tanaból Hadsi-Tarkhanba, az olaszok Citracan-jába, a mai Asztrakhanba vezetett és a melyen az ember PEGOLOTTI [8] állítása szerint ökrök által vont szekereken 25 napig útazott, míg a másik, vagyis déli út, a melyen IBN BATUTA haladt, Matrikából Madsaron át a Kuma mentén vonúlt végig és aligha volt sokkal rövidebb az elsőnél. Minthogy JULIAN szárazföldi útját Matrikából kezdte, nem járhatott más úton, mint száz évvel utána az arab földrajzíró, azaz a déli úton, és ez esetben méltán kell azon megütköznünk, hogy a már akkor híres *Madsar* helységről nem emlékszik meg, és a nagy Alaniának azon helyéről, honnan észak felé irányozta útját, teljesen hallgat. Ez útról csak annyit tudunk meg, hogy 27 napig tartott, míg végre JULIAN és társa a *Vela*-nak

[7] *Geschichte des Levantehandels* I. 225.
[8] YULE: *Cathay and the ways thither* II. 287.

nevezett Szaraczénországba és annak *Bundaz* nevű városába érték. Vessük föl mindenekelőtt a kérdést, hogy mit kelljen Vela-n és Bundaz-on értenünk? Azt véljük, hogy nem tévedünk, ha az elsőben *Bilar*,[9] *Belar* vagy *Bülar* városának, az utóbbiban pedig *Burtaz* vagy *Burtas* népének és területének nevét ismerjük föl; mindkét esetben tehát íráshibával és fogalomzavarral van dolgunk, mert *Belar* nem ország, hanem város, *Bundaz* pedig nem egy városnak a neve, hanem egy népé. Hogy Bilar, Belar vagy Bülar nem tévesztendő össze *Bolgar*-ral, a mint azt eddigelé YULE tette, az eléggé kitűnik FRAEHN-nek *Bulariae urbis origo atque fata*[10] czímű értekezéséből, mert a két város csak annyiban áll némi összeköttetésben egymással, a mennyiben Bolgarnak régi lakosai voltak azok, kik a mai Bilarszk helyén Bülar városát alapították; és hogy e város már 1293. viselte e nevét, az kitűnik egy éremből, melyet Tuda Mengü khán az említett helyen és esztendőben veretett.[11] Bülar helységből, mely az ANONYMUS-nál olvasható »terra Bular«-ral azonos, a török-bolgár elemnek gyarmatosítása nyugat felé irányúlt, a mennyiben Bülar lakosai Kazanba költöztek, miután Timur az előbbi várost lerombolta és lakosait szétkergette; így tűnik ez ki legalább a *Dastani Aksak Timur* czímű tatár kéziratból és ŠEREF-FEDDIN BOLGARI szájbeli hagyományából.[12] A mi már most *Bundaz-* vagy helyesebben *Burtaz*-ot illeti, arra nézve az arab földrajzirók tudósításaiból, kik Burtas névvel egy népet és az általa lakott tartományt jelölnek, megtudjuk, hogy e nép, a mint IBN DASZTA[13] beszéli, a Volga partjain a khazarok szom-

[9] WADDING egy lajstromban a 1314. évből Beler-t említ, mely a mi Bela vagy Vela nevű városunknak leginkább megfelel. (V. ö. YULE: *Cathay* 234.)

[10] *Fundgruben des Orients* T. V. 210—212.

[11] *Catalogue des monnaies du cabinet numismatique de l'université de Kazan, dressé par le prof. Bezérine*, Kazan 1850, 2. l. 97. szám.

[12] V. ö.: ŠPILEVSKY: *Drenvije Goroda* stb. stb. 57—59. l.

[13] CHWOLSON: *Izvjestija* stb. 71, 19, 73.

szédségában lakott és sem házakat, sem városokat nem épített. Ugyanezt beszéli El Belkhi, és habár Edriszi [14] — a mint Chwolson helyesen jegyzi meg — az ő területökön levő városokról tesz említést, úgy ez nem egyéb, mint ugyanazon szerző Bolgarra vonatkozó adatainak összezavarása, a mely hibát Fraehn [15] kimutatása szerint Jakut sem kerülte ki.

Miután az eddig érthetetlen *Vela-* és *Bundaz*-ra vonatkozólag, véleményünk szerint, némi fölvilágosítással szolgáltunk, kövessük tovább a magára maradt Julian-t, és fejezzük ki mindenekelőtt abbeli csodálkozásunkat, hogy útazónk először jut Bülarba és csak azután az inkább délre fekvő Burtasba és, hogy innen újra északnak fordúl Nagy-Bulgária felé. Az úti vázlatnak e zavaros helye egymaga is elégséges volna az egész elbeszélés hitelességének megingatására, annyival is inkább, mert Alaniából Bundazba 37 napi útat számít, holott Bundaz (Burtas) Isztakhri szerint Itil-től, a khazarok fővárosától 20 napnyira fekszik, és Ibn Batuta a Kaukázus tövében fekvő Bišdag-tól az északra fekvő Bolgar-ig vezető útat csak 10 napi időközben járta meg. Gyanúnkat növeli és hitelünket apasztja még az a körülmény is, hogy a szerzetes azon városnak a nevét, melyet Bundaz után látogatott meg, elhallgatja és, hogy azon helynek a nevével is adósunk marad, melyet Nagy-Bulgáriában látott. Nagy-Bulgáriát nagynak, hatalmasnak és sok várossal bírónak rajzolja; már pedig Špilevszkij orosz archæologus szorgalmas munkájából kitűnik, hogy tulajdonkép csak a következő városokat fogadhatjuk el: Bolgar, Suvar, Bülar, Košan, Ó- és Új-Kazan és Tubulga-Atasi; mely két utóbbira vonatkozólag azonban csak XIV. századbeli adatok állanak rendelkezésünkre. Hogy Nagy-Bulgária Julian idejében már nem volt nagy és hatalmas állam, azt annál inkább meg fogjuk érteni, ha meg-

[14] *Géographie d'Edrisi* II. 404. l.
[15] Három a X. századból származó érem; v. ö. *Mémoire de l'Académie de St. Petersbourg*, Serie V., I. kötet, 203. l.

fontoljuk, hogy a mongolok 1223-ban csaptak be legelőször Nagy-Bulgáriába, es több kisebb-nagyobb ütközetek után, melyekben a bolgárok az oroszoktól is segélyt nyertek, a mongolok Szubutai vezérlete alatt 1237-ben, tehát épen JULIAN állítólagos útazása idejében, Bolgart a fővárost megrohanták, lakosait lemészárolták és ezen, a középkorban prémjeiről híres vásárhelyet annyira lerombolták, hogy annak fölépítése többé nem sikerült.[16] E tény, továbbá még azon körülmény, hogy épen az 1237. esztendő tavaszán gyültek össze a mongolok Nagy-Bulgária határán ama híres légyottra, mely európai hadjáratukat megelőzte, úgy, hogy egy békés útazó bajosan látogathatta meg akkortájt, — JULIAN adatainak hitelességét nagy mérvben megingatja. Ehhez járul még egy Nagy-Magyarország fekvésére vonatkozó földrajzi baklövés, melyről ő azt állitja, hogy Bulgáriának egy nagy városából két nap alatt érte el, miután e városban egy magyar nővel találkozott, ki őt az út irányáról fölvilágosította. Hol feküdt, és mi volt e nagy városnak vagy országnak a neve, mely egymaga 10,000 harczos fölszerelésére volt képes, továbbá, mikép lehetséges az, hogy JULIAN a magyarokat 2 vagy 10 napi útazás (THEINER szerint decas dietas) után találta meg a nagy Etil partjain (Volga), holott, a mint tudjuk, Bolgar feküdt a Volga mellett és Magna Hungaria a CATALANIféle térképen épúgy, mint a FRA MAURO-tól származó *Mappa Mundi*-n a Jajik (Ural) felső folyásánál található.

A JULIAN-féle úti vázlatban előforduló földrajzi visszásságok feltüntetése czéljából utalhatnánk még azon állításra, mely szerint a mongolok serege 4 napi útnyira fekszik Nagy-Magyarországtól; ámde Nagy-Magyarország határait nem is sejtjük és JULIAN sem említi azokat. Ki lehetne még emelni a hihetetlen képtelenséget, melynek értelmében JULIAN 15 napig útazott a Volgán lefelé a mordvinok országán keresztül, mikor RUBRUQUIS megjegyzéséből tudjuk, hogy a nevezett népnek csak egy része,

[16] HOWORTH. Part I., 138. l.

a merdasz volt határos a Volgával, RITTICH[17] nézete szerint a mai Pensa és Simbirszk guberniumok helyén, tehát a Volgának oly hosszában, mely legfölebb 5, de semmi esetre sem igényelhetett 15 napnyi útat. Azt hiszszük, hogy megelőző észrevételeinkkel kimutattuk, hogy JULIAN szerzetes földrajzi adatai Ázsiának középkori földrajzával megvilágítva, nagyon kétes becsűeknek tűnnek föl. De nemcsak földrajzi visszásságok foglaltatnak e vázlatban; szolgálhatunk másokkal is. Mit szóljunk azon ellenmondáshoz, mely a bánásmódot illeti, melylyel útasainkat Bundazban fogadják. A városban nem akarják őket sehol sem befogadni, úgy, hogy az érzékeny hideg daczára a szabad ég alatt kell lakniok. Néhány sorral alább meg azt olvassuk, hogy mily adakozók Bundaz lakosai, mily örömest segít fejedelmök keresztyén vendégein és mint nyilatkoztatja ki, hogy népével együtt nemsokára a római egyház kebelébe fog áttérni. Az akkori időnek mohammedánja vagy mordvin embere, mert mordvinoknak tartják némelyek a burtasokat, ég a vágytól, hogy római katholikussá lehessen. Mindenesetre nagyon különös! De a legnagyobb bámulatba mégis csak az ejt bennünket, hogy az époly lelkes hazafi, mint buzgó katholikus szerzetes az Etil folyam mellékein megtalált ázsiai magyarokkal magyarúl társaloghat, és hogy ez utóbbiak kérdezősködnek keresztyén rokonaik és azoknak királya felől. Könnyen érthetjük, hogy JULIAN e helye Magyarország hazafias történetíróinál csakhamar hitelre talált, mert hiszen az Ázsiában visszamaradt magyarokról szóló monda századok óta él a nép emlékezetében; de tudományos kérdésekben nincs okunk a nemzeti érzékenységet kímélni, ennélfogva tehát azt kérdezzuk: lehetséges-e egyáltalában, hogy a XIII. század első felének magyar embere megértse Ázsiában visszamaradt rokonát? Mindenekelőtt meg kell fontolnunk, hogy legkevesebb 400 esztendő múlt el a szétágazás óta, 400 politikai és társadalmi átalakulásokban rend-

[17] *Matemali dlja Etnografii Rossii*, II. 218. l.

kívül gazdag esztendő. A duna- és tiszamelléki magyar nép ez idő alatt második geneticus korszakát élte, nyelve a besenyőkkel, khazarokkal, németekkel és szlávokkal való vegyülés folytán oly lényeges változásoknak volt alávetve, hogy csak az teheti föl az ázsiai és európai magyarok között a megérthetés lehetőségét, ki e második geneticus korszaknak a tényét magát és annak ethnikai, társadalmi és nyelvi következményeit tagadja. A sűrű homály, mely a XIII. és XIV. században a Volga és Ural közötti tartományra vonatkozó ethnikai kérdéseket födi, a képzelő tehetséget ugyan a legmerészebb hypothesisek fölállítására sarkalhatja, de az elfogulatlan tudós alig hiheti, hogy az Ázsiában maradt magyarok, kik az összes magyarságnak bizonyára csak nagyon kis töredékét képezték, az akkori időnek és az ottani vidéknek hatalmas viharai között 400 esztendőn át sértetlen épségben maradtak. A mi e költeménynek, mert annak kell ez úti vázlatot tartanunk, alapját képezte, az a XIII. század közepe táján még nagyon élénk hagyomány volt a magyarok ősi hazájáról, mely a mai baskir földön létezett, a mely hagyománynak Anonymus, Kézai és mások kifejezést adtak, és mely utánok még sokáig élt a nép tudatában; ennek tulajdonítható az is. hogy Rubruquis a baskatirok, t. i. baskirok nyelvét a magyarokéval azonosnak tartja. Szükségtelen talán még különösen hangsúlyozni, mert kétséget sem szenved hogy a Julian-féle úti vázlatnak szerzője Anonymus művét és talán mások krónikáit is ismerte.

Ha Julian az ázsiai magyarokat csakugyan megtalálta volna, akkor e fölfedezéséről szóló tudósítása valószínűleg többre terjedt volna ki, mint néhány bizonytalan adatra, mely adatok azonfelül nagyrészt meg nem bízhatók. Hogy a vadak módjára élő, az istenség fogalmát nem ismerő pogány magyarok örömest hallgatják a katholikus szerzetes beszédeit, az oly anachronismus, melyet a jámbor útazó vallásos buzgalmának szívesen megbocsátunk, Julian itt épügy beszél, mint Odorico da Pordenone, ki a XIV. század első tizedeiben beútazta Ázsiát,

és kinek 20,000 mohammedán megtérítését tulajdonitják.[18] Hogy Julian a burtasoknál (mordvinoknál), az ázsiai magyaroknál, egyáltalán minden népnél, melylyel útazása folyamában érintkezett, oly nagy vágyat talál a katholikus egyházba való áttérésre, azt tőle, mint szerzetestől nem vehetjük rossz néven; de ha azt akarja velünk elhitetni, hogy a volgamelleki magyarok az istenség fogalmát nem ismerik, de nem is bálványimádók, ez állítása époly kevéssé felel meg a valóságnak, mint elbeszélése a farkashús evése- és a vér ivásának szokásáról, mely szerinte a magyaroknál dívott. A farkas, a nomádoknál époly félelmes, mint gyülölt állat, a miért szökevénynek vagy rablónak is nevezik, tudtunkkal époly kevéssé szolgált valaha táplálékúl, mint a kutya; a mi pedig a vérivás szokását illeti, már más helyütt volt alkalmunk[19] ez állítás hamis voltára rámutatni.

Az említett földrajzi és tárgyi visszásságokból kiindulva, a Julian útazásáról szóló tudósítást hamisítottnak kell kinyilatkoztatnunk, mert, ha meg is engedjük annak a lehetőségét, hogy a szerzetesek a magyarok ősi hazájának fölkeresése céljából Konstantinápolyon át Matrikáig hatoltak, — noha az útnak még e részéről is alig tudunk meg valamit, — de a további részt, Vela, Bundaz és Nagy-Magyarország meglátogatását nem igaznak, koholtnak tartjuk. Az egész tudósítás egy a későbbi századokból származó, a magyar krónikák, továbbá Plan Carpin és Rubruquis adatai nyomán szerkesztett nagyon silány compilatió, melynek szerzője alkalmasint egy hazafias lelkű magyar hittérítő volt, mely compilatióból azonban sem Ázsiának középkori földrajza, sem a magyarok eredetének kérdése semminemű hasznot nem húzhat. Ha Julian útazása csakugyan megtörtént volna, akkor ez elbeszélés lenne úgyszólván az első hír, melyet a keresztyén nyugat az óvilágnak ez akkor

[18] Yule: *Cathay and the ways thither* 7. l.
[19] L. a 449. lapot.

alig ismert tartományairól hallott, mivel PLAN CARPIN csak tíz évvel később tért vissza Küjük udvarából, és RUBRUQUIS csak az 1255. évi júniushó vége felé érkezett Antiochiába. A későbbi útazók közül még MONTECORVINO JÁNOS (1280—90), ODORICO DI PORDENONE (körülbelül 1320) és MARIGNOLLI JÁNOS (1339) keresték föl a Volga vidékét; mivel mindezen útazásokról, a POLO TESTVÉREK 1271-iki útjától egészen eltekintve, többé-kevesbbé kimerítő tudósításokkal bírunk, még sokkal inkább feltünő, hogy JULIAN-nak tartalomra nézve jelentéktelen elbeszélését, állítólagos utódainak még legigénytelenebb és mesékkel átszőtt úti rajzai is földrajzi és ethnographiai tekintetben tetemesen felülmúlják. Ha szerzeteseink műveltségét és érdeklődésöket új országok és népek iránt még a legalacsonyabb fokra leszállítjuk is, még mindig nagy bajjal fog járni annak megmagyarázása, mikép történhetett, hogy hosszas vándorlásukról csak öt földrajzi nevet hoztak haza eltorzítva oly vidékről, a melyről korántsem műveltebb utódaik annyi újat voltak képesek a keresztyén nyugatnak elbeszélni.

III. melléklet 243. számu laphoz.

A MAGYAR-UGOR SZÓHASONLATOK
NÉGY KATEGORIÁJA.

A MAGYAR és UGOR nyelvek összehasonlító szótára, melyről a szövegben szó van, ez említett nyelvcsalád következő nyelvjárásaira terjeszkedik ki, minők: finn, észt, lív, lapp = lp., cseremisz = čer., mordvin = mord., osztják = ostj., vogul = vog., votják = votj. = és zürjén = zürj. Az egyes hangjegyek átírására vonatkozólag a 225. lapon levő alphabetre utaljuk az olvasót, azon megjegyzéssel, hogy *ą* = a (angol: all, vagy magy. *a*); *ï* = alhangú orosz ЫI; *y* (finn) = ü; *aa*, *ee*, = nyújtott á, é, valamint *ā*, *ē*, *ō*, IS; *ₒ* és *ₔ* = csak fölvett, egyelőre meg nem határozható o és ö; *χ* = ném. ch; *ṅ* = ng (singen); *č* = cs; *ǯ* = ds; *c* = tz; *z* = dz; *š* = s; *ž* = franczia j; míg a következő ď, ť, ś, ź, ć, ź, ń, ŕ és ľ betűk fölött levő apostroph által e hangok jésítése (Mouillirung) van kifejezve. A mi pedig az általunk felhozott török szavak hangjelölését illeti, a turkologiához tartozó eddigi munkáimban elfogadott átíráshoz alkalmazkodtam, s így itt is az alhangú i = ï, cs = č, ds = ž, s = š, k és ch = kh és k.

A török nyelvcsalád dialekticus különbségére vonatkozólag a következő rövidítések fordúlnak elő: t. t. = általában vett török-tatár, osm. = oszman, uig. = uigur, čag. = csagataj, az. = azerbajdsáni, kaz. = kazáni, alt. = altáji, k. k. = koibal-karagasz, jak. = jakut, kirg. = kirgiz, trk. = turkomán.

Az egyes forrásokra való hivatkozás leginkább oly esetekben történt, melyekben föltételeztük, hogy a bizonyitásra használt anyag kevesbbé ismeretes. Tekintetbe véve, hogy a hangváltozások törvénye az összehasonlító nyelvtanúlmányoknál joggal alapkőnek tartatik, előadjuk itt röviden a magyar és török nyelv kölcsönös hangviszonyainak fő momentumait.

Ha a *Török-tatár nyelvek etymologiai szótárom*ban sikerült bebizonyitanom, hogy a tőszótag leginkább három hangból, t. i. kezdő s végző consonansból és belhangi vocalisból áll, mint pl. *bar*, *kil*, *jaz*: akkor a magyarban is hasonló viszonyt gyaníthatunk; és valamint a törökben, úgy itt is az látszik, hogy a vocalissal kezdődő tőszótagokból az eredeti kezdő consonans elesett. V. ö. tör. alau-jalau (láng), az-jaz (tévedni), egir-tegir (keringeni), ïz-kïz (meleg, izzó), ile-bile (val-vel), av-kov (vadászni); magyar omol-bomol, izgat-bizgat, kár-árt. Másfelől e viszony a magyar és török nyelv között is kimutatható. V. ö. magy. ak, tör. tak (akadni, akasztani), magy. ig, tör. deg (usque), magy. akar, tör. bakar (velle), magy. hosszú, tör. usun (hosszú), magy. haszon, tör. asïg (haszon) stb.

Ha a magyar és török közötti kölcsönös hangviszonyok nyomozását folytatjuk, azt találjuk, hogy az ajakhangok közül a magy. kezdő *b*, az altáji dialektus kivételével, a tör. *b*-nek felel meg. (V. ö. bolyg-bulga, biz-büt, boszú-boši); míg a finn-ugor példákban legtöbbször *p* fordúl elő. A kezdő *b*-nek *m*-mel való váltakozása is sokkal több esetben fordúl elő a magyar-törökben, mint a magyar-finn-ugorban. V. ö. magy. bankó-mankó, bozog-mozog, batyú-motyó; tör. ben-men (én), buz-muz (jég), bejin-mejin (agy). A mi ellenben a magyar kezdő *p* hangot illeti, ez a törökben — az altáji és kelet-turkesztáni nyelvjárások kivételével — csak igen ritkán fordúl elő s ilyen esetben *b*-nek felel meg.

A gutturalisok kölcsönös viszonyára nézve mindenekelőtt megjegyezzük, hogy a kezdő *h* a magyarban gyakran, a törökben csak ritkán fordúl elő és ez utóbbi nyelvben *k*-nak felel

meg; v. ö. magy. hál (übernachten) — tör. kal (marad), magy. haszon — tör. kazan (nyer), magy. hát — tör. kat (hát, hátra); míg a kezdő *g* a magyarban nem igen gyakran, a törökben csak az oszmanliban fordúl elő, a hol előbbi *k* helyére lép. E most említett viszony a magyarban is bebizonyúl, ha ugyanis a gazdag-kazdag, göny-köny, gamó-kamó stb. szavakat egymás mellé állítjuk.

A dentalis *t* és *d*, mint kezdő hangok, egyformán váltakoznak mindkét nyelvben, bár e tekintetben a magyar nyelv inkább a keleti, mint a nyugoti törökhez közeledik, mely utóbbi a *t* helyett gyakran a lágyabb *d*-nek ad előnyt; v. ö. magy. tegčag. töng, oszm. dün (tegnap); magy. töv, čag. töb, oszm. dib (alj, fenék); magy. tele, čag. tolu, oszm. dolu (telt), stb. A mi a hangváltozást illeti, azt találjuk, hogy a *t* a rokon *z*, *sz*, *č* hangokkal s egyszer *k*-val is váltakozik; v. ö. magy. dörög-zörög; tör. dirilti-zirilti (zörgés, zaj); magy. törül, tör. tür (törülni, dörzsölni); magy. tűz, tör. kiz (hőség, melegség); magy. dermed-kermed; tör. tirim-kirim (darab, töredék). — A szóvégző *t* gyakran *j*-vel cseréltetik föl, pl. čag. tij, uig. tit (tiltani), čag. boj (magasság) — uig. bot; sőt néha szó kezdetén is fölváltja a *j*, pl. oszm. jaltra, alt. taltra (fényleni), talpak-jalpak (sík, lapos), tang (fényleni) — jang (égni), stb. Így fölcserélődnek a sziszegő *š*, *s* és *z* hangok részint egymásközött, részint a rokon č, ž és ǯ diphtongusokkal is, épen úgy az egyes dialectusok különbsége —, mint ezeknek a magyarhoz való közös viszonya szerint, a mint ez a következő analogiák számos példáiból látható. Csak még a magyarban levő specialis ugor hangokra, t. i. a gy, l, ly, ny, r és ty-re vonatkozólag akarjuk megjegyezni: hogy — a törökben való idegenszerűségök daczára — ezeknél is kimutatható a váltakozás szabályszerűsége. — Így a magy. *l*-nek a törökben *j* felel meg; v. ö. magy. láng, tör. jang (égni), magy. lassú, tör. jaš (titkos, lassú), magy. lap, tör. japa (lapályos, sík); — a magyar *gy*-nek török *j*, v. ö. magy gyűl — tör. jiil (gyűlni), magy. gyalog — tör. jajag (gyalog), magy. gyáva — tör. jaba

(gyenge, haszontalan); — a magy. *ny*-nek tör. *j*, v. ö. magy. nyes, tör. ješ (nyesni, simítani), magy. nyár — tör. jaz (nyár), magy. nyal — tör. jala (nyalni); — sőt a törökben egészen szokatlan *r* hangra vonatkozólag is be lehet bizonyítani némely esetben, hogy e hang a törökben önhangzó toldással fordúl elő; v. ö. tör. irak — kirg. rak (messze, széles) magy. rokon — tör. rug. és uruk (rokon); magy. ró — tör. oro (ásni); — e mellett azon nem érdektelen kérdés is fölmerűl még, hogy vajjon az *r* e nyelvek szétválása előtt létezett-e mint kezdő hang, vagy talán az *r* előtti önhangzót az ural-altáji néptörzsnek északra húzódott ágai hagyták el?

A magyar és török nyelvek hangviszonyaira vonatkozó e rövid észrevételek után BUDENZ szóegyeztetésének a szövegben fejtegetett négy kategoriájára térhetünk át.

ELSŐ KATEGORIA,

AVAGY OLYAN SZÓEGYEZÉSEK, MELYEK MIND A FINN-UGOR MIND A TÖRÖK-TATÁR NYELVEKBEN EGYARÁNT HELYESELHETŐK.

779) *ad, ád, od* = *dare, geben, verkaufen.*

finn. *anta* = dare, geben, überlassen;
lp. *vadde* = dare, geben;
votj. *ud-* = reichen, darreichen vorsetzen;
mord. *andi* = speisen, füttern.

čag. *ada* = adni, ajándékozni, igérni;
adag, adak = adomány, ajándék, rész, évszak és sziget.
oszm. *öde* = fizetni.

BUDENZ: *Magyar török szóegyezéseimről* írt kritikájában (*Nyelvt. Közl.* X. k. 93. l.) az arab نذر nezr török-fordításának tartja adag-ot s ezt ata-ból (megnevez), illetőleg at-ból (név) származtatja. Ennek bebizonyítása végett tartja az adag-nak «rész»-szel, «darab»-bal való fordítását is — a hogyan mi tettük — hibásnak; természetesen, mert ez az ő theoriájához nem illik.

Mi természetesen előbbi állításunk mellett maradunk, és, hogy adag nem tévesen fordíttatott «rész»-szel, «darab»-bal, erre nézve más tekintélyes bizonyítékokat is hoztunk föl. Így BUDAGOV-ot (I. 19), kinél اداغ *dar*-ral (adomány), *vremja, goda*-val (évszak), azután *ostrov*-val (sziget), és PAVET DE COURTEILLE-t, kinél اداق első helyen *voeu*, dont on šacquitte par des aumònes-al, másodhelyen *saison*-nal és *île*-lel van fordítva, a mi nehezen történhetett volna, ha ada ad-tól (név) származnék. Tehát ada, ata (adomány) etymonjaúl at-ot (név) tekinteni nagyon téves, ha meggondoljuk, hogy a török szótárírónak arab fordítása, t. i. نذر, az *ajándékozás, adományozás,* nem pedig az *igérés, odaigérés* alapgondolatát foglalja magában, mint BUDENZ úr véli.

777) *acsarog* = *grimmig sein.*

vog. *oč* = ergrimmen, sich erzürnen;
votj. *vož* = Zorn;
finn. *viha* = ira, odium;
lp. *vašše* = odium;
mord. *azar* = wüthend, böse

kaz. *aču* = harag,
čag. *ačïg* = harag, haragudni;
ačukla, ažïkla = haragudni.

790) *akad* = *hängen bleiben, stecken bleiben.*

finn. *takistu* = haften, fest sitzen
észt. *takista* = befestigen, aufhalten;
vog. *tägep* = hängen bleiben;
osztj. *tagarla* = hängen bleiben
zürj. *takal* = einsinken.

t. t. *tak* = akaszt, hozzá illeszt
takïn = fönnakadni;
tokun = megtaszítni, összeütni.

792) *al* = *unten befindlich, der Untere, Untertheil.*

finn. *ala* = Unterraum;
alla = unten;
észt. *ala* = Unterraum;

t. t. *alt* = alatt, alsó rész;
kirg. *alši* = alsó rész;
(a bokacsont-játékban t.i.

mord. *ala, al* = Untertheil;
cser. *ül* = pars inferior;
zürj. *ul* = Untertheil, das Untere;
osztj. *vol* = Fundament, Grund;
lp. *vuolle* = inferior.

az ašikban használatos kifejezés.)
V. ö. a magy. alsó-val.

801) *által* = *trans, ultra.*

osztj. *ulti* = über etwas (u. *navirmata* = überspringen)
vog. *ulte, ult* = über (katel *ult joχtali* = er kommt jeden zweiten Tag); *uilt, ult* = darnach

čag. *öte* = óta, túl, azután;
öt = átmenni,
ötrü = átalellenben, szemközt.

805) *anya* = *Mutter.*

votj. *anaj* =
vog. *āngu* = Mutter
mord. *aňa* =

t. t. *ana, ene* = anya.

806) *ángy* = *glos, fratria.*

vog. *qńe* = Frau des älteren Bruders;

t. t. *enge, jenge* = az idősebbik fivér neje, sógornő.

810) *ár* = *pretium; áros* = *pretiosus.*

finn. *arvo* = pretium æstimando constitutum;
észt. *arva-* = Schätzen, raten, meinen;
lp. *arvo* = pretium;
mord. *arse* = denken;
zürj. *art-* = Überschlag machen;
vog. *ārtel* = bestimmen.

t. t. *aïr, aar* = nehéz, értékes, drága, költséges.
aaruk = portéka.

Ezen szó gyöke: *ag, ak;* — *agïr,* vagy *aïr* egyszersmind *aïrla* igegyöke is (becsűlni, tisztelni).

813) *arasz* = *Spanne.*

vog. *tqrqs* = Spanne; kirg. *karis* = arasz.

821) *asz* = *arescere; aszszú* = *aridus, siccus.*

vog. *tqs* = trocknen; *tqsem* = trocken; oszt. *sos-* = trocknen; észt. *taheda* = trocken; mord. *tusta* = dick, geronnen.

t. t. *issi, issik* = forró, meleg; *issit-* = melegíteni; *issin-* = megmelegedni.

826) *atya* = *Vater.*

oszt.	*ata*	Vater	t. t.	*ata*	atya.
vog.	*āže, aže*		alt.	*aċa*	
votj.	*ataj*		k. k.	*ata, ada*	
čer.	*aċi*				
mord.	*ata*				

829) *áz* = *madescere, humescere.*

vog. *jos* = nässen; oszt. *losta-* = nass machen

t. t. *jaš* = nedves; *ezil* = ázni *izgar* nedvesség.

482) *basz* = *coire cum fœmina.*

mord. *paski-* = coire cum fœmina; finn. *puske-* = stossen, stechen; lp. *poskete-* = pungere; vog. *put-, pūt* = stechen.

t. t. *bas-* = nyomni, ráesni meglepni. V. ö. a magy. fasz-t (penis) baszszal (coire cum fœmina) és a t. t. *sik-et* (penis) sik-kel (coire cum fœmina).

483) *bégy, bögy* = *ingluvies, ventriculus avium.*

mord. *pekä* = Bauch; finn. *päkiä* = carocrassior;

kirg. *bagir* = has; (Budagov I. 233.)

észt. *päkk* = Ballen;
ost. *puka* = Kropf.

čag. *bagir* = a madár melle. (V. ö. *bagri kara* = fekete begy.)

Begy a magyarban is első sorban a madarak gyomrára alkalmaztatik.

486) *bír* = *besitzen, Kraft haben, etwas vermögen*; *birkoz* = *luctari*; *biró* = *Besitzer.*

zürj. *vermi* = können, vermögen;
votj. *vormi* = überwinden;
vog. *vĕrm* = vermögen;
perm = ertragen.

t. t. *bar* = bírni, birtokolni;
barim = birtok;
kirg. *barum* = marha, birtok; (v. ö. magy. barom-mal).
čag. *bajri* = öreg, ősök; gazdag, birtokos.

Míg az ugor példákban a «bírhatás, hatás-hetés», addig a törökben a birás, birtoklás jut kifejezésre.

491) *boka* = *Knöchel.*

finn. *pahka* = tuber in arboribus, tumor in corpore;
mord. *pov* = Knopf.

t. t. *bogun* = bötyök, csomó.

493) *bonyolód* = *sich verwickeln.*

votj. *biń* = umwinden;
bińalt = wickeln;
ost. *pańi* = Knäuel;
vog. *muńilt* = aufwickeln:
cer. *mundura* = glomus.

t. t. *bončuk, monžuk* = gombolyag, csomó;
bok, bong = összefonni, gombolyítani (v. ö. بوكمق BUDAGOV I. 286)

504) *búj, búv* = *sich verkriechen, sich verstecken.*

észt. *puge* = kriechen, schlüpfen;
lp. *puokče* = in aquam se mergere.

čag. *buk* = elrejtőzni, lesben állni;
bugči = a ki elbúvik, leselkedő.

Etymologiai szótáromban *buk*, tévedésből bak (látni) ige gyök alá soroztatott.

498) *bő*, *bőv* = *copiosus, amplus, prolixus.*

finn.	*pyyleä* = solito major, ingens;	t. t.	*bol* = tág, bőséges, jó hosszú;
észt.	*väli* = frei, offen;		*bolluk* = gazdagság, bőség;
lp.	*mälked* = satis, multum.	čag.	*baj* = gazdag.

508) *bűz* = *Gestank; büdös* = *stinkend.*

finn.	*mätä* = putridus;	čag.	*pis* = büdös, piszkos;
észt.	*mäda* = Eiter;		*pis koku* = rossz (büdös) szag.

384) *cseleked* = *handeln, thun.*

finn.	*hääli* = operosum discursare.	t. t.	*čalka* = mozdulni, mozogni, sietni.

Mi tökéletesen megegyezünk Budenz-el abban, hogy *csel* nem annyira a cselekvés mozzanatát, mint valamely cselekvéshez készülést, a megmozdulást fejezi ki, és épen ezért állítottuk szembe a magy. *csel*-lel a tör. *čal*-t.

385) *csend csönd* = *Ruhe, Stille.*

vog.	*täuänt* = stille werden;	čag.	*tinč* = nyugodt, csöndes;
ost.	*teriň* = still, ruhig;	kaz.	*tončuk* = nyugodt; állott (vízről).
finn.	*tyry, tyrene, tyventy* = tranquillum fieri.	t. t.	*tin, ton* = nyugodni, kipihenni;
			tinčle- = nyugodt lenni.

386) *csepp, csöpp* = *Tropfen; csepeg* = *stillare.*

votj.	*šapik* = Tropfen;	t. t.	*čöb, čöp* = apró darabokká vagdalt, vagy tördelt test.
čer.	*čev* = stillare;		
finn.	*tippa* = gutta.	čag.	*čöprek* = kis darab.

Csöpp a magyarban nemcsak «gutta», hanem «kicsiny, kevés», értelemben is használtatik. V. ö. egy csöpp ember.

390) *csillag* = *Stern* ; *csillog* = *funkeln, schimmern.*

čer. *čolguž* = splendere;
finn. *selkeä* = clarus;
észt. *seľge* = rein, klar;
lp. *čälget* = purus;
ost. *sel* = weiss;
vog. *šali* = weiss, glänzend

kir. *žilla* = ragyogni, fényleni;
žolduz = csillag; žilī = melegítni;
žilit = megmelegíteni;
uig. *julak* = fáklya;
čag. *jillak* = fénylő;
osm. *jildirim* = villám;
čil = ragyogó, fényes (čil *akče* = új, azaz fényes ezüst).

392) *csipő* = *coxa, Hüfte.*

finn. *häppää* = pars dorsi tuberosa ad scapulas;
észt. *saps* = Vorderbug der Pferde;
lp. *čäpot, čäpet* = collum;
vog. *sip* = Hals.

t. t. *sap* = több tárgynak alsó, vastag része; így pl. a növény tőkocsánya, a fegyver fogantyúja, stb.

Budenz szerint a «pars protrudens corporis» alapfogalmát zárván magába.

395) *csomó* = *nodus, tuber.*

finn. *solme, solmu* = nodus;
lp. *čuolm*, mord. *sulma* } Knoten.

t. t. *čuma* = dögvar, pestis;
čag. *čom* = egyesített, tömött, mind;
čumak = buzogány, gömb;
čom, čum = leguggolni, fürödni.

403) *csuk* = *claudere, einschiessen, einstecken.*

finn. *tukki* = verstopfen, verschliessen;
észt. *tukki* = drängen, stopfen;
zürj. *tupki* = zustopfen.

čag. *tik, tuk* = bedugni bezárni;
tokta = feltartóztatni, akadályozni.
tok = tele, jóllakott.

255) *dér* = *Reif; dermed* = *erstarren.*

finn. *tyrmiä* = rigidus, vix flexibilis;
ost. *tarim* = hart.

čag. *kirau* = dér, fagy;
kir = ősz, szürke (v. ö. dér [Reif], deres [grau]).

265) *dorgál* = *rügen, züchtigen.*

zürj. *dor* = schmieden;
mord. *ture* = sich schlagen;
lp. *toro* = pugnare;
finn. *tora* = jurgium, rixa.

t. t. *tört, dürt* = taszítani, hozzáütni, serkenteni;
kaz. *tört* = összezúzni, szétvagdalni;
trkm. *dürti* = ösztöke, az állatok serkentésére;
uig. *tarkila* = haragudni.

842) *él* = *Schärfe, Schneide.*

vog. *elmi* = Schneide;
elmiñ = scharf.

oszm. *bile, bele* = élesíteni, köszörülni;

Hogy a magy. *él* s az ugor *el* csak egy előbbi *bel*-ből eredhetett, mely a törökben ma is föltalálható, könnyen föltehető.

848) *elő* = *vordere elé* = *vor elől* = *voran.*

finn. *ete* = locus anticus, quod ante est;
lp. *aut* = vor;
zürj. *il* = ferne;
vog. *eli* = vor:
ostj. *jel* = vordere.

čag. *eli* = elé; ilej = elő rész;
alin, elin = előre;
uig. *ilik* = első, fejedelem;
oszm. *ilk* = először.

849) *em* = *lactare*; *emlék* = *mammae*: *emse* = *Sau*; *eme* = *femella*.

finn. *ime* ⎫
ost. *em* ⎬ saugen;
zürj. *nimal* ⎪
lp. *ńamme* ⎭
finn. *emä* = anya.
ost. *ima* = Weib;
zürj. *eń* = Frau.

t. t. *em, im* = szopni;
emzik = szopó;
emčik = csecsbimbó, mell;
ene = anya.

850) *ember* = *Mensch*, *Mann*; tulajdonképen a felnőtt férfi, mint a gyerek ellentéte.

Hunfalvy a magy. «ember» szóban — a vogul hitregére támaszkodva, mely az embert a levegő fiának tartja — a vogul *elm* (lég) és a finn-ugor *ger* (gyermek) szavakat akarja fölfedezni. Ennél fogva, hogy a *földszülötte* a magyaroknál ég-, vagy légszülötte volna, csak hypothesis, mely először fogalmilag nagyon merésznek látszik, másodszor hangtanilag sem egészen igazolható, mivel a belhangi *m*, mint egyéb példákból látható, gyakran *mb*-vé, vagy *mg*-vé változik. (V. ö. ám—ámbolog, rom-rombol). Tehát *mb* és *mg* csak hangtársulásnak tekinthető; és így úgy látszik, hogy ember egy eredeti *emer* vagy *emger*-től származott és nem is lehet összétetelnek tartani. E nézetből kiindúlva, én az em—emb, helyesebben emg tőszótagban a t. t. *em-emq*-et (fáradozni, vesződni) és az ember-, vagy emger-ben a fáradozót, törekvőt jelentő igenevet látom, minthogy ebben olyan eszmemenet van kifejezve, mely a régi nomád gondolkodásmódnak inkább megfelel, mint a mythologiai alapon nyugvó légi fölvétel. (V. ö. lat. vis — vir; tör. erük [erő] — er [férfi]: persa merd [férfi] — német mord [mann]: szláv muž [férfi] — mučit [gyötörni], stb).

Budenz az említett származtatásoktól eltérőleg, «ember»-ben finn-ugor *em*, *emb* (nagyobb; *enä*, *ine*-től = nagy) és *er* (férfi) szóelemeket, következőleg a «mas magnus» (felnőtt

férfi) jelentést, mint a *gyerek* ellentétét akarja fölfedezni; mely utóbbiban a «kis ember, fiatal ember» jelentését sejti. Mint látható, mind a három származtatás csak combinatión alapúl és a talányszerű szónak végleges megoldása a jövőtől várható.

856) *ének* = *cantus, cantio.*

finn. *ääne* = vox hominium et animalium, sonus;
lp. *jäna* = vox, sonus.

čag. *ön* = hang, szó; *önle* = hívni;
kirg. *en* = hang, szó;
alt. *ün* = hang;
t. t. *inle* = nyögni, nyöszörögni.

Fogalmi tekintetben v. ö. oszm. *čagir* = kiáltani és énekelni; čag. *žar* = kiáltás; kirg. *žir* = énekelni.

860) *epe* = *Galle.*

mord. *säpä* =
zürj. *söp, sep*
finn. *sappe*
ost. *sip*
} Galle

čag. *öpke* = harag, epe (képleges értelemben);
öt = epe.

864) *erdő* = *Wald* (alapjelentése: tömeg, sokaság, mint BUDENZ helyesen fölveszi).

ost. *ārat* = Anzahl, Menge;
vog. *ari* = viel;

čag. *or* = duzzadás, áradás;
oszm. *orman* = erdő;
t. t. *ordu* = tömeg, emberek gyülekezete, horda.

Orman-ban épen úgy, mint ordu-ban a tömeg, gyülekezet fogalma van kifejezve és mindkettőnek alapja *or* tőszótag.

871) *es* = *fallen, herabfallen.*

vog. *is* = herabsteigen;
zürj. *uś* = fallen;
finn. *istu* = sedere,

t. t. *döš, töš* = esni, leesni;
aš (l. alább *ašak* = le, lent szónál).

mord. *oza* = sich setzen;
čer. *voz* = cadere.

kirg. *öš* = fogyni, enyészni.

Tekintetbe véve, hogy a trilitteralis tőszótagok képviselik a régibb formákat, a mit BUDENZ is megenged, a tör. *töš* alakot kell primitivebbnek tartanunk.

876) *ész* = *Verstand, Klugheit; eszmél* = *reputare, considerare; esmer, ösmer* = *erkennen.*

vog. *os, es* = Verstand;
ost. *oš* = Verstand, Urtheilsvermögen.

čag. *is, es* = ész, elme;
islik = eszes, értelmes;
osm. *ismarla** = ajánlani, eszébe juttatni
us = ész, ügyesség.

* Lásd: *ismer.*

879) *év* = *Jahr.*

finn. *ikä*
mord. *ie, i*
čer. *i*
lp. *jake* } Jahr.

t. t. *il, jíl* = év.

512) *facsar* = *auswinden, ausringen.*

finn. *puserta* = comprimere;
čer. *pizir* = premere;
zürj. *pizirt* = ausdrücken;
ost. *pazirt* = drücken;
vog. *piškärmät* = zwicken.

t. t. *bas* = nyomni, melyből egy ma nem használt *basar.*

(V. ö. čik — čikar) causativum fogadható el, mely a magyar *facsar*-hoz közelebb áll, mint az ugor puser, pizir, pazir stb.

525) *fed, föd* = *bedecken, verdecken, zudecken.*

vog. *pänt* = decken, bedecken;	uig. *böt* = fedni, betakarni;
zürj. *pödli* = verschliessen;	*bötür* = fedél, fátyol;
finn. *peittä* = tegere	kirg. *büten* = idegen, ismeretlen (betakart?)
lp. *bäitte* = verdecken.	

527) *fehér, fejér* = *albus.*

lp. *päjes, päjok* = albus	čag. *bor* = fehérség, kréta.

528) *fej, fő* = *caput, apex, principalis; fel, föl* = *summum, sursum.*

finn. *pää* = caput, extremitas;	osm. *bej* = herczeg, fejedelem, ezredes.
észt. *pea (pä, pē)* = Kopf, Gipfel;	alt. *pij* = főnök;
mord. *pe* = Ende;	t. t. *baj, bej* = fej. (De ezen jelentésben csak *bej-taš* = főtárs, társ összetételben fordúl elő. Lásd 335. old.)
lp. *paije* = supernus;	(V.ö. az ezzel azonos magy. *pajtás* szót.)
vog. *pän* = caput;	
ost. *pāñ* = Finger.	

531) *fekete* = *schwarz.*

ost. *pegde, pegda* = schwarz.	uig. *pek* = fekete. (V. ö. mong. *beke* = feketeség. Schmidt: *Mong. Szótár* 105.)

Minthogy hangcserélődéssel szórványosan *feteke* is használatban van, Budenz nem *fek*-et, hanem *fet*-et akarja tőszótagúl fölismerni; de elfelejti, hogy a magy. *pej* a fek-fekete-vel összefügg, tehát szóvégző *t, k,* helyett nem vehető föl.

532) *feküsz*, *feksz* = *liegen*.

čer. *pükt* (munušto p.) = incubare ovis;
votj. *puk* = sitzen, sich setzen;
zürj. *pukal* = sitzen.

alt. *pök* = lehajolni, meghajtani magát;
pükte = meghajlítni, lefektetni:
(V. ö. magy. fektet.)

533) *fél* = *dimidius*, *dimidium*.

lp. *pele* = dimidius, dimidium;
mord. *pälä*, *pele* = halb, Hälfte;
čer. *pēle* = dimidium;
ost. *pelak* = Hälfte.

alt. *pöl* = osztani:
pölük = osztály, rész;
kirg. *böle* (kardaš) = fél (testvér).

543) *féreg* *vermis*.

vog. *pĕrik* = Ungeziefer;
ost. *puriñ*: *p. voj* = Spinne.

t. t. *pürge*, pire = bolha,

544) *férj* *férfiú)* = *maritus*, *vir*.

čer. *pörgö* = Mann, männlich;
ergä = Knabe;
finn. *yrkö* = Mann.

osm. *erkek* = férfi, hím;
t. t. *er* = férfi, hím.

556) *fogy* = *decrescere*, *diminui*, *consumi*.

észt. *pūdu* = mangeln, fehlen;
finn. *puuttu* = deesse;
čer. *puč* = decrescere.

alt. *püt* = tönkre menni, elfogyni.

562) *forog* = *sich drehen*, *kreisen*; *fordul* = *sich herumdrehen*; *förgeteg* = *tempestus*.

finn. *pyöry* = vertigo;
pyörö = sese volvens;
észt. *pör* = Drehung;

t. t. *bor*, *bur* = fordítani, keringeni
burgu = furó;

mord. *puveŕa* = drehen;
čer. *pör* = sich drechen;
zürj. *bergal* = sich, drehen;
vog. *per* = drehen, wenden.

oszm. *fírla* = forogni, keringeni;
firtina = szélvész, forgószél;
alt. *poroyon* = vihar;
kaz. *bor* = fordítni, csavarni;
borot = fordúlni, megfordúlni.

564) *fos = dünner Koth van Menschen und Thieren.*

ost. *poś* = Koth, Unrath;
vog. *poži* = merda;
finn. paska = excrementum ventris;
lp. *paik, paika* = stercus;
čer. *puśked* = Durchfall haben;
mord. *piskeze* = Durchfall haben.

osm. *fiski* = az állatok trágyája, ganéja.

566) *fő = kochen; sieden; főz = kochen.*

mord. *pije, pi* = kochen;
zürj. *pöś* = heiss, glühend;
votj. *poś* = kochen;
čer. *püž : püž (cüt)* = sudor (tulajdonképen: Hitzwasser.)
vog. *pajt, pēt* = kochen.

t. t. *püś, piś* = főzni, sütni, főni, megérni;
jak. *bus* = megfőtt;
busar főzni;
kirg. *püs* = főni, sülni, megérni.

568) *fúj, fú = blasen.*

ost. *pū* = blasen, aufblasen;
vog. *puo, pūl* = blasen,
zürj. *pöl'al* = blasen, aufblasen;

t. t. *púla, püle* = fújni, rálehelni.

mord. *puva* = wehen, blasen;
čer. *pu* = flare;
finn. *pukha* = anhelatio.

579) *füst* = *Rauch.*

vog. *posim* = Rauch;
ost. *puziñ* = Rauch;

osm. *pus* = száraz köd, füst. (A *Lehčei Osmani*-ban következőleg van körülírva:
هوانک روی ارضه یاصلنان دومانی
azaz: füst, mely a föld felett, a levegőben elterjed. Lásd a fennebbi mű 370. l.)
alt. *iš* = füst; *išta* = füstöl.

80) *gazdag, kazdag* = *reich, wohlhabend.*

finn. kasea = gross, zahlreih;
koso = reichlich:
mord. *koźä* = reich.

t. t. *kaz-an* = nyerni, meggazdagodni.

A mint Budenz úr a *kaz* tőszótagban a «számos, bőséges» alapfogalmat találja föl, épen úgy lehet, a finn-ugor *kaz, kos* mellett, a t. t. *kaz*-t is e tekintetben vennünk.

87) *gugg* = *hocken; gugorod* = *niederhocken.*

finn. *kykky* = hockende Stellung;
lp. *čokkete* = niedersetzen.

t. t. *čök* = leülni, ülni;
čökük = a mi űl (épületekről).

A lp. *čok* mellett itt a tör. *čök* is tekintetbe jöhet.

184) *gyakor* = *häufig.*

észt. *sagarik* = der Inbegriff des Dichten und Häufigen.

čag. *sokur* = vak, sürü, tömött;
osm. *sagir* = süket (a szóképzés törvénye szerint hasonlólag a tömöttség és bezártság motivumain alapulva).

186) *gyér* = *undicht, schütter, selten.*

észt. *sore* = dünn, undicht;
finn. *harva* = rarus;
mord. *śura* = undicht;
votj. *śer* = selten.

t. t. *sejr-ek, sirek* = ritka, gyér;
sire = ritkítani, gyéríteni.

191) *gyomor* = *Magen.*

ost. *ńumir* = rund;
vog. *ńąmr* = ovum.

t. t. jumru = kerek, kerekíteni.

Azon esetben, ha a gyomor, és a kerekség, kerület fogalmait azonosítani akarjuk, e czélra inkább ajánlkozik a tör. *jumru.*

183) *gyönyörü* = *lieb, reizend; gyönyör* = *Freude.*

mord. *kenär* = Freude.

uig. *köndür* = örvendeztetni;
čag. *könyül* = szív, vidámság, gyönyör.

189) *gyülől, gyülöl* = *hassen.*

finn. *hylkää* = repudiare, rejicere;
észt. *ülga* = Eckel;
lp. *čolle* = exspuere;
mord. *selge* = speien;
zürj. *sölal* = spucken.

čag. *jau* = ellenség;
jaula = ellenkedni;
kirg. *jeü* = ellenség;
jeüle = ellenségeskedni.

Hogy vajjon a gyűlölni, megvetni, utálni fogalmakat, a nekik kifejezést kölcsönző köpés külső cselekvésével, a mint BUDENZ teszi, lehet-e azonosítani, egyelőre függőben kell hagynunk; a magy. hosszú *ű*-ből mindenesetre előbbi kettőshangzóra lehet következtetni.

88) *hab* = *Welle*, *unda*.

vog. *kump* = Welle;
ost. *χump* = Welle.

alt. *kum* = hab, hullám;
kirg. *kompai* = áradni, felbuzogni.

153) *habar* = *miscere*, *agitare*, *turbare*.

mord. *čovoŕa* = mischen, mengen;
zürj. *sor* = mischen, mengen;
észt. *tubra* = quirlen;
finn. *suurukse* = farina cibo fluido immiscenda.

t. t. *kabar* = felbuzogni, felduzzadni, fölemelkedni, felzavarodni;
čag. *kar*, *kour* = elegyíteni, összekeverni, összezavarni.

Kar úgy viszonylik hangtanilag *kabar*-hoz, mint a magy. *kan* a *kaban*-hoz (kandisznó); s épen így csatlakozik a két előbbinek, t. i. fölzavarodni és összekeverni, fogalmi analogiája is egymáshoz.

154) *háború* = *Auflauf*, *Tumult*, *Krieg*.

mord. *sumbra* = turbidus;
észt. *somp* = Verwirrung;
ost. *sump* = Faselei.

čag. *kaburti* = csődülés, zaj;
kabaruk = csődülés, áradás;
kabar = tódulni, áradni.

89) *had* = *Truppe*, *Geschlecht*, *Sippschaft*.

finn. *kunta* = complexus, collectio,
lp. *godde* = Land;

Ha BUDENZ úr a zürj. köd (val, vel) ragot itt tekintetbe vette, akkor a

vog. *kant* = Truppe;
zürj. *köd* = mit.

t. t. *kat* = hozzáilleszteni, sor, sorrend, egyesíteni szót sem szabad figyelmen kívül hagynunk.

Egyébiránt úgy véljük, hogy *had*-nak alapjelentése: hadosztály, illetőleg egy hadseregnek sora, rendje; innen a *család, nemzetség* gyakorlati jelentése, innen a *hadnagy* czím is = egy hadosztály ezredese, egy kerület főnöke, mint az *Akadémiai Szótár* szerzői helyesen gyanítják. A szónak ilyen fölfogása mellett kell a *had*-at a tör. *kat*-tal (sor, szakasz) egyeztetni.

90) *hág* = *steigen, übersteigen, aufsteigen.*

vog. *kang* = steigen, aufsteigen;
ost. *χoñ* = klettern;
zürj. *kaj* = hinaufgehen.

kirg. *kang, kangir* = ide s tova hágni, kóborolni.

91) *hagy* = *lassen, verlassen, liegen lassen.*

lp. *kvode* = verlassen;
mord. *kadi* = lassen, verlassen;
čer. *kod* = verlassen;
észt. *kadu* = verloren gehen;
zürj. *koľ* = lassen;
vog. *kuľ* = lassen;
ost. *χaj* = wegwerfen.

čag. *koj* = hagyni, fedve hagyni;
oszm. *koj* = letenni, fektetni;
uig. *kot* = fekve hagyni, ereszteni, elbocsátani.

Budenz által az e rovatban fölhozott magy. *hagyapni* (köpni) szót én a t. t. *kaji*-val (hányni, okádni) szeretném egyeztetni. A mi a magy. *hagy* s a tör. *koj* (letenni) között levő fogalmi analogiát illeti, azt akarjuk megjegyezni, hogy a magy. *hagy* előbb megállapítani, meghatározni jelentésben használtatott.

V. ö. «napot hagyni» (= szabni, kitűzni), *Magy. Szentek Legendái*ban, Toldy F.-től, 87. l.

155) *háj, héj* = *cortex, crusta, Fett, Schmer.*

vog. *squ* = Fell; t. t. *kij* = szél (margó), part;
ost. *sōχ* = Haut, Rinde; alt. *kuju* = határ, part, szél.

Hasonló magy.-tör. hangviszony van ennél is:

156) *haj* = *Haar.*

votj. *si* = crinis; t. t. *kil* = haj.
finn. *hiukse* = Haar.

99) *hal* = *sterben.*

finn. *kuole*, mord. *kuli*, čer. *kol*, vog. *kql, kol*, ost. *χal* } sterben.

t. t. *öl* = meghalni.

157) *halk* = *leise, sachte, gemach.*

lp. *suolga* = leise, sachte; čag. *aluk* = szomorú, komor.
zürj. *čöl* = schweigsam;
finn. *hilja* = tacitus.

102) *hall* = *hören.*

finn. *kuule*, lp. *kulle*, mord. *kule*, čer. *kol*, zürj. *kil*, vog. *χol*, ost. *χul* } hören.

t. t. *kul-ak* = fül;
uig. *kul-kak* = fül, következőleg: halló. (V.ö. köz = szem és kör = látni.)

160) *hely* = *Ort, Platz, Stelle.*

finn. *tila* = locus; osm. *il, el* = hely, ország, tartomány;
lp. *tilje* = occasio.

Rum·ili = a görögök országa, Ruméliа.
kirg. *il* = telep, falu. = (V. ö. BUDAGOV I. 203. l.)

123) *hervad* = *welken, verwelken.*

finn. *korventa* = ustulare, deurere;
lp. *kvorb* = incendium;
mord. *kirhta* = brennen.

Hogyha égni és hervadni fogalmak egyeztethetők, épen olyan joggal lehet tekintetbe venni a t. t. *kor* = égés, parázs; továbbá *kuru* = száradni, hervadni szavakat.

122) *hév, hé, hő* = *fervidus, calidus, calor.*

észt. *kē* = kochen, heiss sein, glühen;
finn. *keittä* = kochen;
čer. *kü* = maturescere, coqui.
t. t. *kaj-na* = főni, forni.
alt. *köö* = hő.

162) *híj, héj, hézag* = *eitel, leer, Raum, Zwischenraum.*

finn. *sija, sia* = locus, spatium;
lp. *saje* = Ort, Raum.
tat. *küj* = gyenge, üres csekély;
küjre = gyengülni;
k. k. *ki* = bűn, vétek;
kilijg = bűnös.

Hogy vajjon a hiú, üres fogalma, az űr, hézag fogalmával egyeztethető-e, még mindig kérdéses dolog; de, hogy a gyenge, csekély és hiú közötti fogalmi analogia következtében a tör. *küj* sokkal közelebb áll a magy. *híj*-hoz, mint a finn *sija*, az első pillanatra is látható.

126) *hív, hű* = *fidus, fidelis.*

mord. *keme, käme* = glauben, trauen. t. t. *güv-en* = bizalommal lenni, bízni.

163) *hó, hav* = *Schnee.*

lp. *sueve* = Schnee, nix; finn. *suve, suvi* = tempestas hiemalis tepida (?) t. t. *kar* = hó; čag. *kaj* = hózivatar (ez utóbbiból *kajiš*, vagy *kiš-* = tél).

129) *ho, hol, hová* = *wo, wohin; ha* = *wenn; hány* = *wie viel.*

ostj. *χo* : *χoje, χoj* = quis; vog. *χon* = quis; *χot* = wo; finn. *ku-ka* = quis; észt. *kus* = wo; kui = wie. t. t. *ki, kim* = ki; *kaj* = mely; *kaj-da* — hol,— hova; *kaj-dag* = hogyan; *kačan* = (kajčagan-ból) mikor?

133) *hólyag* = *Blase.*

finn. *kuula* = bulla aquæ; észt. *kubl* = Pustel, Beule. lp. *koppale* = pustulare. t. t. *kovuk, kuuk* = hólyag dagadás.

A *kov, kob* (föláIlani) tőszótagból kovul, koul, kuul és ezekből koulag, kuulag (magy. hólyag) alakokat lehet fölvennünk.

136) *homlok* = *Stirn.*

votj. *kim* = Stirn; kimes = Schädel; zürj. *kim* = Augenbraue; lp. *kulme* = palpebrae; ostj. *χulim* = Augenbraue. k. k. *kamak* = homlok; azerb. *kabak* = előrész. (V. ö. persa piš = elő és pišane = homlok; továbbá ang. forhead = homlok.)

BUDENZ azon igyekvését, hogy a magy. *homlokot kulm*-ból

(előrész) és *luk*-ból (csont) akarja származtatni, mint erőszakosat és helytelent elvetendőnek tartjuk.

142) *hosszú, hoszjú = lang.*

vog.	*kosä* = lang;		t. t. *uzun, usun* = hosszú;	
	kosät = weit;		*uzak, usak* = messze.	
zürj.	*kuź* = lang;			
čer.	*kužo* = lang.			

144) *hoz = zu, an, bei.*

ostj.	*χoźa* = zu, an.	čag.	*kaš* = nál-nél, hoz-hez, mellett, mellé;
		uig.	*öz* = hoz-hez.

145) *húgy = urina, lotium.*

finn.	*kuse* = urina, lotium;	t. t.	*süd-ük, sid-ik* = húgy.
lp.	*kožža* = lotium;		
čer.	*kuž* } urina.		
zürj.	*kuǯ* } urina.		
vog.	*kuš* } urina.		
ostj.	*χos* } urina.		

Ha BUDENZ úr a magy. *hab*-ot a finn-ugor *sopt-*, *šor*-val egyezteti, miért nem volna nekünk is szabad a *húgy* tőszótaggal a t. t. *süd-ük* szót szembeállítani;

148) *húny, kún, kúm = schliessen, zumachen (die Augen).*

ostj.	*χań* = blinzeln;	čag.	*kam* = bekötni, becsukni.
vog.	*koń* = zuschliessen (Augen)		
zürj.	*kuń* } zumachen.		
cer.	kum } zumachen.		

151) *huz* = *ziehen.*

ostj. *χúš* = anziehen;
vog. *χąš*, *χas* = ziehen.

čag. *oz*, *uz* = hosszabbítani, nyújtani; előremenni,
uzun = hosszú.

887) *igaz* = *rectus, justus, verus.*

finn. *oikea* = rectus;
mord. *vide*, *vidä* = gerade;
čer. *vik* = rectus.

uig. *ongai* = igaz.

Budenz szerént a magy. *iga-* egy előbbi *inga-*, illetőleg $r_s ng_s$ alakot gyaníttat velünk és ha ez így van, miért ne lehetne ez esetben a t. t. *ong* (igaz), *ongaj* (igaz, egyenes) szavakat, mint legalább is annyira analogokat a finn *oikea* mellé állítani?

901) *ip* = *Schwiegervater.*

vog. *ūp* = Schwiegervater, Schwager;
ostj. *ūp* = u. a.
lp. *vuoppa* = socer;
finn. *appe* = socer.

uig. *übej*, *übeke* (esetleg: öpe, öpeke) = ip;
čag. *öbeke* = nagyapa.

915) *izzó* = *fervens, fervidus.*

vog. *is-* : *isim* = heiss;
isil = warm werden;
ost. *vizila* = sich entzünden;
zürj. *özjí* = brennen;
lp. *acek* = ignitus;
mord. *eže* = sich wärmen.

čag. *is* = égés (is tej = megégetni, kozmásítani);
isig = meleg;
osm. *issi* = hő, izzó;
issit = melegíteni.

Az *iz*, *is* csak másodlagos alakja az eredeti *kiz*-nak (meleg).

168) *jár* = *gehen, wandeln.*

lp. *jorre* = circumire;
jorra = sich drehen;

uig. *jori* = menni, járni, bolyongani;

čer. *jer* = orbis;		*jorik* = menés.
zürj. *jor* = Zaun;		osm. *jüri* = menni, járni.
ostj. *jourt* = drehen.		

Ha BUDENZ úr a magy. *jár*-nak az «ide s tova járkálni» jelentést adja, ez csak a finn-ugor *jor-jer*-hez való erőszakos megközelítés miatt történik, mely utóbbi alapjában véve *gor-ger* (gömbölyű-vel rokon s a magy. *jár*-hoz nincs semmi köze.

169) *játék* = *Spiel.*

ostj. *jantk, jantχ* = spielen;
észt. *juttu* = Gespräch, Unterhaltung;
mord. *jofta* = erzählen;
čer. *jod* = fragen.

alt. *jati-gan*(*jat*-tól) = egy hangszer; szószerint: játszó, előjátszó, egy előbb használatban volt, de ma már nem igen ismert jat igetőből.

Az ostják *jantk* ellen nem teszünk semmi kifogást, de annál inkább gáncsolnunk kell a többi finn-ugor példák fogalmi analogiáit, minthogy a beszélgetés és kérdés a játéktól igen-igen különbözik.

173) *jó, jav* = *gut; jog* = *dexter; jonkább* = *magis*; *gyógyul* = *sanari; javas* = *Wahrsager.*

vog. *jomas* = bonus;
ostj. *jem* = gut, dexter;
jemin = sanctus;
votj. *umoj* = gut;
čer. *jumo* = Deus;
finn. *jumala* = Deus.

čag. *jak* = jó, illő (e tőszótagból vannak képezve: *jak* = jól esni, tetszeni, kedvére lenni; *jakiš* = illeni; *jaur* = jósolni).
sag. = *jobb* (kéz), egészséges, felüdült;
ong. = *jobb* (kéz).

176) *jő, jü* = *kommen, herannahen, werden.*

ost. *jiv* = kommen, werden ;
jig, ji = gehen ;
vog. *ji* = kommen ;
čer. *jerate, jivat* = tempus transigere ;
lp. *jitte* = provenire
finn. *itä* = germinare

čag. *jau, jauv* = jönni, közeledni :
javuk, jauk = közel ;
kirg. *žönü* = } jönni.
Khiva *jönü* = }

4) *kanál* = *Löffel.*

vog. *kōn* = schöpfen ;
zürj. *gumolt* = schöpfen.

čag. *kum-gan* = merítő edény, veder. (Egy avult *kum* gyöknek jelen részesülője.)

6) *kap* = *greifen, fassen, bekommen.*

finn. *kaapaa* = erfassen, ergreifen ;
mord. *kapeďe* = erhalten, fangen.

t. t. *kap* = megfogni, rajta csípni, fogni.

Hogyan hasonlíthatja össze BUDENZ úr a nyújtott finn kaapaa szót a rövid magy. *kap*-pal, előttünk nem egészen világos.

17) *kel, kél* = *gehen, aufstehen, aufgehen ; kelt, költ* = *aufstehen, machen.*

lp. *kale* = überschreiten ;
finn. *käy* = gehen ;
vog. *kual* = aufstehen ;
ost. *kil* = aufstehen.
votj. *kinil't* = bewegen.
mord. *käle* = gehen.

t. t. *kal-k* = felállani fölkelni ;
kel, kil } jönni, menni,
gel } közeledni.
čag. *keltür* }
kiltür } menetni, hozni.
oszm. *getir* }

18) *kell, köll* = *müssen, taugen.*

finn.	*kelpaa* = taugen;	čag.	*ku, kü*. Particula, melylyel a »kellés, szükségesség» fejeztetik ki, de önállólag nem fordúl elő.
čer.	*kül* = müssen;		
votj.	*kul* = nöthig;		
vog.	*kalen* = tauglich.		

23) *kér* — *bitten; kérd* = *fragen; keres* = *suchen.*

zürj.	*kor* = bitten, einladen;	jak.	*körd-üö* = kérdezni;
votj.	*kur* = bitten;	kaz.	*kelja, küle* = kérni, koldúlni.
finn.	*kerjää* = betteln.		

24) *kéreg* = *Baumrinde.*

finn.	*kärnä* = Rinde;	t. t.	*kir-ag* = küloldal, külső, szél. V. ö. ném. Rand (szél) és Rinde (kéreg).
vog.	*ker* = Rinde.		
čer.	*kür* = dicke Linde.		

26) *kés* = *Messer.*

ostj.	*kĕǯe* = Messer;	čag.	*kis-er* = kés, fejsze. (کسر lásd Budagov II. 177).
vog.	*käsäj, käsi* = kés.	t. t.	*kis, kes* = vágni.

32) *kevély* = *stolz, arrogant.*

finn.	*keimeä* = elate se gerens, caput superbe jactans.	uig.	*kevenž* = bizalom; *kevez, kürez* = büszke, kevély.

33) *kevés, kevis* = *gering, wenig.*

finn.	*keives* = levis;	uig.	*kemiš* = kevés;
	keviä = leicht;		*kemišmek* = kevésre becsülni;
zürj.	*kipid* = leicht;	kaz.	*kim* = kis, kevés;
ost.	*kabak* = leicht.		*kime* = kisebedni, kevesedni;
			kimet = kicsinyíteni;
		alt.	*kem* = hiány, szükség.

A *kevés* és ostj. *kabak* közötti hangbeli analógiát mi merésznek találjuk!

37) *kígyó, kilgyó* = *Schlange.*

finn. *kaljame* = glatt, schlüpfrig; *kaljo* = langer u. schmaler Stock.
mord. *kališ* = nackt.

t. t. *kajan, kajgan* = síma, csúszós; *kaj* = csúszni, sikamlani;
čag. *žijan* = kígyó; *kel* = kopasz, tar.

46) *kopács* = *putamen nucis*; *kovad* = *a putamine solvi.*

mord. *kuva* = Rinde, Kruste;
észt. *koba* = Kieferrinde.
lp. *kuop* = Schimmel.

t. t. *kabik, kabuk* = kéreg, héj, hüvely; *kobul* = lehámlani, a kérget, vagy héjat eldobni és ebből *korul* = elváltozni.

54) *kő* = *Stein.*

finn. *kive*, ost. *kevi*, vog. *keu*, votj. *ko*, čer. *kü* } Stein.

t. t. *kaja* = szikla, kő. (A régi magyar nyelvemlékekben a *kő* szikla jelentésben fordúl elő, mert a modern *szikla* szláv eredetű.)

60) *köröm* = *unguis, ungula*; *karmol, körmöl* = *unguibus ferire.*

zürj. *kirim* = Hand, Faust;
mord. *kurmeś* = hohle Hand;
lp. *korbmo* = klettern.

t. t. *tirn-ak* = köröm (előbb tirmak, ebből:) *tirmala* = kúszni, kapaszkodni.

A magy. *köröm* finn-ugor analógiáját csak hangtani tekintetben lehet helyeselni, de fogalmilag nem; mivel a kéz, ököl és köröm lényegesen különböznek egymástól, mert nemcsak a kéznek, hanem a lábnak is vannak körmei.

63) *köszörül* = *schleifen, wetzen.*

zürj. *kesli* = schleifen;
finn. *koske* = aciem securis reficio;
mord. *kockeŕe* = kratzen.

kirg. *kazi, kasi* = vakarni, megvakarni;
kaspak = a mi az üst fenekéről le van kaparva.

65) *köt* = *binden*; *kötél* = *Strick.*

finn. *kytke* = numella ligare;
észt. *küte* = Halfter für Rindvieh;
lp. *katke* = colligare.

oszm. *kit* = szilárd, erős, megkötött;
jak. *kötöl* = fék;
čag. *kati* = kemény, szilárd;
katta = megszilárdítani;
oszm. *kij* = kötni = (Nikiah *kij* = házasságot kötni.)

67) *köz* = *intervallum, spatium.*

finn. *keske* = media;
lp. *kaska* = Mitte;
zürj. *kežin* = zwischen;
mord. *keska* = Hüfte.
vog. *koofl* = Mitte.
čer. *kedal* = Lende.

čuv. *χoǯa, χoš* = között;
kirg. *kasik* = csipő.
A «test-közép» olyan analogia, mely a fönnebbihez úgy viszonylik, mint a mord. *keska* a többi finnugor példához.

75) *kutya* = *Hund.*

votj. *kućz* = Hund;
vog. *kuša* = Hund;
mord. *kutka* = das Junge des Hundes.

čag. *kučuk, küčük* = a kutya kölyke (szorosan megkülönböztetendő a *kičik* = kicsiny-től).

730) *lak* = *habitare, degere.*

finn. *lakkaa* = subsistere cessare, desinere;

čag. *lak, lag* = hely, lakhely;
lakla = lakni, letelepedni;

mord. *lotka* = stehen bleiben.	t. t. *lakum* = vájt út, akna. (V. ö. oj = vájni és öj = ház.)

Lak igealakban csak a középázsiai törökségben használatos (lásd BUDAGOV II. 186), a nyugoti török nyelvben pedig nagyobbára csak összetétben fordúl elö. Így kiš-lak = telelö hely, jaj-lak = nyaraló hely, tuz-lak = sóakna stb.

732) *láng* = *flamma.*

finn. *loimu* = starke Flamme; *leimaa* = lodern.	t. t. *jan* és *jañ* = égni, föllobbanni;
	oszm. *jangin* = tüzvész;
	kirg. *žangak* = tüzes.

735) *lap* = *Fläche, Platte, Blatt; lapos* = *eben, flach.*

finn. *lappea* = latus et planus;	t. t. *japalak* = flach;
lappia = flache Seite;	*japrak, japurak* = falevél, lomb.
észt. *lapp* = flach;	
čer. *lapa* = palma manus;	
mord. *lapš* = flach;	
ost. *lopsaχ* = Teller, Schüssel.	

736) *láp* = *Lache, Ueberschwemmungsterrain.*

finn. *lampe* = lacus minor;	čag. *lapa* = pép; mocsár.
lp. *labbek* = palus.	

737) *lassú* = *tardus, lentus.*

lp. *lossed* = gravis, onus, pondus.	čag. *jašun* = titkos, elrejtett, lassú;
	jašur = eldugni, valamit eltitkolni. *Titkos* és *lassú* sok nyelvben azonos fogalmak.

743) *legény* = *juvenis.*

vog. *lengä* = jung verheiratet.

t. t. *jengi, jangi* = fiatal, új;
jigit (eredetileg *jengit*) = ifjú;
jegitlik = hősiesség.
(V. ö. orosz *mladi* = ifjú és *mladeczki* = vitéz, hős.)

752) *lep* = *obtegere, obruere*; *lepel* = *tegmen.*

vog. *lēp, lep* = bedecken;
votj. *lip* = bedecken;
čer. *lebed, leved* = tectum.

t. t. *jap, jep* = befödni, betakarni;
japak = fedel, takaró.

762) *ló* = *equus.*

vog. *lū* = Pferd;
ostj. *lovi* = Pferd.

kirg. *lau, lav* = váltott lovak, előfogat;
lauži = előlovag, csatlós.
(A *ló* jelentése itt tágabb értelemben veendő, valamint a kezdő vocalissal ellátott *ulav, ulak* = lovagló állat ló is. V. ö. 287. lap.)

635) *makacs* = *halsstarrig.*

zürj. *mug* = eigensinnig, nachdenkend.

kirg. *muk* = fösvény, kiváncsi;
alt. *mukan* = a ki búslakodik.

638) *mar* = *beissen.*

finn. *murta* = frangere;
észt. *murda* = frangere;
ostj. *mūrt* = frangere:
zürj. *murjaś* = anbeissen.

alt. *mura* = fogyni, gyöngülni;
(*közi muradi* = szeme elhomályosodott).

642) *márt* = *tunken, tauchen.*

vog. *mūr* = untertauchen;
zürj. *mört* = hineinstecken;

čag. *mal* = mártani, bemeríteni;
kaz. *man* = mártani.

643) *más* = *alius*; *másik* = *alter*

finn. *muu* = alius;
lp. *mubbe* = alter;
vog. *mōt* = alius;
zürj. *möd* = anderer;
čer. *molo* = alius.

t. t. *baš-ka*, *paš-ka* = más, idegen;
uig. *basa* = más;
basaki = idegen, máskép·;
kirg. *baska* = különböző (iki *baska* = két különböző dolog).

A finn-ugor *to* (az) és *toise* (más) közötti rokonság, melyre Budenz a magyar *más* és egy fölvett mū közötti analógiát alapítja, a törökben *bu* (ez) és *bas* között könnyebben kimutatható.

651) *men* = *ire, abire.*

vog *min*
ost. *men*
votj. *mìn*
lp. *manne*
finn. *mene*
mord. *mäne*
čer. *mi*
} ire, abire.

uig. *meng*, čag. *mang* } menni, sietni;
alt. *mengede* = sietni;
mengdeš = siető, gyors.

Az analogia *gyors* és *menni* közt, a magy. *gyors* és tör. *joriš* (menni) közt levő kölcsönös viszonyban is kimutatható.

652) *menül*. *menyül* = *luxari, ausrenken, ausbiegen.*

mord. *mäne*, ostj. *mēnd* } biegen, umbiegen;
vog. *mänit* = reissen.

t. t. *mög*, *möng* = meghajtani, hajlítani;
mögrü = meghajlított, görbe;

(*Mög* a *bök-*, *bük*-nek variánsa az ajakhang megváltoztatásával.)

654) *menny* = *coelum.*

mord. *menel, menil* = ég.

uig. *möng, meng* = örökkévalóság, a földfeletti; és vallásos értelemben ég, innét: mengki ata = mennyei atya, isten;

jak. *mängge* = halhatatlan, örök; *mängge tanara* = égi isten, megkülönböztetésül a földalatti istentől.

660) *met, metsz* = *schneiden.*

finn. *mätkää* = hinschlagen, hinschmeissen;

lp. *muce* = confringere.

kirg. *meće* = levágott (barom, vagy ennek egy része), valószínűleg *meč, bič* = vágni, metszeni tőből.

426) *néz, níz* = *sehen, ansehen, schauen.*

finn. *näke* | mord. *näje* | ost. *ni* | vog. *negl, nejl* } sehen

Néz, mint BUDENZ helyesen megjegyzi, *nejz* eredeti alakjában (ugor näg₀sk) frequentativum, de alkalmilag a

mong. *nidon* = szem;

nidü = nézni, szemlélni szavakat sem szabad figyelmen kívül hagyni.

427) *nő, né* = *uxor, femina; nőszik* = *uxorem ducere.*

mord. *ni* | vog. *nē, ne, neu* | ost. *ne, ni* } Weib;

finn. *neite* = virgo;

lp. *neita, neit* = filia;

zürj. *nil* = Mädchen.

t. t. *nene* = anya;

alt. *naj, nai* = társ (v. ö. *kataš* = társ és katun = asszony);

najilaš = társulni (házasodni? férjhez menni?);

k. k. *naiďe* = barát.

989) *nő* = *crescere.*

ost. *ēnim* = wachsen;
vog. *jäni* = gross;
jänim = wachsen;
lp. *ädna, ädnak* = multus;
mord. ine = gross.

čag. *öñ, ön* = nőni;
öngen = magas, felnőtt;
en = szélesség, vastagság.

A magy. *nő* és tör. *ön* között levő hangtani viszonyt a magy. *nyű* és a tör. *üön* (féreg) között is észre lehet venni.

429) *nyájas* = *blandus, comis.*

lp. *ńalga* = sapidus, dulcis;
finn. *naukea, naukia,* = dulcis, amœnus.

t. t. *jaj* = síma, fínom; e gyökből származtak még:
čag. *jajin* = festeni, díszíteni;
kirg. *jajpak* = síma, csúszós.

432) *nyal* = *lecken.*

lp. *ńolo* = lingere;
vog. *ńąluj*, ost. *ńolij*, zürj. *ńul*, finn. *nuole*, mord. *nola* = lecken.

t. t. *jala* = nyalni.
jalat = nyalatni.

431) *nyál* = *Speichel*; *nyálka* = *Schleim.*

ost. *ńoñil* = Rotz, Schleim;
mord. *nolga* = Rotz;
észt. *nolg* = Rotz der Pferde;
lp. *ńaule* = limus;
zürj. *ńult* = das Grüne auf stehendem Wasser.

čag. *jelim* = enyv, ragadós anyag;
jalin = tajték, nyál.
Nevai-nál: bari agizida tilbe it dek *jalin* = egész szája, veszett kutyáéhoz hasonlóan, nyállal tele.

436) *nyárs* = *Spiess.*

vog. *ńarši* = junger Ausschlag im Walde;
ost. *ńorsi* = Gesträuch.

t. t. *jara* = megsebesíteni: *jariči* = megsebesítő.

440) *nyer* = *gewinnen.*

ost. *ńerem* = wegnehmen;
vog. *ńir* = herausziehen;
mord. *nelge* = wegnehmen.

čag. *jeng* = legyőzni.

A *nyer* alapfogalma a *Magy. Akad. Szótára* szerint: valamit verseny, erőfeszítés által elérni; és ez értelemben jobban megfelel az «előnynyel kivívni» alapjelentésű tör.-tat. *jeng*-nek, mint a «kivenni, kihúzni» finn-ugor fogalomnak.

441) *nyers* = *roh.*

vog. *ńar* = roh;
ost. *ńar* = roh, kahl, nackt;
zürj. *ńar*: *ńar-bord* = Fledermaus.

t. t. *jar* = meztelen, szegény
jarli = szegény, nyomorúlt;
oszm. *jarasa* = denevér.

445) *nyíl* = *sich öffnen; nyit* = *öffnen.*

vog. *ńit* = gebären;
ńol = sich abtrennen;
ńulm = Wunde;
ost. *ńolimt* = sich mausen;
ńulem = Wunde.

t. t. *jail*, *jajil* = szélesbedni, kinyúlni, nyílni.

451) *nyugod* = *ruhen; nyugat, nyugot* = *Untergang der Sonne, West.*

észt. *nukku* = schlummern;
finn. *nukku* = obdormiscere;
lp. *nokke* = obdormiscere;
mord. *nuva* = obdormiscere;
zürj. *dugdi* = aufhören;
vog. *ńuntlaχt* = ruhen.

kaz. *joko* = alvás;
jokla = aludni;
joklat = elaltatni.

Annak daczára, hogy a szemre nézve tetszetős rokonság van a t. t. *jok, juk* és a magy. *nyug* között, én az egész párhuzamot hibásnak tartom, mivel a *nyug*-ban a «letevés, sülyedés» alapfogalmát: a t. t. *jik* gyököt látom.

455) *nyuvad* = *suffocari.*

finn. *juuttu* = deficere viribus BUDENZ egy régi *ń*ₒ*g*, *n*ₒ*b* alakot vesz föl, melyből a *ju* gyök származott. Mi azt hiszszük, hogy a t. t. *jut* = romlás, pusztulás, ragályos járvány, mely egy előbbi *ju*-nak passiv formáját képviseli, közelebb áll.

456) *nyúz* = *schinden, abhäuten.*

lp. *ńuove* = pellem detrahere	t. t. *jüz* = nyúzni, a felső takarót lehúzni (*jüz, jüs*-től = külső, küloldal, ábrázat).
vog. *ńuj* = schinden	
ost. *ńāχs, ńāgas* = abschälen.	

458) *nyü, nyő* = *sich abwetzen.*

mord. *nevile* = sich abnutzen;	t. t. *jol, jul* = gyalulni, simítani.
čer. *niald* = permulcere;	
észt. *nülge* = schinden;	
finn. *nylke* = schinden.	

917) *ó, ov* = *alt; avúl* = *alt werden.*

lp. *obme, ome* = vetus;	t. t. *oval* = széttörni;
finn. *ammo* = alte Zeit;	kirg. *ovak* = széttörött;
mord. *umok* = längst.	čag. *obra* = összedőlni, leomlani, elromlani.

Minthogy a magy. *ó* csak tárgyak régiségére, nem pedig személyekére vonatkozik, azért azt hiszem, hogy ennek alapjelentésében az «elhasználni, megromlani, elveszni» fogalmat lehet fölfedezni.

918) *odú, odu* = *Höhle, Loch.*

finn. *onte* = cavus;
mord. *unďa* = Höhlung;
ost. *ont* = das Innere;
vog. *ǫnter* = uterus;
lp. *ruoṙd* = hohl.

alt. *odu* = szoba, lakás, fészer;
odula = szállást találni;
ujg. *otu* = kivájni;
otuk = lyuk;
čag. *uj, oj* = kivájni, ásni;
ojuk = lyuk; uja = fészek.
osm. *oda* = szoba.

920) *okád* = *vomere, auswerfen.*

ost *ōgot* = auswerfen;
ūgol = speien;
vog. *ājt* = brechen.

čag. *ok* = dobás, lövés;
okla = dobni;
kaz. *okši* = okádni, köpni.

Budenz nagyon téved, ha nyakatekert theoriáinak kedveért a magy. *okránd*-ot (undorodni) ide számítja, mert ez a t. t. *ikren, igren, ijren*-nel (undorodni) azonos.

925) *oldal* = *Seite.*

vog. *qñtil* = Rippe, Seiṭe;
ost. *oñti-lū* = Rippe.

t. t. *jandak, jandaj* = (oldalához) mellé álló; a jan, jañ-tól (oldal).

A magy. oldal, ha a tőszónak *ol*-t fölveszszük, nagyon emlékeztet egy hason tör. formatióra, t. i. *kaptal* = mellettre, mely *kap* és *tal*-ból származik.

927) *olvad, olu* = *liquescere.*

finn. *sulaa*
észt. *sula*
mord. *sola*
čer. *šol*
zürj. *sil*
vog. *tol*
} liquescere, liquefieri.

jak. *ul* = olvadni, fölengedni;
ular = olvadni (liquefieri;
öl, ül = nedves; tenger.

Míg az ugor példák mindenütt kezdő sziszegőhangot mutatnak, addig a tör. példák, a magy. *ol*-hoz hasonlóan, sibilans nélküliek.

932) *orr, ór* = *Nase, Schnautze, Schnabel.*

finn. *turpa* = Schnautze ;
mord. *tirva, turvā* = Lippe ;
čer. *türvö* = labium ;
ost. *torip* }
zürj. *tirp* } Lippe.

t. t. *burun* = orr ; hegyfok ;
čag. *burut* = orrmány; bajusz.

A finn-ugor példákban kezdő *t*, a törökben pedig kezdő *b* van, mely a magy. *orr*-ban hiányzik. Az *orr* alapjelentése tulajdonképen : kiálló, kiemelkedő. V. ö. tör. *burun* = hegyfok.

935) *oszol, oszlik* = *sich theilen, auseinander gehen* ; *oszt* = *vertheilen.*

vog. *oχsä* = Stück ;
oχsät = zerhauen.
finn. *osa* = pars, portio ;

čag *oš-uš* (gyökből, ušak) = kicsiny ;
uša = eloszt, szétdarabol ;
ušal = szétoszlani, darabokra törni.

939) *öcs* = *jüngerer Bruder.*

ost. *apsi* }
vog. *āpši* } jüngerer Bruder.

čag. *ači, eči* = idősebb fivér.

Fogalmilag a finn-ugor, hangtanilag a török példák állanak közelebb a magy. *öcs*-hez.

951) *örvény* = *vortex ; őröl, őrle* = *molere ; őrül* = *delirare.*

Az előadott fogalmakban kifejezésre jutott analog eszmemenetet mi is elismerjük, de míg BUDENZ-nek, az «őrülés»

fogalmára vonatkozó finn-ugor példákon kívül, csak messziről vett, erőltetett hasonlatokban kellett kutatnia; addig mi a következő török példákban kevesbbé erőszakolt, de megegyezőbb etymont találunk:

čag. *ögür, ügür, öür* = fordítani, csavarni; *ögürül, öürül* = keringeni, forogni; *irvam* = gyorsaság.

953) *ős* = *avus* (régi alak *is*).

ost. *is* = alt;
vog. *is* = alt;
finn. *isä* = pater;
čer. *izäj* = frater senior;
mord. *ocä* = patruus;
zürj. *iǯid* = gross;
lp. *aččе* = pater.

alt. *ozo* = életkor, a múlt;
eski = az öreg;
čag. *iski* = régi; *üski* = régi;
kirg. *eše* = idősebb fivér.

954) *ősz* = *autumnus.*

finn. *syksy*
mord. *śoks*
čer. *šeže*
lp. *čakča*
votj. *sizil*
ost. *sus;* vog. *täkus*
} Herbst.

t. t. *kös, küs, güz* = ősz.

955) *ősz* = *camus.*

čer. *ošo* albus;
mord. *akša* "
zürj. *jeǯid* = weiss, rein.

Megegyezünk BUDENZ-el abban, hogy a teljesebb alak a mordv. akša-ban van meg, ezért a

t. t. *akče, akše* = fehéres;
alt. *aksu* = fehéres, ősz szavakat figyelembe is veszszük. V. ö. *öz* = canus, az *Abuská*ban.

958) *öv* = *cingulum*, *Gürtel*.

finn. *vyö* = Gürtel.
čer. *üštö* = cingulum;
lp. *auve* = idem
zürj. *vöń* = idem
čag. *üp, jüp* = szalag, kötél;
oszm. *ip* = kötél.

Hogy a kötél, szalag és öv csakugyan azonos fogalmak, azt a tör. *kur* = szalag és *kur* = öv közötti kölcsönös viszony legjobban bizonyítja.

689) ***rak*** = *niederlegen*, *ponere* (építeni, fölrakni csak másodlagos, képleges jelentése e szónak).

finn. *rakenta* = labore parare, struere;
zürj. *rektî* = rein machen, aufräumen.
oszm. *barak* = hagyni, elereszteni;
brakînti = valami félretett, ott hagyott.

Budenz (lásd szóhasonlításomról írt kritikájának 104. lapját) a letenni és eleresztení közötti fogalmi analogiát nem tartja helyesnek, míg ugyanezen *letenni* fogalmat, valami különös módon, azonosnak veszi a labore parare fogalmával (? !)

70i) ***renyhe*** = *piger*, *deses*.

finn. *röhmiä* = inhabilis et tardus.
kirg. *iren* = rest, lomha lenni;
irenž = lomha.

Az iren-beli *i*-t, más, *r* előtt található vocalisok példájára. (V. ö. rak — irak, ruk — uruk) segítő kezdőhangnak lehet tekinteni.

710) ***ró, rov*** = *kerben*, *einkerben*.

čer. *ru* = hauen, cædere;
finn. *rako* = fissura, rima;
észt. *ragu* = Riss, Spalte;
vog. *rāt* = schlagen.
t. t. *ur, or* = szurni, vágni, metszeni;
oram, uram = útcza (tulajdonképen: sor, bevágás);
kirg. *or, ur* = árok, csatorna.

340) *sarló, solló = Sichel.*

zürj. *čarla* = Sichel; čuv. *śorla* = sarló.
votj. *śurlo* = Sichel.

Mi a régibb magy. *salló, csalló* (innét Csalló-köz, azaz a termékeny szigetköz) alakot helyesebbnek tartjuk, a mennyiben ebben a *śal, čal* = vágni, metszeni gyököt fedezzük föl.

342) *seb = Wunde.*

finn. *hempeä* = weich weichlich, zärtlich. t. t. *čap* = vágni, csapni, bemetszeni.

Én a magy. *seb* szóban a vágás következtében támadt «bevágás, bemetszés» alapfogalmát sejtem.

343) *seb = Schnelligkeit.*

lp. *čabče* = festinanter et ex omnibus viribus eniti. t. t. *čap* = sietve menni, vagy lovagolni, beütni valamely országba.
oszm. *čabuk* = gyorsan, sietve.

A gyök چاپ különféle jelentését illetőleg, lásd Budagov I. 451.

345) *segít = helfen, beistehen.*

mord. *čangode* = helfen;
lp. *sagge* = trahere.

Mi tökéletesen megegyezünk Budenz nézetével a «segíteni és húzni, vonni» közt levő fogalmi analogiát illetőleg, ezért a finn-ugor példákkal a t. t. *ček* = húzni szót állítjuk szembe.

346) *sejt* = *ahnen, spüren, wittern.*

votj. *šedišk* = fühlen;	oszm. *sez* = sejteni, megérezni, sejdíteni.
čer. *šinž* = seire, nosse;	
finn. *tietä* = scire;	
lp. *tete* = scire;	

360) *sorvad* = *abwelken, abzehren.*

finn. *surkene, surehtu* = flaccescere (ut herba desecta);	kirg. *sorlu* = nyomorúlt, szerencsétlen.
surkea = miser;	E szót Budagov (I. 642.) *šor*-ral = sótalaj hozta összefüggésbe.
suru = mœror;	
észt. *sure* = sterben, absterben.	

375) *süly, sül* = *Warze, feigenförmiger Auswuchs.*

finn. *syylä* = Warze;	t. t. *sivil, sivl* = szemölcs; és ebből az újabbkori kicsinyítő képzős *sivil-ži, sivil-žik.*
lív. *sögl, sügl* = Warze;	
mord. *čilgä* = Warze.	

269) *szab* = *schneiden, verschneiden.*

lp. *cape* = in partes minusculas concidere;	t. t. *sap* = bevágni, bemetszeni;
ost. *šub, šob* = Stück, Lappen;	*sapla* = befutni, betörni, oltani;
vog. *sup* = Stück;	*čap* = ütni, vágni;
mord. *šapi* = zuhacken.	alt. *sapi, sapa* = rész.

273) *szakad* = *rumpi, lacerari; szak* = *Theil, Abtheilung.*

ostj. *šuk* = Bruchstück;	čag. *čak* = mérték, fölosztás, óra (mint a nap része);
zürj. *žugal* = zerbrechen;	*čak* = szétvagdalni, eldarabolni;
lp. *cuoke* = rumpere;	kirg. *šak* = szétdarabolni.
finn. *sukku* = in Stücke zerschlagen.	

280) *szárad* = *trocken*; *száraz* = *trocknen*.

ost. *sōr* = trocken werden;
vog. *sur* = austrocknen;
zürj. *šural* = etwas trocknen.

kaz. *sorok* = száradni, megaszni.

284) *szeg*, *szög* = *Nagel*, *clavus*.

finn. *sänke* = pars culmi;
lp. *sagge* = clavus ligneus;
votj. *ćog* = Nagel.

čag. *čök*, *čük* = penis;
čigi, *čivi* = szeg.

285) *szeg* = *frangere*, *rumpere*.

zürj. *ćeg* = brechen, zerbrechen;
ost. *senk* = schlagen;
vog. *säkvet* = brechen;
čer. *šĭ* = percutere.

t. t. *čak* = szétverni;
čöküč }
osm. *čekič* } kalapács;
kirg. *šok* = kivágni;
čag. *čokum* törővas, buzogány.

289) *szel* = *scindere*, *dissecare*.

lp. *čale* = dissecare, scindere;
čalle = schneiden;
čer. *šel* = dissecare;
vog. *sil* = spalten;
votj. *šelep* = Span.

t. t. *čal* = vágni, szétvágni;
čala = fél;
kirg. *sala* = fél; sal = felezni.
oszm. *čalîm* = él, minden, a minek éle, élessége van.

292) *szenny* = *Schmutz*, *Fleck*.

mord. *šämen* = Rost;
čer. *šeme* = niger;
zürj. *sim*, *śim* = Rost;
vog. *sēmel* = schwarz;
finn. *himiä* = subobscurus, colore fuscus.

Rozsda és szenny, vagy rozsda és fekete semmi esetre sem azonos fogalmak; és ugyanazon joggal, melylyel Budenz az

ugor *šeme, sim* és *sěmel* (rozsda és fekete) szavakat tekintetbe vette, lehetne a tör. *šeng, čeng, čang* (por, szenny) szavakat is a magy. *szenny* rokonaúl felmutatni.

294) ***szer*** = *Reihe, Ordnung.*

ost. *sir* = Ordnung, Regel; vog. *sir* = Art, Beschaffenheit, Weise; zürj. *ser* = Gewohnheit.

oszm. *sira* = sor, rend; alt. *sür* = mérték.

296) ***szid*** = *schelten, fluchen.*

mord. *śudi* = verfluchen; *śudo* = fluchen; čer. *šud, šüd* = jubere; *šudal* = maledicere.

t. t. *süg, sög, söj* = szidni, átkozni.

A *g* és *j*, valamint a *j* és *d*, vagy *t* közötti hangtani összeköttetés a törökben többször is bebizonyúlt.

297) ***szigorú*** = *streng, knapp, dürftig, mager.*

čer. *šeger* = angustus.

t. t. *sik* = szűk; *sikarak* = szűkebb.

Budenz-nek a magy. szigorú és szegény közötti rokonságra vonatkozó véleménye a törökben igaznak vehető, ha a *sik* (szűk) és *zügürt* (szegény) szavakat összehasonlítjuk.

303) ***szirt*** = *Genick.*

votj. *cirti* = Hals; zürj. *śurdi* = Rücken.

t. t. *sirt* = hát, felső rész; tulajdonkép valamely testnek felső keskeny része; pl. dag sirti = hegyhát, orom.

Budenz itt összehasonlítja a *nyak* és *szirt* fogalmakat, de nekem hibáúl róvja fól, ha a t. t. *jaka* (szirt, nyak) szót a magy.

nyak-kal összehasonlítom. (V. ö. *Jelentés* V. Á. *magyar-török szóegyezéseiről*, 150. l.)

313) *sző, szöv* = *weben.*

ost. *sěv* = flechten;
sěu = Haarflechte;
vog. *säg* = flechten;
säu = Zopf.
zürj. *čöčki* = weben.
kaz. *čeg, čig* = szőni.
alt. *sok* = szőni.

318) *szú* = *Holzwurm.*

lp. *suoks* = vermis;
mord. *suks* = Wurm;
čer. *šukš* = vermis;
vog. *squ, sou* = Holzwurm.
t. t. *soguľže soguľžan* = féreg (a *sog, suk, sug* = beleszúrni, kivájni gyökből).

A *szeg* úgy viszonylik *soguľče*-hez, mint a magy. szög (Winkel) a magy. *szugoly*-hoz (angulus).

320) *szunnyad, szunyókál* = *schlummern; szunyi* = *schläfrig.*

zürj. *sunal* = schlummern;
čer. *šanalt* = einschlafen;
ost. *šuńit* = ruhig.
čag. *sün* = elaludni (kihalni), elmúlni. — Így: *ačigi sündi* = haragja elmult, elaludt (BUDAGOV I.638)

322) *szúr* = *stechen.*

čer. *šur* = stechen;
észt. *curk* = stechen;
t. t. *sür* = szúrni, beledugni;
kirg. *súr, sór* = beledugni; (causativum *sok*-ból, tehát: sogur, sour — súr).

324) *szurok* = *Pech; szurkos* = *pechig, harzig; szurtos* = *schmutzig.*

zürj. *sir* = Harz, Theer, pix liquida (alapjelentése:
kirg. *surik* = czinober (alapjelentésében kenőcs).

kenőcs, ezért *sir* = ragadós-sal is.)

Ez oknál fogva én a magyar *szurtos* szót ide tartozónak tekintem, nem pedig, mint BUDENZ, a *szürke*-hez.

329) *szürke* = *grau, aschgrau.*

lp. *ćuorkok, cuorre* = canus; ost. *sur* = grau; zürj. *ʒor* = grau.

čuv. *suru* = / kaz. *soro* = / alt. *suru* = } szürke.

194) *talál* = *finden, treffen.*

finn. *tule* = venire; advenire, contingere; čer. *tol* = venire.

alt. *talda* = kitalálni; *talal* = kitágúlni, megnyílni.

A török példákban épen oly nehezen lehet megfejteni a magy. talál szót, mint a finn-ugorban, a hol BUDENZ úr az analogiát a szláv chodit (menni) és nachodit (találni), lat. venire és invenire közötti fogalmi analogiák szabálya szerint akarja fölfedezni.

195) *talp* = *planta pedis, basis.*

lp. *tuolpa* = flach, planus; finn. *talla* = lamina.

čag. *jalp-ak* = lapos; *taban* = talp, alsó rész.

199) *tapogat* = *betasten, antasten.*

finn. *tapaa* = nach etwas fassen, finden; treffen, packen; lp. *toppe* = prehendere

čag. *tap* = találni, elérni, megnyerni.

203) *tart* = *halten, anhalten, dauern.*

BUDENZ a magy. *tart*-ból a *t* végbetűt elveszi és *tar*-t a

čag. *tart* = tartani, megtartani; (másodlagos jelen-

finn *tarttu* (valamihez fogódzni) és *tarma* szókkal egyezteti. — Mi a következő tör. szavakat állítjuk szembe vele: tésében :) húzni, vonni, vezetni, kalauzolni, keznél fogni;
kaz. *turtum* = hajlam, vonzalom.

214) *tele* = *voll; tel- voll werden; tölt* = *füllen.*

vog. *tagle* = voll;
taul = voll werden;
tault = anfüllen;
ost. *telin* } voll.
finn. täyte } voll.

t. t. *tolu* = tele;
tol = telni;
toltur = tölteni.

227) *titok* = *Geheimniss; titkol* = *verheimlichen.*

vog. *tujt* = verstecken, verbergen.
t. t. *tut* = tartani, viszatartani.

234) *toll, tolu* = *penna, pluma.*

mord. *tolga*
lp. *tolke*
finn. *sulka*
ostj. *togol*
vog. *tąul*
zürj. *til*
} Feder.

t. t. *tuj, tüg* = toll;
čag. *tüle* = madár-toll;
alt. *tolo* = tollasodni (Budagov I. 403.)

235+240) *tom, töm* = *stopfen, stampfen.*

čer. *tem* = implere, satiare;
lp. *tälmo* = calcare, opprimere;
kirg. *tompa* = megtelni, dagadni;
t. t. *tumla* = elrejtőzni;
tim = szilárd, vastag.

Ide számítható a tör. *töm čöm* = leguggolni, alámerülni is.

243) *tör* = *brechen.*

finn. *särke* = in minuta frangere;
t. t. *tirim, dirim* = darab, egy eltörött rész;

lp. *sare* = findere;
votj. *ser, sert* = brechen;
vog. *taur* = klein stossen.
kir = törni;
tóra = szétdarabolni.

A tör. *tóra*-t ugyanazon joggal, melylyel a vog. *taur*-t, e csoporthoz lehet számítani.

244) *töröl, törül* = *wischen, abwischen; törzsöl* = *reiben.*

čer. *turž* = perfricare;
ost. *tard* = scheeren;
vog. *särt* = reiben, schmieren;
finn. *hiertä* = manibus fricare.
t. t. *sür, sürge* = dörzsölni, húzni, hajtani;
sürgü = arczfesték; *sürgütaši* = fenkő.
oszm. *dörsele* = dörzsölni.

242) *tőr* = *gladius, ensis, usubla* (Budenz szerint: hegy, kiálló rész alapfogalommal).

finn. *terä* = Schärfe, Schneide Spitze;
észt. *tera* = Schneide, Spitze:
čer. *tür* = margo, ripa;
votj. *tir* = Beil.
t. t. *tür* = előrész, kiálló rész.
čag. *töre* = csúcs, fő.

246) *tud* = *wissen, können.*

finn. *tunte* = sentire;
lp. *tobde* = sentire, cognoscere, intelligere;
votj. *tod* = wissen;
mord. *soda* = wissen.
uig. *tut* = megérteni, érezni, érzékelni;
čag. *tuj* = érteni, érezni, hallani.

250) *tűz* = *Feuer.*

vog. *taut*, ost. *tūget, tut*, finn. *tule*, votj. *til* — Feuer.

t. t. *ot* = tűz.
kiz = melegség, hőség, tűz.

finn *tarttu* (valamihez fogódzni) és *tarma* szókkal egyezteti. — Mi a következő tör. szavakat állítjuk szembe vele: tésében:) húzni, vonni, vezetni, kalauzolni, kéznél fogni;
kaz. *turtum* = hajlam, vonzalom.

214) *tele* = *voll; tel- voll werden; tölt* = *füllen.*

vog. *tagle* = voll;
taul = voll werden;
tault = anfüllen;
ost. *teliñ* } voll.
finn. täyte } voll.

t. t. *tolu* = tele;
tol = telni;
toltur = tölteni.

227) *titok* = *Geheimniss; titkol* = *verheimlichen.*

vog. *tujt* = verstecken, verbergen.
t. t. *tut* = tartani, viszatartani.

234) *toll, tolu* = *penna, pluma.*

mord. *tolga*
lp. *tolke*
finn. *sulka*
ostj. *togol*
vog. *tąul*
zürj. *til*
} Feder.

t. t. *tuj, tüg* = toll;
čag. *tüle* = madár-toll;
alt. *tolo* = tollasodni (BUDAGOV I. 403.)

235+240) *tom, töm* = *stopfen, stampfen.*

čer. *tem* = implere, satiare;
lp. *tälmo* = calcare, opprimere;
kirg. *tompa* = megtelni, dagadni;
t. t. *tumla* = elrejtőzni;
tim = szilárd, vastag.

Ide számítható a tör. *töm čöm* = leguggolni, alámerülni is.

243) *tör* = *brechen.*

finn. *särke* = in minuta frangere;
t. t. *tirim, dirim* = darab, egy eltörött rész;

lp. *sare* = findere;
votj. *ser, sert* = brechen;
vog. *taur* = klein stossen.
kir = törni;
tóra = szétdarabolni.

A tör. *tóra*-t ugyanazon joggal, melylyel a vog. *taur*-t, e csoporthoz lehet számítani.

244) *töröl, törül* = *wischen, abwischen; törzsöl* = *reiben.*

čer. *turž* = perfricare;
ost. *tard* = scheeren;
vog. *särt* = reiben, schmieren;
finn. *hiertä* = manibus fricare.
t. t. *sür, sürge* = dörzsölni, húzni, hajtani;
sürgü = arczfesték; *sürgütaši* = fenkő.
oszm. *dörsele* = dörzsölni.

242) *tőr* = *gladius, ensis, usubla* (Budenz szerint: hegy, kiálló rész alapfogalommal).

finn. *terä* = Schärfe, Schneide Spitze;
észt. *tera* = Schneide, Spitze:
čer. *tür* = margo, ripa;
votj. *tir* = Beil.
t. t. *tür* = előrész, kiálló rész.
čag. *töre* = csúcs, fő.

246) *tud* = *wissen, können.*

finn. *tunte* = sentire;
lp. *tobde* = sentire, cognoscere, intelligere;
votj. *tod* = wissen;
mord. *soda* = wissen.
uig. *tut* = megérteni, érezni, érzékelni;
čag. *tuj* = érteni, érezni, hallani.

250) *tűz* = *Feuer.*

vog. *taut*
ost. *tūget, tut*
finn. *tule*
votj. *til*
} Feuer.

t. t. *ot* = tűz.
kiz = melegség, hőség, tűz.

Ha Budenz úr a *t* + *k* közötti váltakozást *t*elek és *k*öl (251. §) szavakban és más helyen is fölveszi, miért nem szabad nekünk a magy. *tűz* szót a t. t. *kiz*-zel egyeztetni? A mi a tör. *ot*-tal való egyeztetésünket illeti, az ugor példák minden tekintetben sokkal közelebb állanak a magy. *tűz*-hez; és *ot* csak annyiban sorakozik a vog. *taut* és ost. *tut*-hoz, a mennyiben a tör. *ot*-ból a kezdő consonans elveszett; mert, hogy egy ilyen létezett, azt a kéttagú gyököknél tett észrevétel mellett alig lehet kétségbe vonni. A tűz szó elemzésénél nem szabad számításon kívül hagyni a tör. *tizek*, *tezek* = magy. *tőzeg* szót, melynek alapjelentése sajátképen tüzelésre való dolog és szerkezetre nézve hasonló vele az oszm. *odun*, čag. *otun* = tüzelő fa, ot = tűzből. A miből láthatni, hogy *tűz*, *tiz* szó a törökben is meg volt.

964) *ún* = *eckeln*; *undok* = *eckelig*; *undor* = *Eckel.*

zürj. *um* = überdrüssig werden.	čag. *undor* = undok, undorító.

Valamint a tör. *um* (liszt) *ogum*-ból (a szétdörzsölt) ered, épen úgy származtatja Budenz egészen helyesen az *ún*-t (fastidium) is, egy előbbi *ov$_s$n*, *ag$_s$m*-ból (okádni, vomere). De ez esetben a tör. *ogum* (lásd: okád) is ajánlkozik, mint épen anynyira illő példa.

965) *unszol* = *clamore impellere, cohortari.*

finn. *ano* lp. *ano*, *adno* mord. *ana* } petere, begehren.	čag. *onda* = rákiáltani, felkiáltani; *on*, *ön* = hang, szó.

966) *úr* = *dominus*, *herus.*

finn. *uroho* = vir adultus; ost. *ūrt* = Herr, Edelmann, Freier.	t. t. *our*, *uur* = védelem, védelmező. trkm. *uraz* = Isten, oltalmazó. (V. ö. Uraz-berdi, személynév, a persa خداداد = Deodatus fordítása.)

Budenz a finn *uroho* és *ukko* (öreg) között összefüggést gyanít, a mi lehetséges; minthogy hangtani tekintetben a tör. *uur ogur*-ból is származhatott.

967) *úsz* = *nare, natare.*

finn. *ui*
mord. *uje*
čer. *ej*
zürj. *uj*
vog. *uj*
ost. *üd'*
lp. *vuoje*
} natare.

t. t. *üz, jüz, jüs* = úszni.

Mi egyet értünk Budenz-el abban, hogy az *sz* a magyarban és törökben gyakorító képző s nem a gyökhez tartozik. De épen ez teszi a magy. *úsz*-nak a tör. *jüs, üz*-hez való csatlakozását még valószinűbbé; s kiváltképen ez, mert a magyarban és törökben az igének alapjelentése, t. i. a felületen maradás, van kifejezve (v. ö. tör. *uz, üs* = felül), a mi a finn-ugor példákban legkevesbbé sem ismeretes.

970) *utó* = *postremus, ultimus; után* = *post.*

vog. *jujt, (juit)* = der hintere;
jotl = spät;
ostj. *jou, juu* = Hintertheil.

čag. *öte* = túl, óta, elmúlt, mögött;

Mint látható, Budenz a *jou*-, vagy a fölvett $j_e g_e$-ban a «pars postica» fogalmat sejti, melyből *jujt* és a kezdő *j* eltünése után *ujt, ut* keletkezett. Az egész magyarázat bizonytalan fölvételekkel van megtömve; s én nem látom át,

hogy ilyen esetben miért nem lehetne a magy. *öte óta* (seit, vergangen) szót tekintetbe venni és a

kirg. *ötej* = után, elmult, óta (*bis kün ötej* = öt nap múlva) szavakat összeegyeztetni.

972) *ük, ik* = *avia.*

finn. *eukko* = avia, anus;
lp. *akko* = Grossmutter.

čag. *eke-če* = idősebb nővér (*eke* és *eče*-től = nővér); *eke* = idősebb fivér (PAVET DE COURTEILLE, 28.)

973) *ül* = *sedere.*

vog. *unl* = sitzen;
ost. *omis* = sich setzen;
zürj. *ulös* = Sitz, Stuhl;
čer. *olmo* = locus, quo quis sedet.

t. t. *ol-turmak* = üln (tulajdonképen *oli-turmak* = ülve, lenni — magát ülve találni — mert itt a *tur*, alapjelentésében, azaz: nem «állani», hanem «lenni (esse)», vétetik.

975) *üsző, üszü, üszke* = *juvenca, bucula.*

finn. *vasa* = einjähriges Rennthierkalb;
mord. *vaz, vaza* = Kalb;
lp. *mese* = vitulus;
vog. *mis* = Kuh;
zürj. *mös* = Kuh.

Mint BUDENZ, úgy mi is az *üsző*-ben diminutivumot sejtünk *üsz*-ből, és ez utóbbi az, melyet mi a tör. (alt.) *uj, üj* = tehén, tehá *üjüke* = tehényke, szavakkal egyeztetni akarunk.

976) *üszög Brand, Kornbrand.*

Lásd. *izzó*-t

čag. *issik, issik* = meleg, forró.

976) *üz* = *verfolgen, nachjagen.*

vog.	*vojent* = verfolgen; *oj* = laufen;		t. t.	*iz,*	= nyom.
				iz, ize	= nyomozni.
ost.	*vožat*	= treiben;	alt.	*iste*	= nyomozni.
zürj.	*voj*	= durchgehen;	čag.	*izle*	= utánna járni.
finn.	*aja*	= agere, pellere;			
lp.	*vuoje*	= agere.			

Budenz szerint itt az etymon *voj*-ban (currere, fluere) és ennek frequentativumában *vojz*-ban keresendő, melyből a magy. *üz*-nek kellett származnia. Ha már ily merész etymologiát hajhászunk, nem helyesebb-e a tör. *iz* = nyom és *izle* vagy *ize* és *iz* = nyomába járni tehát követni, üldözni — mint egy az alapjelentéssel szorosan összefüggő észjárást — kiindulási pontúl venni?

979) *üzen, izen* = *sagen lassen, melden.*

ost.	*jaziñ*	= Wort, Rede;	čag.	*üže*	= szó, beszéd;
	jasta	= sagen:	uig.	*üči, üži,*	= szó, mende monda.
mord.	*azi*	= sagen.		*üčes*	= szócsere, szóváltás.

Hogy milyen jelentés tulajdonítandó a magy. üzen-ben az *en*, vagy *n*-nek, nem egészen világos, de Budenz is az erre vonatkozó fölvilágosítással adós maradt.

585) *vaj* = *butyrum.*

finn.	*voi*	Fett, Butter.	čag.	*maj* = zsír, vaj.
mord.	*vaj*			
čer.	*ü*			
lp.	*vuoj*			
zürj.	*vij*			
ostj.	*voj*			
vog.	*vaj*			

591) *vall* = *bekommen, gewinnen, davontragen.*

vog.	*voil* = nehmen ;	t. t.	*al* = hozzá jutni, megtartani, venni, fogni.
	vāt = pflücken ;		
finn.	*otta* = sumere, arripere ;		
lp.	*oste* = emere ;		
zürj.	*vot* = baccas carpere.		

592) *var* = *Schorf, Grind.*

votj.	*ur* = Geschwür, Eiter ;	t. t.	*ur* = var, daganat, emelkedés.
mord.	*uro* = Geschwür.		

593) *vár* = *warten, erwarten.*

vog.	*ūr* = warten, hüten ;	oszm.	*our* = oltalom, védelem, őrzés ; (our ola, Allah our ola helyett = Isten legyen oltalmad !)
ost.	*uralta* = acht geben ;		
mord.	*varža* = besehen.		

599) *vég* = *finis, extremum, confinium.*

mord.	*ingel* = Vordertheil ;	oszm.	*eñ* = leginkább, legvégső, (a superlativus képzésére szolgáló particula).
	ingelä = vor, vorn ;		
finn.	*viimehe* = postremum, ultimum.		

Ha a magy. *vég* szóban valószínűleg a test kiálló legszélsőbb utórészének alapgondolata van kifejezve, mint Budenz fölveszi, akkor a mord. *ingel* mellett a t. t. *öng*, (elé) *eng* (legvégső) felsőfokot kepző particulát annyival inkább figyelemre lehet méltatni.

602) *velő* = *medulla, Gehirn.*

ost. *velim* vog. *valem* zürj. *vem* finn. *ytime* mord. *udeme* lp. *addem*	medulla.	t. t. *bejin, mejin* = velő.

A gyökben levő *l* véghang kivételével, a t. t. példa inkább a finn-ugorhoz közeledik, mint a magyarhoz.

603) *vén* = *senex.*

finn. *vanha* észt. *vana*	alt.	t. t. *bön, bun* = elagott, aggastyán; oszm. *buna* = vénülni, veszendő lenni.

605) *ver* = *schlagen.*

zürj. *vart* = schlagen, dreschen. lp. *verde* = cædere.	oszm. *vur* čag. *ur* } verni, ütni.

607) *vés* = *eingravieren, einschneiden.*

finn. *veitse* = cutter; *veistä* = cultro scindere: észt. *vesta* = behauen; ost. *vaś* = aushauen, schneiden. zürj. *öžan* = Meissel; *vušt* = schaben.	t. t. *bič* = vágni, bevésni; *bički* = fűrész; *bičak* = kés (v. ö. magy. bicsak).

612) *vét* = *vorbeigehen, verfehlen, sich versündigen.*

finn. *välttä* = vitare, evitare;
lp. *velte* = irritum et falsum fieri;
vältte = fehl schlagen.

t. t. *öt* = mellette, vagy elötte elmenni, átmenni;
ötün = vétkezni, hibát elkövetni.

609) *vesz, vész* = *verloren gehen, umkommen, zu Grunde gehen; veszt* = *verlieren, verderben.*

zürj. *voš* = umkommen, verderben;
votj. *išt* = verlieren;
ost. *vuš* = ein Ende haben
vog. *uos* = sterben; *uost* = verlieren;
finn. *väsy* = lassari;
lp. *veše, vešes* = imbecillis.

t. t. *bosz, buz* = rontani, tönkre tenni, széttörni.

(Épen olyan joggal, a milyennel a zürj. *voš*-t, lehet a t. t. *bosz, buz* szót is a magy. *vesz*-szel szembe állítani.)

333) *zár* = *schliessen, Schloss, zusperren.*

ost. *toχr, tugor* = zuschliessen, zumachen;
vog. *torrtaχt* = verschlossen werden.

čag. *tagar* = takaró, födél.

MASODIK KATEGORIA,

AVAGY OLYAN SZÓEGYEZÉSEK, MELYEK A SPECIÁLIS FINN-UGOR HANGTANI VISZONY KÖVETKEZTÉBEN A TÖRÖK NYELVBEN NEM, VAGY IGEN RITKÁN TALÁLHATÓK.

784) *agyar* = *Hauzahn.*

vog. *anžer* = Hauzahn;
votj. *vazer* = Hauzahn.

793) *áll* = *Kinn.*

čer.	*oñlaš*	Kinn.
mord.	*ul*	
votj.	*anglen*	
ost.	*añin*	
vog.	*uľiš*	

800) *álom* = *Schlaf; altat* = *schläfern.*

vog. *ulom, ulm* = Schlaf;
ost. *olim* = Schlaf;
ol = sich legen;
zürj. *on, un* = Schlaf;
lp. *ode* = dormire;
mord. *udi* = liegen, schlafen;
čer. *omo* = Schlaf.

oszm. *uju, uj* = aludni, álmodni;
uig. *utu* = aludni.

812) *ár, árr* = *subula.*

finn. *ora* = terebra minor;
észt. *ora* = Pfriem;
mord. *uro* -,*ol-tür* = p;
čer. *verež* = subula.

815) *arcz* = *facies, vultus.*

zürj. *ord* = Seite;
čer. *örtöž* = Seite;
mord. *irdes* = Rippe;
lp. *ertek* = costæ;

Az *oldal* és *arcz* közötti fogalmi analogia a tör. *jan* (oldal) és *jañak* (arcz) között is megvan.

830) *eb* = *canis.*

vog. *āmp, amp* = Hund;
ost. *āmp, amb* = Hund.

835) *egér* = *Maus.*

ost.	*lenkir*	Maus.
vog.	*täñer*	
lp.	*snära*	
mord.	*šejer*	
zürj.	*šir*	
finn.	*hiire*	

A törökben az egér *sičkan*-nak neveztetik, melylyel a magyar *cziczkány* analog.

840) *éj* = *nox.*

lp. *ija*
finn. *yö*
mord. *vej* } Nacht.
vog. *et*
ost *rätte* [illegible]

[illegible] *esté*-vel a tö- [illegible] -almа [illegible] azonos.

V. ö. *keče* = est, éj és *keč* = későn.

Ezen oknál fogva én a tör. *ej* szót (későn, *ejlen*-ben = késni, elkésni) a magy. *éj*-jel szeretném egyeztetni.

843) *él* = *vivere.*

finn. *elä*
čer. *il*
mord. *erä* } leben.
zürj. *ol*
lp. *ele, jele*

Az orosz *žit* (élni és lenni), ang. *live* (élni és lakni) közti fogalmi analogia szerint az oszm. *ol* (lenni, létezni) is talán ide számítható. (?)

852) *emel* = *levare, tollere.*

vog. *ālm, alm* = heben;
ālut = tragen;
ost. *ālim* = heben, erheben.

A magy. *em*- és a finn-ugor *elm, alm* szavakkal távolabbi rokonságban áll a tör. *em* = dolgozni, fáradozni.

874) *est* = *Abend.*

finn. *ehto, ehtoo* = vesper;
lp. *ikto (iekto, éχto)* = heri;
čer. *jut* = nox.

Ezt nem lehet máskép gondolni, mint úgy, hogy *est*, régibb formájában *eset es-ni*-ből, a nap sülyedésére, lemenésére emlékeztet, hasonlóan a tör. *bati* (nyugot, *bat*-tól = lemenni) szóhoz.

891) *ijed* = *terreri, expavescere.*

mord. *ävede* = erschreckt werden;
votj. *jödi* = erschrecken;
vog. *jegv* = tanzen;
ost. *jāg* = tanzen.

Mi a *tánczolni* és *megijedni* fogalmak analogiáját nem látjuk világosan; és ha már összefüggés lehetséges, úgy ez csak tánczolni és keringeni közt lehet, melyhez a tör.-tat. *ajil, ijil* (forogni) jobb támaszpontúl szolgál.

902) *iparkod* = *sich befleissen, trachten.*

finn. *upera* = gnavus, assiduus;
vog. *aper* = Eile.

Az iparkodni és sietni közötti fogalmi analogia mellett a t.-t. *iv*, *ib* (sietni) igegyök is tekintetbe jöhet.

930) *ón* = *plumbum*, *stannum*.

čer. *voĺne* = plumbum;
vog. *qln* = Silber, Geld.

Budenz egészen helyesen az *ón*-ban egy régibb *oln*, $v_a l_a m$ alakot vesz föl, mely esetben a tör. *kalaj* is, mely a gutturalis kezdőhangot megtartotta, tekintetbe veendő.

Hogy *ón*- és *ólom*-ban az öntés alapjelentése van kifejezve, ezt a tör. *kurgasun*, *kujgasun* is bizonyítja, mely a *kuj* = önteni, gyökből származik.

934) *ostor* = *Peitsche*, *flagellum*.

čer. *voštor* = virga;
vog. *ašter* = Peitsche.

941) *öl* = *sinus*, *amplexus*, *Klafter*; *ölel* = *umarmen*.

finn. *syle* = orgyia;
syleile = umarmen;
mord. *sel* = Klafter; *äl'* = Schoss;
vog. *täll* = Klafter;
täl = messen mit den Armen.

942) *öl* = *tödten*.

ost. *vel* = tödten;
vog. *äl* = tödten, erlegen;
finn. *viile* = cultro findere.

t.-t. *öl* = meghalni;
öl-kür, *öl-tür* = megölni.

961) *új* = *novus*, *recens*.

finn.	*uute*	neu.
észt.	*ūź*	
mord.	*od*	
čer.	*uo*	
lp.	*oddo*	

962) *újj*, *ujj* = *digitus*, *Zehe*.

vog. *tuĺe* = Finger, Zehe;
ost. *tuj* = Finger;
lp. *čute*, *čaute* = Finger.

Mint rokont, ide számíthatjuk az alt. *öle* = újj és *üje* (íz, tag) szókat is.

963) *újj* = *manica*.

vog. *tājt* = Aermel;
ost. *lìt* = Aermel;
zürj. *soj* = Oberarm;
lp. *soje* = ala;
čer. *šokš* = manica.

Budenz Hunfalvy-nak a magy. *újj* (digitus) és *újj* (manica) azonosságára vonatkozó fölvételét helyesen czáfolja meg, a mennyiben ő ez utób-

bit kar- vagy szárny-ruhának tartja.

V. ö. erre vonatkozólag tör. *eng, jeng* = váll és *jenge* (ruha újja).

477) ***bagoly*** = ***bubo, noctua.***

vog. *mąnglä* = gemeine Eule. Lásd tör. *bog* (bötyök, csomó).

A magy. *bagoly* szó nem annyira magára a madárra, mint inkább ennek kerek alakjára vonatkozik.

V. ö. magy. boglya, baglya.

484) ***bél*** = ***viscera; belé*** = ***in, hinein; belől*** = ***aus.***

finn. *väli* = locus intermedius;
votj. *poli* = in;
zürj. *pölsin* = zwischen.

501) ***bök*** = ***stossen, stechen.***

finn. *pökki* = cornibus ferire;
mord. *pikse* = schlagen.

kaz. *bökö* = dugasz;
bökkön = megtömött, megtöltött.

389) ***csikland*** = ***kitzeln.***

čer. *čigald* = titillare;
lp. *čokkolde* = titillare.

oszm. *gizikla* = csiklandani.

391) ***csíp*** = ***zwicken, kneipen.***

zürj. *čepled, čepledi* = kneipen, zwicken;
čer. *čebeštal* = vellicare;
lp. *cipceste* = digitis torquere.

čag. *čimda* } kneipen,
oszm. *čimdikle* } zwicken.

511) ***fa*** = ***Holz, Baum.***

finn. *puu* }
észt. *pū* }
čer. *pu* } Baum, Holz.
zürj. *pu* }
ost. *pu* }

514) ***faggyú*** = ***Talg, Unschlitt.***

ost. *polť* = Talg.

517) ***fakad*** = ***platzen, losbrechen.***

finn. *puhkea* = disrumpi;
észt. *puhke* = bersten, aufbrechen;
pagu = Riss, Spalt:
ost. *pogin* = bersten.

519) ***fal*** = ***verschlingen, verschlucken.***

vog. *pöl* = auffressen, beissen;
ost. *pulem* = verschlucken
čer. *puldoš* = Bissen;
finn. *pala* = Bissen.

520) *falu* = *Dorf, pagus.*

vog. *paul* = Dorf;
ost. *pugol* = Dorf.

521) *fan* = *pubes.*

vog. *pun* = Haar, Wolle;
ost. *pūn* = Wolle;
čer. *pun* = pluma.

522) *far* = *Hintere; fark* = *cauda; farcsik* = *Hüfte.*

vog. *pari* = zurück, gegen;
ost. *pir* = das Hintere, das Vergangene;
zürj. *bör* = das Hintere;
finn. *perä* = pars postica;
mord. *pila* = Schwanz.

526) *fegy* = *corripere, increpare.*

finn. *pälke, pälkače* = rixari, objurgare;
čer. *peleśte* = loqui, verba facere.

529) *fej* = *melken.*

mord. *peďa, päďa* = melken, seihen, durchseihen.

534) *fél* = *timere, metuere.*

vog.	*pil*	timere, metuere;
ost.	*peḷ*	
zürj.	*pol*	
lp.	*palle*	
mord.	*pele*	

finn. *pelkää* = timere, metuere.

535) *feled, felejt* = *oblivisci.*

finn. *pelasta* = solvere, liberare.

A magy. *feled* alapfogalma Budenz szerint «elereszteni, elbocsátani» és ez értelemnél fogva sorozza a finn-ugor analog példa mellé.

537) *felhő* = *nubes.*

finn.	*pilve*	nubes.
mord.	*pel, päle*	
čer.	*pil*	
lp.	*palv*	
votj.	*piľem*	
ost.	*paliñ*	

538) *fen* = *wetzen, schleifen.*

votj. *pen : penon* = Schleifstein.

541) *fenít, fenyít* = *comminari, castigari.*

vog. *piment* = gebieten, verbieten;
ost. *pamiji* = rathen, anrathen.

545) *fesel, fesl* = *aufgehen, sich trennen, sich abschälen.*

vog. *pēseml* = sich auflösen;
pešet = lösen;

lp. *piäse* = solvi, liberari;
finn. *püüse* = solvi.

547) *fészek* = *nidus*.

finn.	*pesä*	nidus avium.
mord.	*piza*	
čer.	*püžakš*	
lp.	*pesse*	
vog.	*piš*	
ost.	*pīt*	
zürj.	*poz*	

tör.-t. *büzek* = lyuk.

550) *fing* = *crepitus ventris*.

vog. *ponn* = pedere;
ost. *puni* = pedere.

552) *fiú* = *filius, puer*.

vog.	*pī, pi*	filius.
zürj.	*pi*	
finn.	*poika*	

čag. *bala* = gyermek;
oszm. *pala* = liba;
piliže, pilić = csibe.

A két utóbbi szóban a *ž*, vagy *žc* kicsinyítőképző és kellett eredetileg *pili*-nek is létezni.

554) *fog* = *dens*.

vog. *pank, pänk* = dens;
zürj. *piń* = dens;

lp.	*pane*	dens.
finn.	*pii*	
mord.	*pej*	
čer.	*püj*	

555) *fog* = *fassen, angreifen, fangen*.

vog. *pū* = fassen, greifen;
pogot, pogt = anfassen;
finn. *puutta* = connectere, consuere;
észt. *pö* = aufhängen, henken;
mord. *povi* = hängen bleiben an etwas.

559) *fon* = *spinnen*.

finn. *puno* = contorquere filum;

észt.	*punu*	flechten;
mord.	*pona*	
čer.	*pun*	
votj.	*pun*	

ost. *puñit* = zusammendrehen;
lp. *podne* = spinnen.

560) *fonnyad* = *marcescere, flaccescere*.

lp. *puoldne, puolne* = marcescere (de herbis).

563) *forr* = *kochen, sieden*.

finn. *porise* = bullire;
észt. *purise* = sprudeln.

81) *genyed* = *eitern.*

finn. *kina* = zäher Schleim, Geifer.

82) *gerjed* = *succendi, inardescere.*

észt. *kirg (kire, kirje)* = Begierde, Leidenschaft;
lp. *kirjo* = lætitia.

84) *görbe* = *krumm.*

lp. *jorba* = rotundus;
jorbak = truncus;
jorbad = rund.

86) *gőz* = *Dampf, Ausdünstung.*

finn. *kaasu* = Nebel;
lp. *kasad, gasat* = Nebel;
votj. *kvaz* = Luft.

tör.-t. *kizi* = hőség.

Vajjon nem valószínűbb-e a *gőz* fogalmában, a primitiv ember fölfogása szerint, a hőség alapgondolatát sejteni *köd, levegő* helyett?

92) *háj* = *Fett, Schmer; híz* = *mästen.*

čer. *koja* = fett;
mord. *kuja* = fett;
votj. *kvaj* = fett werden;
vog. *kot* = fett werden.

kirg. és alt. *kazi* = a has zsírja, háj.

98) *hal* = *Fisch.*

finn. *kala*, mord. *kal*, vog. *kul* = Fisch.

101) *halad, hallad* = *progredi, praeterire.*

finn. *kulke* = progredi, iter facere;
lp. *kolke* = fluere;
mord. *kolgi* = fluere.

103) *háló* = *Netz.*

ost. *χolip* = Netz;
vog. *kūlup, kulop* = Netz.

105) *hályog, hályag* = *pterygium.*

finn. *kalvo* = membrana;
lp. *kala* = membranula obductus.

107) *hamu, homu* = *Asche.*

vog. *χulem, χulm* = Asche;
ost. *χōjem* = Asche.

110) *harap* = *beissen.*

čer. *kar* = essen;
zürj. *kurtsi* = beissen.

114) *hasad* = *findi, diffindi.*

finn. *katkee* = rumpi;
lp. *kaikane* = scindi;

čer. *kušked* = discindere;
vog. *kašl* = zerreissen.

121) ***hegy*** = *cuspis, mons.*

finn. *kärke* = cuspis, apex acutus.

A lp. *garga*-t (láng) is ide számítani, mint BUDENZ teszi, előttünk nagyon merésznek látszik.

125) ***hím*** = *mas, masculus.*

vog. *kajm* = Männchen.

Ugyanilyen joggal a mong. *küm-on* (férfi) is ide számítható. (SCHMID *Mong. szótár*-a 183.)

130) ***hó*** = *mensis.*

finn. *kuu* = luna, mensis;
észt. *kū* = Mond;
mord. *kov, kou* = luna, mensis.

132) ***holló*** = *Rabe.*

ostj. *χūlaχ* = Rabe;
vog. *kulląχ* = Rabe.

134) ***homály*** = *dunkel.*

lp. *kvolmo* = crepusculum;
zürj. *kïmör* = Wolke, wolkig.

138) ***hón*** = *axilla, ala.*

zürj. *kon-ult* = Achselhöhle;
vog. *kohńi* = Achselbug;
ost. *χon* = Bauch;
finn. *kainalo* = ala brachii.

Vajjon a finn-ugor *kon, χon* tulajdonkép nem a tör. *kol-* (kar-)hoz sorakozik-e, mely utóbbiból a t.-t. *kol-tuk* (hónalj) származott?

141) ***horny*** = *Falz, Riefe, Hohlkehle.*

čer. *korno* = Weg, Riefe;
zürj. *kïrla* = Furche;
ost. *χur* = Weg, Pfad.

140) ***hord*** = *tragen.*

finn. *kuorma* = onus ferendum;
zürj. *karnau* = Schulterjoch zum Tragen.

159) ***harmat*** = *Thau.*

votj. *zor* = pluvia.

166) ***hüvely*** = *Scheide.*

vog. *sipel* = Scheide.

167) ***hüves, hüt, hideg*** = *kalt, kühl, kühl werden.*

finn. *hyy* = pruina;
siity = kalt werden.

170) ***jég*** = *Eis.*

ost. *jenk* = Eis;
vog. *jań* = Eis;

lp. *jägñe* = Eis;
mord. *jäj* = Eis.

171) *jegy, jel* = *Zeichen.*

finn. *jälke* = vestigium;
észt. *jälg* = Spur;
lp. *jälgas* = vestigium.

172) *jelen* = *zugegen, gegenwärtig, erscheinen.*

ost. *jilip* = neu;
jidep, jedep = jung;
vog. *jälpel* = novus;
čer. *jäl* = jung.

Vajjon nem helyesebb volna-e a magy. *jelen*-t csak a finn-ugor és t.-t. *jil, jäl, jal, jil* (látszani, fényleni) tőszótaggal egyeztetni, a mint Budenz maga is fölveszi?

174) *jó* = *fluvius.*

finn. *joke* = fluvius minor, amnis;
lp. *jokka* = rivus;
vog. *jä* = Fluss;
čer. *jog* = fliessen.

t.-t. *oghuz, okuz* = folyó, az Oxus neve és specialiter azon részeé, mely az ókorban, délnyugati irányban a Káspi-tenger felé folyt. V. ö. továbbá uig. *üke* = víz, magy. *ügy*, ebben: fekete ügy.

1) *kacsint, kacsont* = *blinzeln, liebäugeln.*

finn. *katso* = sehen, ansehen;
lp. *koce* = wachen, bewachen.

9) *karcsú* = *schlank.*

lp. *karčes* = schmal, eng;
mord. *kerža, kirža* = wenig.

20) *kemény* = *hart, fest, streng.*

mord. *kemä* = hart, fest.

25) *kerek* = *rund; kör* = *Runde; kering* = *im Kreise herumgehen.*

finn. *kieriä* = rund;
észt. *kēri* = sich kreiseln;
keri = Rädchen;
lív. *kör, kūr* = Kreis, Rad.

čag. *gür-üng* = beszélgetés, tulajdonkép társaság, kör (v. ö. Heimgarten és a tiroli *hangarten* = társalogni);
uig. *küren* = kör, tábor.

28) *keserü* = *bitter.*

finn. *katkera* = bitter;
čer. *kočo* = bitter;
vog. *kräžertaχt* = sich härmen.

30) *kész* = *fertig, bereit.*

lp. *kiššok, kiššes* = fertig.

Határozottan téves e rovatban BUDENZ úr előadása, mely szerint a magy. *készt, kiszt* (ösztönözni) szót a finn-ugor *käs* (harag), *gaž, kas* (öröm) szavakkal egyezteti; mert a *készt, kiszt* sokkal könnyebben csatlakozhatik a t.-t. *kist*-(ösztönözni, ingerelni)hez.

57) *köny, könyü* = *Thräne.*

finn. *kyynele, kyynö* = Thräne;
lp. *kadńel* = Thräne.

BUDENZ azt hiszi, hogy a köny szó alapjelentésében a kerek tárgy fogalma van kifejezve. E nézet téves, mert valamint a t. t. *jaš* (nedves) a *jaš*-hoz (köny), épen úgy viszonylik a magy. *köny* a magy. *geny*-hez.

58) *könnyü* = *leicht, gering.*

vog. *kigne* = leicht;
ost. *kēne* = leicht;
finn. *kehno* = schwach.

t.-t. *kine, gine* = kicsi (ma csak mint kicsinyítőképző szerepel, pl. *at-kine* = lovacska, *az-gine* = kevéske).

59) *könyök* = *Ellbogen.*

ost. *kuńnaj* = Ellbogen;
zürj. *gum* = Unterarm;
finn. *kyynära* = ulna, cubitus.

68) *közel* = *nahe, nahe stehend, anverwandt.*

lp. *käskes, käckes* = nahe stehend;
vog. *kišmor* = herannahen.

733) *langyos* = *tepidus.*

vog. *lqńž* = sich etwas abkühlen;
ost. *lunza* = erkalten.

740) *le* = *nieder, hinab.*

ost. *lel* = niedrig;
vog. *lājl* = Fuss;
čer. *lüväl* = imum fundus.

A vog. *lajl* és magy. *láb* közötti összefüggés egészen helyes; csak nem kellene BUDENZ-nek a t.-t. *katra* (hátra) és a magy. *hát* közti hasonló viszonyt gáncsolni, mint ezt szóhasonlításomról írott kritikájának 83. lapján teszi.

742) *lebeg* = *schweben, sanft schwingen.*

zürj. *leb* = auftauchen;
leböd = fliegen machen;
votj. *lobal* = fliegen;
vog. *läp* = sich erheben;
lp. *lapće* = evolare;
mord. *lepide* = fliegen;
finn. *lippu* = ventu moveri.

744) *légy* = *musca.*

finn. *lentä, lentime* = volandi instrumentum.
lp. *lije* = fliegen.

747) *lejt, löjt* = *descendere.*

finn. *loittava* = langsam absteigend, von *loitta.*

750) *lélek* = *anima, spiritus.*

vog. *lili* | ost. *lil* | zürj. *lol* | votj. *lul* — Geist, Seele;
finn. *löyly* = vapor callidus;
észt. *leil* = Dunst, Dampf;
lp. *lieʋl* = Dunst, Dampf.

751) *lép* = *lien, splen.*

zürj. *lop* = Milz.

754) *lependék* = *papilio.*

ost. *libindi* = Schmetterling;
vog. *labati* = Schmetterling;
čer. *love* | észt. *liblik* | lp. *lablok* — Schmetterling.

757) *levél* = *folium, epistola.*

ost. *līpet, lībet* = Blatt;
vog. *luopta, lupte* = Blatt;
mord. *lopa* = Blatt, Laub.

759) *liba* = *pullus anserinus.*

finn. *lapse* = infans;
mord. *lefks* = Junges von Thieren und Vögeln.

761) *liszt* = *farina.*

finn. *lese* = beuteln, sieben;
listime = Kleienmehl
čer. *ložaš* = farina;
mord. *lokstem* = Sieb.

A *liszt*-nek tulajdonképi jelentése — «a szitált» —, mint Budenz helyesen megjegyzi, hasonló a tör. *un*-éhoz (liszt), melynek eredetije *oum, orum* szétdörzsöltet jelent.

769) *lő, löv* = *jaculari.*

vog. *li* | zürj. *lij* | čer. *lü* | mord. *lede* — jaculari, telum conjicere;
finn. *lyö* = ferire, icere;
lp. *lake* = percutere;
ost. *lail* = schmieden.

770) *lök* = *stossen, kräftig werfen.*

finn. *lykkää* = stossen;
észt. *lükka* = stossen.

771) *lucsok* = *nasser Schmutz.*

finn. *losko* = Schneeschlamm, Schlackenwetter;
čer. *nočko* = humidus;
mord. *način* = humidus.

772) *lúd* = *Anser.*

vog. *lunt* = Gans;
ost. *lunt* = Gans;
čer. *ludo* = anas;
finn. *lintu* = Vogel;
lp. *lodde* = Vogel.

633) *máj* = *hepar.*

vog. *majt*
ost. *mūgot*
lp. *muokse*
zürj. *mus*
mord. *maksa*
čer. *mokš*
} hepar.

t.-t. *bajir* = máj.

639) *marjul, marul* = *luxari.*

zürj. *murkiľ* = Verrenkung;
murkiľt = verrenken.

644) *mász* = *repere, serpere.*

finn. *mata, mati* = repere, serpere;
észt. *madu* = Wurm;
lp. *mode* = serpere.

648) *meleg* = *calidus.*

ost. *mĕlek, mĕllek* = warm, Wärme;
vog. *maltip* = warm.

649) *mell* = *Brust.*

ost. *meil*
vog. *majl*
lp. *miälga*
mord. *mäštä*
} Brust.

647) *mély* = *profundus.*

vog. *mil*
ost. *mal*
votj. *mur*
} tief;
finn. *melkeä* = magnus, spectabilis.

čag. *mol* = reichlich, viel.

653) *meny* = *nurus.*

finn. *miniä*
lp. *manje*
ost. *meń, meńeñ*
vog. *mäń*
zürj. *moń*
} nurus.

655) *mer* = *haurire.*

ost. *emerd* = schöpfen;
vog. *amert* = schöpfen;

mord. *ameľa* = schöpfen;
finn. *ammene* = haustrum.

A magyar kezdő vocalis eltünéséről Budenz által fölállított theoriát már a miatt sem lehet általánosan helyeselni, mert az idézett magy. akar, takar, gyötör, csavar példákban közönséges igegyökök vannak, melyeknek tak, gyöt, csav gyökszavai szabályosan vannak kiképezve.

659) *messze* = *procul, longe.*

lp. *meće* = remotus;
mečen = longe.

665) *mocsok* = *sordes, squalor.*

finn. *musta* = niger;
észt. *must* = niger;
lp. *nueske* = sordidus.

668) *mond* = *dicere.*

čer. *man* = dicere, logni;
lp. *muone* = nominare.

669) *mony* = *ovum; monyoru* = *rund.*

finn. *muna*
čer. *muno*
lp. *monne*
vog. *manä*
} ovum.

t.-t. *monžuk, munžuk* = gömb, kerekség, gömbölydedség, korall.

673) *morzsa* = *mica; morzsol* = *disterere.*

finn. *murska* = penitus fractum et contusum quid;
vog. *morče* = weniges.

674) *mos* = *lavare.*

zürj. *miški*
mord. *muške*
čer. *mošk*
észt. *mosk*
} waschen.

675) *mosolyog* = *lächeln.*

mord. *muzguľde* = lächeln.

679) *mozog* = *moveri; mozgat* = *commovere.*

finn. *matka* = iter, via;
matkaa = iter facere;
čer. *mod* = ludere.

680) *mög, meg* = *Hinterraum, Hintertheil, zurück; megént* = *rursus, iterum.*

lp. *mange* = posticus, posterus;
čer. *möngö* = sedes pristina, retrorsum;
mord. *meki* = zurück;
finn. *myöhä* = serus.

681) *múl* = *praeterire.*

mord. *mole* = gehen;
vog. *mul* = vergehen, verlaufen;
muult = herumgehen.

682) *muszol* = *stampfen, zerstampfen; muszkotol* = *zerbröckeln.*

finn. *muserta* = in frustula frangere;
zürj. *masti* = zerstossen;
lp. *mutke* = comminuere.

416) *nap* = *sol. dies.*

ost. *novi* = lux, lucidus, albus.

Hogy milyen viszonyban áll az újpersa ناب (*nab* = fényes, világos, tiszta) a fönnebbihez, még nem bizonyos; mert ha a persa *nan* (kenyér) a vogulban kölcsönzött szó, miért ne lehetne ez az eset a *novi* és *nab* szavaknál is?

417) *nap, napa* = *socrus.*

finn. *anoppi, anoppe* = socrus;
vog. *qnip* = Schwiegermutter.

418) *nász* = *nuptiae.*

finn. *nai* = conjugium inire, uxorem ducere;
észt. *naeze* = Weib, Gattin;
lp. *naitte* = verheirathen.
alt. *naji* = barát, társ;
najilaš = csatlakozni, társulni.

419) *nedv* = *Nässe, Feuchtigkeit.*

finn. *neite, neitehe* = humor, udor;
votj. *ned* = Koth.

424) *név* = *Name.*

finn. *nime*, zürj. *nim*, ost. *nem*, vog. *näm*, lp. *namma* } nomen, Name.

425) *nevet* = *lachen.*

vog. *magint, müint* = lachen.

438) *nyel* = *verschlingen.*

lp. *ńäle*, vog. *ńalej*, ost. *nel*, finn. *niele* } verschlingen.

437) *nyél, nyel* = *Stiel, Schaft.*

vog. *näll* = Stiel;
ost. *nal* = Stiel;
lp. *nadda* = manubrium;
mord. *ned* = Schaft;
finn. *lyte* = Handhabe.

439) *nyelv* = *Zunge, Sprache.*

vog. *ńelm* = Zunge;

ost. *ńalim* = Zunge;
čer. *jilme* = Zunge.

444) *nyíl* = *sagitta.*

lp. *ńuol*
zürj. *ńöl*
vog. *ńāl*
ost. *ńol, nal*
} Pfeil.

446) *nyír* = *Birke, betula.*

vog. *ńir* = Ruthe;
nir = Zweig;
votj. *ńer* = Zweig, Gerte.

A «vessző, ág» fogalmával a *specialis* nyír-nemet egyeztetni akarni, előttünk nagyon merésznek látszik, mert hasonló viszony az általában vett *fánál* ugyan, de más fanemeknél nem igen fordúl elő.

V. ö. tör. *tal* (fa), oszm. *dal* (ág); továbbá *agač* (fa) és *jigač* (ág) stb.

448) *nyirk, nyirok* = *feucht, Nässe.*

finn. *noro* = locus paludosus inter montes;
észt. *nore* = triefen;
čer. *nör* = madescere;
zürj. *ńur* = Sumpf;
vog. *ńurm* = Wiese;
lp. *ńorite* = defluere.

452) *nyúl* = *Hase.*

mord. *numil* = Hase;
lp. *ńommel* = Hase.

454) *nyuszt* = *Zobel.*

ost. *ńogos* = Zobel;
vog. *ńoχs* = Zobel;
észt. *nugise* = Baummarder.

457) *nyű* = *Fleischmade, Wurm.*

vog. *ńiń* = Wurm;
ost. *nink* = Made;
lp. *ńavalak* = Made, Motte.

jak. *üön* = féreg.

461) *part* = *Ufer.*

votj. *bord* = Wand;
bordin = an, bei, neben;
zürj. *berdin* = an, bei;
čer. *pürdüz* = paries.

463) *piczin, picziny* = *klein, winzig.*

észt. *pizurt* = wenig;
votj. *pici* = klein;
finn. *pisku* = parvus.

k.-k. *pitä* és *bitä* = kicsiny, kevés (a *bit, bič* = vágni, metszeni gyökből).

464) *pillog, pillag* = *blinzeln, schimmern.*

finn. *pilkkaa* = blinken, glänzen;
észt. *pilka* = blinzeln.

467) *pocz* = *grosser Bauch.*

finn. *paksu* = crassus;
paks = dick, dicht;
mord. *pukša* = Dickbein.

468) *pofa, pof* = *Backe, volle Backe.*

finn. *pove* = sinus;
észt. *pou*
mord. *pov*
votj. *poj*
lp. *pouńa* } Busen.

471) *por* = *Staub, Pulver.*

finn. *poro* = scobs, serrago, Staub, Asche;
észt. *puru* = Zermalmtes;
čer. *pur* = rodere;
mord. *pońe* = beissen,kauen;
vog. *poreš* = Staub stb.

462) *pödör, peder* = *drehen, winden.*

čer. *vüdel* = involvere;
zürj. *bidmal* = umwinden;
finn. *vääntä* = torquere.

t.-t. *bögre* = görbíteni, tekerni, csavarni;
bögürü, *mögrü* = görbe.

686) *rág* = *rodere, mandere, masticare.*

vog. *rągn* = kauen;
finn. *rouhaa* = contundere;
észt. *rohu* = drücken.

687) *ragad* = *haerescere, an etwas haften.*

finn. *ruohtu* = adhærescere;
ost. *ragilt* = anrühren;
vog. *rąune*: *rąune kanne kum* = verwandter Mann;
rąulaχt = sich nähern.

Budenz ide számítja a magyar *rokon*-t is, mely a török *uruk* és ennek *urukun* adverbiumi alakjával öszhangzik.

Hogy vajjon az eredeti török forma a finn-ugorban nem vesztette-e el a kezdő *u*-t, még mindig kérdéses.

693) *redv* = *das Morsche, Faule am Holze.*

ost. *radaχ* = locker,zerbrechlich;
čer. *erdä* = medulla arboris.

696) *rejt, röjt* = *abscondere.*

vog. *räut* = verbergen;
finn. *riittä* = mit einer dünnen Kruste überziehen.

702) *reped* = *rumpi, dissolvi.*

finn. *repeä·* = divelli, disrumpi, rimas agere;
lp. *rappe* = aperire;
észt. *räbi* = zerren;
vog. *räpš* = blinzen.

703) *rés* = *ruptura, rima.*

finn. *reikä* = foramen, apertura;
észt. *reig* = Wunde;
zürj. *rož, ruj́ž* = Loch.

704) *rest, röst* = *piger, tardus.*

vog. *rač* = zögern, verweilen.

707) *reszket* = *tremere, trepidare.*

vog. *räsg* = zittern;
räsgelt = schütteln.

708) *retten* = *expavescere.*

vog. *roχt, roht* = sich erschrecken lassen.

709) *ripacs* = *Blatternarbe; ripó* = *blatternarbig.*

finn. *rupe* = porrigo, scabies, variolæ;
észt. *rubi* = Pocke;
lp. *ruobbe* = cicatrix.

711) *rogy* = *stürzen, niederfallen.*

vog. *räget* = fallen, stürzen, umfallen;
finn. *raukea* = languidum corruere;
észt. *rauge* = unterliegen;
ost. *roχn* = umstürzen.

716) *rop* = *tanzen (wenig gebräuchlich).*

vog. *rqjp* = springen.

717) *roskad* = *cadere, ruere.*

lp. *ruossa* = niederstürzen, hinfallen;
mord. *reskafti* = umstürzen.

718) *rost, rojt* = *Faser, Franse.*

vog. *rusi, ruzi* = Fransen;
ost. *rozi* = Quaste.

720) *rög* = *gleba, glebula.*

finn. *runko* = massa major rotunda;
észt. *rünk* = Scholle;
mord. *ronga* = Körper.

721) *rögvést, rögtön* = *sofort, auf der Stelle.*

zürj. *regid* = schnell, geschwind, reissend;

votj. *ǯog, ǯogen* = sogleich;
finn. *rikevä* = hastig.

722) *röpül, repül* = *volare.*

finn. *ryöppy* = instar pulveris volare, vento jactari;
észt. *rebe* = schnell, eilig;
lp. *rapok* = alacer.

723) *rövid* = *brevis, curtus.*

ost. *ravit* = zerstossen;
rau = fein;
vog. *rau, rąu* = kleines Stückchen.

725) *rút* = *deformis, turpis.*

finn. *ruma* = adspectu deformis, turpis;
észt. *rumal* = dumm;
lp. *robme, robmot* = deformis;
zürj. *römid* = Dämmerung.

337) *sajtó* = *Presse; sajtol* = *pressen.*

ost. *šujit* = versenken, untersenken;
finn. *suju* = flecti, reflecti;
lp. *soje* = flecti.

339) *sarok* = *angulus.*

zürj. *serög* = Winkel, Ecke;
vog. *seräk* = Winkel.

338) *sark, sarok* = *calx, cardo.*

finn. *sarana* = cardo;
zürj. *ǯir* = Thürangel;
vog. *širkep* = Angel.

341) *savanyú, sónyú* = *sauer; savó* = *Molke.*

mord. *šapama* = sauer;
čer. *šopo* = acidus;
zürj. *šom* = Säuerung;
ost. *šum* = sauer werden;
vog. *šäu* = säuern;
finn. *happame* = acidus.

alt. *čegen* = savanyú tej.

344) *segg* = *podex.*

čer. *šengel* = quod pone, vagy post tergum est.

357) *só* = *Sals; sav* = *Sauere.*

vog. *čaχ, šaχ* = Salz.

kirg. *šur* = sós-terület;
oszm. *šor* = megsózott.

E szó határozottan török eredetű s a persában mint kölcsönzött szó van meg.

V. ö. *šor-köl* = sós-tó; *sor-luk* = víz nélküli só-sivatag.

364) *sötét* = *finster, dunkel.*

vog. *sätem* = Dämmerung;
sätäp = dunkel werden;

ost. *šavij* = bewahren, verwahren;
lp. *čappet* = schwarz, schmutzig;
finn. *häpeä* = Schmach.

Ha BUDENZ a «sötét, elrejteni, fekete és szégyen» fogalmakat azonosítva, e csoportba veszi föl a magy. *szégyen*-t, mi csak azt jegyezzük meg, hogy ez utóbbi a t.-t. *sög* = szidni, gyalázni és *sögün* = magát meggyalázni, szavakkal is összehasonlítható.

368) *sugár* = *dünn, schlank.*

finn. *suikera, suikea* = lang, schlank.

369) *sujt* = *schlagen, werfen.*

čer. *šu* = jacere, conjicere;
mord. *šavi* = schlagen, todtschlagen;
zürj. *sujji* = hauen;
finn. *huhto* = omni vi tundere.

270) *szag* = *Geruch.*

lp. *soggo* = evanescere, zu nichts werden;
votj. *ziñ* = Geruch;
finn. *henke* = halitus, anima respriranda;
észt. *hing* = Athem, Hauch, Duft, Luft.

Az analog eszmemenetre vonatkozólag v. ö.

t.-t. *kok* (fúni) és *koku* (szag), továbbá *is* (fúni) és *is* (szag).

272) *száj, szád* = *Mund, Mündung.*

finn. *suu* = os, ostium;
čer. *šu* = foramen;
vog. *sop* = Mund;
ost. *tut* = Mund;
lp. *čuv* = gula, guttur.

278) *szar* = *merda, excrementum.*

čer. *šor* = merda;
zürj. *surt* = pedere.

279) *szár* = *tibia, culmus, crus.*

finn. *sääre* = crus, Schmalbein;
mord. *säjär* = Schmalbein;
zürj. *čör* = Schienbein;
vog. *sąr: s. lu* = Schienbein.

282) *szarú, szarv* = *Horn.*

finn. *sarve*
lp. *čorve*
mord. *śura*
čer. *šur*
zürj. *śur*
} Horn.

283) *szédül* = *schwindeln.*

finn. *heity* = schwindeln.

288) *szél* = *extremitas, margo.*

ost. *sil* = Rand, Grenze;
vog. *sel* = Rand;
finn. *helma* = Saum.

oszm. *jali* = szél, part.

290) *szem, szöm* = *Auge, Korn.*

finn. *silmä*
mord. *selmä*
lp. *čalme*
zürj. *sin* } Auge.
ost. *sēm*
vog. *säm*
čer. *šinža*

291) *szén* = *Kohle.*

lp. *čidn* = Kohle.

304) *szív, szű* = *Herz.*

vog. *sim*
ost. *sem*
čer. *šüm* } Herz.
mord. *sedi*
finn. *sydäme*

A t.-t. *sü, süj, süv, sev* a szeretni, szívelni fogalmak gyöke; s ez analogiának a finn-ugorban concrétebb jelentése van.

308) *szom, szomjú* = *Durst, dursten.*

mord. *simma* = Durst;
votj. *śumal* = hungern, dursten;
finn. *himo* = appetitus.

311) *szorog* = *eilig thun; szorgol* = *betreiben; szorgat* = *urgiren.*

vog. *sąrmolt* = urgere;
mord. *siradi* = auseinander gehen.

312) *szoros* = *angustus, arctus.*

finn. *sorta* = deprimere;
észt. *suru* = unterdrücken;
zürj. *śirkäd* = strangulare.

319) *szug, szög, szugoly, zug* = *Winkel.*

ost. *suñ* = Winkel;
finn. *hinkalo* = abgesonderter Stand.

321) *szupolyka* = *gracilis, tenuis; szupojkó* = *oval gespitzt.*

finn. *suppea, suppia* = compressus, coarctatus;
észt. *sopp* = Zipfel, Ecke.

t.-t. *süvri, sivri* = hegyes, meghegyezett.

315) *szőr* = *ein einzelnes Haar, pilus.*

mord. *šäjär* = ein Haar;
čer. *šar* = pilus equinus;
vog. *sājr* = Haar.

205) *tavasz* = *Frühling.*

ost. *tovi* | zürj. *tuliš* | vog. *tōja* } Frühling;
tujmaχ = Sommer;
finn. *suoja* = warme Jahreszeit.

251) *telek* = *Strick, Schnur, Riemen.*

zürj. *köl* = Strick, Seil;
vog. *kuali* = Strick;
ost. *kel, kol* = Strick;
finn. *köyte* = funis.

223) *tetű* = *Laus.*

ost. *teudem* = Laus;
lp. *tikke* = pediculus;
finn. *täi* | votj. *täj* | vog. *ti* } Laus.

225) *téved, tíved, tébolyog* = *errare, aberrare.*

ost. *tēb* = irre gehen;
vog. *tip* = sich verirren.

229) *tó* = *See.*

ost. *tuu* | votj. *ti* | vog. *tūr* | finn. *suo* } See, Sumpf.

232) *tohonya, tunya* = *faul, träge.*

lp. *tokkones, tokones* = inutilis, iners;
észt. *togu* = träge, schläfrig.

231) *tolvaj* = *Dieb.*

vog. *tolmaχ* = Dieb;
ost. *lolmi* = gestohlen;
tōtm = stehlen;
lp. *suol, suola* = fur;
finn. *sala* = cladestinus.

t.-t. *tala* = rabolni;
talak = rablás.

252) *torok* = *Kehle, Schlund.*

ost. *tūr* = Hals;
vog. *turr* = Gurgel, Röhre;
finn. *kurkku* = guttur, gula;
mord. *kurga* = Mund.

Az alapjelentés: öblös út, üreg.

248) *tüdő* = *pulmo.*

lp. *tabde* = Milz;
čer. *šede, šide* = ira;
soda = pulmo.

BUDENZ úr πνεύμων, πλεύμων példájára a tüdő szóban a «fölfújni, földagadni» fogalmat akarja fölfedezni, ezért hangtani tekintetben a $t_e g$ (tumere) gyököt és *täyte* (telt) szót a fönnebbihez sorozza.

583) *vág* = *hauen, hacken.*

vog. *vuoñ, voñ* = schlagen, klopfen;
ost. *voñ* = behauen;
finn. *vako* = Furche;
zürj. *vundi* = schneiden;
čer. *vokt* = amputare.

587) *ványol* = *walken.*

finn. *vanu* = subigi, densari;
észt. *vanu* = walken.

588) *vál* = *zu oder aus etwas werden, hervorgehen.*

lp. *vuolge* = ire, abire;
finn. *olkene* = casu venire;
mord. *valgi* = hinabfahren, hinabsteigen;
čer. *vol* = descendere;
ost. *vogol* = herabsteigen.

čag. *bol* = valamivé vagy valami lenni.

589) *váll* = *humerus.*

finn. *olka* = humerus;
lp. *olke* | humerus.
ost. *vān* |
vog. *vañn* |

590) *vall* = *fateri.*

mord. *val* = Wort;
finn. *vala* = Eid;
lp. *vale* = Eid.

594) *varjú* = *Krähe.*

finn. *varekse* | Krähe;
észt. *vares* |
mord. *varsi, varsej* |
lp. *vuorča* = cornix;
ost. *varñaj* = Krähe;
vog. *vuqrp* = corvus.

A *varekse, varsi* és *vuorča* szavaknak a magy. varjú-val való összehasonlítása ellen nem teszünk kifogást, de annál inkább az ost. *varñaj* ellen, melyet orosz kölcsön-szónak tartunk Ворона-ból (közönséges varjú).

596) *vas* = *Eisen.*

finn. *vaske* = cuprum;
észt. *vaśk* = Kupfer;
lív. *vaśk* = Metall, Kupfer.

600) *vékony* = *tenuis, gracilis.*

zürj. *veknid* = schmal, eng;
ost. *vāgat, vōgol* = dünn;
vog. *voutä* = dünn.

604) *vér* = *sanguis*; *vörös* = *ruber*.

finn. *vere* = sanguis;
észt. *vere* = sanguis;
vereva = roth;
mord. *ver*
čer. *vür*
lp. *varra*
zürj. *vir*
ost. *ver*
vog. *vūr* } Blut.

608) *vese* = *Niere*.

mord. *pići* = Niere.

610) *vessző* = *virga, ferula*.

finn. *vesa* = surculus, germen ex radice;
észt. *voza* = Spross;
ost. *varas, varis* = Ruthe.

611) *vet* = *werfen, säen, auswerfen*.

mord. *vide* = säen, ausstreuen;
čer. *üd* = säen;
finn. *vätkää* = vi projicere.

t.-t. *at* = vetni, eldobni.

613) *vev, vöv* (vesz, vösz) = *nehmen, wegnehmen*.

ost. *vej* = nehmen;
vog. *vī* = nehmen.

617) *világ* = *lux, lumen*; *villog* = *micare*; *villám* = *fulgur*.

finn. *valkea* = lucidus, albus, ignis;
valkene = lucescere;
vilku = micare;
észt. *valge* = weiss, hell, licht;
vilku = schimmern;
čer. *volgodo* = lucidus, fulgens;
vog. *volg* = glänzen, funkeln;
ost. *volij* = glänzen.

A *vil, val* gyökhez lehet sorozni a t.-t. *jil, jal, jol* (fényleni, csillogni) gyököt is; bár a finn-ugor határozottan közelébb áll a magyarhoz.

621) *viv* (visz) = *tragen, bringen, wegtragen*.

finn. *vie* = ferre, auferre;
észt. *vī* = bringen;
zürj. *vaj* = herbeitragen;
lp. *väǯǯe* = petere, apportare.

622) *vív, ví* = *dimicare, pugnare, certare*.

finn. *voi* = valere, posse;
észt. *voi* = können;
ost. *veg*
vog. *va, vag*
mord. *vi, vij* } Kraft;
zürj. *vij* = Willkühr.

A vog. *va, vag* és mord. *vi, vij* mellett még a t.-t. *baj* (erő, gazdagság, vagyon) is tekintetbe jöhet, ha a «harczolni, vívni» és «gazdagság» fogalmai — mint BUDENZ fölteszi — egyeztethetők.

623) *víz* = *Wasser.*

finn.	*vete*	Wasser.
mord.	*ved*	
vog.	*vit*	
zürj.	*va*	

626) *von* = *trahere.*

ost.	*vunip*	= Fischhacken;
vog.	*vant*	= führen;
zürj.	*venzi*	= streiten;
finn.	*veny*	= extendi;
mord.	*veneme*	= sich ausdehnen;
lp.	*vanate*	= extendere.

627) *vő* = *gener.*

ost.	*veñ*	gener, maritus sororis.
čer.	*venge*	

HARMADIK KATEGORIA,

AVAGY OLYAN SZÓEGYEZÉSEK, MELYEK A FINN-UGOR NYELVEKBEN NEHÉZKESEK ÉS ERŐSZAKOSAK, A TÖRÖK-TATÁR NYELVEKBEN PEDIG TERMÉSZETESEK ÉS SZEMBETÜNŐBBEK.

780) *ág* = *ramus.*

finn. *onke* = hamus piscatorius;
lp. *vuogg, ogg* = Angel;
zürj. *vugir* = Angel;
čer. *angir* = hamus.

čag. *agaž* = ág, vessző (BUDAGOV, I. 61.);
oszm. *agač* = fa.

A fa és ág közötti kölcsönös viszony a čag. *tal* (fa) és oszm. *dal* (ág) között is kifejezésre jut.

A horgot és ágat egyeztetni, mivel «horgászvessző» is van: előttünk nagyon merésznek látszik.

781) *agg* = *vetus, senex.*

finn. *ankara* = validus;
čer. *ungor* = molaris;

t.-t. *ag, ak* = fehér, ösz, tiszteletreméltó *(ak-kiši* =

ost. *ugor* = hoch. öreg ember; *ak-sakal* = ősz szakáll, ősz ember); *aga, aka* = idősb, elöljáró, úr (v. ö. ném. Grau és Graf).

782) *agy* = *cranium, caput.*

ost. *oñit* = Horn; vog. *ańt* = Horn. čag. *oj* = gondolat, ész.

Budenz a magy. *agy*-at azért akarja a finn-ugor *szarv* fogalommal összefüggésbe hozni, mert az árja nyelvek terén hasonló viszony van κέρας, szkr. *çiras* (caput), latin *cornu* és *cranium* között. Ezen analogia előttünk helytelennek látszik, mivel a magy. *agy* és tör. *oj* közötti fogalmi rokonság már azért is egyezőbb, mert *agy, fej* és *ész* természetesebb módon csatlakozhatnak egymáshoz.

783) *ágy* = *lectus, stratum.*

vog. *qlqχ* = Nest, Lager; zürj. *vol, voles* = Bett; finn. *vuotehe* = lectus. t.-t. *jat* = feküdni; *jatak* = ágy, fekhely, fészek.

786) *aj* = *crena, sulcus, vallis*; *ajtó* = *janua.*

finn. *aukea* = apertus; mord. *anksima* = Wuhne; čer. *omasá* = janua; vog. *āngv* = ausziehen; *ojt* = ausspannen, befreien; ost. *uñ* = Mündung; zürj. *vom* = Mund. čag. *oj* = völgy, mélyedés; t.-t. *ač* = nyitni; *ačak* = ajtó; *aja* = nyitott kéz; *ajaz* = derült idő.

791) *akar* = *velle.*

vog. *qngurmät* = blicken;	uig. *bakar* = kívánni, akarni;
ost. *ankirma* = hinblicken.	jak. *bagar* = akarni, vágyni.

Minthogy BUDENZ úr a kezdő ajakhang elveszését fölveszi, nem látom át, hogy miért ne lehetne a fogalmilag közelébb álló tör. *bakar*-t a magy. *akar*-ral egyeztetni?

794) *áll* = *stehen.*

vog. *jomlit* = treten, schreiten;	oszm. *ol* = lenni, létezni, valahol lenni.
jomes = schreiten.	

Annak daczára, hogy a vogul példa alapformája *jomlit*-, *joamlit*-nak hangzik, BUDENZ úr ennek a magy. *áll*-hoz való párhuzamosságát mégis fönn akarja tartani. Mi az oszm. *ol*-hoz való sorozást már azért is elfogadhatóbbnak tartjuk, mert az állani és lenni fogalmak (v. ö. *stare*, továbbá tör. *tur* = állani és lenni, kirg. *jat* = feküdni és lenni) jobban kielégítnek bennünket, mint a hangtani tekintetben erőszakolt hasonlítás *jomlit*-tal, mely azonfölűl azt jelenti: lépni, menni.

795) *áld* = *benedicere, laudare; áldoz* = *sacrificare.*

vog. *jolent* = bitten, zureden;	čag. *alga, alka* = áldani, magasztalni, dícsérni;
jolt = schaffen;	*alkiš* = dicsőítés, megdicsőítés, áldás (BUDAGOV, I. 84. دعاخير = áldással fordítja);
jqlt = beschuldigen;	*olča, olža* = áldani;
zürj. *jol'* = schelten;	oszm. *and* = eskü, áldás (lásd 379. lapot).
čer. *ult* = precari.	

BUDENZ *áld*-al együvé sorozza a magy. *alkonyodni* szót, de nagyon tévesen; mert ezen ige alapjelentése: alámenni (*al* = alá, alatt-tól) épen *áld*-nak ellentéte.

799) *alku* = *Handel, Kauf.*

vog. *alt* = fest machen;
ost. *olt* = anschmieden.

čag. *alku* = vevés (v. ö. *alku bergi* = kereskedés, azaz: adás-vevés, és oszm. *ališveriš* = kereskedés, szintén: adás-vevés).

Budenz azon eljárása, hogy az *alku* és *alkalom* szavakat a fönnebbi *alt*-hoz (megerősíteni) sorozza, ép annyira erőszakolt, a mennyire minden logikát nélkülöző. Vagy talán az «alkalomvétel» fogalma volt eszében?

807) *apa* = *Vater.*

vog. *ąberäš* = Grossvater vom Vater.

čag. *aba* = atyai részről való nagyapa.

809) *apró* = *minutus, parvus; aprít* = *zerstückeln.*

ost. *namḃir* = Kehricht, Abfälle;
vog. *nampri* = klein.

čag. *opurak* = apró, picziny, ettől (*upak, ofak* = kicsiny-től:) *opra* = aprítani, darabolni.

Ide tartozik a magy. *apad* is. A mi a «szemét és kicsiny» közti fogalmi rokonságot illeti, v. ö. oszm. *čöb* (szemét, hulladék, dirib-darab, kis darab) és magy. *csöp, csep*. Lásd *csöpp*-et.

811) *ár* = *Fluth; árad* = *überfluthen.*

vog. *järve* = lacus;
lp. *jaure* = lacus;
mord. *erke, äřke* = See.

oszm. *art* = növekedni, szaporodni;
čag. *art* = áradni (v. ö. *artub eksilme* = dagály és apály. Budagov, I. 25.).

A tör. *art*-ban levő *t* egy, ma nem használatos *ar* (növeszteni, hozzátenni, áradni) alaknak passiva formáját fejezi ki. Egyébiránt, hogy a *tó* és *ár, áradás* fogalmai hogyan egyeztethetők, nehezen lehet fölfogni.

814) *arat* = *ernten.*

BUDENZ szerint tévesen van a tarol, sarló és tör csoportjába sorozva, mert *tarol* a *tar*, tör. *taz* (csupasz, síma) gyökből; *sarló*, eredetileg salló, csalló, a *sal-*, tör. *čal-*(vágni-, metszeni-)ből származott; a *tör* pedig a tör. *tir*, *kir* (törni) gyökkel azonos.

oszm. *ora* = aratni;
orak = sarló, vágás, metszés.

903) *arány*, *erány*, *irány* = *Maas*, *Richtung*, *Linie.*

ost. *ur* = Linie, Strich.

Hogy BUDENZ irány és futni közötti fogalmi rokonság alapján a magy. *iramlani* szót is ide sorozza, azt mi nem fogadhatjuk el.

t.-t. *oran* = mérték, arány, irány;
kirg. *oral* = irány, mód, modor (v. ö. *uralima kilidi* = illik hozzám);
čag. *uram*, *oram* = útcza, ház-sor.

816) *árnyék* = *Schatten*; *ernyő* = *Schutzdach*, *Schirm.*

vog. *tqrom* = Himmel (Luft), Wetter;
ost. *tōrim* = Himmel, Luft.

t.-t. *aran* = fészer, istálló, előudvar;
eren = védelmébe ajánlani magát (*Allahga erendim* = Isten oltalmába ajánlottam magam).

BUDENZ hasonlításának kiindulási pontjáúl a *pilve* (felhő) és *pilvekse* (árnyék), továbbá a *nubes* és szláv *nebo* (ég) közötti analogiát veszi, minek következtében *árnyék* és *felhő* fogalmakat azonosokúl tekinti. Azonban az *árnyék* régi jelentése, t. i. sátor, jobban összhangzik a mi, e fogalom alapjelentésére vonatkozó fölvételünkkel. V. ö. erre vonatkozólag a tör. *kölge*, vagy *kölöngö* etymologiáját (*Tör.-tat. etym. szótár*-om, 111. §.), melyből ép

úgy látható, hogy a törökben az árnyék és védelem fogalmai azonosak.

817) *árt* = *nocere.*

vog. *ur* = abmagern;
ost. *ōrĭm* = mager;
zürj. *or* = matt werden.

uig. *arta* = ártani;
artak = ártalom, kár, veszteség;
čag. *arik* = sovány;
arit = soványítani, bánkódni.

Ártani és *lesoványodni* egymástól távol álló fogalmak. A mi az uig. *arta* szót illeti, úgy látszik, hogy ez egy előbbi *karta*-ból, illetőleg a *kar-ag*-(kár-)ban levő *kar* gyökből származott (v. ö. magy. *kár*-ral).

818) *árt* = *ingerere, immere.*

Budenz *árt*-ot az *al* (dormire, non-moveri) causativumának tartja. De sokkal közelebb áll a valószinűséghez a következő egybevetés:

t.-t. *ara* = között, közben, és egy fölvehető *arat* = beavatkozni, beléelegyedni ige. V. ö. *arala* = immiscere és *aralat* = közlekedni valakivel.

820) *ás* = *graben; ásít* = *gähnen* (azaz a száját felnyitni).

vog. *uosint* = gähnen;
votj. *vuśil* = gähnen;
čer. *ušt* = oscitare;
mord. *ankse* = Wuhne.

t.-t. *eš* = piszkálni, kaparni, fölkarczolni;
ešgek = lapát;
asna, esne = ásítni;
ač = nyitni.

822) *aszó* = *Thal, Ebene, Niederung.*

finn. *laakso* = vallis.

kirg. *asak* = alatt, lennt;
čag. *ašak* = alant.

823) *ászok* = *unterlegter Balken, Unterlage.*

ost. *óms, ūms* = sitzen, sich setzen.

t.-t. *ast* = alant;
astik = alj, aljazat;
astar = alj, ruha-béllés.

Ast a locativusi *t* elhagyása után *as, aš* (lenn, al, alant)-gyökhez csatlakozik.

824) *asszony.* (régibb formája:) *okszun, ahszin, ohszun* = *Frau, Weib.*

zürj. *ökši* = Herr;
votj. *öksčj* = Herr, Fürst.

Okszun vagy *akszin* töröktül fehér színt, fehérséget jelent, és a nő fogalmának megjelöléseül használtatott, ép úgy, mint az újabb időben *ak-bašlik* = fehér fejü, nő. V. ö. magy. «fehér személy» (nő, Weib).

A *fejedelem, úr* és *nő* közötti különös fogalmi rokonságot azzal akarja igazolni BUDENZ, hogy a magy. *asszony*-ban «uraság» alapfogalmát, következőleg tiszteleti czímet talál föl, mely czím mind a két nemet illeti.

825) *átok* = *Fluch.*

Lásd 383. lapot.

826) *az, oz* = *ille, ipse;* egyszersmind névelő is.

BUDENZ ezt a finn-ugor *tuo, tu, to* (ille, iste) mutatónévmással akarja egyeztetni, és a mennyiben előbb a *t*-nek *s*-sé változását, továbbá a kezdő dentalis eltünését fölveszi, azt látja, hogy először *a, o, e, i* keletkezett, melyhez később egy dentalis véghang csatlakozott, aztán a magy. *az, ez*-zel párhuzamos alakulás jött létre. Sokkal valószínübb lesz a következő analogia, ha fölemlítjük, hogy a törökben a magyarral egészen azonos

«pronomen indicativum» létezik, a mely még összetételeiben is megegyezik a magyarral. Így:

magyar,	*čagataj,*	*kirgiz.*	
az	oš-bu	os és os-bu	= az;
ez	iš-bu	— is-bu	= ez;
ott	onda, olda	anna	= ott;
onnan	ondan	annan	= onnan.

Oš-bu csak erősítése, kettőztetése a mutató névmásnak, ép úgy, mint *iš-bu* és *oš-ol* (az), melyből későbben *sol*, *su* lett; és hogy *oš*, *os* önállólag is használtatott, mutatja a kirgiz, melyben még ma is egyedül használtatik (v. ö. Budagov-nál اوص = itt, ez). Budenz úr a magy. *ez*-nek finn *tä*-ből való erőszakolt levezetésének támogatására veszi föl továbbá a magy. *tétova* (huc illuc) és *tétováz* (ide-oda ingadozik) szavakat; de e mellett elfelejti, hogy *tétová*-nál — mint az már a magyarban következetesen keresztülvitt önhangzó-illeszkedési törvény megszegéséből is látható —, mondom, felejti, hogy tétovánál alkalmasint idegen szóval van dolga, mely vagy a szláv *ten-to* = emez, amaz, vagy épen a lat. *titubare* szóból származott. (?)

485) *beteg* = *aeger, aegrotus.*

zürj. *viś* = krank sein;
vis = Krankheit;
votj. *viś* = krank;
vika = vitium physicum.

čag. *bütük* = elfogyó, vége felé járó, megszűnendő, a *büt, bet, bit* = végződni, megszűnni gyökből.

Budenz a *beteg* és *vis* közötti nyakatekert analogiát azzal akarja indokolni, hogy egy *vi* gyököt vesz föl és ezzel a székely *bitos* (fájós lábú) szót egyezteti. Úgyde e gyök leginkább olyan szavakban fordúl elő, melyekből az következik, hogy az alapjelentés inkább az «ütni, vágni, lecsapni», mintsem az æger, ægrotus fogalmát fejezi ki. Pl. *bitó* (Henker), *bitor* (a ki valamit erőszakosan elsajátított magának), *bitang* (aláváló, alacsony-

lelkű) stb., melyekből kitűnik, hogy *bitos* inkább a «megütött, megütődött, megrettent», mint a «beteg» gondolatát fejezi ki. Végűl az *e* és *i* hangok váltakozását csak a törökben lehet elfogadni (v. ö. *bet-bit* = írni, *et-it* = tenni), de a magyarban nem.

487) *bíz* = *vertrauen, anvertrauen, Zutrauen haben.*

mord. *maksi* = geben;		uig. *büt* = hinni, bízni, bizalommal lenni;	
finn. *maksa* = abzahlen;		alt. *püt* = hinni;	
észt. *maksa* = zahlen;		*püdüm* = hit, hűség.	
lp. *makse* = bezahlen.			

Hangtanilag és fogalmilag kényszerítettebb párhuzamot aligha lehetne vonni, mint a minőt Budenz úr a *bíz-* és *maks*-ra (adni) vonatkozólag fölállított!

488) *bog* = *nodus, Knoten, Knorren.*

zürj. *bugil* = Hervorstehendes, Buckel, Beule;	t.-t. *bogun* = bog, bötyök;
észt. *pung* = Hervorragendes, rundliches;	čag. *bogra* = békó, bilincs, nyak-vas;
finn. *puka* = tuber;	*bag* = kötni, kötelék, vékony kötél;
čer. *pongo* = fungus;	*bagla* = hozzákötni;
mord. *panga* = Schwamm, Pilz.	jak. *bugul* = szénaboglya;
	kaz. *bogol* = boglya.

489) *bogyó* = *Beere.*

finn. *marja* = bacca;	kirg. *mug, muk, bug* = bogyó;
lp. *muorje* = bacca;	*kara-muk* = fekete áfonya;
čer. *mör* = fragum;	*kizil-muk* = vörös bogyó.
mord. *mař* = Apfel;	
votj. *muli* = Beere.	

492) *bolyg, bolyog* = *stören, herumtreiben, herumirren; balgatag* = *delirus.*

észt. *molku* = sich bewegen;
čer. *mul'ukt* = schütteln;
vog. *mol'eml* = eilen.

čag. *bulga* = fölkeverni, megkavarni, háborgatni (*mutit*, az oroszban; BUDAGOV, I. 290.);
bulgat = megkavarni, bolygatni;
kaz. *bolga* = rázni, fölkavarni, forgatni.

495) *borúl, burúl* = *procidere, procumbere; borít, burít* = *umstürzen, umkehren.*

zürj. *pör* = fallen, umfallen;
votj. *pogral* = fallen;
vog. *pūrmät* = fallen.

t.-t. *bor, bör* = borítni, rátenni, beborítni, elhomályosítni (v. ö. magy. *ború*. Így: tör. *akli borur* = esze elhomályosodik, azaz beфödi magát. BUDAGOV, I. 277.);
börün = beborítni, betakarni magát;
bur = fölborúlni;
kaz. *bor* = fordítni, megfordítani;
borol = fordúlni, visszafordúlni.

494) *borzas* = *hirsutus; borzad* = *sich aufsträuben.*

finn. *pörhö, pörhä, pörrö* = status turgidus vagy erectus.

kirg. *borsan, borsanda* = borzadni, fölrettenni.

A *borsanda*-ban leli meg a magy. *borzankod, berzenked*

hangtani és fogalmi hasonmását (v. ö. Budagov, I. 276.).

497) *bosszú, boszú* = *indignatio, contumelia.*

lp. *puoše, puošak* = böse, grimmig, bissig; allzu scharf v. hart.

uig. *boši* = harag, gyűlölet;
boš = haragudni;
čag. *boš, bošuk* = haragba jönni;
kaz. *bosan* = haragudni (v. ö. magy. boszankodni).

496) *botkos* = *nodosus;* előbbi *botok, bötök, bötyök*-ből = *nodus, bulbus.*

Budenz egész helyesen a *botkos*-t a *pota* (lásd ezt) változatának tartja, melynek az ő egyeztetése szerint a vog. *pajt, poχt*-tal kell megegyezni. Nem czélszerűbb volna itt a

t.-t. *butak* (بوطاق) = bötyök, csomó, kinövés,
oszm. *budak* = ág

szavakat tekintetbe venni?

499) *bölcs* = *sapiens, weise.*

finn. *miele* = Sinn, Verstand;
mord. *meľ* = Sinn;
lp. *miälä* = mens, ingenium.

t.-t. *biliži* = bölcs, sapiens;
biliš = tudás, sapientia.

Budenz úr téved, ha azt veszi föl, hogy a magy. *bölcs* csak egy ótörök *bilgüži*-ből származhatott és hogy *biliži* oszmán, tehát modern forma. A magyar-török szókincs részben a nyugoti, részben a keleti törökkel közös, mely utóbbihoz *bilgüži* tartozik, míg *biliži* szintén régi alak, mint a *Codex Cumanicus*-ból látható. Így (l. 99. l.) *coy suruchi* és nem *sürgüči* = pásztor; továbbá *aliči* = emtor (a gr. Kuun által rendezett kiadás,

106. l.), nem pedig *alguči*, a hogyan BUDENZ szerint a régibb (?) formának hangzania kellett. *Biliži* tehát ép olyan régi, ha nem régibb, mint *bilgüži* és BUDENZ ismét az általa annyira kedvelt, erőszakos theorizálásnak hódolt.

507) *burok* = *Hülle; burul, borul* = *sich bedecken.*

čer. *pur* = intrare;
zürj. *pir* = hineingehen.

t.-t. *bor, boru, bör, böri* = beborítani, befödni;
börk = fejtakaró, kalap;
čag. *baru* = boríték, bőr.

380) *csap* = *schlagen, werfen, hauen.*

finn. *tappa* = dreschen;
mord. *tapa* = schlagen;
lp. *čuoppe* = cædere;
zürj. *čapki* = schmeissen;
votj. *čapki* = schlagen.

čag. *čap* = csapni, vágni, rohanni;
čapiš = vergődni (magát ide-oda verni), csapás.

388) *csík* = *Streifen.*

finn. *tie*, észt. *tē*, zürj. *tu* } Weg.

oszm. *čigir* = barázda (a *čig* gyöktől);
kaz. *čik, čig* = határ, határvonal;
alt. *čige* = egyenes.

393) *csiszol* = *reiben, poliren, glätten.*

BUDENZ a *csisz*-ben egy régibb *sí, sík* alakot ismer föl és ezt a fölvett ugor *s₀g* (csiszolni) gyökkel egyezteti.

oszm. *čiz* = vonalozni, csíkot húzni;
čag. *čizik* = csiszolt, vonalzott.

404) *csokor. csukor = Buschel, Strauss; csukorat = gedrängter Haufe.*

zürj. *čukör* = Sammlung, Heerde.

čag. *čokar* = gyülekezet, társaság (BUDAGOV, I. 495.); * *čok* = gyülni, összegyülni, csoportosúlni.

* Illusztrálva egy, *Nevai*-ból vett verssel.

406) *csúsz = gleiten.*

BUDENZ szerint a *csúsz* s_og (ire), s_og_osk, s_ov_os gyökből származott, épen mint *kúsz* a fölvett ugor k_og (folyni, futni), illetőleg k_og_oz, k_ov_os gyökből. E származtatás fogalmi és hangtani tekintetben mind a két nyelv terén egészen helyes, ámbár concrét jelentésben a

čag. *kiz* = csúszni,
kizak = szán, szánka

a fölállított egyeztetéshez már azért is szilárdabb kiindulási pontúl szolgál, mert a *k* és *č*, mint BUDENZ maga is fölveszi, váltakoznak egymással.

409) *csün = verkümmern, siechen; sinl = tabescere.*

zürj. *čin* = Verlust erleiden;
čin = sich vermindern.

BUDENZ szerint a magy. *szün*-nel azonos, ennélfogva a

t.-t. *szün* = elfogyni, elmúlni,
čag. *čunak* = nyomorék,
šunak = ostoba, fajankó

sokkal közelebb áll.

413) *czirógat = liebkosen, streicheln.*

BUDENZ szerint a magy. *súrolni*-val közel rokon, tehát a

t.-t. *sir* = súrolni,
sirkala = gyakran súrolni, czirógatni

közelebb áll hozzá.

254) *dagad = anschwellen, auflaufen.*

BUDENZ e szót a *dug*-gal akarja azonosítani; mi úgy

látjuk, hogy a magy. *dagad* szóhoz sokkal közelebb áll a

jak. *dagdai* = erősen megdagadni;
oszm. *dag* = hegy, daganat;
kirg. *dak* = égésseb, égésjel;
dagil = dagadni;
čag. *tag* = hegy.

257) *derű* = *heiteres Wetter; derűl* = *hell werden.*

ost. *lert* = bekannt;
lirta = klar;
lp. *šära* = klares Wetter.

čag. *tere, terek* = széles, terjedt, nyílt;
terkin = terjedni, megnyílni;
sara, sere = világos, tiszta fehér.

260) *díj* = *Preis, Lohn, Entgeltung.*

mord. *toj* = Brautpreis (tatár);
észt. *tuhku* = Nebenverdienst des Knechtes.

Maga Budenz úr elismeri, hogy a magy. *díj* alapjelentése „*aequivalens*". Mi ezt elfogadjuk s ezért veszszük föl, mint hasonlóbbakat, a

t.-t. *dej, deg* = egyenlő, hasonló;
oszm. *dej* = értékes lenni;
dejer = érték, ár;
čag. *tegiš, tigiš* = érték, becs.

263—264) *domb* = *Hügel; dob* = *Trommel.*

vog. *tump* = Insel;
észt. *tomp* = Klumpen;
lp. *tobbos* = pulvinar.

čag. *dumbak* = domb;
tombalak = kerek, kerekség;
tob = golyó, gömb;
oszm. *davul* = dob;
tömbek = féldob.

266) *dől, dül* = *umfallen, stürzen; döjt, dönt* = *umstürzen.*

finn. *työntä* = trudere, projicere;
ost. *tīv* = geboren werden;
vog. *tēl* = geboren werden;
čer. *šind* = setzen, pflanzen.

t.-t. *dökül, dögül* = feldőlni, felfordúlni, kiömleni,
töngter = feldönteni

Budenz úr a «letenni, vetni, szülni» fogalmakat hasonítja; és ennek alapján védi a finn-ugor nyelvekben alkalmazott csoportosítását. Mi sokkal világosabbnak tartjuk a magy. *dől, dül* szónak a szavakkal való egyeztetését.

268) *dug* = *stecken, hineinstecken, stopfen.*

mord. *tongi* = einstopfen;
finn. *tunke* = vi trudere.

t.-t. *tik, tika* = dugni;
tikač = dugó.

832) *édes* = *dulcis.*

vog. *atiñ* = süss;
ät = Geruch;
ost. *ēbil* = Geruch;
čer. *üpš* = odor;
zürj. *is* = Geruch.

uig. *isik* = édes;
t.-t. *dad, tat* = édesség, íz;
tatli = édes;
tatan = ízleni.

A vog. *atiñ*, melyből a kezdő dentalis elesett, a t.-t. *tat*-hoz sorakozik; de határozottan téved Budenz, ha *ät, ebil, üpš* és *is* szavakat e csoportba osztja, mert először e fölvételnek útjában áll a fogalmi különbség, másodszor *ät, ebil* és *is* a t.-t. *it-is*-(szag-)hoz csatlakozik.

833) *ég* = *coelum.*

Budenz e szót a *szag* csoportjába sorozza, a mennyiben a levegő, pára, gőz és ég (!) közös alapfogalmát veszi föl. Ennek ellenében mi az

834) *ég* = *brennen, flagrare*

szóval való egyeztetést ajánljuk, és pedig azért, mert a magy. *ég* (flagrare) úgy viszonylik az *ég*-(cœlum-)hez, mint a t.-t. *jang* (flagrare) a *tang*-(világosság-, fény-)hez, melyből *tangri* (ég, isten) származott és mivel az ég alapjelentése tulajdonkép «fénykör, világosság», nem pedig «pára vagy gőz».

836) *egész* = *integer, totus.*

ost. *šenk* = gross, schwer, vollwüchsig, erwachsen;
vog. *senhl* = völlig erwachsen.

čag. *egis* = magas, felnőtt;
ögüš = sok;
ög = halmozni.

Mi teljesen megegyezünk Budenz-zel a *totus* és *magas* közötti analogiát illetőleg, de azt találjuk, hogy a török példa sokkal közelébb áll a magyarhoz, mint a finn-ugor.

839) *éh* = *famelicus; éhes* = *hungrig.*

zürj. *cig* = Hunger, hungrig;
finn. *hiuka* = stimulatio stomachi;
čer. *šüz* = fame premi.

t.-t. *až, ač, ež, eš* = éhes;
kirg. *as, es* = éhes.

Szerintünk az *éhséget* jelentő török szó alapjelentése: *nyilt, nyitott,* mert ennek ellentéte *tok, toj* = jóllakottnak, tulajdonkép *tele-, zárt-* és *betömött*-nek mondatik.

841) *ék* = *cuneus.*

ost. *jānk* = Nagel;
lunk = Keil;
vog. *liχ* = Splitter.

t.-t. *ek, ik* = közbeiktatni, hozzáadni;
oszm. *ig, ik* = szeg, csavar, dugasz; (V. ö. دكرمن ايكى *dejirmen iki* = malomszeg. Budagov, I. 199.)
igne = tű.

847) *elme* = *mens*, *memoria*,

szót én az eredeti *emle* metathesisének (hang-helycsere) tartom, tehát lásd e szót.

855) *emlék* = *Erinnerung*; *említ* = *erwähnen*.

ost. *am* = froh sein;
amit = sich freuen.

Mert az öröm vídám *gondolatot* ébreszt, azért egyezteti BUDENZ a magy. emlékezetet a finn-ugor *am*-mal (vídám lenni)?!

t. t. *ang*, *an* = ész, értelem, megértés;
angla = megérteni, felfogni, hinni;
anglak = megértés;
anglat = megértetni;
anglan = emlékezni.

Az *elme* metathesis-sel keletkezvén *emle*-ből, szintén e csoporthoz tartozik.

857) *enged* = *cedere*, *obsequi*, *parere*, *nachlassen*; *enyész* = *verschwinden*.

t. t. *en*, *eng* = alászállani, leereszkedni;
jeni, *jengi* = új, fiatal, (tulajdonképen: gyenge.)

Hogy a magy. *enged* alapjelentése «alábbszállni, alábbhagyni», abban teljesen egyet értek BUDENZ-zel, de hogy *enged* a *tagad*-dal szorosan összefügg, azt nagyon kétlem, mert *tag*-ban a tör. t. *tok*, *jok* (nem, nincs) szót látom.

859) *ép* = *integer*, *incolumis*; *épít* = *bauen*.

vog. *älpi* = Leib, Körper;
ost. *el* = Körper;
finn. *ilpo* = ganz, durchaus.

alt. *ep* = ügyesség, készenlétel, készség;
epte = kiigazítni, rendezni;
uig. *epil* = helyreállítva lenni;
epit = elrendezni, elkészíteni;

čag. *jepü* = épület;
oszm. *jap* = építni, csinálni.

863) *ér* = *reichen, taugen, reifen; érkez* = *anlangen.*

finn. *kerkeä* = properare, tempestive pervenire:
észt. *kerge* = behend.
t. t. *ir, er* = érkezni, odaérni, megérni, éretté lenni.

Hogy hogyan egyeztethető a «gyors, fürge» fogalma az érni és érinteni fogalmával, erre nézve Budenz úr adós maradt a felelettel.

862) *ér* = *arteria, pulsus.*

ost. *ler* = Wurzel;
vog. *tar* = Wurzel.
t. t. *ir, jir* = tér, hely, térbeliség, űr;
kirg. *or* = csatorna, árok, üreg.

Én az *ér* (Ader) fogalma alatt nem annyira gyökérféle hosszúkás testet szeretnék érteni, mint Budenz fölveszi, hanem hosszában futó térbeliséget, űrt. V. ö. t. t. *tamar* = ér, vájt út.

866) *érett, ért* = *für, wegen, anstatt.*

ost. *jir, ir* = Seite, Grenze;
vog. *jer, jĕr* = Richtung;
finn. *järke* = ordo, Series.
t. t. *jerde, jeride* = ért, érett. (pl. *ata jeride* = atya-ért).

A Budenz által itt felhozott vog. és finn példák semmi esetre nem illenék ide; mert jer és järke legfölebb a t. t. sira (sor) és žerke (ordo) mellé állíthatók volnának. Az «érett»-ben nem az «oldalánál, mellette», hanem a «helyén, helyében» alapgondolat van kifejezve.

869) *erő* = *vis, vires, robur.*

vog. *ńogre* = stark, Stärke;
lp. *kjäura, kjäuras* = robustus, validus.
čag. *erik, irik* = erő, tehetség, szabad akarat;
erikli = erős, hatalmas, (l. Budagov I. 188.)

Bár fogalmi tekintetben mind a két rész rokon, mégis a török példák hangtanilag sokkal közelebb állanak a magyar szóhoz.

873) *eskü* = *Schwur.*

Lásd e könyv 382. lapját. A mi Budenz azon állítását illeti, hogy eskü nem régi szó, Anonymus egyik helyére akarunk utalni, a hol ez van mondva: «In loco illo, qui dicitur Esculleu, fidem cum juramento firmaverunt et a die locus ille nuncupatus est *Esculeu*, eo quod ibi juraverunt». Ez világosan mutatja e szónak legalább is a XIII. századba eső keletkezését! A *lö*, *lü* végzet is megfelel egy előbbi tör. *lük* vagy *lik* képzőnek.

515) *faj*, *foj* = *Geschlecht, Art*; *fajta* = *Art.*

vog. *puχ* = Geschlecht.

t. t. *boj* = faj, nemzetség, s egy nemzetség része: clán.

(*Kamus*-ban az arab شعب = genus a tör. *boj*-jal van fordítva, v. ö. Budagov I. 295.)

516) *fáj* = *dolere.*

finn. *pakko* = vis urgens, Drang, Zwang;
észt. *pakita* = schmerzen;
lp. *pakčite* = dolere;
vog. *pak* } leiden.
ost. *pök*, *pöŋ* } leiden.

oszm. *bagir* = kiáltani, jajszót ejteni (egy régibb *bag* gyökből);
kirg. *vajim* = fájdalom, fájás, (*vajim-ǯi* = fájdalmat szenvedni, Budagov II. 302.)
t. t. *vaj* = ah! jaj!

Budenz a szenvedés fogalmában alapgondolatúl jelöli meg a nyomás, szorítás cselekvényét. V. ö erre vonatkozólag t. t. *agir* = nehéz és *agir* = fájdalom.

530) *fék* = *Halfter, Zaum, Zügel; fékez* = *bändigen.*

finn. *päitse (päi)* = capistrum equorum;	t. t. *bag* = kötél, szalag;
lp. *pagge* = capistrum.	oszm. *pek* = erős, kemény.
	alt. *pekte* = kötni, zárni.

A magy. *fék* alapjelentése nem fej vagy fejre tartozó valami, mint Budenz fölteszi, hanem kötő, kötelék, kötél; V. ö. a magy. *fékez* = zabolázni, szelidítni (bändigen, bezähmen).

565) *foszl* = *sich zasern, sich auffasern, häuten, sich abschälen.*

vog. *pōns, puns* = sich öffnen;	t. t. *pos* = héj, kéreg;
ost. *pнnś, puś* = öffnen;	(*agač posi* = fa kérge);
votj. *paś* = Loch;	*posul* = foszlani, hámlani.
lp. *puoʒos* = nudus;	
mord. *panʒi* = öffnen;	
čer. *počk* = aperire.	

569) *fojl, fúl* = *suffocari; fojt, fujt* = *suffocare.*

lp. *puve* = strangulare;	alt. *puula* = megkötni, fojtani;
mord. *pova* = drosseln;	oszm. *boul* = megfúlni;
čer. *pikt, pükt* = suffocare.	*boudur, bogdur* = valakit megfojtani.

E fogalom alapgondolata: «kötni, összekötni», tehát a *bág, bog, buj, puu,* (kirg.) *buv* közös ural-altáji gyökűl tekinthető.

574) *fű* = *Gras.*

finn. *pälve* = cæspes nive denudatus, grumus nive carens;	t. t. *buj, büj* = bogáncs, das griechische Heu.
lp. *päul* = schneefreie Stelle;	(Lásd Budagov I. 295 és *Khulasszai Abbaszai.*)
čer. *peled* = florere.	

A *fű* és *hónélküli hely* fogalmait egyeztetni az úgynevezett etymologiai *salto mortale*-hoz tartozik. Csak hozzávetőleg sze-

retnénk a magy. *fü* szót a fönnebbi mellett a t. t. *büj* (nőni) gyökkel egybevetni. Fü tehát = növény.

178) *gyalog* = *zufuss*.

finn. *jalka* } Fuss;	čag. *jajag* = gyalog;
észt. *jalg* }	oszm. *jajan* = gyalog, alant, le (*jajan kal* = hátra maradni, silányabb lenni).
vog. *jol* = quod infra est;	
mord. *jalga* = zufuss.	

A finn-ugorban csak a *pes*, a törökben és magyarban a tulajdonképeni *per pedes* alapgondolata van kifejezve.

938) *gyárt* = *facere, operari*.

Budenz a *gyár*-t egy fölvett és «erő-alkalmazás» jelentésü *ń$_o$ng$_o$r*-gyökkel egyezteti s ezt különös módon összefüggésbe hozza *ár*-ral (Fluth), melyben szintén erő-túláradást fedez föl.	t. t. *jarat* = gyárt, létrehoz, készít; *jarak* = elkészítés.

185) *gyáva* = *feig, schwach*.

Budenz szerint ennek a magy. tohonya-, tunya-val kell egy eredetünek, és az utóbbival megegyező finn-ugor szóhasonlitásokkal rokonnak lennie. E mellérendelés, mint ilyen esetekben rendesen, nyakatekert, a mennyiben a	t. t. *jaba, java* = gyáva, haszontalan; *žaba* = hiábavaló; oszm. *jàb* = csendes, gyönge; alt. *jabiz* = alázatos, békés, szavak szemmel láthatólag közelebb állanak a magy. *gyává*hoz.

192) *gyón, gyovon* = *beichten*.

ost. *ńugom* = sagen (*jogoś ńugomta* = Antwort);	čag. *jak* = jó, illő; *jakun* = javulni.

finn. *nuhtele* = tadeln;
észt. *nuhtle* = strafen.

A *gyovon* nem a régi alak, mint BUDENZ állítja, hanem Hevesben még ma is használatos.

(A ma már nem használt *jakun*-ból származott javun, magy. gyovun. A magy. *gyón* tehát concrét értelmében azt jelenti: javulni.)

179) *gyors* = *schnell, behend.*

vog. *jąr*	Kraft, Stärke.	oszm. *jürüš*	= futás, menés;
ost. *jur*		*jürün*	= sietni;
zürj. *jör*		uig. *joriš*	= menés, futás.

Erő és *gyors mozgás* BUDENZ szerint rokon fogalmak? A *sietni* és *menni* közötti fogalmi rokonságra vonatkozólag v. ö. alt. *mengdiš* (sietés) és *meng* (menni).

180) *gyök, gyökér* = *Wurzel.*

finn. *juure* = Wurzel;
mord. *jur* = Wurzel, Gebüsch;
vog. *jekur* = dicke Wurzel.

t. t. *kök* = gyök.

387) *gyötör* = *quälen, peinigen; gyötrés* = *Qual, Marter.*

BUDENZ a *gyötör* szót *cseter*-rel hozza összefüggésbe, a mennyiben a lat. torquere, tortura és tormina közötti kölcsönös viszonyra hívatkozik. Mi azt hiszszük, hogy jobban megközelítjük az igazságot, ha az

oszm. *kötrüm* = szél-ütött,nyomorúlt, béna;
kötü = rossz, gonosz

szavakat, következőleg egy sejthető *kötör* = gonosz, vagy kínos, gyötrelmes lenni, igét veszünk tekintetbe.

181) *győz* = *siegen, besiegen, bewältigen.*

finn. *jaksa* = posse;
észt. *jaksa* = können, vermögen;

oszm. *javz, jevüz* = dühös, erélyes, kitartó. (V. ö. BUDAGOV II. 345.)

lp. *jokse* = attingere.

Jauz frequentativumnak látszik előttünk *jao* (jó)-ból, tulajdonkép *jakuz, jeküz* (jobb lenni)-ből.

188) *gyúl* = *accendi, inflammari; gyújt* = *incendere.*

Budenz úr a magy. gyúl-t a fölvett ugor $t_e v$, $gy_e v$ és $gy_e v_e l$ (látszani, fényleni, ragyogni) gyökkel akarja egyeztetni s e mellett a leghitetlenebb combinatiók terére lép, nem vevén észre, hogy mily könnyű az egyeztetés a

čag. *güj, güjle* = gyúlni, égni;
güjdür = megégetni;
alt. *güjri* = megégetni, szavakkal.

182) *gyűl* = *sich versammeln; gyűjt* = *versammeln.*

Budenz a *gyűl*-t a magy. *jöv* szóval hozza kapcsolatba és e fogalmi azonosságot, erőszakolt módon, a finn-ugor tájnyelvekben is ki akarja mutatni, de a mi semmiesetre sem sikerült neki; ellenben szerintünk a

t. t. *jiil* és *jigil* = gyűlni, csoportosúlni;
juuda = gyűjteni;
jigilis, jiilis = gyűlés
szavak sokkal közelebb állanak.

154) *háború* = *turba, motus, bellum.*

mord. *sumbra, simbra* = trüb, turbidus;
észt. *somp* = Verwirrung.

čag. *kabar* = feldagadni, fölemelkedni;
kabarti = fölemelkedés, fölszállás, zaj, zendülés;
kabaruk = a mi fölemelkedik.

96) *hajt* = *treiben, antreiben.*

vog. *kujt* = impellere, instigare.

čag. *haita* = hajtani, űzni;
oszm. *hajde!* = fel! nosza!

BUDENZ úr a *hajt, kujt* szavakban a «futni, tovább menni» alapgondolatát ismeri föl és a magy. hajót is ide számítja; de előttünk egész leszármaztatása nagyon erőszakoltnak látszik; mert a haj! hej! gyök onomatopœion, mely a finn-ugor, valamint a magy. és tör. szavaknak alapúl szolgál; és a mi a speciális magy. *hajó*-t, a tör. *kajuk* (hajó)-ot illeti, mindkét szónak alapja a t. t. *kaj* (csúszni, sikamlani) gyök s ennélfogva a *hajó* alapfogalma mind a két nyelvben: a csúszó.

100) *hál* = *übernachten.*

ost. *χoj* = liegen, sich niederlegen;
vog. *kuj* = liegen, sich legen;
zürj. *kujli* = übernachten.

t. t. *kal* = maradni, hátra maradni.

158) *hang* = *Stimme, Laut.*

finn. *sana* = Wort.

čag. *oñ, ong* = beszéd, hang;
oszm. *öñ* = beszéd, szó;
janku = visszhang.

112) *hárs* = *Linde, Bast.*

finn. *kuore* = Baumrinde;
mond. *kaŕ* = Bastschuh;
zürj. *kirś* = Baumrinde;
ost. *χor* = abschälen.

čag. *arča* = hárs;
arči = tisztítni;

Mivel BUDENZ úr a «fakéreg» és «lehámlani» fogalmait egymás mellé állította, csupán azért tettük mi is ugyanazt a törökben, de a nélkül, hogy akár az egyik akár a másik részen hinnénk a rokonságban.

113) *has* = *venter, alvus, uterus.*

finn. *kupsu* = piscium natatoria;
lp. *kuopsa* = lactaria pulpa piscis;
vog. *kąpsi* = Lunge.

čag. *kaš* = domb, emelkedés, (BUDAGOV II. 15.);
alt. *kaǯ* = domb, emelkedés.

Minthogy *has* és *emelkedés* rokonabb fogalmak, mint has és úszony, azért a tör. *kaš*-t a magy. *has*-hoz sokkal közelebb állónak lehet tekintenünk.

115) *haszon* = *Nutzen, Vortheil, Gewinnst.*

finn. *kasvaime* = accretio, incrementum;
mord. *kasi* = wachsen;
čer. *kušk* = crescere.

t. t. *kazan* = nyerni:
kazanč = nyeremény.

A tör. példában látható transitiv formából világossá lesz, hogy a *kaz* gyök a gazdagság, bőség alapfogalmát tartalmazza. *Kazan* tehát azt jelenti: meggazdagodni; a magy. kazdag—gazdag pedig ugyanezen gyökből *dak, dek* melléknév képzővel származott.

117) *hát* = *Rücken; hátul* = *pone, a tergo.*

vog. *kute* = hinter;
mord. *kutmere* = Rücken.

uig. *kat, katin* = hátul;
katra = hátra, vissza.

165) *húr* = *Saite, Darm; hurok* = *Schlinge.*

finn. *suole* = intestinum;
észt. *sōl*, lp. *čole*, mord. *šula* = Darm.

kirg. *kur* = kötél, öv;
kuruk = húr, lazzo.

A húr alapjelentése tehát nem bél, mint BUDENZ fölveszi, hanem kötő, kötél, szalag.

883) *id = feierlich, feier, id-nep—innep = dies festus ; üd = heil ; egy, igy = heilig (egyház = Gotteshaus, igkü, egki, ma : hegykö = Heiligenstein) Gott, Herr.*

lp. *čavdes* = ganz, unverletzt.

Csak ama híres «módszer»-ben való bizalom bírta azt képzeltetni, hogy a lp. *čavdes* a magy. *id*, *üd*-del egyezzék, holott olyan megfelelő példát hozhatunk föl, a milyen a tör. *id, it!*

uig. *it, üd* = üdvös;
ituk = jó, üdvös;
itki = üdvös;
it, ite = úr, isten;
čag. *ege, eje* = úr, isten;
alt. *ee* = úr, szellem (*tu*
eezi = a hegy szelleme).

892) *ill = laufen, verlaufen ; illat = Geruch.*

Budenz az *ill*-hez való analogiát kerülő úton keresi, a mennyiben először az ugor *jog*-ból (folyni) *jogl, jovl* alakot vesz föl és ezt *ill*-vé változtatja.

čag. *ilga* = illanni, futni, rohanni;
ilči = követ, futár;
ijla, ila = szagolni (Budagov, I. 88.).

A szagolni és illanni közötti analogiára vonatkozólag v. ö. t. t. *kok* (fújni) és *koku* (szag), *es* (fújni), *is* (szag).

885) *idő, üdő = tempus, aetas.*

vog. *entäp, ĕntep* = Gürtel;
ent = umgürten;
ost. *endep* = Gürtel.

uig. *üd, üt* = idő;
üdi, üti = néhányszor;
alt. *öj, üj* = idő; (v. ö. mongol *üdele* = idős, régi);
üdögöi = még nem, tulajdonképen: időtelen;
čag. *üžür* = idő, korszak.

Budenz az idő és gyűrű, kör fogalmait összehasonlítja, a mi ugyan az év fogalmára igen (lásd *Die primitive Cultur des turko-tatarischen Volkes* czímű munkám 163. lapját), de az idő fogalmára nem *illik.*

890) *íj, ív* = *arcus.*

ost. *jŏgot*	Bogen.	t. t. *jaj, jej* = íj, ív;	
vog. *jąut*		*ejgi* = hajlás, görbület;	
mord. *jonks*		*ej, eg* = hajtani, hajlítni.	
čer. *jongež*		BUDAGOV. I. 202.	
finn. *joutse*			
lp. *juoks*			

888) *igen, igön* = *valde.*

ost. *šenk* = gross, schwer.

BUDENZ az ost. *šenk* szót a 836. §-ban a magy. *egész*-szel összehasonlította. Ugyanezen alapon mi is szeretnénk a tör. *egis* (magas) és *ögüš* (sok) szavakat itt ismét figyelembe venni.

oszm. *eñ, eng* = igen, nagyon; a superlativus képzésére szolgáló partikula, pl. *eñ böjük* = a legnagyobb; igen nagy;

t. t. *engen* = igen, sok, nagy. (BUDAGOV, I, 74.)

896) *in, inas* = *Knecht, Diener.*

vog. *mań* = klein, jung;
ost. *mońa* = jüngerer Bruder;
lp. *māna* = infans.

čag. *ini* = az ifjabb fivér;
inag = kormányzó, eredetileg a khán *ifjabb* fivére, a khánságokban.
iničke = igen kicsi, vékony, *ini*-ből és *čke* kicsinyító képzőből.

A kicsiny, fiatal és inas fogalmak azonosságát illetőleg határozottan egyetértek BUDENZ-zel.

895) *ín* = *Flechse, Sehne.*

finn. *suone* = vena;
mord. *san* = Ader;

t. t. *sinir* = ín, nervus.

čer.	*šön, šün*	Sehne.	Hogy a magy. *in*-ből a kezdő sibilans elveszett, az kétségtelen; de az önhangzók tekintetéből nagyobb rokonsága van ennek a tör. *sinir*-rel.
lp.	*suona*		
zürj.	*sön*		
vog.	*tān*		
ost.	*ton*		

900) *int, imt* = *winden, ermahnen.*

čag. *inde, imde* = jelt adni, inteni.
(Budagov, I. 213.)

Budenz egészen helyesen ítél, ha az *int* alapjelentésében a mozdulat actusát gyanítja, de ennek a magy. *emel*-hez s az ugor *elm-* és *al̄al*-hoz való sorozása hibás alapon épül, mivel ezen esetben a t. t. *kim* (mozdítni, mozgatni) jobb támaszpontúl ajánlkozik, mely utóbbiból a kezdőhangi gutturalis elesett.

906) *ismer, esmer, ösmer* = *kennen, erkennen.*

Lásd az *ész* szót. Budenz tanár e magy. szót a finn *ymmärtä* (intelligere) és votj. *vizmo* (értelmes) szavakkal egyezteti, a mennyiben egy fölvett votj. *vizm-r, vežm*ᵢ*r* alakból a kezdő labialist eltűnteti és így a magy. *esmer*-hez hasonló szót kap; de mindezt azért teszi, hogy a tör. *ismar, esmer, ismarla, esmerle* (elméjébe verni) természetes rokonságú példák elől kitérjen.

907) *isten* = *Gott.*

finn. *isä* = pater;
iso = magnus;
lp. *aččе* = pater.

persa *izdan* = isten.

Ezen, a magyarban kölcsönzött persa szónak történelmi összefüggéséről lásd 365. lapot az ős vallásról szóló czikkben.

Itt különösen csak a Budenz által theoriájának igazolására felhozott érvekre akarunk reflektálni, melyek a követ-

kezők. BUDENZ úr azt véli, hogy a magyarok az isten szóban az *atya* fogalmat értették; mert ez látszik ebben, hogy «magyarok istene», «istennyila» s mert a finnben *Ukko* (nagyapa), mint a mennydörgés istene képzeltetett; másodszor, mert a személyesített isten a többi ugor nyelvekben is az atya vagy égi atyácska fogalmának felel meg; harmadszor, mert a finn *isä* (atya) ezenkívül a magy. *ős*-ben (Ahne) van meg; negyedszer, mert az isten szó könnyen magyarázható *isken* diminutivumnak; és végre, mert a persa *izdan* a török nyelvekben sohasem lehetett eléggé otthonos. Ezt a csodálatos logikát mi épen nem értjük. Először az «isten nyila» (azaz: villám) kifejezés még távolról sem elég bizonyíték arra, hogy a finn *Ukko*-ban (nagyapa és a mennydörgés istene) a magyarok istenével azonos személyiséget födözhetnénk föl; mert a mint mondják azt, hogy: «isten nyila», épen úgy mondják ezt is: isten neve (Gottes Name), «isten áldása» (Gottes Segen), stb. Másodszor a finn *isä*, lp. *ačče* (atya, öreg) és a magy. *ős* (Ahne) közötti hangtani analogia épen olyan szembeszökő példát lel a tör.-tat. *ozo* (elöljáró, öreg), *eži* (idősebb fivér), *eski* (régi, öreg) stb. szavakban, s ennélfogva semmi esetre sem lehet ezt specialiter finn-ugor rokonságúl tekinteni. Harmadszor azon fölvételnek, hogy a persa *izdan* a törökben nem honosodhatott meg, már azért is hamis alapja van, mert az *iezdä* (isten) szó a kún nyelvben is használatos volt (l. *Petrarca-Codex* 159.) s mert egy kölcsönösen hasonló viszony ilyen meghonosodás lehetőségéről győz meg bennünket, ha ugyanis a persa *khuda* (isten) szót szemügyre veszszük, mely a törökségben per longum et latum elterjedve, nemcsak a fél-mohammedán kirgizeknél, hanem még a samánhitű altájiaknál is megvan *kuda* alakban; sőt Közép-Ázsia nomádjainál ez a szó használatosabb, mint a t. t. *tangri*, *tingri* (isten). Végre, mert a čagatajban ma is használt *ize*, *izi* (l. BUDAGOV-nál az ايزد szót) = isten a persa *izdan* maradványának tartatik. A persa *izdan* erőszakolt finnizálása tehát most már világosan fekszik szemünk előtt.

908) *iszam, iszankod* = *gleiten, ausgleiten.*

finn. *juokse* = currere.

t. t. *kizak* = szán, szánka, korcsolya, tulajdonképen: a csúszó, egy ma már nem használt *kiz*, illetőleg *kajiz* (csúszni) gyökből, melyből a kezdő gutturalis elesése után a magyar *isz* keletkezett.

910) *ítél, itél* = *judicare.*

vog. *ojt, ojtel* = ausspannen.

t. t. *ejt* = szólni, mondani.

Budenz a magy. *ítélni* szó alapfogalmát a concrét terjeszteni, nyitni, hasítani fogalmakban keresi, a mennyiben a gör. κρίνειν és κριτής szavakat idézi; ennek természetesen a t. t. *jar* (hasítani) és *jargu* (ítélet) jobban megfelelne. Mi azt hiszszük, hogy a t. t. *ajt, ejt* (beszélni, tulajdonkép a száját felnyitni) megfelelőbb analogonja az *itél* szónak.

913) *íz, üz* = *Geschmack, Geruch.*

Hogy Budenz téved, a menynyiben a szag, édes és íz fogalmakat az ural-altáji nyelvekben rokonoknak tartja, arra már az *édes* szónál utaltunk. Még világosabban lép elénk a tulajdonképi viszony a következő tör. példákban. A németben lehet az íz (Geschmack) és szag (Geruch) fogalmait egyeztetni, de magy. *íz* (sapor)-t nem lehet az *üz* (odor)-hoz számítani.

čag. *is, iz, ij, it* = szag; *isle* = szagolni (tulajdonképen fújni. V. ö. *kok* = fújni, és *koku* = szag, illat).

173) *jó* = *bonus; jog* = *dexter, jus; gyógyul* = *sanari.*

vog. *jomas* = bonus, dexter;
ostj. *jem* = gut, schön;
vot. *umoj* = gut;
čer. *jumo* = Gott;
finn. *jumala* = Deus;
észt. *jumal* = Deus;
jume = frisches Aussehen.

čag. *jak* = jó lenni, ízleni;
jakši = szép, jó;
ong = dexter;
jagum, jaum = kellemesség;
jagul = kellemes vagy jó lenni.

A Budenz erőszakolt etymologiája helyett sokkal biztosabb támaszpontúl kínálkozik a tör. *jak, jao* gyök; a finn-ugor *jom, jum* gyök pedig a *jagum—jaum* összevonásának tekinthető.

177) *jut* = *gelangen, anlangen, hinkommen.*

észt. *jouda* = eilen, ankommen;
finn. *jouta* = vacare a negotio;
lp. *jotte* = migrare;
vog. *joχt* = kommen.

t. t. *jit, jet* = jutni, megérkezni.

2) *kaj-ács, kaj-la, kaj-sza* = *gebogen, gekrümmt, krumm.*

ugor $k_{\circ}g$ = biegen.

čag. *kaj-il* = hajolni;
kaj-ik = hajolt (Budagov, II. 34.);
alt. *kaji* = hajlás, szegély, karima.

kanyarodik = kirg. kangarar (ünkenvalk 294)

7) *kap-ar* = *scharren, kratzen.*

finn. *kopara* = Pferdehuf;
lp. *krepper* = Nagel.

kaz. *kob-a* = árok, barázda;
kobar = ásni, barázdát vonni.

Mert a ló a patájával kaparhat s mert az ember a körmével karczolhat, összeegyezteti Budenz úr a finn *kopara* = pata szót a magy. *kapar*-ral!

8) *kar* = *Arm.*

lp.-finn. *garńel* = Ellbogen;
votj. *gïr: gïr puñ* = Ellenbogen.

čag. *kar-ak* = kar;
kar-ı = karhosszúság;
kar-i-la = karral mérni;
kol = kar, kéz;
jak. *khari* = félkar.

10) *kar-ika* = *Ring; kar-ing* = *sich im Kreise drehen; kór-ász* = *sich herumtreiben.*

finn. *kaare* = Bogen, Halbkreis;
lp. *kauvar* = eingebogen;
čer. *korang* = ausweichen (?)

čag. *kor, kur* = kör, öv, sövény;
kuria = nád-sövény;
kirg. *kor-a* = sövény, kör, melyben juhok hálnak, védfal.

Ide számíthatók még a čag. *körüñ* = kör, társaság, társalgás és az ó-török *kuril-taj, kurul-taj* = gyülekezet is.

19) *kém* = *Spion.*

vog. *kälm* = Sendling, Bothe.

čag. *keim* = titkos, elrejtett;
keimür = elrejteni, eltitkolni.

A kém, azaz a titkos küldött fogalmának mindenesetre jobban megfelel a török példa, mint a finn, mert a küldött, követ szó nem fejezi ki a *titkos cselekvényt.*

21) *kengyel* = *Steigbügel.*

mord. *kämä* } Stiefel;
čer. *kem* }
zürj. *kem-kol* = Schuh und Strümpfe;
finn. *kenke* = Schuh.

alt. *kangaj, kengej* = korcsolya.

A *meghajlított* vas vagy fa, következőleg görbület, fogalmi és hangtani tekintetben azonos

Budenz fölvétele, melyet Hunfalvy is elfogad, egészen hamis. A csizmatalp vagy csizma alja, melyet Budenz a magy. *kengyel* alapfogalmaúl akar fölfedezni, egészen különböző fogalom a kegyelétől. a magy. *kengyel*-lel, még pedig annál inkább, mert a tulajdonképeni kengyel magyarúl *kengyel-vas*-nak neveztetik.

39) *kisért, késért* = *versuchen, begleiten.*

mord. *kiskeŕa* = zwicken, kneifen;
finn. *kitke* = aushauen.

čag. *kečirt* = kisért, azaz maga mellett elmenni hagy, *kečir* ige szenvedő alakja.

Ha Budenz úr a csipni és kutatni, kémleni közti fogalmi rokonságot veszi egyeztetése kiindulási pontjáúl, olyan térre lép, melyen mi semmi esetre sem követhetjük.

41) *kive, ki. kü, kül, kün* = *aus, aussen, hinaus.*

finn. *kylä* } Dorf.
észt. *küla* }

kaz. *küläm* = kül-alak, kül-oldal, külsőség.

Budenz úr megfejthetetlen módon a következő magyarázatba bocsátkozik. Összeegyezteti a falu-t környékkel, szomszédsággal, idegennel, következőleg az otthonon kivül levővel (!?) s ennélfogva az a «kívül»-lel, «külség»-gel (!) azonos. Bámulatos logika, a mely szerint a *város* a *belső*-vel és a *falu* a *külső*-vel azonos!

49) *kosz* = *Grind*, tulajdonképen *Brand*, tehát *koszmos, kozmás* = *brenzlich, brandig.*

észt. *kośk* = dicke Rinde;
čer. *kokša* = Grindwunden am Kopfe.

čag. *koz* = parázs, égés;
kiz, kis = hőség, tűz;
kirg. *koz* = gyúladni, lángolni.

Budenz úr a magy. *kosz*-t el akarja választani *koz*-tól és ez utóbbit egyezteti a finn *kačam* (füst) és *koseml* (füstölni) szavakkal, de a mi előttünk már azért is helytelennek látszik, mert *égés* és *kozmásodni* mindig azonos fogalmak.

4̄) *kor* = *aetas, tempus.*

finn. *korkea* = hoch;
korko = Höhe;
lp. *korad* = acclivis;
zürj. *kir* = mons;
ost. *keres* = hoch.

čag. *kor* = kor, idő (Budagov, II. 73.);
koron = idejében (Budagov, II. 79.);
kari = koros, régi;
oszm. *kart* = koros, idős;
Ide tartozik még ez a szólásmód: *o kor* (tulajdonképen: *ol-kor*) = azonnal; a kalkuttai szótárban بلم-al van fordítva.

55) *köldök, kődök* = *Nabel.*

lp. *kiäldak, kiäld* = chorda, fides, nervus;
finn. *kiele* } Sprache;
mord. *käl* }
vog. *kal* = stumm.

čag. *kindik* } köldök.
oszm. *göbek* }
Lásd Budagov, II. 39.

Maga Budenz úr is különösnek találja ugyan a nyelv (Sprache) és köldök egyeztetését, de azt hiszi, hogy merész lépését valószínűvé tette az által, hogy a nyelv-ben *egy hosszú lecsüngő, lefityegő anyagot* fedez föl és ezzel a *köldök*-öt azonosítja (!!)

56) *kölyök* = *catulus.*

zürj. *kol̆k* = Ei.

t. t. *kel* = kopasz, hajatlan;
čag. *kelek* = síma, még meg nem ránczosodott gyümölcs, az állat szőrtelen kicsinyje.

Budenz úr más példákat is hoz föl arra nézve, hogy emlős állatok és madarak kicsinyeinek a neve egy és ugyanazon tőszóból képeztettek és erre alapítja combinatióját a zürj. *kolk* = tojás (de semmiesetre még nem a madár fia) és magy. *kölyök* rokonságára vonatkozólag!

62) *köszön* = *danken*; *köszönt* = *grüssen*.

finn. *käske* = befehlen, vorladen;
zürj. *kösjî* = wünschen, wollen;
vog. *kvoš* = grüssen.
uig. *köse* = köszönteni, kívánni;
kösüš = köszöntés, kívánás.

Hogy *parancsolni*, tehát uralmi cselekvény, és köszönni, tehát alázatossági cselekvény, hogyan egyeztethetők egymással, erre Budenz úr nem adott feleletet.

73) *kutat*, *kajtat*, *katat* = *forschen*, *nachforschen*.

finn. *koke* = properare, contendere, conari.
uig. *kot*, *kut* = alant, mélyen;
kotlan = mélyedni;
oszm. *koji*, *koju* = alant;
čag. *kojan* = alámenni;
kirg. *kujan* = füródni.

Ha Budenz a fölvett finn-ugor *k,g* gyökben a fluere, currere alapfogalmát akarja fölfedezni és ezt a concrét „*keresni*, *kutatni*“ fogalom abstractumaúl tekinteni, akkor szerintünk a t. t. *kot*, *kut* (alant, mélyen) sokkal egyezőbb ilyen fölvétellel.

77) *küld*, *kild* = *schicken*, *senden*.

finn. *kylvä* = serere, spargere;
čer. *kešk*, *kišk* = jacere
mord. *kuči* = schicken.
t. t. *kiltür* = jövetni, hozni.

Ha a seminare, ponere, jacere és mittere fogalmak, BUDENZ fölvétele szerint, rokonságba hozhatók, miért ne lehetne a jövetni, menetni és küldeni fogalmakat is egyeztetni?

79) *küzd, küszköd* = *kämpfen, sich anstrengeu, sich ereifern.*

lp. *kese* = trahere, vehere;	t. t. *kista* = fölgerjedni, öszfinn. tönözni;
finn. *kisko* = evellere;	*kiskan* = tűzbe jönni, valakire féltékeny lenni, irigyelni.
ost. *kes* = ziehen, zerren;	
vott. *kišk* = ziehen, melken.	

Ki kételkednék a fölött, hogy a «törekvés, harczolni igyekvés, küszködés» fogalmai sokkal közelebb állanak, mint a «húzás és küzdés» fogalmai?

630) *mag* = *semen, granum, nucleus.*

ost. *mōχ* = junges Thier, Ei;	kirg. *muk* = bogyó, mag, szem;
vog. *mongi* = ovum.	*kara muk* = fekete áfonya;
	kizil muk = vörös áfonya.

Ha BUDENZ úr az ost. *mōχ* és vog. *mongi* szavakat a magy. *mony*-nyal (ovum) hasonlította volna, az ellen nem tennénk kifogást, de a *mag*-gal (semen) való egyeztetését semmi esetre sem találjuk helyesnek.

629) *maga* = *selbst, einzeln, allein; magányos* = *einsam.*

votj. *mugor* = Leib;	alt. *maka* = maga, egyedül, (*maka katittar* = magok az asszonyok);
zürj. *mīgör* = Körper, Wuchs;	t. t. *boj* = test, növés, hosszúság, egyes maga;
čer. *mogur* = corpus.	kaz. *bojum* = magam;
	alt. *poj* = ipse, személyiség.

Az ipse és corpus között fogalmi hasonlóság meg van ugyan a törökben is *et* (test, hús) és *öz* (maga) között, de a ma-

gyar *maga* határozottan sokkal közelebb áll a tör. *maka*, esetleg *mak*, *maj* szóhoz, mint a votj. *mugor* (test)hoz.

632) *magas* = *altus*; *magasztal* = *exaltare*.

BUDENZ, egészen helyesen, a magy. *magas*-t a «maga» (er selbst, Körper, Wuchs, Länge) csoportjába sorozza. Csakhogy a finn-ugor példa nem olyan találó a fogalom ugyanazon nemű analogiájára nézve, mint a

t. t. *mak* = magasztalás, dícséret;
makta = magasztalni;
moj, *boj* = hosszúság, magasság, növés.

415) *nagy* = *gross*.

votj. *mod* = Herr, Oberer;
modde = multus, plures.

BUDENZ a *nagy* és *előkelő* közötti fogalmi analogia-, továbbá a *mod*, $m_{\scriptscriptstyle o}nd$ és egy fölvett *nad* közötti hangtani öszszefüggés következtében, hoszszú kerülő úton akarja megállapítani az óhajtott analogiát, de e hajánál fogva előhurczolt hasonlítás semmivé lesz, ha tekintetbe veszszük, hogy az

alt. *naj* = nagyon, erős, sok, ṅagy;
čuv. *nomaj* = sok, tömeg;
mong. *nojan* = úr, fejedelem, vezető;
nojalik = fejedelmi;
nojalagho = uralkodni;
nojaragha = urat lenni, a «nagyot» játszani,
szavak egy régi t. t. *noj* (nagy, emelkedett) gyökre több joggal engednek következtetni.

430) *nyak* = *cervix*, *collum*.

vog. *ńov* = moveri;
ost. *ńogom* = laufen;
zürj. *ńukledli* = biegen.

Mivel a magyarban egy *nyakint* (hajlít, biczczent) ige

t. t. *jaka* = külső felső vég, szél, gallér;
jakala = megfogni, megcsípni, megmarkolni.

van, azért akarja BUDENZ úr a nyak-at a *futni, mozogni* és *görbíteni* fogalmakkal összefüggésbe hozni. Sokkal világosabb a magy. nyak és az idézett t. t. szavak közötti viszony:

Még nehezebben sikerülhet BUDENZ úrnak azt kimutatni, hogy a *nyak* és *futni* fogalmai közelebb állanak egymáshoz, mint a *nyak* és *gallér* felső rész fogalmai.

434) *nyargal* = *rennen, galoppiren.*

finn. *karkaa* = citatim currere;
čer. *kurguž* = currere;
mord. *kurik* = bald, schnell.

čag. *jorgala* = gyors lépésben lovagolni;
alt. *jorgolo* = nyargalni;
uig. *jori* = sietni;
oszm. *jorga* = poroszkáló;
jorgala = ügetni.

A magy. nyargal és t. t. jorgala közötti hangtani és fogalmi analogia mellett olyan szót fölvenni, mint a čer. *kurguž*, ez csak hallatlan etymologiai erőszakoskodástól telik ki.

442) *nyes* = *glubere, deglubere.*

lp. *ńaske* = glubere;
čer. *ńüž* = scabere:
finn. *niittä* = falce secare.

t. t. *ješi, ješ* = nyesni, gyalúlni;
(BUDAGOV-nál, II. 355. *ješi*, kirg. *žeši* = gladit').

447) *nyír* = *scheeren.*

ost. *ńogor* = hobeln;
mord. *nara* = rasiren.

čag. *jir* = kiásni, elvágni.
(Pl. *iki kulagi jirgali* = mindkét füle le van vágva; BUDAGOV II. 355.)

450) *nyom* = *drücken, pressen, zudrücken.*

vog. *ńąlmt* = quetschen.

BUDENZ a magy. *nyom* szót a *tom, töm* csoportjába sorozza,

t. t. *jum* = nyomni, kinyomni, benyomni, bezárni;

mert az *ny* és *t* közötti hangátmenet szabálya nála kéznél van és mindezt csupán azért, hogy a magy. *nyom* és a kaz. *jom* = összenyomni, préselni szavak közötti természetes és kétségtelen viszonyt annál könnyebben ignorálhassa.

453) **nyúl** = *sich dehnen, sich ausbreiten*; **nyújt** = *dehnen, ausziehen, ausbreiten.*

lp. *ńuofćas* = zähe;
vog. *ńūns* = sich dehnen;
zürj. *ńužöd* = ausstrecken.

t. t. *jaïl, jajïl* = nyúlni, terjeszkedni;
jajït = kinyújtani (használatlan).

A *nyúlós* és *nyúlni* fogalmak különös egymás mellé sorozásától eltekintve, Budenz a nyúl-ban *ńu* gyököt akarja fölfedezni, mely rokona lenne a fölvett $ń_{o}g$ (moveri) gyöknek. A *nyúl*-nak, mely a tör. *jaïl* és *jajïl* összevonása, a *jaj* (széles, hosszú, tárt) gyök szolgál alapúl.

459) **nyüg, nyűg** = *pedica, compedes, Fussfessel aus Stricken,* de egyszersmind *Last, Bürde, Hemmniss.*

finn. *niite* = licium textorum.

t. t. *jük* = (nyüg,) teher.

Nyűg az Akadémia nagy szótára szerint (IV. köt. 994. l.) nemcsak a pedica-t, hanem a podgyászt, terhet is jelenti, az utóbbit ugyan metaphorikus értelemben. Egyébiránt kérdenünk lehet, hogy vajjon a finn *niite* nem az orosz *nita, nit* (czérna, fonál) szóból van-e kölcsönözve?

919) **ok** = *causa, ratio*; **okos** = *verständig*; **okul** = *klug werden*; **oktat** = *belehren.*

lp. *vuokate* = adsuescere.

uig. *ok* = ész, elme, jelentés;
okuš = tudás, értelem;
alt. *ukalı* = okos, értelmes:
ćag. *oki* = érteni;

oku = olvasni;
okut = tanítani, oktatni, valakit valamire szoktatni.

Az *ok-*, illetőleg *ök-*, *ög*-ből származott továbbá az *ögren*, *öjren* = tanúlni, szokni, ige.

921) *ól* = *Stall.*

BUDENZ az *ól* szóban a fekhely, alvóhely alapfogalmát akarja fölfedezni és a finn-ugor *ol*, *al* gyökben az alvás alapjelentését gyanítja. Ennek ellenében mi sokkal valószínűbbnek tartjuk a törökből származó következő etymologiát:

t. t. *agil*, *agul* = ól (v. ö. magy. *akol*).
čag. *avul*, *aul* = udvar, major;
alt. *uul* = udvar, major.

Az *agil* — *ol* szavaknál előforduló hangváltozásra vonatkozólag v. ö. magy. *ór* (tolvaj) és t. t. *ogri* (tolvaj).

923) *olcsó*, *ócsó* = *billig, wolfeil; ócsárol* = *geringschätzen, schmähen.*

BUDENZ az *olcsó*-val a finnugor *ala-ul* (inferus) szót egyezteti, a mi ugyan a törökben még lehetségesebb volna, mert itt az *alčak*, *alča* szó analogiája kínálkozik és az alsó ár fogalma világosabb. De közelebb állóknak tartjuk mi a

t. t. *uč*, *už* = elmúlni, elfogyni, melyből a következő melléknév származott:
učuz, *užuz* = olcsó, ócska.

Učuz mellett vannak még a következő, *uz*-zal képzett melléknevek: *jav-uz* (kegyetlen), *sem-iz* (kövér), *ogh-uz* (durva) stb.

931) *orom*, *ormó* = *Pinnaculum, Giebel.*

BUDENZ nagyon téved, ha az *ormo*-t hangtani és fogalmi tekintetben a magy. árnyék-, arnyóval és a vog. *tarom*-mal (ég, levegő) egyezteti. E magy.

čag. *orun*, *orn* = emelkedés, lapos födél, trón, emelkedett fekhely;
ur = emelkedés, magasság;

szó alapjelentése: csúcs, orom és mint ilyen, jobban egyeztethető a következő t. t. szavakkal *örük* = domb, halom; *örü*, *öri* = fel, fölfelé.

933) *orsó* = *Spindel.*

BUDENZ e szót az *örvény* csoportjába sorozza és ebben egész helyesen az *or*, $v_s g_s r$ (forogni) gyököt látja. De mi az *orsó* szót ettől különállónak tartjuk, mert a čag. *určak*, *uršag* = orsó, (a szabályszerű hangváltozás szerint: *ak* = -ó) szó egészen azonos a magy. *orsó*-val.

937) *ő*, *ű* = *er, sie.*

ost.	*teu*	er.	t. t. *o*, *ol* = ő.
vog.	*täu*		
lp.	*son*		
finn.	*häne*		
mord.	*son*		

BUDENZ szerint a magy. *ő* a finn-ugor *teu*, *täu*-nek egészen megfelel, tehát sokkal közelebb áll hozzá, mint a tör. tat. *o* (ille, ipse). Azon nyakatekert eljárás, melylyel ezt be akarja bizonyítani, körülbelöl ugyanaz, melyet a 828. §-nál *az*, *oz* szónál fölhozott, tehát azon helyre utaljuk az olvasót.

943) *öldök* = *supercilium.*

BUDENZ az *öldök* szót *öl*-re és *dök* partikulára osztja föl, a «köldök»-hez hasonlóan; és a mennyiben *öl*-t a vog. *äl*, zürj. *vel*, finn *yle* (= pars superior) szavakkal egyezteti, a magyar *öldök*-ben a «szem-föl» alapjelentését látja. Ezen etymologiával szemben, mint az öldök-ben szintén *el*, *il* (törökűl = elöl, fennt) és *tük* (törökűl = haj, szőr) részeket, tehát felső haj jelentést gyanítunk, minek következtében a magy. szemöldök így fordítható: «szemfölötti szőr».

496) *őr* = *Wächter; őriz* = *hüten, bewachen.*

vog. *ver* = jung;
ost. *vel* = unverheiratheter Mann;
votj. *var* = Knecht.

Budenz az *őr* szóban (a régibb alak ewr) a fiatal, ifjú, szolga, következőleg a katona, valamely vár őrsége alapjelentését fedezi föl. Ennek ellenében mi elfogadhatóbbnak tartjuk a tör. tat. *öür, ögür* (ezért van az *ő* megnyújtva a magyarban) = körüljárni, körben mozogni szót; mert a nomád lovasoknál a szolgálat, őrködés nem az egy helyen, még kevesbbé valamely erődben való állásban, hanem a táborhely vagy a sereg körüli czirkálásban áll. (Lásd 313. lapot.)

947) *örök* = *aeternus; öreg* = *alt, gross.*

Budenz az *öreg* és *örök* együvé tartozását nem akarja elismerni; minél fogva ez utóbbiban a «sok, nagy» alapjelentést találja és ez értelemben össze is hasonlítja azt a finnugor *äri, ari, ār* (sok, bőséges) szavakkal. Mi ellenben a čag. *irik, irig* = öreg, nagy; jak. *erge* = öreg szavakat, mint megfelelőbbeket, veszszük föl.

949) *öröm* = *Freude; örül* = *sich freuen.*

lp. *arvok* = alacer;
finn. *vireä* = gnavus.

jak. *üör* = örülni;
üörü = öröm;
čag. *irim* = vídámság.

Budenz *arvok*-ban, melyet *vireä* mellé soroz, a fürge, gyors mozgás alapjelentését, tehát az *örömet* (!) gyanítja, de adós maradt annak magyarázásával, hogy *vigr-*, *v₃g₃r*-ből, mely alakból határozottan hosszú ő-nek kell következni, hogyan származott a magyarban a rövid ö?

953) *ösvény* = *Pfad, trames.*

zürj. *vošlal* = schreiten;		t. t. *aš, eš* = lépni, átlépni;
vog. *uosil* = Schritt;		alt. *aǯu* = hegyszoros, hegyi út.
finn. *askele* = schreiten;		
čer. *ȯšked* = gradi.		

A magy. *ösvény*-hez közelebb áll a tör. *ašgan*, esetleg *ešgen* = a ki átlép. V. ö. továbbá *ešgen, ešgun* = jó gyalogló.

956) *öszve, öszsze* = *zusammen, vereint.*

ost. *vaš* = eng;	t. t. *ez, es* = összenyomni, összekötni, szétzúzni, szétnyomni. (V. ö. *ezgen bao* = egyesitő kötelék.)
vog. *viš* = klein;	
zürj. *vösnid* = dünn, fein;	
mord. *viškine* = klein;	
finn. *vähä* = parvus.	

Budenz a magy. *össze* szóban a *szűk, csekély* alapgondolatot ismeri föl, mivel ennek ellentéte a *szélt* azt jelenti: szétzúzni. Épen ez indok az, a mely minket arra bírt, hogy a tör. *ez, es*-ben keressük az etymont.

466) *piszok* = *Schmutz.*

zürj. *pež* = Schmutz;	t. t. *pis* = piszok, tisztátlan;
peža = unrein;	*pisle* = bepiszkolni (Budagov I. 316);
vog. *poqs* = Schmutzfleck.	čag. *pise* = rüh;
	peček = folt.

472) *pota* = *Knoten, Auswuchs.*

vog. *pajt* = Wange;	alt. *puda* = kinövés, bötyök.
ost. *poχtam* = Wange.	

Hogy Budenz az *arczot*, melyet egyszer már *oldal*-lal hasonlított össze, hogyan egyeztetheti most ismét *bötyök*-kel és *kinövés*-sel: ez merőben megfoghatatlan.

687) *rokon* = *verwandt, anverwandt.*

BUDENZ e szót a *rag* (anhaften) gyökből akarja magyarázni, de miért menjünk oly messze analogiát keresni, midőn a t. t. *rug, uruk, rugun, rukun, urukun* sokkal közelebb kínálkozik.

tat. *rug* = rokon, nemzetség;
kaz. *ruv* = család, nemzetség;
ruvun = rokon;
čag. *uruk* = nemzetség, család;
urukon = rokon, egy nemzetségből valók;
kirg. *uruv* = nemzetség;
uruvun = rokon.
(V. ö. BUDAGOV, I. 128.)

726) *rüh* = *scabies.*

finn. *rehnehe* = scabies.

tat. (Tobolszk) *ürü* = kiütés, kinövés (BUDAGOV I. 128.)

336) *sajnál. sajla* = *bedauern; sajga* = *schmerzen, brennen (von Wunden).*

finn. *haiku* = dolore afficiens, lædens aliquid;
zürj. *śog* = Leid, Kummer, Gram.

t. t. *sajla* = meggondolni, figyelembe venni;
uig. *sagin* = búsulni, szomorkodni;
kirg. *sagin, sagu* = szomorúság, szerelmi bú, fájdalom.

Hogy a gyakorító *g* vagy *l* képző elesése után a *saj* gyököt lehet venni «dolore» jelentésben, a mint BUDENZ fölteszi, nagyon helyes, de ez esetben a t. t. példa sokkal közelebb áll a magyarhoz, mint a finn *haiku.*

348) *selp, selyp* = *stotternd.*

pl. *śolba* = blæsus.

kirg. *śalpi* = ütő, verő, (innen: *tili śalpi* = nyelvével verő = *selyp.*)

čag. *čalpik* = selyp (a *čal, šal* = ütni, verni gyökből).

347) *sekély* = *seicht, untief; csekély* = *gering, wenig.*

lp. *coke* = vadum, brevia.

t. t. *ček, čik* = csekély, kicsiny (kicsinyítő rag),
oszm. *sig* = sekély.
čag. *čeke* = kicsiny pénz, apró pénz.

350) *serdül* = *aufwachsen,*

észt. *sirgu* = sich strecken;
sirge = dehnen;
mord. *serä* = Wuchs.

kirg. *sirek* = hosszú lábú, magasra felnőtt;
serk = felnőni, felszökellni;
serkek = föllobbanó, haragos.
V. ö. *serény*-nyel!

351) *serény* = *alacer, agilis; serken* = *expergisci.*

finn. *herää, heräjä* = expergisci, erwachen;
észt. *äre* = erwachen;
mord. *sirgeše* = aufwachen;
čer. *šörl* = munter werden.

čag. *šeren* = serény, gyors;
čerken = felpattan, igen gyorsan fölemelkedni.

352) *siet* = *eilen.*

mord. *čije* = laufen;
finn. *hihtä* = mit Schneeschuhen laufen, festinander procedere;
čer. *šil* = effugere;

jak. *tietei* = sietni;
tietel = sietés.

lp. *sälke* = conseendere in littus.

Szívesen elfogadjuk a *futni* és *sietni* közötti fogalmi rokonságot, de a *tiet* gyök sokkal közelebb áll a magyar *siet*-hez.

353) *sík* = *glatt*; *siját* = *glatt, eben*; *síma* = *glaber, laevis.*

vog. *sĕ* = wischen;
sĕjkat = sich abwischen;
mord. *šova* = schleifen;
lp. *saije* = acuere;
finn. *hijo* = schleifen.

alt. *čige* = síma, egyenes, sík;
kirg. *sij* = simítani; *sijdir* = simíttatni (*sijdirtib jazdim* = [a tollat] megsimítva írtam. BUDAGOV I. 654.)
čag. *šima*, *šiba*, *sij-dam* = síma, sík;
kaz. *sijpa* = simítani, cziró-gatni;
alt. *siba* = kenni.

358) *sok* = *multus, viel.*

čer. *šuko* = multus;
zürj. *suk* = dicht, dick;
ost. *šik* = dicht;
lp. *suokes* = spissus, densus;
finn. *sakea* = densus;
vog. *sav*, *šaru* = viel.

kirg. *šok* = sok, erős;
t. t. *čok* = sok, igen, erős;
uig. *čok* = hatalom, erő;
čag. *čok* = egyesíteni, gyűjteni;
čokar = sokasodás, gyűlekezés.

359) *sor* = *Zeile, Linie* (jelentése: *Strich*).

finn. *suora* = rectus;
votj. *šures* = Weg;
ost. *šur* = Furche.

alt. *sür* = vonalozni, barázdát húzni, jelölni;
čir = barázda, rovátka;
čag. *čigir* = barázda, rovátka.

372) *súrol* = *scheuern, reiben.*

čer. *turž* = perfricare.

t. t. *sür* = súrolni;
čag. *sir* = törölni, eltörölni;
siril = letöröltetni;
oszm. *sir* = karczol;
kaz. *sört* = súrolni, dörzsölni.

373) *sül* = *Stachel*, (süldisznó = *Igel*).

finn. *siili* | Igel.
mord. *sejel* | Igel.

čag. *sül* = sül, tövis (*süllü bogdaj* = szőrös, tövises búza,)
oszm. *sülük* = piócza.

374) *sül* = *backen, braten, kochen.*

mord. *ši* = Sonne, Tag;
finn. *siintä* = von ferne schimmern;
vog. *saχ* = Sonne, Sonnenschein.

alt. *tül* = elfőni. (*Grammatika altaiszkago jazyka* 277.)

378) *sürü* = *densus, spissus.*

čer. *šire* = sæpe.

čuv. *sura* = sürü, gyakori.

Épen úgy a magy. *sürü*-nek, mint a čuv. *sura*-nak a *sok, sik* (sürü, tömött, szilárd) gyök szolgál alapúl, mely utóbbiból *sokur, sĭkir* causativum s esetleg *sokruk* és *sikrik* melléknévi forma s ebből *sôuru, siri* származott.

271) *szaj* = *erstes dünnes Eis.*

lp. *čuoke* = superficies terræ glacie obducta.

čag. *szang* = vékony jég.

275) *szalag* = *vinculum, ligula, Band.*

finn. *sito* = ligare;
észt. *sidu* = binden;
mord. *sodi* = binden.

Én a *szalag* szót a magyar sallang és t. t. sallak (a lecsüngő) közeli rokonának tartom, a *sal* (lecsüngeni) gyökből.

274) *szál* = *dünner langer Körper, Halm, Stengel.*

finn. *salko* = pertica longior;
est. *sale* = dünn, schlank;
zürj. *sol* = zugespitzter Pfahl.

čag. *tal* = egyes fa, törzsök, fa, rúd;
jak. *sala* = ág.
V. ö. e két æquivalens kifejezést: *bir tal jigac:* egy *szál* fa (ein Baum, ein Stück Baum).

276) *száll* = *sich auf- und niedersteigend bewegen, fahren.*

finn. *saa* = venire, pervenire;
észt. *sā* = wohin gelangen;
sodu = Gang;
čer. *śu* = pervenire.

t. t. *sal* = föltenni, fölállítani, helyezni, tenni, mozgatni — ugyanazon szó a különböző nemű mozgások fogalmára. (V. ö. BUDAGOV I. 690—1.)

281) *szárny* = *Flügel.*

finn. *haara* = ramus major, partes divaricantes;
lp. *suorge* = ramus;
mord. *śuru* = ästig.

kaz. *jarun, jarin* = vállapoczka; v. ö. orosz *krilo* = szárny és *kriltza* = vállapoczka.

Az ugor egyeztetés fogalmi tekintetben nagyon merész; mely mellett a tör. példának annál nagyobb valószínűsége van, mert hangtani tekintetben a *j* és *s*—*sj* váltakoznak egymással.

286) *szegény* = *pauper, miser.*

lp. *segge, segges, seggok* = gracilis, subtilis.

uig. *čikaj*, oszm. *zögürt* } szegény;

čak. *sökül* = szenvedő.

Nem egészen világos előttünk, hogy a *vékony* és *finom* fogalmai hogyan egyeztethetők a *szegény* és *nyomorúlt* fogalmaival.

293) *szép* = *schön.*

lp. *čabbe, čabbes* = pulcher;
finn. *hyvä* = bonus.

uig. *söb, süb* = szép;
jak. *söb* = helyes, illő.

A *szép* és *jó* fogalmainak analogiája, melyet BUDENZ is elismer, a törökben világosabban lép előtérbe, mint a finnugorban.

301) *szín* = *Farbe, Schein, Oberfläche.*

BUDENZ a *szín* szóban egy eredeti $s_{o}j$, finn-ugor $t_{o}g$ (látszani, fényleni) alakot vesz föl, melyből a *szej-ne* (?), *színe* tőnek kellett származni.

alt. *sin*, čag. *sin*, kaz. *sin, sim* } tekintet, külszín, szín.
(V. ö. BUDAGOV I. 636.)

306) *szó, szav, szól* = *Wort, Gerede, reden.*

vog. *suj* = Laut, Stimme, Ruf;
ost. *sij* = Stimme, Laut, Gerücht;
zürj. *ši* = Wort, Stimme;
finn. *hoke* = verba eadem, repetere;
soi = sonare;
észt. *hage* = schreien;
lp. *čuoje* = sonare.

čag. *sau* = szó, értesítés;
sau-či = hírnök, követ;
sor-ak = szó;
oszm. *seü-ži* = hírnök, szószóló;
söjle = szólni, beszélni.

Sau-, *seü*-ből származott a frequentativ *söz* és *sözle* = szó és szól. V. ö. magy. *szó* és *szó-z-at.*

307) *szok* = *suescere, sich gewöhnen.*

finn. *sopi* = aptum esse;
észt. *sobi* = sich vertragen;
vog. *čopeltaχt* = sich versöhnen;
ost. *sovi* = Sitte;
mord. *sova* = eingehen.

t. t. *sok* = bemenni, bejutni, belekeveredni, belebotlani. (Budagov I. 710.)

V. ö. a ném. gewöhnen és hineinkommen szavakat.

309) *szomorú* = *tristis, moestus.*

finn. *sumu* = nebula, vapores in aere;
észt. *sumeda* = trübe, Nebel;
lp. *sobmo* = Nebel.

t. t. *somraj* = nyomorúlt, szerencsétlen;
čag. *somsur* = szomorú, komor.

310) *szop, szip, sziv* = *saugen, schimpfen.*

čer. *šupš* = trahere;
vog. *sipg* = Saugen.

čag. *sipkar* = szopni;
sipozga = cső, síp.

314) *szök* = *salire, aufugere, profugere.*

lp. *čäkke* = effuggere;
ost. *sik* = sich stürzen, sich werfen;
zürj. *čeči* = aufstehen.

t. t. *sek* = szökni, ugrani;
sekirt = rohanni, futni.

316) *szörnyű* = *atrox, dirus, schrecklich.*

ost. *serim* = sich verwundern;
finn. *hirmu* = terror, horror;
észt. *hirmu* = Schreck.

alt. *süreen* = szörnyűség, bámulat, csodálkozás;
süreendü = szörnyű, borzasztó.

Ha Budenz a *sör*, egy fölvett ugor *zär* és a magy. *der-med* közötti hangtani összeköttetést emeli ki, akkor alig teszünk ellene kifogást; de a *mirari, indignari* és *amare* közötti fogalmi összefüggés nagyon merésznek látszik előttünk, ezért a magy.

316) *szeret* = *lieben; szerelem* = *Liebe*

szavaknak e csoportba sorozását annál kevesbbé helyeseljük, mert a magy. *szer-et* és a t.t. *sev, süv, süj* (szeretni, szívelni, szívesen venni) közötti analogia sokkal szembetünőbb.

Budenz hasonlóképen egy *szer* gyököt vesz föl, melyből a momentán *t* képző hozzáadása által *szeret* és a frequentativ *l* hozzáadása által *szerel-em* származott. V. ö. sér, sér-t, sére-l-em.

317) *szösz* = *Hanf-* oder *Flachsfasern.*

zürj. *söȝ* = Faser, Hanffaser; kaz. *sös* = len, kender.
észt. *saske* = verwühltes Stroh.

326) *szügy, szegy* = *pectus jumentorum; tügy* = *Euter, Wange* (tehát az alapjelentés: emelkedés, dagadás).

finn. *syrjä* = margo, ora;
mord. *śirä* = Rand, Kante;
čer. *śör* = acies anguli.

čag. *čöge* = a teve szügye;
töge = hegy, emelkedés, daganat.

Budenz-nek a *szél* (margó) és *szegy* közötti fogalmi rokonság alapjára épített etymologizálása azon sajnálatra méltó tévedések közé tartozik, melyekbe oly gyakran esik e szorgalmas kutató!

327) *szük, szük* = *eng, schmal, selten.*

finn. *suokka* = angustus, arctus, gracilis.

t. t. *sik* = szük, szoros, tömött gyakori;
sik = szükíteni, összenyomni.

328) *szün, szön* = *aufhören, zu Ende gehen.*

ost. *sogon, soχni* = sich enden, zu Ende gehen.

čag. *sön, sün* = elfogyni, elmúlni, kialudni (fényről, tüzről, csillagokról);
oszm. *soñ* = vég, szünés;
tat. *sun* = szünés, vég.

Fogalmilag közelebb áll az ost. *sogon* a magy. *szűn*-hez, mert igei alak, de hangtanilag nem áll ez az eset.

986) *tagad* = *negare.*

BUDENZ szerint a *tagad* a fölvett $t_o n$ (= stare, következőleg: resistere) transitivuma. Mi megfelelőbb példának tartjuk a

čag. *tang* = tagadni, eltagadni;
tangiš = tagadás

szót, melylyel a magy. *tagad* hangtanilag s fogalmilag egészen azonos.

197) *tanul* = *lernen; tanít* = *lehren.*

mord. *tonadi* = lernen, sich gewöhnen;
čer. *tüńem* = discere;
finn. *tottu* = assuescere.
vog. *tunś* = stehen.

t. t. *tani* = ismerni, tudni;
tanit = tanítani, megismertetni;
tanul = ismeretessé lenni.
(V. ö. BUDAGOV I. 731.)

198) *tapod* = *treten; tapos* = *zertreten; tipor* = *zertreten.*

votj. *tub* = hinaufsteigen;
tuban = Treppe;
ost. *tupa, tuba* = Huf;
čer. *tośk* = treten auf etwas.

t. t. *tep* = tapodni, széttaposni;
alt. *tapta* = útra lépni, tapodni.

A magy. *tapod, tapos* alapjelentése inkább «letiporni, szétgázolni», a tör. *tep*-hez hasonlóan, nem pedig «fölhágni, föllépni», mint az ugor példáké.

200) *tár* = *weit öffnen.*

BUDENZ a *tár* szót a fölvett finn-ugor $t_o g$ (aperire) hasonmásáúl akarja tekinteni, a mennyiben egy régibb $t_o j_o r$

t. t. *tal, tar* a «széles, tárt» szónak régibb gyöke, melyből
tala = lapály, síkság,

alakot gyanít. Mi azt tartjuk, hogy a *tara, tere* = völgy származott, továbbá *ter* = kiterjeszteni, kiteríteni a magy. *tár*-hoz közelebb állanak.

201) *taraj, taréj* = *Hahnenkamm.*

észt. *tari* = Nacken, Schopf, Haare am Hinterkopf;
pl. *čorge* = apex, quod summum est in aliqua re.
t. t. *tarak* = taraj;
čuv. *tereke* = taréj.

Hogy mikép lehet a fej hátsó részén levő hajat épen a fej előrészén található *taraj*-jal egyeztetni, azt nehezen lehet fölfogni.

202) *tarol* = *mähen, schneiden,* tulajdonképen: *kahl machen, tar (kahl)-tól; tarló* = *Stoppelfeld.*

BUDENZ a *tarol* szóban a *tör* (frangere) mellékalakját akarja fölfedezni, csak azért, hogy az ugor $t_o gr$ (scindere, frangere) gyökkel rokonságba hozhassa és ennek következtében kétségbe vonja annak tulajdonképi «decalvare» jelentését, a hogyan KRESZNERICS fordítja.

čag. *taz, tas* = tar, kopasz, síma;
tasla, tarla = kopasz, csupasz lenni;
jak. *taraga* = tar, kopasz;
t. t. *tarla* = szántóföld (eredetileg: üres, csupasz mező, melynek ellentéte: *ekin* = bevetett föld).

A régi magyarban *thorlu* = szántóföld, mező. V. ö. besenyő *torlu* = besenyők földje.

204) *tát* = *öffnen.*

lp. *čaute* = aufschliessen;
mord. *šuvi* = graben;
finn. *hauta* = scrobs.
t. t. *tal* = sík, lapályos;
alt. *tag* = széles, messze;
tagin = terjeszkedni stb.

BUDENZ e magy. szót egy fölvett finn-ugor s_ov (s_ov_o) = aperire gyökből származtatja és ez utóbbit a s_og, t_og, t_oj_ot és t_ov_ot gyökökkel egyezteti. Ellenkezőleg, mi azt hiszszük, hogy a szavakban alkalmasabb etymont fedezhetünk föl, annál is inkább, mert a magy. *tát* egy régibb *tált* alakot föltételez, mely a *tagít*, *tagílt*-ban fölismerhető.

208) *tegnap, tege = heri, gestern, gestrige Tag.*

finn. *taka* = posticus, quod tergo est;
észt. *taga* = Hinterraum;
zürj. *tön* = gestern (török kölcsön-szó?)

čag. *tün* = tegnap;
tüñe-gün = tegnapi nap;
oszm. *düñ* = tegnap.

A törökben levő nasalis véghangot a magyarban rokon *g* képviseli.

209) *tegez = Köcher.*

vog. *täut* } Köcher.
zürj. *doz* }

kirg. *tegeš* = tegez (lásd RADLOFF *Kirg. Sprichwörter Text.* cz. műve, III. k. 1. lap.), tulajdonképen: edény, melybe az ember betesz valamit, származik a tig, teg, tik (dug) gyökből.

212) *teker = winden, drehen.*

ost. *takil* = Locke, Büschel, Schopf;
finn. *sykkä* = convolutum quid rotundum.

čag. *tekir* = kerek, kör;
tekre = körül;
tekren = tekeredni, keringeni;
oszm. *tekerlik* = kerék, kerület;
tekirle = keringeni, körben mozogni.

221) *tet, tetsz = gefallen, merklich sein, sichtbar werden.*

zürj. *tidal* = sichtbar sein;
vot. *tödi* = weiss, bleich;
finn. *tähte* = signum (quo quid cognosci potest;
vog. *täj* = Ast, Baumast.

t. t. *tat* = folt, jel, jegy;
tatla = jelölni, megjelölni, (BUDAGOV, I. 329.)
čag. *tatu* = megegyezés, vonzalom, (BUDAGOV, I. 721.), érzelem-nyilvánítás.

226) *til, tilt = verbieten, abhalten.*

finn. *sulke* = claudere, occludere;
észt. *sulge* = schliessen;
mord. *śolgi* = zuschliessen.

čag. *tij* = tiltani, visszatartani;
uig. *tit* = tiltani.

230) *toj = ovum parere; tojás = ovum* (tehát: tojott).

észt. *to* = holen, bringen;
mord. *tuje* = bringen.

t. t. *toj, tog* = tojni, világra hozni, szülni;
keleti tör. *tochum, tokum* = Ei, partus.

Hogy *tojás* (ovum) valóban csak abstract fogalom, bizonyítja e fogalomnak másik, concrét elnevezése, t. i. monyoró (Ei).

237) *tő, töv = Stamm, Wurzelende, Grund.*

finn. *tyve* = truncus;
észt. *tüvi* = unteres dickes Ende;
zürj. *din* = dickes Baumende.

čag. *tüb, tib* = tő, töv, alap, talaj, alant, alsó rész, törzsök.

238) *több = mehr.*

BUDENZ nagyon helyesen ítél, ha a *több* szóban a «tele, teljes, tömeg» alapfogalmát fedezi föl, de épen ezért lehet e kérdéses szót hamarább a

čag. *köb* = sok, számos szóval egyeztetni, mintsem a finn. *täyde* (tele)-vel.

241) *tönk* = *Klotz, unterste Ende, (tönkre menni = zu Grunde gehen).*

finn. *tynke* = breve et abruptum quid, Stumpf;
tyve = truncus;
zürj. *din* = dickes Baumende;
čer. *tüng* = stirps.

čag. *tönk* = a fának legalsóbb része, vég, tő.

253) *töpöröd* = *zusammenschrumpfen.*

észt. *kiprase, kipratse* = runzelig;
finn. *kiperä* = krumm;
lp. *kebbrane* = contorqueri;
zürj. *kör* = falten.

t. t. *tob* = gombolyag, halom, halmaz;
tobla = gyűjteni, halmozni;
čag. *čoporuš* = összeállni, egyesülni.

245) *törpe* = *Zwerg, klein, kurz, niedrig.*

ost. *täbara* = eng, knapp;
finn. *täpärä* = knapp, kurz.

čag. *čörpe* = malacz, a kandisznó kicsinyje.

249) *tűr* = *dulden.*

E szó Budenz szerint *tartani*-val (aushalten, ausdauern) függ össze. Mi sokkal közelebb állóknak gondoljuk a következőket:

uig. *tür* = bírni, tehetni, tűrni;
čag. *töz* = tűrni, elszenvedni.

259) *ugor, ugra* = *springen.*

ost. *navir* = springen, hüpfen.

čag. *irga* = ugrani, felugrani.

A tör. *irga* methathesisszel származott egy fölvehető avult *igra*-ból, mert tudvalevőleg a töröknek nehezére esik a kezdő *r*-t különösen consonans előtt kimondani. Így mond *barjam*-ot bajram (Bairam) helyett, *barjak*-ot bajrak (zászló) helyett, stb.

960) *ugyan* = *zwar, fürwahr.*

Elismerjük BUDENZ-zel, hogy a megengedő *ugyan* adverbium határozottan különbözik *úgyan*-tól. De ha már ennek alapjelentéseül «verum»-ot veszszük, nem látom át, hogy az *ugy* gyököt — a finn *tote* (verum) és lp. *tuoda* (studium) szavakhoz való hasonlítás helyett — miért nem inkább a tör. *uj* (illőn, megfelelőn, helyesen) szóval kell egyeztetnünk?

968) *út* = *via, iter.*

vog. *vuạt* } Wind.
ost. *vọt* }

alt. *üt* = torkolat, hasadék;
ütte = keresztülhatolni;
čag. *öt* = át- vagy mellett elmenni.

BUDENZ elismeri ugyan, hogy az *út* jelentése első sorban: Weg, haladó mozgás és csak ezután: a mozgás iránya, mindamellett *iter*-t *ventus*-szal egyezteti, a mit azzal akar fölvilágosítani, hogy a lat. *via*, ném. *Weg* s lat. *vehere* közötti viszony példájára *ventus*-ban erősen áramló mozgást fedez föl s ezért sorolja a via-t iter szóhoz (!). E nézettől eltérőleg, mi az *út* szóban az átutazás, szabad átmenetel alapgondolatát találjuk, mely a frequentativ *útaz* (azaz: útat nyit, vagy tör magának) szóból is látható.

969) *útál, utál* = *spenere, abominari.*

BUDENZ az *utál*-ban az ost.-vog. *ogot* (vomere) frequentativumát akarja föllelni. E távoli és erőszakolt analogia ellen mi a következő török-t. szavakat említjük fel:

čag. *usal* = undok, undorító;
kaz. *usal* = rossz;
usalla = kellemetlenné tenni;
oszm. *usan* = utálni, irtózni.

889) *ügy* = *Angelegenheit, Geschäft, Arbeit*; (ügye-fogyott = dürftig, der keine Beschäftigung hat,) *ügyekez* = *sich bemühen, sich bestreben.*

lp. *vigge* = eniti, allaborare.

čag. *ud, üd* = kötelesség, tartozás (BUDAGOV, I. 118.)
bašk. *üš* = ügy, foglalkozás, dolog;
t. t. *iš* = dolog, ügy.

A kötelesség és dolog közötti viszony kifejezésre jut a magy. *dolog* szóban is, mely a szláv *dleg, dlog* (debitum)-ból származott.

974) *üres* = *vacuus, inanis*; *üreg* = *Höhle*; *ürít* = *evacuere.*

vog. *keuriñ* = hohl;
keur = inneres;
zürj. *gîrk* = Hohlung;
čer. *körgö* = pars interior;
lp. *kuoros* = vacuus.

Míg BUDENZ az *üres*-ben előbbi *keur, käχr* és *kįgrį* alakokat fedez föl és alapjelentésül az *üreg, ür* fogalmat veszi föl, mi azt hiszszük, hogy a t. t. *ir, jir* (esetleg ür) = hely, tér, szóban megfelelőbb etymont találunk, annyival inkább, mert maga BUDENZ más helyen (162. §.) a finn *sija* (locus, spatium) szót a magy. *hija* (Mangel)-val egyezteti.

977) *üt* = *cudere, ferire.*

finn. *iske* = vi ferire;
lp. *juskete* = ad aliquid offendere;
zürj. *îčki* = mähen.

čag. *küt* = ütni, megverni;
kütek = ütés, verés.
osm. *küteg* = ütleg.

584) *vágy* = *Verlangen haben, trachten.*

finn. *vaati* = exposcere, postulare, urgere;
vog. *vuoil* = wünschen.

uig. *bak* = vágy, kívánság;
bakar = akar, kíván;
jak. *baga* = vágy, kedv;

bagar = akar;
čag. *begen* = kedvet találni;
oszm. *bejen* = tetszeni, szeretni.

601) *vél* = *meinen; véleked* = *opinari.*

vog. *vaj, vau* = sehen, kennen, wissen;
ost. *uj* = sehen, wissen.

t. t. *bil, bel* = tudni, észrevenni, ismerni, tapasztalni.

614) *vezet* = *führen; vezér* = *Anführer.*

finn. *vetä* = trahere, ducere;
észt. *veda* = führen;
čer. *vid* = ducere;
mord. *väte* = ducere;
vog. *vät* = anziehen;
votj. *valt* = führen.

uig. *bözüt, bösüt* = vezetni;
bözütči = vezető;
oszm. *vezir* = vezér.

Ez a szó, mint látható, sem az arab وزير-ből, sem a persa كزير-ből nincs kölcsönözve, hanem tiszta török eredetű.

625) *vol, val* = *esse, (vala = erat).*

finn. *ole*
észt. *ole*
lív. *vol*
mord. *ule*
čer. *ul*
zürj. *vil*
vog. *ol*
ost. *ul*
} sein, werden.

t. t. *bol, ol* = lenni.

A kezdő labialisra vonatkozólag csak a magy. s tör. példák egyeznek meg.

335) *zomok, zömök* = *dicht, massiv, gedrungen, stark.*

zürj. *zumid* = fest, stark;
finn. *tuuma, tuumi* = medulla rei;
észt. *tūma* = Kern;
čer. *tom* = nucleus.

oszm. *som* = zömök, tömör;
kirg. *žom* = egyesített, összegyüjtött;
t. t. *jumuk, žumuk* = összenyomott, tömött.

NEGYEDIK KATEGORIA.

AVAGY OLYAN SZÓEGYEZÉSEK, MELYEK SEM A FINN-UGOR, SEM A TÖRÖK-TATÁR NYELVEK TERÉN HOZOTT ANALOGIÁK ÁLTAL NEM IGAZOLHATÓK, TEHÁT MINDENKÉP HIBÁSOK.

802) *átall, általl* = *nicht wollen, scheuen, sich gegen etwas sträuben.*

ost. *vort* = stützen;
vog. *vort* = sich anstemmen.

A Budenz által erőszakolt analogia úgy hangtanilag, mint fogalmi tekintetben nem állhat fenn. Mert először a magy. igető nem *ált*, hanem *át* (az *l* csak a magyarban gyakran előforduló hangtoldás. V. ö. ho*l*d —hód,) s ezért a finn-ugor *vort*-tal nem egyeztethető. Mert másodszor a fogalmi analogia képzelhetőleg legmerészebb. Budenz ugyanis a «támaszkodni, rádőlni» fogalmát az «ellentállni, ellenkezni», ezt pedig az «állhatatos» fogalmához akarja sorozni, mely úton aztán természetesen a «makacskodni» és «átallani» fogalmak egyesítéséhez érkezik.

Ezen erőszakolt etymologiával szemben mi a magy. *átall* szót a tör. *ot, ut* gyökhez, melyből *otan, utan* (sich scheuen) ige származott, szeretnénk sorozni, mivel erre ez etymon hangtani s fogalmi tekintetben jobban kínálkozik.

500) *böjt* = *jejunium.*

čer. *pütö* = Fasten;
vog. *pič* = fasten.

A magy. *böjt* régebben *bejt*-nek hangzott és a ném. *Beth*, illetőleg *Beth-tag*-ból származott, mely még ma is a *Fast-tag* fogalmával azonos. A čer. *pütö* alapjelentése : száraz (v. ö. finn. *pouta*) itt csak képleges jelentésben van használva, mert böjti eledel alatt *száraz ételt* értettek. V. ö. čuv. *tibe kon* = böjt, szószerint: száraz nap; továbbá tör. *kuru aš* = száraz, vagy sovány étel.

509) *bűn* = *peccatum, delictum; bűnhöd* = *peccare; büntet* = *punire.*

vog. *mi* } geben;
ost. *miji* }
mord. *mije* = verkaufen;

finn. *myy, myö* = vendere.

Azon nehéz kérdésre, hogy az *adni, eladni* és *bün* fogalmai hogyan egyeztethetők össze, BUDENZ következőleg válaszol. A *bün* alapgondolata alatt nem a tettet, hanem ennek következményét (!), azaz *poena*-t (bündíj, bírság) kell értenünk és mivel ez utóbbi bizonyos érték- vagy pénzfizetésből, pénz-*adás*-ból áll, következőleg a *vétkezni, bünt tenni* és *adni* fogalmaknak rokonoknak kell lenni. Nem helyesebb volna azt mondani: BUDENZ úr nagyon sok engedelmet *adott* magának, tehát etymologice *vétkezett*. Így legalább az analogiát tréfának lehetne tartani! És ha már a magyarban a *bün* és *büntetés* fogalmak azonosoknak tarthatók, miért ne lehetne a *bün*-ben idegen szót s épen a lat. *poena*-t fölfedezni?

510) *büszke* = *superbus*.

finn. *miehe* = vir, maritus;
észt. *mēs* = Mann, Kerl;
zürj. *mež* = Widder.

Mi azt hiszszük, hogy a *büszke* a *bíz* (t. t. *büt*) = glauben, Zutrauen haben, tőből származott, valamint a hasonló jelentésü és képzésü *hetyke* *hit*-ből.

881) *evez* = *rudern*.

mord. *eške* = rudern;
zürj. *ölt* = schwingen.

A mord. *eške* törökből kölcsönzött szó (v. ö. čag. *eškek* = lapát, evező) s ezért itt semmi esetre tekintetbe nem jöhet; az *ölt* (= emelgetni, lebegtetni) is fogalmi és hangtani tekintetben a legmerészebb analogia. Könnyebben lehet a magy. *evez*—*eviczkél* szót a *lebeg*—*leveg*-hez sorozni.

513) *fagy* = *frieren, gefrieren*;
fáz = *friegere*.

mord. *pali* = frieren;
finn. *palele* = algere, frigere;
észt. *pole* = brennen;
lp. *pollto* = frigore uri;
vog. *pol'* = frieren.

BUDENZ a *fázni* és *égni* fogalmakat azért sorozza egymás mellé, mivel a szerfölötti hideg és meleg a testre nézve hasonló érzést (?) idéz elő, s mert a növények a fagy által *megperzseltetnek*.

518) *fal* = *Mauer, Wand.*

finn. *puole* = pars dimidia;
észt. *põle* = halb;
ost. *puñil* = Seite;
vog. *pal* = Hälfte;
votj. *pal* = Seite.

Eltekintve azon lehetetlenségtől, hogy a fal, oldal és fél fogalmai egyeztethetők egymással, mi a magy. *fal* szót határozottan a ném. *Wall*-ból kölcsönzöttnek tartjuk.

539) *fene* = *ferus, trux, cancer.*

mord. *pinä* } Hund;
čer. *pi* }
finn. *peni* = catulus;
lp. *piädnak* = canis.

Budenz azon törekvése, hogy a magy. *fene* szóban — mivel ez «vad, égés, rákfene» jelentésben is használtatik — vad állat, tehát kutya (!) alapgondolatát fedezze föl, nagyon merésznek látszik előttünk. Mi ennek ellenében az *égés* alapgondolatát sejtjük benne (v. ö. finn-ugor *pal* = égni, kirg. *pala* = rétégés; *päj* = fényleni, ragyogni).

571) *furcsa* = *sonderbar, possierlich, drollig.*

lp. *puore, puorak* = bonus;
mord. *para* } gut.
čer. *puro* }
zürj. *bur* }

Budenz a *furcsa* és *jó* fogalmakat az által akarja egyeztetni, hogy a magy. *furcsá*-ban csak tetszetős, tehát jó szembetünést, vagy meglepetést fedez föl. Erre pedig azt kell megjegyeznünk, hogy ez «furcsa», de nem «jó» logika!

578) *fürész* = *Säge.*

ost. *pairt, parirt* = Balken;
vog. *part* = Brett;
finn. *parš* = Latte, Stange.

Az eszköz és ennek készítménye közötti fogalmi analogia, mit Budenz fölvesz, itt semmiesetre sem találó.

83) *gond, gondol* = *Sorge, Sorge tragen, denken.*

finn. *konehe* = Instrument, Werkzeug;
lp. *kaudne, kaune* = Zeug, Instrument.

Budenz úr az instrumentum és «kigondolt, kitalált» fogalmait összefüggésbe akarja hozni és a fennebbi egészen különálló fogalmak közötti közelséget mindenáron kierőszakolni (!)

120) *ház* = *Haus*.

finn. *koto* = domicilium;
észt. *kodu* | Haus.
čer. *kudo* |
vog. *kvol* |
lp. *kote* = tenturium.

Budenz úr a magy. *ház* szót azért akarja elválasztani a ném. *Haus*-tól, mert ez utóbbi a középfelnémetben *Hūs*-nak hangzott s ez a hangtan törvényeinél fogva nem válhatott volna *ház*-zá. Ez ellen az a megjegyzésünk, hogy minden, *au*-val hangzó egytagú német szó az osztrák népnyelvben, tehát a magyarnak legközelebbi kölcsönzési forrásában, *á*-val ejtetik ki (v. ö. Baum—Bám, Staub—Stáb) és bizonyosan régebben is úgy ejtetett. Továbbá figyelembe kellett volna venni, hogy a magy. *ház* a legrégibb nyelvemlékekben *hoz*-nak hangzik, a mi épen megegyezik azon hangváltozási törvénynyel, melynek a német szavak alá vannak vetve a magyarban. Így pl. ném. *Bauer* — magy. *pór*; ném. *Hauer* — magy. *hóér, hóhér*; ném. *Kaufer* — magy. *kofár*; ném. *Laub* — magy. *lomb*, stb. Így tehát a magy. *ház*, vagy *hóz* mindkét irányban összhangzásba van hozva, a ném. *Haus*-szal. — A mi már a finn-ugor *kot, kodu, kudo* stb. szavakat illeti, ezekben nagyon könnyen a közös ural-altáji *kot, kut* (mély, mélység) gyököt lehet föltalálni, tehát a ház, mint primitiv lakóhely fogalmának alapgondolatát (v. ö. t. t. *öj* = ház, *oj* = ásni, *oj-uk* = lyuk, mélység) és ha mi hajlanánk is a magyar *ház* és *kot*, *kote* egyeztetése felé, akkor az erre vonatkozó származtatást éppen annyi, sőt még több joggal alkalmazhatnánk a török-tatár nyelvek terén. Ezen etymologiának a művelődéstörténet álláspontjáról való megengedhetetlenségére vonatkozólag lásd 298. lapot. A finn tudós Ahlquist a magy. *ház*-at az olasz *casa-(ház)*-val egyezteti.

173) *imád* = *beten, anbeten.*

Lásd 378. lapot.

14) *kedv* = *Lust, Laune.*

votj. *kid : mil kid vań* = Lust haben;
ost. *kend* = Zorn;
vog. *käntiń* = zornig.

Kid csak mint *mil* synonimja fordúl elő. A mi pedig a «kedély, kedv, harag, kedélyesség, szándék» közötti analogiát illeti, melyen épül az egész egybeállítás, úgy látjuk, hogy ez épen olyan erőszakolt, mint a

16) *kéj* = *Lust; kény* = *freier Wille; kijes* = *reizend*

és a vog. *kiet* = schicken;
ost. *kit* = jagen, treiben

stb. szavak egyeztetése, a mennyiben BUDENZ úr a *futni* és *szabad futás, hajtani* és *hajtás* közötti fogalmi rokonság szerint a magy. *kéj* és ugor *kiet* (küldeni) közötti gondolatmenetben hasonlóságot akar fölfedezni!

40) *kíván, kéván* = *wünschen, verlangen.*

finn. *kaipau* = sentio quid deesse, careo, accuso;
kaipaus = Klage.

BUDENZ úr összehasonlítja a magy. *kíván*-t a hívni igével és azon eredményhez jut, hogy a desiderare és vocare fogalmak rokonságának példájára a magy. *kíván* a finn *kaipaa*-val azonos!?

755) *les* = *insidiose exspectare, insidiae.*

ost. *leili* = beaufsichtigen;
vog. *laškat* = lauern.

A magy. *les*-hez, de még inkább a vog. *laš*-hoz csatlakozik a t. t. *jaš* (csöndes, lassú) s én ezért azt tartom, hogy az alapfogalom: «csöndesen lenni, csendesen állani», nem pedig, mint BUDENZ hiszi, «nézni, felvigyázni», ezért én a magy. *lassú* szót is e csoportba tartozónak tekintem.

776) *lyuk, lik* = *foramen, fovea.*

finn. *loukku* = fissura, vagy specus in monte;
észt. *lohk* = Spalt.

Vajjon az e fogalmat kifejező mind finn-ugor, mind magy. szó nem a ném. *Loch*-ból van-e kölcsönözve?

658) *mered* = *subrigi, erigi, extendi; mereved* = *erstarren; merő* = *lauter, ganz.*

vog. *mär, märm* = eng, gedrängt;
zürj. *nir* = andrücken, aufdrücken.

Már a különböző fogalmak csoportosítása is nagyon merész, de még inkább az a különös összefüggés logikája, a mennyiben a «szorítani, nyomni» fogalom a fölfelé haladó mozgás főindokáúl tekintetik, mintha nyomással lefelé tartó mozgást nem lehetne eszközölni!

656) *mer* = *audere.*

mord. *märge* = sagen, befehlen;
vog. *mäert* = dringend verlangen, fordern;
ost. *mairt* = nach etwas streben.

A merészelni, mondani és parancsolni közti fogalmi rokonságot azzal indokolja Budenz, hogy a merényben a «saját erő öntudatát, a szilárd akaratot fedezi föl, mely mondásban, parancsolásban nyer kifejezést». Ezért van tehát közöttük analogia!

683) *mutat* = *monstrare, ostendere.*

čer. *mu* = invenire;
mord. *muje* = finden;
finn. *muista* = meminisse;
észt. *moista* = verstehen.

Budenz a magy. *mutat* szóban a *finden lassen*, vagy *machen* alapfogalmat találja, mely gondolatmenet előttünk legkevesbbé sem érthető s mindenesetre a merész hypothesisekhez tartozik.

684) *mű, műv* = *opus, opificium; művel* = *thun, handeln, arbeiten.*

vog. *maläj* = befühlen, angreifen;
ost. *malij* = befühlen;
zürj. *malal* = anrühren.

Hogy vajjon az «érzékelni, illetni» és «dolgozni, véghez vinni, cselekedni» fogalmak azonosak-e, úgy hiszszük, mindenki előtt kérdéses dolog.

428) *nyáj* = *grex, Herde.*

ost. *ńogo, ńoga* = Fleisch;
ńogajiń = fleischig, dick;
vog. *ńąul* = Fleisch;
ńoul = Leib, Fleisch.

Budenz itt, a *húsos* és *vastag* közötti fogalmi analogiánál, túljár a mértéken, s a

mennyiben ez utóbbit, bár csak mellékjelentés, a «tömeg, sokaság, bőséghez sorozza, a *nyáj* és *hús* közötti hasonlóságot akarja bebizonyítani. Ily merész lovaglásban mi semmiesetre sem követhetjük!

685) *radó* = *Stenker, Raufbold.*

finn. *runto* = vi frangere, contundere.

(A Budenz által felhozott jelentésben, t. i. *Zerreisser, ruharadó* = a ki ruháit nem kíméli, e jelentésben kevesbbé ismeretes; különben is a «vi frangere» és «ruhát szaggatni» nem igen rokon fogalmak.)

694) *reg* = *Morgen; reggel* = *mane.*

ost. *riñim, rinkim* = Nebel, Dunkelheit.

Budenz a magy. *reg* szót olyannak veszi föl, a mely régebben «reggeli szürkületet» jelentett s ezért analogonja az ost. *riñgin*-nek; sőt még tovább megy Budenz és a sötétségben a «régi, hajdani» fogalmat akarja fölfedezni, mivel a múlt sötétnek, homályosnak látszik előttünk. Egy finom példánya a vau-vau elméletnek! Vajjon mit szól Budenz úr, ha azt tanácsoljuk neki, hogy a magy. *reg* rokonságára vonatkozólag a tör. *erken* (= korán reggel) szónál nézzen körül; mert ismeretes előtte, hogy az *en* határozó rag, tehát a tőnek így kellett hangzania: *erk*, helyesebben *erek, ereg* (reggel), a melyben az *e* csak specialis tör. segédhang, úgy hogy pl. a tobolszki nyelvjárásban így hangzik: *reken* egy előbbi dialecticus *rek* vagy *reg* (reggel, korán)-től.

705) *részeg* = *ebrius.*

vog. *rëj, rē* } Hitze, Wärme;
ost. *rúu* }
zürj. *ru* = Dunst.

Budenz e két fogalom azonosságát azzal akarja indokolni, hogy a törökb n hasonló eszmemenetre utal, t. i. az *is, ič* (inni) és *is, iz* (hő, melegség) szavakra, melyeknek közös gyökerük van. Ez határozottan tévedés. 1. Az *is, ič* (inni) mindig csak felhangú, az *iz, is* ellenben mindig alhangú formában fordúl elő. 2. Az *is, iz*

csak variánsa az eredeti *kiz* (hőség)-nek, melyből a kezdő gutturalis elesett. BUDENZ azon fölvétele, hogy az oszmanliban az izzót, meleget *issi*-nak és *issi*-nek, azaz al- és felhangúlag ejtik, tévedésen alapúl; s ezért a magy. *részeg*-nek a finn-ugor *re*, *rún*-nal való egyeztetését hibásnak kell tartanunk. De annyival bizonyosabb a magy. *réül, révöl, rivöl* (extasisba jön) és a fönnebbi finn-ugor szavak rokonságára vonatkozó fölvétele.

719) *rossz* = *schlecht, unbrauchbar.*

finn. *raiska* = rejectaneum, quisquiliæ, noxium;
észt. *raisk* = unbrauchbares.

Fogalmi tekintetben nagyon merész hasonlítás, mivel a finn-ugor példákban levő alapgondolat: dobni, eldobni, még nem a magy. *rossz* fogalmát fejezi ki.

210) *teher, terh* = *Last.*

ost. *tāgert, lāgert* = schwer;
vog. *tarvit* = Last;
finn. *tärkeä* = gravis.

Mi azt hiszszük, hogy a magy. *teher, terh*, melynek tájbeszédi változata *terü*, a szláv *tera, tjera* (teher) szóból eredt.

581) *vad* = *wild, Wildpret.*

lp. *vuovde* } Wald, Berg,
ost. *unt, vont* } festes Land.

Az *erdő* és *vad* fogalmak összehasonlításánál az a gondolat támad föl bennünk, hogy az ugor *vuovde* nem a ném. *Wald*-dal azonos-e; hogy továbbá a magy. *vad* nem a persa باد-tól (RICHARDSON 202. sharp, fierce) van-e kölcsönözve? Mi ez utóbbit tartjuk valószínűnek és a BUDENZ által felállított hypothesist már azért sem fogadhatjuk el, mert az ugor példa csak az erdő, hegy, száraz föld fogalmát fejezi ki, de nem a *ferus*-ét, mely utóbbi jelentéssel bír a magy. *vad*.

IV. melléklet lásd a 270. lapot.

NEHÁNY ELLENBIRÁLATI ÉSZREVÉTEL.

Tekintetbe véve, hogy a III. mellékletben Budenz úrnak *Magyar-ugor összehasonlító Szótárát* már megvitattam, illetőleg a felhozott analogiáknak csaknem két harmadánál alkalmazott erőszakos, helytelen és hibás eljárást bebizonyítottam: a *Nyelvtudományi Közlemények* VIII. kötetében megjelent magyar-török szó-egyeztetésemnek az említett tudós által évek előtt történt megítélésére ellenkritikát írnom már azért is fölösleges volna; mert az említett melléklet tartalma által a Budenz által követett theoremák alapjokban megingatva, s azoknak érvényessége egyáltalában kétségbe vonható.

De olyan kérdésekben, a milyen ez is, nem lehet megelégednünk egyszerű deductiókkal, hanem, a philologiai vitatkozásnak elismert kényes természete daczára is, részletekbe kell bocsátkoznunk. Azonban tisztelt recensensemet sem kritizálási módjában nem akarom utánozni, sem ellenvetéseit egész terjedelmökben nem veszem tekintetbe; vagyis nem akarom csalással és álnoksággal vádolni, a mint ő tett velem, sem összes kifogásaira nem terjesztem ki ellenbírálatomat. Ez nagyon messze vezetne czélomtól; de mivel — azon tételből kiindúlva, hogy nem mindig annak van igaza, a ki az utolsó szót kimondta — azt hiszem, hogy e kellemetlen vitatkozásban nem lesz többé részem: nem tehetem, hogy ne válaszoljak az ellenkező nézet

tudós képviselőjének kifogásaira, legalább a dolog lényegére vonatkozólag.

Mindenek előtt meg kell jegyeznem, hogy a kérdésben forgó dolgozatom csak első gyönge kísérlet gyanánt jelent meg, hasonlóan ahhoz, melyet BUDENZ úr közel 14 év előtt a finn-ugor nyelvek terén közölt s a melyből mostani munkájában felénél többet elvetett. E kérdésben én is jelentékenyen megváltoztattam álláspontomat, a mennyiben BUDENZ munkájának negativ eredménye által a magyar szókincsben levő, jelentékeny finn-ugor, és az uralkodó török-tatár jellemre vonatkozó gyanításaim szilárd meggyőződésre értek és azt hiszem, hogy most ez állásponton sok pontban érvényes itéletet mondhatok. BUDENZ úr tudvalevőleg három részre osztja szóegyezéseimet: 1. helyes, vagy egyelőre helyesnek talált egyezések; 2. látszólagos egyezések; 3. helytelen és nem is látszólagos egyezések. De mivel az első kategoriát már érintettük az előző függelékben, a mennyiben az ősrokonság fölvételének lehetetlenségét bebizonyítottuk, másrészt az ősrokon és kölcsönzött közötti nem eléggé indokolt megkülönböztetést kiemeltük: itt csak a BUDENZ által felállított második és harmadik kategoriával foglalkozunk és a következő észrevételeket bocsátjuk előre. Először is azon fegyvereket, melyekkel BUDENZ szóegyeztetésem ellen kikelt, sem illőknek, sem arra alkalmasoknak nem találom, hogy nézeteim lerontására lehetne őket használni. Tudós ellenfelem igen nagy súlyt fektet az oszmanlira, ezen a primitiv török állapotából sokszorosan kivetkőztetett dialectusra, a mely a magyar szókincs búvárai előtt már azért sem lehet döntő érvényű, mert a magyar nyelvnek török szókincse jó részben hasonlít a keleti törökhez, és általában azon őskor jellegét viseli, a melyben az oszmanli még nem létezett. Másodszor BUDENZ úr a BIANCHI szótárának — mely tudvalevőleg a legfelületesebb munka a tulajdonképeni török szókincset illetve — sokkal nagyobb hitelt adott, mint kellett volna, és ha e helyett inkább VEFIK AHMED pasa *Lehčei Osmani*-ját és általában a keleti törökséget illető-

[illegible] vonatkozó mun-
[illegible] missio tagjainak s
[illegible] használja, akkor
[illegible]

[illegible] úr kritikájában, az
[illegible] letében meglátszik
[illegible] ogiai kriteriumnak
[illegible] fogások, melyeket
[illegible] részint hangtani,
[illegible] melyek szerint a
[illegible] galmi congruentiát
[illegible] úr nem volna az,
[illegible] egyeztetés által
[illegible] kel fogadnánk. De
[illegible] yelvtudósnak, a ki
[illegible] d és kutya (539),
[illegible] kéj és küldeni (16),
[illegible] olni (656), mutatni
[illegible] nyáj és hús (428),
[illegible] ező (281), domb és
[illegible] ól mentt hely (574),
[illegible] kívül és falu (41),
[illegible] arancsolni (62) stb.
[illegible] m sok esetben ana-
[illegible] zon nyelvtudósnak
[illegible] eni, ha a következő:
[illegible] bocsátni és eleresz-
[illegible] dag, kivenni és ki-
[illegible] eresni, hát és hátsó
[illegible] k? Hasonló termé-
[illegible] is tudós ellenfelem-
[illegible] goknak jelölt török
[illegible] elentéseire vonatko-
[illegible] karnánk bocsátkozni,

erre nézve több ívre terjedő munkát kellene adnunk, a nélkül azonban, hogy az etymologiai vitatkozás sikamlóssága mellett tulajdonképi czélunkhoz közelebb jutnánk. Tudós bírálómnak sok elferdítése közül itt csak nehányat említek föl. BUDENZ úr helytelennek találja a magy. *ős* és a jak. *ese* (nagyatya), s az oszm. *eski* (régi, öreg) közötti analogiát, mivel nézete szerint az oszm. eski csak tárgyakra és nem személyekre vonatkozik. Vajjon ő miért egyeztette a magy. *kor*-t (ætas) a finn-ugor korkea (magas), korad (acclivis) és kir (hegy) szavakkal? Sokkal kínálkozóbb vagy természetesebb ez az analogia? s nem tudja, hogy az alt. *ozo, oso* (életidő, régiség) úgy fogalmilag, mint hangtanilag eléggé igazolja a mi egyeztetésünket? Legfurcsábban hangzik BUDENZ úrnak azon észrevétele, hogy a magy. góbé-t (kopasz, félmeztelen nyak) nem lehet egyeztetni az uig. kobi (üres, meztelen) szóval, mert az első csak jelentéktelen hely kifejezés (tájszó). — Bocsánat! góbé vagy kópé semmiesetre sem localis kifejezés; mert épen úgy viszonylik a magy. kopárhoz, mint az uig. kobi a t. t. kovar, kobar (felfújódott)-hoz. Továbbá: ki támaszkodik jobban a localis és e mellett hibásan használt szavakra, mint épen BUDENZ úr, midőn látjuk, hogy mily szerepet tulajdonít egyeztetéseiben olyan szavaknak, minők: bitos, pirkot, pota, renyhe, regelye, réül stb. melyeknek localis jellemét maga is elismeri?

A magy. *az, ez*-nek a török *oš, iš*-sel való egyeztetésemnél azt jegyzi meg BUDENZ úr, hogy az utóbbi a törökben sohasem használtatik egyedül. De én arra kérem, hogy nézze meg BUDAGOV-nál az اوما szót és azt fogja találni, hogy: a kirgizeknél *önállólag* is használtatik.

BUDENZ úr gáncsolja a magy. *epe* és a tör. *öpke* (harag) közötti analogiát, mert ez utóbbi szónak concrét «epe» jelentését nem ismeri. Azt kérdezem, hogy «méreg» és «epe» annyira különböző fogalmak, hogy egyeztetésöket hibának lehet-e tartani s különösen lehet-e ő neki, a ki 248. §-ben tüdő és harag (!) fogalmakat egyezteti?

A magy. *húr* és tör. *kur* analogiájára azt jegyzi meg Budenz úr, hogy húr csak «Darm»-ot jelent, tehát *kur*-ral nem lehet egyeztetni. Honnét vette Budenz úr azt a tudományát, hogy a «húr» belet (Darm) jelent, nem tudom; de talán a szláv hurka (Wurst) szó vezette félre; és az egészen kikerülte éles elméjét, hogy a magy. hurok és tör. kuruk épen hur- és kur-ból származott?

Kételkedik Budenz úr azon, hogy a tör. *jañ* szót helyesen «fellobbanni, lángragyúlni» kifejezéssel kell fordítani. Arra kérem, hogy nézze meg e szót Budagov-nál és át fogja látni, hogy nem követtem el csalást, mert az orosz fordítás: vospalennii, pažar etc. közel áll az én fordításomhoz.

Szemrehányást tesz Budenz úr azért, hogy a magy. magas és tör. maku (dícséret) egyeztetésénél ez utóbbi szóban a *magas* concrét jelentést találom fel. Ha szabad kérdeznem: a *mak*, esetleg *maj* és *baj*, *bog* (magas, emelkedett) közötti hangtani rokonság fölvétele valóban merész? és a magy. magas és magasztal, lat. altus és exaltare közötti viszony, valamint egyéb példák egész tömege is nem biztat-e ilyennemű fölvételre? — és maga Budenz úr is, összehasonlító szótárának csaknem minden lapján, nem engedte-e magát százszorta merészebb fogalmi analogiákra ragadtatni, olyan analogiákra, melyekből a 652. lapon nehány példát közöltünk?

Budenz úr úgy találja, hogy a magy. *szak* (Abschnitt) és tör. *čak* (töredék, darab) összehasonlításánál szándékos hibát követtem el, mert ez utóbbi szó nem török, hanem persa eredetű. De úgy látszik, elfeledi Budenz úr, hogy a *čag.* čak, mely régi török szó «óra, idő, helyesebben: időrész» jelentéssel, a čak = metszeni, elvágni, elosztani, igéből származik és nem csak hangtani, hanem fogalmi tekintetben (v. ö. magy. éj-szak) is nagyon közel áll a magy. *szak* hoz.

A magy. *záp* és tör. *sap* összehasonlítására azt jegyzi meg Budenz úr, *hogy ez utóbbi* szó tulajdonképen csak «szárat, nyelet» *jelent, de a «zápfog»*-ra is alkalmazható. Ebben ismét

téved recensensem, mert *sap* fogantyút, valamely test alsó részét jelenti.

A mennyiben a magy. *szab* és tör. *sap* (bevágni) szavakat összehasonlítom, azt jegyzi meg BUDENZ úr, hogy ez utóbbi BIANCHI-nál így van fordítva: «se détourner, se diverger» s így legfölebb azt jelentheti, hogy: más útra térni. Ennek ellenében az alt. sabï = töredék, szakasz, szóra utalom, melyben a «metszés, elvágás» fogalma még elég tisztán ki van fejezve.

Egyébiránt a mit BUDENZ úrnak leginkább föl lehet róvni, az mindazon adatoknak örökös kétségbe vonása és gyanúsítása, melyek az ő theoriáit megdönthetik. Kétségbe vonja a tör. *tagil* ige létezését, daczára, hogy BUDAGOV (I. 726) ez igegyököt fölemlíti. Ő úgy találja, hogy *tog* intransitiv ige, melynek «szülni» jelentését nem lehet bebizonyítani; de elfeledi, hogy e tőszótag concrét jelentése: *fölállani, emelkedni*. (V. ö. kün togdï = a nap fölkelt; jaman togdï = inség támadt, stb. Kétségbe vonja a *tömött* és *szük* fogalmak rokonságát, mert a magy. *szük* és tör. *sik* (tömött, szoros, szük) világos analogiája nincs ínyére; kigúnyolja a tör. *dingil* (tengely)-nek a *töngül*-ből (forogni) való származtatását, mert nem tudja, tehát nem is hiszi, hogy a régi szerkezetű szekereknél, sőt Középázsiában még ma is, a tengely a kerékkel együtt forgott, stb.

Mint mondottuk: nagyon hiábavaló munka lenne és semmiesetre nem vezetne czélhoz, ha BUDENZ úrnak a magyar-török szóegyezéseinkre tett kifogásait egyenkint fölemlítenénk és sorban megczáfolnánk. Czélunk csak az volt, hogy a részrehajlatlan olvasó a vitás kérdés tulajdonképi lényegébe bepillanthasson s továbbá, hogy megmutassuk neki: milyenek azon motivumok melyekkel a finn-ugor theoria apostola a magyar szókincs török rokonságát meg akarja dönteni. A nem szakavatott philologus előtt a vita részletei minden tekintetben jelentéktelennek fognak látszani, és a részrehajlatlan olvasónak az a meggyőződése támad, hogy az ezen vitában használt fegyveek bizonytalan természeténél fogva a végleges győzelem még

soká fog eldőlni. Én részemről legkevesbbé sem vonakodom, hogy e nem szakavatott nézethez sok tekintetben csatlakozzam. Szívesen elismerem, hogy a BUDENZ úr által megvitatott kísérletemben gyakran és lényegesen tévedtem, és oly sok helyreigazítását köszönettel veszem; de nem lehet elmulasztanom, hogy bizonyításának módját sok, még pedig igen sok esetben hibásnak és erőszakoltnak ne mondjam. A »quod licet Jovi, non licet bovi« tételt sehol sem, legkevesbbé lehet pedig az etymologiai speculatióknál alkalmazni.

V. melléklet lásd a 402. lapot.

AZ EDDIG SZLÁV EREDETŰEKNEK TARTOTT

TÖRÖK-MAGYAR KULTÚRSZAVAK LAJSTROMA.*

11. *Báj,* ószl. fabulare, incantare — tör. baa, baj—büjü = báj, tulajdonképen szalag, kötelék. V. ö. baj-gin = elájult, tehetetlen, elbájolt; bajil = magy. bájol (v. ö. 387.).

12. *Bojtár,* újszl. bajta = casa. Bojtár magyarúl a juhász segédjét jelenti és a persa پايدار pajdar = segéd, a ki valamiben részt vesz, szóból származik.

19. *Bot.* E szónak az újszl. bat-val, melyet MIKLOŠICH homályos értelmű szónak nevez, semmi köze és inkább a čag. but-ak = ág szóval hozható kapcsolatba.

25. *Bélyeg,* uig. bilik = a tudás, čag. belek = ismertető jel, emlék; ez utóbbi értelemben (v. ö. BUDAGOV I, 304.) az «ajándék» fogalom jelölésére is használtatik.

68. *Bika,* az újszl. bik, bika tekintetbe sem jöhet, mert buka, buga az egész török nyelvterűleten el van terjedve és mert a legtöbb magy. állatnév a megfelelő törökkel közös származású.

78. *Cső, csöv, csév,* az újszl. čev csak véletlen analogiának tekinthető; sokkal közelebb eső a tör. čüb-ük = cső és az oszm. čib-uk = pipaszár.

* *Die slavischen Elemente im Magyarischen.* Denkschrift der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-historische Classe 21. Band, S. 1—74.

83. *Csap* (schlagen, hauen), a tör. čap = ütni, verni igével azonos. A tót čapiti ez esetben sem egyéb véletlen találkozásnál.

85. *Csésze.* Meglehet, hogy e szó a szerb čaša útján került a magyarba, a mi még bizonyításra szorúl, de a szerb čaša határozottan a tör. kase, tulajdonképen a persa کاسه keese = csésze szóból származik és így tehát az az eset sincs kizárva, hogy közvetlenűl a persából került e szó a magyar nyelvbe.

87. *Csóka,* tör. čauka, čauga = csóka; a szerb és horvát čavka tehát magyar kölcsönszó.

91. *Csákány,* kirg. čakan = ütésre alkalmas fegyver, mely a čak = ütni tőből eredt. Az ószl. čekan, valamint az újszl. čakan a törökből jutottak a szláv nyelvekbe.

97. *Cserge* (Zigeunerzelt), a čag. čerge-től származik. V. ö. a hún-avar szólajstromban a Tserge szót, mely Porphyrogenitos Τζεργη-je után foglal helyet.

99. *Csata,* v. ö. a 313. lapon miből kitűnik, hogy a szerb četa, valamint az újgörög τζετάριοι magyar eredetű kölcsönszavak.

104—105. *Csín* és *csinál* már csak azért sem vethetők egybe az ószl. čin = ordo és činiti = ordinare szavakkal, mert čin, čen kétségtelenűl ótörök származású és mértéket, fokozatot, rendet jelent; innen való az orosz čin = rangfokozat. De különben is az említett tő a čina, činla = valamire vállalkozni, valamihez hozzáfogni, török igealakokban is előfordúl. (V. ö. Budagov I, 508.) A magyar *csín*-nak alapjelentése tehát rend, szabályszerűség és a magy. csinál alkalmasint rokona a kirg. *čina*-nak.

131. *Déd.* E szó ép úgy, mint egyéb rokonságot jelentő szavak több nyelvnek közös birtoka és e miatt talán hasonló jognál fogva a török dede = dédapa szóval vethető egybe.

142. *Derék* (die Taille, die Mitte) nem csak «truncus»-t jelent, a mint Miklosich véli, hanem egyszersmind a «jeles, kitünő» fogalom kifejezésére használtatik. A magy. *derék*-kel úgy látszik rokon a tör. direk, tirek = támasztó pont, oszlop

(v. ö. 330. lap) és a MIKLOŠICH szerint nagyon ritka használatú szláv drek, drik = truncus magyar kölcsönszó.

170. *Gát* sokkal közelebb áll a besenyő kata = vár, erősség, sáncz szóhoz (v. ö. Γατα, Κατα a besenyő szólajstromban) és a tör. kačl-hoz, mely gát-ot jelent, mint sem a szerb gat-hoz = septum, canalis, sőt valószínű, hogy ez utóbbi magyar kölcsönszó.

220. *Harcz*-nak egybevetését a horvát, cseh és lengyel garcovat-val nem helyeselhetjük, mert a tör. karga = viszály és az oszm. kauga = háború fogalmilag sokkal rokonabbak a magyar szóhoz.

224. *Komló*, v. ö. tör. kumlak, kumdak és kulmak = komló, mely az egész török nyelvterületen honos és melyből a szláv chmel = komló származott.

251. *Árok*, tör. aruk, arik = árok az *ar-or* tőből, melynek jelentése: ütni, vágni. A szerb jarak török és a tót jarek pedig magyar eredetű.

268. *Kan*, tör. kaban = vadkan. Ezt már csak azért sem tarthatjuk szláv eredetűnek, mert e mythicus jelentőséggel bíró állat a turko-tatároknál azon állatok közé tartozik, melyekkel a puszta lakója már a kezdetleges cultura korában megismerkedett (v. ö. *Die primitive Kultur des turko-tatarischen Volkes*, S. 201.). A tót kan és a cseh kance magyar eredetűek.

270. *Kepeny, köpeny* korántsem szláv származású. BABER e szót már emlékirataiban is használja és a kepeng, kepenig, kepenik (variansok) alakok, melyek a *kap, kep* = ruha tőre vezetendők vissza, az egész török nyelvterületen ismeretesek.

276. *Kender*, régi török szó, mely nemcsak a turko-tatár, hanem a mongol nyelvcsaládon belül is, mint kendir, kender előfordúl. MIKLOŠICH nézetét, ki e szót kadr-val és kondrovanji-val = göndör hasonlítja össze, mind a jelentés, mind a hangalak szempontjából hibáztatnunk kell, mert a magy. kondor, göndör-nek semmi köze a kender-hez.

307, *Kocsi* nemcsak a szláv, hanem egyéb európai nyel-

vekben is el van terjedve. Valószínű török eredetére nézve v. ö. 325. l.

327. *Kapocs*, tör. kapa = becsukni, bezárni; kapiži = a bezáró. A ži és či végzet a magyarban *cs*-vé változik át, p. o. tör. satiži = magy. szatócs, tör. aačči = magy. ács stb. V. ö. még az oszm. kopča = gomb, kapocs, mely egy megelőző kopčag alakra enged következtetni és melyből alkalmasint a szláv kopča keletkezett.

337. *Kard*, persa kölcsönszó és az újszl. korda, a szerb čorda és a lengyel kord a magyar nyelvből kerültek az illető nyelvekbe. V. ö. 319. lap.

342. *Kosz* (Grind) nem hasonlítható össze a szláv kosa = haj szóval. (V. ö. a III. melléklet 614. l.)

344. *Koszor* (Gartenmesser), Miklošich idézi ugyan a tatár kusur = culter curvus hortulani szót, de mégis azt állítja, hogy a szerb, horv. koser, kosor eredeti szláv szavak. Mi nem osztozunk e nézetben, mert *kis*, *kes* törökül annyit tesz, mint vágni és keser kirgiz és csagatáj nyelven kést vagy nagyobb fajta kést jelent (lásd a III. melléklet.)

370. *Kerecset* = falco rapax, ótörök eredetű (v. ö. 183.).

378. *Korsó*. tör. kolčag = fülkével ellátott edény (fülke = kol, kul) v. ö. — A szláv krčak a törökből került a szlávságba.

406. *Kár*. Miklošich maga is kétségbe vonja e szó szláv eredetét és Budenz összehasonlító szótárából a lapp korde = nocere igét idézi, és azt véli, hogy talán a szerb kvar = kár-ból lehetne a magy. kárt származtatni, pedig megfordítva áll a dolog. V. ö. a törökben karak = rablás, kár.

507. *Néne* már csak azért sem lehet a szláv neni = idősb fivér származéka, mert nene, ene a törökségben női rokonság jelölésére használtatik (v. ö. nene = anya, néne, nagynéne stb. Budagov II, 293.).

526. *Agár*. E szót csak az esetben lehetne a szerb ogar-val (canis venatici generis) egybevetni, ha az északi szláv dialektusokban és az *ószlávban* is megvolna. Mivel azonban ezt Miklo-

šich nem mutatja ki és mivel a legkeletibb, t. i. a szibiriai török szójárásokban az agárnak a neve *igär* és az oszmánban *zagar*, e szláv eredetűnek tartott szónak török származása nem épen lehetetlen dolog.

528. *Akol* határozottan török szó. V. ö. اغيل *agil*. A szláv okol tehát kölcsönvétel a magyar nyelvből.

614. *Pad* = a persa پاد = trón, szék.

718. *Rozs*. Miklošich azt tartja, hogy e szó a németből (Roggen) került a szláv nyelvekbe, mert e gabonafaj az Alpesek és a Fekete tenger közt elterjedő vidéken honos leginkább. (Unger I, 9.) Ámde a rozs a kirgiz pusztán és a Jeniszei forrásvidékén, sőt egész Középázsiában terem; neve kirgizül ariž — alt. ariš, koib. karag. âres, âras, mely szavak a magyar rozs-tól csak abban különböznek, hogy a török alakoknál a szókezdő *r*-et még egy magánhangzó előzi meg. Rozs-t vagy ariš-t mi tehát ép úgy török eredetűnek tartjuk, mint az árpa = török arpa és búza = török budaj szavakat.

722. *Szán, szánka* nem lehet szláv eredetű, mert a keleti törökségben is előfordúl; v. ö. kirg. san, čag. sanak, čuv. sana.

731. *Szín* (Laube). Már a hosszú *í* is egy megelőző sïgïn alakra enged következtetni, mi a törökben azt jelenti: védelmet keresni, valami alá állani és a diminutiv sïgïnžak, siinžak = menedékhely alakjában még mai nap is él. A szláv sjen = árnyék csak véletlen analogiát nyújt.

734. *Szipóka*. Lehetséges, hogy e szó a szláv sipovka-tól származik, de mindenesetre megfontolásra méltó dolog, hogy a keleti törökségben sipozga csövet vagy pipát jelent és hogy a *sib szív* tő más magyar-török szavaknak is alaprészét képezi.

751. *Szalma* (szóma), szláv slama, újgörög σάλωμα; még nem lehet végleg eldöntöttnek tekinteni e szó szláv származását, mert a keleti törökségben saman szalmát jelent.

762. *Szömölcs, szömörcs* a török sivilž, sivilžik (dimin.) = szömölcs szóval rokon és a szláv smrček, smrčak csak véletlen analogiának tekinthető.

fér a szláv eredet-
vagy ruhaszövet,
nyelvterületen is

is jelenti, melyen
edete kétségtelen.

pítő, tulajdonkép
z ševeljat annyit
ira *zankatsja, za-*

ánokhoz egyaránt
meči = beszélő a

törés) a török tir,

a mellékl. 636. l.)
(v. ö. 293. l.).
286. l.).
(v. ö. 309. l.).

= zubbony. E szó
oroszoktól vehet-
rint a szláv zubun
ekben fordúl elő.
ent, talán óbolgár
ény legjobban fej-

VI. melléklet lásd 409. lapot.

A MAGYAR-TÖRÖK ÉS UGOR KULTÚRSZÓK ÖSSZEHASONLÍTÓ LAJSTROMA.

A KULTÚR-SZAVAK e sorozatát következő okokból állítottuk össze. Először: arab átírás segélyével lehetővé akarjuk tenni az olvasónak, hogy az illető szótárakban* tájékozást szerezhessen magának. — Másodszor: könnyebb áttekintés végett, a török és magyar kultúr-szavakkal szembe állítottuk a megfelelő finn-ugor példákat, olyan példákat, melyeket BUDENZnek összehasonlító magyar-ugor szótárából vettünk s a melyekről nem lehet állítani, hogy szerzőjök a kérdéses nyelvcsoport elegendő méltatásában vagy a török-tatár iránti elfogúltságban hibázott volna. A mi a török-tatár példákat illeti, természetesen a netaláni fogalmi árnyalatokra már azért sem voltunk tekintettel, mert illető helyen a szövegben már tettük ezt; ez okból

* Ezek a következők : 1. A *Čagataische Sprachstudien* czímű művemben levő szótár; 2. *Uigurische Sprachmonumente* czímű munkám szótára; 3. BIANCHI-tól: *Dictionnaire turc-francais;* 4. BUDAGOV-tól: *Srawnitelni slowar turetzko-tatarskich naretschij;* 5. PAVET DE COURTEILLE-től: *Dictionnaire turk-orientale;* 6) *Lehčei Osmani* لهجه عثمانى, VEFIK AHMED efendi-től. A többiek részint orosz, részint latin betűkkel írt szótárak; 7. A *Grammatika altaiskago jazika*-ban levő szótár; 8. ZOLOTNITZKI-től: *Karnewoj čuvaško-russkij Slovar*, Kazan 1875; 9. BÁLINT GÁBOR: *Kazáni-tatár Szótár*; 10. OSTROMOV: *Slovar narodno-tatarskago jasika*, Kazán 1876. Végre a kéziratok is, úgy a خلاصه عباسى és a kalkuttai szótár (lásd: *Cagat. Sprachstudien*) tekintetbe veendők.

tehát a hasonlítások igazolásához szükséges magyarázatokat is mellőztük. Nehány, általunk nyújtott vocalissal átírt török szóra vonatkozólag azt jegyezzük meg, hogy ezek az arab átírásban leginkább az illető vocalis után tett غ ghain-, vagy ك kef-vel fordúlnak elő és megnyújtva ejtetnek ki; pl. ياغ = jaa, بوغداى = búdaj, توغداق = túdak, اوكور = öür, دكل = déil, déjil, stb.

a) ÁLLATOK.

	magyar	*török-tatár*		*finn-ugor*
	barom	barum	باروم	
	kos	koč	قوچ	
	ürü	ürü	اورو	
	toklyó	toklï	توقلى	
5	gyapjú	japa, japak	ياپا ياپاق	
	bika	buka	بوقا	
	ökör	öküz	اوكوز	
	tinó	tana	تانا طانه	
	ünő, üné	ünek, inek	ايناك اوناك	
10	tulok	turuk	توروق	
	üsző	ösük	اوسوك	
	borjú	puru, buzau	بوزاغو	
	tokány	talkan	طالقان	
	turó	turak	توراق	
15	vaj	maj	ماى	voj, vaj
	hús	guš	كوشت	
	író	airan	ايران	
	ló	lau	لاو	lu, lovï
	csődör	čaudur	چاودور	
20	kancza	konači	قوناچى	
	csikó	čigin, čikin	چيقين	
	teve	tive, tüve	تيوه	

	magyar	*török-tatár*		*finn-ugor*
	gulya	juulau	یوولاو	
	kutya	küčük	کوچوک	kuča, kut'ka,
25	kopó	kopoj	قوپوی	
	macska	möšük	موشوک	
	kecske	keči, kečki	کچی کچکی	
	vad	bád	باد	
	kan	kaban	قابان	
30	disznó	sisna	—	
	domosz	domuz	طنکوز	
	emse	emiži	ایمیچی	emä, ima
	csörhe	čörpe	چورپه	
	arszlán	arslan	ارسلان	
35	párducz	pars	بارس پارس	
	borz	borsuk	بورسوق	
	hiúz	jüz, as	یوز آس	
	hód	kunduz	قوندوز	
	ürge	ürkä	—	
40	cziczkány	sičkan	سیچقان	
	béka	baga, baka	بغا	
	agár	igär	ایکار	
	görény	girin	کیرین	
	turul	turgaul, turul	تورغاول	
45	kerecset	kereče	کرچه	
	daru	turna	طورنا	
	túzok	túdak	توغداق	
	sólyom	čojlu, čajlak	چویلو چایلاق	
	gólya	gulan	کولان	
50	kerra	kere	کره	
	karvaly	karkara	قرقره	
	csóka	čauka	چوغه	

	magyar	*török-tatár*		*finn-ugor*
	kánya	kanja	قآنيا	
	varjú	karga	قارغه	varñaj
55	holló	—	—	kullaχ
	lúd	—	—	lunt, ludo
	liba	—	—	lapse
	hal	balik	بالق	kal, kala
	tyúk	tauk	طاوق	

b) NÖVÉNYEK.

60	búza	búdaj	بوغداى	
	árpa	arpa	ارپه	
	gyimics	jimiš	ييميش	
	alma	alma	المه	
	körtve	kertme	كرتمه	
65	bor	bor	بور	
	ser, sör	sira	خرا	sar
	gyékény	jeken	جيكن يكن	
	nád	naj	ناى	
	sás	saz	ساز	
70	káka	koga	قوغه	
	kalogány	kalagaj	قالاغاى	
	kökény	köken	كوكن	
	borsó	burčak	بورچاق	
	fa	—	—	pu
75	kender	kendir	كندر	
	hajma	sogono, sojono	—	
	kőris	kavris	—	
	hárs	arča	ارچه	
	csalit	čali	چالى	

	magyar	*török-tatár*		*finn-ugor*
80	csalán	čalan, čalgan	چالان چالغان	
	fű	boj, büj	بوی	
	komló	kumlak	قوملاق	

c) LAKÁS, ÖLTÖZET, HÁZI SZEREK.

	odu	odu, ota	اودو اودا	onte, unda
	sátor	čatir	چاتر	
85	csárda	čartag	چارداغ	
	szín	sigin, siin	سغین	
	ács	aačči	اغاچی	
	szöv	sok, sou	صوق	sev, säg
	takács	tokuči	توقوچی	
90	tilo	tila	—	
	orsó	určak	اورچاق	
	vászon	bos	بوس بوز	
	bőr	baru	بارو	
	szűcs	seütči	ساوتجی	
95	szakál	sakal	صقال	
	bajusz	bijik	بییق	
	kalpag	kalpak	قلپاق	
	ümög	gümlek, küjnek	کویناک کوملاک	
	öv	jöb, jüb	یوب	
100	suba	žubbe	جبه	
	ködmön	ketmen	—	
	kaczagány	kužagan	قوجاغان	
	köpeny	kepeng	کپنک	
	guba	kaba, köppö	قبا کوپپو	
105	zubbony	zübün	زوبون	
	dolmány	dholaman	طولامان	

magyar	*török-tatár*		*finn-ugor*
saru	čaruk	چاروق	
csizma	čizme	چزمه	
gyűrű	sjürü, jüzük	یوزوک	
110 csat	čatï	چاتی	
kapocs	kopča	قوپچه	
gyöngy	jünži	یونجی	
kócsag	kutag	قوتاغ	
tükör	tügür, tökür	توکور	
115 kazán	kazan	قازان	
bögre	bögür	بوکور	
tömlő	tömlük	توملوک	
korsó	kurčuk	قورچوق	
kulacs	kulas	قولاس	
120 bádog	bardag	بارداغ	
edény	ediš	ایدیش	
söprü	söprü	سوپرو	
tarsó	tursuk	تورسوق	

d) HÁBORÚ, FEGYVEREK.

háború	kabaruk	قباروق	
125 béke	bekik	بکیک	
sereg	čerig	چریغ	
toboroz	toparla	توپارلا	
csapat	čapau	چپاو	
csata	čatï, čatïš	چاتیش	
130 tusa	tüš	توش	
harcz	karga	قارغه	
őr, ewr	öür	اوکور	
vezér	vezir	وزیر	

	magyar	*török-tatár*		*finn-ugor*
	jóbágy	jou-bagî	یاوباکی	
135	biloch	biluži	بیلیجی	
	bölcs	biliži	بیلیجی	
	hős	khoža	قوجه	
	tőr	tor, tör	تور	
	háló	—	—	külup, χolîp
140	íj	jaj, jej	یای	jōgot, jaut
	nyíl	—	—	ńuol, ńöl
	tegesz	tegeš	تیکیش	
	kard	kard	کارد	
	kés	keser	کیسار	käsäj
145	bicsak	bîčak	بیچاق	
	balta	balta	بالطا	
	kölyű	kölük	کولوک	
	buzogány	buzdogan	بوزدوغان	
	csákány	čakan	چاقان	
150	dsida	žida	جیدا	
	vár	bar	بار	
	gát	kačî	قاچی	
	nyereg	ejger, jeger	ایکار	nair, ener, örtńer
	kengyel	kangaj, kengej	قانغای	
155	gyeplő	jeplük	ییلیک	
	kantár	kantár	قنتار	
	kancsuka	kančuga	قنجوغه	
	fék	bag, bek	باغ بک	
	békó, békló	peklik	بکلیک	
160	kürt	küürtü	کوورتی	
	dob	dömbek	دومباک	
	bátor	batur	باتور	
	gyáva	java, jaba	یابه	

e) CSALÁD.

	magyar	*török-tatár*		*finn-ugor*
	atya	ata	اتا	aťa
165	anya	ana	انا	anaj
	férj	er, er-kek	ار ارکاک	pörgö
	nő, né	naj	نای	nē
	hím	kümön	—	kum
	gyerek	jauruk	یاوروق	
170	fi, fiú,	—	—	pi, pojka
	bátya	bažî	باجی	
	öcs	eči, eži	اجی	
	huga	uka, üke	اوکا	
	ángya	jenge	ینکه	
175	déd	dede	دده	
	néne	nene	ننه	
	napa	—	—	anip
	ipa	—	—	up, appi
	vő	—	—	väng, vävy
180	törzs	tire	تیره	
	nemes	man	مان	
	ős	ozo	—	isä
	úr	our, uur	اوغور	uros
	akszin	ak-sîn	اق سین	
185	inas	ini	اینی	
	pajtás	bajtaš	بیکتاش	
	szül	töl, tul	تول	
	hal	öl, vil	اول	kal, χal
	sír	čiîr	چیغر	
190	verem	oram	اورام	
	koporsó	koburčak	قوبرجاق	

f) KORMÁNYZÁS.

	magyar	*török-tatár*		*finn-ugor*
	gyűlés	jiliš	ييغيلش	
	tanács	taniš	تانش	
	törvény	töre	توره	
195	szokás	toka	—	
	jog	ong	اونك	jomas
	tanú	tanuk	تانوق	
	szer	sira	صره	sir

g) A VILÁG.

	meny	möng, mengge	مونك	menil, menel
200	világ	julak	—	valkea, volg
	csillag	žolduz, žillag	جولدوز	
	hó, hold	—	—	kuu, kou
	üdő	üt, üd	اوت	
	kor	kor	قور	
205	év, ív	íjl, jil	ايل ييل	ikä, ie, i
	tél	—	—	tele, teli
	tavasz	—	—	tovi
	nyár	jaj, jaz	ياى ياز	
	ősz	kös, küs	كوس كوز	
210	hegy	—	—	kärke
	halom	kol	قول	
	aszó	asak, ašak	اساق اشاق	lakso
	homok	kumak	قوماق	
	agyag	alčik	الچيق	
215	kút	kutuk	قوتوق	
	tenger	tengiz	تنكيز	
	tó, tav	—	—	tuu, teu, tur

	magyar	*török-tatár*		*finn-ugor*
	sziget	síg	سيغ	
	hajó	kajuk	قايوق	
220	alku	alku	القو	
	szatócs	satíči	صاتيچى	
	bér	beri	بيرى	
	ár	aar, aír	اغر	arvo
	díj	dej	ديك	
225	akcsa	akče	اقچه	
	áru	aaruk	اغروق	
	vásár	bazar	بازار	
	kencs	genč	كنج	
	tömény	tümen	تومان	
230	ír (Schreiben)	sjír, jaz	ياز	
	betű	betik	بيتيك	
	ró	ur	اور	ru
	fest	peč, pič	پيچ	
	kép	kep	كپ	
235	sárga	saríg	ساريغ	
	kék	kök	كوك	
	fekete	pek	—	pedge
	fejér	bor	—	päjes
	szürke	suru	—	čuorkok
240	zene, zeng	čengi	جنكى	
	játék	jatígan	—	jantk
	koboz	kobuz	قوبوز	

h) VALLÁS.

isten	izdan	ايزدان
bálvány	palvan	بهلوان

	magyar	*török-tatár*		*finn-ugor*
245	óriás	ori-aš	—	
	Karakán	Kaĭrakan	—	
	Egy (Herr-Gott)	jege, ege	ایکی	
	ördög	örtük	اورتوک	
	Tereng	toröngöi (alvilági istenség)	—	
250	áld	alg, and, olž	—	
	eskü	(and) ičkü	اند ایچکو	
	átok	aituk	ایتوق	
	kár-omkod	kar-ga	قرغا	—
	tátos	jajči	یایچی	
255	jós	jorči	یورجی	
	báj, bűv	bajĭ, büjü	بایی بویو	
	boszorkány	bosurgan	بوسورغان	
	tündér	tingir, tengere	—	
	böszörmény	busurman	بوسورمان	
260	keresztyén	kerečen	کرچن	
	sárkány	čarkan	چرکان	

NÉV-, SZÓ- ÉS TÁRGYMUTATÓ.

A NAGYON GYAKRAN ELŐFORDULÓ SZÓKNÁL CSAK AZ A LAP VAN IDÉZVE, MELYEN AZ ILLETŐ TÁRGYRÓL VALAMI NEVEZETES FOGLALTATIK.

A

Á

B

C

Cs

D

E

É

F

I

N

Ny

O

Ö

S

Sz

T

U

Ü

V

Z

